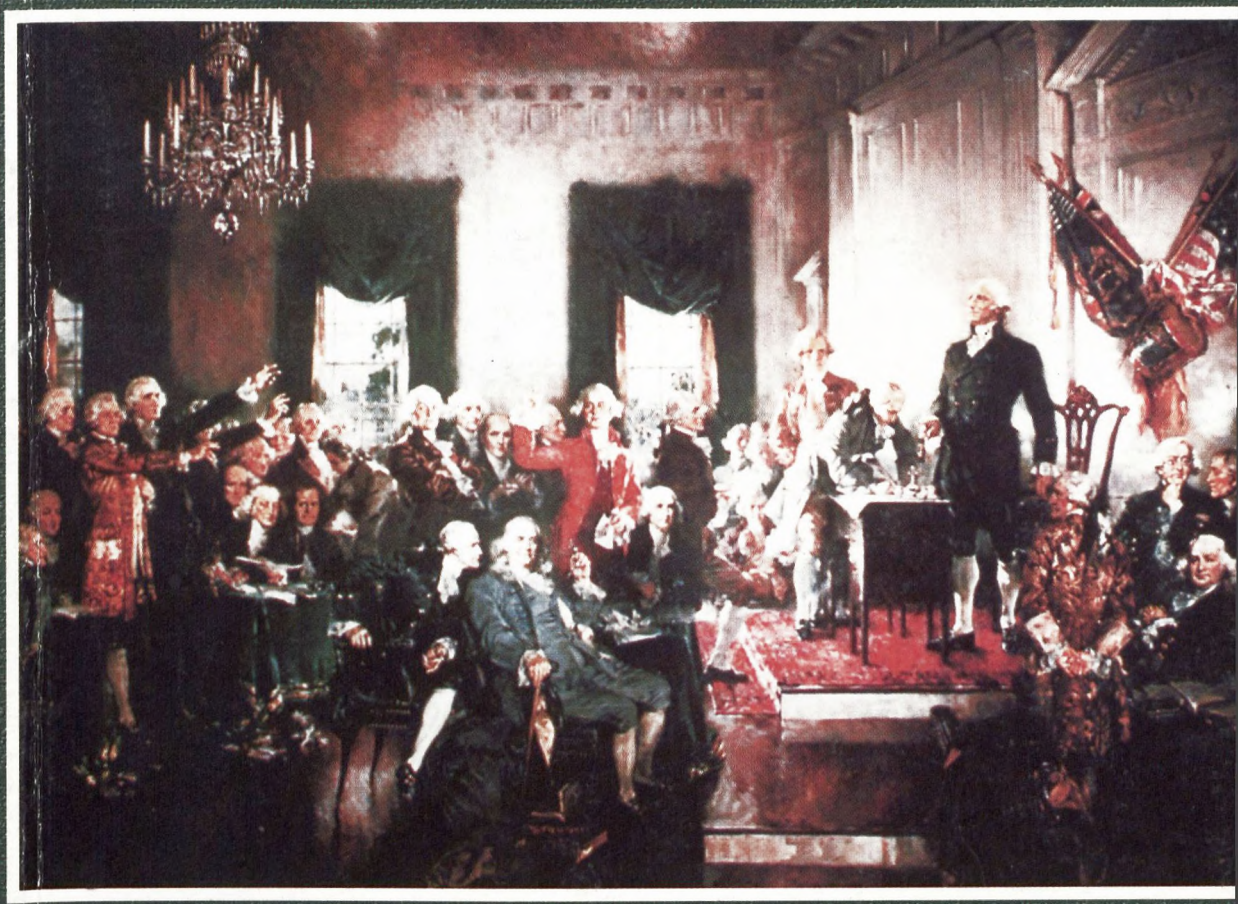

Алексіс де Токвіль

ПРО ДЕМОКРАТІЮ В АМЕРИЦІ

Алексіс де ТОКВІЛЬ

ПРО ДЕМОКРАТІЮ В АМЕРИЦІ

Видавничий дім «Всесвіт»

Alexis de Tocqueville

DE LA DÉMOCRATIE EN AMÉRIQUE

La maison d'édition «Vsesvit»
Kyiv — 1999

Алексіс де Токвіль

ПРО ДЕМОКРАТІЮ В АМЕРИЦІ

Переклад з французької

Видавничий дім «Всесвіт»
Київ — 1999

ББК 63.3 (4 СПО)
Т 51

Книжка французького державного діяча, історика та літератора Алексіса де Токвіля (1805 — 1859) — один з найвидатніших творів, написаних європейськими мандрівцями про Америку. Це суміш дорожніх нотаток, дослідження, документа й публіцистики. Токвіль всебічно аналізує об'єктивні умови існування, державно-політичний лад та духовне життя США, що обертаються на очах його покоління з «околиці цивілізації», з напівлегендарного Нового Світу на реальний чинник європейської та світової політики.

Переклали з французької
Григорій ФІЛІПЧУК та Михайло МОСКАЛЕНКО.

Це видання підтримане фондом OSI-Zug спільно з Центром видавничого розвитку Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та Міжнародним фондом «Відродження» (Київ).

Sponsored by the OSI-Zug Foundation with the contribution of the Center for Publishing Development of the Open Society Institut — Budapest and International Renaissance Foundation — Kyiv.

На 1-й стор. обкладинки: Джордж Вашингтон головує при підписанні Конституції США 17 вересня 1789 р. (Картина Хауарда Чендлера Крісті.)

Перекладено за виданням: Alexis de Tocqueville. De la démocratie en Amérique. — Paris, Gallimard, 1961.

© Gallimard, 1986 pour la préface d'André Jardin.
© Григорій Філіпчук , Михайло Москаленко , 1999, переклад.
© Віктор Кузьменко, 1999, художнє оформлення.

ISBN 966-95607-0-5

ПЕРЕДМОВА

Починаючи десь з 1930 року, творчість Токвіля зазнала дивовижної нової хвилі популярності. Звісно, впродовж півстоліття, що передувало цій даті, історики не забували самих заголовків двох великих книжок «Про демократію в Америці» та «Давній порядок і революція». Але насправді їх майже не читали: фахівці з історії революції сприймали всі її тези тільки через «Походження сучасної Франції» Тена, який уважно прочитав твори Токвіля. З часом дедалі більше почали звертатися до «Демократії», але юристи та університетські викладачі дошукувалися в ній картин американського суспільства часів його юності. За свого життя Токвіль вважався американським автором.

Нині знання його творчості поглибилося. Дослідники відкопали або й далі відкопують забуті чи невидані Токвілеві промови, нариси, вельми багате листування, що ще більше прояснює вагомість його книжок. Усе в них так чи інакше зводиться до однієї проблеми: чи може існувати свобода кожної людини в західних суспільствах, підхоплених провіденційним процесом демократизації? Цей спосіб звести загальну проблему до простих фактів відносить Токвіля до числа творців великих узагальнень романтичної доби. Але його визначення залишаються актуальними й нині. Саме цією актуальністю й пояснюється відродження популярності його творчості.

Якщо головна ідея його творів — єдина, то відкриті ним небезпеки — численні й, починаючи з 1930 року, дослідники ставлять наголос на той чи той їхній аспект. Спершу за часів західного фашизму вони стали належно оцінювати значення відходу людського суспільства від тоталітаризму, цієї жертви свободи, й перехід до брутальної зрівнялівки. Після падіння цих порядків суспільствознавці почали широко розкривати погляди Токвіля на приховані небезпеки, які таїть у собі суспільство споживання, що пропонує кожному громадянинові замкнутися в затишку приватного життя, позбавленому будь-якої солідарності. Вони особливо наголосили на тих важливих аспектах, через які Токвіль розкриває відносну небезпеку, що криється в підміні вільно обговорюваних ухвал всесильним та безплідним бюрократизмом.

Токвіль, розглядаючи дитинство сучасної демократії, помітив у ній паростки зла, які занадто розвинулися зі своїм виростанням.

***

Токвіль усвідомив усе це саме завдяки власному досвіду.

Відомо, що Токвіль народився 1805 року в аристократичній родині, яка зазнала тортур під час Великого терору. Реставрація дала його родині своєрідний реванш: налагодилися її тісні зв'язки з королівським двором та міністерством юстиції, батько став префектом, відтак магістром у Версалі. Та чутливий підліток Алексіс швидко зрозумів, що все це надто хистке: родинна відданість Бурбонам анітрохи не відповідала громадській думці мас; спілкуючись із своїми товаришами по ліцею, а відтак з колегами по суду чи з студентами, з якими він відвідував славетні уроки Гізо, Алексіс міг робити висновок, що хода історії тільки на якийсь час пригальмувалася, що велика еволюція до рівності людей, Конвент якої був лишень однією з її найактивніших фаз, неминуче відновиться. 1828 року, хоч він і не був лібералом усупереч тому, про що запевнятиме згодом, Токвіль сповнився надією, що Бурбони капітулюють перед тенденціями, які намічалися в країні.

Зміну Мартиньяка Поліньяком він розцінив як неминуче падіння їх обох. Разом з ними зникнуть і останні аристократичні привілеї, але що буде з членами знаті? Чи стануть вони тією самою часткою «призначеного стада», як це було за Конвенту, а чи нададуть їм змогу нарівні з іншими громадянами вільно жити в країні?

Тоді Європа пропонувала приклади республіканського ладу у вигляді таких невеличких державок, як швейцарські кантони, а згідно з догмою, вспадкованою від XVIII століття, республіканський лад був непридатний для великої країни. Америка залишилася єдиним полем можливого спостереження за цим ладом, тож бажання вирушити туди стало головною турботою для Токвіля.

Громадська думка тоді з цього приводу поділилася. Звичайно, ліберали загалом ставилися схвально до вивчення американського суспільства, тому «герой двох світів» Лафайєт зберігав певний престиж. Але багато хто серед ультрароялістів не схвалював цього. В родинному колі Токвіля від доби старого Малерба та Лалюцерна, його небожа, першого посла у Вашингтоні, склалася проамериканська традиція. Батько Алексіса підтримував тісні родинні взаємини з Шатобріаном, а також приятелював з Ідом Невілем, який, іммігрувавши до Америки, згодом став французьким послом у Вашингтоні, та монсеньйором Шеврюзом — архиєпископом бордоським, який перед тим був єпископом бостонським; він полишив свій сан через стан здоров'я саме в пору своєї великої популярності, коли він дружив із Чаннінгом.

Молодий Токвіль не міг бути зовсім не обізнаним з американським життям. Читаючи журнал «Ревю британік», Алексіс де Токвіль добре знав про недоброзичливі почуття англійців у ставленні до Америки.

Дехто у Франції вбачав у американському суспільстві повернення до природи, своєрідне сільське суспільство, збудоване за вченням Руссо, інші, навпаки, бачили в ньому прообраз майбутньої західної цивілізації. Кондорсе підтримав такий погляд 1786 року в своєму творі «Вплив американської революції на громадську думку та законодавство Європи»; а Сегюр проголосив 1826 року у своїх «Спогадах», що в майбутньому світ поділиться між американською потугою, пов'язаною зі свободою, та російським деспотизмом. Шатобріан у своїй «Мандрівці до Америки» підкреслив, що американська свобода більше не є свободою примітивною — «дочкою звичаїв», вона є свободою — «дочкою Просвітництва». Весь цей потік думок тільки посилював зацікавленість у Токвіля (він прочитав книжку Шатобріана й написав рецензію на неї, нині втрачену), внаслідок чого його бажання особисто побачити американське суспільство цілком логічно мусило втілитися в реальність.

Та тільки події 1830 року посприяли реалізації його прагнення. Токвіль, як посадова особа, сподівався, що йому доведеться прийняти присягу на вірність Людовіку-Філіппу, який видавався йому останньою перепоною перед анархією. Цей намір Алексіса засудила частина його родини, зокрема, здається, його мати, тимчасом як версальська спільнота поділилася на два ворожих між собою клани — вірних занепалого короля та прихильників нового порядку. Алексісів приятель Гюстав де Бомон, який тоді служив у Парижі, але зберігав зв'язки з Версалем, зазнавав таких самих родинних та суспільних прикрощів. Тож вони знайшли привід, який дозволив їм разом податися за океан і вдовольнити свою допитливість щодо американської дійсності.

За тих часів в'язниці у Франції перебували в скандально поганому стані через велику скупченість, у якій утримувалися в'язні різного штибу. Впродовж багатьох років ці в'язниці називали «розсадниками злочинності» й подейкували про потребу їх реформувати. Філантропи наводили за приклад Сполучені Штати, високо оцінюючи їхні тюремні реформи, які вже наслідувала Швейцарія. Та були дві американські системи ув'язнення: одна — із застосуванням ізоляції в'язнів уночі та використання їх на гуртовій праці вдень, друга ж — камерна; їх можна було порівняти тільки на місці, й двоє молодиків зголосилися провести це дослідження на власні кошти, якщо міністерство надасть їм відпустку. Вони її отримали й поквапилися скористатись із неї.

***

Вирушивши на кораблі з Гавра в квітні 1831 року, вони знову сіли на нього, щоб повернутися додому, в Нью-Йорку аж у лютому 1832 року. Загалом вони перебували в Сполучених Штатах дев'ять місяців. Їхній маршрут проліг зі сходу на захід, від Атлантики до «Кордону», від півночі до півдня, від Великих озер до Нового Орлеана. Їхня подорож неодмінно пролягала тими етапами, де були в'язниці, й проходила за різних обставин. Особливо люта зима з 1831-го на 1832 рік, яка скувала кригою Міссисипі, затримала їх у дорозі на південь, і вони мусили повертатися поспіхом, бо хотіли бути присутніми на відкритті сесії конгресу у Вашингтоні. Під час цього їхнього короткого перебування в Америці там уже намітилося протистояння між Північчю та Півднем; тож, здається, саме тому вони наспіх відвідали тільки раз одну плантацію.

На противагу іншим мандрівцям, таким, як Мішель Шевальє, вони не зацікавилися першими великими центрами молодої промислової Америки — Лоуеллом або Піттсбургом.

Їхнє вивчення американської спільноти мало два аспекти: пряме спонтанне спостереження з кораблів чи диліжансів, у заїздах, хижинах або під час прогулянки містами. Їх приголомшили відсутність ієрархії в щоденних взаєминах між людьми, те високе почуття, яким сповнювалися люди від того, що належали до одного класу.

Все це супроводжувалося своєрідною одноманітністю суспільства, а також певною грубістю людей, з якої кепкували англійські мандрівці. Вражені попервах зовнішньою грубістю, натомість вони отримали приємність від одностайності патріотичних почуттів американців. Вони були вельми схвильовані 4 липня в Олбані під час святкування річниці незалежності, де не бракувало комічних номерів, коли вони перейнялися тими самими почуттями, що й американці, вільно блукаючи посеред найстрокатішої юрми.

Та щоб глибше збагнути американське життя, їм треба було поспілкуватися з спеціально дібраними співрозмовниками. Дух рівності допомагав влаштовувати в таких великих містах, як Нью-Йорк, Бостон, Філадельфія, Вашингтон, різні зібрання, обіди чи бали, де бували негоціанти, легісти, політичні діячі, священики, які утворювали більш чи менш добірне товариство, яке складалося з людей заможних та освічених. Наші мандрівці провели половину свого часу в цих великих містах Сходу, де американці зустрічали їх сердечно в своєму колі. Їм пощастило знайти там співрозмовників, здатних пояснити всі сторони американського суспільства, багато хто з цих їхніх співрозмовників добре знав Європу (колишній президент Адамс, колишні посли Лівінгтон, Галлатін тощо) або мав серйозний престиж інтелектуала: священнослужителі Чаннінг та Джерід Спаркс, банкір Будлл, канцлер Кент, Дж. К. Спенсер. Більшість з цих людей згодом дали їм інтерв'ю або навіть довго відповідали, як це зробив Джерід Спаркс, на письмові запитання. Токвіль заповнив чотирнадцять записників — від «кишенькових» до «абеткових»; так збиралася потрібна інформація. Більша частина запитань стосувалася здійснення суверенності народу та наслідків цього, тобто політичного боку суспільної демократії. Токвіль зібрав також найкращі книжки про державні інститути США, різні документи, які ретельно розібрав по поверненні додому. Він вважав, що не зможе нічого написати про Сполучені Штати, поки не виконає такої роботи.

***

Спершу Токвілю довелося попрацювати разом з Бомоном над написанням книжок про «Виправну систему», що вони зробили з помірною старанністю. Відтак Токвіль замкнувся в мансарді на вулиці Верней, запросив до себе двох молодих американців, які допомагали йому в його дослідженнях, а тоді єдиним «поштовхом» менш ніж за рік написав перший том «Демократії в Америці», яка вийшла у світ у видавництві Гослена в січні 1835 року.

Американська демократія для Токвіля є водночас демократією суспільною — рівність умов і політичною — суверенітет народу. Її вплив позначається то на одній царині, то на іншій і в подвійному сенсі: як з американського суспільства вийшла ціла низка демократичних інститутів? Як ця політична структура реагує на соціальну зрівнялівку?

Перше питання стосується самобутності американської держави порівняно з Європою; на противагу Європі там не відбувається революції, яка полегшує перехід від аристократичного порядку до демократичного. І Токвіль надає значення «точці відправлення», яку справді можна дослідити з історичного погляду в Сполучених Штатах, тимчасом як у Європі вона тільки ледь проступає з темряви навали варварів.

Щодо самої Америки, то йому головним і першорядним видається факт приходу у XVIII столітті до Нової Англії невеликої колонії пуритан та республіканців, які полишили рідну батьківщину з релігійних мотивів. Там вони вільно керувалися своєю спільнотою за допомогою такого собі «тауншипу» — зібрання жителів, які створили своєрідну пряму демократію, що призначала на короткий термін судових урядовців. На південь від Гудзону, звісно, жили великі землевласники, але вони були погано захищені від впливу демократичного ідеалу й не могли не приєднатися до своїх сусідів у боротьбі за незалежність; так крок за кроком дух Нової Англії захоплював усю країну. Це завоювання демократичного духу ступало по країні разом з управлінськими інститутами: тауншипи об'єднувалися в графства, графства — в штати, окремі штати — у федеральну державу. Так сформувалася органічна спільнота, де вільним керівником для громадянина залишався живий осередок, навіть антитеза, на думку Токвіля, нашій наполеонівській централізації, де урядовець турбується про всі потреби підлеглих. Незважаючи на численні помилки та просування вперед наосліп, до чого призводить децентралізація, вона все ж таки відчутно перетворює суспільне життя, чому Токвіль і віддає перевагу.

«Зрештою, що мені з того, що є якась завше невсипуща влада, яка пильнує про те, аби вдовольнити мої втіхи, яка пурхає перед моїми ногами, аби відвернути всі небезпеки, навіть якщо я про це й гадки не маю, коли ця влада водночас із тим, як вона прибирає всі колючки з моєї дороги, є цілковитою господинею моєї свободи й мого життя, якщо вона такою мірою монополізує моє існування, що виникає потреба, аби все довкола неї чучверіло, коли вона сама чучверіє, аби все спало, коли вона спить, аби все гинуло, коли вона помирає?»

З демократичної децентралізації випливає ще одна деталь: кожен штат має суверенний уряд, конгрес з двох палат, губернатора, суддів, обраних шляхом голосування з найширшою участю в ньому громадян; одначе з-під контролю влади штатів випадають деякі сфери діяльності (як, наприклад, зовнішня політика), що зберігаються за федеральною державою. Цією останньою також керує конгрес, який складається з двох палат, але тимчасом як палата представників обирається прямо населенням, то сенат складається з рівного числа представників від кожного штату. Що ж до президента, який також обирається, але двоступеневим чином, то він, на думку Токвіля, має меншу владу, ніж конституційний король: поінформований лише федералістами, Токвіль не довідався про той престиж, що його мав старий генерал серед мас і який надавав особливого значення своїй посаді.

Щоб забезпечити гармонію в роботі складного механізму державних інститутів, верховний суд, сформований із суддів, що призначаються на довічний термін, може спрямовуватися кожним громадянином на те, щоб залагодити конфлікт між окремими штатами або між федеральною державою та окремими штатами.

Загалом, гадає Токвіль, така конституція може сприяти співіснуванню щастя громадян, до чого схиляються штати, та сили, до якої схиляються великі штати. Чи справді це так?

Токвіля вразила ідея, якої він не вигадав, ідея тиранії більшості, ідея, яку розглядали наче моральну істоту, створену з мало відмінних між собою індивідуумів й одухотворену зрівняльницькими пристрастями. Ці гуртові пристрасті можуть негативно позначитися

на меншості та на суспільній еліті своєю нетерпимістю й бажанням накласти посилений народний контроль на державні інститути (скоротивши, наприклад, термін мандатів асамблей або суддів), що насправді сталося в нових західних штатах. Токвіль вважає, що таке зло справді існує, але немає, на його думку, гіршого зла за те, коли організована свобода, захворівши, ніяк не може одужати.

Токвіль не гадає, що можна домогтись якогось поступу, поклавшись тільки на мимовільний вибір народу: набувши американського досвіду, він з іронією заговорив про ту аксіому, яку було вспадковано від XVIII століття: нібито народ не володіє мистецтвом керувати, він інстинктивно обирає тих, хто над ним панує. Тут стали б у нагоді політичні партії, які були здатні впливати на суспільні перетворення, вони це й пробували робити на початку незалежності Америки, але в Америці, за якою спостерігав Токвіль, вони ще були тільки гуртиками. Не слід залишати поза увагою й інші чинники, такі, як реформа митного порядку, що можуть породжувати рухи, які впливатимуть на громадську думку за допомогою різних петицій та мітингів. Але щоб усе це могло стати реальністю, потрібна була наявність двох фундаментальних свобод, які тісно пов'язані між собою: свобода друку та свобода зібрання.

Головний засіб, що його може застосувати американський народ проти негативних впливів громадської думки, він знаходить у своєму інтелектуальному та моральному стані.

Це той народ на землі, серед якого найбільше поширена освіта. Він чудово поінформований про те, що діється в його країні й навіть у цілому світі: завдяки добре розвиненій мережі зв'язку колоніст у своїй хижці отримує газету й може розмірковувати про політику дня (його дружина навіть ознайомлена з паризькою модою!). І це саме тоді, коли у Франції деякі відсталі колонії не знають, хто в них король!

Зовсім не принцип античної чесноти штовхає Токвіля цікавитися громадськими справами, а почуття добре зрозумілого інтересу; він певен, що існує тісний зв'язок між управлінням діловими справами та управлінням державними справами. Демагогія наймолодших штатів ураз розвіється, тільки-но їхні громадяни налагодять тісніші зв'язки між собою, а це станеться тим легше, що більшість з цих громадян походять з давніше виниклих штатів, де громадянський дух панує давно.

Нарешті, ретельний розгляд американської дійсності підносить це емпіричне усвідомлення громадянського обов'язку американців. Християнська мораль, така, якою її бачать американці, неодмінно змушує кожного громадянина цікавитися суспільним життям. На противагу Франції, де католицизм діє заодно з якоюсь партією — найчастіше з партією-переможницею,— тут роль релігії полягає в тому, щоб упроваджувати риси чистого сумління в повсякденне життя громадян. Взагалі Токвіль схильний думати, що Сполучені Штати житимуть у майбутньому мудрістю своїх жителів[1].

Токвіль написав свій твір не тільки для того, щоб дослідити в ньому американське суспільство, він зацікавився також можливістю жити за зрівняльницького ладу. Токвіль не ставив питання про наслідування державних інститутів якоїсь іншої країни, чиї географічні та історичні умови відрізняються від цих самих умов у Європі й зокрема у Франції. Він навіть не мав наміру розхвалювати республіканський лад.

Але один висновок напрошувався сам собою. В Америці звичаї породили закони, а

---

[1] В останньому розділі першого тому своєї книжки Токвіль, однак, вивчає дві побічні проблеми: одну — стосовно індіанців та другу — стосовно чорних рабів.

На його думку, індіанці приречені на вимирання, до цього веде їхня цивілізація, несумісна з цивілізацією білих. Щодо проблеми рабства, то Токвіль гадає, що скасування рабства нічого корисного не дасть; він був одним із перших, хто зрозумів, що суть проблеми полягає в расизмі та в англоамериканських звичаях, вороже настроєних до змішання рас, усе це дає змогу передбачати досить сумне майбутнє.

Ці проблеми висвітлив із ще більшим песимізмом Бомон у своєму романі «Мері». Там наводяться факти расової сегрегації, соціальних бунтів, спалення монастирів, які свідчать про нетерпимість в американському суспільстві та певну соціальну нерівність.

у Франції ж закони мусили пом'якшувати звичаї, здатні сприяти співіснуванню рівності та свободи. Які закони? Закони, що могли б зняти будь-які пута із свободи особи, друку й особливо зборів, що їх скликали б місцеві виборні ради, закони, які давали б якусь користь завдяки централізованій адміністрації, збільшували б повноваження суду присяжних, скасовували б гарантію урядовцям. Одне слово, мала б відбуватися прогресивна лібералізація, яка дозволяла б зародитися новому духові, поступально демократичному, що не був би революційним і до того ж відповідав би духові 1830 року.

***

Наприкінці вступу до першого тому «Демократії» Токвіль повідомив про свій намір продовжити написання цього твору книжкою про цивільне життя американців. Він здійснив свій план тільки 1840 року. Перший том твору Токвіль написав одним духом, відклавши всі інші справи, написання ж другого тому багато разів переривалося й відкладалось, докорінно перероблялось, перш ніж щасливо завершилося.

Уже наступного дня після завершення роботи над першим томом Токвіль замислюється над тим, чи не розпочати б йому політичну кар'єру. 1836 року після смерті своєї матері він поселяється в Нормандії, де після поділу родинного маєтку йому дістався замок Токвіль, у якому тоді ніхто не мешкав. У 1837-у та 1839 роках Алексіс веде неодноразові широкі виборчі кампанії, що цілком захопили його, й остання з них відкрила для нього доступ до палати представників, де того самого року він узявся зробити велику доповідь про потребу скасування рабства. Набувши доволі прикрого законодавчого досвіду в боротьбі коаліцій, Токвіль схилився до думки, що в центрі між консерваторами та лібералами може виникнути поміркована реформаторська партія і що він відіграватиме в тій партії неабияку роль. Зрештою Токвілю, який досі тримався осторонь політичного життя, довелося вибирати між двома старими партіями. Тоді не так легко було стелити ліжко, в якому могла б улягтися майбутня демократія.

Саме тоді почало складатися враження, що Англія хотіла швидко перейти від ладу аристократичного до демократичного. 1833 року Токвіль побував у цій країні й дійшов висновку після своїх коротких спостережень, що революція в Англії була неможлива, бо надто гнучкими там були керівні класи. Але вже 1835 року застосування «реформи Білла» призвело в англійському політичному житті до досить цікавих перетворень. Демократизація в Англії аж ніяк не призводила до виникнення в цій країні класу дрібних власників, як це було в Америці чи у Франції. Там зароджувався робітничий клас, який убирав у себе приріст убогого населення, і промислове життя розвивалося паралельно з демократизацією.

Токвіль відвідав північний і західний промислові центри — Бірмінгем та Манчестер, і контраст, побачений ним між злиденним пролетаріатом та «палатами промисловості», приголомшив його.

Зацікавившись застосуванням нового закону про бідняків, він констатував, що цей закон неодмінно призводить до виникнення державного керівного організму з широкою владою. Радикально настроєні друзі переконали Алексіса, що демократизація в Англії відбувається водночас з певною централізацією влади.

До речі, протягом цього періоду інтелектуальна діяльність Токвіля розпорошується: він перечитує класиків з пером у руці, пише есе на різні теми, зокрема «Мемуари про зубожіння», «Соціальне і політичне становище Франції перед 1789 роком».

***

Тож на широкому обрії з'явився новий Токвіль, якого тепер уже мало переслідував його американський досвід, він заглибився в парламентське життя, але ознайомлення з його діяльністю принесло йому повне розчарування, Токвіль, який 1840 року завершить написання другого тому «Демократії». Опублікований 1836 року перший том вимагав продовження, тісно пов'язаного з його змістом: 1840 року Токвіль припустився відхи-

лення, відірвавшись від свого американського досвіду; другий том, незважаючи на його оманливі заголовки, є тільки своєрідним набором прикладів чи ілюстрацій. Проте центральною ідеєю залишається можливість підтримувати свободу людини всередині зрівняльницького суспільства.

Руайє-Коллар високо оцінив оригінальність нової книжки Токвіля за її «чудове зусилля роздумів та терпіння»: «Жоден розділ не міг бути іншим, хоч би як ви напружували свою уяву... Ви змушені радше уявляти собі, вигадувати, ніж описувати, і ця вигадка певною мірою є мимовільною». Токвілева вигадка зводиться до розчищення ще видимих руїн аристократичного суспільства з метою вивільнення простору для демократичного суспільства, й автор намагається передбачити поведінку на цій майбутній сцені людини, яка буде там актором.

Від античних суспільств і аж до рабовласницького на світі не відбувалося такого потрясіння, як це сталося в Америці. Досі християнський світ мав непохитне та ієрархічне обличчя: своєрідний ланцюг прив'язував до «великих існувань» темні маси. На світі є шляхтичі й кріпаки, господарі й служники, багаті й бідні. А демократія, та сама, якої прагне Провидіння, рве ці ланцюги й розкидає їхні кільця одне біля одного, суспільна нерівність теоретично стає індивідуальною нерівністю. Отже, треба спробувати визначити взаємини людей у житті, й цей поворот навертає Токвіля до його головної теми: чи нова людина залишиться вільною й чи завдяки цьому вона здатна буде забезпечити поступ цивілізації?

Тож розмірковування Токвіля стосуються ідеального суспільства. Щоб описати перевтілення людської істоти, він чергує два види різних підходів, але тісно пов'язаних між собою: він робить соціологічний аналіз у формі змалювання дещо статичних картин та викриття зародків специфічних недуг демократії, які, розвиваючись, можуть призвести до тиранії, цебто до паралічу суспільного корпусу.

Нові взаємини між людьми набувають очевидної форми, на зміну античним зв'язкам довіри приходять контракти, із зруйнуванням кастових бар'єрів пом'якшуються звичаї, що їх часто по-різному коментували тлумачі, які надавали особливого значення психологічному взаємопроникненню людських взаємин. Водночас Токвіль, для якого суспільна людина невіддільна від людини з її внутрішнім світом, обстоював і інтелектуальний та почуттєвий обрій людини в новому суспільстві.

Американський громадянин керується в своїх переконаннях неусвідомленим картезіанством, цебто особистим глуздом, не покладаючись на чужий; навіть у Європі від XVI століття поступ раціоналізму розвивався поряд з поступом демократизації. Токвіль не вірить у можливість знищити релігійні вірування: homo democraticus[2], якій бракує часу чи засобів, щоб оцінити ці серйозні проблеми, звертається в такому разі до загального консенсусу. Лютеранська реформа в Німеччині, на думку Токвіля, дуже полегшувалася аристократичним станом цієї країни в XVI столітті, таку реформу було куди важче впровадити в демократичному суспільстві. До речі, Токвіль зробив передбачення про те, що католицизм може мати велике майбутнє, якщо він залучить до незмінності своїх фундаментальних вірувань спрощені догми та практично застосує їх; це було досить дивне передбачення, коли зважити, що у XX столітті еволюція католицизму відбувається в зворотному напрямку.

Одначе найприродніше релігійне почуття homo democraticus, що є незалежною й усамітненою перед Богом і світом,— це пантеїзм, який змішує в собі геть усе, тобто є своєрідним небезпечним віруванням, яке може призвести до фаталізму.

Демократичне суспільство ставить і мистецтво в нові умови. Митець у аристократичних суспільствах силкувався виготовляти витончені твори шляхом відбору рідкісних матеріалів та майстерного виконання. Нині ж він має виготовляти твори помірної ціни для широкої клієнтури. Ці роздуми напевне навіяли Токвілеві порівняння, що їх він ро-

[2] Демократична людина *(лат.)*.

бив, між віллами на берегах Гудзону великих нью-йоркських буржуа та французькими замками доби Відродження чи XVII століття. Але поруч із приватними пересічними замовленнями демократія творить величезні міські ансамблі й зводить значущі публічні пам'ятники. Токвіль мав змогу пересвідчитися в цьому у Вашингтоні та Бостоні.

Змінюється й літературний смак: аристократичне суспільство пильнує форму, дотримання певної традиції; демократичний же загал хоче, аби його приголомшили якоюсь дивиною, несподіванкою. Взагалі Токвіль виступає тут проти класицизму та романтизму. Бувши читачем авторів XVII та XVIII століть, він трохи сумує за цією давнішньою традицією, але усвідомлює, що тільки романтична література є живою.

Ці його погляди збігаються з поглядами на інші сучасні йому твори: роль загального консенсусу у віруваннях примушує думати про Ламанне, пантеїзм наводить на думку про Ламартіна й особливо про його поему «Жослен», погляди на взаємини літератури та суспільства починають збігатися після того, як книжка «Про літературу» пані Стаель відкрила для цього шлях; навіть нові погляди на мистецтво в Америці ледь помітно проступають у «Мандрівці» Бріссо. Але зовсім відкинути старі традиції в такому могутньому синтезі було тоді ще цілковито новим явищем.

***

Саме для того щоб показати, що в американському суспільстві свободі людини може загрожувати певне зло, Токвіль і написав свою книжку.

На думку багатьох його сучасників, демократія веде до анархії та революції. Токвіль думав інакше. Як на нього, демократичне суспільство збурюється на поверхні майже загальними амбіціями, кожна з яких хоче випередити сусідку, але ці амбіції насправді скромні. Втім, молода демократія, яка приходить на зміну аристократичному суспільству, може пережити певний період заворушень, які здатні призвести до революції, що спричиняє перехід від одного суспільного стану до іншого. Але за стабільної демократії ці заворушення з бурхливими переходами зрештою заспокоюються: кожен громадянин сповнюється бажанням втішатися достатком, що його приносить йому доля, і якщо він і зберігає деякий неспокій, та все ж таки залишається затятим консерватором.

Одначе після мандрівки по Англії Токвіля опосів якийсь сумнів, що мучитиме його вельми довго. Він побачив у містах «чудової Англії» злиденний пролетаріат, дегуманізований поділом праці, підпорядкований пануванню нечисленного й багатого класу мануфактурників. Якщо така еволюція суспільства набуде загального характеру, то люди стануть очевидцями народження «найтяжчого, найнестерпнішого феодалізму, що його будь-коли знав світ». Токвіль намагається заспокоїти себе, думаючи про особливе місце Англії його доби й схиляючись до того, що взаємини всередині робітничого світу є тільки трудовими взаєминами, які не закріпачують загалом життя, як це роблять взаємини між шляхтичем та кріпаком. А поки що він викриває інші небезпеки.

Передусім він звертає увагу на особливе становище армії за демократії.

Демократія не любить війни, але вона все одно змушена утримувати військо. За аристократичного ладу офіцери в своєму загалі є знаттю, яка має певні ранги в цивільному суспільстві,— гуртами кваліфікованих людей; за демократичного ладу солдати є громадянами, а офіцери та підофіцери — військовими фахівцями, яких часто зневажають у цивільному суспільстві. Війна дає шанс їм просуватися вгору по службовій драбині й здобувати пошану. Вони прагнуть війни, й у цьому криється не тільки пряма небезпека захоплення влади щасливим солдатом, а й непряме посилення державного апарату, чого вимагає війна.

Та найбільше занепокоєння в Токвіля викликає те, що можна було б назвати недугою знесилення демократії. В демократичному суспільстві приватне життя збільшує свою діяльність за допомогою підвищеного потягу до добробуту та комфорту й реалізації дрібних амбіцій. Тож громадянин присвячуватиме тільки обмежений час громадським справам. Звідси випливає спроба отримати змогу, аби ним керувала «абсолютна, все-

бічна, точна, прозірлива й добра» влада. Перший том «Демократії» відкинув деспотизм більшості, другий відкидає послідовно деспотизм людини та анонімної організації. Злом, яке призводить до деспотизму, є індивідуалізм, вельми згубний тому, що громадянин легко поринає в нього, замикаючись у своїй родині або в колі своїх друзів.

Тут можна торкнутися пальцем того, що відрізняє Токвіля від більшості ліберальних мислителів: для нього свобода не є самим тільки користуванням природними правами, а й, як у Руссо, участю в загальному волевиявленні; а це може призвести до підміни громадянського обов'язку. Питання ставиться про те, чи громадянин демократичного суспільства не утримається від виконання цього громадянського обов'язку, що надає другому томові «Демократії» насамперед песимістичного тону.

Та цей песимізм відносний. Якщо Провидіння веде людину до більш зрівняльницьких суспільств, то воно дає людській волі «ширші межі», де ця воля «могутня й вільна, така сама, як і народи». Токвіль сподівається, що людина й далі вільно братиме участь у творенні, яке триватиме впродовж усієї історії.

На перший том «Демократії» випав величезний успіх, другий же збив з пантелику найприхильніших до Токвіля критиків. Їм здавалося, що вони, читаючи його, втрачають під ногами американський суходіл і опиняються в абстрактному океані. Це тільки після нового відкриття творчості Токвіля сучасними читачами, які вже прочитали Макса Вебера, вони побачили в ній те багатство, що виступає як коментар до взаємин нинішнього громадянина та влади.

Реймон Арон завважив, що сучасний світ більше відповідає передчуттям Токвіля, ніж передбаченням Маркса. Політологи та економісти будують мережу механізмів, які зціплюють людську особистість. Токвіль же, психолог і мораліст, проникає певною мірою в самісіньке серце цієї особистості, розмірковуючи про суспільні перетворення. На перший погляд ця точка зору менш переконлива, але вона, безперечно, веде до виразнішої й тривалішої правди[3].

---

[3] Є дві фундаментальні книжки, які дозволяють належно оцінити історію написання та саме значення твору «Про демократію в Америці»: J. T. Schleifer. The Making of Tocqueville's Democracy in America. — The University of North Carolina, Press, 1800; J. Cl. Lambarti. Tocqueville et le deux démocratie. — P. U. F., 1983.

І.-Кл. Ламберті та Дж. Т. Шлайфер готують у співробітництві критичне видання про «Демократію» для колекції «Плеяда».

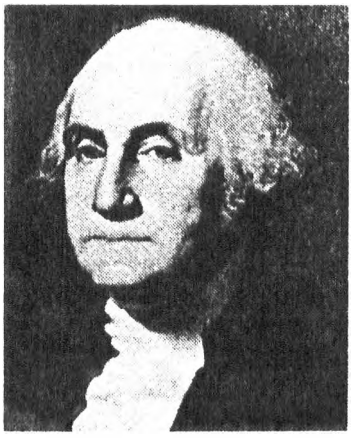
Андре ЖАРДЕН

Алексіс де Токвіль.

Том перший

З французької переклав Григорій ФІЛІПЧУК

Джордж Вашингтон (1789 — 1797).

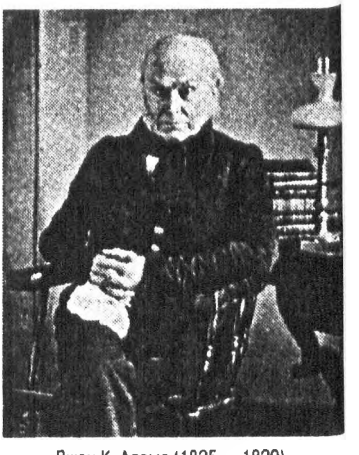
Перші президенти Сполучених Штатів Америки

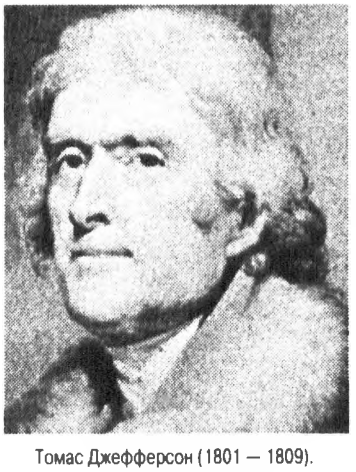
Джон Адамс (1797 — 1801).

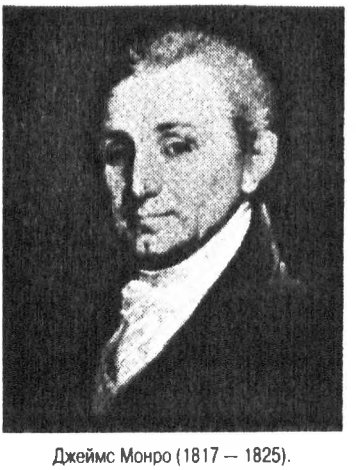
Джеймс Медісон (1809 — 1817).

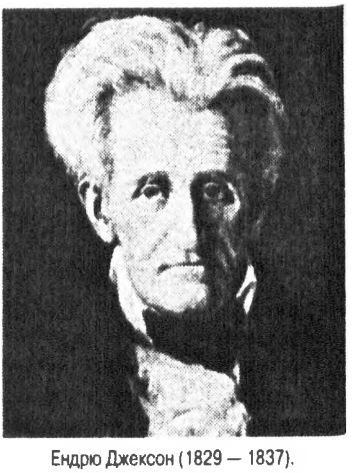
Джон К. Адамс (1825 — 1829).

Томас Джефферсон (1801 — 1809).

Джеймс Монро (1817 — 1825).

Ендрю Джексон (1829 — 1837).

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

ДО ДВАНАДЦЯТОГО ФРАНЦУЗЬКОГО ВИДАННЯ

Хоч би якими значущими й несподіваними були події, що враз відбуваються на наших очах, автор цієї праці має повне право заявити, що вони не захопили його зненацька. Коли я писав цю книжку п'ятнадцять років тому, мене постійно переслідувала однісінька думка про настання демократії в цілому світі, що неминуче наближається. Той, хто перечитуватиме її, він на кожній сторінці зустріне врочисті передвістя про те, що Суспільство змінює своє обличчя, що людство перетворює умови свого існування й що в недалекому майбутньому його доля зміниться,

Книжка починалася такими словами:

«Поступове встановлення рівності є провіденційною неминучістю. Цей процес позначений такими основними ознаками: він має всесвітній, довготривалий характер і дедалі менше й менше залежить від волі людей, усі події, як і всі люди, сприяють його розвиткові. Чи мудро вважати, що соціальний процес, який зайшов так далеко, можна зупинити зусиллями одного покоління? Невже хтось гадає, що, знищивши феодалізм і перемігши королів, демократія відступить перед буржуазією та багатіями? Чи зупиниться вона тепер, коли вона стала такою могутньою, а її супротивники такими слабкими?»

Людина, яка записала ці рядки, що згодом стали пророчими, тимчасом як Липнева революція не стільки сколихнула, скільки зміцнила монархію, нині може без боязні знову привернути увагу читачів до своєї праці.

Їй можна дозволити додати до цього й те, що сьогоднішні обставини розбудили до її книжки жвавий інтерес і надали їй практичного значення, якого вона не мала за першої появи.

Тоді існувала королівська власність. Нині вона знищена. Американські політичні інститути, що тільки викликали цікавість у монархічній Франції, мусять стати предметом поглибленого вивчення в республіканській Франції. Нову владу зміцнюють не тільки сила, а й добротні закони. Слідом за воїном приходить законодавець. Один руйнує, інший закладає підмурок. У кожного своя робота. Вже йдеться не про те, будемо ми у Франції королівській чи республіканській; треба збагнути, чи буде ця Республіка буйною а чи спокійною, впорядкованою чи невпорядкованою, Республікою мирною чи войовничою, ліберальною чи деспотичною, тією Республікою, яка загрожує священним правам власності та родини, чи ж Республікою, яка визнає й шанує ці права. Вкрай важлива проблема, від розв'язання якої залежатиме доля не лише Франції, а й цілого цивілізо-

ваного світу. Якщо ми врятуємо себе, ми в такий спосіб урятуємо всі народи, що оточують нас. Якщо ми занапащуємо себе, ми занапащуємо всіх разом із собою. Залежно від того, чи створимо ми вільну демократію чи ж демократичну тиранію, стане змінюватися й обличчя світу, і можна сказати, що нині ми вирішуємо, чи Республіку нарешті проголосять скрізь, а чи скрізь її знищать.

Адже цю проблему, яка щойно постала перед нами, Америка розв'язала понад шістдесят років тому. Суверенність прав народу, яку ми тільки-но вчора проголосили верховним принципом державності, владно панувала там упродовж шістдесяти років. Цей принцип американці втілили в життя найбільш прямим, беззастережним і безумовним чином. Упродовж шістдесяти років народ, який зробив цей принцип спільним джерелом усіх своїх законів, без упину зростав чисельно, заселяв нові території, багатів і, зверніть увагу, протягом цього часу не тільки домагався найбільшого успіху порівняно з іншими народами, а й жив у найстабільнішій державі на землі. Коли всі нації Європи сплюндрувала війна чи замучили громадянські чвари, американці були єдиним народом у всьому цивілізованому світі, який зберіг повний спокій. Майже вся Європа здригалася від революцій, а Америка не знала навіть заворушень. Республіка виявилася не підбурювачкою розвалу порядку, а охоронницею прав людей. Індивідуальна власність була в них ліпше захищена гарантіями, ніж у будь-якій іншій країні світу, а анархія, так само, як і деспотизм, була їм невідома.

Що ще спроможне зміцнити більше наші сподівання, й з чого ми можемо почерпнути корисніші кроки? Одначе, звернувши свій погляд на Америку, ми не станемо по-рабському копіювати ті інститути, що їх вона створила для себе, а ліпше постараємося зрозуміти в ній те, що нам підходить, не стільки запозичуючи приклади, скільки набираючись розуму, і якщо вже станемо запозичати, то самі тільки принципи, а не окремі деталі їхніх законів. Закони Французької Республіки в багатьох випадках можуть і повинні відрізнятися від тих, які визначають життя Сполучених Штатів, але ті принципи, на яких грунтується законодавство американських штатів, принципи, що забезпечують громадський порядок, поділ і врівноваження влади, справжню свободу, щиру й глибоку пошану до законів,— ці принципи потрібні будь-якій республіці, вони мають бути спільними для всіх республіканських держав, і можна заздалегідь передбачити, що там, де їх не буде, республіка невдовзі перестане існувати.

1848 р.

ВСТУП

Серед безлічі нових предметів та явищ, що привернули до себе мою увагу під час перебування в Сполучених Штатах, найдужче вразила мене рівність існування людей. Я без труднощів помітив той величезний вплив, який справляє ця першорядна обставина на весь плин громадського життя. Надаючи певного напряму громадській думці та законам країни, він примушує тих, хто керує нею, визнавати зовсім нові норми, а тих, ким керують, змушує набувати нових навиків.

Невдовзі я усвідомив, що та сама обставина поширює свій вплив далеко за межі сфери політичних звичаїв та юридичних норм і що її влада позначається як на урядовому рівні, так і однаковою мірою на житті громадянського суспільства; рівність створює громадську думку, породжує певні почуття, накидає звичаї, модифікує все те, чого вона не викликає безпосередньо.

Отже, в міру того як я вивчав американське суспільство, дедалі відвертіше вбачав у рівності умов вихідну першопричину, з якої, цілком імовірно, випливало кожне конкретне явище суспільного життя американців, і я постійно відкривав її перед собою, немов ту центральну точку, до якої сходилися всі мої спостереження.

А тоді я подумки обернувся до нашої півкулі, й мені здалося, що я й тут можу вирізнити щось подібне до того, що я спостерігав у Новому Світі. Я бачив рівність умов, яка, не досягши тут, на відміну від Сполучених Штатів, своїх крайніх меж, день у день наближалася до них. І мені здалося, що та сама демократія, яка панувала в американському суспільстві, нестримно йде до влади в Європі.

Саме тоді в мене й визріла думка написати книгу, яку ви прочитаєте.

Ми живемо в добу великої демократичної революції; всі її бачать, але далеко не всі її оцінюють однаковим чином. Одні вважають її модною новацією і, розглядаючи як випадковість, ще сподіваються її зупинити, тимчасом як інші гадають, що вона нездоланна, бо видається їм у вигляді безперервного, найдавнішого й найпостійнішого з усіх відомих у історії процесів.

Я подумки повертаюсь до тієї ситуації, в якій перебувала Франція сімсот років тому: тоді її поділяли між собою невелике число родин, які володіли землею й керували населенням. Право володарювати за тих часів передавалося від покоління до покоління разом із спадковим майном; єдиним засобом, за допомогою якого люди впливали одне на одного, була сила; єдиним джерелом могутності була земельна власність.

Одначе тоді ж почала складатися й швидко поширюватись політична влада духівництва. Духівництво відкривало свої лави для всіх: для бідних і багатих, для простолюдина й для шляхтича. Через церкву рівність почала проникати всередину правлячих кіл, і людина, яка була б приречена на жалюгідне існування у вічному рабстві, зробившись священиком, посідала своє місце серед шляхтичів і часто-густо підносилася вище за коронованих осіб.

З часом суспільство ставало більш цивілізованим і стабільнішим, між людьми налагоджувалися складніші й численніші зв'язки. Почала відчуватися потреба в

цивільному законодавстві. Тоді й з'являються законодавці; вони полишають свої неприваблівні місця за огорожею в залах суду та закіптюжені комірки судових канцелярій і переходять засідати в королівських радах, де сидять пліч-о-пліч з феодальними баронами, вдягненими в горностаєві мантії та залізні обладунки.

Поки королі занапащують себе, силкуючись здійснити свої грандіозні задуми, а шляхтичі виснажують свої сили в міжусобицях, простолюдини збагачуються, займаючись торгівлею. Починає відчуватися вплив грошей на державні справи. Торгівля стає новим джерелом набуття могутності, й фінансисти перетворюються на політичну силу, яку зневажають, але якій лестять.

Поступово ширіться освіченість; прокидається цікавість до літератури та мистецтва; розум стає однією з необхідних умов успіху; наука використовується як засіб керівництва, а інтелект набуває статусу соціальної сили; освічені люди дістають доступ до державних справ.

У міру того як відкриваються нові шляхи, що ведуть до влади, походження людини втрачає своє значення. В XI столітті шляхетство вважалося безцінним даром; у XIII столітті його вже можна було купити. Перший випадок надання шляхетського титулу стався 1270 року, і зрештою рівність проникла до сфери можновладців за допомогою самої аристократії.

Впродовж минулих сімсот років іноді траплялося так, що шляхтичі, борючись проти авторитету королівської влади чи суперничаючи між собою, давали народові змогу мати значний політичний вплив.

А ще частіше ми бачимо, як королі відкривали доступ до уряду представникам нижчих класів, аби тільки зневажити аристократію.

У Франції королі показали себе найактивнішими й найпослідовнішими зрівнювачами. Коли вони були честолюбними й сильними, вони намагалися піднести народ до рівня шляхти; бувши стриманими й слабкими, вони дозволяли народові самому брати гору над ними. Одні з них допомагали демократії своїм талантом, інші — своїми вадами. Людовік XI та Людовік XIV піклувалися про те, щоб трон не мав жодних суперників, зрівнюючи посполитих згори, а Людовік XV врешті-решт сам зі своїм двором зійшов до повної ницості.

Як тільки громадяни отримали право землеволодіння не тільки на умовах ленної залежності й нагромаджувані ними рухоме майно та статки в свою чергу стали надавати власникам громадської ваги й відкривати їм доступ до влади, будь-які винаходи в галузі ремесел і будь-які вдосконалення в торгівлі та промисловості не могли водночас не породжувати нових чинників, що сприяли зміцненню рівності людей. Починаючи з цього моменту, всі технологічні відкриття, всі потреби, що заново народжувалися, та всі бажання, які вимагали втілення, стають етапами шляху, що веде до загального зрівняння. Прагнення до розкоші, любов до війни, влада моди — всі миттєві, як і всі найглибші пристрасті людського серця, здавалося, об'єднались для того, аби спільно сприяти зубожінню багатих і збагаченню бідних.

Відтоді як праця інтелекту перетворилася на джерело сили та багатства, весь розвиток науки, всі нові знання, будь-яку нову ідею можна розглядати як зародок майбутньої могутності, цілком доступної для народу. Поетична обдарованість, велемовність, міцність пам'яті, світлий розум, вогонь уяви, глибина думки — всі ці обдарування, роздані небесами навмання, приносили користь демократії навіть тоді, коли ними заволодівали її супротивники, вони все одно працювали на демократію, наочно втілюючи ідею природної величі людини. Отже, торжество цивілізації та освіти водночас означало собою переможну ходу демократії, а література була відкритим для всіх арсеналом, де слабкі й убогі щоденно знаходили для себе зброю.

Коли продивляєшся сторінки нашої історії, в ній важко знайти якісь значущі

події, що відбувалися впродовж останніх сімсот років і які не відіграли б своєї благотворної ролі для встановлення рівності.

Хрестові походи й війни англійців спустошують лави шляхти й призводять до поділу її земель; інститут міських комунальних рад впроваджує практику демократичної свободи в самій цитаделі феодальної монархії; винайдення вогнепальної зброї зрівнює простолюдина з шляхтичем на полі бою; винайдення книгодрукування забезпечує рівні можливості для розумового розвитку людей; створена поштова служба доправляє засоби освіти як до порога хатини бідняка, так і до дверей палаців. Протестантизм твердить, що всі люди однаковою мірою здатні знайти шлях, що веде на небо. Америка з часу її відкриття надає людям безліч нових способів збивати статки, дозволяючи навіть нікому не відомим пройдисвітам здобувати багатство й владу.

Якщо ви станете розглядати з проміжком у п'ятдесят років усе те, що відбувалося у Франції, починаючи від XI століття, ви неодмінно помітите наприкінці кожного з цих періодів, що в суспільному ладі відбувається подвійна революція: шляхтич опинявся на нижчій приступці соціальних сходів, а простолюдин — на вищій. Один опускається, другий підіймається. Із закінченням кожної половини століття вони зближуються й небавом доторкнуться один до одного.

І це явище властиве не тільки для Франції. Хоч би куди ми кинули свій погляд, побачимо ту саму революцію, що відбувається в цілому християнському світі.

Скрізь найрізноманітніші події, що трапляються в житті народів, ідуть на користь демократії. Всі люди допомагають їй своїми зусиллями: і ті, хто свідомо сприяє її успіху, і ті, хто й не думає служити їй, так само як і люди, які борються за демократію, а також люди, які проголосили себе її ворогами. Всі вони бредуть, змішавшись між собою, в одному напрямі й всі разом працюють на неї: одні — всупереч своїй волі, а інші — навіть не усвідомлюючи цього, бувши сліпим знаряддям у руках Бога.

Тож поступове встановлення рівності є провіденційною неминучістю. Цей процес позначений такими основними ознаками: він має всесвітній, довготривалий характер і дедалі менше й менше залежить від волі людей, усі події, як і всі люди, сприяють його розвиткові.

Чи мудро вважати, що соціальний процес, який зайшов так далеко, можна зупинити зусиллями одного покоління? Невже хтось гадає, що, знищивши феодалізм і перемігши королів, демократія відступить перед буржуазією та багатіями? Чи зупиниться вона тепер, коли вона стала такою могутньою, а її супротивники такими слабкими?

Отже, куди ми йдемо? Ніхто не може сказати, бо нам уже нема з чим порівнювати нашу сучасність: умови існування людей у християнських націях стали куди рівнішими, ніж вони були будь-коли в якій-небудь країні світу. Тому вже досягнутий нами ступінь величі не дає змоги передбачити те, що ще може відбутися.

Уся ця книга, що пропонується увазі читача, була повністю написана в стані своєрідного священного трепету, що охопив душу автора, коли він спостерігав цю нестримну революцію, яка насувалася впродовж багатьох століть, долаючи всі перепони на своєму шляху й навіть сьогодні нестримно просуваючись через скоєні нею ж руїни.

Зовсім нема потреби в тому, аби Господь підніс свій голос для того, щоб ми помітили виразні ознаки його волі. Для цього нам досить спостерігати за звичними природними процесами й уловлювати постійну тенденцію розвитку подій; я знаю, навіть не чуючи голосу Творця, що зорі рухаються в небесному просторі тими орбітами, які були накреслені Його перстом.

Якщо тривалі спостереження й неупереджені роздуми спонукали людей нині визнати те, що минуле й майбутнє нашої історії рівною мірою визначаються поступовим, послідовним настанням рівності, то одне це відкриття вже надає цьому процесові священного характеру подій, зумовлених волею всевишнього Володаря. Бажання стримати розвиток демократії є не що інше, як боротьба проти самого Бога, тож народам не залишається нічого іншого, як пристосовуватися до того суспільного ладу, який накидається їм Провидінням.

Той стан, у якому в наші дні перебувають християнські народи, як мені здається, становить собою жахливе видовисько; течія, що підхопила їх, уже досить могутня, аби неможливо було її зупинити, але ще не надто прудка й нею ще якось можна керувати: доля народів перебуває в їхніх власних руках, та незабаром вона стане їм непідвладною.

Навчати людей демократії, відроджувати, наскільки це можливо, демократичні ідеали, очищувати звичаї, регулювати демократичні рухи, поступово залучати громадян до справ керівництва державою, позбавляючи їх недосвідченості в цих питаннях та витісняючи їхні сліпі інстинкти усвідомленням своїх справжніх інтересів; змінювати систему керівництва відповідно до часу й місця, приводячи її у відповідність з обставинами та реальними людьми,— такі найважливіші зобов'язання, що покладаються в нашу добу на тих, хто керує суспільством.

Зовсім новому світові потрібні нові політичні знання.

Та саме над цим ми майже не замислюємося: опинившись посеред швидкої течії річки, ми вперто не зводимо очей з тих кількох руїн, що ще видніють на березі, тимчасом як течія відносить нас до тієї безодні, що в нас за спиною.

У жодного з народів Європи та велика соціальна революція, про яку я маю намір писати, не відбувалася так бурхливо, як у нас, одначе вона завше тут ішла навмання.

Ті, хто очолював нашу державу, ніколи не думали про те, щоб підготуватися до неї заздалегідь; революції відбувалися всупереч їхній волі або без їхнього відома. Наймогутніші, найбільш інтелектуально й морально розвинуті класи не намагалися оволодіти нею з тим, щоб її спрямовувати. Тому демократія була віддана владі диких інстинктів; вона зросла, як ті діти, які, позбавлені батьківського піклування, виховуються на вулицях наших міст, пізнаючи тільки вади й убозтво суспільства. Либонь, люди ще не зовсім усвідомлюють її існування, як раптом вона несподівано захоплює владу. Тоді кожен улесливо прагне виконати найменше її бажання; перед нею кланяються, наче перед втіленням сили; відтак, коли вона послаблюється через власну нестриманість, законодавці починають обмірковувати нерозважливі проекти її знищення, замість того щоб спробувати настановити й виправити її, і, не бажаючи давати їй урок керівництва, вони думають лише про те, як би її усунути від влади.

Внаслідок цього в житті суспільства відбувається демократична революція, яка супроводжується при цьому тим перетворенням законів, ідей, звичаїв та моралі, яке потрібне для досягнення мети такої революції. Отже, ми отримали демократію, не маючи того, що мало б пом'якшити її вади й підкреслювати її природні переваги, і, вже пізнавши зло, якого завдає вона, ми ще не знаємо того добра, яке вона повинна дати.

Коли королівська влада, яку підтримувала аристократія, мирно керувала народами Європи, суспільство, незважаючи на всі свої злигодні, почувало себе щасливим в такі моменти, які важко зрозуміти й оцінити в наші дні. Могутність окремих посполитих відігравала роль нездоланної перешкоди, яка не давала монархові стати тираном, і королі, до того ж відчуваючи, що в очах юрби вони на-

були майже божественних атрибутів, бачили в тій пошані, яку вони викликали, підтримку своєму бажанню не надуживати власною владою.

Зберігаючи величезну відстань між собою та народом, вельможі, проте, виказували до його долі таку саму доброзичливу, спокійну зацікавленість, з якою пастух ставиться до свого стада, і, не маючи бідняків за рівних собі, вони розглядали піклування про їхню долю як обов'язок, покладений на аристократію самим Провидінням.

Не маючи й гадки про якийсь інший суспільний лад і не уявляючи собі взагалі можливості колись здобути рівність зі своїми начальниками, народ приймав їхні доброчинства й не обговорював їхні права. Він любив їх тоді, коли вони були милосердними та справедливими, і без нарікань, не переймаючись ницими почуттями, корився їхній суворості як неминучому злу, що його посилала йому десниця самого Бога. Звичаї та моральні устої, крім того, певною мірою обмежували тиранію, утвердивши своєрідну законність у світі, що ґрунтується на насильстві.

А що шляхтичеві й на гадку не спадало те, що хтось забагне вирвати в нього ті привілеї, які, на його думку, належали йому за законом, а кріпак розглядав своє нижче становище як вияв непорушності порядку речей, то можна уявити собі, що між цими двома класами, наділеними такими різними долями, могла налагодитися своєрідна взаємна доброзичливість. У ту добу в суспільстві панували нерівність і злигодні, але душі людські не були зіпсуті.

Людей розбещує не сама влада й не звичка коритися, а вживання тієї влади, яку вони мають за незаконну, і покірливість тим можновладцям, що їх вони сприймають як узурпаторів та гнобителів.

Одним належало багатство, сила, вільний час, що дозволяв їм прагнути витонченої розкоші, вдосконалювати свій смак, насолоджуватися духовністю й культивувати мистецтво; а іншим — важка праця, грубість та неуцтво.

Але в цій неосвіченій і грубій юрбі траплялися люди, які володіли пристрастями, великодушними почуттями, глибокими переконаннями та природними чеснотами.

Організоване в такий спосіб суспільство могло бути стійким, могутнім і, що особливо слід підкреслити, таким, яке прагне до слави.

Та ось відмінності за чином починають розмиватися, високі бар'єри між людьми нижчають; маєтки дробляться, влада переходить до рук багатьох, шириться освіченість, і інтелектуальні здібності людей зрівнюються. Соціальний лад стає демократичним, і демократія зрештою мирно утверджує свій вплив на політичні інститути та суспільні звичаї.

Тож я цілком уявляю собі таке суспільство, де кожен, ставлячись до закону як до своєї особистої справи, любив би його й корився йому неухильно; де влада уряду, яку не обожнювали б, мала шану як земна необхідність; де любов, якою переймаються люди до глави держави, була б не пристрастю, а розумним, спокійним почуттям. Коли кожна людина наділена правами й певна, що ці права в неї ніхто не відбере, між усіма класами суспільства може встановитися мужнє довір'я й своєрідна взаємна доброзичливість, що не має нічого спільного однаковою мірою ні з почуттям погорди, ні з низькопоклонством.

Усвідомивши свої справжні інтереси, народ зрозумів би, що для втішання тими благами, які дає суспільство, йому слід узяти на себе покладені на нього зобов'язання. Вільна асоціація громадян у цьому випадку могла би відігравати роль могутніх вельмож, обороняючи державу й від небезпеки тиранії, й від загрози вседозволеності.

Я розумію, що в такий спосіб влаштованій демократичній країні суспільство не стане нерухомим, але рух усередині його соціальної тканини може бути по-

значеним упорядкованістю та поступовістю. Якщо в такому суспільстві й буде менше блиску слави, ніж у аристократії, то воно ж таки не знатиме таких крайніх злигоднів; насолоди в ньому стануть помірнішими, а добробут — доступнішим; знання людей будуть менш обширними, а неуцтво стане менш поширеним; почуття втратять свою силу, але манера поведінки стане більш злагодженою; вади й недоліки частіше траплятимуться серед людей, але злочинність стане куди рідшим явищем.

Замість колишнього ентузіазму й пристрасності переконань освіченість і досвідченість громадян іноді спонукатимуть їх іти на великі жертви. А що кожна людина, однаковою мірою відчуваючи свою слабкість і потребу в собі подібних, зрозуміє, що вона одержить їхню підтримку тільки за умов, що сама буде готова надавати їм допомогу, то громадяни легко усвідомлять, що їхні особисті інтереси міцно пов'язані з інтересами суспільними.

Така нація, взята загалом, буде менш блискучою, менш славетною і, либонь, менш сильною, та більшість її громадян процвітатимуть, і народ виявить своє миролюбство не тому, що він утратив надію домогтися для себе ліпшої долі, а тому, що усвідомив, як добре йому живеться.

Хоча в такому порядку речей не все було б добрим і корисним, суспільство принаймні могло б запозичити з нього все те, що становить інтерес і користь, і люди, назавше відмовляючись від тих соціальних переваг, які породжувалися аристократичним середовищем, узяли б у демократії все те добре, що вона може їм запропонувати.

А ми, позбавляючись соціального ладу, який дістався нам від предків, і безладно відкидаючи геть їхні політичні інститути, їхні ідеї і звичаї,— що ми взяли натомість?

Престиж королівської влади зник, але саму її не замінив його величність закон; у наші дні народ зневажає владу, але боїться її, і завдяки цьому вона може витягти з нього більше, ніж могла це зробити колись давніше, коли він ставився до неї з пошаною та любов'ю.

Я завважую, що ми знищили могутність певних особистостей, здатних кожна окремо боротися проти тиранії, але я бачу, що уряд виявився єдиним спадкоємцем усіх тих прерогатив, що їх було відібрано в родинних кланів, корпорацій та приватних осіб. Тож гнобительську подеколи, але часто охоронну силу невеликого числа громадян замінила безпорадність усіх.

Роздроблення статків зменшило відстань, яка відділяла бідного від багатого, та, зближуючись, вони, либонь, виявляють дедалі нові причини, які спонукають їх відчувати взаємну ненависть, і, кидаючи один на одного погляди, сповнені страху та заздрощів, вони відштовхують один одного від влади. Як для одного, так і для іншого ідея права ще не існує, й обом сила видається єдиним вагомим аргументом, який вони мають нині, а також єдиною гарантією майбутнього.

Бідний успадкував більшу частину передсудів своїх батьків, утративши їхні переконання; він такий самий неосвічений, але позбавлений їхніх чеснот. За основу своїх вчинків він узяв доктрину особистого інтересу, не розуміючи належним чином цього вчення, і його егоїзм у наші дні має такий самий неосвічений характер, як і колишня відданість бідарів своїм панам, готових жертвувати власними інтересами.

Суспільство зберігає спокій, але не тому, що воно усвідомлює свою силу й свої гаразди, а навпаки, тому, що воно має себе за слабке й немічне; воно боїться, що будь-яке зусилля може коштувати йому життя: кожна людина відчуває неблагополучність суспільного стану, але ніхто не володіє потрібною мужністю домагатися його поліпшення. Бажання, жалкування, прикрощі й радощі

людей не створюють нічого відчутного й міцного, так само, як пристрасті літніх людей призводять їх тільки до безсилля.

Тож, відмовившись від всього того блага, яке могло бути в старому суспільному ладі, й не набувши нічого корисного з того, що можна було б отримати в нашому нинішньому становищі, ми, милуючись собою, зупинилися посеред старого режиму й, мабуть, бажаємо залишитися тут назавше.

Не менш сумна ситуація й у духовному житті суспільства.

Демократія Франції, яку то стримували в її просуванні, то кидали напризволяще, роблячи з неї іграшку своїх розгнузданих пристрастей, перевернула все, що тільки траплялося їй на шляху, й розхитала все те, чого вона не зуміла знищити. Вона не завойовувала суспільство повільно з метою мирного встановлення своєї влади; навпаки, вона без упину просувалася вперед, зчиняючи безлад та гуркіт боїв. У запалі боротьби кожна людина, спонукувана екстремізмом міркувань та висловлювань своїх супротивників, схильна переступати через природні межі власних переконань, утрачаючи з поля зору сам предмет своїх пошуків і послуговуючись мовою, яка погано виражає її справжні почуття й таємні порухи душі.

Звідси та розгубленість умів, свідками якої ми змушені сьогодні бути.

Я даремно напружую свою пам'ять, не знаходячи в ній нічого, що заслуговувало б більшого смутку й жалю, ніж те, що відбувається на наших очах; здається, що в наші дні розпався природний зв'язок між переконаннями та схильностями людей, між їхніми вчинками та поглядами. Гармонійний стан, що спостерігався в усі часи, між людськими почуттями й ідеями видається знищеним, і складається враження, що всі закони моральної відповідності скасовані.

Серед нас іще трапляються ревні християни, чиї душі полюбляють підкріплювати релігійну віру істинами потойбічного життя; вони, безперечно, з гарячим запалом підтримають ідею людської свободи як джерела будь-якої моральної величі. Християнство, яке проголосило рівність перед Богом, не повинно перешкоджати бачити рівність усіх громадян перед законом. Одначе за дивним збігом обставин релігія подеколи перебуває в союзі з тими силами, що їх поборює демократія, і тому релігії часто доводиться відкидати милу її серцю рівність і проклинати свободу, як свого ворога, тимчасом як, узявши її за руку, вона могла б благословити цю рівність у всіх її прагненнях.

Поряд з такими побожними людьми я бачу інших, погляди яких спрямовані не стільки до неба, скільки до землі. Це — поборники свободи, вони відстоюють її не тільки тому, що бачать у ній джерело найвищої людської шляхетності й доблесті, а особливо тому, що розглядають її як засіб здобуття максимальних вигод. Вони щиро бажають допомогти їй утвердити свою владу для того, аби люди скуштували її добра. Я вважаю, що цим останнім слід було б мерщій звернутися по допомогу до релігії, бо вони мусять знати, що царства свободи не можна домогтися без панування моральних засад, так само, як не можна зробити високо моральним суспільство без віри. Але вони бачили віруючих у лавах своїх супротивників, і цього досить, щоб одні нападали на релігію, а інші не наважуються її захищати.

У минулі століття ниці, продажні душі підносили рабство, тимчасом як незалежні шляхетні серця вели безнадійну боротьбу за врятування людської свободи. Одначе в наші дні часто трапляється так, що люди, наділені природним благородством та відвагою, дотримуються переконань, відверто протилежних їхнім власним схильностям, вихваляючи те низькопоклонство й ту душевну ницість, яких вони самі ніколи не сповідували. Інші ж, навпаки, говорять про свободу так, буцімто вони особисто зуміли відчути її святість і велич, і галасли-

во вимагають дотримуватися тих прав людини, що їх вони самі ніколи не визнавали.

Я бачу також доброзичливих і лагідних людей, моральна чистота й спокійний норов, заможність і освіченість яких роблять їх природними лідерами того середовища, в якому вони живуть. Сповнені щирої любові до вітчизни, вони ладні йти задля неї на великі жертви; проте цивілізація часто-густо вбачає в їхній особі своїх супротивників; вони змішують її вади з її достойностями, і в їхній свідомості ідея зла тісно пов'язана з ідеєю новацій.

Поруч з цими я бачу інших, тих, хто, силкуючись в ім'я поступу зробити людей матеріалістами, хоче домогтися користі, не обтяжуючи себе турботами про справедливість, науку, вільну від релігійних переконань, і добробут, відокремлений від доброчинства. Ці люди називають себе борцями за сучасну цивілізацію й часто стають її вождями, захоплюючи вивільнені місця, яких вони зовсім не гідні.

Отже, що з нами відбувається?

Віруючі борються проти свободи, а друзі свободи атакують релігію; шляхетні, великодушні люди розхвалюють рабство, а душі ниці й запопадливі виступають за незалежність; чесні й освічені громадяни стають ворогами будь-якого поступу, тимчасом як люди, позбавлені моральності та почуття патріотизму, оголошують себе апостолами цивілізації та освіти!

Чи щось подібне не відбувалося в усі часи? Чи завше люди, як у наші дні, мали перед очима світ, зовсім позбавлений будь-якої логіки, світ, де чеснота бездарна, а талант нечесний, де любов до порядку невід'ємна від тиранічних схильностей, а святий культ свободи — до зневажливого ставлення до законності, де сумління відкидає тільки невірний відблиск на вчинки людей, де ніщо більше не видається ні забороненим, ні дозволеним, ні порядним, ні ганебним, ні істинним, ні фальшивим?

Чи повинен я вважати, що Всевишній створив людину лишень для того, щоб дозволити їй безперестану боротися з тією вбогістю духу, яка нас оточує? Я не можу в це повірити: Бог приготував європейським народам надійніше й спокійніше майбутнє. Я не знаю його намірів, та я не перестану в це вірити тільки тому, що не можу їх осягнути, і я волів би засумніватися в своїх власних розумових здібностях, ніж у його справедливості.

У світі є одна країна, де та велика соціальна революція, про яку я веду мову, мабуть, майже досягла природних меж свого розвитку; вона відбулася там просто й легко, або, точніше кажучи, та країна послуговується наслідками тієї демократичної революції, яка відбувається в нас, не зазнавши самого революційного перевороту.

Іммігранти, що осіли в Америці на початку XVII століття, якимось чином зуміли відокремити демократичні принципи від усього того, проти чого вони боролися всередині старого суспільства Європи, й змогли перевезти ці принципи на береги Нового Світу. Там, проростаючи вільно, в гармонійній відповідності із звичаями, ці принципи мирно перевтілювалися на закони.

Мені здається, що ми, безперечно, так само, як і американці, рано чи пізно досягнемо майже цілковитої рівності існування людей. У жодному разі я не роблю з цього висновку, що одного чудового дня ми неминуче будемо змушені визнати всі ті самі політичні висновки, які в подібній суспільній ситуації зробили американці. Я зовсім далекий від думки, що вони винайшли ту єдину форму керівництва, яку тільки й може створити демократія; цілком досить і того, що в обох країнах закони й звичаї визначаються однією й тією самою вихідною першопричиною, і ми тому з великою цікавістю мусимо стежити за тим, що ж саме вона породжує в кожній із цих країн.

Тому я вивчав Америку не лише для того, аби вдовольнити свою цілком закономірну допитливість, а й хотів почерпнути з цього ті корисні уроки, які могли б нам пригодитися. Помиляється той, хто гадає, буцімто я мав намір написати панегірик; кожен, хто почне читати цю книгу, зможе цілковито пересвідчитися, що нічого подібного в мене на думці не було. Не збирався я також підносити форми їхнього державного управління як такі, бо особисто я належу до того числа людей, які вважають, що закони майже ніколи не бувають абсолютно досконалими. Я навіть вважаю, що не маю права пропонувати свої міркування стосовно того, чи несе соціальна революція, наступ якої мені здається неминучим, добро чи зло всьому людству. Я сприймаю цю революцію як факт, що вже відбувся чи готовий ось-ось відбутися, й з усіх народів, що пережили цю революцію, я вибрав той, у якого процеси її розвитку протікали наймирнішим шляхом і досягли при цьому найвищого ступеню завершеності, з тим, щоб ретельно розглянути її закономірні наслідки й, наскільки це можливо, знайти засоби, за допомогою яких з неї можна було б почерпнути користь для людей. Зізнаюсь, що в Америці я бачив не просто Америку: я шукав у ній образ самої демократії, її основні властивості й риси характеру, її передсуди та пристрасті; я прагнув осягнути її, аби ми принаймні знали, чого від неї можна сподіватися й чого слід остерігатися.

Тож у першій частині цієї праці я зробив спробу показати, який напрям природним чином набирає законотворча діяльність демократії, що майже безконтрольно надана в Америці своїм пристрастям та своїм інстинктам, які процеси вона викликає в органах державного управління, а також показати загалом, яку величезну владу вона здобуває в царині політики. Я хотів дізнатися, що добре й що погане породжує демократія. Я уважно дослідив, до яких застережних заходів вдавалися американці, аби нею керувати, а якими заходами вони нехтували, і я зробив спробу встановити, які умови дозволяють демократії керувати суспільством.

У другій частині цієї праці я хотів описати той вплив, який рівність умов життєдіяльності людей і панування демократії справляють на цивільний стан американського суспільства: на його звичаї, ідеї і побут. Одначе з часом я відчув, що той запал, з яким я взявся втілювати цей задум, став у мені остигати. Перш ніж я зможу виконати поставлене перед самим собою завдання, моя праця виявиться майже марною. Інший автор незабаром муситиме подати читачам зображення основних рис американської вдачі й, огорнувши картину на вельми серйозну тему легким серпанком, надати істині такого чару, якого я ніколи не зміг би досягти[1].

Я не знаю, чи вдалося мені дохідливо викласти те, що я бачив в Америці, але я щиро прагнув цього й свідомо ніколи не піддавався спокусі підганяти факти до ідей, замість того щоб підпорядковувати самі ідеї фактам.

Коли якась теза могла бути підтверджена документами, я намагався вдаватися до оригінальних текстів, а також до найбільш автентичних і авторитетних

[1] Тоді, коли я опублікував перше видання цієї праці, пан Гюстав де Бомон, мій супутник по мандрівці до Америки, ще продовжував працювати над своєю книжкою, що називалася «Мері, або Рабство в Сполучених Штатах» і яка відтак була видана. Головним своїм завданням пан де Бомон вважав необхідність привернути громадську увагу до рабства, наголосивши на тяжкому становищі негрів у лоні англо-американського суспільства. Його твір показав у новому, яскравому світлі феномен рабства — життєво важливу для об'єднання Республіки проблему. Може, я помиляюсь, але мені здається, що книжка пана де Бомона, що викликала жвавий відгук серед тих читачів, які шукали в ній джерело сильних емоцій та наочності зображення, мала також здобути солідніщу й міцніщу репутацію в числі тих читачів, які насамперед високо цінують ширість міркувань і глибину осягнення істини. — *Тут і далі примітки автора.*

праць[2]. У примітках я подаю посилання на свої джерела, й кожен може їх перевірити. Коли йшлося про погляди, політичні традиції та звичаї, я намагався радитися з найпоінформованішими людьми. В найважливіших або в сумнівних випадках я не вдовольнявся свідченнями одного свідка, а приймав ухвалу не інакше, як ґрунтуючись на даних, поданих багатьма свідками.

Тут треба, аби читач повірив мені на слово. На підтримку власних висловлювань я частенько міг би посилатися на відомі авторитети або ж принаймні на імена людей, які цілком заслуговують бути відомими, але я свідомо утримувався від цього. Буваючи в гостях, чужинець нерідко дізнається від господаря дому такі важливі істини, якими, либонь, той не став би ділитися навіть зі своїми друзями; з гостем можна полегшити душу, відмовившись від вимушеної мовчанки й не побоюючись його нетактовності через короткочасність його гостювання. Вислуховуючи всі ті одкровення, я негайно їх записував, але вони назавжди залишаться серед моїх паперів; я радше волію, аби потерпіла якість мого викладу, аніж поповнювати собою список тих мандрівців, які розплачувалися за виявлену їм великодушну гостинність тим, що робили прикрість своїм господарям, ставлячи їх у незручне становище.

Я знаю, що, незважаючи на всі мої старання, розкритикувати цю книжку буде простіше простого, якщо кому заманеться це зробити.

Уважливий читач, я гадаю, знайде в моїй праці одну основну думку, яка пов'язує, якщо так можна сказати, всі її частини між собою. Однак теми, що висвітлюються в книзі, такі різноманітні й численні, що людина, яка забажає знайти суперечності між якимось окремим фактом та всією сукупністю наведених мною фактів, між окремою думкою та всім комплексом ідей, легко доможеться в цьому успіху. Тому мені хотілося б, аби мою працю читали з тим самим настроєм, з яким вона писалася, і щоб цю книжку оцінювали тільки за тим загальним враженням, яке вона залишає, бо я сам приходив до тих чи тих міркувань, спираючись на окремі докази, а не на їхню суму.

Не варто також забувати, що автор, який бажає бути зрозумілим, мусить виявити всі теоретичні наслідки, що випливають з кожної його ідеї, часто доводячи їх до меж невірогідного й нездійсненного, бо коли в практичній діяльності інколи потрібно відмовлятися від законів логіки, то в процесі спілкування зробити це неможливо, і люди відкривають, що їм так само важко бути непослідовними в словах, як бути послідовними в своїх вчинках.

Наприкінці мені хотілося б самому звернути увагу широкого кола читачів на ту обставину, яку багато хто розглядатиме як основну ваду цієї праці. Ця книга не розрахована на смаки тих чи тих конкретних людей; працюючи над нею, я не мав наміру ні прислуговувати якійсь із партій, ні боротися з нею; не культивуючи свою особливу думку, я постарався зазирнути далі, ніж це вважають прихильники партій: їх цікавить тільки завтрашній день, тимчасом як мені хотілося замислитися над майбутнім.

[2] Я завше з вдячністю згадуватиму ту люб'язність, з якою мені надали змогу користуватися документами законодавчих і виконавчих органів країни. З числа американських державних діячів мені особливо хотілося б подякувати панові Едвардові Лівінгстону, який тоді обіймав посаду державного секретаря (нині Надзвичайного й Повноважного Посла США в Парижі). Під час мого перебування в американській столиці пан Лівінгстон люб'язно передав мені більшість документів, що висвітлюють діяльність федерального уряду, що їх я маю у своєму розпорядженні. Пан Лівінгстон належить до числа тих рідкісних людей, чиї власні твори викликають у нас таку симпатію, що ми захоплюємося ними й відчуваємо до них пошану, перш ніж отримуємо можливість особисто познайомитися з ними. Усвідомлення того, що ти маєш перейнятися почуттям вдячності такій людині, дає справжню насолоду.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

ЗОВНІШНІ ОБРИСИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Дві обширні території, що утворюють Північну Америку: одна стелиться до полюса, друга — до екватора. — Долина річки Міссисипі. — Сліди земних катаклізмів. — Узбережжя Атлантичного океану, де виникли перші колонії. — Відмінності між Південною та Північною Америкою в добу їхнього відкриття. — Ліси Північної Америки. — Прерії. — Кочові племена тубільців. — Їхня зовнішність, звичаї та мови. — Сліди невідомого народу.

Зовнішні обриси Північної Америки позначені деякою своєрідністю, що одразу впадає в око.

У розташуванні земель і вод, гір і долин вловлюється якась цілеспрямованість, якийсь логічний порядок. Навіть у плутанині предметів та явищ довколишнього світу, в їхній надзвичайній різноманітності виявляється цей порядок.

Північна Америка поділяється на дві обширні й практично рівновеликі території.

Одна з них простягається до Північного полюса й омивається на заході й сході двома великими океанами. У своїй південній частині ця територія утворює трикутник, сторони якого, що мають нерівні обриси, перетинаються нижче канадських Великих озер.

Друга територія починається там, де закінчується перша, й займає всю решту простору континенту.

Одна частина Північної Америки трохи зміщена до полюса, а друга — до екватора.

Землі першої частини тягнуться на північ з ледь помітним нахилом, і складається враження, що це рівнини чи плоскогір'я: і справді, на цій величезній ділянці земної поверхні ви не зустрінете ні високих гір, ні глибоких долин.

То тут, то там, химерно петляючи, біжать річки, струмки, потічки; вони то перетинаються, то зливаються, то розбігаються в різні боки й знову зближуються, зникають у численних болотах, губляться в створеному ними самими й наповненому вологою лабіринті й лише після нескінченного блукання впадають нарешті в Полярне море. Великі озера, що обрамлюють цю територію на півдні, лежать, на відміну від озер Старого Світу, не між скелями та пагорбами — їхні береги плоскі й всього тільки на кілька футів вивищуються над поверхнею води. Кожне з цих озер нагадує наповнену по вінця величезну чашу: найменша зміна в геологічній структурі Землі могла би викликати виверження їхніх вод чи то в бік Північного полюса, чи то до тропічних морів.

Друга частина Північноамериканського континенту більш горбиста й ліпше пристосована для постійного проживання людини. Два гірські хребти перетинають її по всій довжині: один, що називається Аллеганськими горами, простягся вздовж усього узбережжя Атлантичного океану, другий же пролягає паралельно з південними морями.

Територія між цими двома хребтами займає 228 343 квадратних льє[1], що майже в шість разів перевищує площу, яку займає Франція[2].

Весь цей величезний простір становить собою неосяжну долину, яка розкинулася без перешкод між округлими гірськими вершинами Аллеган та хребтами Скелястих гір.

У глибині цієї долини протікає широка річка. До цієї річки бурхливо біжать потоки вод, що котяться з гірських вершин.

У давніші часи французи на пам'ять про свою втрачену батьківщину називали її річкою Святого Людовіка; індіанці ж урочисто називали її Батьком вод, або ж Міссисипі.

Міссисипі бере свій початок на межі двох величезних* територій, про які йшлося вище, в горішній частині плоскогір'я, що розділяє їх.

Біля Міссисипі зароджується ще одна річка[3], що впадає відтак у Полярне море. Сама ж Міссисипі якийсь час буцімто вагається, вибираючи, куди їй податися: не раз вона повертається назад, і тільки після того, як її течія сповільнюється посеред озер та боліт, вона врешті-решт зважується, в який бік спрямувати свої води, й повільно прокладає собі шлях на південь.

То спокійна в своєму глинястому ложі, яке створила для неї природа, то здиблена бурею, Міссисипі зрошує понад тисячу льє земель, що лежать по її течії[4].

За шістсот льє[5] від гирла глибина Міссисипі становить у середньому вже близько п'ятнадцяти футів, і кораблі тоннажністю триста тонн можуть вільно проходити до двохсот льє вгору за течією.

П'ятдесят сім великих судноплавних річок несуть свої води в Міссисипі. Одна з її приток має довжину 1300 льє[6], інші — 900 льє[7], 600 льє[8], 500 льє[9] і чотири річки — по 200 льє[10], не кажучи вже про силу-силенну потічків, що впадають у неї з усіх боків.

Здається, що долина, зрошувана Міссисипі, створена саме для неї. В околицях річки природа невичерпна в своїй плідності; в міру віддалення від берегів сили, що плекають рослинний світ, слабнуть, землі виснажуються, все чучверіє або зовсім гине. Ніде в світі великі земні катаклізми не залишили таких помітних слідів, як у долині Міссисипі. Вся зовнішність цього краю свідчить про те, що може створити вода: як безплідність, так і достаток залежать тільки від неї. Хвилі первісного океану встелили цю долину товстими шарами родючої землі й тривалий час розрівнювали їх. На правому березі річки простягаються неосяжні рівнини, зливаючись мовби в єдиний неозорий простір, схожий на поле, по якому хлібороб пройшовся з плугом. З наближенням до гір поверхня землі стає дедалі нерівною й безплідною. Тут у ґрунті буцімто просвердлено тисячі свердловин, і то тут, то там вимальовуються первісні скелі, що нагадують кістки величезного скелета якоїсь істоти, чия плоть давно зниділа від часу. Граніт і химерної форми каміння, що перетворилися на пісок, укривають усю

---

[1] 1 341 649 миль. Див.: Дарбі. Огляд Сполучених Штатів. — С. 499. (Бібліографічні дані про праці, на які посилається де Токвіль, подаються в українському перекладі. — *Прим. перекладача.*) Я переклав милі в льє за умови, що кожне льє складає 2000 туазів.

[2] Площа Франції становить 35 161 квадратних льє.

[3] Ред-Ривер.

[4] 2500 миль, або 1032 льє. Див.: Уорден. Опис Сполучених Штатів. — Т. І. — С. 166.

[5] 1364 милі, або 563 льє. Там само. — Т. І. — С. 169.

[6] Міссурі. Там само. — Т. І. — С. 132 (1278 льє).

[7] Арканзас. Там само. — Т. І. — С. 188 (877 льє).

[8] Ред-Ривер. Там само. — Т. І. — С. 190 (598 льє).

[9] Огайо. Там само. — Т. І. — С. 192 (490 льє).

[10] Іллінойс, Сен-П'єр, Сен-Франсіс, Де-Мойн. Наводячи всі ці довжини річок, я брав за основу офіційно прийняту милю (statute mile) та поштову милю в 2000 туазів.

поверхню землі: ця місцевість нібито захаращена уламками гігантської споруди, посеред руїн якої тільки подекуди пробиваються жалюгідні паростки невідомих рослин. Придивившись пильніше до цього каміння та цього піску, справді легко помітити, що всі вони мають цілковито ту саму природу, що й плідні та напівзруйновані вершини Скелястих гір. Змиваючи верхні шари ґрунту на дно долини, води, природно, заходжувалися нести в своїх потоках і шматки самих скель, скочуючи їх по сусідніх схилах; зіштовхуючись між собою й дроблячись, вони всіяли підніжжя гір уламками з їхніх власних вершин*[11].

І все ж таки долина Міссисипі — найчудовіше пристановище, будь-коли створене Господом для проживання людей, хоча водночас можна сказати, що вона все ще становить собою не більше ніж величезну пустелю.

Повз східні схили Аллеганських гір, між їхнім підніжжям та Атлантичним океаном, простягається довга смуга скель і пісків, яку море, полишаючи цей край, буцімто кинуло там через свою забудькуватість. У середньому ширина цієї ділянки землі не перевершує 48 льє[12], тимчасом як її довжина становить 390 льє[13]. Ґрунт у цій частині Американського континенту погано піддається обробітку, а рослинність місцевості вбога й одноманітна.

Ось цей непривітний берег і став головним об'єктом докладання людської енергії. Сама ця смужка висушеної землі стала колискою, а відтак і домом для англійських колоній, які згодом перетворилися на Сполучені Штати Америки, тимчасом як десь на її околицях майже непомітно нагромаджуються справжні сили великого народу, якому, безперечно, належить майбутнє континенту.

Коли європейці висадилися на Антильських островах, а пізніше й на узбережжя Південної Америки, їм здалося, що вони потрапили до казкового світу, оспіваного поетами. Море виблискувало, переливаючись усіма можливими тропічними барвами, і завдяки дивовижній прозорості вод перед очима мореплавців уперше відкрилися таємниці морських глибин[14]. То тут, то там бовваніли невеличкі острівці, що нагадували кошики запахущих квітів, які плавають по спокійному плесу океану. Весь цей райський куточок, здавалося, було створено для потреб і втіх людини. Більшість дерев була всіяна їстівними плодами, а ті з них, що не могли дати людині безпосередньої користі, зачаровували її погляд яскравістю та різноманіттям відтінків. У гаях серед повитих квітучими ліанами пахучих цитринових дерев, диких фігових дерев, миртів з круглим листям, акацій та олеандрів тьма-тьмуща птахів, зовсім не відомих Європі, що вилискували пурпуровим та блакитним опереннням, завершуючи своїм чудовим співом гармонію сповненої рухом та життям природи**.

Смерть чаїлася під цим плесом, що мінилося всіма барвами, однак тоді цього ніхто не помічав; до того ж і саме повітря цих місць було сповнене якогось неймовірного дурману, що примушувало людину жити тільки теперішнім і байдуже забувати про майбутнє.

Північна Америка була зовсім іншою — тут усе видавалося значущим, серйозним, урочистим; можна сказати, що ця земля нібито була створена для того, щоб стати царством розуму, тимчасом як Південна Америка залишалася пристановищем почуттів та емоцій.

---

[11] Зірочкою позначені відсилання до приміток де Токвіля, поданих наприкінці кожного тому. *(Прим. перекладача.)*

[12] 100 миль.

[13] Приблизно 900 миль.

[14] Вода в Карибському морі така прозора, пише Мальт-Брюн, т. III, с. 726, що в ній можна розрізнити корали й рибини на глибині 60 сажнів. Здалеку здається, що корабель мовби ширяє в повітрі, й щось схоже на запаморочення охоплює мандрівця, коли крізь товщу кришталь но-прозорої води він бачить підводні сади, в яких виблискують золоті рибки й міняться мушлі серед заростей різноманітних морських водоростей.

Бурхливий, огорнутий тьмою океан омивав узбережжя Північної Америки, гранітні скелі й піщані береги обрамлювали її; узбережні ліси розкидали свої похмурі й меланхолійні крони: перед очима поставали самі лише сосни, модрини, зелені дуби, дикі маслинові дерева та лаври.

За лісовим поясом починався центральний масив дерев з тінистими кронами — це були найбільші дерева, які тільки можна побачити в обох півкулях Землі. Платани, каролінські біньйонії, клени й віргінські тополі перемішалися тут з дубами, буками й липами.

Тут, як і в лісах, уже підкорених людиною, смерть невтомно завдавала своїх ударів; одначе ніхто не замислювався над тим, щоб прибирати сліди її руйнувань. Залишки мертвих дерев та рослин утворювали завали, що нашаровувалися один на один; потрібно було надто багато часу, аби перетворити все те на прах і дати місце новій порослі. Та навіть у самій глибині цих завалів ні на мить не припинялося зародження нового життя. Повзучі рослини й різноманітні трави пробивалися до світла крізь перешкоди; вони стелилися по землі біля звалених дерев, проникали в їхню спорохнявілу серцевину, піднімали й руйнували всохлу кору, яка й далі прикривала ці залишки, розчищаючи таким робом шлях для своїх молодих пагінців. У певному розумінні, смерть сприяла тут утвердженню життя. Життя й смерть співіснували в цих лісах, наче бажаючи поєднати й переплести свої діяння.

У цих лісах панували глибока сутінь і вічна вогкість, що їх створювала силасиленна струмків, плин яких ще не намагалася змінити рука людини. Тільки зрідка можна було побачити якісь квіти, дикі плоди або ж зграйку птахів.

Гуркіт старого дерева, що падало, шум водоспаду, ревіння буйволів і свист вітру, що пробивав собі шлях, були єдиними звуками, які порушували таку мовчанку природи.

На схід від великої річки ліси поступово починали рідшати, і їх змінювали неосяжні прерії. Чи то природа в своєму безмежному різноманітті відмовилася розкидати по цій родючій долині насіння дерев, а чи ліси, що вкривали ці землі, колись винищила людина? Ні перекази, ні наукові дослідження не дають нам відповіді.

А проте ці величезні пустки зберегли сліди присутності людини. Впродовж багатьох століть кілька кочових племен бродило в затінку лісів і по степових пасовиськах. Ці дикуни, які кочували від гирла річки Святого Лаврентія до дельти Міссисипі, від Атлантичного до Тихого океану, були чимось схожі між собою, що засвідчувало про їхнє спільне коріння. Одначе вони відрізнялися від усіх інших відомих на землі людських рас[15]: вони не були ні білими, як європейці, ні жовтими, як більшість азійців, ні чорними, як негри; їхня шкіра мала червонуватий відтінок, вони мали довге лискуче волосся й вилицюваті обличчя з тонкими губами. Мови, якими говорили дикі племена Америки, мали єдині граматичні засади, хоч і різнилися окремими словами. Граматичні правила побудови цих мов дещо відрізнялися від відомих досі правил, що визначали формування людської мови.

Ідіоматика мови корінних жителів Америки стала, либонь, наслідком уживання ними якихось особливих мовних конструкцій, що свідчить про досить високий рівень їхнього інтелекту; сучасні ж індіанці цим, здається, не вирізняються*.

---

[15] Згодом було помічено деяку схожість зовнішності, мови й звичаїв північноамериканських індіанців та тунгусів, манчу, монголів, татар та ряду інших кочових племен Азії. Через те, що ці народи проживають відносно близько від Берінгової протоки, можна припустити, що в давнину вони могли заселяти безлюдний Американський континент. Але наука поки що не змогла дати остаточної відповіді на це питання. Див. на цю тему: Мальт-Брюн, т. V, твори пана Гумбольдта; Фішер. Припущення щодо походження американських аборигенів; Ейдер. Історія американських індіанців.

Побут північноамериканських народів багато в чому відрізняється від побуту, властивого народам давнього світу: складається враження, що вони, живучи в глибині своїх пустель і не маючи зв'язків з більш цивілізованим світом, безперешкодно відтворювали собі подібних. У них зовсім відсутні розпливчастість і невизначеність у розумінні добра й зла; їм були чужі властиві народам, колись цивілізованим, але які згодом знову перетворилися на варварів, продажність і розбещеність, що звичайно стоять поруч з невіглаством та грубістю звичаїв. Індіанець усім зобов'язаний виключно самому собі: він сам — творець своїх достойностей, вад і передсудів; виплекана з дитинства нездоланна незалежність — ось суть самої його сутності.

Грубість простого народу в цивілізованих країнах спричинена не тільки його неуцтвом та вбогістю, а й тим, що ці люди, бувши неосвіченими й убогими, день у день зіштовхуються з освіченими й багатими прошарками населення.

Усвідомлення своєї невдалої долі та немічності, що їх простолюдин постійно зіставляє з достатком та могутністю окремих представників роду людського, які нічим не відрізняються від нього, викликає в його серці гнів і страх, а почуття власної неповноцінності й залежності дратує й принижує його. Цей стан душі відбивається на манері його поведінки та мові; простолюдин водночас і зухвалий і підлесливий.

Справедливість цього твердження легко довести шляхом простого спостереження. Народ загалом куди грубіший у країнах, де сильна аристократія, ніж у будь-яких інших, а в багатих містах — грубіший, ніж у селі.

У місцях, де багато заможних і сильних людей, слабкі й убогі відчувають почуття пригніченості через своє низьке становище. Не знаходячи жодної можливості досягти рівності, вони зовсім втрачають віру в себе й будь-яку людську гідність.

У диких племенах таких згубних наслідків життєвих контрастів не спостерігається: хоча всі індіанці поголовно неосвічені й убогі, вони, проте, рівні й вільні.

Коли з'явилися перші європейці, тубілець Північної Америки ще не знав ціни багатства й був байдужий до того достатку, якого цивілізована людина досягла за його допомогою. Одначе йому не була притаманна жодна грубість. Навпаки, його поведінка вирізнялася деякою внутрішньою стриманістю й своєрідною аристократичною ввічливістю.

Лагідний і гостинний у мирний час, безжальний на війні, індіанець ладен був померти з голоду, аби допомогти мандрівцеві, який постукав у двері ввечері його хижки, водночас він міг вийти за межі жорстокості, на яку тільки здатна людина, й тими самими руками розтерзати живцем свого бранця. В жодній із найвідоміших республік античного світу не було більш безстрашних, більш гордих і волелюбних людей, ніж індіанці, які жили в пралісах Нового Світу[16].

Європейці, які висадилися на узбережжя Північної Америки, не справили на них ніякого враження; їхня присутність не розбудила в них ні заздрощів, ні страху. Який уплив могли зробити європейці на таких людей? Індіани вміли жити, не відчуваючи особливих потреб; страждали, не нарікаючи ні на що, й по-

[16] Серед ірокезів, на яких напав супротивник, сили якого їх переважали, говорив президент Джефферсон («Нотатки про Віргінію», с. 148), були люди похилого віку, які гордо відмовлялися рятуватися втечею й не забажали зберегти своє життя, коли їхнім рідним краям загрожувала загибель; ці люди нехтували смерть, наче давні римляни під час облоги Рима галлами. І далі, на с. 150: «Не траплялося ні разу, щоб індіанець, потрапивши до рук своїх ворогів, просив зберегти йому життя. Навпаки, він буцімто сам шукав смерті від рук людей, які його перемогли, всіляко ображаючи й провокуючи їх».

мирали з піснею на вустах[17]. Як і всі інші члени численного людського роду, ці дикуни вірили в існування ліпшого світу й поклонялися Богові — творцеві Всесвіту, називаючи його по-різному. Їхнє уявлення про духовні істини було загалом вельми простим і філософічним*.

Хоча народ, що його ми тут описуємо, за всіма своїми рисами є первісним, не викликає сумніву той факт, що на цій території ще до появи індіан жив і інший народ, цивілізованіший і розвинутіший у всіх відношеннях.

У легенді, широко розповсюдженій серед великої частини індіанських племен, що живуть уздовж Атлантичного океану, мовиться, хоч і досить невиразно, що колись цей народ жив на заході від річки Міссисипі. По всій течії річки Огайо та в центральній долині досі часто трапляються пагорки, насипані людиною. Якщо розкопати ці пагорки, то в їхній центральній частині можна знайти, як правило, людські кістки, незвичайні інструменти, зброю, різноманітне домашнє начиння, виготовлене з якогось металу, яке призначалося нерідко для якоїсь невідомої сучасній людині мети.

Нинішні індіани неспроможні пролити світло на долю цього невідомого народу. Ті, хто жив триста років тому, в добу відкриття Америки, також не залишили про нього жодних відомостей, на засадах яких можна було б збудувати хоч яку-небудь гіпотезу. Легенди, ці минущі пам'ятники первісного міфу, що постійно відроджуються, також нічого для нас не прояснюють. Між тим на цьому континенті жили тисячі наших побратимів — у цьому ж сумніватися не доводиться. Але коли вони з'явилися в цих краях? Яким було їхнє походження, їхня доля, їхня історія? Коли й як вони загинули? Переконливо відповісти на ці запитання не може ніхто.

Дивна річ! Народи, що колись існували в світі, так загубилися в минулому, що навіть невідомо, як вони називалися; мови їхні втрачені, їхня слава розвіялася, наче звук, що не відбився луною; і при всьому цьому я не знаю жодного народу, який не залишив хоч би одну могилу, що нагадує про його перебування на цьому світі. Так уже виходить, що з усіх пам'ятників людині найдовговічнішим є той, який велемовніше за інші свідчить про його тлінність та безпорадність.

Хоча просторий край, описаний мною, заселяло безліч тубільних племен, можна сміливо твердити, що в добу його відкриття він становив справжню пустку. Індіанці займали його, але не володіли ним. Тільки хліборобство дає людині право на землю — перші жителі Північної Америки займалися полюванням. Властиві цим людям непогамовні пристрасті й стійкі передсуди, вади і, либонь, іще вельми варварські чесноти визначили їхню неминучу загибель. Винищення індіанських племен почалося одразу ж, тільки-но перші європейці висадилися на узбережжя Америки, й відтоді не припинялося аж до наших днів. Доля, що закинула індіан на багатющі простори Нового Світу, здавалося, виділила їм короткий термін користування цими багатствами, й вони жили на цій землі нібито в *чеканні чогось*. Ці береги, такі сприятливі для розвитку торгівлі та промисловості, ці глибокі річки, ця невичерпна в своїй родючості долина річки Міссисипі — одне слово, весь цей континент, здавалося, був створений для того, аби стати колискою ще не народженої великої нації.

Саме тут цивілізованим людям належало спробувати створити суспільство, яке ґрунтувалося б на принципово нових засадах, і, застосувавши теорії, раніше чи то зовсім не відомі світу, чи то визнані нездійсненними, дати світові такий дивовижний лад, до якого вся попередня історія ніяк його не підготувала.

---

[17] Див.: Лепаж-Дюпратц. Історія Луїзіани; Шарлевуа. Історія Нової Франції; Листи превелебного Геквельдера. Праці Американського філософського товариства, т. I; Джефферсон. Нотатки про Віргінію, с. 135 — 190. Слова Джефферсона мають велику вагу у світлі заслуг самого автора, його незвичного викладу й особливостей того практичного й реалістичного століття, в якому він жив.

Розділ II

ПОХОДЖЕННЯ АНГЛОАМЕРИКАНЦІВ ТА ЯК ВОНО ПОЗНАЧИЛОСЯ НА ЇХНЬОМУ МАЙБУТНЬОМУ

Про те, чому треба знати про походження народів для розуміння їхнього суспільного ладу й законів. — Америка — єдина країна, на прикладі якої можна виразно побачити початковий етап становлення народу. — В чому полягала схожість людей, які заселили англійську частину Америки. — В чому була їхня відмінність. — Зауваження, що стосується всіх європейців, які поселилися на узбережжі Нового Світу. — Колонізація Віргінії. — Колонізація Нової Англії. — Характерні особливості перших жителів Нової Англії. — Їхній приїзд. — Їхні закони. — Суспільна угода. — Кримінальний кодекс, запозичений із законів Мойсея. — Релігійна одержимість. — Республіканський дух. — Тісний зв'язок між відданістю релігії та духом свободи.

Народжується людина. Її перші роки минають неусвідомлено, в іграх та розвагах. Вона виростає, мужніє. Нарешті, світ відчиняє перед нею свої двері, вона заходить до нього й вступає в спілкування з іншими людьми. Й тоді до неї вперше починають придивлятися, вивчати її, і багатьом здається, що ті вади та чесноти, які будуть їй притаманні в дозрілому віці, зароджуються саме тепер.

У цьому ж, якщо я не помиляюсь, і полягає серйозна похибка.

Поверніться назад. Подивіться на дитину, коли вона ще на руках своєї матері; пригляньтесь, як зовнішній світ уперше відбивається в іще затягнутому серпанком дзеркалі її розуму; відзначте її перші сильні враження; вслухайтесь у перші виголошені нею слова, що засвідчують про пробудження поки що дрімотної сили її розуму, й, нарешті, станьте свідком перших випробувань, які їй належить витримати, й тільки тоді ви збагнете, в чому джерело її передсудів, звичок та пристрастей, що їх вона пронесе крізь усе своє життя. Можна так сказати, що людина стає сама собою вже з колиски.

Щось подібне відбувається й з націями. Походження завше позначається на народах. Обставини, в яких народжуються нації і які служать їхньому становленню, впливають на весь їхній майбутній розвиток.

Якби ми могли повернутися в ту добу, коли виникло те чи те суспільство, й подивитися на його перші історичні пам'ятки, то ми неодмінно, я не маю в цьому жодного сумніву, відшукали б першопричини забобонів, звичок та пристрастей, поширених у цьому суспільстві,— одне слово, все те, що становить національний характер. Ми змогли б також знайти пояснення звичаям, які буцімто зовсім не відповідають тому, що прийнято нині; законам, які, здавалося б, несумісні з визнаними в наш час нормами; поглядам, що суперечать один одному й які так часто трапляються в суспільстві, наче якісь залишки ланцюгів, що хоч і звисають і далі зі склепіння стародавньої споруди, але вже давно нічого не підтримують. Це могло б пояснити долю окремих народів, яких незрима сила немовби манить до якоїсь мети, невідомої їм самим. Однак досі для такого аналізу суспільства бракує фактів. Прагнення пізнати самих себе приходить до народів

тільки в міру їхнього старіння, тому, коли вони нарешті замислюються над потребою подивитися на свою колиску, час уже затягнув її серпанком, а неуцтво й марнославство огорнули вигадкою, за якою правда загубилася остаточно.

Америка виявилася єдиною країною, де стало можливим спостерігати природний і спокійний розвиток суспільства й де вдалося достеменно визначити той вплив, що його справив початок його становлення на майбутнє штатів.

У добу, коли європейці висадилися на узбережжя Нового Світу, основні риси їхнього національного характеру були вже цілком сформовані; кожен із європейських народів мав своє особливе обличчя, що вирізнялося серед інших. А що всі вони вже досягли того рівня розвитку цивілізації, коли людина дозріває для вивчення самої себе, то вони залишили нам достовірний опис своїх поглядів, звичаїв та законів. Отже, люди, які жили в XV столітті, практично так само добре нам знайомі, як і наші сучасники. Америка повною мірою дає нам змогу побачити те, що́ через неуцтво чи варварство первісних людей приховано від наших очей.

Нашим сучасникам, які недалеко відійшли від епохи зародження американського суспільства й, отже, мають про нього детальне уявлення й водночас досить віддалилися від тих часів, що дозволяє їм реально оцінити отримані результати, здавалося, надана була можливість зазирнути далі за своїх попередників у події людської історії. Провидіння вклало в наші руки смолоскип, якого бракувало нашим батькам і який дозволив нам побачити в долі нації першопричину, яку приховувала від наших предків щільна завіса минулого.

Коли, уважно вивчивши історію Америки, починаєш детально аналізувати її політичний і суспільний лад, переконуєшся в правильності такої істини: немає жодного принципу, жодної звички, жодного закону (я би навіть сказав: жодної події), що їх не можна було б легко пояснити, знаючи початкову стадію становлення цього суспільства. Ті, хто цілком прочитає цю книгу, помітять, що в цьому розділі закладена основа всього того, про що піде мова далі, а також ключ розуміння практично всього пропонованого твору.

Іммігранти, які в різні періоди займали землі, що нині входять до складу американського Союзу, багато в чому відрізнялися один від одного; різною була в них мета, та й принципи управління, якими вони керувалися.

Однак люди мали й чимало спільного, бо всі вони перебували в однаковому становищі.

Мабуть, найміцнішою й найтривалішою ланкою між людьми є мова. Всі іммігранти говорили однією мовою, всі вони були дітьми одного народу. Народившись у країні, яка споконвіку вирувала внаслідок боротьби між різними партіями, в країні, де різні угруповання мусили по черзі прохати захисту в закону, ці люди пройшли серйозне політичне загартування в суворій школі, й тому вони куди ліпше, ніж більшість народів Європи, розуміли, що таке права людини й принцип справжньої свободи. За часів перших поселень общинне правління, цей прообраз вільних інститутів влади, вже глибоко ввійшло у звичаї англійців, і, отже, всередині самої монархії Тюдорів уже утвердився принцип народовладдя.

Це була доба розпалу боротьби різних релігійних напрямів, що сколихнула весь християнський світ. Англія з якоюсь несамовитістю кинулася на цю нову для неї арену. Ще жителі, які відзначалися стриманістю та розважливістю, стали суворими й схильними до суперечок. Інтелектуальні битви сприяли зростанню освіченості й культури англійців. Унаслідок обговорення релігійних тем їхні моральні засади значно чистішали. Всі ці риси, властиві цій нації, тією чи тією мірою були характерні й для тих її синів, які вирушали шукати щастя на інший бік океану.

Тут було б доречно зробити одне зауваження, яке нам пригодиться згодом і яке можна застосувати не лише до англійців, а також і до французів, іспанців і до всіх європейців загалом, що облаштовувалися один за одним на берегах Нового Світу. Всі нові європейські колонії якщо й не становили собою прикладу розвинутої демократії, то принаймні мали її зародки. Це пояснювалося двома причинами: можна твердити, що в більшості іммігрантів, які полишали свою батьківщину, цілком було відсутнє почуття якоїсь зверхності над іншими людьми. Звісно, на вигнання вирушають аж ніяк не найщасливіші й найбагатші люди, та саме убогість, так само як і злигодні, є найліпшою в світі запорукою рівності між людьми. Щоправда, іноді й заможні пани переселялися до Америки внаслідок політичних чи релігійних чвар. На початку тут було ухвалено закони, які встановлювали соціальну градацію, але незабаром стало очевидним, що американський ґрунт зовсім не сприймає хліборобську аристократію. З'ясувалося, що для обробітку цієї непокірної землі потрібні були постійні й зацікавлені зусилля самих власників. Виходило так, що, навіть коли земельні ділянки й були якнайліпше оброблені, все одно врожай був не такий високий, аби забезпечити достаток водночас власникові землі та самому фермерові. Аристократія ж усіляко силкується придбати саме землю, вона осідає на цій землі й відчуває в ній свою опору; аристократія виникає й існує не тільки завдяки привілеям чи приналежності до певного роду, а й тому, що володіє земельною власністю, яка передається в спадщину. Саме тому аристократія тримається за землю, залежить від неї і на неї спирається. В одній і тій самій нації можуть бути володарі величезних багатств і люди, які живуть у страшних злиднях; але якщо ті багатства не становлять собою земельних володінь, то можна сказати, що в цьому суспільстві є бідні й багаті, але справжньої аристократії, власне, немає.

Тож англійські колонії в добу свого становлення нагадували членів однієї родини. На початку всі вони, здавалося, були створені для того, аби явити собою приклад торжества свободи, але не аристократичної свободи їхньої матері-батьківщини, а буржуазно-демократичної свободи, повного втілення якої ще не було в історії людства.

Проте на цьому одноманітному тлі почали з'являтися досить помітні відмінності, на які слід вказати.

У великій англо-американській родині можна вичленувати дві гілки, які існують і розвиваються, так і не злившись остаточно: одна — на півдні, а друга — на півночі країни.

Першу свою колонію англійці заснували у Віргінії: іммігранти прибули туди 1607 року. Тоді в Європі панувало переконання в тому, що головне багатство народів полягає у володінні золотими копальнями та срібними руднями. Ця фатальна помилка завдала більшої шкоди, ніж війна та безглузді закони разом узяті, розоривши європейські країни, які вірили в це, й спричинивши загибель безлічі людей в Америці. Тому до Віргінії посилали передусім шукачів золота[1] — людей без коштів і з поганою репутацією, чий непогамовний і буйний норов порушував спокій колонії[2], яка щойно народилася, й ставив під сумнів її майбутнє.

Невдовзі за ними почали приїздити майстрові та хлібороби — люди спокійніші й з вищою мораллю, але які практично нічим не відрізнялися від ниж-

---

[1] У хартії, дарованій англійським королем поселенцям 1609 року, серед усього іншого зазначалося, що на колоністів покладається обов'язок виплачувати королеві Англії п'ятину від добутого в колонії золота й срібла. Див.: Маршалл. Життя Вашингтона. — Т. І. — С. 18 — 66.

[2] Значну частину нових колоністів, пише Стит в «Історії Віргінії», складали непутящі молодики з добрих родин, яких батьки посилали за море з тим, щоб урятувати їх від ганебної долі, яка загрожувала їм. Серед інших поселенців були колишні служники, злісні банкрути, розпусники та інші

чих прошарків англійського суспільства[3]. Жодного шляхетного помислу, жодної високої мети не лежало в основі створюваних ними поселень. Тільки-но виникала ця колонія, як у ній впроваджувалося рабство[4]. Саме ця надзвичайна обставина й справила великий вплив на характер, закони й усе майбутнє Півдня.

Рабство, якому ми дамо пояснення далі, збезчещує працю; воно впроваджує елементи гультяйства в суспільство, а разом з гультяйством — невігластво й пиху, злидні й розкіш. Воно нервує сили розуму й присипляє людську активність. Вплив рабства в поєднанні з англійським характером є поясненням звичаїв та соціального ладу Півдня.

Що ж до Півночі, то тут на тій самій вихідній англійській основі проявилося щось зовсім протилежне. Тут я дозволю собі зупинитися на деяких деталях.

Саме в північних англійських колоніях, більш відомих як штати Нової Англії[5], сформувалися ті два-три основні принципи, на яких нині грунтується теорія суспільного розвитку Сполучених Штатів.

Принципи, що взяли гору в Новій Англії, спершу поширилися в Сполучених Штатах, а відтак, проникаючи все далі й далі, дійшли до найвіддаленіших регіонів країни і, нарешті, якщо так можна сказати, *заволоділи* всією конфедерацією. Нині їхній вплив вийшов далеко за її межі й поширився на весь Американський континент. Культуру Нової Англії можна порівнювати з ватрою, розпаленою на верхівці пагорка, яка, давши тепло всім довкола, все ще забарвлює своїм сяйвом далекий обрій.

Заснування Нової Англії було зовсім іншим явищем: все тут було особливе й самобутнє.

Спершу в усіх колоніях поселялися вбогі й неосвічені люди, яких злидні й гультяйство гнали з країни, де вони народилися, або ж то були запопадливі до наживи спекулянти й спритні підприємці. Є колонії, які не можуть похвалитися навіть таким походженням своїх поселенців. Так, наприклад, Санто-Домінго заснували пірати. Та й у наші часи населення Австралії поповнюють переважно кримінальні суди Англії.

Усі іммігранти, які розселилися на узбережжі Нової Англії, належали в метрополії до більш-менш забезпечених прошарків населення. Їхнє змішання на американській землі було від самого початку незвичайним явищем: вони створили суспільство, в якому не було ні знатних панів, ні простого народу,— інакше кажучи, в них не було ні багатих, ні бідних. Відносно їхньої загальної чисельності серед іммігрантів траплялося куди більше освічених людей, ніж серед населення будь-якої європейської країни нашого часу. Всі вони майже без винятку отримали досить передову освіту, і багато хто з них прославився в Європі талантами й вченістю. Інші колонії засновували безрідні авантурники; поселенцям же Нової Англії були властиві порядок і висока моральність, що їх вони принесли на цю землю. Вони поселялися до пустельних країв, з дружинами й дітьми. Але що особливо відрізняло їх від інших колоністів, то це сама мета їхнього переселення до Америки. Зовсім не крайня потреба примушувала їх по-

такі самі люди, більше здатні грабувати й руйнувати, ніж зміцнювати становище колонії. Ними верховодили по-бунгарському налаштовані люди з того самого середовища, які легко штовхали цю різношерсту юрму на всілякі безглузді й лихі вчинки... З історією Віргінії можна познайомитися, звернувшись до таких творів: Сміт. Історія Віргінії з часів перших поселень у 1624 році; Вільям Стиг. Історія Віргінії; Беверлі. Історія Віргінії від найбільш раннього періоду (перекладена французькою мовою 1807 року).

[3] Певне число заможних англійців приїхало на проживання до цієї колонії трохи пізніше.

[4] Рабство було впроваджене близько 1620 року після приплиття голландського корабля, який висадив двадцять негрів на берегах річки Джеймс. На цю тему дивіться твори Чалмера.

[5] Штати Нової Англії розташовані на захід від Гудзону. Нині їх налічується шість: 1) Коннектикут, 2) Род-Айленд, 3) Массачусетс, 4) Вермонт, 5) Нью-Гемпшир, 6) Мен.

кинути батьківщину; вони залишали там досить високе суспільне становище, про втрату якого можна було б пошкодувати, й надійні засоби до існування. Вони переселялися до Нового Світу зовсім не для того, щоб поліпшити своє становище чи збільшити свій статок; вони відмовлялися від тепла рідної землі тому, що, корячись поклику розуму й серця та терплячи неминучі для переселенців злигодні та страждання, прагнули домогтися перемоги якоїсь *ідеї*.

Іммігранти, або ж, як вони самі себе цілком заслужено називали, *пілігрими*, належали до тієї секти в Англії, яку за суворість її моральних принципів назвали пуританською. Пуританізм був не тільки релігійною доктриною; за своїми ідеями ця релігійна течія багато в чому зближалася з найвідважнішими демократичними та республіканськими теоріями. Внаслідок цього пуритани нажили собі запеклих і небезпечних ворогів. На рідній землі пуритан переслідував уряд, їхній суворій моралі було огидним щоденне життя того суспільства, в якому вони жили, і пуритани почали підшукувати для себе таку дику далеку землю, де можна було б жити згідно з власними принципами й вільно молитися Богові.

Кілька цитат допоможуть ліпше зрозуміти дух цих благочестивих шукачів пригод, ніж усе те, що ми можемо про них розповісти.

Історик Натаніел Мортон, який вивчав перший період існування Америки, так починає свою оповідь[6]: «Я завше вважав, що ми, чиї батьки при заснуванні цієї колонії були свідками таких численних і таких пам'ятних виявів милості Божої, мусимо увічнити ці знаки Господні, написавши про це. Те, свідками чого ми стали самі, й те, що почули від батьків наших, ми повинні передати дітям нашим, аби покоління, які йдуть нам на зміну, навчилися славити Господа; аби сім'я Авраамове, раби його, сини Яковові, обранці Його, навчилися славити Господа, чудеса Його, що їх Він створив... (Псал. 104, 6, 5). І повинні дізнатися вони, як Бог переніс до пустелі виноградну лозу й посадив її і вигнав язичників; як Він очистив для неї місце й утвердив коріння її, залишив її рости й вкривати собою найвіддаленіші землі (Псал. 79, 9, 10); і не лише це мусять знати вони, а й те, як Він вів народ Свій до житла святині Своєї і посадив його на горі спадку Свого (Вихід, 1, 17). Ці діяння мають стати відомими всім, аби похвалити за них Господа, як Він того гідний, і щоб бодай часточка проміння слави Його осяяла імена шанованих святих, які слугували Йому».

Читаючи цей вступ, мимоволі переймаєшся релігійним і водночас урочистим настроєм; від цих рядків буцімто повіває духом старовини, якимись біблійними пахощами.

Віра, яка надихає письменника, підносить його стиль. У наших очах, як і в його власних, пілігрими вже не здаються жменькою шукачів пригод, які вирушили за моря в пошуках щастя; вони мовби перетворилися на зерна, посіяні Господньою рукою на землі, призначеною Ним для того, аби там народився великий народ.

Автор веде далі, так описуючи відплиття перших іммігрантів[7]:

«І покинули вони це місто (Делфт-Галефт),— пише він,— яке стало для них місцем перепочинку; між тим вони зберегли спокій, бо знали, що вони є тільки мандрівці й чужинці на цьому світі. Ніщо земне не пов'язувало їх, вони зводили очі свої до небес — до своєї любої батьківщини,— Господь спорудив для них Своє святе місто. Нарешті вони дісталися до гавані, де на них уже чекав корабель. Багато друзів, які не змогли піти за ними, бажали бодай провести їх. Збігла безсонна ніч — минула вона в дружніх звіряннях, благочестивих розмовах та

[6] Меморіал Нової Англії. — Бостон, 1826. — С. 14. Див. також: Гатчинсон. Історія. — Т. II. — С. 22.

[7] Меморіал Нової Англії. — С. 22.

інших виявах справжньої християнської любові. Наступного ранку вони зійшли на корабель. Друзі, які проводили їх, пішли слідком за ними, й тут почулися глибокі зітхання, з усіх очей покотилися сльози, всі заходжувалися обіймати один одного й щиро молитися, що не могло не розчулити навіть сторонніх свідків цього прощання. Та ось подали сигнал до відплиття, і пілігрими вклякли навколішки, і їхній пастир, підвівши очі до неба, сповнені сліз, ввірив їх милосердю Господньому. Й нарешті, розпрощалися вони один з одним, і слова прощання для багатьох з них звучали, либонь, востаннє».

Іммігрантів налічувалося приблизно сто п'ятдесят чоловік, враховуючи всіх — чоловіків, жінок та дітей. Мета їхньої мандрівки полягала в тому, щоб на берегах Гудзону заснувати свою колонію. Одначе після тривалих блукань в океані вони мусили причалити до Нової Англії в тому місці, де нині стоїть місто Плімут. Досі відвідувачам показують ту скелю, на яку висадилися мандрівці[8].

«Та перш ніж повести далі,— зазначає цитований історик,— спробуємо на мить уявити собі справжнє становище цих нещасливих людей і зачудуємось милістю Господа, який урятував їх[9].

Отже, перепливши величезний океан, вони досягли нарешті мети своїх мандрів, та не було там ні друзів, які могли б зустріти їх, ні житла, де вони знайшли б собі прихисток.

Зима тут була в самісінькому розпалі, а ті, хто знайомий з нашим кліматом, знають, які суворі зими в наших краях і які урагани лютують у цю пору. Взимку важко дістатися й до знайомих місць, та куди важче прилаштуватися в нових. Перед їхніми очима постала страшна й скорботна пустеля, повна хижих звірів та диких людей, про чисельність і жорстокість яких вони нічогісінько не знали. Замерзлу землю вкривали ліси й чагарі, і все навколо було похмуре й непривітне. А за їхніми спинами стелився безмежний океан, що відділяв їх від цивілізованого світу. Їм залишалося тільки піднести свої очі до неба, аби хоч там знайти бодай трохи заспокоєння й надії».

Не варто гадати, що пуритани були благочестивими тільки умоглядно або що вони зовсім абстрагувалися від світських справ. Пуританізм, як я вже відзначав раніше, є політичною течією такою самою мірою, що й релігійною. Тільки-но висадившись на цьому негостинному березі, що його описав Натаніел Мортон, іммігранти одразу ж поквапились організуватися в спільноту, вклавши з цією метою угоду такого змісту[10]:

«Ми, що нижче підписалися, здійснивши на славу Господню, для поширення християнської віри й слави нашої вітчизни подорож з метою заснувати першу колонію на цих далеких землях, цим урочисто й у повній злагоді між собою та перед лицем Бога заявляємо, що ми ухвалили об'єднатися в політичну спільноту для ліпшого самоуправління, а також для досягнення нашої мети; й для втілення цієї угоди ми ухвалимо закони, розпорядження та акти, а також згідно з потребою створимо адміністративні заклади, яким ми обіцяємо підлягати й коритися».

Це відбулося 1620 року. Відтоді потік іммігрантів не вичерпувався. Релігійні

[8] Ця скеля стала предметом поклонінь у Сполучених Штатах. Я бачив її уламки, що їх дбайливо зберігають у багатьох містах країни. Чи не є це велемовним свідченням того, що могутність і велич людини полягають передусім у її душі? Камінь, до якого всього лише на якусь мить доторкалися ноги жменьки нещасливців, стає славетним, він приваблює до себе погляди великого народу, його уламки шануються як святині, й навіть пил його перетворюється на надбання нації. А між тим, що сталося з порталами безлічі палаців? Хто дбає про це?

[9] Меморіал Нової Англії. — С. 35.

[10] Іммігранти, які заснували штат Род-Айленд 1638 року, ті, хто поселився в Нью-Гейвені 1637 року, перші жителі Коннектикуту, які з'явилися там 1639 року, й ті, що заснували Провіденс 1640 року, також почали з того, що склали громадську угоду, яку відтак передали на затвердження всім зацікавленим сторонам. Див.: Піткін. Історія. — С. 42, 47.

та політичні пристрасті, що роздирали Британську імперію впродовж усього правління Карла I, гнали на береги Американського континенту все нових і нових сектантів. В Англії головне вогнище пуританізму й далі не згасало серед людей, що належали до середнього прошарку; більшість іммігрантів були вихідцями саме з цього середовища. Населення Нової Англії швидко збільшувалося, й у той час як станова ієрархія в метрополії й далі деспотично розмежовувала людей, колонія більше й більше становила собою однорідну з усіх поглядів спільноту. Демократія, про яку античний світ не наважувався навіть мріяти, вирвалася з надрів старого феодального суспільства в усій величі та у всеозброєнні.

Англійський уряд, задоволений тим, що бацили безладу й нових революцій віддалялися від нього на значущу відстань, байдуже позирав на цю численну еміграцію. Він навіть сприяв їй усіма засобами й, здавалося, мало турбувався про долю тих, хто вирушав шукати на американській землі сховища від жорстоких англійських законів. Мабуть, уряд сприймав Нову Англію як країну, що перебувала у владі фантастичних мрій, яку можна віддати шукачам новизни, аби вони вільно експериментували з нею.

Англійські колонії — і це було однією з головних причин їхнього розквіту — завше мали більшу внутрішню свободу й більшу політичну незалежність, ніж колонії інших країн. Але в жодній частині країни принцип свободи не здійснювався так повно й так широко, як у штатах Нової Англії.

За тих часів усі визнавали, що землі Нового Світу мають належати тій європейській нації, яка першою їх відкрила.

На цій підставі наприкінці XVI століття все узбережжя Північної Америки стало володінням англійської корони. Способи, які використовував британський уряд для заселення цих набутих територій, були найрізноманітнішими: в одних випадках король передавав певну частину земель Нового Світу в підлеглість призначеному ним губернаторові, який повинен був керувати ними від імені короля й згідно з його безпосередніми розпорядженнями[11]; аналогічну систему колоніального володіння прийняли решта європейських держав. У інших випадках король віддавав частину території у власність окремим особам та компаніям[12]. При цьому вся повнота цивільної та політичної влади зосереджувалася в руках однієї або кількох осіб, які під наглядом і контролем уряду продавали землі й керували місцевими жителями. Й нарешті, третя система полягала в наданні певному числу іммігрантів права засновувати цивільне політичне товариство під заступництвом метрополії, а також права самоуправління в усьому, що не суперечило англійським законам.

Таку форму керівництва колоніями, яка так сприяла розвитку свободи, було застосовано на практиці тільки в Новій Англії[13].

[11] Так, наприклад, було зі штатом Нью-Йорк.

[12] Так само було в Мериленді, в Північній та Південній Кароліні, в Пенсильванії та в Нью-Джерсі. Див.: Піткін. Історія. — Т. I. — С. 11 — 31.

[13] У творі, що називається «Історичне зібрання державних паперів та інших достеменних документів, призначених як матеріал для історії Сполучених Штатів Америки», підготовленому Ебензером Гезардом і опублікованому у Філадельфії 1702 року, є дуже велике число документів, цінних своїм змістом та достеменністю і тим, що вони належать до першого періоду становлення колоній; зокрема, серед них є різні хартії, що їх подарувала колоніям англійська корона, а також перші акти їхніх урядів.

Зверніться також до аналізу всіх цих хартій, що його зробив пан Сторн, суддя Верховного суду Сполучених Штатів, у вступі до його «Коментаря до Конституції Сполучених Штатів».

З усіх цих документів випливає, що принципи представницького управління і зовнішні форми політичної свободи були відомі в усіх колоніях практично з моменту їхнього зародження. Ці принципи отримали ширший розвиток на Півночі, ніж на Півдні, проте в загальному вигляді вони існували скрізь.

1628 року[14] таку хартію на колонію подарував Карл I іммігрантам, які вирушали поселятися в Массачусетсі.

Одначе найчастіше хартії дарувалися колоніям Нової Англії значно пізніше за їхнє заснування, коли існування колонії ставало вже здійсненим фактом. Міста Плімут, Провіденс, Нью-Гейвен, штати Коннектикут та Род-Айленд[15] було засновано без будь-якого сприяння й практично без відома Англії. Нові поселенці створили свої товариства самостійно, не отримавши на це жодних повноважень метрополії, хоч вони й не заперечували її верховенства, і лише через тридцять чи навіть через сорок років, уже за Карла II, королівська хартія узаконила їхнє існування.

Отже, вивчаючи перші документи історії та законодавства Нової Англії, часто-густо буває важко простежити той зв'язок, який з'єднував іммігрантів з країною їхніх предків. Щоразу відкриваєш, що вони виказують свою суверенність: самі призначають посадових осіб, укладають мир і оголошують війну, регламентують діяльність поліції, ухвалюють закони, так ніби вони були підвладні самому лише Богу[16].

Найнезвичайнішим і водночас найповчальнішим є законодавство тієї доби. Саме в ньому переважно слід шукати ключ до тієї великої соціальної загадки, яку нині становлять собою для цілого світу Сполучені Штати.

Серед згаданих історичних документів слід особливо виокремити як один з найхарактерніших для цієї доби звід законів, які видав 1650 року невеликий штат Коннектикут[17].

Законодавці Коннектикуту[18] передусім зайнялися кримінальним законодавством; коли вони складали закони, в них з'явилася досить дивна ідея почерпнути їх зі Святого Письма: «Хто поклонятиметься іншому Богові, крім нашого Господа,— кажуть вони на початку,— того покарають на смерть». Далі подається десять чи дванадцять таких положень, цілком узятих з книг Повторення Закону, Вихід та Левіт.

Блюзнірство, чаклунство, перелюбство[19], згвалтування каралися смертю, так само як образа, завдана сином своїм батькам. Отже, законодавство грубого й напівцивілізованого народу було перенесене в освічене та моральне суспільство, й тому більше ніде не складалося такого становища, коли смертна кара так широко передбачалася законами й так мало застосовувалася до винних. Складаючи цей звід кримінальних законів, законодавці були заклопотані передусім потребою підтримки моральності і порядності в суспільстві. Як наслідок вони постійно вдиралися в царину людських почуттів, і не було майже жодного гріха, який їм не вдавалося б перетворити на предмет судового розгляду. Читач, мабуть, завважив, з якою суворістю каралися перелюбство та згвалтування. Зви-

[14] Див.: Піткін. Історія. — Т I. — С. 35. Див. також: Гатчинсон. Історія колонії Массачусетс. — Т. I. — С. 9.

[15] Див. там само. — С. 42 — 47.

[16] Приймаючи закони з кримінального та цивільного судочинства, жителі Массачусетсу відійшли від звичаїв, що існували в Англії: 1650 року ім'я короля ще не з'явилося у вступній частині судових постанов. Див.: Гатчинсон. — Т. I. — С. 452.

[17] Кодекс 1650 року. — С. 28 (Гартфорд, 1830).

[18] Див. також в «Історії» Гатчинсона. — Т. I. — С. 435 — 456, аналіз кримінального кодексу, ухваленого 1648 року колонією Массачусетс; цей кодекс склали, виходячи з тих самих основних засад, що й кодекс штату Коннектикут.

[19] Перелюбство каралося смертю й згідно із законами Массачусетсу. Гатчинсон у першому томі на сторінці 441 зазначає про те, що справді кілька людей були покарані на смерть за цей злочин. Він, зокрема, з цього приводу розповідає про цікавий випадок, що стався 1663 року. Заміжня жінка потайки кохалася з якимось молодиком. Відтак вона повдовіла й вийшла за нього заміж. Збігло багато років, одначе в громаді зародилася підозра про можливу колишню близькість між ними. Їх віддали до суду, кинули до в'язниці й мало не засудили на смерть.

чайнісіньким взаєминам між людьми, що не перебували в шлюбі, рішуче клався край. За суддями закріпилося право застосовувати до винних одне з трьох покарань: грошовий штраф, биття або шлюб[20], причому, якщо вірити протоколам тодішніх нью-гейвенських судів, такі справи зовсім не були рідкістю. В судовому рішенні від 1 травня 1660 року записано, що одну дівчину засудили до грошового штрафу й їй висловили суворе попередження тільки за те, що вона сказала кілька нескромних слів юнакові й дозволила йому себе поцілувати[21]. Кодекс 1650 року переповнений також і попереджувальними заходами. Ліноші й пиятика піддавалися, згідно з цими законами, суворому покаранню[22]. Шинкарі не мали права давати відвідувачеві більше вина, ніж дозволялося за законом; найменший обман, якщо він міг завдати комусь шкоди, спричиняв собою штраф або тілесне покарання[23]. В інших місцях кодексу законодавства, зовсім забувши, що в Європі вони самі ж боронили великі принципи релігійної свободи, передбачали накладення грошового штрафу з метою примусити людей бути присутніми на службі Божій[24] і навіть запроваджували вельми суворі заходи покарання[25], аж до смертної кари, тим християнам, які молилися Господові інакше, ніж це робили вони самі[26]. Запопадливість цих законодавців до регламентації всього на світі подеколи призводила до того, що вони бралися вже до зовсім не вартих уваги справ. Так, наприклад, у тому самому зводі законів є закон, який забороняє вживання тютюну[27]. А втім, не слід забувати, що ці чи то дивні, чи то тиранічні закони ухвалювалися зовсім не примусово: вони затверджувалися вільним голосуванням усіх зацікавлених у них громадян; не варто також випускати з уваги й те, що в цьому суспільстві звичаї були ще суворіші й більш пуританські, ніж самі закони. Наприклад, 1649 року в Бостоні сформувалося цілком поважне товариство, метою якого було боротися проти світської примхи — носіння довгого волосся*[28].

Такі нісенітниці ганебні для розумної людини; вони засвідчують про невігластво нашої натури, яка не спроможна усвідомити до кінця, що таке правда й справедливість, внаслідок чого людина часто-густо змушена робити вибір між двома крайнощами.

Поряд з цим кримінальним законодавством, у якому так глибоко віддзерка-

---

[20] Кодекс 1650 року. — С. 48. Очевидячки, інколи траплялося так, що судді призначали такі різноманітні покарання водночас, про що засвідчує ухвала одного із судів, винесена 1643 року (Нью-Гейвенська старовина. — С. 114), в якій визначалося, що Маргеріт Бедфорд, звинувачена в ганебних вчинках, мала піддатися тілесному покаранню, а відтак вийти заміж за Ніколаса Джемінгса, свого коханця.

[21] Нью-Гейвенська старовина. — С. 104. Див. також в «Історії» Гатчинсона. — Т. І. — С. 435, численні приклади аналогічних судових ухвал.

[22] Там само. — 1650. — С. 50, 57.

[23] Там само. — С. 64.

[24] Там само. — С. 44.

[25] Так було не тільки в Коннектикуті. Зверніться до закону, виданого 13 вересня 1644 року в Массачусетсі, за яким анабаптистів засудили до вигнання. Зібрання офіційних документів з історії штату. — Т. І. — С. 538. Див. також закон, опублікований 14 жовтня 1656 року й спрямований проти квакерів... «У зв'язку з тим, що недавно виникла секта проклятих єретиків,— зазначається в ньому,— або так званих квакерів...» Далі подається перелік вельми значних сум штрафів, яким підлягатуться капітани кораблів, якщо перевозитимуть квакерів до Америки. На квакерів, яким пощастить проникнути до Америки, накладуть тілесне покарання і їх замкнуть у в'язниці для примусових робіт. При затриманні їх за поширення своїх переконань першого разу вони муситимуть сплатити штраф, другого разу — їх кинуть до в'язниці, а третього — виселять з цієї провінції. Див.: Зібрання офіційних документів. — Т. І. — С. 630.

[26] Згідно з кримінальним законодавством штату Массачусетс католицькі священики, які знову з'явилися в колонії після того, як їх звідти прогнали, засуджувалися до смертної кари.

[27] Кодекс 1650 року. — С. 96.

[28] Меморіал Нової Англії. — С. 316.

лилися як обмеженість сектантського світосприйняття, так і всі релігійні пристрасті, що були запалені переслідуваннями й що не переставали баламутити душі людей, з'явилося певною мірою зумовлене ними зібрання законів політичного характеру. Складені двісті років тому, ці закони за своїм духом свободи пішли далеко вперед порівняно з нашим часом.

Загальні принципи побудови сучасних конституцій, що їх більшість європейців XVII століття розуміла насилу і які лише почасти взяли гору в ту добу у Великобританії, були цілком визнані в Новій Англії й закріплені її законами: участь народу в загальних справах, вільне голосування з питання про податки, відповідальність представників влади перед народом, особиста свобода й суд присяжних — усе це було сприйнято одностайно й реально впроваджено в життя в Новій Англії.

Ці вихідні принципи отримували тут найширше застосування й розповсюдження, тимчасом як у Європі жодна нація на це не зважувалась.

У Коннектикуті виборчий корпус спочатку складався з усіх громадян, які мешкали в цьому штаті, що, між іншим, цілком зрозуміло[29]. В цього народу, який ще тільки народжувався, тоді ще панувала майже повна рівність між людьми щодо їхнього майнового становища й тим більше щодо рівня їхнього інтелектуального розвитку[30].

У ту добу в Коннектикуті належало обирати всіх посадових осіб виконавчої влади аж до губернатора штату[31].

Усі громадяни віком понад шістнадцять років були зобов'язані носити зброю; вони становили народну міліцію, самі призначали зі свого середовища офіцерів і мусили перебувати в постійній готовності до захисту батьківщини[32].

Закони Коннектикуту, так само як і закони інших штатів Нової Англії, відбивають зародження й розвиток тієї общинної незалежності, яка в наші дні далі є основою американської свободи та інструментом її втілення в життя.

В Європі політичне життя більшості країн починалося на вершині офіційної піраміди й відтак поступово, та й то не повною мірою, охоплювало всі осередки суспільства.

В Америці ж, навпаки, громада утворилася раніше, ніж округа; округа з'явилася раніше за штат, а штат — раніше, ніж уся конфедерація.

Близько 1650 року в Новій Англії громада цілком і остаточно утвердилася. Громада була тим місцем, яке об'єднувало й міцно зв'язувало людей і де вони могли виявити свої інтереси та пристрасті, здійснити свої права й виконати обов'язки. В середині громади кипіло справжнє й активне політичне життя, цілком демократичне й республіканське за своєю суттю. Колонії поки що й далі визнавали верховну владу метрополії, штати й далі жили за законами монархії, одначе республіка вже повнокровно розвивалася в межах громади.

Громада вибирала посадових осіб усіх рівнів, встановлювала місцеві податки, а також збирала все інше[33]. В громадах Нової Англії не було ухвалено жодних законів про представницькі органи. Будь-які громадські справи, що зачіпали інтереси всіх жителів громади, обговорювалися, як в Африці, на центральному майдані або на загальних зборах.

Коли уважно вивчаєш закони, що ухвалювалися впродовж усього першого

---

[29] Конституція 1638 року. — С. 17.

[30] 1641 року Генеральна асамблея Род-Айленду одностайно встановила демократичну форму правління в штаті й заявила, що влада покладається на корпус вільних громадян, які мають виключне право видавати закони й стежити за їхнім виконанням. — Кодекс 1650 року. — С. 70.

[31] Піткін. Історія. — С. 47.

[32] Конституція 1638 року. — С. 12.

[33] Кодекс 1650 року. — С. 80.

періоду існування американських республік, мимоволі захоплюєшся державною мудрістю законодавців, які втілювали в життя передові теорії.

Очевидячки, американські законодавці розуміли обов'язки суспільства щодо своїх членів куди ширше й урочистіше, ніж європейські законодавці того часу, й висували перед суспільством такі високі вимоги, від виконання яких в інших частинах світу воно поки що ухилялося. В штатах Нової Англії бідняки були на повному забезпеченні суспільства[34] з моменту його виникнення; суворих заходів уживалося для того, аби підтримувати в належному стані шляхи — для спостереження за ними призначалися навіть спеціальні чиновники[35]; до публічних реєстрів громад записувалися наслідки обговорення громадянами різних питань, факти смерті, шлюби й народження членів громади[36]; для провадження цих реєстрів спеціально призначалися реєстратори[37]. Були також чиновники, на яких покладалося завдання керувати незатребуваною спадщиною. Інші чиновники займалися тим, що стежили за дотриманням меж земельних володінь, які передавалися в спадщину. Головною функцією деяких посадових осіб було підтримання громадського порядку в громаді[38].

Закон передбачав тисячі найрізноманітніших заходів, аби вдовольнити безліч уже існуючих або можливих соціальних потреб, про які у Франції й за наших часів є лише вельми невиразне уявлення.

Одначе самобутність американської цивілізації від самого початку найяскравіше виказала себе в розпорядженнях, що стосувалися громадської освіти.

«Беручи до уваги,— зазначається в законі,— той факт, що Сатана, ворог роду людського, знаходить у невігластві людей свою наймогутнішу зброю, і піклуючись про те, аби знання, принесені сюди нашими батьками, не канули в небуття разом з ними; беручи до уваги те, що у вихованні дітей передусім зацікавлена держава, ми з допомогою Господньою...»[39] Далі подаються приписи, які передбачають створення шкіл у всіх громадах і зобов'язують усіх жителів під загрозою штрафів узяти на себе утримання цих шкіл. У такий спосіб у найбільш густонаселених регіонах створювалися вищі школи. Муніципальна влада мала стежити за тим, щоб батьки відсилали своїх дітей до школи; ця влада мала право накладати штраф на тих батьків, які не виконували цієї вимоги; в тому випадку, коли така непокора тривала й далі, громада брала на себе роль родини, забирала дитину під своє піклування й позбавляла батьків цих дітей прав, якими їх наділила сама природа і якими вони так погано послуговувалися[40]. Читач, безперечно, звернув увагу на преамбулу цих ордонансів: в Америці до освіти веде саме релігія, тимчасом як до свободи людину спрямовує дотримання нею законів Божих.

Отже, коли, кинувши побіжний погляд на американське суспільство 1650 року, повертаєшся до становища в Європі, й особливо до тієї ситуації, яка склалася на всьому континенті в ту добу, тебе бере глибокий подив: на початку XVII століття скрізь на руїнах олігархічної та феодальної свободи середньовіччя гору взяла абсолютна монархія. В тій блискучій і освіченій Європі ідея прав людини зовсім ігнорувалася — як ніколи більше; зроду ще народи не брали такої слабкої участі в громадському та політичному житті своїх держав; ніколи ще принципи справжньої свободи не захоплювали так мало розум людей. І все це тоді,

---

[34] Там само. — С. 78.
[35] Там само. — С. 49.
[36] Див.: Гатчинсон. Історія. — Т. І. — С. 455.
[37] Кодекс 1650 року. — С. 86.
[38] Там само. — С. 40.
[39] Там само. — С. 90.
[40] Там само. — С. 83.

коли ці принципи, про які ні сном, ні духом не знали європейці або зневажали їх, було проголошено в пустельних краях Нового Світу й вони лягали в основу майбутнього розвитку великого народу. Найвідважніші теорії, створені людським розумом, отримали застосування на практиці в цьому такому простому, на перший погляд, суспільстві, яке жоден державний діяч, без будь-якого сумніву, не вдостоїв би своєї уваги. Поклавшись на волю своєї самобутності, людина, послуговуючись самою тільки уявою, створила експромтом безпрецедентне законодавство. За цієї невідомої демократії, яка ще не дала світові жодного генерала, жодного філософа чи великого письменника, людина мала змогу підвестися в присутності вільних громадян й за загального схвалення дати таке чудове визначення свободи:

«Нам не варто помилятися щодо того, що ми розуміємо під нашою незалежністю. Справді, існує своєрідна міцна свобода, якою користуються як тварини, так і люди, і яка полягає в тому, аби поводитися згідно з власним бажанням. Така свобода ворожа будь-якій владі; її важко підкорити якимось правилам; за неї ми опускаємося дедалі нижче й нижче; вона — ворог правди й миру; навіть Господь мав за потрібне виступити проти неї! Та водночас існує свобода громадянська й моральна; сила, яка втілюється в єдності всіх; сила, яку самій владі випало захищати: ця свобода полягає в тому, щоб без страху творити все добре й справедливе. Цю святу свободу ми зобов'язані боронити від будь-яких випадковостей і в разі потреби жертвувати задля неї власним життям»[41].

Я вже сказав досить багато, щоб уявити собі в справжньому світлі характер англо-американської цивілізації. Вона є наслідком (ця вихідна суть має постійно бути присутньою в ході будь-яких розмірковувань) двох зовсім різних засад, які, до речі, вельми часто перебували в протистоянні одна з одною, але які в Америці вдалося якимось робом поєднати одну з одною й навіть чудово сполучити. Йдеться про *дух релігії* та *дух свободи*.

Засновники Нової Англії були ревними сектантами й водночас натхненними новаторами. З одного боку, їх стримували кайданами певних релігійних вірувань, а з іншого — вони були зовсім вільні від будь-яких політичних забобонів.

Звідси й з'явилися дві різні тенденції, що зовсім не заперечували одна одну й відбиток яких неважко помітити скрізь — як у звичаях суспільства, так і в його законах.

Ці люди здатні приносити в жертву релігійним переконанням своїх друзів, свою родину й свою вітчизну; можна припустити, що вони зайняті пошуком якогось інтелектуального добра, за яке ладні заплатити таку дорогу ціну. Тим часом, виявляється, що вони практично з тією самою наполегливістю прагнуть домогтися не тільки морального вдоволення, а й матеріального статку, шукаючи щастя на тому світі й водночас багатства та свободи на цьому.

Політичні переконання й створені людиною закони та інститути перетворюються в її руках на щось таке податливе й гнучке, що, здається, вони можуть набирати будь-якого повороту й будь-як комбінуватися.

Перед цими людьми падають усі перешкоди, що сковують суспільство, в якому вони народилися; застарілі погляди, які впродовж довгих століть впливали на світ, поступово зникають; перед ними відкриваються практично безмежні можливості, що нагадують якийсь безмежний простір без обріїв. Людина спрямовує свій розум на це поле діяльності, вона обходить його вздовж і впоперек, одначе, досягши меж світу політики, вона мимоволі зупиняється. Тремтячи, во-

[41] Мезер. Великі діяння Христа в Америці. — Т. II. — С. 13. Ця промова була виголошена Вінтропом. Його звинувачували в тому, що, бувши посадовою особою, він вчинив ряд беззаконних дій; одначе після виголошення промови, з якої взято цей уривок, його виправдали під загальні оплески, й відтоді його завжди обирали губернатором штату. Див.: Маршалл. — Т. I. — С. 166.

на відмовляється використовувати свої найзастрашливіші можливості, вона більше не бажає ні сумніватися, ні створювати щось нове, вона навіть утримується від бажання підняти завісу, що закриває святилище,— сповнена пошани, вона вклякає на коліна перед істинами, які приймає беззаперечно.

Отже, у світі моральності все впорядковане, узгоджене, передбачене й вирішене заздалегідь. У світі політики все перебуває в постійному русі, все заперечується, все якесь невизначене; в одному — пасивна, хоч і добровільна покора, в іншому — незалежність, недовіра до досвіду й палке заперечення будь-якого авторитету.

Ці дві тенденції, такі протилежні на перший погляд, не завдають одна одній ніякої шкоди, навпаки, вони розвиваються в повній злагоді й мовби надають підтримку одна одній.

Релігія бачить у громадянській свободі шляхетний вияв людських здібностей, а в політичному мирі — поле діяльності, що його людському розумові надав Творець. Вільна й могутня у своїй сфері, цілком вдоволена відведеним їй у суспільстві місцем, релігія чудово усвідомлює, що її імперія виявиться міцнішою, якщо вона стане володарювати, спираючись лише на власні сили й пануючи над серцями без будь-якої підтримки ззовні.

Свобода ж бачить у релігії свою союзницю в боротьбі й у перемогах, колиску свого власного дитинства, божественне джерело своїх прав. Вона сприймає релігію як охоронницю моральності, а саму моральність вважає гарантією законності й запорукою свого власного існування*.

Причини деяких особливостей англо-американських законів та звичаїв

Що збереглося від аристократичних інститутів за найповнішої демократії. — Чому це сталося? — Потреба розрізняти, що має пуританське начало, а що прийшло з аристократичної Англії.

Читач не повинен робити з усього викладеного надто загальні й надто беззастережні висновки. Безумовно, суспільне становище, релігійні переконання та звичаї перших іммігрантів справили величезний вплив на долю їхньої нової батьківщини. Проте не від їхньої волі залежало створення такого суспільства, де вони самі стали б винятковими його творцями від самого початку. Ніхто не здатний звільнитися цілком від свого минулого. Поселенцям не раз доводилося змішувати як свідомо, так і підсвідомо ті переконання та звичаї, які були властиві тільки їм самим, з іншими переконаннями та звичаями, що їх вони засвоїли в процесі навчання або почерпнули з національних традицій країни, звідки вони були родом.

Тож, бажаючи скласти собі правильне уявлення про сучасних англоамериканців, треба вміти достеменно розрізняти, що має пуританське коріння, а що — англійське.

У Сполучених Штатах часто-густо можна зіштовхнутися із законами чи звичаями, які істотно відрізняються від усього того, що їх оточує. Складається враження, що ці закони складені в дусі, зовсім протилежному тому, який панує в американському законодавстві взагалі; що ці звичаї буцімто суперечать усій атмосфері, властивій цьому суспільству. Якби англійські колонії було засновано в менш освічену добу або якби їхнє походження губилося в глибині століть, то тоді завдання, радше всього, виявилося б нерозв'язним.

Аби пояснити свою думку, наведу тут один приклад.

Цивільне й кримінальне законодавства американців визнають усього-навсього тільки два заходи покарання: *тюремне ув'язнення* або *внесення закладу.*

Згідно з процедурою відповідачеві спершу пропонується внести заклад, якщо ж він відмовляється це зробити, то тоді він підлягає тюремному ув'язненню. Після цього розглядаються обґрунтованість і тяжкість звинувачення.

Цілком очевидно, що таке законодавство спрямоване передусім проти бідняка й сприятливе тільки для багача.

Бідняк далеко не завжди може знайти потрібну для закладу суму: навіть якщо йдеться про цивільну справу; крім того, якщо він мусить очікувати судового розв'язання справи у в'язниці, то вимушене неробство невдовзі так чи інакше приведе його до злигоднів.

Багачеві ж, навпаки, в цивільних справах завше вдається уникнути ув'язнення. Більше того, якщо він і вчинив правопорушення, то легко може уникнути покарання, яке йому загрожує: після того як він зробив заклад, він може легко зникнути. Отже, можна твердити, що для нього всі покарання, визначені законом, зводяться всього-на-всього тільки до простого грошового стягнення, тобто до звичайного штрафу[42]. Ніщо не несе на собі більшого відбитку аристократичного духу, ніж таке законодавство!

Одначе в Америці закони складаються бідними, які, природно, намагаються зберегти за собою найбільші суспільні привілеї та переваги.

Пояснення цього явища слід шукати в Англії: закони, про які йдеться,— англійські[43]. Американці прийняли їх без будь-яких змін, незважаючи на те що вони прямо суперечать загальному змісту їхнього законодавства й усім їхнім переконанням.

Народ найменше схильний змінювати як свої звичаї, так і своє цивільне законодавство. Цивільні закони достеменно відомі лише юристам, цебто тим, чий прямий інтерес полягає в збереженні їх у тому вигляді, в якому вони вже існують, незалежно від того добрі ці закони чи погані,— з тієї тільки простої причини, що вони їх чудово знають. Переважна більшість населення знайома із законами тільки приблизно; люди зіштовхуються з ними лише в конкретних випадках, важко сприймають їхню загальну спрямованість і тому виконують їх зовсім бездумно.

Я навів тут усього лише один приклад, тимчасом як міг би навести куди більше.

Картина, яку становить собою американське суспільство, нібито вкрита, якщо так можна сказати, шаром демократії, з-під якого час від часу проступають дивні аристократичні фарби.

---

[42] Безумовно, є такі злочини, за якими не передбачається ніякого закладу, одначе число їх дуже незначне.

[43] Див.: Блекстон і Делолм, кн. I, розд. X.

Розділ III

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД АНГЛОАМЕРИКАНЦІВ

Суспільний лад звичайно виникає як наслідок якоїсь події, іноді впроваджується законодавчим шляхом, а найчастіше є вислідом поєднання цих двох обставин. Одначе, тільки-но він сформується, він сам починає породжувати більшість законів, звичаїв та поглядів, що визначають поведінку нації; те, що не є похідним від нього самого, він прагне змінити.

Отже, для того, аби зрозуміти законодавство та звичаї того чи того народу, слід почати з вивчення його суспільного ладу.

Основна особливість суспільного ладу англоамериканців — це суто демократичне начало

Перші іммігранти в Новій Англії. — Рівність між ними. — Аристократичні закони, запроваджені на Півдні. Доба революції. — Зміна законів про спадщину. — Наслідки цієї зміни. — Рівність у найповнішому обсязі в нових штатах Заходу. — Рівність у рівні освіти.

Можна було б зробити чимало важливих зауважень з приводу суспільного ладу англоамериканців, але потрібно особливо зупинитися на найважливішому.

Суспільний лад англоамериканців найвищою мірою демократичний. Такого характеру він набув з моменту заснування колоній; нині ж він став іще демократичнішим.

У попередньому розділі я вів мову про те, що перші іммігранти, які поселилися на узбережжі Нової Англії, були в багатьох відношеннях рівні між собою. В цій частині Союзу ніколи не відчувалося ні найменшого впливу аристократії. Та тут ніколи й не могло бути ніякого іншого впливу, окрім впливу розуму. Народ звик шанувати деяких славетних осіб як символи освіти та чесноти. Окремі громадяни набули над цим народом певної влади, яку не без підстав можна було б назвати аристократичною, якби вона незмінно передавалася від батька до сина.

Так було на схід від Гудзону; на південному заході від цієї річки й аж до Флориди ми бачимо щось зовсім інше.

У більшості штатів, розташованих на південний захід від Гудзону, поселилися багаті землевласники. Вони принесли з собою аристократичні принципи й разом з ними англійські закони про вспадкування. Я вів мову про причини, які перешкоджають виникненню в Америці могутньої аристократії. Ці причини, хоч вони й існували в місці поселень на південний захід від Гудзону, все ж такі мали там менше значення, ніж на східних від річки територіях. На Півдні одна людина, використовуючи працю рабів, могла обробляти величезні простори землі. Як наслідок у цій частині Американського континенту жили переважно багаті землевласники. Одначе вони не мали того впливу, який мала аристократія в Європі, оскільки в них не було жодних привілеїв; внаслідок того що земля оброблялася за допомогою рабської праці, вони не мали орендаторів, і,

отже, сама система патронату тут була відсутня. Проте великі землевласники, які жили на південь від Гудзону, становили собою вищий прошарок, якому були притаманні особливі переконання й пристрасті і який ставав у центрі політичного життя суспільства. Це була вельми своєрідна аристократія, яка мало відрізнялася від нової маси населення, чиї інтереси та смаки легко сприймала, не викликаючи ні в кого ні любові, ні ненависті,— інакше кажучи, вона була слабка й не надто живуча. Саме цей клас і очолив на Півдні повстання: Американська революція зобов'язана йому своїми найбільшими людьми.

У цю добу все суспільство пішло в рух: народ, в ім'я якого провадилася війна, народ, який став могутнім, побажав діяти самостійно; в нього прокинулися демократичні інстинкти. Зламавши іго метрополії, люди відчули смак до всяких виявів незалежності: вплив окремих особистостей став відчуватися дедалі менше й менше і поступово зійшов на нуль; і звичаї, і закони почали гармонійно розвиватися в єдиному напрямі до загальної мети.

Але останнім кроком до рівності став закон про вспадкування.

Мене дивує той факт, що юристи, як сучасні, так і минулих часів, не визнали того величезного впливу, який справляли закони про вспадкування[1] на розвиток людських взаємин. Правильно, що ті закони належать до цивільного законодавства, але насправді їх треба було б поставити в основу всіх політичних засад, бо вони в найбільш непередбачуваний спосіб впливають на суспільний лад, за якого живуть ті чи ті народи, тимчасом як політичні закони є простим віддзеркаленням цього ладу. Крім того, закони про вспадкування мають беззаперечний і постійний вплив на все суспільство, вони певною мірою впливають на цілі покоління задовго до їхнього народження. Ці закони дають людині майже божественну владу над майбутнім їй подібних. Законодавець, раз встановивши порядок вспадкування майна громадянами, відтак відпочиває впродовж століть. Запустивши механізм у рух, він може сидіти склавши руки: машина вже рухається власним ходом у наміченому заздалегідь напрямі. Задумана певним чином, вона об'єднує, зосереджує, гуртує довкола окремих осіб спочатку власність, а невдовзі й владу; вона якоюсь мірою породжує земельну аристократію. Якщо ж у конструкцію цієї машини закладені інші принципи і якщо мета її створення інша, то її вплив виявляється ще швидшим: вона поділяє, розподіляє, дробить майно й могутність. Вряди-годи трапляється так, що вона нагонить страх швидкістю свого руху: вже й не сподіваючись її зупинити, люди намагаються бодай якось стати на перешкоді її роботі, стримати її; вони роблять спроби протистояти її дії — та, на жаль, марні старання! Вона трощить усе, хоч би що до неї потрапило, дробить на маленькі шматки, видно тільки уламки, що розлітаються вусебіч. Вона невтомно то підіймається вгору, то знову опускається на землю доти, поки ця земля перетвориться на сипучий і практично невідчутний порох, на якому прилаштовується якнайзручніше демократія.

У тих випадках, коли закон про вспадкування дозволяє і, тим більше, вимагає рівного поділу майна батька між дітьми, наслідки його застосування можуть бути двоякими; слід чітко розрізняти їх між собою, хоча мета в них одна й та сама.

Згідно із законом про вспадкування смерть кожного власника спричиняє собою докорінні зміни у власності: майно не просто змінює власника, а й змінює,

---

[1] Під законами про вспадкування я розумію всі закони, головним завданням яких було визначення долі майна після смерті його власника.

До їх числа належить і закон про субституції; цей закон, правду кажучи, хоч і перешкоджає власникові розпоряджатися своїм майном за життя, але водночас зобов'язує власника зберігати його лише для того, аби воно без шкоди перейшло до спадкоємця. Основною метою закону про субституції є розподіл майна після смерті власника, решта ж є тільки засіб для досягнення цієї мети.

так би мовити, свою природу, бо воно безперервно дробиться на дедалі менші частини.

Саме в цьому й полягає безпосередній, реально відчутний наслідок застосування цього закону. В тих країнах, де законодавство встановлює рівність при поділі спадщини, майно й особливо земельні володіння мають, отже, постійно скорочуватися в розмірах. Між тим наслідки такого законодавства ставали б помітними тільки через тривалий час, якби закон діяв лише сам по собі, бо рідко яка родина має більше двох дітей (наприклад, в такій густонаселеній країні, як Франція, в середньому на родину припадає троє дітей); поділивши між собою статок батька та матері, навряд чи діти виявляться біднішими, ніж кожен з батьків зокрема.

Одначе закон про рівний поділ спадщини справляє свій вплив не тільки на долю майна: він впливає й на самі душі власників, спричиняючи гру пристрастей, яка позначається на його здійсненні. Такі побічні наслідки закону, що приводять до швидкого руйнування великих маєтків і особливо великих землеволодінь.

У тих народів, у яких закон про вспадкування виходить з права першородства, земельні володіння найчастіше переходять з покоління в покоління, не піддаючись дробленню. Отже, володіння землею породжує родинний дух. Родина — це земля, якою вона володіє, земля — це родина; земля увічнює прізвище роду, його походження, його славу, його могутність та його чесноти. Вона є безсмертним свідком минулого й цінною запорукою майбутнього існування сім'ї, цілого роду.

Закон про вспадкування, що встановлює рівний поділ майна, знищує той тісний зв'язок, що існував між приналежністю до конкретного роду й цілістю земельного володіння; земля перестає уособлювати собою родину, рід, оскільки, неминуче піддаючись поділу через одне чи два покоління, вона, природно, повинна зменшуватися в розмірах і врешті-решт зовсім зникнути. Сини великого землевласника, якщо їх число невелике або якщо їм щастить у житті, звісно, можуть іще зберегти надію стати не менш багатими, ніж їхні батьки; одначе вони не зможуть володіти тією самою власністю, якою володіли їхні предки: їхнє багатство неодмінно складатиметься з інших елементів, ніж статок їхніх батьків.

Тож тільки-но ви позбавите землевласників їхньої величезної зацікавленості в збереженні землі, що зумовлено їхніми почуттями, спогадами, гордістю й честолюбством, можете бути певними того, що рано чи пізно вони продадуть свої володіння, їх штовхатиме до продажу землі чимала фінансова зацікавленість, оскільки рухоме майно забезпечує своєму власникові більші відсотки, ніж будь-яке інше, і в такий спосіб більшою мірою сприяє задоволенню повсякденних потреб та бажань людини.

Ставши хоча раз поділеними, великі землеволодіння вже не відтворюються знову у своєму первісному вигляді, оскільки дрібний землевласник отримує, якщо зіставити розміри землі та його доходи, більший зиск від свого наділу[2], ніж великий власник від своїх володінь, тому він і продає свою ділянку куди вигідніше, ніж останній. Отже, економічні розрахунки, які спонукали багату людину продати свої великі земельні володіння, тим більше не дозволять їй купувати дрібні ділянки землі з метою згодом відтворити з них великі.

Те, що називається почуттям роду, насправді не що інше, як марнославство. Кожен прагне продовжити свій рід, аби досягти в якомусь сенсі безсмертя, втілившись у своїх нащадках. Коли почуття роду пропадає, з особливою силою

[2] Я не хочу сказати, що дрібний власник якісніше обробляє землю, але він робить це старанніше й ретельніше, компенсуючи своєю працею брак уміння в обробітку ґрунту.

виказує себе егоїзм людини. Рід сприймається як щось вельми розмите, невизначене й невиразне, кожна людина думає тільки про власний добробут у повсякденному житті та про те, щоб просто завестись нащадками.

Отже, ніхто не турбується про увічнення свого роду, а якщо й турбується, то найчастіше про інші засоби, ніж про збереження земельної власності.

Тож закон про вспадкування не тільки робить важким збереження в цілісності родових земельних володінь, а й позбавляє власників навіть бажання це робити; він певною мірою примушує їх сприяти власному ж розоренню.

Закон про рівний поділ майна діє двояким чином: впливаючи на власність, він справляє вплив і на людину; впливаючи на людину, він не може не зачепити й власність.

Своїм подвійним впливом закон завдає величезної шкоди інституту земельної власності й призводить до швидкого знищення як самих родів, так і їхніх статків[3].

Нам, французам XIX століття, постійним свідкам політичних і соціальних змін, що відбуваються внаслідок дії закону про вспадкування, незручно ставити його значення під сумнів. Щоденно ми бачимо, як цей закон то тут, то там проявляється на нашій землі, руйнуючи стіни наших будинків і знищуючи огорожу довкола наших полів. Разом з тим якщо за законом про вспадкування порушено чимало справ у нашій країні, то попереду таких справ буде порушено ще більше. Дії цього закону багато в чому перешкоджають наші спогади, наші переконання та наші звички.

У Сполучених Штатах його руйнівна сила вже майже досягла межі. Й саме в цій країні й слід вивчати основні наслідки застосування цього закону.

Англійське законодавство про передачу майна в спадщину було ліквідоване в добу революції практично в усіх північноамериканських штатах.

Закон про субституції було змінено таким чином, щоб практично ніяк не стримувати вільний обіг майна*.

Відійшло перше покоління, почався поділ землі. З часом цей процес розвивався дедалі швидше й швидше. Нині, всього через шістдесят років, суспільство стало зовсім невпізнанним; майже всі родини великих землевласників розчинилися в загальній масі населення. В штаті Нью-Йорк, де свого часу налічувалося досить багато великих землевласників, тільки двоє вхитрилися вціліти у водоверті, що була готова їх проковтнути. Діти багатих громадян стали сьогодні комерсантами, адвокатами, лікарями. Багато хто з них канули в невідомість. Останні сліди високого суспільного становища й знатності, вспадковані від предків, були знищені; закон про вспадкування звів усіх до єдиного рівня.

Це зовсім не означає, що в Сполучених Штатах, та й в інших місцях, не можна зустріти багатих сучасників. Навпаки, я, либонь, навіть не знаю такої іншої країни, де б любов до грошей посідала таке міцне місце в серцях людей і де б відверто висловлювалося таке глибоке презирство до теорії про незмінну

[3] Внаслідок того що земля є найналійнішою формою власності, час від часу з'являються багаті люди, які залюбки готові втратити значну частину своїх доходів, аби тільки бути впевненими в тому, що в них залишилося. Одначе такі випадки є винятками. Любов до нерухомості звичайно притаманна людям убогим. Дрібні землевласники, в яких менше знань, менше фантазії й менше пристрастей порівняно з багатими власниками, звичайно турбуються лише про те, аби розширити свої володіння, і, отже, часто трапляється, що спадщина, шлюб чи успіх у комерції поступово зменшують перед ними можливості домогтися своєї мети.

Поряд з тенденцією, яка веде до того, що люди дроблять свої землеволодіння, є й інша тенденція, яка веде до нагромадження землі. Ця тенденція, бувши достатньою для того, щоб стати на перешкоді дробленню земельних володінь до нескінченності, проте не є такою сильною, щоб сприяти виникненню великих статків і тим більше збереженню таких земельних багатств у руках одного роду.

майнову рівність. Одначе багатства обертаються в цій країні з неймовірною швидкістю, а досвід свідчить про те, наскільки рідко трапляється, щоб двоє поколінь поспіль мали привілей бути багатими.

Ця картина, хоч би якою барвистою вона була, одначе дає тільки найбільш приблизне уявлення про те, що відбувається в нових штатах Заходу та Південного Заходу Америки.

Наприкінці минулого століття підприємливі шукачі пригод почали проникати в долину Міссисипі. Це стало нібито новим відкриттям Америки, й небавом туди ринуло велике число іммігрантів; з пустельних необжитих місць раптом почали надходити вісті, що там з'явилися якісь невідомі громади. Штати, про які не було й згадки всього-на-всього кілька років тому, міцно посіли своє місце в американському Союзі. Саме на західних територіях розвиток демократії досяг свого найвищого рівня. В цих штатах, що виникли якоюсь мірою з волі випадку, люди розселилися на зайнятих ними землях зовсім недавно. Вони були ледве знайомі один з одним, і ніхто не знав минулого свого найближчого сусіда. Отже, населення цієї частини Американського континенту уникнуло впливу не тільки знаті чи великих багачів, а й так званої аристократії від природи, цебто людей, які своїм походженням були пов'язані з освітою та добропорядністю. Тут ніхто не викликав до себе тієї великої пошани, яку збуджує пам'ять людей про минуле перед їхніми очима життя, віддане задля загального добра інших. У нових штатах Заходу є просто жителі, але суспільство як таке ще тут не склалося.

Але в Америці люди мають не тільки однакові статки; вони певною мірою рівні й у своєму інтелектуальному розвитку.

Я не гадаю, що десь у світі є держави, де пропорційно чисельності населення було б так мало повних невігласів та так само мало вчених, як на Північноамериканському континенті.

Початкова освіта в цій країні доступна всім і кожному. Вища освіта недоступна практично нікому.

Цю ситуацію легко зрозуміти: вона стала неминучим наслідком усього того, про що йшлося вище.

Майже всі американці досить-таки заможні, тому вони легко можуть здобути початкові елементи людських знань.

Одначе в Америці мало багатих людей, внаслідок чого всі американці змушені займатися якоюсь професійною діяльністю. Тим часом будь-який фах вимагає попереднього навчання. Отже, здобуттю загальноосвітніх знань американці можуть присвячувати тільки кілька перших років свого життя: вже в п'ятнадцять років вони починають своє професійне життя, і, як наслідок, отримання ними освіти закінчується найчастіше саме о тій порі життя, коли в нас воно тільки-но починається. Якщо американець навчається й далі, то найчастіше він зосереджується лише на предметах конкретних, від яких згодом може одержати вигоду. Він розглядає науку із суто ділового погляду, беручи з неї тільки те, що може дати користь безпосередньо сьогоднішньої днини.

В Америці більшість багатих людей були колись убогими; практично всі, хто тепер б'є байдики, в молодості працювали не покладаючи рук. Тому якщо в людини колись і був потяг до знань, то в неї не було часу займатися своєю освітою, а коли в неї нарешті з'явився вільний час, то зникло саме бажання.

В Америці взагалі нема такого прошарку людей, які могли б разом із статком та можливістю мати вільний час передати в спадщину нащадкам свою любов до знань і які мали б за честь займатися розумовою працею.

Тож американці й не хочуть присвячувати себе цій праці й не мають змоги нею займатися.

За цих умов у Сполучених Штатах установився такий собі середній рівень знань, до якого всі якось наблизилися: одні — підіймаючись до нього, інші — опускаючись.

Внаслідок цього тут можна зустріти силу-силенну людей, у яких склалося однакове розуміння релігії, історії, науки, політичної економії, законодавства, державного устрою та управління.

Розум дає людині Бог — одній дістається більше, іншій — менше, й людина не спроможна протистояти такій нерівності; це було й буде завше.

Одначе, як принаймні видно зі сказаного вище, хоч розумові здібності людей з волі Творця й залишаються неоднаковими, разом з тим люди отримують рівні можливості для свого розвитку.

Отже, в Америці аристократична еліта, бувши вельми слабкою вже в момент свого зародження, нині якщо до кінця ще не знищена, то принаймні ослаблена до такої міри, що навряд чи можна говорити про який-небудь її вплив на розвиток подій у країні.

Навпаки, час, події та закони створили такі умови, в яких демократичний елемент став не тільки переважати, а й, сказати б, виявився єдиним. В американському суспільстві не помітно ні родинного, ні станового впливу, тут навіть дуже рідко трапляється, аби якась особистість мала вагу в суспільстві тривалий час.

Американський суспільний лад, таким чином, становить собою надзвичайно дивне явище. В жодній країні світу ніколи впродовж століть, пам'ять про які зберігає історія людства, не було людей, найбільш різних між собою за своїм майновим становищем та за рівнем інтелектуального розвитку, інакше кажучи,— таких, які твердіше стоять на цій землі.

Вплив англо-американського суспільного ладу на політичне життя країни

Зовсім не важко припустити, яким чином суспільний лад може вплинути на політичне життя країни.

Було б абсолютно незрозуміло, якби рівність, характерна для різних сфер людської діяльності, не заторкнула врешті-решт і світу політики. Неможливо уявити собі, щоб люди, рівні між собою в багатьох відношеннях, у одній якійсь царині залишалися навіки нерівними, тому, природно, з часом вони повинні домогтися рівності в усьому.

Тим часом мені відомі всього два способи, якими можна досягти рівності в політичній сфері: треба або дати всі права кожному громадянинові країни, або ж не давати їх нікому.

Тим з народів, які прийшли до такого самого суспільного ладу, який існує в англоамериканців, виявляється, надзвичайно важко помітити певну межу між верховною владою, яка належить усьому населенню, та одноосібною абсолютною владою.

Навряд чи варто заперечувати, що за описаного мною суспільного ладу може з однаковою легкістю бути як перший, так і другий наслідок.

І справді, існує певне наполегливе й закономірне прагнення людини до такої рівності, яка пробуджує в людях бажання стати сильними й шанованими в суспільстві. Це пристрасне бажання призводить до того, що мізерні люди підносяться до рівня великих. Одначе в людських душах іноді живе і якесь спотворене ставлення до рівності, коли слабкі бажають звести сильних до свого рівня, і люди радше ладні згодитися на рівність у рабстві, ніж на нерівність у волі. Це

зовсім не означає, що люди, які живуть за демократичного суспільного ладу, легко нехтують свободою; навпаки, їм властива інстинктивна схильність до неї. Одначе здобуття волі зовсім не є головною й постійною метою їхнього життя. Єдине, що вони люблять безмежно,— так це рівність; ці люди якось раптово, під впливом миттєвих імпульсів, пориваються до свободи, й коли вони все ж таки не досягають своєї мети, то спокійно коряться долі; їм нічого не треба, крім рівності, й вони радше згодилися б загинути, ніж позбутися її.

З іншого боку, коли всі громадяни більш чи менш рівні між собою, їм стає нелегко захищати свою незалежність від натиску влади. Ніхто з них не виявляється досить сильним, аби самотужки чинити опір, тому, тільки об'єднуючи свої зусилля, спільно люди здатні гарантувати собі свободу. Проте такого згуртування сил далеко не завжди можна досягти.

Тож на основі одного й того самого суспільного ладу народи можуть досягти двох основних результатів: ці результати кардинально відрізняються один від одного, але джерело в них одне й те саме.

Першими зіткнулися з цією описаною мною небезпечною альтернативою англоамериканці; вони були вкрай щасливі, уникнувши необмеженої, абсолютистської влади. Обставини, походження, освіта й особливо звичаї дозволили їм впровадити в себе й зберегти верховну владу всього народу.

Розділ IV

ПРО ПРИНЦИП НАРОДОВЛАДДЯ В АМЕРИЦІ

Всеохопливе панування принципу народовладдя в американському суспільстві. — Застосування американцями цього принципу до революції. — Вплив революції на розвиток принципу народовладдя. — Поступове й неухильне зниження цензу.

Ведучи мову про політичні закони Сполучених Штатів, слід неодмінно почати з концепції народовладдя.

Принцип народовладдя, який тією чи іншою мірою завше закладений в основу будь-яких суспільних інститутів, звичайно майже невидимий. Йому підкоряються, хоч його й не визнають, а якщо подеколи й вдається витягти його на світ Божий, то негайно ж люди квапляться знову сховати його в пітьмі святилища.

Воля народу, либонь, є одним з тих гасел, якими інтригани та деспоти всіх часів і народів найбільше надуживали. Одні вважали, що це воля виражається схваленням, що виходить від окремих продажних посіпак влади; інші бачили її в голосах зацікавленої чи боязливої меншості; дехто навіть сходився на тому, що воля народу найповніше виказує себе в його мовчанці й що із самого *факту* його покори народжується їхнє *право* наказувати.

В Америці, на відміну від інших країн, принцип народовладдя втілюється в життя відкрито й плідно. Він визнається звичаями країни, проголошується в її законах, він вільно еволюціонує й безперешкодно досягає своєї мети.

Якщо на світі є така країна, в якій гідно можна оцінити принцип народовладдя, де можна вивчити його в застосуванні до громадської діяльності й міркувати як про його переваги, так і про його вади, то цією країною, безперечно, є Америка.

Як я вже говорив раніше, багато колоній Нової Англії з часу їхньої появи керувалися принципом народовладдя. Між тим тоді було ще дуже далеко до того, щоб цей принцип став так переважати в управлінні країною, як це є нині.

Дві перешкоди — одна з них зовнішня, друга внутрішня — стримували всеохопливий поступальний рух.

Принцип народовладдя не міг одверто з'явитися в законах, оскільки колонії ще й далі підлягали формально метрополії, і його були змушені приховувати, проголошуючи тільки на провінційних зборах і переважно в громадах, де він таємно розвивався.

Тогочасне американське суспільство ще не було достатньо підготовлене до того, аби прийняти цей принцип з усіма наслідками, що випливали з нього. Освічені люди в Новій Англії та багаті люди в штатах, розташованих на південь від Гудзону, впродовж тривалого часу справляли, як я вже описав це в попередньому розділі, своєрідний аристократичний вплив на суспільство, спрямоване на зосередження всієї влади в руках одиниць. Ще далеко був той час, коли всі громадські посадові особи стали вибиратися, а всі громадяни вважалися виборцями. Виборче право було скрізь обмежене певними рамками й конкретним ви-

борчим цензом. Цей ценз вельми мало застосовувався на Півночі й куди більше — на Півдні.

Вибухнула Американська революція. Принцип народовладдя вийшов за межі громади й поширився на сферу діяльності уряду; всі класи пішли на поступки задля торжества цього принципу; в ім'я нього боролися й перемагали; нарешті він став законом законів.

Всередині американського суспільства сталися такі самі швидкі зміни. Закон про вспадкування завершив знищення місцевого впливу.

На той час, коли вплив законів та наслідки революції зробилися поволі очевидними для всього суспільства, демократія вже отримала беззаперечну перемогу. Демократія перемогла насправді, захопивши владу до своїх рук. Проти неї не дозволялося навіть боротися. Найвищі прошарки підкорилися їй безмовно й без опору, наче лихові, що зробилося віднині неминучим. З ними сталося те, що буває звичайно з тими, хто втрачає могутність: на перший план виходять суто егоїстичні інтереси кожного зокрема, а що владу вже неможливо вирвати з рук народу й що маси не викликають у них такої глибокої ненависті, щоб не підкоритися їм, то вони вирішують домогтися будь-що прихильності народу. Внаслідок цього демократичні закони один за одним було поставлено на голосування й схвалено ними самими людьми, чиї інтереси терпіли від цих законів найбільшою мірою. Діючи таким чином, найвищі прошарки не збудили проти себе народного гніву; вони самі пришвидшили перемогу нового ладу. Й хоч як дивно, демократичний порив найнестримніше виказував себе в тих штатах, де аристократія пустила найглибше коріння.

Штат Мериленд, який свого часу заснували знатні шляхтичі, перший проголосив загальне виборче право[1] й запровадив у систему управління штатом демократичні форми.

Коли якийсь народ намагається змінити діючий у країні виборчий ценз, можна припустити, що рано чи пізно він скасує його цілком. Таке одне з непохитних правил життя будь-якого суспільства. Що більше розширюються виборчі права громадян, то більшою стає потреба в їхньому подальшому розширенні, оскільки після кожної нової поступки сили демократії зростають і водночас із зміцненням нової влади зростають і її вимоги. Що більше людей отримують право обирати, то сильнішим стає бажання тих, хто ще обмежений виборчим цензом, отримати це право. Виняток стає, нарешті, правилом, поступки йдуть одна за одною, і процес розвивається доти, аж поки впроваджується загальне виборче право.

У наші дні принцип народовладдя настільки повно втілюється в життя в Сполучених Штатах, наскільки це тільки можна собі уявити. Його там очищено від всіляких вигадок, що їх намагалися створити довкола нього в інших країнах; поступово, залежно від обставин, він починає виявляти себе в найрізноманітніших формах: то народ у повному складі, як це було в Афінах, сам установлює закони; то депутати, обрані на засадах загального виборчого права, представляють цей закон від його імені й під його безпосереднім контролем.

Є такі країни, де влада, перебуваючи нібито поза суспільним організмом, впливає на нього й вимушує його йти тим чи тим шляхом розвитку.

Є також і інші країни, де влада поділена й перебуває почасти в руках суспільства, а почасти поза ним. Нічого подібного в Сполучених Штатах ви не побачите; суспільство тут діє цілком самостійно, керуючи собою саме. Влада виходить виключно з нього; практично неможливо зустріти людину, яка наважилася б уявити собі й особливо висловити міркування про те, щоб шукати її в

[1] Поправки до конституції штату Мериленд, зроблені 1801 та 1809 років.

якомусь іншому місці. Народ бере участь у складенні законів, обираючи законодавців; бере участь він і у втіленні в життя цих законів — шляхом обрання представників виконавчої влади. Можна сказати, що народ сам керує країною, бо права, надані урядові, вельми незначні й обмежені; уряд постійно відчуває свій первісний зв'язок з народом і кориться тій силі, яка створила його. Народ володарює в світі американської політики, наче Господь Бог у Всесвіті. Він — початок і закінчення всього сутнього; все виходить від нього й усе повертається до нього*.

Розділ V

ПОТРЕБА ВИВЧИТИ ТЕ, ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ В ОКРЕМИХ ШТАТАХ, ПЕРШ НІЖ ПЕРЕЙТИ ДО ОПИСУ УПРАВЛІННЯ ВСІМ СОЮЗОМ

У цьому розділі є намір визначити, яка та форма правління, що встановилася в Америці на засадах принципу народовладдя, розглянути властиві їй засоби впливу, її труднощі, переваги та вади.

Перша вада полягає в такому: устрій Сполучених Штатів надзвичайно складний: у цій країні водночас існують два різних суспільства, які, коли можна так сказати, втиснуті одне в одне. Й ми бачимо тут два уряди, цілком відокремлені один від одного й практично незалежні: один з них має звичайнісінький характер, він має вельми широкі функції й забезпечує вдоволення потреб суспільства; тоді як інший — особливий, сфера його діяльності обмежена й охоплює найзагальніші інтереси всієї країни. Одне слово, це двадцять чотири невеликі суверенні штати, які складають один великий Союз.

Розглядати Союз у цілому, не вивчаючи як слід окремі штати,— це означає вступити на шлях з безліччю перешкод. Форма федерального управління Сполученими Штатами з'явилася на світ останньою; вона є не що інше, як різновид республіки, яка ввібрала в себе всі політичні принципи, що поширилися в суспільстві ще до її виникнення й що і далі існували незалежно від неї. Федеральний уряд, як я тільки зазначив, усього-на-всього виняток, тоді як уряд штату — явище звичайне. Письменник, який би забажав описати загальний вигляд такої картини, не окресливши спершу її конкретних деталей, неминуче впав би в розпливчастість або в повтори.

Великі політичні принципи, що лежать в основі системи управління сучасної Америки, зародилися й отримали свій розвиток у рамках *штату* — сумніватися в цьому не варто. Отже, щоб знайти ключ до розуміння всього цілого, слід розглянути систему управління штату як такого.

Штати, які складають нині американський Союз, мають у тому, що стосується їхнього видимого устрою, певну спільність характеристик. Їхнє політичне й адміністративне життя зосереджене в трьох основних центрах діяльності, які можна було б порівняти з різними центрами нервової системи, що керують рухами людського тіла.

На першому рівні перебуває *громада*, далі — *округ* і, нарешті,— *штат*.

Система громад в Америці

Причини, що спонукають автора почати розгляд політичних інститутів з громади. — Громада зустрічається в усіх народів. — Труднощі встановлення й збереження громадської свободи. — Її значення. — Причини, за якими головним об'єктом аналізу громадського устрою автор обрав штати Нової Англії.

Я не випадково почав дослідження політичних інститутів Сполучених Штатів з громади.

Громада є тим єдиним об'єднанням, яке так добре відповідає самій природі людини, бо скрізь, хоч би де збиралися разом люди, громада виникає нібито сама собою.

Отже, громадський устрій є в усіх народів, незалежно від їхніх звичаїв та законів. Є королівства та республіки, що їх створює людина; громада, здається, виходить просто з рук Господніх. І хоча громада існує відтоді, як з'явилися люди, громадська свобода залишається чимось рідкісним і крихким. Країна завше спроможна створити великі політичні організми, бо звичайно знаходиться певне число людей, освіченість яких деякою мірою здатна замінити досвід у справах. Громада ж складається з елементів грубіших, які часто-густо не піддаються впливові законодавця. Труднощі у встановленні незалежності громади, замість того щоб зменшуватися в міру зростання освіченості народу, навпаки, зростають. Найцивілізованіше суспільство ледве витерплює спроби громади домогтися незалежності; воно повстає, зіштовхуючись з численними проблемами, й упадає у великий розпач, утративши віру в успіхові значно раніше, ніж доможеться остаточного результату.

У числі всіх інших видів незалежності незалежність громади, яка так важко утверджується, найбільше зазнає втручання уряду. Самі собою інститути громадської влади зовсім не здатні протистояти сильному й підприємливому урядові; для того, щоб успішно захищати себе, їм треба всебічно розвиватися й сприймати ті погляди та звичаї, які поширені по всій країні. Тож доти, аж поки незалежність громади ввійде в звичай суспільства, її можна легко знищити, а стати звичною для суспільства вона може тільки після того, як тривалий час проіснує в законах.

Отже, громадська свобода не піддається, якщо можна так сказати, старанням людей. Тому дуже рідкісними бувають випадки, коли свобода громади встановлюється людьми: вона буцімто виникає сама собою й розвивається майже непомітно в надрах напівдикого суспільства. Й тільки за безперервного впливу законів та звичаїв, обставин та особливо часу її зрештою вдається зміцнити. Можна твердити, що жоден з народів Європи не знає, що таке незалежність громади.

Між тим саме в громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народові шлях до свободи й учать його послуговуватися тією свободою, втішатися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, одначе справжнього духу свободи вона так і не набуде. Скоминущі пристрасті, хвилинні інтереси, випадкові обставини можуть тільки створити видимість незалежності, але деспотизм, загнаний усередину громадського організму, рано чи пізно знову з'явиться на поверхні.

Для того аби зробити добре зрозумілими для читача ті загальні принципи, на яких формується політичний устрій громади та округу в Сполучених Штатах, я вважаю за корисне взяти за взірець якийсь штат, детально розглянути все те, що там відбувається, і відтак зробити побіжний огляд загалом по всій країні.

З цією метою я обрав один із штатів Нової Англії. Громада й округ у різних частинах Союзу влаштовані по-різному, хоч легко помітити, що в межах цілої держави в основі утворення як громади, так і округу лежали більш чи менш подібні принципи.

Одначе, як мені здається, в Новій Англії ці принципи отримали найширший розвиток і призвели до глибших наслідків, ніж будь-де інде. Вони виказують себе тут рельєфніше, якщо можна так сказати, й тому сторонньому спостерігачеві їх легше роздивитися.

Громадські інститути Нової Англії становлять собою струнку й завершену систему; вони мають давню історію; вони черпають свою силу в законах і, ще більшою мірою, в звичаях; вони справляють величезний вплив на все суспільство в цілому.

За цими всіма причинами вони заслуговують нашої пильної уваги.

Обсяги громади

Громада Нової Англії *(Township)* є чимось середнім між кантоном та комуною у Франції. Звичайно в такій громаді налічується від двох до трьох тисяч жителів[1], отже, з одного боку, вона не настільки велика, щоб інтереси її жителів надто вирізняти, а з другого — громада досить густо населена, тож тут завше можна знайти людей, здатних керувати нею.

Громадська влада в Новій Англії

У громаді, як скрізь, народ — джерело всієї влади. — В межах громади народ самостійно вирішує всі свої основні проблеми. — Відсутність муніципальної ради. — Невелика частка громадської влади зосереджена в руках виборних осіб (select-men). — Діяльність виборних осіб. — Загальні збори жителів громади (town-meeting). — Перелік усіх посад, що є в громаді. — Обов'язкові функції та функції оплачувані.

У громаді, як, до речі, й скрізь, народ є джерелом влади в суспільстві, але більш безпосередньо, ніж у громаді, він ніде не здійснює свою владу. В Америці народ є господарем, якому слід коритися тією мірою, якою тільки це можливо.

У Новій Англії під час обговорення справ, що стосуються штату, більшість діє через представників. Такий порядок диктується потребою. Одначе в громадах, де законодавча й виконавча влада максимально наближені до населення, принцип представництва зовсім не використовується. Тут нема муніципальної ради; корпус виборців після призначення посадових осіб громади сам спрямовує їхню діяльність у всьому, що не підлягає законам штату, які виконуються громадськими властями прямо й беззастережно[2].

Такий порядок настільки несумісний з нашими уявленнями й такою мірою суперечить нашим звичкам, що тут треба навести кілька прикладів, аби зробити його якомога зрозумілішим.

У громаді є безліч найрізноманітніших посад, характерною особливістю яких є вузька спеціалізація, подрібнення функцій, у чому ми зможемо пересвідчитися далі. Разом з тим значна частина виконавчої влади зосереджена в руках кількох членів міського правління, що їх вибирають щороку й називають select-men[3].

Закони штату покладають на цих виборних осіб певне коло обов'язків. Для їх виконання вони не повинні запитувати дозволу у своїх виборців, але ухилення від виконання обов'язків лежить на особистій відповідальності виборних осіб. Так, наприклад, один із законів штату диктує їм складання списків виборців у своїх громадах. Якщо вони не роблять цього, то вважаються винними в правопорушенні. Одначе в усіх справах, що перебувають у винятковому веденні влади громади, члени міського правління є виконавцями волі народу, так

[1] 1830 року в штаті Массачусетс було 305 громад, а кількість жителів становила 610 014 чоловік, отже, на кожну громаду припадало 2000 жителів.

[2] Ці правила не застосовуються щодо великих за своїми розмірами громад. Великі громади звичайно мають мера й двопалатну муніципальну раду. Одначе такий устрій є винятком і повинен бути дозволений у законодавчому порядку. Див. закон від 22 лютого 1822 року, який регулює діяльність влади в місті Бостоні. Закони Массачусетсу. — Т. II. — С. 588. Це стосується тільки великих міст. Разом з тим нерідко трапляється, що й у маленьких містах є особлива система управління. 1832 року в штаті Нью-Йорк налічувалося 104 громади, які мали особливе управління («Довідник» Вільямса).

[3] У маленьких громадах вибираються троє членів міського правління, в найбільших — дев'ять чоловік. Див.: «Посадова особа міського правління», а також основні закони штату Массачусетс щодо виборних осіб: закон від 20 лютого 1786 року. — Т. I. — С. 219; від 24 лютого 1796 року. — Т. I. — С. 488; від 7 березня 1901 року. — Т. II — С-.45; від 16 червня 1795 року. — Т. I. — С. 475; від 12 березня 1808 року. — Т. II. — С. 186; від 28 лютого 1787 року. — Т. I. — С. 302; від 22 червня 1797 року. — Т. I. — С. 539.

само як, скажімо, в нас є мер, який виконує ухвали, що їх приймає муніципальна рада. Найчастіше вони діють під свою особливу відповідальність і найчастіше виконують свої обов'язки, просто дотримуючись тих принципів, які раніше були схвалені. Та якщо вони забажають внести ту чи ту зміну в звичний порядок або зважаться розпочати щось нове, вони зобов'язані звернутися по дозвіл до народу, джерела своєї влади. Припустімо, що йдеться про відкриття нової школи. У визначений день члени міського правління скликають у заздалегідь визначеному місці всіх виборців. На цих зборах вони повідомляють присутнім про потребу, що виникла, в новій школі, відтак пропонують, яким чином це можна здійснити, визначають, скільки для цього потрібно коштів, а також указують місце, яке вони намітили для майбутнього будівництва шкільної споруди. Збори, обговоривши все детально, схвалюють пропозицію в цілому, затверджують місце розташування майбутньої школи, визначають обсяги податку й знову доручають виконання своєї волі членам міського правління.

Збори громади (town-meeting) можуть скликати тільки члени міського правління, але до них можна звернутися з проханням про їх скликання. Якщо десять радників складають новий проект і хочуть подати його на схвалення громади, то передусім вони просять скликати всіх жителів громади, й члени міського правління зобов'язані підкоритися цій вимозі; за ними тільки зберігається право головувати на зборах[4].

Такі звичаї в політиці та в громадському житті, безперечно, вельми далекі від наших. Зараз я не збираюся ні давати їм свою оцінку, ні пояснювати приховані причини, що їх породжують і підтримують,— обмежусь тільки їхнім описом.

Члени міського правління обираються щороку в квітні або в травні. В цей саме час збори громади обирають багато інших муніципальних чиновників[5], на яких покладаються дуже важливі адміністративні обов'язки. Одні, що називаються асесорами, мають установлювати обсяги податків; на інших — збирачів — покладається обов'язок збирати ці податки. Офіцер, якого називають *констебелем,* виконує обов'язки полісмена; він стежить за порядком у громадських місцях і сприяє виконанню законів. Секретар міського правління веде протоколи зборів, реєструє всі справи громади й складає всі акти громадянського стану. Скарбник зберігає грошові фонди громади. Додайте до цих урядовців також і піклувальника про бідних, у надзвичайно складні обов'язки якого входить виконання законів, що стосуються незаможних; уповноважених у справах шкіл і громадської освіти; інспекторів шляхів, які наглядають за станом великих та малих шляхів сполучення,— ви отримаєте повний список адміністративних урядовців. Одначе поділ функцій на цьому не завершується: серед муніципальних посадових осіб[6] трапляються ще й парафіяльні уповноважені, в обов'язки яких входить розподіляти й визначати витрати на виконання релігійних обрядів; всілякі інспектори, які мають керувати діями жителів у разі пожежі, або ж стежити за збиранням врожаю, або ж спостерігати за правильністю проведення меж між володіннями й розв'язувати суперечки в цій царині, що спалахують час від часу, або ж, нарешті, наглядати за правильним обміром лісів та інспектувати дотримання ваги й мір.

Усього в громаді налічується дев'ятнадцять основних посад. Кожен житель громади під загрозою штрафу зобов'язаний брати на себе виконання цих обов'-

[4] Див.: Закони Массачусетсу. — Т. І. — С. 150, закон від 15 березня 1786 року.

[5] Там само.

[6] Усі ці посадові особи реально існують у повсякденному житті громади. Щоб детальніше ознайомитися з функціями цих урядовців, див. книгу «Посадова особа міського правління», яку написав Айзек Гудвін, видану у Вустері 1827 року, а також збірник загальних законів штату Массачусетс у трьох томах. — Бостон, 1823.

язків, але за більшість з них виплачується винагорода, аби незаможні громадяни були спроможні віддавати виконанню цих обов'язків свій час без шкоди для себе. А втім, за американською системою виплата фіксованої зарплатні урядовцям не передбачається. Кожна дія посадової особи має свою оплату, й, отже, урядовці отримують винагороду відповідно до вкладеної ними праці.

Життя громади

Кожна людина — найкращий суддя в тому, що стосується її самої. — Неминучий наслідок здійснення принципу народовладдя. — Втілення в життя цих принципів у американських громадах. — Громада Нової Англії зовсім самостійна в усіх справах, що стосуються безпосередньо її самої, і підвладна штатові в решті сфер. — Обов'язки громади стосовно штату. — У Франції уряд посилає своїх урядовців до громад. — В Америці громада використовує своїх урядовців із загальнодержавною метою.

Раніше я вже вів мову про те, що англо-американська система збудована на принципі народовладдя. На кожній сторінці цієї книжки описуватимуться все нові й нові сфери застосування цієї доктрини.

У країнах, де панує принцип народовладдя, кожна людина володіє рівною частиною цієї влади й кожна однаковою мірою бере участь у керівництві державою.

Отже, припускається, що кожна людина є настільки освіченою, наскільки ж чеснотливою і такою самою сильною, як і інші їй подібні.

Чому ж тоді вона підкоряється суспільству, й де містяться межі цього підкорення?

Вона підкоряється суспільству зовсім не тому, що менше за інших здатна керувати державними справами, й не тому, що визнає корисним для себе союз із собі подібними й розуміє, що цей союз не може існувати без влади, яка підтримує порядок.

Отже, в усьому тому, що стосується взаємних зобов'язань громадян один щодо одного, людина опиняється на становищі підлеглої. Проте в усьому тому, що стосується її самої, вона залишається повновладним господарем: вона вільна й зобов'язана звітувати в своїх діях тільки перед Господом. Звідси випливає правило, що кожна людина є найбільшим і єдиним суддею в тому, що стосується її власних інтересів, і що суспільство тільки тоді має право спрямовувати її дії, коли цими своїми діями вона може завдати суспільству збитку або ж у тому випадку, коли суспільство змушене вдатися по допомогу цієї людини.

У Сполучених Штатах Америки ця концепція прийнята всюди. Далі я вестиму мову про той широкий вплив, який справляє ця концепція навіть на звичайнісінькі вчинки людини. А поки що продовжимо розмову про громаду.

Громада, що розглядається взагалі, а також стосовно центрального уряду, є не більш ніж звичайною одиницею, тому до неї також можна застосовувати описану мною теорію.

Отже, незалежність громади в Сполучених Штатах логічно випливає із самого принципу народовладдя; всі американські республіки тією чи іншою мірою визнали цю незалежність, але в штатах Нової Англії обставини виявилися особливо сприятливими для її розвитку.

В цій частині Союзу політичне життя зародилося безпосередньо в межах самої громади; з певними застереженнями можна було б твердити, що з моменту свого утворення кожна з цих громад становила собою незалежну націю. Коли згодом англійські королі зажадали свою частку верховної влади в американських колоніях, вони обмежилися тим, що зосередили у своїх руках тільки центральну владу. Вони залишили громаду незаторкнутою. Нині громади Нової Англії перебувають у підлеглому становищі, одначе попервах вони не підлягали

нікому або якщо й підлягали, то дуже незначно. Отже, вони не отримали влади ззовні; навпаки, вони самі ніби поступилися частиною своєї незалежності штатові. Це дуже велика відмінність, яку читач мусить завше пам'ятати.

Громада тільки тоді підлягає штату, коли йдеться про такий інтерес, який я назвав би громадським, цебто коли справа стосується не тільки її самої, а й інших громад.

В усьому ж, що належить безпосередньо до самої громади, вона й далі залишається незалежною одиницею, і серед жителів Нової Англії навряд чи знайдеться хоч би одна людина, яка визнавала б за урядом штату право втручатися в управління суто громадськими справами.

Ми бачимо, що громади Нової Англії займаються купівлею та продажем власності, висувають позов і захищаються в судах, збільшують або ж зменшують обсяги бюджету, й жодна інша адміністративна влада навіть і не подумає цьому перешкоджати[7].

Що ж до зобов'язань, спільних для всіх штатів, то громади зобов'язані їх виконувати. Так, наприклад, якщо штат має потребу в грошах, то громада не може ухвалювати, подавати йому допомогу або ж відмовляти в такій допомозі[8]. Якщо штат має намір прокласти нову дорогу, то громада не має права виступати проти її прокладення через свою територію. Якщо поліція встановлює те чи те нове правило, то громада мусить впровадити його й у себе. Якщо штат вирішив організувати шкільне навчання за єдиним планом на всій своїй території, то громада зобов'язана створювати визначені законом школи[9]. Коли мова піде про систему управління в Сполучених Штатах взагалі, то ми побачимо, хто і як у найрізноманітніших випадках примушує громаду коритися. Я хотів би тут просто відзначити, що в громади є певні зобов'язання. Ці зобов'язання вельми обмежені, але уряд штату, накладаючи їх, усього-на-всього тільки встановлює сам принцип взаємостосунків; що ж до безпосереднього виконання цих зобов'язань, то тут громада знову вступає в свої власні права. Так, наприклад, обсяг податку справді визначається законодавчими зборами штату, але накладає їх і збирає сама громада; наявність школи є неодмінною умовою, однак саме громада будує, оплачує будівництво й керує цією школою.

У Франції збирача податків призначає держава, щоб збирати громадські податки; в Америці ж збирач податків призначається громадою, але він збирає податки для держави.

Тож у нас центральний уряд відсилає своїх урядовців до громади, тоді як в Америці громада використовує своїх урядовців з загальнодержавною метою. Вже сам цей факт свідчить про те, до якої міри відрізняються одне від одного ці двоє суспільств.

Громадський дух у Новій Англії

Чому громаду Нової Англії так люблять ті, хто в ній живе. — Чому в Європі так важко створюються громади. — Громадські права й обов'язки, що сприяють зародженню громадського духу в Америці. — Поняття вітчизни в Сполучених Штатах виражене значно повніше, ніж у інших країнах. — У чому виказує себе громадський дух у Новій Англії. — Сприятливі наслідки його вияву в Новій Англії.

В Америці існують не тільки громадські інститути, а й громадський дух, який підтримує громаду й додає їй живильної сили.

Громада Нової Англії має дві переваги, які завше, хоч би де з ними зіштовху-

[7] Див.: Закони Массачусетсу, закон від 23 березня 1786 року. — Т. I. — С. 250.

[8] Там само, закон від 20 лютого 1786 року. — Т. I. — С. 217.

[9] Там само, закон від 25 червня 1789 року й від 8 березня 1827 року. — Т. I. — С. 367; Т. III. — С. 179.

вались, викликають жвавий інтерес людей: це — незалежність і влада. Щоправда, сфера діяльності громади обмежена і вона не спроможна вийти за її межі, але всередині цієї сфери громада зовсім вільна в своїх діях. Уже сама ця незалежність надає їй більшої ваги, незважаючи на численність її населення та на обсяг території, яку вона займає.

Треба розуміти, що люди звичайно тяжіють до сили. В підкореній країні любов до своєї вітчизни неминуче швидко слабне. Житель Нової Англії прив'язаний до своєї громади не стільки тому, що він тут народився, скільки тому, що він бачить у цій громаді вільну й сильну корпоративну структуру, частиною якої він є й яка заслуговує того, щоб докласти зусиль для участі в управлінні нею.

В Європі нерідко трапляється так, що навіть ті, хто стоїть біля влади, шкодують про відсутність громадського духу, оскільки всі визнають той факт, що він є важливим елементом підтримки громадського порядку й спокою; одначе вони не знають, яким чином можна створити цей громадський дух. Вони бояться, що, зробивши громаду сильною й незалежною та поділившись з нею владою, вони ввергнуть країну в анархію. Між тим заберіть у громади її силу та незалежність, і ви знайдете в ній тільки тих, ким керують, але вже не розраховуйте тоді зустріти тут громадян.

До речі, зверніть увагу на одну важливу деталь: громада Нової Англії влаштована таким чином, що, викликаючи в серцях людей палку прихильність до себе, вона аж ніяк не розпалює честолюбних помислів громадян.

Урядовці округу не обираються, і їхня влада обмежена. Сам штат має всього тільки другорядне значення; його існування непомітне й тихе. Трапляється вельми мало людей, які забажали б порушити спокій свого життя й віддалитися від того місця, де зосереджені їхні безпосередні інтереси, аби отримати право взяти участь у керівництві справами штату.

Ті, хто керує федеральним урядом, досягають могутності й пошани, але число людей, які мають змогу впливати на діяльність уряду, досить невелике. Президент — це вельми висока посада, яку можна обійняти тільки в похилому віці; інших значущих урядових посад досягають чи то з волі випадку, чи то вже після того, як людина прославилася на якійсь іншій царині. Домогтися цих посад, керуючись лише непогамовним честолюбством, неможливо. Саме в громаді, де йде повсякденне життя й складаються прості людські взаємини, в людей зароджується прагнення заслужити пошану всіх довкола, з'являється потреба вдовольнити справжні інтереси, вимальовується жадоба влади й слави. Пристрасті, що так часто порушують спокій суспільства, набирають тут зовсім іншого характеру, оскільки вони виказують себе біля домашнього вогнища, буцімто в лоні власної родини.

Подивіться, як уміло в американській громаді всі турбуються про *розосередження,* якщо можна так сказати, влади для того, аби зацікавити якомога більше людей у справах суспільства. Крім того, що самі виборці час від часу займаються різними питаннями керування громадою, є безліч усіляких посад, безліч різних урядовців, і всі вони становлять, у межах своєї компетенції, потужну корпорацію, від імені якої виступають! Як багато людей використовують таким робом у власних інтересах владу громади, будучи в ній особисто зацікавленими!

Поділ муніципальної влади, згідно з американською системою, між великим числом громадян зовсім не викликає остраху, що в громаді виникне надто багато посад. У Сполучених Штатах справедливо вважають, що любов до батьківщини є своєрідним культом, що люди тим щиріше його сповідують, чим частіше його справляють.

Отже, життя громади не завмирає ні на секунду; воно щоденно виказує себе то у виконанні того чи того обов'язку, то у використанні того чи того права.

Постійна причетність до політики викликає в суспільстві безперервний і розмірений рух, активізує його життя, не порушуючи в той самий час його спокою.

Причини, за якими американці прив'язуються до того місця, де вони живуть, схожі на ті, що запалюють у горян любов до свого краю. Їхня вітчизна має свої особливі характерні риси, в ній більше виразності, ніж у інших місцях.

Громади Нової Англії звичайно живуть вельми щасливо. Влада громади, яку американці самі собі обирають, цілком відповідає їхнім уявленням. В умовах цілковитого спокою та матеріального достатку, що панують в Америці, муніципальне життя рідко порушується бурями. Провадження громадських справ не вимагає особливої праці. Крім того, люди давно вже прилучилися до політики, радше, вони були політично освічені вже тоді, коли вперше ступали на ці землі. У Новій Англії поділ на соціальні прошарки вже давно зник навіть у самій пам'яті людей, тому в громаді нема такого становища, коли якась одна група прагне підкорити собі решту жителів, а якщо до окремих людей виказується несправедливість, то це майже непомітно на тлі загального задоволення життям.

І якщо керівні органи громади все ще припускаються похибок, що, зрозуміла річ, не так уже й важко помітити, то ці похибки не сприймаються так, як щось особливо значуще, оскільки жителі громади самі створили свої керівні органи і, пишаючись ними, як батьки своїми дітьми, прощають їм багато що, хоч би як вони кепсько працювали. Та й у всякому разі громадянам нема з чим їх порівнювати. Навіть за тих часів, коли Англія панувала над усіма колоніями, народ сам грунтовно розв'язував усі справи громади. Народовладдя в громаді, отже, не тільки існує здавна, а й є основою основ її існування.

Житель Нової Англії прив'язується до своєї громади тому, що вона сильна й невразлива; він цікавиться її справами, бо бере участь у її керівництві; він любить її тому, що тут йому не доводиться нарікати на свою долю; він бачить у ній утілення своїх честолюбних прагнень та надій; він втручається в найдрібнішу подію в житті своєї громади, бо в цій доступній йому, хай і обмеженій сфері діяльності він навчається керувати суспільством; він звикає до порядку, що склався, того самого порядку, який тільки й може забезпечити вільний розвиток суспільства без жодних соціальних потрясінь; він переймається духом цього порядку, набуває смаку до нього, починає розуміти гармонійну структуру влади й отримує, нарешті, ясне й реальне уявлення про природу своїх обов'язків та обсяг своїх прав.

Про округ у Новій Англії

Схожість округу в Новій Англії з округом у Франції. — Суто адміністративні причини його створення. — Відсутність представницьких органів. — Округом керують посадові особи, яких призначають, а не обирають.

Американський округ багато в чому дуже схожий з округом у Франції. Як і межі французького округу, його межі встановлюються зовсім довільно. Він становить собою таке собі адміністративне утворення, різні частини якого не мають між собою чимось зумовлених зв'язків, а жителів не ріднять з ним ні їхня прив'язаність, ні спогади, ні спільність способу життя. Тож округ створили виключно в адміністративних інтересах.

Громада мала надто обмежені обсяги для того, аби тут можна було справляти правосуддя. Як наслідок, округ стає першим судовим центром. Кожен округ має свій суд[10], шерифа, який забезпечує виконання судових ухвал, а також в'язницю, де утримуються злочинці.

Громади, що входять до складу округу, відчувають ті чи ті потреби майже однаковою мірою, й тому цілком природно створювалися своєрідні зосередження

[10] Див. закон від 14 лютого 1821 року. — Закони Массачусетсу. — Т. I. — С. 551.

влади для того, аби забезпечити їх утілення. У Массачусетсі така влада зосереджена в руках певного числа посадових осіб, яких призначає губернатор штату за згодою[11] ради, яка діє при ньому[12].

Влада округу має досить обмежені повноваження, що поширюються на незначне число визначених заздалегідь випадків. Для керівництва повсякденними справами цілком досить штату й громади. В окрузі займаються лишень підготовкою проекту бюджету всього округу, який відтак затверджують голосуванням у законодавчих зборах штату[13]. В Америці немає ніякої асамблеї, яка прямо чи опосередковано представляє округ.

Правду кажучи, округу в політичному сенсі не існує.

У більшості американських конституцій можна помітити наявність двоякої тенденції, яка спонукає законодавців розділяти виконавчу владу й зосереджувати законодавчу. Громада Нової Англії має властиву тільки їй життєву основу, якої її не можна позбавити. В окрузі ж таке життя довелося б створювати фіктивно, в чому не відчувалося зовсім ніякої потреби: громади, об'єднані разом, складають штат, який є носієм державної влади; поза громадською та державною сферами діють, якщо можна так висловитися, тільки особистісні сили.

Про управління в Новій Англії

Діяльність виконавчої влади в Америці відбувається зовсім непомітно. — Причини цього. — Європейці вважають, що свободи можна домогтися, відібравши у влади деякі з її прав, а американці забезпечують поділ влади. — Взагалі практично все управління зосереджене в межах громади й розподілене між громадськими урядовцями. — Відсутність адміністративної ієрархії як у самій громаді, так і в утвореннях, що стоять над нею. — Причини цього. — Як усе ж таки виходить, що штатом керують одноманітно. — Хто має право зобов'язувати владу громади та округу діяти згідно із законом. — Поєднання виконавчої та судової влади. — Наслідок поширення принципу виборності на всіх посадових осіб. — Мирові судді в Новій Англії. — Хто їх призначає. — Управління округом. — Забезпечення управління громадами. — Сесійний суд. — Його діяльність. — Хто передає справи до суду. — Право нагляду й право скарги, що здійснюються окремо, як і всі інші адміністративні функції. — Донос, що заохочується виплатою донощикові частини стягненого штрафу.

Європейця, який подорожує по Сполучених Штатах, найбільше вражає відсутність того, що в нас називають урядом чи адміністрацією. В Америці є писані закони, виконання яких помітно в повсякденному житті. Все довкола вас перебуває в безперервному русі, одначе ніде не видно джерела цього руху. Рука, що керує суспільним механізмом, постійно прихована від очей.

Разом з тим так само, як усі люди для висловлення своїх думок змушені вдаватися до використання певних граматичних конструкцій і форм мови, всі суспільства, аби існувати, зобов'язані коритися певній владі, оскільки без неї настає анархія. Кожна влада може розподілятися найрізноманітнішими способами, одначе потрібно, аби вона все ж таки десь існувала.

Нація має два способи послабити силу влади.

Перший спосіб полягає в послабленні влади в самісіньких її підвалинах, причому в цьому випадку суспільство позбавляється права й можливості боронити саме себе: таке послаблення влади й є те, що в Європі звичайно називається встановленням свободи.

Є також і другий спосіб зменшити роль влади в суспільстві: він зводиться не до того, щоб позбавити суспільство низки його прав, і не до того, щоб паралізувати його дії, а до того, щоб розосередити цю владу, передавши її до різних рук,

[11] Див. закон від 20 лютого 1819 року. — Закони Массачусетсу. — Т. II. — С. 494.
[12] Рада, яка існує при губернаторі, є виборним органом.
[13] Див. закон від 2 листопада 1791 року. — Закони Массачусетсу. — Т. II. — С. 61.

збільшити число посадових осіб, визнаючи за кожною з них усю повноту влади, потрібну для виконання доручених їй обов'язків. У деяких народів таке розосередження державної влади ще може призвести до анархії; одначе саме воно не таїть у собі нічогісінько анархічного. Треба сказати, що внаслідок такого поділу сила влади стає менш нездоланною й не такою небезпечною, але при цьому влада зовсім не руйнується.

Революція в Сполучених Штатах була плодом дозрілого й продуманого прагнення до свободи, а не якогось невизначеного, інстинктивного бажання незалежності. Вона аж ніяк не була викликана прагненням до безладу; навпаки, вона відбувалася під знаком любові до порядку та законності.

У Сполучених Штатах ніхто й гадки не мав, що людина у вільній країні може мати право чинити абсолютно все, чого їй забагнеться; навпаки, в неї, як у громадянина, з'явилися ще більш різноманітні, ніж у будь-кого в інших країнах, обов'язки; не було навіть наміру ні заперечувати той принцип, що влада належить суспільству, ні заперечувати права суспільства на владу; обмежилися тільки тим, що здійснення цієї влади стало поділеним. Цим шляхом хотілося досягти того, що авторитет влади був високий, а вплив посадової особи — незначний, аби суспільство, й далі залишаючись вільним, разом з тим добре керувалося.

У світі більш ніде нема іншої такої країни, де закон був би такий всесильний, як у Америці, такої країни, де право застосувати закон належало б такому великому числу людей.

Виконавча влада в Сполучених Штатах вирізняється тим, що всередині неї нема ні централізації, ні ієрархії: саме тому вона така непомітна. Влада є, але невідомо, де її шукати.

Ми вже змогли пересвідчитися в тому, що громади Нової Англії не перебувають ні під чиєю опікою. Вони самостійно турбуються про свої власні інтереси.

І нарешті, на муніципальних урядовців також нерідко покладається обов'язок сприяти виконанню загальних законів штату або ж самим приводити їх до виконання[14].

Окрім ухвалення загальних законів, штат іноді займається регламентацією діяльності поліції; одначе звичайно саме громада та її посадові особи разом із мировим суддею, виходячи з місцевих потреб і вникаючи в найменші деталі життя суспільства, встановлюють певні правила й видають розпорядження, що стосуються громадської охорони здоров'я, забезпечення належного порядку в суспільстві та чистоти моралі громадян громади[15].

І нарешті, громадські посадові особи, без жодних вказівок збоку, вживають заходів для вдоволення потреб, які раптово виникли в суспільстві, що трапляється досить часто[16].

З усього сказаного випливає, що в Массачусетсі виконавча влада майже

[14] Див. у книзі «Посадова особа міського управління» переважно поняття: виборні члени міської управи (select-men), податкові урядовці (assessors), збирачі податків (collectors), особи, що спостерігають за станом проїжджих шляхів (surveyors of highiways). Один приклад з тисячі: штат забороняє без потреби подорожувати в неділю. За дотриманням цього закону наглядають особливі громадські урядовці — десятники (tithingmen).

Див. закон від 8 березня 1792 року. — Закони Массачусетсу. — Т. І. — С. 410. Члени міського управління складають виборчі списки для виборів губернатора й повідомляють наслідки голосування секретареві республіки. Закон від 24 лютого 1796 року. — Там само. — Т. І. — С. 488.

[15] Наприклад, члени міської управи видають дозвіл на будівництво риштаків і каналізаційної мережі, визначають місця для різниць або таких комерційних підприємств, чиє сусідство може завдавати шкоди. Див. закон від 7 червня 1785 року. — Т. І. — С. 193.

[16] Наприклад, члени міської управи в разі появи заразних захворювань стежать за станом здоров'я членів громади, вживаючи з цією метою разом з мировими суддями всіх необхідних у таких випадках заходів. Закон від 22 червня 1797 року. — Т. І. — С. 539.

цілком зосереджена в самій громаді[17], хоча вона розподіляється тут між цілим рядом урядовців.

У французькій громаді, власне кажучи, є тільки один адміністративний урядовець — сам мер.

У громаді Нової Англії, як ми бачили, їх налічується принаймні дев'ятнадцять чоловік.

Ці дев'ятнадцять посадових осіб у більшості випадків зовсім не залежать один від одного. Закон достеменно визначив коло обов'язків кожного з них. Виконуючи свої обов'язки, вони всесильні й не підлягають жодній іншій владі в громаді.

Якщо ж придивитися до того, що відбувається за межами громади, то виявиться, що ознаки адміністративної ієрархії ледь помітні. Іноді трапляється так, що посадові особи округу змінюють рішення, ухвалене громадами або громадськими властями[18], але взагалі можна твердити, що влада округу не має права втручатися в діяльність громади[19]. Вона може давати громаді розпорядження тільки тоді, коли йтиметься про справи, що стосуються цілого округу.

Посадові особи громади, як і урядовці округу, зобов'язані в дуже рідкісних випадках, заздалегідь визначених законом, повідомляти про наслідки своїх дій представникам центрального уряду[20]. Разом з тим центральний уряд не має представника, в чиї обов'язки входила б розробка загальних положень про діяльність поліції або ж ордонансів про втілення в життя законів; він також не має урядовців, які б постійно співпрацювали з владою округу та громади, здійснювали нагляд за її діями, спрямовували її діяльність і карали її за помилки.

З усього цього випливає, що в Новій Англії немає центру, де зосереджувалися б усі нитки виконавчої влади.

Яким же чином тоді вдається керувати суспільством більш чи менш одноманітно? Яким чином можна примусити коритися округи та їхніх посадових осіб, громади та їхніх урядовців?

У штатах Нової Англії влада поширюється на більше коло питань, ніж у нас. Законодавець проникає, сказати б, до самої серцевини керівництва суспільством, визначаючи все до найдрібніших деталей; закон водночас встановлює як основні положення, так і засоби їх втілення в життя; цим самим закон штату суворо й чітко окреслює ті численні обов'язки, які лягають на нижчі органи влади та їхніх урядовців.

З цього випливає, що коли всі адміністративні утворення, які стоять нижче щодо штату, та їхні посадові особи дотримуватимуться закону в своїх діях, то в усіх сферах суспільства життя проходитиме одноманітно; й усе ж таки зали-

[17] Я кажу майже тому, що є ряд ситуацій у житті громади, які регулюються чи то мировим суддею в межах його компетенції, чи то групою мирових суддів, що збираються в головному місті округу. Наприклад: ліцензії на право торгувати видаються мировими суддями. Див. закон від 28 лютого 1787 року. — Т. I. — С. 297.

[18] Наприклад: ліцензія на право торгівлі видається лише тому, хто може показати свідоцтво про гідну поведінку, яке видають члени міської управи. В тому випадку, коли у видачі такого свідоцтва відмовлять, людина може скаржитися мировим суддям, що збираються на загальну сесію суду, й судді можуть видати їй цю ліцензію. Див. закон від 12 березня 1808 року. — Т. II. — С. 186. Громади мають право видавати свої зводи правил (by-laws) та зобов'язувати жителів виконувати їх під загрозою штрафу, обсяги якого визначені заздалегідь. Одначе ці зводи мають бути затвердженими на сесії суду. Див. закон від 23 березня 1786 року. — Т. I. — С. 254.

[19] У Массачусетсі адміністративна влада округу часто розглядає скарги на дії посадових осіб громади й робить свій висновок. Але, як ми побачимо далі, вона розглядає скарги як представник судової, а не виконавчої влади.

[20] Наприклад: громадські шкільні комітети зобов'язані щороку подавати звіт секретареві республіки про стан справ у школі. Див. закон від 10 березня 1827 року. — Т. III. — С. 183.

шається неясним, яким робом можна зобов'язати ці утворення та їхніх посадових осіб підкорятися законові.

Загалом же можна твердити, що в розпорядженні суспільства є тільки два способи примусити посадових осіб коритися.

Суспільство може надати одній із них необмежену владу над рештою людей, а також право позбавляти їх посади в разі непослуху.

Або ж суспільство може доручити судам застосовувати судові санкції до порушників.

Одначе далеко не завше можна скористатися тим чи іншим способом.

Право керувати урядовцем має на увазі також право звільняти його з посади, якщо він не виконує наказів, які йому даються, або ж підвищувати його по службі, якщо він старанно виконує свої обов'язки. На жаль, виборну особу не можна ні звільнити, ні підвищити на посаді. В самій природі виборної посади закладено принцип незмінності до закінчення терміну повноважень. І справді, виборна посадова особа може нічого не чекати й нікого не боятися, крім своїх виборців, якщо всі державні посади обіймаються внаслідок виборів. Отже, серед урядовців не може бути ніякої ієрархії, тому що неможливо одну й ту саму людину наділити подвійним правом: і наказувати, й ефективно карати за непокору — і тому, що не можна до влади розпоряджатися додати владу винагороджувати й карати.

Країни, які запроваджують принцип виборності посадових осіб на нижчих рівнях урядового механізму, неминуче опиняються перед потребою застосовувати судові санкції як засіб адміністративного впливу.

Одразу ж це визначити не можна. Ті, хто стоять біля влади, вважають своєю першою поступкою саму згоду на виборність усіх посадових осіб, а другою — підкорення виборного урядовця постановам суддів. Вони однаково остерігаються й тієї, й тієї новації, а що від них звичайно найбільше домагаються першої поступки, то вони запроваджують виборність посадових осіб, зберігаючи їхню незалежність від суддів. Тим часом кожен із цих заходів — це те єдине, що може врівноважити іншого. Треба усвідомлювати те, що виборна влада, яка не підлягає судовим органам, рано чи пізно вислизає від будь-якого контролю або ж буде знищена. Між центральною владою та виборними адміністративними органами єдиним посередником можуть бути судді. Тільки вони спроможні примусити виборного урядовця коритися, не порушуючи при цьому прав виборців.

Отже, поширення судової влади на світ політики повинно перебувати в прямому зв'язку з розширенням виборності органів влади. Якщо цих двох елементів не існує водночас, то держава приходить врешті-решт чи то до анархії, чи то до рабства.

За всіх часів відзначалося, що судова діяльність досить-таки слабо підготувала людей до практичної адміністративної діяльності.

Американці перебрали в своїх англійських предків один з інститутів, який не має аналогів ніде на Європейському континенті, а саме — інститут мирових суддів.

Мировий суддя перебуває десь посередині між світською людиною та урядовцем, між адміністративною посадовою особою та суддею. Мировим суддею звичайно стає освічений громадянин, але такий, що не конче добре розуміється на законах. До його обов'язків входить тільки здійснення поліційних функцій, а це передусім більше вимагає здорового глузду та чесності, ніж знань. Мировий суддя вносить до адміністративного процесу, в якому він бере участь, вимогу дотримуватися визначених форм і гласності, що робить з нього перешкоду для будь-яких виявів деспотизму; разом з тим він не стає рабом букви закону, що звичайно перетворює будь-якого урядовця на людину, яка мало здатна виконувати свої функції.

Американці впровадили в себе інститут мирових суддів, водночас зовсім позбавивши його аристократичного характеру, чим відзначився цей інститут у метрополії.

Губернатор Массачусетсу[21] призначає в усіх округах певне число мирових суддів на семирічний термін[22].

Крім того, з числа цих мирових суддів він призначає трьох, які утворюють у кожному окрузі те, що відомо під назвою *сесійного суду.*

Мирові судді беруть безпосередню участь у процесі управління. Подеколи їм доручають разом з виборними урядовцями ухвалювати певні адміністративні акти[23], в інших же випадках до їхніх обов'язків входить формування судів, на засіданнях яких представники влади коротко викладають звинувачення на адресу громадянина, який відмовляється коритися законам, або ж сам громадянин заявляє про ті чи ті надуживання посадових осіб. Одначе свої найважливіші адміністративні обов'язки мирові судді виконують під час засідання сесійних судів.

Сесійний суд засідає двічі на рік у головному місті округу. В Массачусетсі саме на суд покладено обов'язок тримати в підлеглості максимальне число[24] державних урядовців[25].

Слід звернути особливу увагу на той факт, що в Массачусетсі сесійний суд є водночас і адміністративним закладом у прямому значенні слова, і політичним судом.

Ми вже вели мову про те, що округ[26] існує тільки як адміністративна одиниця. І сесійний суд як такий відає тільки тими небагатьма справами, які стосуються водночас інтересів кількох громад або ж усіх громад округу й які, отже, не можна доручити жодній з громад зокрема.

Тож у справах, що належать до компетенції округу, обов'язки сесійного суду зводяться до суто адміністративних, і якщо суд і впроваджує нерідко в свою процедуру ті чи ті судові форми, то з єдиною метою прояснити для себе справу[27] й для того, аби тим самим надати гарантії тим громадам, спільні справи яких розглядаються. Однак у разі необхідності забезпечити належне управлін-

---

[21] Далі ми пояснимо, що таке губернатор штату; але вже зараз треба сказати, що губернатор представляє в своїй особі виконавчу владу штату.

[22] Див. конституцію штату Массачусетс, розд. II, § 9; а також розд. III, § 3.

[23] Один приклад з багатьох: чужинець приїздить до громади з країни, де лютує якась заразна недуга. Він захворює. Двоє мирових суддів, за рекомендацією членів міської управи, можуть дати розпорядження шерифові округу перевезти хворого в інше місце, де за ним наглядатимуть. Закон від 22 червня 1797 року. — Т. I. — С. 540.

Взагалі мирові судді втручаються в усі найважливіші адміністративні справи, надаючи їм напівсудового характеру.

[24] Я кажу максимальне число тому, що насправді деякі адміністративні правопорушення підлягають веденню звичайних судів. Наприклад, якщо громада відмовляється створювати потрібні фонди для утримання своїх шкіл або ж призначати шкільний комітет, то на неї накладається вельми серйозний грошовий штраф, і ця ухвала приймається найвищим судом (supreme judicial court) або судом, що розбирає тільки побутові справи (common pleas). Див. там само, закон від 10 березня 1827 року. — Т. III. — С. 190. Або ж коли громада не робить бойових запасів на випадок війни. Див. закон від 21 лютого 1822 року. — Т. I. — С. 570.

[25] У межах своєї компетенції мирові судді беруть участь в управлінні громадами та округами. Звичайно найважливіші ухвали в громадському житті не приймаються без участі бодай одного мирового судді.

[26] Судові справи, що розглядаються сесійним судом і стосуються округу, зводяться до такого: 1) будівництво в'язниць та споруд судів; 2) розгляд проектів бюджету округу (схвалених законодавчими зборами штату); 3) розподіл встановлених у межах тієї самої процедури податків (шляхом голосування); 4) видача деяких категорій патентів; 5) будівництво й ремонт шляхів в окрузі.

[27] Так, наприклад, якщо йдеться про шлях, то сесійний суд практично може розв'язати всі труднощі, пов'язані з його будівництвом на підставі ухвали присяжних.

ня всередині громади, суд практично завжди виступає в ролі органу правосуддя й тільки в надзвичайно рідкісних ситуаціях — як адміністративний заклад.

Головна важкість полягає в тому, щоб зобов'язати громаду, яка практично володіє повною незалежністю, виконувати загальні закони штату.

Ми вже знаємо, що громади зобов'язані щороку призначати певне число посадових осіб, яких називають податковими урядовцями, для обкладання населення податками. Громада може спробувати уникнути сплати податку в той спосіб, що не призначить цих урядовців. У такому разі сесійний суд засуджує її до сплати суворого грошового штрафу[28], причому цей штраф розкладається на всіх жителів громади без винятку. Шериф округу як судовий урядовець забезпечує виконання вироку. Тож у Сполучених Штатах виконавча влада намагається, причому вельми ревно, відгородити себе від сторонніх поглядів. Адміністративне розпорядження майже завше ховається в цій країні за постанову суду; від цього розпорядження набирає ще більшої сили, сили, практично нездоланної, якою люди звичайно наділяють закон.

Такий порядок речей легко простежити й зрозуміти. Обов'язки громади в більшості випадків визначені чітко й ясно; це простий і незаперечний факт, це принцип, а не його детальне здійснення[29]. Труднощі виказують себе тоді, коли доводиться примушувати коритися не саму громаду, а її урядовців.

Усі непристойні вчинки, що їх може припуститися громадська посадова особа, врешті-решт зводяться до такого:

урядовець може виконувати приписи закону з великим поривом, але не дуже старанно;

він може зовсім не виконувати цих приписів;

і нарешті, він може робити те, що й зовсім забороняється законом.

Підсудними є тільки дії посадових осіб у двох останніх випадках. Підставою для судового втручання повинна бути лише наявність відвертого й незаперечного факту порушення.

Так, наприклад, якщо члени міської управи не виконують під час громадських виборів усіх формальностей, що вимагаються законом, то на них можна накласти грошовий штраф[30].

Одначе якщо посадова особа виконує свої обов'язки бездумно, якщо вона втілює в життя приписи закону без належної старанності й ретельності, то суд на неї вплинути ніяк не може.

Сесійний суд, хоч і наділений адміністративними функціями, цього разу не спроможний примусити урядовця виконувати належним чином свої обов'язки. Тільки острах відкликання може запобігти таким порушенням, а сесійний суд, не маючи ніякого стосунку до формування громадської влади, не може відкликати урядовців, яких він не призначав.

До речі, аби пересвідчитися в недбальстві чи неохайності тієї чи тієї посадової особи, потрібен постійний нагляд за діяльністю підлеглих урядовців. Разом з тим сесійний суд, збираючись усього-на-всього двічі на рік, нагляду не здійснює; він лише розв'язує передані на його розгляд справи за фактами пра-

[28] Див. закон від 20 лютого 1786 року. — Т. I. — С. 217.

[29] Є опосередкований спосіб примусити громаду коритися. Наприклад, закон зобов'язує громаду утримувати шляхи в належному стані. Якщо ж вони вирішили не проголосувати за створення фонду, потрібного для цього, то громадський урядовець, до обов'язків якого входить нагляд за шляхами, має право своєю владою зібрати належні кошти. А що він також відповідає перед громадянами за поганий стан шляхів і в свою чергу може постати перед сесійним судом за їхньою вимогою, то можна бути певним, що він неодмінно використає в громаді те виключне право, яке йому надано законом. Так, сесійний суд, погрожуючи урядовцеві, примушує до підкори всю громаду. Див. закон від 5 березня 1787 року. — Т. I. — С. 305.

[30] Закони Массачусетсу. — Т. II. — С. 45.

вопорушення. Єдиною гарантією активного й розумного виконання урядовцем доручених йому обов'язків є нічим не обмежене право усунення їх з посади, що не підвладне судовим органам.

У Франції ми намагаємося знайти ці гарантії в *адміністративній ієрархії;* в Америці ж їх бачать у виборності посадових осіб.

Отже, підбиваючи підсумок викладеному, можна кількома словами сказати таке.

Якщо державний урядовець у Новій Англії здійснює *злочин* за виконанням своїх службових обов'язків, то він *завше* постає перед звичайним судом.

Якщо ж він припускається *адміністративної помилки,* то його карає суд, який має суто адміністративний характер; а в тих випадках, коли справа вельми серйозна або ж не терпить відкладення, суддя виконує функції цього урядовця[31].

І нарешті, урядовець, запідозрений хоч би в одному з тих неявних правопорушень, що не піддаються визначенню або оцінці органами правосуддя, щороку постає перед судом, ухвала якого не підлягає оскарженню і який може одразу ж позбавити урядовця будь-яких повноважень, бо його повноваження завершуються водночас з припиненням дії його мандата на владу.

У цій системі, безперечно, чимало істотних переваг, але на практиці трапляються певні труднощі, на які треба вказати.

Я вже відзначав, що адміністративний, або так званий сесійний, суд не має права нагляду за посадовими особами громади; він може діяти лише в тому разі, якщо, висловлюючись юридичною мовою, *справу передано до суду.* Ось саме в цьому й полягає слабка ланка всієї системи.

Американці Нової Англії не стали запроваджувати при сесійному суді прокурорського нагляду[32], й слід визнати, що запровадити його їм було вельми важко. Якби вони обмежилися тим, що посадили б у кожному головному місті округу урядовця-звинувачувача, не додавши йому помічників у громадах, то яким робом цей звинувачувач зміг би знати більше про те, що коїться в окрузі, ніж самі члени сесійного суду? Якби в кожній громаді він мав своїх агентів, то в його руках зосередилася б найстрашніша форма влади — влада керувати від імені правосуддя. Закони між тим є продовженням звичаїв, але ж нічого подібного в англійському законодавстві не було.

Отже, американці поділили право нагляду та право звинувачення, як і решту адміністративних функцій у суспільстві.

Члени розширеної колегії присяжних згідно із законом зобов'язані попереджувати суд, при якому ця колегія створена, про різні правопорушення, що здійснюються в окрузі[33]. Є кілька видів великих адміністративних правопорушень, по яких саме прокурор має офіційно порушувати судову справу[34]. Та все ж таки обов'язок карати правопорушників найчастіше покладається на фіскальних урядовців, що займаються збиранням грошових штрафів. Тож скарбник громади зобов'язаний переслідувати в судовому порядку велику частину адміністративних правопорушень, що чиняться на його очах.

---

[31] Наприклад, якщо громада вперто відмовляється обирати податкових урядовців, то сесійний суд призначає їх сам; причому урядовці, призначені в такий спосіб, мають усі ті права, що й виборні урядові особи. Див. наведений угорі закон від 20 лютого 1787 року.

[32] Я кажу, саме при *сесійному суді.* Річ у тім, що при звичайних судах є уряловець, який виконує окремі функції прокурора.

[33] Присяжні засідателі зобов'язані, наприклад, повідомляти судові про поганий стан шляхів. — Закони Массачусетсу. — Т. І. — С. 308.

[34] Якщо, наприклад, скарбник округу зовсім не подає звітів. — Закони Массачусетсу. — Т. І. — С. 406.

Одначе американське законодавство спрямоване передусім на приватні інтереси[35]; і саме з цим засадничим принципом постійно доводиться мати справу під час вивчення законів Сполучених Штатів.

Американські законодавці досить мало вірять у людську чесність, але вони завжди виходять із розумності людей. Внаслідок цього вони частенько покладаються на те, що приватний інтерес прислужиться виконанню законів.

Коли внаслідок надуживань адміністративною владою серйозно й відчутно зазнає шкоди приватна особа, всі чудово розуміють, що її особистий інтерес, її зацікавленість неминуче спонукає її подати скаргу.

А втім, неважко перевірити, що коли припис закону, хоч би яким він був корисним для суспільства, зовсім не зачіпає інтересів окремих осіб, то кожен подумає про те, чи варто йому виступати в ролі звинувачувача. Саме тому, та ще й за умови своєрідної мовчазної змови, закони можуть легко вийти з користування.

Внаслідок системи, що склалася й що штовхає людей на крайнощі, американці змушені зацікавити доносників, пропонуючи їм в окремих випадках частину зібраних штрафів[36].

Цей спосіб дуже небезпечний: виконання законів супроводжується моральним розкладом людей.

Над посадовими особами округу, власне кажучи, вже нема жодної іншої адміністративної влади, крім влади уряду.

Роздуми про управління Сполученими Штатами

Відмінності систем управління в штатах, що входять до складу Союзу. — Що далі на південь, то громадське життя стає дедалі менш активним і менш повним. — Зростання ролі урядовця, звуження влади виборців. — Адміністративні функції переходять від громади до округу. — Штати Нью-Йорк, Огайо та Пенсильванія. — Принципи адміністративного устрою, властиві всьому Союзові взагалі. — Вибори державних урядовців та їхня незмінність на посаді. — Відсутність ієрархії. — Впровадження інституту судового впливу в систему управління.

Я вже обіцяв, що, розглянувши детально устрій громади та округу в Новій Англії, я зроблю загальний огляд того, що відбувається в решті Союзу.

У міру просування на південь громадське життя стає відчутно менш активним; в громаді менше посадових осіб, і в них менше прав та обов'язків; жителі вже не можуть безпосередньо впливати на справи громади; громадські збори, або асамблеї, проводяться значно рідше, й коло питань, що обговорюються на

---

[35] Один приклад з тисячі: якщо приватна особа, проїжджаючи по розбитому шляху, ламає свою бричку або отримує тілесне пошкодження, то вона має право звернутися до сесійного суду з вимогою відшкодувати їй збитки у тієї громади або округу, які відповідають за стан цього шляху. — Закони Массачусетсу. — Т. I. — С. 309.

[36] У разі нападу ворога або в разі збройного повстання, якщо громадські урядовці не постачають міліції боєзапас чи інші потрібні їй речі, громаді можуть присудити штраф обсягом від 200 до 500 доларів (1000 — 2700 франків).

Природно, що в такій ситуації навряд чи хтось буде зацікавлений чи просто забажає виступити в ролі скаржника. Тому закон додає: «Усі громадяни матимуть право вимагати покарання таких вчинків, причому половина знятого штрафу повинна надійти на користь звинувачувача». Див. закон від 6 березня 1810 року. — Т. II. — С. 236.

Такі положення нерідко трапляються й у законах штату Массачусетс.

Іноді буває так, що закон таким робом примушує не приватну особу звинувачувати державного урядовця, а урядовця — закликати до відповідальності приватних осіб. Наприклад, якщо житель відмовляється виконати покладену на нього частину роботи по впорядкуванню проїжджого шляху, то інспектор, який наглядає за шляхами, зобов'язаний порушити проти нього справу, і якщо він домагається його засудження, то отримує половину штрафу, що знімається з винного. Див. наведені вище закони, т. I, с. 308.

них, помітно звужується. Внаслідок цього, влада виборних урядовців істотно зростає, тоді як влада самих виборців зменшується; громадський дух тут менш очевидний і менш сильний[37].

Ці відмінності стають помітнішими в штаті Нью-Йорк і вже зовсім різко виказують себе в штаті Пенсильванія; одначе, коли просуватися на північний захід, вони знову менш відчутні. Більшість іммігрантів, які заснували штати Північного Заходу,— вихідці з Нової Англії; вони перенесли до своєї нової вітчизни звичну їм систему управління. Громада в штаті Огайо багато в чому нагадує громаду штату Массачусетс.

Ми вже бачили, що в Массачусетсі громада — це найголовніша із засад управління суспільством. Вона є тим центром, де зосереджені як усі інтереси, так і всі почуття людей. Але становище істотно змінюється, коли потрапляєш до штатів, де люди менш освічені і, отже, громада загалом менше здатна до розумних дій, і в неї менше можливостей забезпечити належне управління. Тож у міру віддалення від штатів Нової Англії та роль, яку відігравала громада, певною мірою переходить до округу. Округ перетворюється на велику адміністративну одиницю, влада якої стає проміжною ланкою між урядом штату та простими громадянами.

Я вже казав, що в Массачусетсі справи округу веде сесійний суд. Цей суд складається з певного числа посадових осіб, яких призначає губернатор і які становлять при ньому раду. Округ не має представницьких органів, а його бюджет затверджують законодавчі збори штату.

У такому великому штаті, як Нью-Йорк, а також у штатах Огайо та Пенсильванія, навпаки, жителі кожного округу обирають певне число депутатів, з яких формується представницький орган — рада округу[38].

Рада округу має, в певних межах, право обкладати податками своїх жителів — у такому разі вона виступає як справжній законодавчий орган. Водночас рада округу є і виконавчим органом, часто бере участь в управлінні громадами, відчутно обмежуючи їхні повноваження, тож порівняно з Массачусетсом місцеві громади володіють значно меншою владою.

Такі головні характерні риси устрою громади та округу в різних штатах федерації. Якби до моїх намірів входило описати детальніше різні форми функціонування влади, то мені довелося б вказати на ще більше число розходжень. Одначе до мого завдання не входить складати курс американського державного права. Я вважаю, що вже сказав достатньо для того, аби можна було зрозуміти, на яких загальних принципах будується управління суспільством у Сполучених Штатах. Ці принципи втілюються в життя по-різному й у різних частинах кра-

---

[37] Детальніше див.: Поправки до закону штату Нью-Йорк, ч. I, розд. XI, який називається «Про повноваження, обов'язки та привілеї міст». — Т. — С. 336 — 364.

Див. також у збірнику «Дайджест законів Пенсильванії» статті: «Податкові урядовці», «Збирачі податків», «Констеблі» (Constables), «Інспектори в справах бідноти» (Overseers of the poor), «Особи, які наглядають за станом проїжджих шляхів». І в збірнику під назвою «Акти загального змісту штату Огайо» закон від 25 лютого 1834 року щодо громад, с. 412. І нарешті, спеціальні постанови, що стосуються різних державних посад, як, наприклад, урядовці міської управи (Township's clercs), члени правління (Trustees), інспектори в справах бідноти, інспектори стану огорож та меж (Fence-Viewers), оцінювачі власності (Appraisers of property), міський скарбник (Township's Treasures), констеблі, особи, які наглядають за станом проїжджих шляхів.

[38] Див.: Поправки до законів штату Нью-Йорк, ч. I, розд. XI. — Т. I. — С. 340; там само. — С. 366; там само. — Акти штату Огайо. Закон від 25 лютого 1824 року щодо окружних уповноважених (County-commissioners). — С. 263.

Див. у Дайджесті законів Пенсильванії статті «Нормативи окружного представництва» (County-Rates), «Квоти» (Levies). — С. 170.

У штаті Нью-Йорк кожна громада вибирає депутата, який водночас бере участь як в управлінні округом, так в управлінні громадою.

їни призводять до більш чи менш різних наслідків, хоча по суті вони скрізь одні й ті самі. Закони різняться за формою, але їх плекає спільний дух.

Незважаючи на те що громади й округи влаштовані не всюди однаково, можна твердити, що скрізь у Сполучених Штатах у підвалинах їхньої організації одна й та сама ідея: кожна людина є найліпшим суддею того, що стосується тільки її самої, і тому вона ліпше, ніж будь-хто інший, здатна потурбуватися про задоволення своїх потреб. Отже, в обов'язки й громади, й округу входить забезпечення своїх власних інтересів. Штат править, але не керує. Бувають, звісно, винятки з цього правила, але суперечностей у цьому правилові ви не знайдете ніде.

Першим наслідком цього підходу було те, що жителі стали самостійно обирати всіх представників виконавчої влади й у громаді, й в окрузі або принаймні відбирати цих посадових осіб виключно зі свого середовища.

А що посадові особи скрізь є виборними або, як мінімум, незмінними, то в Сполучених Штатах ніде не могла виникнути ієрархічна структура влади. В цій країні є стільки ж незалежних урядовців, скільки й посад. Виконавча влада виявилася розосередженою серед безлічі людей.

Оскільки в країні цілком відсутня адміністративна ієрархія й посадові особи є виборними та незмінними аж до закінчення терміну дії їхніх повноважень, з'являється потреба більшою чи меншою мірою прилучати судову владу до сфери управління. Звідси в свою чергу виникає система накладання штрафів, за допомогою яких нижчі утворення та їхні представники спонукають до виконання законів. Ця система застосовується в усіх штатах Союзу без винятку.

А втім, право покласти край посадовим надуживанням чи право виступати в разі потреби в ролі виконавчої влади належить у різних штатах різним категоріям суддів.

Англоамериканці взяли інститут мирових суддів із загального джерела; мирові судді є скрізь у Сполучених Штатах. Проте їхня роль не скрізь однакова.

Мирові судді всюди подають допомогу в управлінні громадами та округами[39], чи то беручи безпосередню участь у процесі управління, чи то піддаючи переслідуванню тих, хто припустився посадових порушень; разом з тим у більшості штатів найсерйозніші з цих порушень усе ж таки передаються на розгляд звичайних судів. Отже, обрання посадових осіб або їхня незмінність, відсутність адміністративної ієрархії, впровадження судового контролю над нижчими утвореннями в системі управління державою — такі основні ознаки, що вирізняють американську систему виконавчої влади на всій території держави від штату Мен до штату Флорида.

В окремих штатах можна спостерігати елементи, що зароджуються, централізації виконавчої влади. В цьому напрямі найдалі просунувся штат Нью-Йорк.

У штаті Нью-Йорк урядовці державного апарату в деяких випадках здійснюють нагляд та контроль за функціонуванням нижчих ешелонів влади[40]. В інших випадках вони формують щось на взірець апеляційного суду для розв'язання

[39] На Півдні є навіть окремі штати, де на судових урядників округу (County-Courts) покладено всі, навіть найдрібніші, обов'язки. Див.: Закони й постанови штату Теннессі, статті «Судові органи», «Податки».

[40] Наприклад, управління суспільною освітою зосереджене в руках уряду. Законодавчі збори призначають адміністрацію університету, так званих регентів. Губернатор та віце-губернатор штату неодмінно входять до їхнього числа (Поправки до законів. — Т. І. — С. 456). Регенти університету щороку відвідують коледжі та академії, подаючи відтак законодавчим зборам звіт про стан справ; цей нагляд не є формальним з таких вельми специфічних причин: коледжам з метою отримання статусу юридичної особи (корпорації), яка має право продавати, купувати й володіти власністю, потрібна хартія, яка надається тільки за рекомендацією регентів. Крім того, штат щороку розподіляє між коледжами та академіями певні суми грошей із спеціального фонду, який створюється для за-

конкретних справ[41]. У штаті Нью-Йорк судові санкції використовуються як адміністративні санкції менше, ніж будь-де в інших місцях. Право покарання за посадові правопорушення надано меншому числу осіб[42].

У законах штату Нью-Йорк час від часу виникають становища такі самі, які я тільки що навів як приклади. Одначе загалом такі спроби централізації влади рідкісні й малоефективні. Покладаючи на високих посадових осіб штату право нагляду та керівництва нижчою ланкою посадових осіб, штат не дає їм водночас права винагороджувати або карати останніх. Практично ніколи не трапляється так, щоб одна й та сама людина мала право віддавати наказ і водночас право карати за непослух; тож, маючи право наказувати, вона не може примусити людину підкоритися своєму наказові.

1830 року доглядач шкіл у своїй щорічній доповіді законодавчим зборам поскаржився на те, що багато комісіонерів у справах шкіл не передали йому, незважаючи на його наполегливі вимоги, звітів, що їх вони були зобов'язані йому подати. «Якщо таке повториться знову,— додав він,— я буду змушений згідно із законом подати на них скаргу до відповідного суду».

Незначною мірою аналогічна тенденція спостерігається і в ряді інших штатів[43]. Одначе загалом можна твердити, що відмітною рисою виконавчої влади в Сполучених Штатах є її вкрай велика децентралізація.

Про штат

Я вже писав про громади та їхні правління, тепер мені залишається тільки описати штат і його уряд.

На цій темі я можу зупинитися тільки коротко, не побоюючись виявитися незрозумілим; те, що я маю намір розповісти, викладено в усіх писаних конституціях, що їх кожен може легко знайти[44].

Концептуальна основа цих конституцій вельми проста й раціональна.

Більшість положень, що є в них, прийнято всіма націями, які мають конституції, а тому вони нам достатньою мірою знайомі.

Отже, я обмежусь лише найкоротшим викладом. Згодом я постараюсь дати оцінку тому, про що зараз маю намір сказати.

охочення освіти. Розподіляють ці суми знову ж таки регенти. Див. розділ XV «Народна освіта». — Поправки до законів. — Т. І. — С. 455.

Комісіонери у справах громадських шкіл також зобов'язані один раз на рік подавати звіт про стан справ доглядачу шкіл республіки. Там само. — С. 488.

Крім того, така сама доповідь подається щороку й про чисельність та про становище найбідніших прошарків населення. Там само. — С. 631.

[41] Якщо хтось вважає себе потерпілим внаслідок тих чи тих дій комісіонерів у справах шкіл (які належать до числа громадських посадових осіб), він може звернутися із скаргою на них до доглядача шкіл, чия ухвала є остаточною. — Поправки до законів. — Т. І. — С. 487.

[42] Наприклад, у кожному окрузі на аторнея (district-attorney) покладено обов'язок збирати всі штрафи, сума яких перевищує п'ятдесят доларів, у тому випадку, якщо це право не покладене законом на іншу особу. — Поправки до законів, ч. І, розд. X. — Т. І. — С. 383.

[43] У Массачусетсі ми знаходимо чимало ознак централізації виконавчої влади. Наприклад, шкільні комітети в громадах зобов'язані щороку складати звіт про свою діяльність і передавати його секретареві штату. — Закони Массачусетсу. — Т. І. — С. 367.

[44] Див. текст конституції штату Нью-Йорк.

Законодавча влада штату

Поділ законодавчого корпусу на дві палати. — Сенат. Палата представників. — Різні функції палат.

Законодавча влада штату довірена двом палатам; перша з них називається сенатом.

Сенат — це передусім законодавчий орган, хоча зрідка він і виконує функції виконавчої чи судової влади.

Згідно з конституцією різних штатів[45] сенат здійснює адміністративні функції різними способами, одначе найчастіше він укорінюється у сферу виконавчої влади шляхом участі в призначенні посадових осіб.

Він бере на себе частину судової влади, виносячи постанови з ряду правопорушень політичного характеру, а також інколи розв'язуючи деякі цивільні справи[46].

Число його членів завше невелике.

Палата представників — друга складова частина законодавчих зборів — жодною виконавчою діяльністю не займається, а в правосудді бере участь, тільки звинувачуючи перед сенатом державних урядовців.

Умови виборів членів обох палат практично скрізь однакові. Й ті, й ті обираються на засадах єдиної процедури, одними й тими самими громадянами.

Єдина відмінність між ними полягає в тому, що сенатори обираються звичайно на триваліший термін, ніж члени палати представників. Останні рідко коли залишаються на своєму посту понад рік, тимчасом як сенатори найчастіше обираються на два-три роки.

Надаючи сенаторам привілей обиратися на багаторічний термін і почасти оновлюючи їхній склад, закон потурбувався про те, щоб зберегти в середовищі законодавців ядро, яке складається з людей, уже досвідчених у справах та здатних справляти корисний вплив на заново обраних.

Поділивши законодавчий корпус на дві палати, американці не ставили перед собою завдання перетворити одну на спадкову, а другу на виборну установу; вони також не мали наміру зробити одну палату аристократичною, а другу — демократичною. Не ставили вони перед собою й мету знайти в першій опору для уряду, а другій залишити захист інтересів та прагнень народу.

Єдиним позитивним наслідком створення в сучасних Сполучених Штатах двопалатної структури став поділ законодавчої влади для того, аби стримувати діяльність політичних органів, та впровадження апеляційного суду для перевірки законів.

Час і досвід довели американцям, що, крім названих уже переваг, поділ законодавчої влади — є найперша потреба для суспільства. Пенсильванія, єдина з усіх об'єднаних у Союз республік, зробила попервах спробу створити однопалатний орган. Сам Франклін, який перебував у полоні логічних побудов, що випливали з концепції про народовладдя, сприяв здійсненню цього наміру. Одначе невдовзі треба було змінити закон і створити дві палати. Принцип поділу законодавчої влади отримав, отже, останнє визнання; віднині можна вважати, що поділ законодавчої діяльності між кількома органами є доведеною необхідністю. Ця теорія, практично невідома античним республікам, виникла у світі мало не випадково, як, утім, відкрилася й більшість інших великих істин. Нині вона нарешті прийнята як аксіома в політичній науці.

[45] У Массачусетсі сенат не має жодних адміністративних функцій.

[46] Як у штаті Нью-Йорк.

Про виконавчу владу штату

Що таке губернатор штату. — Яке становище займає він щодо законодавчого корпусу. — Які його права та обов'язки. — Його залежність від народу.

Губернатор є представником виконавчої влади штату.

Я не випадково вжив тут слово «представник». Губернатор штату насправді представляє виконавчу владу, але разом з тим коло його прав у сфері виконання обмежене певними рамками.

Губернатор як найвища посадова особа стоїть поруч із законодавчими зборами тому, щоб стримувати законодавчу владу й виступати в ролі радника. Він має право «відкладного вето», яке дозволяє йому на власний розсуд зупиняти чи принаймні гальмувати ті чи ті дії законодавчого корпусу. Він доповідає законодавчим зборам про потреби штату й пропонує ті засоби, що їх він вважає потрібними для їхнього вдоволення. І природно, він є єдиним виконавцем рішень законодавчих органів стосовно всіх тих починань, які зачіпають інтереси всього штату взагалі[47]. За відсутності законодавчих зборів він повинен уживати всіх можливих заходів для того, аби вберегти штат від будь-яких насильницьких потрясінь і непередбачуваних небезпек.

Губернатор зосереджує в своїх руках усю військову могутність штату. Він є командувачем міліції штату й головою збройних сил.

У тому разі, коли порушується громадська воля, втілена із загальної згоди в законах, губернатор особисто очолює всі збройні підрозділи штату з метою придушити опір законові й відновити належний порядок.

Губернатор не бере жодної участі в управлінні громади та округами або, точніше кажучи, має до цього тільки опосередкований стосунок, призначаючи мирових суддів, яких потім сам же не має права відкликати[48].

Губернатор — виборна посадова особа. Звичайно він обирається на один або два роки й таким чином залишається в постійній і міцній залежності від більшості, яка його обрала.

Політичні наслідки децентралізації виконавчої влади в Сполучених Штатах

Відмінність, яку слід проводити між урядовою та адміністративною централізацією. — Відсутність у Сполучених Штатах адміністративної централізації поряд із сильною централізацією урядової влади. — Деякі негативні наслідки, що випливають з крайньої адміністративної децентралізації в Сполучених Штатах. — Перевага такого порядку речей з адміністративного погляду. — Порівняно з Європою влада, яка керує американським суспільством, менш упорядкована, менш поінформована, менш освічена, але набагато могутніша.— Політичні переваги такого стану справ. — У Сполучених Штатах поняття вітчизни дуже близьке всім. — Дедалі більша потреба в місцевих інститутах влади в міру демократизації суспільного ладу. — Причини цього.

Про централізацію в наші дні говорять постійно, але ніхто не намагається вникнути в це поняття.

Між тим є два зовсім різних типи централізації, які не треба плутати.

Є певні інтереси, спільні для всіх прошарків суспільства, такі, як, наприклад, вироблення загальних законів та взаємовідносин з чужоземцями.

Є також інтереси, властиві якимсь окремим прошаркам суспільства, як, наприклад, ті чи ті дії та починання громади.

Урядова централізація, на мою думку,— це зосередження влади в єдиному центрі або в одних руках для захисту першої групи інтересів.

[47] На практиці не завше тільки губернатор здійснює рішення законодавчих зборів. Часто трапляється так, що, ухвалюючи якусь постанову, законодавці водночас призначають спеціальних урядовців для нагляду за його виконанням.

[48] У багатьох штатах мирові судді призначаються губернатором.

Під адміністративною централізацією я маю на увазі таку саму ж концентрацію влади з метою захисту другої групи інтересів.

Є цілий ряд ознак, за якими ці два види централізації збігаються. Одначе, розглядаючи в комплексі ті питання, які перебувають у компетенції в кожній з них окремо, легко можна їх розрізнити між собою.

Урядова централізація, і це зрозуміло, набирає незвичайної сили в поєднанні з адміністративною централізацією. В цьому разі вона привчає людей повністю й постійно відмовлятися від прояву власної волі, привчає коритися, причому не раз і не з приводу якогось одного конкретного питання, а в усьому й завше. Вона не просто підпорядковує людей собі, приборкуючи їх за допомогою сили,— вона використовує також їхню відданість власним звичкам; попервах вона діє ізольовано, на кожного окремо, а відтак і на масу загалом.

Ці два види централізації пов'язані між собою й допомагають одна одній, разом з тим я не можу сказати, що вони невіддільні одна від одної.

За Людовіка XIV Франція стала свідком величезної централізації урядової влади, яку тільки можна собі уявити, бо одна й та сама людина видавала загальні закони й водночас мала право їх тлумачити; репрезентувала Францію за кордоном і діяла всередині країни від її ж імені. «Держава — це я»,— казав він і цілком мав слушність.

Однак за Людовіка XIV адміністративна централізація була куди слабкіша, ніж у наші дні.

Нині ми бачимо, що в такій країні, як Англія, де централізація урядової влади доведена до найвищої міри, держава діє наче одна людина; зі своєї волі приводить у рух величезні маси народу, скрізь, де тільки забажає, збирає сили й використовує всю свою могутність.

Між тим в Англії, яка за останні п'ятдесят років домоглася таких величезних успіхів, цілком відсутня централізація адміністративної влади.

Зі свого боку я не можу навіть уявити собі, щоб нація змогла існувати й особливо домогтися розквіту без сильної централізації урядової влади.

Водночас я вважаю, що централізація адміністративної влади здатна тільки дратувати людей, які цій владі підлягають, бо вона постійно прагне послабити в них громадський дух. Централізація адміністративної влади справді може сприяти об'єднанню на певному проміжку часу у певному місці всіх сил нації, але вона негативно впливає на оновлення цих сил. Отже, вона чудово може забезпечити якійсь людині скороминущу велич, але зовсім не добробут цілого народу.

Треба з великою обережністю прислухатися до тих, хто твердить, що держава не здатна функціонувати без централізації,— в такому разі, самі того не усвідомлюючи, люди звичайно ведуть мову про централізацію урядової влади. Німецька імперія — раз у раз повторюють вони — так і не змогла скористатися з усіх своїх можливостей. Але в чому причина цього? А в тому, що сили нації ніколи не були централізовані; в тому, що держава так і не змогла примусити своїх громадян коритися основним законам; в тому, що розрізнені частини цього великого цілого завше мали чи то право, чи то можливість відмовляти у своїй допомозі представникам загальнонаціональної влади у тих справах, які становили інтерес для всіх жителів,— інакше кажучи, в тому, що не було централізації урядової влади. Таке саме зауваження можна віднести й до середньовіччя: причиною всіх нещасть та лих феодального суспільства стало те, що влада не тільки керувати, а й правити була розпорошена серед безлічі людей і здійснювалася силою-силенною найрізноманітніших способів. Відсутність будь-якої централізації урядової влади заважала народам Європи того періоду рішуче просуватися до тієї чи тієї мети.

Ми бачили, що в Сполучених Штатах зовсім не було централізації влади, та й ознаки ієрархії влади були лише слабко помітні. Децентралізація тут досягла такого рівня, що, якби це було в Європі, жодна нація не уникнула б при цьому великих труднощів, і навіть в Америці така децентралізація в окремих випадках завдає відчутної шкоди. Водночас централізація урядової влади в Сполучених Штатах надзвичайно висока. Й легко довести, що сили нації тут згуртованіші, ніж у будь-якій із старих європейських монархій. Річ не в тім, що в кожному штаті є єдиний орган, який видає закони, й не в тому, що є тільки одне потужне джерело політичної активності суспільства, а в тому, що взагалі тут уникли об'єднання численних асамблей округів з побоювання, що ці асамблеї можуть спробувати вийти за межі своєї компетенції і в такий спосіб порушити належне функціонування уряду. В Америці нема влади, здатної протистояти законодавчим зборам штату. Ніщо не може завадити їхнім діям: ні привілеї, ні недоторканість місцевих властей, ні особисті впливи, ні навіть авторитет розуму, бо вони є представником більшості, яка претендує на те, що лише вони є єдиним носієм цього розуму. Отже, дії законодавчих зборів не обмежені, й вони керуються тільки своєю волею. Поруч з ними та під їхньою рукою завжди є представник виконавчої влади, який за допомогою цілком реальних сил має примушувати до покори незадоволених.

У діяльності уряду слабких ланок дуже мало.

Американські республіки не мають постійних збройних сил, щоб утихомирювати невдоволені меншини, та, якщо ці меншини досі ще жодного разу не вступали у відкриту боротьбу, потреби в постійній армії поки що не відчувалося. Для впливу на своїх громадян штат найчастіше використовує урядовців округу або громади. Так, наприклад, у Новій Англії саме громадський податковий урядовець обкладає податками, громадський збирач податків збирає їх, громадський скарбник передає ці гроші до державної скарбниці, а претензії, що виникають під час проходження самої справи, передаються до суду громадської юрисдикції. Цей спосіб збирати податки повільний і незручний; він постійно обтяжує нормальну діяльність уряду, якому постійно потрібні великі грошові надходження. Одне слово, було б природним прагнути того, аби уряд на всіх тих царинах, які конче потрібні для його життєдіяльності, мав власних урядовців, яких відбирав би він сам і які змінювалися б тільки за його ухвалою, а також щоб вони були здатні на швидкі дії. Одначе за тієї організації центральної влади, яка є в Америці, завше можна, в разі потреби, негайно застосувати рішучіші й ефективніші методи.

Отже, зовсім не з причини цілковитої відсутності централізації в Сполучених Штатах, як про це часто твердять, можуть загинути республіки Нового Світу. Уряди американських штатів не тільки не можна назвати слабкоцентралізованими — навпаки, вони занадто централізовані, й я згодом доведу правомірність такого твердження. Законодавчі збори щороку перехоплюють до своїх рук якісь окремі елементи урядової влади; вони прагнуть поглинути їх, як це свого часу зробив французький Конвент. І державна влада, яку централізують у такий спосіб, переходить із рук до рук тому, що вона підлягає волі народу. Часто їй бракує мудрості й передбачливості тому, що вона в стані робити все, що їй заманеться. В цьому ж і полягає найбільша для неї небезпека. Тож саме завдяки своїй силі, а зовсім не через власну слабкість держава піддається небезпеці колись загинути.

Децентралізація адміністративної влади має в Америці ряд різних наслідків.

Ми вже бачили, що американці практично цілком ізолювали місцеву владу від уряду, переступивши, на мою думку, всі межі здорового глузду, бо порядок,

хай навіть і в другорядних за значенням речах, проте, відповідає інтересам усієї нації[49].

Внаслідок того що штат не має власних адміністративних урядовців, що обіймають конкретні посади в тих чи тих населених пунктах і яких він може примусити провадити на місцях загальну політику, він зрідка робить спробу встановити єдині для всієї території правила функціонування поліції. Тим часом потреба в таких правилах відчувається досить сильно, і європеєць дуже часто відзначає їхню відсутність. Цей безлад, який впадає в око, переконує його з першого погляду в тому, що в цьому суспільстві панує цілковита анархія, і, тільки пильніше придивившись до того, що відбувається, він починає розуміти, що його перше враження було зовсім оманливе.

Деякі починання, що становлять інтерес для цілого штату, все ж таки не вдається реалізувати тому, що відсутня загальнонаціональна адміністрація, яка була б спроможна цим зайнятися. Залишені турботам громад, округів і їхніх виборних та тимчасових представників, ці починання зостаються чи то зовсім не реалізованими, чи то наслідок від цієї реалізації виявляється недовговічним.

Прихильники централізації в Європі твердять, що уряд здатний керувати громадами ліпше, ніж вони могли б це робити самі; це, либонь, і правильно, коли представники центральної влади освічені люди, а жителі громад — неосвічені; коли центральна влада діяльна, а громадяни — інертні; коли уряд звик наказувати, а народ — коритися. Ясна річ, зі зростанням централізації посилюються й ці два процеси, себто стають очевидними дедалі більша активність, з одного боку, і цілковита недієздатність — з іншого.

Але в тому разі, коли народ освічений, добре знає, чого хоче, й звик турбуватися про свої інтереси, як це відбувається в Америці, нічого подібного, на мою думку, не повинно бути.

Навпаки, я цілком переконаний, об'єднана сила громадян завше виявиться більш здатною забезпечувати суспільний добробут народу, ніж урядова влада.

Одначе зізнаюсь, що вельми важко достеменно назвати той спосіб, за допомогою якого можна розбудити сплячий народ, викликати в нього ті чи ті бажання й дати йому знання, яких він був позбавлений; переконати людей у тому, що вони самі мусять займатися власними справами,— це завдання, я не приховую, вкрай важке. Часто-густо людей куди легше зацікавити дрібницями двірцевого етикету, ніж ремонтом їхнього власного будинку.

Водночас я вважаю, що в тих випадках, коли центральна влада твердить, нібито вона може цілком замінити собою вільну участь безпосередньо зацікавлених у тому чи тому починанні людей, вона чи то помиляється сама, чи то бажає завести вас в оману.

Центральна влада, хоч би якою вона освіченою та досвідченою була, не спроможна сама охопити деталі життя великого народу. Вона не може цього зробити тому, що таке завдання перевищує всі людські можливості. Коли така влада прагне тільки своїми силами створити й запустити в рух силу-силенну різних суспільних механізмів, вона мусить чи то вдовольнятися досить неповними наслідками, чи то її зусилля будуть просто марними.

Справді, в умовах централізації легко вдається досягти певної одноманітно-

[49] Влада штату, хоч і не займається сама собою управлінням, усе ж таки не повинна, на мій погляд, відмовлятися від права контролю над місцевою владою. Наприклад, я гадаю, що представник уряду, який обіймає певну посаду в кожному окрузі, міг би повідомляти суд про всі правопорушення, які трапляються в громадах та округах; хіба це не призвело б до встановлення єдиного порядку, причому місцева незалежність від цього анітрохи не потерпіла б? Між тим у Америці нічого подібного немає. Над окружними судами нема вищого органу, а відомості про правопорушення адміністративного плану, яким їм треба класти край, потрапляють сюди досить випадково.

сті зовнішніх виявів людської активності, що приносить людям вдоволення від цієї одноманітності як такої, незалежно від того, чого вона стосується. Це нагадує прочан, які кланяються зображенню Божому, забуваючи про Нього самого. Централізація легко надає видимості впорядкованості в буденних справах, при ній можна вміло й грунтовно керувати діяльністю поліції, що охороняє суспільство, класти край невеликим безладдям і незначним правопорушенням, підтримувати суспільство в певному *статус-кво,* що, власне, не є ні занепадом, ні поступом, підтримувати в суспільному організмі своєрідну адміністративну сонливість, яку державці звичайно люблять називати «належним порядком» та «суспільним спокоєм»[50]. Одне слово, централізація є чудовим гальмом у будь-яких починаннях, а не стимулом для їхнього втілення в життя. Коли ж виникає потреба запустити в рух глибинні сили суспільства або ж різко пришвидшити його розвиток, централізована влада враз утрачає будь-яку силу. Тільки-но їй для вжиття якихось заходів знадобиться підтримка громадян, усі, на свій превеликий подив, відкривають слабкість цього велетенського механізму, який враз виявляється зовсім безсилим.

Іноді трапляється, що централізована влада, не знаходячи іншої ради, робить відчайдушні спроби покликати громадян собі на допомогу, водночас кажучи їм: ви діятимете так, як хочу я; стільки, скільки це мені буде потрібно, й саме в тому напрямі, який оберу я сама. Ви займатиметеся окремими справами, не прагнучи до керівництва цілим; ви працюватимете, нічого ні про що не відаючи, й тільки згодом ви зможете оцінити мою діяльність за її наслідками.

Але на таких умовах добровільну підтримку людини отримати неможливо. Людині потрібна свобода дій, усвідомлення відповідальності за свої справи. Людина так збудована, що воліє залишатися бездіяльною, ніж рухатися не зі своєї волі до невідомої їй мети.

Я не буду заперечувати, що в Сполучених Штатах часто шкодують за відсутністю одноманітних правил, за якими кожен із нас нібито звіряє свої вчинки.

У цій країні час від часу можна зіштовхнутися з яскравими прикладами безтурботності та соціальної байдужості. Подеколи виявляються ганебні вади, які вступають у кричущу суперечність з цивілізацією, що оточує їх.

Зрідка корисні починання, які вимагають для свого успішного завершення постійної уваги й особливої точності виконання, врешті-решт, уриваються на півшляху, оскільки в Америці, як і в інших країнах, люди часто діють під впливом миті та раптових поривань.

Європеєць, який звик завше відчувати поруч із собою урядовця, ладного втрутитися в будь-що, досить важко звикає до складного механізму громадської влади. Взагалі можна твердити, що в Америці на деталі діяльності державної поліції, яка робить життя приємним та зручним, ніхто не звертає ніякої уваги. Водночас основні гарантії прав людини в суспільстві тут є так само, як і в усіх інших державах. В Америці влада, яка керує штатом, менш упорядкована, менш поінформована, менш озброєна знаннями, одначе вона в сто разів могутніша, ніж у Європі. Немає такої іншої країни у світі, де б люди докладали зрештою стільки зусиль, аби домогтися суспільного добробуту. Я не знаю іншого такого народу, який створив би таку силу-силенну шкіл, що дають такі високі результати; храмів, що так відповідають релігійним потребам віруючих; громадських

[50] Як мені здається, Китай є найяскравішим взірцем того суспільного добробуту, який може дати своєму народові лише вкрай централізована влада. Мандрівці твердять, що китайцям властивий спокій, позбавлений щастя; в них є промисловість, але вона стоїть на місці; суспільство стабільне, але безсиле; порядок у ньому є, але відсутні моральні принципи. В Китаї справи завше йдуть добре, але ніколи — дуже добре. Я вважаю, що коли Китай відкриється для європейців, то вони побачать тут найдосконалішу модель централізації виконавчої влади, яка тільки є в світі.

шляхів, що перебувають у такому чудовому стані. Тож у Сполучених Штатах не слід шукати одноманітності й постійності поглядів, дріб'язкового піклування про людину, досконалості адміністративної процедури[51], що в цій країні справді можна знайти — то це зразок влади, щоправда, дещо дикої, але сповненої могутності й життя, яка піддається різним випадковостям і водночас є дієвою й мобільною.

Втім, я визнаю, якщо ваша ласка, що громади й округи в Сполучених Штатах керувалися б з куди більшою користю центральною владою, розташованою віддалік від них, що залишається для них чужою, ніж урядовцями, обраними з їхнього власного середовища. Якщо буде потрібно, я навіть можу визнати той факт, що в Америці життя було б спокійніше й безпечніше, якби в цій країні суспільні ресурси використовувалися розумніше й розважливіше, якби керівництво всією державою було зосереджене в одних руках. І все ж таки *політичні* переваги, що їх мають американці від існуючої в них системи децентралізації влади, примушують мене віддати перевагу такому устрою перед будь-яким іншим, який відрізняється від нього.

І нарешті, що мені до того, що десь є влада, завше діяльна, яка турбується, аби я спокійно жив у своє задоволення, влада, яка випереджає кожен мій крок, аби відвернути від мене всі небезпеки, раніше, ніж у мене виникне потреба навіть подумати про них, якщо ця влада, рятуючи мене від найменших труднощів, водночас стає повноправною володаркою моєї свободи та мого життя, якщо вона підкорює собі будь-який рух у суспільстві й навіть саме його існування, що все довкола неї чучверіє, коли вона сама хиріє; все спить, коли засинає вона; що все гине, тільки-но смерть торкнеться її.

В Європі є країни, жителі яких, що мають себе за своєрідних поселенців, байдужі до долі тієї землі, на якій вони живуть. Будь-які, навіть найбільші зміни відбуваються в їхній країні без їхньої допомоги; вони часто-густо навіть не знають достеменно, що сталося, вони тільки здогадуються, бо випадково десь чули розмову про якусь подію в їхній країні. Навіть більше, добробут їхнього села, поява поліції на їхній вулиці, доля їхньої церкви та їхньої парафії зовсім не хвилюють людей; вони вважають, що все це належить якомусь могутньому чужоземцеві, який називається Урядом. Вони користуються цим добром, наче чужим майном; у них нема розуміння того, що все це належить їм самим, як нема й бажання щось бодай трохи поліпшити. Ця байдужість до своєї долі заходить так далеко, що, навіть коли їхня власна безпека чи безпека їхніх дітей піддається загрозі, замість того, щоб відвернути цю загрозу, вони складають ру-

---

[51] Один талановитий письменник, порівнюючи фінансову систему Сполучених Штатів і Франції, показав, що розум не завше може замінити собою знання фактів, і справедливо звинуватив американців у тому, що бюджети їхніх громад досить безладні. Наводячи як приклад бюджет одного з департаментів Франції, він додає: «Завдяки централізації, цьому гідному подиву твориву великої людини, муніципальні бюджети як великих міст, так і найскромніших, розташованих як на одному краю королівства, так і на іншому, складено на засадах єдиної методики та за єдиною схемою». Звісно, я в захопленні від такого наслідку централізації, але водночас бачу, що переважна більшість французьких комун, чия бухгалтерська звітність така досконала, зовсім не знають своїх справжніх інтересів і перебувають у полоні такої глибокої апатії, що туг суспільство радше животіє, ніж живе. З іншого боку, я спостерігаю, що в таких самих американських громадах, бюджет яких складено без будь-якої методики і, тим більше, не за єдиним взірцем, населення освічене, діяльне й підприємливе; я бачу як суспільство без упину працює. Це явище не перестає вражати мене: на мою думку, основна мета доброго уряду полягає в тому, щоб домогтися добробуту для народу, а зовсім не в тому, щоб запровадити якийсь порядок серед злидарів. Отже, я запитую себе, чи не можна приписати одній і тій самій причині розквіту американської громади в поєднанні з очевидним безладом в її фінансах і злиденне становище комуни у Франції за досконалого її бюджету. В усякому разі, я з підозрою ставлюсь до виявів добра, що супроводжується таким лихом, і легко мирюсь із лихом, яке окуповується таким добром.

ки й чекають, коли вся країна цілком прийде їм на допомогу. Втім, ці люди, хоч вони й цілком пожертвували своєю свободою, все ж таки люблять коритися іншим не більше за інших. Щоправда, вони ладні коритися вказівкам урядовця, та тільки-но сила віддаляється від них на деяку відстань, вони починають виклично ігнорувати закон, буцімто переможеного ними ворога. Тож вони постійно вагаються між холопством та бурхливим самовіллям.

Коли нації доходять до такого становища, вони повинні переглянути свої закони та свої звичаї, інакше вони приречені на загибель, оскільки джерело суспільних чеснот тут, цілком очевидно, вичерпалося: і хоч у цих країнах ще є посполиті, громадян ви вже не зустрінете.

Я б навіть сказав, що народи, які перебувають у такому стані, можуть легко стати жертвою завойовника. Якщо вони й не зникнуть з лиця землі, то тільки тому, що опинилися в оточенні таких самих, як вони, або навіть іще слабкіших, ніж вони самі, націй; або тому, що в них іще зберігся якийсь непояснимий інстинкт любові до вітчизни, якась підсвідома гордість за свою країну, за її ім'я, якісь невиразні спогади про її минулу славу. Й хоч вони й не відчувають прихильність до чогось певного, цих відчуттів досить, аби в разі потреби розбудити в них порив до самозбереження.

Було б помилково заспокоювати себе на тій підставі, що деякі народи виказали дива героїзму, захищаючи свою батьківщину, в якій вони жили нібито чужоземці. Придивившись пильніше, ми побачимо, що головною спонукуваною силою в таких ситуаціях майже завше була релігія.

Довговічність, слава й розквіт нації стали для них священними догмами, і, захищаючи свою батьківщину, вони боронили те священне місто, громадянами якого всі вони були.

Населення Туреччини ніколи не брало ніякої участі в управлінні громадськими справами. Між тим турки звершували великі справи, оскільки в завоюваннях султанів вони вбачали торжество магометанства. Нині вплив релігії поступово слабне, залишається сам тільки деспотизм — і нація внаслідок цього гине.

Монтеск'є, визнаючи за деспотизмом особливу, тільки йому властиву силу, віддавав йому, як мені здається, незаслужену честь. Деспотизм сам по собі не може бути міцною засадою суспільства. Придивившись пильніше, починаєш розуміти, що абсолютистські уряди процвітали такий тривалий час завдяки релігії, а не страху.

Хоч би як ми старалися, ми ніколи не знайдемо справді сильного суспільства, яке не спирається на вільне волевиявлення людей. У світі нема нічого іншого, крім патріотизму або релігії, що могло б примусити різних за своїми вподобаннями громадян упродовж тривалого часу прагнути до спільної мети.

Закони не спроможні оживити гаснучі вірування, але саме вони можуть викликати інтерес громадян до долі своєї країни. Саме закони здатні розбудити й спрямувати в потрібне річище цей неусвідомлений інстинкт любові до вітчизни, який фактично ніколи не полишає людське серце, й, поєднавши цей інстинкт з певними поглядами, прагненням та вкоренілими звичками, перетворити його в усвідомлене й міцне почуття. Й хай ніхто не твердить, що вже пізно навіть пробувати це зробити: нації старіють зовсім інакше, ніж люди. Кожне нове народження покоління є немовби новий народ, який потрапляє до рук законодавця.

В Америці я в захопленні найбільше не від адміністративних, а від політичних наслідків децентралізації. В Сполучених Штатах почуття батьківщини дається взнаки скрізь. Батьківщина — це предмет піклування для всіх, починаючи з громади й закінчуючи Союзом у цілому. Людина живе інтересами своєї країни як своїми власними. Вона пишається славою своєї нації, досягнутими

нею успіхами, в яких вона бачить часточку й своєї праці, й це її вивищує; вона радіє за спільний розквіт, що поширюється й на неї саму. Вона переймається до своєї батьківщини таким самим почуттям, як до власної родини. Й водночас вона цікавиться справами держави, спонукувана певними егоїстичними мотивами.

Часто-густо європеєць бачить у державному урядовці тільки ту силу; американець же бачить у ньому право. Отже, можна твердити, що в Америці людина ніколи не підкорюється іншій людині, але лише правосуддю або законові.

І хоча американець часто-густо надто високої думки про себе, це завжди добродійно позначається на ньому. Він безстрашно покладається на себе, на свої власні сили, що їх, як йому здається, вистачає на все. Наприклад, у якоїсь приватної особи визріла думка про реалізацію якого-небудь починання, що, сказати б, має прямий стосунок до суспільного добробуту,— одначе їй навіть на думку не спадає ідея звернутися до державної влади по допомогу. Вона пояснює свій план, береться сама його втілювати, кличе собі на допомогу інших людей і бореться один на один зі своїми перешкодами. Безперечно, нерідко трапляється так, що вона домагається менших успіхів, ніж це вийшло б, якби на її місці була держава. Одначе, врешті-решт, загальний підсумок усіх приватних починань багато в чому перевершує те, що могла б зробити держава. А що місцева влада перебуває в безпосередній близькості від тих, ким вона керує, і що вона певним чином представляє їх самих, то ні ревнощів, ні ненависті вона ні в кого не викликає. А внаслідок того що її засоби обмежені, кожен відчуває, що він не може покладатися виключно на неї.

Коли ж та влада діє в межах своєї компетенції, вона ніколи не залишається на самоті, як це частенько трапляється в Європі. Ніхто не думає, що коли в справу втрутився представник держави, то повноваження приватних осіб закінчилися. Навпаки, кожен спрямовує дії цієї посадової особи й сприяє їй всіма силами.

Коли індивідуальні сили згуртовуються з громадськими, часто-густо вдається домогтися того, чого найбільш сконцентрована й найдіяльніша влада була б неспроможна зробити*.

Я міг би навести тьму-тьмущу фактів, які підтверджують сказане мною, але я волію обмежитися єдиним прикладом, вибравши той, який мені найліпше знайомий.

В Америці в розпорядженні влади є вельми мало засобів для розкриття злочинів та затримання злочинців.

Адміністративної поліції тут немає, про паспорти ніхто не має найменшого уявлення. Кримінальну поліцію в Сполучених Штатах не можна навіть порівнювати з нашою; представники прокурорської служби дуже нечисленні, причому вони далеко не завжди мають право порушувати справу; слідство звичайно ведеться недовго й усно. Одначе я сумніваюсь, що в якійсь іншій країні злочин так рідко залишається безкарним.

Причина такого становища полягає в тому, що в цій країні всі люди зацікавлені в поданні доказів правопорушення та в затриманні злочинця.

За час мого перебування в Сполучених Штатах я був свідком того, як жителі округу, де було скоєно серйозний злочин, стихійно створили кілька комітетів з метою впіймати винного й віддати його до суду.

В Європі на злочинця дивляться як на нещасливу людину, яка робить усе можливе, аби врятувати себе від представників влади, причому населення в певному сенсі буває присутнім при цьому затриманні. В Америці ж він вважається ворогом роду людського, й проти нього повстає все населення.

Я вважаю, що місцеві інститути влади приносять користь усім народам, але

ніхто не відчуває більшої потреби в них, ніж народ, який живе за демократичного суспільного ладу.

В аристократичній державі завжди можна з впевненістю розраховувати на збереження певного порядку в умовах свободи.

Якщо заправили ризикують втратити надто багато, то порядок набирає в них величезного значення.

Можна також твердити, що за аристократичного правління народ захищений від крайніх виявів деспотизму, бо завжди знаходиться якась організована сила, здатна чинити опір деспотові.

Демократична ж держава, яка не має місцевих інститутів влади, зовсім не гарантована від такого зла.

Як же можна навчити масу людей послуговуватися свободою у великих справах, якщо вони не звикли до неї в малих?

Як можна чинити опір тиранії в країні, де кожен слабкий, а люди взагалі не об'єднані ніякими спільними інтересами?

І ті, хто побоюється свавілля, і ті, хто боїться абсолютистської влади, мають, отже, разом прагнути до поступового розвитку свободи на місцях.

Втім, я цілком певен, що саме ті країни, де сформувався демократичний суспільний лад, ризикують більше, ніж інші, потрапити в капкан централізованої виконавчої влади.

Для цього є цілий ряд причин, і в числі інших такі.

У цих країнах з'являється постійна тенденція зосереджувати всю урядову могутність у руках єдиної влади, яка безпосередньо представляє народ, бо без такого поняття, як народ, залишаються тільки окремі, рівні між собою громадяни, що зливаються в загальну масу.

Тимчасом як у цієї влади вже є всі атрибути урядового органу, їй стає вельми важко протистояти бажанню проникнути в самі дрібниці управління, й тому вона неодмінно рано чи пізно знаходить для цього привід. Ми були свідками такого розвитку подій у своїх країнах.

За часів Французької революції було два протилежних за своїми напрямами рухи, які не слід плутати: один з них створював сприятливі передумови для розвитку свободи, а інший — для деспотизму.

У старій монархії всі закони видавав виключно король. На нижчому рівні влади збереглися якісь залишки провінційних інститутів управління, вже наполовину знищених. Ці провінційні інститути були слабко пов'язані між собою, погано керовані й нерідко просто абсурдні. В руках аристократії вони інколи навіть перетворювалися на знаряддя пригнічення.

Революція виступила як проти королівської влади, так і проти провінційних органів управління. Вона однаково зненавиділа все, що їй передувало,— й абсолютистську владу, й те, що могло пом'якшити її жорстокість. Наслідком революції було водночас і створення республіки, й централізація влади.

Цей двоякий характер Французької революції спритно використали прихильники абсолютистської влади. Коли ви бачите, як запекло вони захищають централізацію адміністративної влади, ви гадаєте, що вони працюють на користь деспотизму? Анітрохи, вони захищають одне з найбільших завоювань Революції*. Так вони можуть залишатися популярними серед народу й водночас бути супротивниками надання прав цьому народові, прихованими посіпаками тиранії й гучними прихильниками свободи.

Я побував у двох країнах, де система місцевих свобод застосовується дуже широко, і я чув думку різних сторін з цього приводу.

В Америці я зіштовхнувся з людьми, які таємно прагнули до знищення демократичних інститутів у своїй країні. В Англії я зустрівся з тими, хто різко на-

падав на владу аристократії. Але в жодній з цих країн я не зустрів людини, яка заперечувала б, що місцеві свободи є великим добром для суспільства.

І в тій і в тій країні я чув про безліч різних причин, якими пояснювалися ті чи ті вади держави, одначе серед них ніхто ніколи не згадував місцевих свобод.

Я чув, як багато громадян, говорячи про велич та розквіт своєї батьківщини, наводили чимало доказів на користь цього; проте всі вони ставили на перше місце, підкреслюючи як основну перевагу їхньої країни, існування місцевих свобод.

Чи можна після всього цього припустити, що факти, одностайно визнані настільки не схожими між собою людьми, які мають різні релігійні переконання та політичні принципи, факти, про які вони найліпше можуть судити, бо постійно й щоденно зіштовхуються з ними в житті, виявилися фальшивими?

Тільки ті народи, в яких місцеві інститути управління чи то слабко розвинені, чи то зовсім відсутні, заперечують їхню користь; це означає, що їх гудять тільки ті, хто зовсім не знайомий з ними.

Розділ VI

СУДОВА ВЛАДА В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВА

Американці зберегли всі відмітні риси судової влади, які властиві їй і в інших країнах. — Але вони надали їй більшої політичної ваги. — Як це відбулося. — В чому судова система англоамериканців відрізняється від судових систем у інших країнах. — Чому американські судді мають право визнавати закони неконституційними. — Яким чином американські судді використовують це право. — Застережні заходи, що їх вживають законодавці для попередження надуживань цим правом.

Я вирішив за необхідне присвятити окремий розділ розглядові системи судової влади в Сполучених Штатах. Її політичне значення таке велике, що, на мою думку, говорити про неї мимохідь означало б применшити її роль в очах читачів.

Федерації, крім Америки, були й в інших місцях; республіки існували в багатьох країнах, а не тільки на берегах Нового Світу; система представницьких органів влади прийнята в кількох державах Європи; але я не знаю, щоб колись у якійсь країні світу система судової влади була б створена на тих самих принципах, що й американська.

Чужоземцеві найважче зрозуміти в Сполучених Штатах саме організацію правосуддя. Можна сказати, що нема такої політичної події, з приводу якої він не чув би посилань на авторитет судді, з чого чужоземець, природно, робить висновок, що в Сполучених Штатах суддя становить собою одну з найважливіших політичних сил суспільства. Коли ж він відтак починає вивчати устрій судів, то спершу не відкриває для себе нічого, крім суто судових атрибутів та норм. Йому здається, що судді втручаються в державні справи не інакше як випадково, хоча такі випадковості трапляються щоденно. Коли Паризький парламент, роблячи свої зауваження, відмовляє в реєстрації того чи того указу або ж коли він викликає на своє судове засідання урядовця, який провинився, в цьому вбачають відверту політичну діяльність судової влади. Нічого подібного в Сполучених Штатах не спостерігається.

Американці зберегли всі характерні риси, властиві судовій владі, й достеменно визначили сферу її діяльності.

Перша відмітна властивість судової влади в усіх народів полягає в тому, що вона править за арбітра в спірних випадках. Для того, щоб суд почав розбирати якусь справу, потрібна наявність спірної ситуації. Щоб з'явився суддя, повинен бути судовий процес. Доти, поки закон не дасть підстав вважати ситуацію спірною, судова влада не має змоги втрутитися в неї. Така ситуація може вже виникнути, але судова влада буцімто не помічає її. Коли суддя, ведучи якусь справу, ставить під сумнів закон, що має стосунок до цієї справи, він у такий спосіб розширює сферу своєї компетенції, та не виходить за її межі, оскільки для того, аби висловити свою думку про справу, він змушений так чи інакше викласти своє міркування й про закон. Якщо ж він дає оцінку законові, що не стосується конкретного судового процесу, то цього разу він цілком вихо-

дить за межі своєї компетенції і вдирається в сферу діяльності законодавчої влади.

Друга відмітна властивість судової влади полягає в тому, що вона виносить ухвалу з конкретних справ, а не із загальних положень. Коли під час розгляду певного питання суддя виступає проти якогось загального принципу, бувши певен, що, розгромивши в процесі розбирання справи кожен доказ, який випливає з цього принципу, він знищує сам принцип, то цього разу суддя залишається в межах природної для нього сфери діяльності. Якщо ж суддя безпосередньо виступає проти якогось загального положення й знищує його без будь-якого зв'язку з тією чи тією конкретною справою, тоді він виходить за ті межі, які визначені для судової влади за загальною згодою всіх народів: він стає важливішою, а може, навіть і кориснішою особою, ніж просто суддя, проте він водночас перестає бути представником судової влади.

Третьою відмітною рисою судової влади є те, що вона може діяти тільки в тому разі, коли до неї звернуться, або, кажучи мовою юриспруденції, коли в суді порушується справа. Ця властивість не така характерна для судової влади, як дві попередні. Але я гадаю, що, незважаючи на винятки, цю рису слід вважати дуже істотною. За своєю природою судова влада статична — для того, аби вона пішла в рух, її треба підштовхнути. Їй повідомляють про злочин, і вона карає винного, її закликають до відновлення справедливості, й вона її відновлює, їй подають документ, і вона пояснює його зміст. Водночас сама вона не починає ні переслідувати злочинців, ні шукати фактів несправедливості, ні вивчати ті факти. Судова влада порушила б певним чином свою природну пасивність, якби сама виявила ініціативу й критично оцінила закони.

Американці зберегли за судовою владою ці три характерні риси. Суддя в Сполучених Штатах може висловлюватися тільки тоді, коли виникає спірна ситуація; він займається лише конкретними випадками й починає діяти, якщо тільки в суді порушується судова справа.

Отже, американський суддя нічим не відрізняється від суддів у інших країнах. Водночас він наділений величезною політичною владою.

Чому так виходить? Він діє в тих самих межах і використовує ті самі засоби, що й інші судді; чому ж він володіє такою владою, якої не мають інші?

Причина цього полягає в єдиному факті: американці визнали за своїми суддями право обґрунтовувати свої ухвали, виходячи насамперед з конституції, а потім уже із законів,— інакше кажучи, вони дозволили суддям керуватися тільки тими законами, які, на їхню думку, не суперечать конституції.

Наскільки мені відомо, такого права домагалися й судді інших країн, але вони його так і не отримали. В Америці ж його визнають усі гілки влади, там ви не зустрінете жодної партії, жодного громадянина, який став би заперечувати цю настанову.

Пояснення цьому можна знайти в основних принципах, на яких побудовані всі американські конституції.

У Франції конституція непорушна чи принаймні вважається такою. Жодна влада не спроможна щось змінити в ній — така загальноприйнята теорія*.

В Англії за парламентом збережено право вносити зміни до конституції. Отже, в Англії конституцію можуть змінювати до безмежності, або радше її не існує зовсім. Парламент, бувши законодавчим органом, є водночас і установчими зборами**.

В Америці політичні теорії вирізняються великою простотою та раціональністю.

Конституція в Америці не вважається непорушною, як у Франції; її не може переглянути виборна влада, як у Англії. Вона є самостійним твором, який

відбиває волю цілого народу; вона обов'язкова для законодавців так само, як і для простих людей. Водночас вона може бути змінена з волі всього народу згідно з виробленими правилами й у заздалегідь визначених випадках.

Отже, в Америці конституція може видозмінюватися, але доти, поки вона існує, вона є джерелом будь-якої влади, в ній полягає єдина панівна в суспільстві сила.

Легко зрозуміти, яким чином ці відмінності відбиваються на становищі й правах судових закладів у трьох названих мною країнах.

Так, якби у Франції суди могли не коритися законам на тих підставах, що вони вважають їх такими, що суперечать конституції, то в цьому випадку установча влада справді виявилася б у руках судів, оскільки вони самі володіли б правом тлумачити конституцію, настанови якої ніхто не може змінити. Тож вони посіли б місце всього народу й стали б панувати в суспільстві тією мірою, яку б допустила властива будь-якій судовій владі слабкість.

Я розумію, що, позбавляючи суддів права оголошувати закони неконституційними, ми цим самим опосередковано даємо законодавчим органам можливість змінювати конституцію, бо їх більше не стримують жодні правові бар'єри. Проте все ж таки ліпше дати право змінити конституцію, яка відбиває волю народу, тим, хто хай далеко не цілком, але все ж репрезентує цей народ, ніж тим, хто представляє тільки самих себе.

Було б іще нерозумно давати англійським суддям право виступати проти волі законодавчих органів тому, що парламент, який ухвалює закони, створює й конституцію і, отже, закон, що виходить від трьох властей, у жодному разі не можна назвати неконституційним.

Ні те, ні те з цих розмірковувань неприйнятні в Америці.

У Сполучених Штатах конституція панує над законодавцями достоту так само, як і над простими громадянами. Отже, конституція є основним законом держави, що його не може змінити жоден інший закон. Тому цілком правильно, що суди передусім підкоряються конституції, віддаючи їй перевагу перед іншими законами. Це абсолютно відповідає самій суті судової влади, оскільки природним правом кожного судді є вибір серед нормативних актів тих, з якими він найтісніше взаємопов'язаний.

И у Франції конституція є основним законом держави, й судді мають таке саме право брати її за основу, ухвалюючи свої вироки. Водночас, здійснюючи це право, вони не можуть не зазіхати на інше право, більш священне, ніж їхнє власне,— а саме на право суспільства, від імені якого вони діють. У такому разі докази рядової людини повинні відступати перед доказами Держави.

В Америці, де народ завше може, змінивши свою конституцію, примусити суддів до покори, такої загрози нема чого побоюватися. В цьому плані політика й логіка сходяться, а народ і судді мають кожен свої права.

Коли в Сполучених Штатах посилаються на закон, який суддя вважає неконституційним, він може відмовитися його застосувати. Це право мають тільки американські судді, й воно дає їм великий політичний вплив.

Насправді є досить мало законів, які за своєю природою могли б тривалий час вислизати з-під критичного погляду судді, бо тільки дуже небагато з цих законів не заторкують особистих інтересів, тим більше, що сторони в судовому процесі мають право посилатися на будь-який закон.

Між тим тільки-но суддя відмовляється застосувати якийсь закон під час судового розгляду, тут же моральний вплив цього закону звужується. І тим людям, права яких цей закон обмежує, спадає на думку, що нарешті з'явилася можливість позбутися обов'язку коритися йому. В цій ситуації помітно зростає число судових процесів, і закон втрачає свою силу. Тоді відбувається одне з двох:

чи то народ вносить зміни до своєї конституції, чи то законодавча влада скасовує цей закон.

Тож американці надали своїм суддям величезну політичну владу. Воднораз судді мають право виступати проти якого-небудь закону тільки шляхом використання судового механізму. Цим значною мірою зменшується небезпека, яку таїть у собі така влада.

Якби суддя мав право ставити під сумнів закон теоретично чи в загальному плані або ж якби він міг просто зі своєї ініціативи наглядати за діями законодавців, він став би таким робом відігравати одну з провідних ролей на політичній сцені. Ставши прихильником або ж супротивником тієї чи тієї партії, він міг би залучати до політичної боротьби всі ті пристрасті, які звичайно роздирають країну. Та коли суддя висловлює недовіру законові в межах якогось таємничого судочинства, і до того ж у застосуванні всього-на-всього до окремого випадку, то він почасти приховує від громадської думки все значення свого вчинку. Його вирок заторкує тільки ті чи ті окремі інтереси, тимчасом як сам закон при цьому терпить нібито випадково.

Крім того, закон розкритикований таким чином, існує й далі: його моральний вплив зменшується, одначе на практиці він зовсім не втрачає своєї сили. Якщо закон усе ж таки припиняє своє існування, то це відбувається поступово, крок за кроком, внаслідок ударів, що безперервно завдаються йому з боку судових органів.

Крім того, зовсім не важко зрозуміти, якщо закон піддається критиці під час судового розгляду окремого випадку й якщо судовий процес проти закону тісно пов'язаний з процесом проти людини, то не так уже й легко — і в цьому можна бути впевненим — зробити законодавство об'єктом нападок. За такої системи законодавство не є відкритою мішенню і для повсякденних нападок з боку різних партій. На помилку законодавця вказується лише в тому разі, коли в цьому є реальна потреба, оскільки в судовому процесі завше виходять з вірогідності фактів, що піддаються необхідній перевірці.

Цілком імовірно, що така процедура американських судів, яка чудово відповідає вимогам підтримання порядку, також сприяє повною мірою забезпеченню свободи.

Якби судді належало виступати проти законодавців тільки під час відвертої, лобової атаки, то подеколи він не наважувався б на це або ж, навпаки, під впливом своєї партійної приналежності нападав би на них повсякчас. У цьому разі вийшло б так, що закони, ухвалені слабкою владою, піддавалися б безперервним нападкам, а законам, упровадженим сильною владою, покірно корилися б. Інакше кажучи, ті закони, що їх слід було б найчастіше дотримуватися, часто-густо правили б за об'єкт нападок, і, навпаки, корилися б тим законам, ім'ям яких можна було б легко пригнічувати.

Однак американського суддю вивели на політичну сцену мимо його волі. Він препарує закон тільки тому, що йому треба винести ухвалу з конкретної судової справи, а не винести такої ухвали він просто не має права. Політичне ж питання, яке суддя має розв'язати, взаємопов'язане з інтересами сторін, і він не може його обійти, не порушивши в такий спосіб справедливості. Виконуючи свої безпосередні функції, поставлені йому в обов'язки згідно з посадою, суддя виконує й свій громадянський обов'язок. Цілком природно, отже, що судовий нагляд за законами, який здійснює суд, не може охопити всі закони без винятку, бо є й такі закони, які ніколи не зможуть дати приводу для критики саме в такій достеменно визначеній формі, як судовий процес. І якщо таке й трапляється, то цілком припустимо, що не знайдеться нікого, хто забаг би передати справу до суду.

Американці часто зіштовхуються з цими вадами, та, проте, залишили засоби впливу на закон у незавершеному вигляді з побоювань надати їм зайвої сили, яка в будь-якому разі може становити собою куди більшу небезпеку.

Водночас, навіть залишаючись у певних межах, право американських судів оголошувати той чи той закон таким, що не відповідає конституції, є все ж таки однією з наймогутніших перешкод, які будь-коли спрямовувалися проти тиранії політичних органів.

Інші права, надані американським суддям

У Сполучених Штатах усі громадяни мають право порушити судову справу проти посадових осіб у звичайних судах. — Як вони використовують це право. — Стаття 75-а французької Конституції VIII року. — Американцям та англійцям навіть не зрозумілий сенс цієї статті.

Я не знаю, чи треба говорити про те, що в такого вільного народу, як американці, всі громадяни мають право порушувати судову справу проти тієї чи тієї посадової особи й що всі судді, зі свого боку, мають право виносити звинувачувальний вирок щодо державних службовців,— так це природно.

Надання судам права карати представників виконавчої влади в разі порушення ними закону зовсім не є особливою прерогативою судових органів. Навпаки, позбавлення їх цього права означало б порушення самої природи правосуддя.

Я не помічав, аби в Сполучених Штатах встановлення відповідальності всіх посадових осіб перед судом призводили до послаблення урядової влади.

Навпаки, мені здалося, що, зробивши це, американці піднесли пошану народу до тих, хто ними керує, оскільки представники влади всіляко намагаються нічим не накликати на себе критику.

Я також не помічав, аби в Сполучених Штатах провадилося багато політичних процесів, і я легко можу собі це пояснити. Кожен судовий процес, незалежно від його характеру, завжди складна й дорога справа. Легко висувати звинувачення проти посадової особи в газетах, але для передачі справи до суду потрібні серйозні підстави. Тому для того, щоб розпочати судову справу проти якогось урядовця, потрібні насамперед вагомі причини для скарги, тимчасом як чиновники, що побоюються такого судового процесу, зроблять усе, аби не дати таких підстав.

Це не залежить від наявності в Америці республіканської форми правління; таке саме може відбуватися щоденно й в Англії.

Обидва ці народи зовсім не думали, що зможуть убезпечити свою долю й незалежність, дозволивши віддавати до суду найвищих представників влади. Вони вважали, що свобода буде гарантована радше в тому випадку, коли всі громадяни будуть добре поінформовані про найдрібніші судові процеси, що провадяться щоденно, ніж зрідка дізнаватися про великі, які майже не провадяться, а якщо й провадяться, то надто пізно.

У середні віки, коли впіймати злочинців було дуже важко, судді, до яких дехто з них таки потрапляв, часто намагалися піддати цих нетяг найжахливішим покаранням, що, однак, не призводило до якогось помітного скорочення злочинів. З часом людство визнало той факт, що, роблячи правосуддя більш невідворотним і водночас м'якшим, його перетворюють на реальну впливову силу.

Американці та англійці вважають, що до свавілля та тиранії слід ставитися як до злодійства, цебто, інакше кажучи, полегшувати переслідування в судовому порядку й пом'якшувати покарання.

На VIII році існування Французької Республіки було складено Конституцію, стаття 75-а якої провіщала: «Представники уряду, за винятком міністрів, можуть піддаватися судовому переслідуванню за свої дії, що належать до їхніх службових обов'язків, тільки внаслідок постанови Державної ради; в цьому разі справа належить порушенню в звичайних судах».

Конституція VIII року вже канула в небуття, але ця стаття збереглася; на неї й досі постійно посилаються, аби відкидати справедливі вимоги громадян.

Я часто пробував пояснити американцям та англійцям сенс 79-ї статті, та це щоразу виявлялося для мене вельми важкою справою.

Їм насамперед здавалося, що Державна рада Франції — це якийсь найвищий суд, створений у самісінькому центрі королівства, а його функції попереднього заслуховування скаржників видавалися їм виявом тиранії.

Та коли я намагався пояснити їм, що Державна рада зовсім не є судовою інстанцією в буквальному сенсі слова, а належить до адміністративних органів, члени якої перебувають у повній підлеглості короля, тож король, самодержавно наказавши вчинити беззаконня одному із своїх службовців, якого називають префектом, своєю верховною владою може наказати іншому службовцеві, якого називають державним радником, перешкодити покаранню першого. Коли я вказував їм на людину, яка потерпіла внаслідок королівського розпорядження й мусила звернутися до того самого короля по дозвіл покликати правосуддя на допомогу, вони відмовлялися повірити в можливість таких страшних безглуздь і звинувачували мене в брехні та невігластві.

У давнину за монархічного ладу часто траплялося так, що парламент видавав постанову про арешт державного службовця, який припустився того чи того правопорушення. Подеколи в цю справу втручався король і наказував припинити розпочатий процес. У такому разі деспотизм виявлявся відверто й послух був наслідком покори силі.

Ми ж, як з'ясувалося, відійшли далеко назад від того, чого домоглися наші батьки: ми дозволяємо, аби під виглядом правосуддя та від імені закону виникали такі ситуації, з якими наші предки мирилися тільки під тиском неприхованого насильства.

Розділ VII

ПРО ПОЛІТИЧНУ ЮСТИЦІЮ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Що автор розуміє під політичною юстицією. — Що таке політична юстиція у Франції, в Англії, в Сполучених Штатах. — В Америці політичний суд розглядає тільки справи посадових осіб. — Усунення від посади як один із заходів покарання, що його найчастіше застосовує політичний суд. — Політичне судочинство як звичайний засіб впливу на посадових осіб з боку уряду. — Політична юстиція, яка діє в Сполучених Штатах,— вельми сильне знаряддя в руках більшості, незважаючи на свою м'якість, а може, й завдяки їй.

Під політичною юстицією я розумію судову функцію органів політичної влади, що має тимчасовий характер.

Урядам, що мають необмежену владу, не треба надавати судовим заходам якихось надзвичайних форм: монархові, ім'ям якого звершується правосуддя і який є повновладним господарем судової системи, як, до речі, нема потреби шукати виправдання своїм діям, позаяк надана йому влада сама собою є його гарант. Єдине побоювання, яке може в нього зародитися, полягає в тому, що в дійсності не дотримуватиметься навіть видимість правосуддя й що замість того, аби зміцнити його владу, її знеславлять.

Але в багатьох вільних країнах, де більшість зовсім не має змоги робити тиск на суди так, як це зробив би абсолютний монарх, інколи траплялося, що судову владу на якийсь час передавали органам, що безпосередньо репрезентували суспільство. Вважалося, що ліпше об'єднати на якийсь час різні гілки влади, ніж порушити основоположний принцип урядової єдності. Англія, Сполучені Штати та Франція закріпили законодавчим шляхом упровадження політичного судочинства,— було б цікаво проаналізувати, яких наслідків домоглися ці три вище згадані великі держави.

Палата лордів в Англії та палата перів у Франції утворюють найвищі кримінальні суди[1] своїх країн. Вони не розглядають усіх без винятку справ політичного характеру, але мають право це робити.

Поряд з палатою перів та палатою лордів у цих країнах є органи політичної влади, які мають право висувати звинувачення. Єдина відмінність, яка є в цьому плані між двома країнами, полягає в такому: в Англії члени палати громад можуть звинувачувати в палаті лордів усіх, кого їм тільки заманеться, тимчасом як у Франції члени палати депутатів можуть притягнути до відповідальності лише королівських міністрів.

У всьому іншому й палата лордів, і палата перів можуть використати будь-які норми кримінального законодавства для покарання правопорушників.

У Сполучених Штатах, які і в Європі, одна з палат законодавчого корпусу має право порушувати справи, а друга — право виносити вирок. Палата представників називає винного, а сенат визначає йому кару.

---

[1] Крім того, палата лордів в Англії є останньою апеляційною інстанцією в деяких цивільних справах. Див.: Блекстон, кн. III, розд. IV.

Одначе ніхто, крім *членів палати представників*, не має права звертатися до сенату з метою *порушення* справи, а звинувачення палати представників можуть бути спрямовані тільки проти *державних посадових осіб*. Отже, компетенція сенату трохи вужча, ніж компетенція палати перів у Франції, одначе палата представників має право звинувачувати ширше коло осіб, ніж наші депутати.

Водночас найістотніша відмінність між Америкою та Європою полягає в такому: в Європі політичні суди можуть застосовувати будь-які норми кримінального законодавства. В Америці ж політичний суд після того, як він ухвалив рішення усунути з офіційної посади звинуваченого й оголосити його негідним обіймати в майбутньому будь-які значущі посади, вичерпує свої політичні повноваження, й справа передається до судів загальної юрисдикції.

Припустімо, що президент Сполучених Штатів здійснив злочин, який кваліфікується як державна зрада.

Палата представників виступає в ролі звинувачувача, сенатори приймають ухвалу усунути його з посади, а відтак він постає перед судом присяжних, який має виняткове право позбавити його волі або навіть життя.

Ця обставина остаточно й у деталях прояснює питання, яке нас цікавить.

Встановлена законом система політичної юстиції в Європі мала за мету притягнути до відповідальності особливо важливих злочинців, незалежно від їхнього походження, соціального статусу або рівня їхньої влади в державі. Щоб досягти цього, верховному органові політичної влади в певні моменти надаються всі прерогативи судів.

Тож законодавець перетворився на суддю: він отримав змогу встановлювати факт злочину, кваліфікувати його та визначати для правопорушника міру покарання. Даючи законодавцеві права судді, закон поклав на нього й усі суддівські обов'язки та приписав йому дотримуватися всіх формальностей, які звичайно властиві правосуддю.

Коли французький чи англійський політичний суд притягує до відповідальності державного чиновника й виносить йому звинувачувальний вирок, саме цим фактом він позбавляє його посади й може оголосити його негідним обіймати подібні посади в майбутньому. Але такі політичні заходи покарання, як усунення з посади й заборона посідати її згодом, є наслідком вироку, але не закладені в самому вирокові як такому.

В Європі, таким чином, судово-політична ухвала є радше актом правосуддя, ніж адміністративним заходом.

У Сполучених Штатах справа стоїть зовсім інакше, в чому легко пересвідчитися: судово-адміністративна ухвала становить собою передусім адміністративний захід, а не акт правосуддя.

Безперечно, що ухвала сенату за своєю формою має всі властивості судової постанови. Для того щоб прийняти її, сенатори повинні діяти згідно з властивою судовій практиці врочистістю та формальностями. Ця ухвала має ознаки судової й за характером свого мотивування: як правило, в процесі прийняття ухвали сенатори повинні виходити з факту порушення норм загального права. Але суть самої ухвали є суто адміністративною.

Якби американські законодавці справді прагнули надати органові політичної влади широких судових повноважень, вони не обмежили б сферу його діяльності притягненням до відповідальності тільки державних посадових осіб, бо найнебезпечніші вороги держави можуть взагалі не обіймати ніякої державної посади. Й це в першу чергу стосується тих республік, де підтримка тієї чи тієї партії є головним джерелом могутності й де найбільшу владу часто мають ті, хто офіційно не посідає ніяких важливих постів.

Крім того, якби американські законодавці збиралися надати самому суспіль-

ству право попереджати великі злочини так, як це відбувається внаслідок діяльності судів, цебто вселяючи в людей страх перед покаранням, то вони б дозволили політичним судам використати всі заходи, передбачені кримінальним законодавством. Одначе законодавці дали цим судам тільки якусь вельми недосконалу зброю, яка не здатна впливати на найнебезпечніших злочинців. Та й що означає позбавлення права посідати державні пости для того, хто прагне скинути самі закони?

Отже, головним завданням політичної юстиції в Сполучених Штатах є позбавлення влади тих, хто неправильно використовує її, а також гарантія того, що й надалі цей громадянин не матиме такої влади. З цього випливає, що ухвала політичного суду є не що інше, як адміністративний акт, переданий у врочистій формі судової постанови.

Тож американці створили якусь змішану систему: вони надали процедурі усунення з посади суто судово-політичного характеру й разом з тим забрали в політичної юстиції можливість застосувати найсуворіші міри покарання.

Виходячи з цього, ми можемо бачити, наскільки все стає взаємопов'язаним: знаходиться пояснення й тому, чому за американськими конституціями всі цивільні посадові особи підлягають юрисдикції сенату й чому це не стосується військових, хоча їхніх злочинів слід остерігатися ще більше. В цивільній сфері в американців практично всі державні посадові особи незмінні: одні обіймають свої посади довічно, інші отримують повноваження від виборців, і, отже, їх не можна усунути. Тому для того, аби позбавити цих державних службовців влади, їх усіх треба віддати до суду. Між тим військові підлягають голові держави, який у свою чергу є цивільною посадовою особою. Отож будь-який удар, спрямований на нього, поширюється й на всіх військових[2].

Якщо тепер ми почнемо порівнювати наслідки, до яких приводять чи можуть привести дії як європейської, так і американської систем, то виявимо, що й тут є вельми істотні відмінності.

У Франції та Англії політичні суди розглядаються як надзвичайні, що їх суспільство повинно використовувати для свого порятунку тільки в періоди величезної небезпеки.

Не можна заперечувати того факту, що політичний суд, у крайньому разі такий, яким його бачать у Європі, порушує конституційний принцип поділу влади і є постійною загрозою свободі та життю людей.

У Сполучених же Штатах політичний суд тільки опосередковано заторкує принцип поділу влади й зовсім не загрожує життю громадян; на відміну від Європи, не нависаючи дамокловим мечем буквально над усіма головами, він карає тільки тих, хто, вступаючи на ту чи ту державну посаду, заздалегідь готовий до його суворих покарань.

Політичний суд у Сполучених Штатах водночас і менш грізний, і менш дійовий.

Крім того, законодавці Сполучених Штатів розглядали його не як надзвичайні засоби порятунку суспільства в разі великого лиха, а як звичайний засіб управління країною.

З цього погляду політичний суд, очевидячки, справляє істотніший вплив на суспільний устрій Америки, ніж на суспільний устрій Європи. Справді, не треба впадати в оману щодо позірної м'якості американського законодавства в тому, що стосується судово-політичних ухвал. Передусім слід відзначити, що в Сполучених Штатах суд, який приймає судово-політичні ухвали, складається з

[2] Це зовсім не означає, що офіцера можна позбавити його чину, але це означає, що його можна усунути з командного поста.

тих самих елементів і піддається тим самим впливам, що й орган політичної влади, який має право звинувачення, і це неминуче призводить до розпалу мстивих міжпартійних пристрастей. Отже, хоча політичні судді в Сполучених Штатах не можуть призначити таке суворе покарання, до яких вдаються політичні судді в Європі, в Америці значно менше шансів бути виправданими ними. Засудження менш грізне, але конче неминуче.

Європейці, запроваджуючи політичні суди, переслідували своєю головною метою покарати винних; американці прагнули відібрати в них владу. В Сполучених Штатах судово-політичні ухвали є, певною мірою, превентивним заходом. Отже, тут суддя не повинен бути міцно зв'язаним визначенням складу злочину.

Нема нічого страшнішого за розпливчастість визначень так званих політичних злочинів, які подаються в американських законах. «Злочини, за які може відбутися засудження президента,— зазначається в Конституції Сполучених Штатів, розд. IV, ст. I,— є державна зрада, хабарництво або інші важливі злочини та провини». Більшість конституцій американських штатів іще більш розпливчасті й невиразні.

«Державні посадові особи,— йдеться в конституції штату Массачусетс,— можуть бути притягнені до відповідальності за злочинну поведінку, якою вони відзначилися, а також за погане керівництво»[3]. «Кожен урядовець, який поставив Державу в небезпеку поганим керівництвом, хабарництвом або іншими провинами,— говориться в конституції штату Віргінія,— може постати як звинувачуваний перед палатою представників». Є конституції, які взагалі не вказують жодних видів злочинів з тим, аби справляти тиск на державних службовців, оскільки коло дій, за які вони могли б бути притягнутими до відповідальності, зовсім не обмежене[4].

Одначе наважусь зауважити, що саме м'якість американських законів у цій царині надає їм особливо грізного характеру.

Ми вже бачили, що в Європі усунення державного урядовця з посади й політична заборона обіймати таку посаду в майбутньому є всього-на-всього одним із наслідків визначеного йому покарання, тимчасом як в Америці це й є саме покарання. З цього випливає таке: в Європі політичні суди наділені страшними правами, що їх вони самі не завше знають і не вміють ними послуговуватися; трапляється, що вони зовсім не визначають покарання з побоювання покарати надто суворо. В Америці ніхто не зупиняється перед покаранням саме тому, що воно не викликає жаху в людства: засудити політичного супротивника до смерті з метою позбавити його влади є жахливим убивством в очах усіх людей; одначе оголосити свого супротивника негідним розпоряджатися владою й позбавити його цієї влади може видатися чесним наслідком боротьби.

Між тим така ухвала, що приймається так просто, не стає від цього меншим нещастям для тих, на кого вона поширюється. Великі злочинці, безперечно, не звернуть ніякої уваги на ці даремні вияви суворості закону, тимчасом як звичайні люди бачитимуть у ньому акцію, що переслідує мету знищити їхнє становище в суспільстві, заплямувати їхню честь і засудити їх до ганебної бездіяльності, яка для них страшніша за саму смерть.

Отже, вплив, що його справляє ухвала політичних судів на життя суспільства, в силу того, що він здається менш згубним, стає від цього ще більш значущим. Механізм прийняття судово-політичної ухвали не стосується безпосередньо тих, ким керують; але він цілком передає тих, хто керує, під владу більшості; право

---

[3] Розд. I, підрозд. II, § 8.

[4] Див. конституції штатів Іллінойс, Мен, Коннектикут і Джорджія.

приймати судово-політичні ухвали зовсім не дає законодавчому органові тієї величезної влади, якою він може користуватися лише в кризових ситуаціях; це право дає законодавцям помірну й упорядковану владу, що здійснюється щоденно. Якщо сила менша, то, з одного боку, нею легше надуживати.

Тому, позбавляючи політичні суди права встановлювати суто судові покарання, американці, як мені здається, радше відвернули жахітливі наслідки тиранії законодавчих органів, ніж саму тиранію. І якщо зважити всі «за» й «проти», то ще невідомо, чи не виявиться політичний суд у тому вигляді, як його розуміють у Сполучених Штатах, найгрізнішою зброєю, яку будь-коли було надано в розпорядження більшості.

Гадаю, легко буде визначити момент, коли американські республіки почнуть занепадати; для цього досить буде знати, збільшиться чи ні число політичних процесів у судах*.

Розділ VIII

ПРО ФЕДЕРАЛЬНУ КОНСТИТУЦІЮ

Досі я розглядав кожен штат як щось окреме ціле й указував на різні механізми суспільного життя, що запускаються в рух самим народом, а також на різні засоби, що використовуються ним. Одначе всі штати, про які я вів мову наче про незалежні держави, в певних випадках усе ж таки зобов'язані коритися верховній владі, а саме владі всього Союзу в цілому. Нарешті настав час описати ті повноваження верховної влади, що їх було передано Союзу, й водночас кинути побіжний погляд на федеральну конституцію[1].

Історія федеральної конституції

Походження першого Союзу. — Його слабкість. — Конгрес звертається до установчої влади. — Дворічний відтинок часу, що відділяє цей момент від дати опублікування нової конституції.

Тринадцять колоній, що водночас звільнилися з-під панування Англії наприкінці минулого століття, мали, як я це вже відзначав раніше, спільну релігію, спільну мову, спільні звичаї та майже однакові закони. Вони провадили боротьбу із спільним ворогом, і, отже, в них неминуче мали знайтися серйозні причини для утворення тісного союзу й злиття в єдину націю.

Між тим кожна колонія жила своїм власним життям і мала свій власний уряд, у кожної з них склалися особливі інтереси та традиції. Внаслідок цього всі вони чинили опір створенню описаного мною міцного й всестороннього союзу, який набув би своєї значущості внаслідок утрати індивідуальної ролі кожної з них. Звідси випливають дві протилежні тенденції: одна підштовхувала англоамериканців до об'єднання, друга ж вела їх до роз'єднання.

Поки йшла війна з метрополією, життєва потреба примушувала віддавати перевагу принципові об'єднання. І хоч закони, на засадах яких було засновано цей союз, були вельми недосконалі, взаємозв'язок між штатами й далі тривав[2].

Одначе, тільки-но було вкладено мир, вади законодавства далися взнаки з усією очевидністю: держава розпалася фактично на очах. Кожна колонія, здобувши незалежність, стала цілком суверенною республікою. Федеральний уряд, що його сама конституція прирекла на немічність і який колонії перестали підтримувати, відчувши відсутність спільної для всіх небезпеки, втратив свій авторитет настільки, що прапор Сполучених Штатів перетворився на об'єкт посміховиська з боку всіх великих народів Європи. Цей уряд не міг навіть знайти змогу дати відсіч індіанським племенам і водночас виплачувати відсотки за позиками, зробленими ними під час війни за незалежність. Перебуваю-

[1] Див. текст федеральної конституції.

[2] Див. статті конституції першої конфедерації, утвореної 1778 року. Всіма штатами ця конституція була схвалена лише 1781 року. Див. також аналіз цієї конституції, наведеної у «Федералісті» (№ 15 — 22), а також: Сторі. Коментарі до Конституції Сполучених Штатів, с. 85 — 115.

чи на грані загибелі, він офіційно оголосив себе недієздатним і покликав на допомогу установчу владу[3].

Якщо Америці колись і вдавалося хоч би на мить піднестися на той найвищий пік слави, що її жителі, сповнені гордості, бажали б навіки вкарбувати в нашу свідомість, то це, либонь, сталося б у той урочистий момент, коли загальнонаціональна влада в якомусь сенсі зреклася свого панування.

Нема нічого незвичайного в цьому, що той чи той народ енергійно бореться за свою незалежність,— у кожному столітті ми можемо побачити такі приклади. До речі, зусилля, докладені американцями для того, щоб позбутися володарювання англійців, дуже перебільшені. Відокремлені від свого супротивника океанськими просторами протяглістю в 1300 льє та підтримувані могутнім союзником, Сполучені Штати зобов'язані своєю перемогою куди більше своєму географічному розташуванню, ніж силі своєї зброї чи патріотизмові громадян. Хто наважився б порівнювати війну американців з війнами Французької революції, а зусилля Сполучених Штатів — з нашими зусиллями, коли Франція, відбиваючи атаки буквально цілої Європи, без грошей, без кредитів, без союзників, кидала двадцяту частину свого населення назустріч ворогові, однією рукою гасячи пожежу, що охопила всю країну, а другою тримаючи смолоскип, що освітлював усе довкола? Та нове в історії людства полягало все-таки в тому, що великий народ, який дізнався від своїх законодавців про те, що урядова машина зупинилася, без зайвої квапливості й без страху звернув увагу на самого себе, оцінив глибину зла і, стримуючи себе впродовж двох років, спробував знайти той засіб, який його врятував би, а вже знайшовши цей засіб, скорився йому добровільно, не проливши жодної сльозини й ні найменшої краплі крові.

Коли недоліки першої конституції стали для всіх очевидними, бродіння політичних пристрастей, що вилилися в революцію, почасти вже вляглися, а всі великі люди, породжені цією революцією, були ще живі. Для Америки це виявилося подвійним щастям. У нечисленній асамблеї[4], яка взялася до складання другої конституції, брали участь найкращі голови й найблагородніші характери, які будь-коли були в Новому Світі. Головував на цій асамблеї Джордж Вашингтон.

Ця загальнонаціональна комісія після тривалих і вдумливих обговорень подала нарешті на затвердження народові звід основних законів, які аж до наших днів визначають життя Союзу. Поступово всі штати, один за одним, прийняли його[5]. Новий федеральний уряд приступив до виконання своїх обов'язків 1789 року, після дворічного проміжку міжцарювання. Отже, Американська революція скінчилася саме тоді, коли почалася наша.

Загальні риси федеральної конституції

Поділ влади між федеральним урядом та урядами окремих штатів. — Уряди штатів є органами, що діють на засадах загального права, тимчасом як федеральний уряд — на засадах надзвичайного права.

Американці наштовхнулися на першу важкість: ішлося про поділ влади в такий спосіб, щоб різні штати, що входять до складу Союзу, й далі керували своїми справами самостійно в усьому щодо їхнього внутрішнього добробуту й щоб при цьому вся нація, представлена Союзом, існувала як єдине ціле й мала б вла-

[3] Конгрес зробив цю заяву 21 лютого 1787 року.

[4] До її складу входило всього 55 членів, у числі яких Вашингтон, Медісон, Гамільтон та двоє Моррісів.

[5] Ухвалювали його зовсім не законодавці, а спеціально вибрані з цією метою народом депутати. Нова конституція стала предметом найгрунтовніших і найзапальніших дискусій у ході асамблей, що проходили в кожному штаті.

ду, потрібну для забезпечення спільних для неї потреб. Це завдання виявилося вельми складним і важким для розв'язання.

Було зовсім неможливо заздалегідь з усією достеменністю й повнотою встановити, які повноваження під час поділу верховної влади мають перейти до уряду штату, а які — до федерального уряду.

Хто міг наперед передбачити всі найдрібніші деталі повсякденного життя народу?

Права та обов'язки федерального уряду було просто й легко встановити, бо сам Союз був створений з метою вдоволення деяких найзагальніших для всіх потреб. Права та обов'язки штатів виявилися, навпаки, дуже численними й складними, оскільки ці уряди втручалися в усі дрібниці життя суспільства.

Отже, спочатку з усією ретельністю були визначені повноваження федерального уряду, а відтак було заявлено, що всі ті повноваження, які ввійшли до цього переліку, передаються до компетенції урядів штатів. Тож урядам штатів були надані всі загальні права, тимчасом як федеральний уряд залишив за собою тільки надзвичайні[6].

Але, як і передбачалося, на практиці можуть виникати питання про точні межі компетенції цього виняткового за своїм характером уряду, а що було небезпечно залишати розв'язання таких проблем на розсуд звичайних судів, створених у різних штатах самими ж штатами, то у зв'язку з цим було засновано федеральний Верховний суд[7], унікальний судовий заклад, однією з прерогатив якого було підтримання того поділу влади між двома урядами, що суперничали між собою, поділу, який з самого початку встановила конституція[8].

---

[6] Див.: Поправки до федеральної конституції. — Федераліст. — № 132; Сторі, с. 711; Кент, Коментарі. — Т. І. — С. 364.

Треба також відзначити, що в тих випадках, коли конституція не надає конгресові *надзвичайного* права розв'язувати ті чи ті питання, штати можуть робити це самі доти, аж поки конгрес цим займеться сам. Наприклад, конгрес має право видати загальний закон про банкрутство, але не робить цього: в такому разі кожен штат може ухвалити цей закон у такому вигляді, в якому йому захочеться. Втім, це правило вдалося встановити лише після тривалих обговорень у судах, бо воно має найпосередніший стосунок до юриспруденції.

[7] Як ми зможемо далі переконатися, згаданий суд мав до цього досить опосередкований стосунок.

[8] У 45-у номері «Федераліста» поділ верховної влади між федерацією та окремими штатами тлумачиться таким чином: «Повноваження, які конституція надає федеральному урядові, достеменно визначені й нечисленні. Ті ж повноваження, що закріплені за урядом кожного штату, навпаки, досить розпливчасті й численні. Перші реалізуються переважно в зовнішній сфері діяльності держави, наприклад, у питаннях війни й миру, переговорів, торгівлі. Правда, що їх залишили за собою окремі штати, поширюються на всі терени повсякденного життя й використовуються для забезпечення відповідних умов існування людей, свободи та добробуту цього конкретного штату».

Ми ще часто посилатимемося в цьому творі на «Федераліста». Коли законопроект, що згодом перетворився на Конституцію Сполучених Штатів, усе ще перебував на обговоренні народу, схвалення якого він мав отримати, троє славетних громадян, які пізніше стали ще славнішими, а саме Джон Джей,Гамільтон та Медісон, спільними зусиллями прагнули показати народові всі переваги поданого на його схвалення проекту. З цією метою вони опублікували ряд статей, зібравши їх в одному журналі. Ці статті всі разом склали завершений трактат про конституцію. Вони назвали цей збірник «Федераліст», і ця назва так і залишилася за тим виданням.

«Федераліст» — це чудовий твір, який, незважаючи на те що він стосується самих тільки Сполучених Штатів, мали б добре знати державні діячі всіх країн світу.

Прерогативи федерального уряду

Надання федеральному урядові права вкладати мир, оголошувати війну, встановлювати загальні податки. — Царини внутрішньої політики, які перебувають у його віданні. — Уряд Союзу, більш централізований у деяких відношеннях, ніж королівська влада в добу старої французької монархії.

Народи вступають у взаємовідносини один з одним так само, як це роблять окремі люди. Тож для того, щоб успішно підтримувати взаємовідносини з чужоземними країнами, нації конче потрібен єдиний уряд.

І Союзу було надано виключне право вкладати мир і оголошувати війну, підписувати торгові угоди, формувати армію, створювати й утримувати військово-морський флот[9].

Потреба створення загальнонаціонального уряду відчувається менш нагально в процесі управління внутрішніми справами суспільства.

Але й у цій царині є певні, спільні для всіх інтереси, вдовольнити які з більшою користю здатна тільки загальнонаціональна влада.

Союзові надали право карбувати монету, регулювати її цінність і цінність чужоземних грошей, створювати поштові служби, прокладати основні шляхи сполучення, що пов'язують докупи різні частини національної території[10].

Усі визнали, що уряд кожного штату зовсім вільно діє у сфері своїх повноважень, хоч він міг би й надуживати наданою йому свободою і нерозумними діями створити загрозу безпеці всього Союзу взагалі. В таких рідкісних і заздалегідь визначених випадках федеральний уряд отримав право втручатися у внутрішні справи штатів[11]. Отже, цілком визначаючи за кожною республікою, що входила до федерації, право вносити зміни до свого законодавства й переглядати його, їм, однак, заборонили видавати закони, що мають зворотну дію, а також надавати шляхетські титули[12].

І нарешті, для того щоб федеральний уряд зміг виконувати покладені на нього обов'язки, йому надали необмежене право збирати податки[13].

Якщо уважніше подивитися на поділ компетенції між федерацією та штатами, як це зафіксовано у федеральній конституції, якщо проаналізувати ті повноваження верховної влади, що їх залишили за собою окремі штати, а також ті, що їх було передано Союзові, то легко помітити, що федеральні законодавці склали собі вкрай ясне й правильне уявлення про те, що я раніше називав централізацією урядової влади.

Сполучені Штати є не тільки республікою, а ще й федерацією. Між тим загальнонаціональна влада в цій країні якоюсь мірою більш централізована, ніж у багатьох абсолютистських монархіях Європи тієї самої доби. Як доказ я наведу тут усього-на-всього два приклади.

У Франції налічувалося тринадцять верховних судів, що, як правило, мали право тлумачити закони в останній інстанції. Крім того, у Франції були провінції, або ж так звані державні землі, які навіть після того, як верховна влада, що репрезентувала всю націю, наказувала стягти той чи той податок, могли відмовити їй у сприянні.

---

[9] Див. конституцію, розд. VIII; Федераліст. — № 41, 42; Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 207; Сторі, с. 358 — 382, 409 — 426.

[10] Йому надали ще чимало таких самих прав: наприклад, право ухвалювати загальні закони про банкрутство, закріплювати за авторами виключні права на винаходи.

[11] Навіть у цих випадках його втручання має опосередкований характер. Союз діє через свої суди, як трохи далі ми зможемо пересвідчитися.

[12] Див. федеральну конституцію, розд. X, ст. І.

[13] Конституція, розд. VIII, IX, X; Федераліст. — № 30 — 36, а також 41, 42, 43, 44; Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 207, 381; Сторі, с. 329, 514.

Американський Союз має тільки один суд, який тлумачить закони, а також один законодавчий орган, що видає ці закони; податки, затверджені голосуванням представниками всієї нації, є обов'язковими для всіх громадян. Тож у цих двох важливих сферах Союз вирізняється куди вищим ступенем централізації, ніж французька монархія, хоча Союз є не що інше, як просте об'єднання республік.

В Іспанії деякі провінції мали право встановлювати власну митну систему, хоча, власне, це повноваження мало належати центральній верховній владі.

В Америці тільки конгрес має право визначати торговельні взаємовідносини між штатами. Отже, в цьому разі урядова влада федерації більш централізована, ніж влада уряду королівської Іспанії.

Щоправда, у Франції та Іспанії королівська влада завше мала змогу, а в разі потреби навіть шляхом застосування сили, здійснювати те, чого не дозволяла їй конституція королівства, тож врешті-решт остаточний наслідок був однаковий. Але цього разу мова йде про теорію.

Федеральна влада

Після того як ми визначили, що у федерального уряду є чітко окреслене коло діяльності, треба пояснити, які ж основні напрями його діяльності.

Законодавча влада

Поділ законодавчого органу на дві палати. — Відмінності у формуванні цих двох палат. — Принцип незалежності штатів має першорядне значення при формуванні сенату. — Принцип народовладдя править за основу для визначення складу палати представників. — Своєрідні наслідки, які випливають з того факту, що конституції тільки тоді відзначаються логічністю, коли народи ще дуже молоді.

Створюючи союзну владу, американці багато в чому дотримувалися тієї схеми, за якою раніше будувалися конституції кожного окремого штату.

Федеральний законодавчий орган Союзу складається із сенату та палати представників.

Було передбачено, що формування цих двох палат відбуватиметься за різними правилами, що мало відповідати духові примирення різних інтересів.

Як я вже відзначав, виробляючи федеральну конституцію, довелося рахуватися з двома протилежними тенденціями, які панували тоді в суспільстві. Ці дві тенденції послужили основою для виникнення двох різних систем поглядів.

Одні хотіли бачити в Союзі своєрідну лігу незалежних держав — такий собі конгрес, у якому представники різних народів збиралися б для обговорення тих чи тих питань, що відбивають спільний для всіх інтерес.

Інші мали намір об'єднати всіх жителів колишніх колоній в одну єдину націю й створити такий уряд, сфера діяльності якого хоч і була б обмеженою, але який у межах своєї компетенції міг би діяти як єдиний представник нації. Ці дві позиції привели б на практиці до зовсім різних наслідків.

Так, якби йшлося про утворення ліги незалежних держав, а не про створення загальнонаціонального уряду, то право ухвалювати закони належало б більшості громадян штатів, а зовсім не більшості жителів Союзу. Річ у тім, що в такому випадку кожен штат, великий чи малий, зберіг би за собою статус незалежної держави й входив би до складу Союзу на правах абсолютної рівності з іншими штатами. У тому ж разі, якщо всіх жителів Сполучених Штатів розглядали б як один-єдиний народ, то, природно, творцями закону мали б стати всі громадяни Союзу.

Цілком зрозуміло, що невеликі штати не могли піти на застосування цієї системи, бо за верховної влади федерації вони повністю позбавлялися б можли-

вості існувати як самостійні одиниці, оскільки з держави, яка бере участь поряд з іншими в управлінні, вони перетворилися б на незначну частину великого народу. Перша система дозволяла їм зберегти необгрунтовано велику владу, тимчасом як друга вела їх до цілковитої загибелі.

За такого стану справ сталося те, що звичайно стається, коли інтереси заходять у суперечність з розмірковуваннями: правила логіки було підпорядковано вимогам дійсності. Законодавці вибрали щось середнє між цими двома крайностями й тим самим поєднали дві системи, теоретично несумісні.

Принцип незалежності штатів став переважним під час формування сенату, а принцип народовладдя — під час утворення палати представників.

Кожен штат має право направляти до конгресу двох сенаторів і певне число членів палати представників, пропорційне чисельності населення цього штату[14].

Внаслідок цього аж до теперішнього часу штат Нью-Йорк має в конгресі сорок членів палати представників і всього двох сенаторів, штат Делавер — двох сенаторів і всього тільки одного члена палати представників. Отже, штат Делавер за кількістю сенаторів дорівнює штатові Нью-Йорк, тимчасом як у палаті представників останній має в сорок разів більший вплив, ніж перший. Тож може трапитися так, що меншість населення, яка переважає в сенаті, зуміє цілком паралізувати волю більшості, представленої в іншій палаті, а це вкрай суперечить самому духові конституційного правління.

Сказане є чудовим свідченням того, наскільки важко й наскільки рідко вдається логічно й раціонально зв'язати воєдино всі розрізнені частини державного законодавства.

З часом один і той самий народ починає виявляти різні інтереси і встановлювати різні права. Коли ж мова заходить про вироблення нової, всеохопливої конституції, ці інтереси та права перетворюються на природні перепони для того, щоб ті чи ті політичні принципи втілювалися в життя цілком, із всіма наслідками, що випливають з цього. Отож закони можуть бути логічними тільки на світанку становлення будь-якого суспільства. Й якщо ви бачите, що якийсь народ логічний у своїй законотворчості, не кваптеся робити висновок про його мудрість, виходьте ліпше з того факту, що він просто ще молодий.

У період складання федеральної конституції в середовищі англоамериканців були тільки два підходи, вкрай протилежні один одному: перший полягав у прагненні до збереження індивідуального обличчя кожного штату зокрема, а другий — об'єднанні всього народу в єдиний союз. Отже, треба було знайти якийсь компроміс.

Між іншим слід визнати, що цей розділ конституції досі не призвів до тих негативних наслідків, яких можна було б побоюватися тоді, коли він писався.

Усі штати ще молоді, досить близькі один до одного; в них схожі звичаї, переконання та потреби; відмінності ж, що виникають внаслідок їхніх великих чи малих розмірів, недостатні для того, щоб інтереси штатів виявилися справді протилежними. Тому ще ніколи не було випадку, аби в сенаті маленькі штати

---

[14] Кожні десять років конгрес наново визначає число депутатів, що посилаються від кожного штату до палати представників. Їх загальне число 1789 року склало 69 чоловік, а 1833 року — 240 чоловік (Американський альманах. — 1834. — С. 194).

У конституції було сказано, що на кожні 30 тисяч жителів число представників не повинно перевищувати одного, тимчасом як не було вказано найменше число жителів, які мали б право посилати представника до палати. Конгрес не мав за потрібне збільшувати число членів палати представників у тій самій провінції, де зростала чисельність населення. Першим законом, який мав стосунок до цього питання, став закон від 14 квітня 1792 року (див.: Сторі. Закони Сполучених Штатів. — Т. І. — С. 235), який встановив, що на кожні 33 тисячі жителів припадатиме по одному членові палати представників. Згідно з останнім законом, виданим 1832 року, член палати представників висувається від кожних 48 тисяч жителів. При визначенні квоти населення, репрезентованого в палаті, до розрахунку бралося все вільне чоловіче населення й три п'ятих від загального числа рабів.

об'єднувалися для того, щоб протистояти намірам великих штатів. Окрім того, вияв волі всього народу законодавчим шляхом становить собою таку нездоланну силу, що, коли більшість під час голосування в палаті представників справді виявляє цю волю, сенат зовсім безсилий щось змінити.

Не треба також забувати про те, що зовсім не від американських законодавців залежало перетворення на одну єдину націю народу, для якого вони складали закони. Мета федеральної конституції полягала не в знищенні штатів як самостійних одиниць, а тільки в обмеженні цієї самостійності. Тому якщо цим окремим структурам залишалася реальна влада (а відібрати цю владу в них було неможливо), то цим самим уже заздалегідь визначалася відмова від постійного примусу з метою підкорити штати волі більшості. Тільки-но вдалося сформулювати цей принцип, залучення індивідуальних сил штату до єдиного механізму функціонування федерального уряду не становило собою вже нічого незвичайного. Це було визнанням наявної реальності, а саме: якщо влада офіційно визнана, з нею треба ладнати, а не порушувати її закони.

Інші відмінності між сенатом та палатою представників

Сенатори обираються законодавчими зборами штатів. — Члени палати представників обираються народом. — Двоступеневі вибори до сенату. — Прямі — до палати представників. — Терміни повноважень сенаторів та членів палати представників. — Прерогативи.

Сенат відрізняється від палати представників не тільки за самим принципом представництва, а й за порядком обрання, тривалістю терміну повноважень сенаторів і суттю самих повноважень.

Палата представників обирається народом, сенат — законодавчими зборами штату.

Палата представників формується внаслідок прямих виборів, сенатори вибираються в два тури.

Термін повноважень членів палати представників — усього два роки, сенатори отримують свої мандати на шість років.

Палата представників має суто законодавчі функції. Вона втручається у сферу судової влади тільки в тому разі, коли висувається звинувачення перед державними посадовими особами. Сенат же бере участь у складанні законів, він судить політичні правопорушення, що їх передає на його розгляд палата представників; окрім того, він є найвищою виконавчою радою всієї нації. Угоди, вкладені президентом, вступають у силу тільки тоді, як їх затвердить сенат, усі призначення на посади, які робить президент, аби стати остаточними, мусять також бути затвердженими цим органом[15].

Виконавча влада[16]

Залежність президента. — Виборність та відповідальність. — Свобода президента в межах відведеної йому компетенції; нагляд за його діями з боку сенату, без права спрямовувати ці дії. — Заробіток президента, який призначається при його вступі на посаду. — Відкладне вето.

Перед американськими законодавцями стояло важке для виконання завдання: вони прагнули до створення виконавчої влади, яка залежала б від волі більшості і яка разом з тим була б досить сильною, аби вільно діяти в межах своєї компетенції.

Підтримання республіканської форми правління вимагало, щоб голова виконавчої влади підлягав волі всього народу.

---

[15] Див.: Федераліст. — № 52 — 66; Сторі, с. 199 — 314; Конституція, розд. 2, 3.

[16] Див.: Федераліст. — № 67 — 77; Конституція, ст. 2: Сторі, с. 315, 515 — 780; Кент. Коментарі, с. 255.

Президент є виборною посадовою особою. Його честь, його майно, його свобода, його життя є в очах народу постійними гарантами належного використання дорученої йому влади. Користуючись владою, президент, до речі, не є цілком незалежний: сенат здійснює контроль за його взаємовідносинами з чужоземними державами, а також за тим, як він розподіляє державні посади, щоб відвернути корупцію самого президента та його можливі спроби корумпувати інших.

Законодавці Союзу розуміли, що носій виконавчої влади буде неспроможний з користю й гідністю здійснювати покладені на нього обов'язки, якщо не вдасться надати цій владі більшої стабільності й більшої сили, ніж та, яку вона мала в межах окремих штатів.

Президента стали обирати терміном на чотири роки з правом наступного переобрання. Перспектива переобрання надавала йому мужності, аби працювати задля загального добра, й розширювала можливості його діяльності.

Президента зробили представником виконавчої влади всього Союзу. Законодавці навіть утрималися від того, щоб ставити його рішення в залежність від схвалення якою-небудь радою: це був небезпечний засіб, який, послаблюючи силу уряду, водночас зменшував би і його відповідальність за свої дії. Сенат міг оголосити недійсними деякі розпорядження президента, але він не міг ні примусити президента діяти в тому чи тому напрямі, ні поділити з ним виконавчу владу. Вплив законодавчої влади на виконавчу може бути й прямим, одначе ми тільки-но переконалися в тому, що американці зробили все, аби цього не сталося. Він може бути й опосередкованим.

Маючи змогу позбавити державну посадову особу зарплатні, палати конгресу відбирають у неї певну частку її незалежності; крім того, тільки вони можуть видавати закони, й, отже, можна побоюватися, що вони поступово, крок за кроком, позбавлять її навіть тієї частки влади, яку прагнула зберегти за нею конституція.

Така залежність виконавчої влади є однією з вад республіканських конституцій. Американці не змогли нейтралізувати тенденцію до захоплення урядової влади, властиву законодавчим органам, але вони зуміли бодай трохи послабити її.

Зарплатня президента визначається під час його вступу на посаду на весь термін його повноважень. Президенту також надається право відкладного вето, що дозволяє йому затримувати проходження законів, що можуть ліквідувати незалежність, надану йому конституцією. Одначе боротьба між президентом та законодавчою владою завше залишається нерівною, бо законодавчі органи, впираючись у своїх намірах, завжди спроможні зламати опір, що чиниться їм. Водночас право відкладного вето принаймні приводить до того, що їм доводиться знову розглядати те чи те вже раз розглянуте питання й цього разу вони вже змушені приймати ухвалу вже на засадах більшості в дві третини голосів. Крім того, право вето є своєрідним зверненням до народу. Виконавча влада, яка за відсутності такої гарантії могла би бути придушеною таємно, доводить свою правоту й примушує вислухати свої докази. Одначе, якщо законодавча влада й далі впиратиметься в своїх намірах, чи перемога не виявиться знову в її руках? На це я відповім, що в конституції кожного народу, хоч би якою вона була, є настанова, згідно з якою законодавець змушений звертатися до здорового глузду та доброзичливості громадян. Така настанова відбита виразніше й послідовніше в конституціях республік і прихована та завуальована в конституціях монархій; але вона завжди є. Нема такої країни у світі, де б закон міг передбачити все й де інститути влади були б спроможні замінити собою здоровий глузд та високу мораль жителів.

У чому становище президента Сполучених Штатів відрізняється від становища конституційного монарха у Франції

У Сполучених Штатах виконавча влада обмежена й має винятковий характер, як і сама верховна влада народу, від імені якого вона діє. — Виконавча влада у Франції всеохопна, як і верховна влада. — Король є одним із авторів законів. — Президент — тільки виконавець законів. — Інші відмінності, що витікають із відмінностей у термінах перебування при владі цих двох осіб. — Сфера діяльності президента як представника виконавчої влади обмежена. — Свобода короля у сфері виконання. Франція, незважаючи на всі ці відмінності, більше схожа на республіку, ніж Союз — на монархію. — Порівняння чисельності посадових осіб, що діють у сфері виконавчої влади в обох країнах.

Виконавча влада відіграє таку важливу роль у долях нації, що я вважаю конче необхідним зупинитися на цьому питанні й детальніше пояснити, яке місце їй відвели американці.

Щоб скласти собі ясне й достеменне уявлення про становище президента в Сполучених Штатах, буде корисно порівняти його роль з роллю короля в одній з конституційних монархій Європи.

Порівнюючи, я не стану звертати особливу увагу на зовнішні вияви влади: вони радше заводять в оману того, хто їх завважує, ніж правлять йому за хоча б якусь певну провідну нитку.

Коли монархія поступово перетворюється на республіку, носій виконавчої влади й далі зберігає в цій країні свої титули, йому виказують ті самі почесті та знаки пошани, в нього навіть залишаються належні йому грошові кошти, й усе це відбувається впродовж тривалого часу після того, як сама влада вже позбулася своєї могутності. Англійці, відтявши голову одному із своїх королів та прогнавши з трону іншого, й далі кланялися, звертаючись до спадкоємців цих монархів.

З іншого боку, коли республіка потрапляє під владу однієї людини, ця людина й надалі зберігає простоту, рівність і скромність у звертанні, так ніби вона ні в чому не вивищувалася над усіма іншими. Коли імператори деспотично розпоряджалися майном і навіть самим життям своїх співгромадян, люди, що розмовляли з ними, все ж таки величали їх «цезарями», а самі вони по-простому заходили повечеряти до своїх друзів.

Отже, облишмо зовнішні атрибути й спробуймо зазирнути глибше.

Верховна влада в Сполучених Штатах поділена між Союзом та штатами, тимчасом як у нас вона єдина й неподільна. В цьому я бачу першу й найістотнішу відмінність між президентом Сполучених Штатів і королем Франції.

У Сполучених Штатах виконавча влада обмежена й має винятковий характер, як і сама верховна влада народу, від імені якої він діє. У Франції виконавча влада всеохопна, як і сама верховна влада.

Американці мають федеральний уряд, ми ж маємо загальнонаціональний уряд.

Це перша, але не єдина обставина, що зумовлює нижчий статус президента, випливає із самої природи речей. Другою важливою обставиною є те, що саме верховній владі належить право ухвалювати закони.

У Франції король насправді має певну частину повноважень верховної влади, бо без його санкції закони не можуть набрати сили, до того ж він сам є виконавцем законів.

Президент також є тією особою, яка виконує закони, одначе він тому не бере реальної участі в їх створенні, що його відмова схвалити закон не справляє вирішального впливу на існування цього закону. Отже, він не має ніякої верховної влади, а може тільки вважатися її представником.

Король у Франції не тільки сам має частину повноважень верховної влади, а й до того ж бере участь у формуванні законодавчих органів, яким належить решта прав верховної влади. Король може призначати членів однієї палати й достроково розпускати другої, якщо він такого забажає. Президент Сполучених Штатів аж ніяк не бере участі у формуванні законодавчих органів і не має права їх розпуску.

Король поряд з членами палат має право пропонувати той чи той закон на розгляд.

Президент не має права законодавчої ініціативи.

У палатах короля репрезентують кілька міністрів, які викладають його точку зору, підтримують його пропозиції та намагаються домогтися утвердження його принципів управління країною в парламенті.

Президент та його міністри не мають права бути членами конгресу, тож він може впливати на цей вельми важливий орган і викладати там свої погляди тільки опосередковано.

Отже, французький король стоїть на рівні із законодавчими зборами, які не можуть діяти без нього, як і сам король не може керувати країною без законодавчих зборів.

Президентська влада стоїть нібито біля законодавчої влади й є нижчою за рівнем і залежить від законодавчої.

Навіть у самому дійстві виконавчої влади — а це та сама сфера, в якій становище президента, либонь, найбільш схоже на становище французького короля,— є цілий ряд характерних рис, які зумовлюють куди нижчий рівень президента порівняно з владою короля.

Перевагою королівської влади у Франції, якщо її порівнювати з владою президента, є її більша тривалість; а саме тривалість перебування біля влади і є найпершою умовою її могутності. Люблять і бояться того, кому належить довге існування.

Президент Сполучених Штатів виконує свої обов'язки під невтомним і пильним контролем. Президент проводить усю підготовчу роботу по вкладанню угод, але не може ухвалювати остаточного рішення в цій галузі, він пропонує кандидатури на ті чи ті посади, одначе затверджує їх знову ж таки не він[17].

Король Франції є необмеженим володарем у сфері виконавчої влади.

Президент Сполучених Штатів несе відповідальність за свої дії. Французькі ж закони говорять про те, що особа короля Франції недоторкана.

Тим часом, як над тим, так і над тим є якась спрямовуюча влада — влада громадської думки. У Франції ця влада визначена менш виразно, ніж у Сполучених Штатах; вона менш визнана й слабкіше закріплена в законах, хоч вона й існує де-факто. В Америці ця влада справляє свій уплив під час виборів та під час прийняття тих чи тих ухвал; у Франції вона виявляє себе у вигляді революцій.

Отже, незважаючи на всі відмінності конституцій, Франція та Сполучені Штати схожі одне на одне в тому, що панівною силою в цих країнах є громадська думка. Отже, вихідний принцип, що лежить у основі законів цих країн, власне, один і той самий, хоча його застосування вирізняється більшим чи меншим ступенем свободи й часто-густо призводить до найрізноманітніших наслідків. За своєю природою цей принцип цілком відбиває республіканський дух. Тому, як

[17] Конституція залишила неясним питання про те, чи зобов'язаний президент запитувати згоди сенату при призначенні федеральних посадових осіб або в разі їх усунення з посади. «Федераліст» у № 77-у схиляється до позитивної відповіді, одначе 1789 року конгрес обгрунтовано вирішив, що оскільки президент — особа відповідальна, то його не можна примусити тримати на службі чиновників, яким він не довіряє. Див.: Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 289.

мені здається, Франція зі своїм королем більше схожа на республіку, ніж Союз зі своїм президентом — на монархію.

У всьому тому, що я виклав вище, я намагався вказати тільки на найістотніші відмінності. Якби я прагнув показати деталі, то цього разу несхожість двох країн виявилася б іще разючішою. Одначе мені належить сказати ще багато, тому я постараюсь бути коротким.

Я вже відзначав, що сфера влади президента Сполучених Штатів обмежена, як і сфера верховної влади, тимчасом як влада короля у Франції безмежна.

Я міг би показати, що виконавча влада короля Франції виходить навіть за свою природну межу, хоч би якою широкою вона була, тисячею шляхів проникаючи в царину управління інтересами окремих особистостей.

Одна з причин такого великого впливу французького короля полягає в тому, що у Франції є величезне число урядовців, які практично всі без винятку зобов'язані своїм призначенням носієві виконавчої влади. В нашій країні їхнє число перевищило всі природні межі й сягає 138 тисяч чоловік[18]. Як наслідок, кожну з цих 138 тисяч призначених посадових осіб треба розглядати як додаткові часточки, що посилюють виконавчу владу. Президент же позбавлений необмеженого права призначати посадових осіб на державні пости, та й кількість цих постів не перевищує 12 тисяч[19].

Випадкові обставини, здатні посилити вплив виконавчої влади

Зовнішня безпека Союзу. — Вичікувальна політика. — Армія, яка налічує 6 тисяч солдатів. — Флот, який складається всього з кількох кораблів. — Значні прерогативи президента, якими він не має нагоди скористатися. — Слабкість президента, що виказує себе в процесі його діяльності.

Якщо виконавча влада в Америці слабкіша, ніж у Франції, то причини цього радше всього слід шукати в конкретних обставинах, а не в законах.

Виконавча влада країни має найбільшу змогу виявити властиву їй силу й спритність головним чином у сфері взаємовідносин з чужоземними державами.

Якби існуванню Союзу безперервно загрожувала якась небезпека, якби його життєві інтереси повсякденно переплітались з інтересами інших народів, то цього разу роль носія виконавчої влади в громадській думці могла б помітно вирости залежно від того, як він виконує те, чого від нього чекають.

Справді, президент Сполучених Штатів є головнокомандуючим збройних сил, але військо налічує всього 6 тисяч солдатів, а в флоті всього-на-всього кілька кораблів. Він керує сферою взаємовідносин з чужоземними державами, але Сполучені Штати не мають сусідів. Відокремлені від решти світу океаном, поки ще заслабкі, аби прагнути запанувати на морі, Сполучені Штати Америки не мають ніяких ворогів, а їхні інтереси рідко зіштовхуються з інтересами інших країн земної кулі.

З цього стає очевидним, що не варто оцінювати практику керівництва країною, виходячи із самих тільки теоретичних побудов.

---

[18] Грошові суми, які Французька держава щороку виплачує всім цим посадовим особам, складають 200 мільйонів франків.

[19] У Сполучених Штатах щороку публікується альманах «Національний календар», в якому можна знайти імена всіх федеральних посадових осіб. Цифри, що їх я тут наводжу, взяті мною з «Національного календаря» за 1833 рік.

Із усього сказаного вище випливає, що король Франції має у своєму розпорядженні в одинадцять разів більше державних постів, ніж президент Сполучених Штатів, хоча чисельність населення Франції всього-на-всього тільки в півтора раза більша, ніж чисельність Союзу.

Президент Сполучених Штатів володіє майже королівськими прерогативами, якими він не має нагоди скористатися, а ті права, якими він нині наділений, виявляються внаслідок обставин обмеженими; закони дають йому змогу бути могутнім, одначе умови, в яких він діє, роблять його слабким.

У Франції виконавча влада перебуває в постійній боротьбі з величезними перепонами, що виникають на її шляху, й використовує чималі кошти для їх подолання. Її роль зростає залежно від досягнень та важливості тих подій, якими вона керує. При всьому цьому її конституція не зазнає ніяких змін.

Якби закони зробили цю владу такою слабкою та обмеженою, якою ми бачимо її в Сполучених Штатах Америки, то все одно невдовзі її вплив помітно посилився б.

Чому президентові Сполучених Штатів для виконання його обов'язків не потрібна підтримка більшості сенаторів та членів палати представників

Конституційний монарх не може правити, якщо його погляди розбігаються з панівною в законодавчих органах точкою зору,— цей постулат у Європі вважається аксіомою.

Чимало президентів Сполучених Штатів подеколи втрачали підтримку більшості в законодавчих органах, але ця обставина зовсім не змушувала їх відмовлятися від влади й не завдавала суспільству якихось помітних неприємностей.

Я чув, як цей факт наводився в доказ незалежності й могутності виконавчої влади в Америці. Одначе досить трохи поміркувати, аби, навпаки, побачити в цьому свідчення її безсилля.

Королеві в Європі потрібна підтримка законодавчих органів для виконання обов'язків, покладених на нього конституцією, бо ці обов'язки надзвичайно широкі й значущі. Конституційний монарх у європейських країнах не просто виконавець законів, він володіє всією повнотою влади в сфері їх утілення в життя, тож якщо закон спрямований проти короля, то він може паралізувати дію закону. Йому потрібна підтримка палат у схваленні законів, палатам же потрібен король для реалізації цих законів. Ці дві влади не можуть діяти одна без одної, бо тільки-но між ними виникає розбіжність з того чи того питання, негайно порушується функціонування державного механізму.

В Америці ж президент не може завадити ухваленню законів, він також не може ухилитися від їх виконання. Його щира й зацікавлена участь у керівництві державою, безперечно, корисна, але не є необхідністю. Його діяльність прямо чи опосередковано підпорядкована законодавчій владі, а там, де він від неї не залежить, президент практично безсилий щось удіяти. Отже, слабкість, а не сила дозволяє йому функціонувати в умовах протистояння із законодавчою владою.

В Європі злагода між королем та законодавчими органами є неодмінною умовою, бо між ними може спалахнути серйозна боротьба; в Америці злагода не конче потрібна, бо там неможлива сама боротьба.

Обрання президента

Зростання небезпек, що чаяться в системі виборності голови виконавчої влади, залежно від розширення його прерогатив. — Для американців можливе впровадження цієї системи, бо вони не мають потреби в сильній виконавчій владі. — Яким чином обставини можуть сприяти впровадженню системи виборності. — Чому вибори президента ні в чому не змінюють принципів функціонування урядового механізму. — Вплив виборів президента на долю дрібних урядовців.

У системі виборності голови виконавчої влади великого народу чаїться ряд небезпек, на які досить виразно вказує наш власний досвід, а також дослідження істориків.

Тому я торкнуся цієї теми тільки стосовно Америки.

Річ у тім, що небезпеки, які приховує в собі система виборності, можуть бути більш чи менш значущими залежно від того місця, яке посідає в суспільстві виконавча влада, від її значення в структурі державної влади, від порядку виборів та від умов, в яких живе народ, що готується взяти участь у виборах.

Вади системи виборності голови держави полягають у тому — й це часто і небезпідставно підкреслюється,— що вона дає таку спокусливу змогу для виявлення особистих амбіцій і так гостро розпалює пристрасті в гонитві за владою, що часто-густо законних засобів досягнення цієї влади вже замало, і, як наслідок, люди зважуються вдатись до сили, якщо їм бракує прав.

Очевидячки, що чим ширші прерогативи виконавчої влади, тим більшим стає бажання домогтися її; що дужче розпалюється честолюбство претендентів, то активніше їх підтримують низи, але не менш честолюбні урядовці, які розраховують поділити владу й могутність після того, як переможе їхній кандидат.

Внаслідок цього небезпеки, що криються в системі виборності, зростають прямо пропорційно до того впливу, який справляє виконавча влада на справи цілої держави.

Революції в Польщі не можна пояснювати самим тільки фактом наявності там виборності, треба враховувати й те, що виборна посадова особа правила величезною монархією.

Отже, перш ніж розмірковувати про безумовні достойності системи виборності, треба розв'язати таке преюдиціальне питання, а саме: чи дозволяють географічне розташування, закони, звичаї, моральні устої та переконання народу, який має намір упровадити в себе таку систему, встановити в цій країні слабку й залежну виконавчу владу, оскільки прагнення мати голову держави з широкими й сильними повноваженнями та водночас бажання обрати його є, на мій погляд, зовсім не сумісними. Що ж до мене, то мені відомий єдиний спосіб перетворити спадкову королівську владу на владу виборну: спершу треба звузити сферу її діяльності, а відтак поступово скорочувати її повноваження, поступово привчаючи народ жити без її сприяння. Та саме цим республіканці в Європі не бажають займатися зовсім, оскільки багато хто з них тільки тому ненавидить тиранію, що безпосередньо на собі відчуває її жорстокі вияви, тимчасом як розмах виконавчої влади їх особисто не заторкує. Вони піддають нападкам тільки саму природу цієї влади, не помічаючи, що між цими двома явищами існує тісний взаємозв'язок.

Досі ще не знайшлося людини, яка ризикнула б своєю честю та життям заради того, щоб стати президентом Сполучених Штатів, бо влада президента тимчасова, обмежена й залежна. Потрібна величезна ставка в цій грі для того, аби з'явилися відчайдушні гравці, ладні вступити в боротьбу. Поки що жоден з кандидатів не зміг викликати ні надто гарячих симпатій, ні небезпечних пристрастей серед населення. Причина цього вкрай проста: домігшись становища голови держави, він не спроможний дати своїм прихильникам ні більшої влади, ні

солідного багатства, ні великої слави; його власний вплив у країні надто слабкий, аби внаслідок його приходу до влади різні угруповання досягли великих успіхів чи зазнали цілковитої поразки.

Спадкові монархи мають одну істотну перевагу: приватні інтереси однієї родини тут постійно й якнайтісніше пов'язані з інтересами держави, й тому ніколи не трапляється так, аби держава опинилася віч-на-віч сама з собою. Я не можу твердити, що в цих монархіях справи йдуть ліпше, ніж будь-де в інших місцях, одначе принаймні там завше є хтось, хто чи то добре, чи то погано, але займається згідно зі своїми здібностями всіма державними справами.

Навпаки, в державах, де голови урядів обираються, в міру наближення виборів і навіть задовго до них механізм державної влади починає діяти за інерцією. Безперечно, можна розробити такі закони, за якими вибори провадилися б просто й швидко, аби пост голови виконавчої влади ніколи не залишився б, сказати б, вакантним. Одначе, незважаючи ні на що, безвладдя все ж таки люди відчувають, усупереч зусиллям законодавців.

У міру наближення виборів голова виконавчої влади починає думати тільки про майбутні вибори, про майбутню боротьбу; в нього вже нема майбутнього, він не спроможний вживати якихось заходів і лише мляво здійснює все те, що, цілком імовірно, доведеться завершувати комусь іншому. «Я вже так близько до моменту моєї відставки,— писав президент Джефферсон 21 січня 1809 року (за шість тижнів до виборів),— що беру участь у справах лише тим, що висловлюю свою думку. Я вважаю справедливим надати моєму наступникові всю ініціативу тих починань, за виконання яких йому доведеться спостерігати й за які він повинен буде нести всю повноту відповідальності».

З іншого боку, всі погляди країни також зосереджені на підготовці нових виборів, вона чекає їхніх наслідків.

Чим значиміше місце, яке посідає голова виконавчої влади в управлінні справами держави, тим вагоміша й потрібніша його повсякденна діяльність і тим більше небезпеки приховує в собі таке становище. У народу, який звик до того, що ним керує виконавча влада, і який, навіть більше, звик до її адміністративних розпоряджень, вибори не можуть не викликати надзвичайно глибоких потрясінь.

У Сполучених Штатах виконавча влада може безкарно сповільнювати свої дії, бо у своїх виявах ця влада надто слабка та обмежена.

Після обрання нового голови держави у внутрішній та зовнішній політиці країни майже завше відчувається нестабільність. У цьому полягає одна з вад системи виборності.

Але ця влада відчувається більшою чи меншою мірою залежно від тієї частки влади, яку має виборна посадова особа. В Римі принципи, закладені в підвалини урядової влади, залишалися незмінними, хоч консули змінювалися щороку, бо вирішальною, керівною силою був сенат, а він був спадковим інститутом. Якби в більшості європейських монархій королів обирали, то королівство змінювало б своє обличчя з кожним новим обранцем.

В Америці президент справляє досить істотний вплив на державні справи, одначе він не керує ними — над усім панує влада народу. Отже, щоб змінити основні напрями здійснюваної політики, треба змінити всю масу населення, а не тільки самого президента. Тому в Америці принцип обраності голови виконавчої влади не справляє помітного негативного впливу на стійкість усього уряду.

Втім, та сама нестійкість, до якої призводить хибність системи виборності, відверто відчувається й у сфері діяльності президента, хоч би яка була вона обмежена.

Американці цілком обґрунтовано вважали, що голові виконавчої влади, щоб виконувати всі покладені на нього обов'язки й нести за їх виконання всю по-

вноту відповідальності, потрібно по змозі вільно відбирати своїх урядовців і відкликати їх на свій розсуд, а законодавчому органові треба радше спостерігати за діями президента, ніж керувати ним. Тож кожні нові вибори призводять до того, що федеральні державні службовці не знають, як обернеться в майбутньому їхня доля.

У конституційних монархіях Європи постійно чути нарікання на те, що доля другорядних урядових чиновників частенько залежить від долі міністрів. Їхнє становище значно гірше в тих державах, де належить обирати й самого голову уряду. Причина цього проста: в конституційних монархіях міністри змінюють один одного досить часто, одначе основний представник виконавчої влади не змінюється ніколи, і тому дух оновлення достатньою мірою обмежений. Отже, зміни в системі керівництва тут відбуваються радше в поодиноких випадках, ніж у своїй основі; неможливо різко змінити одну систему на іншу без своєрідної революції. В Америці ж така революція відбувається кожні чотири роки, причому від імені закону.

Що ж до проблем особистого характеру, які неминуче виникають внаслідок застосування такого законодавства, то треба визнати, що нестійкість становища посадових осіб в Америці не супроводжується тим лихом, якого можна було б очікувати в інших державах. У Сполучених Штатах настільки легко забезпечити собі незалежне існування, що, відібравши в урядовця ту чи ту посаду, можна в цілому ряді випадків позбавити його тих чи тих життєвих вигод, але ніколи — засобів до існування.

На початку цього розділу я сказав про те, що небезпеки, які випливають із застосування системи виборності голови виконавчої влади, можуть бути більшими чи меншими залежно від умов життя, властивих для народу, який бере участь у виборах.

Марними виявляються будь-які зусилля применшити значення виконавчої влади в суспільстві, бо є одна царина, в якій ця влада має вельми великий вплив незалежно від ролі відведеної їй законами. Йдеться про зовнішню політику держави: переговори можуть починатися й тривати успішно тільки в тому разі, коли вони ведуться однією й тією самою людиною.

Що безнадійніше й смертельно небезпечніше становище народу, то більше відчувається потреба в послідовній і стійкій зовнішній політиці й небезпечнішим стає застосування системи виборності голови держави.

Політика американців у сфері міжнародних відносин надзвичайно проста; можна було б сказати, що нікому вони не потрібні й вони самі не відчувають ні в кому потреби. Їхня незалежність перебуває поза небезпекою.

Отже, в Сполучених Штатах сфера компетенції голови виконавчої влади обмежена не тільки законами, а й обставинами. Президент може часто змінювати свої погляди, але держава ніскільки не терпить від цього й не може від цього загинути.

Хоч би якими були прерогативи голови виконавчої влади, той період, який безпосередньо передує виборам, а також той проміжок часу, коли ці вибори відбуваються, треба завше вважати періодом загальнонаціональної кризи.

Що складніше внутрішнє становище країни й що більша зовнішня небезпека, то страшніший для нації цей період. Серед європейських країн мало знайдеться таких, де не побоювалися б під час зміни верховного керівника опинитися захопленими іншою державою або ж настання анархії всередині держави.

В Америці ж суспільство влаштоване таким робом, що воно може підтримувати саме себе без будь-якої підтримки збоку; йому ніколи не загрожує хоч би якась істотна небезпека ззовні. Тому обрання президента є приводом для хвилювань, але зовсім не загроза загибелі держави.

Процедура виборів

Американські законодавці виявили спритність, виробляючи процедури обрання президента. — Створення особливого виборчого корпусу. — Нарізне голосування спеціальних виборників. — У яких випадках президента обирає палата представників. — Що відбувалося під час тих дванадцяти виборчих кампаній, які відбулися з моменту вступу конституції в силу.

Незалежно від проблем, тісно пов'язаних із самим принципом виборності голови виконавчої влади, є чимало й інших небезпек, що випливають із різних форм проведення виборів; одначе завдяки зусиллям законодавців їх усе ж таки можна уникнути.

Коли маси народу юрмляться в публічному місці для обрання голови своєї держави, вони піддаються не тільки небезпекам, що криються в самій системі виборності, а й загрозі громадянської війни, яку можуть спровокувати такі вибори.

Поставивши обрання короля в залежність від *вето* однієї людини, польські закони прирекли цю людину на смерть або ж зумовили спалах анархії.

У міру вивчення різних інститутів в Америці й уважнішого аналізу суспільно-політичного становища в цій країні починаєш завважувати дивовижний збіг щасливих обставин з людськими зусиллями. Америка була країною новою; одначе люди, які населяли її, вже впродовж тривалого часу звикли користуватися свободою в тих місцях, де вони жили раніше: такі дві основні причини внутрішнього порядку. Крім того, Америка не побоювалася, що її хтось збирається завоювати. Американські законодавці, скориставшись із цих сприятливих обставин, легко змогли створити слабку й залежну виконавчу владу, а відтак уже без жодних небезпек зробити її виборною.

Після цього їм залишалося тільки знайти серед різних виборчих систем ту, яка становила б собою найменшу небезпеку. Встановлені ними з цього приводу правила чудово доповнюють ті гарантії, які забезпечували географічне розташування й політичний устрій Сполучених Штатів.

Завдання, яке належало розв'язувати, полягало в тому, щоб знайти такий спосіб обрання президента, за якого, з одного боку, відбивалася б справжня воля народу, а з другого — не розпалювалися б надто сильно народні пристрасті й люди якомога менше були непоінформованими. Спочатку ухвалили, що президент обиратиметься *простою* більшістю голосів. Але отримати цю більшість без тривалих зволікань виявилося вкрай важко, а цього зволікання мали намір уникнути.

Справді, рідко трапляється так, що якась людина одразу ж отримує більшість голосів у країні з таким численним населенням. Іще важче домогтися цього у федеральній республіці, яка складається із штатів, у яких занадто сильно розвинуті місцеві впливи.

Для усунення цієї другої перешкоди був один засіб, а саме: делегування виборних прав населення якомусь органові, який би його репрезентував.

Такий порядок виборів ліпше забезпечував досягнення більшості голосів, бо що менше осіб брало участь у виборах, то легше їм було прийти до згоди. Цей спосіб давав також і великі гарантії щодо правильності вибору.

Чи не варто було дати право обирати президента самому законодавчому органові, що звичайно репрезентує народ, а чи ж потрібно було сформувати виборчу комісію, єдиною функцією якої було б обрання президента?

Американці віддали перевагу другому варіантові. Вони дійшли висновку, що люди, яких обрали для того, аби вони ухвалювали звичайні закони, не зможуть адекватно виявити волю народу щодо обрання голови держави. Крім того, бувши обраними на термін понад рік, вони можуть бути виразниками поглядів, що

за час, який уже збіг, змінилися. Американці також зметикували, що коли на законодавчий орган буде покладено обов'язок обирати голову виконавчої влади, то ще задовго до початку виборів законодавці стануть об'єктом підкупу та іграшкою в руках інтриганів, тимчасом як спеціальні виборники, неначе присяжні засідателі, залишаться невідомими юрбі аж до того самого дня, коли їм настане час діяти, причому вони з'являться тільки для того, щоб віддати свої голоси.

Тому було встановлено, що кожен штат обирає певне число виборників[20], які в свою чергу обиратимуть президента. А що було помічено, що асамблеї, яким доручалося обирати голову держави в тих країнах, де застосовувався принцип виборності, неминуче перетворювалися на осередок всіляких пристрастей та інтриг, і що ці асамблеї в окремих випадках присвоювали собі владу, яка їм не належала, й що процедура, в якій вони брали участь, тривала надто довго, внаслідок чого виникала якась невизначеність, яка ставила під загрозу функціонування державної машини,— то внаслідок усіх цих причин було встановлено, що виборники братимуть участь у голосуванні всі разом, упродовж одного дня, але не збираючись в одному місці[21].

За такої моделі виборів, що складаються з двох турів, досягнення більшості голосів стає цілком вірогідним, та водночас повної гарантії все ж таки не було, оскільки цілком могло статися так, що виборники так само розійдуться в думках, як могли розійтися в думках ті, хто доручив їм право вибору.

У цьому випадку треба було вдатися до одного з трьох заходів: чи то призначити нових виборників, чи то знову звернутися до вже відібраних виборників, чи то, зрештою, передати право вибору голови держави іншому органові.

Тому було прийнято ухвалу зупинитися на третьому способі, причому зійшлися на тому, що результати голосування виборників у запечатаному вигляді передаватимуться голові сенату й що він у визначений день у присутності членів обох палат розкриє запечатані списки й зробить підрахунок. Якщо жоден з кандидатів не набере більшості голосів, то палата представників негайно заходиться обирати президента, одначе це її право обрання було досить обмежене: палата представників могла обрати тільки одного з трьох кандидатів, за яких було подано найбільше число голосів[22].

Отже, виявляється, що вибори покладаються на звичайних представників народу тільки в дуже рідкісних і важко передбачуваних заздалегідь випадках, причому навіть у цій ситуації вони можуть обрати лише того, кого вже підтримали спеціальні виборники, число яких вельми невелике. Це досить вдале поєднання дозволяє, з одного боку, дотриматися пошани до народу, а з другого — швидко й з належним порядком провести вибори, що відповідає інтересам держави. До речі, надання палаті представників права обрання президента в разі поділу голосів виборників далеко ще не було цілковитим розв'язанням усіх труднощів, оскільки не було певності, що й там кандидат збере потрібну більшість голосів, а в цьому разі конституція вже не пропонувала ніякого реального виходу. Одначе, визначивши обов'язкові кандидатури й обмеживши їхнє число трьома, а також покладаючись на слушність вибору, зробленого групою

[20] Стільки ж, скільки чоловік посилає до конгресу. На виборах 1833 року число виборників становило 288 («Національний календар»).

[21] Виборники від одного штату збираються разом і надсилають до уряду список усіх осіб, за яких голосували в індивідуальному порядку, а не результат голосування більшості.

[22] У цьому разі питання розв'язується більшістю представників штатів, а не більшістю від загального числа конгресменів, так, щоб, наприклад, Нью-Йорк мав такий самий вплив під час обговорення, як і Род-Айленд. Тож спочатку запитується думка всіх громадян Союзу як таких, що складають один цілісний народ, а якщо вони не можуть дійти єдиної ухвали, то знову вдаються до запиту думки кожного штату, якому надається окремий і незалежний голос. Така ще одна дивина, яка криється у федеральній конституції, що її можна пояснити тільки зіткненням протилежних інтересів.

освічених людей, конституція змогла згладити всі ті перешкоди[23], на які вона була спроможна вплинути безпосередньо, бо проблеми, що залишилися, були властиві самій системі виборності президента.

Федеральна конституція існує вже сорок чотири роки, і Сполучені Штати ось уже дванадцять разів обирали свого президента.

Десять разів вибори пройшли практично миттєво, шляхом одночасного голосування спеціальних виборників, які перебували в цей час у різних частинах Сполучених Штатів.

Що ж до палати представників, то вона поки що лише двічі використала те виключне право, яким була наділена на випадок поділу голосів виборників. Першого разу це сталося 1801 року під час обрання Джефферсона, а другого — 1825 року, коли президентом обрали Куїнсі Адамса.

Кризова ситуація під час виборів

Період президентських виборів можна розглядати як період загальнонаціональної кризи. — Причини цього. — Народні заворушення. — Стурбованість президента. — Спокій, що настає слідом за хвилюванням під час виборів

Я вже зазначав, що умови, в яких перебувають Сполучені Штати, сприяли ухваленню системи виборності президента, а також розповів про ті заходи обачності, які ухвалили законодавці задля зменшення небезпек, що їх породжує ця система. Американці звикли брати участь у найрізноманітніших виборах. Вони з власного досвіду знають, наскільки можна собі дозволити розпікати пристрасті, а коли ліпше й зупинитися. Величезна протяжність їхньої території та розкиданість населення по країні роблять зіткнення між різними партіями менш вірогідними й менш згубними, ніж у інших державах. В Америці політична обстановка, в якій досі відбувалися вибори, не становила ніякої реальної небезпеки.

Проте вибори американського президента все ж таки можна розглядати як період загальнонаціональної кризи.

Вплив, який справляє президент на хід справ у державі, безперечно, слабкий і опосередкований, але він поширюється на цілу державу. Для кожного громадянина, взятого окремо, вибір тієї чи тієї людини на пост президента не має такого вже істотного значення, одначе він важливий для всього суспільства взагалі. Справа в тому, що навіть зовсім незначний попервах інтерес набуває великого значення, якщо він перетворюється на загальний.

Порівняно з королями в європейських країнах, у президента, безумовно, мало засобів для того, що здобути собі прихильників. Одначе число посад та постів, якими він розпоряджається, виявляється досить великим, аби багато тисяч виборців були прямо чи опосередковано зацікавлені в його обранні.

Крім того, партії в Сполучених Штатах, до речі, як і в інших країнах, прагнуть згуртуватися довкола якоїсь особистості, щоб народним масам було легше сприймати їх. Вони звичайно використовують ім'я кандидата в президенти як символ, персоніфікуючи в його особі свої теорії. Отже, партії вельми зацікавлені в обранні свого кандидата, й не стільки для того, аби обраний президент сприяв перемозі їхньої теорії, скільки для того, щоб довести самим фактом його обрання, що їхні доктрини зуміли заволодіти більшістю.

Задовго до призначеного дня вибори стають найважливішою і, якщо можна так сказати, єдиною подією, що по-справжньому захоплює людей. Різні угруповання подвоюють свою старанність, і тут ураз у цій щасливій та спокійній країні починають вирувати такі штучно збуджені емоції, які тільки можна собі уявити.

[23] Однак Джефферсона 1801 року обрали лише внаслідок 30-го балотування.

Що ж стосується президента, то він цілком зайнятий тим, щоб захищати себе. Він уже й гадки не має про інтереси держави, а діє з єдиною метою домогтися переобрання. Він буквально падає ниць перед більшістю й часто замість того, щоб протистояти пристрастям, що роздирають цю більшість, до чого, до речі, його зобов'язує посада, сам іде назустріч цим примхам.

У міру наближення виборів інтриги наростають, а хвилювання людей набирає дедалі лиховісного й масового характеру. Громадяни поділяються на кілька таборів, кожен з яких виступає за певного кандидата. Вся країна розбурхана, вибори стають щоденною темою всіх публічних видань, усіх приватних розмов, метою будь-яких починань, об'єктом усіх помислів — одне слово, єдиним у ці дні інтересом цілої країни.

Щоправда, тільки-но оголошуються результати виборів, ця метушня вщухає, всі заспокоюються, наче річка, яка вийшла з берегів, а відтак спокійно повертається у власне річище. Й чи не дивно взагалі, що така буря могла здійнятися?

Переобрання президента

Коли переобранню підлягає голова виконавчої влади, інтригами та підкупом займається вже сама держава. — Бажання бути знову обраним панує над усіма помислами президента Сполучених Штатів. — Несприятливі умови переобрання, характерні для Америки. — Природна вада демократичних держав полягає в поступовому підкоренні будь-якої влади найменшим побажанням більшості. — Переобрання президента сприяє вкоріненню цієї вади.

Правильно чи ні вчинили законодавці Сполучених Штатів, які допустили можливість переобрання президента?

На перший погляд заборона переобрання на другий термін голови виконавчої влади здається такою, що суперечить здоровому глуздові. Всім відомо, який вплив можуть справити на долю цілого народу, особливо за важких обставин чи в періоди кризи, талант або характер однієї-однісінької людини. Закони, що забороняють переобирати першу особу в державі, позбавляють їх чудової можливості для досягнення добробуту країни або для її порятунку. Й усе це могло б привести й до такої безглуздої ситуації, коли людина усувалася б від керування державою саме в той момент, коли вона довела, що спроможна добре нею керувати.

Безперечно, ці докази вельми переконливі, однак чи не можна протиставити їм ще істотніші аргументи?

Інтриги й корупція є природними вадами виборних урядів. Одначе в тому разі, коли голову держави можна переобрати, ці вади посилюються в безліч разів і саме існування країни ставиться на карту. Якщо успіху за допомогою інтриг має намір домогтися простий кандидат, то його хитрощі поширюються на вельми обмежене коло людей. Якщо ж, навпаки, в цій грі вирішив узяти участь сам голова держави, то він починає використовувати у своїх власних інтересах потугу всієї держави.

У першому випадку це простий громадянин, що володіє досить скромними коштами, тимчасом як у другому — це сама держава, з її величезними можливостями для інтриг та підкупу.

Простий громадянин, використовуючи всілякі непорядні способи для того, аби прийти до влади, може тільки опосередковано завдати шкоди суспільному доброжитку. Однак якщо в передвиборну боротьбу вступає представник виконавчої влади, то тоді державні інтереси відсуваються для нього на другий план, а на перший виступає його власне переобрання. Переговори з іншими країнами, так само, як і виконання законів, перетворюються для нього всього-навсього на передвиборні комбінації; розподіл посад він розглядає як компен-

сацію за виявлені послуги, але послуги, зроблені не нації, а йому особисто. Й навіть якщо діяльність уряду й не суперечить інтересам держави, вона все ж таки вже не спрямована на забезпечення цих інтересів. Між тим її головне завдання полягає саме в цьому.

Спостерігаючи за повсякденними справами Сполучених Штатів, не можна не помітити, що бажання бути знову обраним панує над усіма помислами президента; що політика його адміністрації спрямована на це; що будь-які дії, навіть найнезначніші, спрямовані на цю мету; що особливо в міру наближення критичного моменту особисті інтереси цілком витісняють з його свідомості інтереси держави.

Отже, принцип переобрання президента робить згубний вплив виборних урядів іще глибшим і небезпечнішим. Це супроводжується занепадом політичної моралі нації і призводить до заміни патріотизму спритністю.

В Америці ж застосування цього принципу безпосередньо заторкує життєві засади країни.

Кожному урядові властиві вади, зумовлені самою природою його діяльності. Геній законодавця полягає в тому, щоб розпізнати їх якнайглибше. Держава може успішно впоратися з безліччю поганих законів, тим більше, що зло, яке завдають ці закони, часто перебільшене. Але всякий закон, який сприяє розвиткові цих смертельних засад, не може з часом не стати згубним для суспільства, хоч його згубний вплив виказує себе не одразу.

Таким руйнівним принципом в умовах абсолютистських монархій є безмежне, що суперечить здоровому глуздові, розширення впливу королівської влади. Тому будь-який захід, що знищує противаги цієї влади, передбачені конституцією, шкідливий від самого початку, навіть якщо негативні наслідки цього заходу не виказують себе впродовж вельми тривалого часу.

Достоту так само й у країнах, де панує демократія й де народ постійно прагне все підпорядкувати собі, закони, що сприяють швидкості його дії й надають цим діям нездоланного характеру, прямо загрожують самому існуванню уряду.

Найбільшою заслугою американських законодавців було те, що вони чітко усвідомили цю істину й мали мужність врахувати *її* на практиці.

Вони зрозуміли, що, крім народовладдя, має існувати певне число інститутів влади, які, не бувши цілком незалежними від волі народу, все ж таки могли б у своїй царині послуговуватися досить широкою свободою, щоб, неминуче корячись ухвалам більшості, конче протистояти його примхам та відповідати відмовою на його найнебезпечніші вимоги.

Для цього вони зосередили всю виконавчу владу країни в руках однієї людини; вони надали президентові найширші повноваження й озброїли правом *вето* для того, аби він міг чинити опір зазіханням законодавчих органів на свої права.

Однак, проголосивши принцип переобрання, законодавці почасти зруйнували своє власне створіння. Вони надали президентові велику владу, але позбавили його прагнення використовувати її тільки за призначенням.

Не маючи змоги бути переобраним на другий термін, президент, проте, не переставав залежати від народу, оскільки він і далі ніс відповідальність перед своїми виборцями. Водночас прихильне ставлення народу не перетворювалося для нього на таку нагальну потребу, аби він примушував себе прилаштовуватися до будь-яких його бажань.

Президент Сполучених Штатів Америки, який має право переобрання (а це особливо дається взнаки в наші часи, коли політична мораль дедалі більше падає, а великі особистості поступово зникають зі сцени суспільного життя), стає всього тільки слухняним інструментом у руках більшості. Він починає любити

й ненавидіти все те, що любить і ненавидить його більшість, він запобігає перед усіма її бажаннями та наріканнями, кориться будь-яким її примхам; законодавці хотіли, аби президент вів за собою більшість, а насправді вийшло так, що він сам опинився в ролі веденого.

Отже, не бажаючи позбавити державу можливості використати талановиту особистість, законодавці домоглися того, що талант цієї людини виявився практично некорисним; а їхнє прагнення забезпечити собі відповідний засіб впливу на суспільство в надзвичайних обставинах поставило країну під загрозу постійної небезпеки.

Федеральні суди[24]

Політичне значення судової влади в Сполучених Штатах. — Труднощі у вивченні цього питання. — Користь від правосуддя за федерального устрою. — Які суди можна було засновувати в межах Союзу. — Потреба створення федеральних судів. — Структура федеральної судової системи. — Верховний суд. — У чому його відмінність від інших відомих нам судових органів.

Я розглянув законодавчу й виконавчу владу Союзу. Тепер мені належить проаналізувати судову владу.

Тут я повинен поділитися з читачем своїми побоюваннями.

Судові органи мають величезний вплив на долю англоамериканців і посідають вельми важливе місце серед тих інститутів, які називаються політичними.

Саме з цього погляду вони заслуговують нашої особливо пильної уваги.

Одначе як описати політичну діяльність американських судів, не розглядаючи детально їхньої структури; яким чином, заглиблюючись у деталі, не послабити читацької цікавості до цієї теми властивою їй сухістю? Як викласти цей предмет ясно й водночас коротко?

Я зовсім не сподіваюсь, що мені пощастить уникнути всіх тих численних небезпек. Непосвячені люди в будь-якому разі вважатимуть мій виклад за надто довгий, а юристи скажуть, що я необґрунтовано лаконічний. Але цю ваду можна віднести як до теми взагалі, яку я викладаю, так і до того питання, яке я маю намір зараз заторкнути.

Найбільша важкість полягає не у вмінні створювати федеральний уряд, а в тім, щоб примусити коритися законам, які видає цей уряд.

Усі уряди мають усього тільки дві можливості долати опір, що його чинять їм громадяни: матеріальні засоби, що їх вони самі мають, і ухвали судів, по чию допомогу вони можуть звернутися.

Уряд, який може примушувати до покори своїм законам тільки за допомогою зброї, перебуває на грані загибелі. З ним, цілком вірогідно, станеться одне з двох: якщо це слабкий і помірний уряд, то він удасться до сили тільки в дуже крайньому разі, залишаючи безліч дрібних випадків непокори, й тоді держава опиниться в полоні анархії.

Якщо ж уряд сильний і рішучий, то він вдаватиметься до насильства щоденно й невдовзі перетвориться на військово-деспотичний. Його бездіяльність так само, як і його діяльність виявляться однаково згубними для населення, яким він керує.

Велика мета правосуддя полягає в заміні ідеї насильства ідеєю права, у влаштуванні правової перешкоди між урядом та використовуваною ним силою.

[24] Див. розділ VI під назвою «Судова влада в Сполучених Штатах...» У цьому розділі пояснюються загальні принципи американського правосуддя. Див. також федеральну конституцію, ст. 3.

Див. у № 78 — 83 «Федераліста» твір Томаса Сарджента під заголовком «Конституційне право», а також огляд практики та юрисдикції судових органів у Сполучених Штатах». Див.: Сторі, с. 134 — 162, 489 — 511, 581, 668. Див. закон про судочинство від 24 вересня 1789 року в збірнику Сторі під назвою «Закони Сполучених Штатів». — Т. І. — С. 53.

Дивовижно, якого великого значення громадська думка надає звичайно втручанню судової влади. Роль громадської думки така велика, що люди й далі послуговуються судовою формою навіть у тих випадках, коли від неї залишилася сама видимість — громадська думка оживлює примару.

Моральний вплив, який справляють суди, сприяє тому, що застосування державою сили зброї стає надзвичайно рідкісним, бо в більшості випадків суд замінює його, а якщо стає потрібно, щоб у дію вступили й матеріальні сили, то суд подвоює їхню потугу, приєднуючись до них.

Федеральному урядові більше, ніж будь-якому іншому, потрібна підтримка судової влади, бо за самою своєю природою він слабкіший і, отже, йому легше вчинити опір[25]. Якби йому постійно доводилося передусім використовувати силу, то він перестав би відповідати своєму призначенню.

Отже, щоб примусити своїх громадян коритися законам або ж щоб усунути саму можливість нападок на ці закони, федерації особливо потрібні були суди.

Одначе які ж суди повинен був мати Союз? У кожного штату вже була своя судова система. Чи слід було використовувати ці суди? Чи ж треба було створити федеральну судову систему? Легко довести, що Союз не міг пристосувати до своїх потреб ті судові органи, що вже існували в окремих штатах.

Безперечно, для забезпечення безпеки кожного, як і для гарантії свободи всіх, вельми важливим є відокремлення судової влади від усіх інших властей; одначе для долі країни не менш важливо й те, щоб різні керівні органи в державі мали єдине походження, дотримувалися б одних і тих самих принципів і діяли спільно: інакше кажучи, аби вони були *взаємопов'язані* й *однорідні*. Я гадаю, нікому навіть на думку не спадало звертатися до чужоземних судів, щоб вони судили злочини, які кояться у Франції, розраховуючи на більшу неупередженість їхніх суддів.

Стосовно федерального уряду американці становлять собою єдиний народ; одначе в країні зберегли політичні органи, які тільки з окремих питань залежали від федерального уряду, а з решти питань не залежали, органи, які вирізнялися своїм особливим походженням, своїми власними поглядами та властивими тільки їм засобами впливу. Доручити виконання законів усього Союзу судам, заснованим цими політичними органами, було рівнозначно тому, щоб доручити країну чужоземному суду.

Навіть більше, стосовно всієї федерації кожен штат є не тільки своєрідною чужоземною державою, а ще й постійним, повсякденним супротивником, бо будь-яке звуження масштабів верховної влади Союзу супроводжується неминучим посиленням верховної влади окремих штатів.

Отже, доручаючи втілення в життя законів усього Союзу судам окремих штатів, країну віддали б не тільки під владу чужоземних суддів, а й, окрім того, ще суддів вельми упереджених.

До речі, суди окремих штатів були нездатні служити загальнонаціональній меті не тільки в силу своєї природи, а й переважно тому, що їх було надто багато.

На момент створення федеральної конституції в Сполучених Штатах діяло тринадцять судів, ухвали яких не підлягали апеляції. Нині їх уже налічується двадцять чотири. Як може існувати держава, в якій її нові закони тлумачаться й застосовуються на практиці двадцятьма чотирма різними способами водночас? Така система так само суперечить здоровому глуздові, як і накопиченому досвідові.

[25] Суди найбільше потрібні для забезпечення дії федеральних законів, хоча саме ці закони, либонь, допускають їх найменшою мірою. Причина цього полягає в тому, що більшість конфедерацій сформовано з незалежних держав, у яких не було реального наміру підкорятися якомусь центральному урядові і які, хоч і передали йому право розпоряджатися собою, проте, водночас старанно зберегли за собою змогу відмовити йому в покорі.

Внаслідок цього американські законодавці вирішили створити єдину федеральну систему правосуддя, яка застосовувала б на практиці закони цілої федерації і розв'язувала б питання, що стосуються загальнонаціональних інтересів, ретельно визначених заздалегідь.

Уся судова влада Союзу була зосереджена в руках одного суду, який назвали Верховним судом Сполучених Штатів. Одначе для полегшення виконання справ йому надали суди нижчої інстанції, які мали право самостійно розглядати незначні справи й приймати ухвали з істотніших питань як суди першої інстанції. Члени Верховного суду не обиралися ні народом, ні законодавчою владою; їх призначав сам президент Сполучених Штатів після того, як свою думку про кожну кандидатуру висловив сенат.

Щоб забезпечити незалежність членів Верховного суду від будь-якої іншої влади, цю посаду зробили довічною. Крім того, ухвалили, що їхній заробіток, раз визначений, вилучається з-під контролю законодавчої влади[26].

У принципі проголосити створення федеральної судової системи досить легко, але тільки-но виникає потреба визначити прерогативи федеральних судів, тут і постає безліч усіляких труднощів.

Спосіб визначення сфери компетенції федеральних судів

Труднощі визначення сфери компетенції різних судів у межах федерації. — Федеральні суди домоглися прав самостійно визначати межу своєї компетенції. — Чому це право заторкує ті повноваження верховної влади, які належать окремим штатам. — Верховна влада штату, обмежувана як самими законами, так і тлумаченням цих законів. — Радше позірна, ніж реальна небезпека для окремих штатів, що випливає з цієї ситуації.

Одразу виникає перше запитання: оскільки Конституція Сполучених Штатів установлює два різних рівні верховної влади, причому стосовно правосуддя це виказує себе в наявності двох різних судів, з цього випливає, що, хоч би як ретельно намагалися визначити юрисдикцію судів кожної категорії, все одно неможливо цілком усунути передумови для частих зіткнень між ними. Кому ж цього разу має належати право встановлювати сфери компетенції цих судів?

Якщо у народів, які утворюють єдине політичне суспільство, виникає питання поділу сфер компетенції між двома судами, то звичайно його розв'язання передається третьому судові, який виступає в ролі арбітра.

Це робиться без особливої важкості, бо в цих народів питання про сферу компетенції аж ніяк не пов'язане з проблемами верховної влади.

---

[26] Союз поділили на округи; в кожному з них призначали на постійних засадах одного федерального суддю. Суд, в якому головував цей суддя, називався окружним судом (district-court).

Крім того, кожен суддя, що входив до складу Верховного суду, мусив щороку об'їздити певну частину території республіки, щоб на місцях розв'язувати деякі найважливіші питання; суд, що його очолювала ця посадова особа, назвали об'їзним (circult- court).

І нарешті, найсерйозніші справи чи то прямо, чи то внаслідок апеляції передавалися до Верховного суду, в межах якого всі об'їзні суди збиралися раз на рік на спеціальне засідання.

Систему присяжних засідателів ввели до федеральних судів у тому самому вигляді, в якому вона існувала в судах окремих штатів, і для розгляду таких самих справ.

Отже, ми бачимо, що немає ніяких аналогій між Верховним судом Сполучених Штатів та нашим касаційним судом. Верховний суд може розглядати справи як суд першої інстанції, тимчасом як касаційний суд вважається лише другою чи навіть третьою інстанцією. Верховний суд, як і касаційний, становить собою єдиний судовий заклад, до обов'язків якого належить встановлення однаковості в царині юриспруденції; але Верховний суд судить як сам факт, так і правову норму та *самостійно* виносить ухвали, не передаючи справи до іншого суду, тимчасом як касаційний суд не може робити ні того, ні того.

Див. закон про судоустрій від 24 вересня 1789 року. Сторі. Закони Сполучених Штатів. — Т. І. — С. 53.

Одначе над Верховним судом штату та над Верховним судом Сполучених Штатів неможливо було заснувати якийсь третій суд, який не був би ні сим, ні тим.

Отже, одній із цих двох судових інстанцій треба було надати право як самостійно розв'язувати власні справи, так і брати на себе або утримувати за собою розгляд справ, за право на ведення яких ішло змагання. Цей привілей не можна було надавати різним судам штатів, оскільки це означало б, встановивши законом верховну владу Союзу, насправді її фактично знищували: річ у тім, що право тлумачити конституцію небавом повернуло б штатам ту частку незалежності, якої їх позбавили засади цієї конституції.

Метою створення федерального суду було заборонити судам окремих штатів на свій розсуд ухвалювати рішення із справ, що мають загальнонаціональне значення, й домогтися створення такого органу правосуддя, який міг би тлумачити закони Союзу. Одначе ця мета виявилася б недосяжною, якби суди окремих штатів, формально утримуючись від ведення процесів федерального значення, все ж таки могли б робити це, твердячи, що та чи та справа, яка розглядалася, не належить до компетенції федерального суду.

Верховний суд Сполучених Штатів отримав у такий спосіб право розв'язувати всі питання, пов'язані із визначенням сфери компетенції будь-якого суду[27].

Це був найбільший удар, якого будь-коли завдавали верховній владі штатів. Внаслідок цього вона виявилася обмеженою не тільки самими законами, а й їхнім тлумаченням — одне обмеження було цілком звичним, тимчасом як інше впроваджувалося вперше; перше було достеменно визначеним правом, друге свавільною ухвалою. Щоправда, конституцією встановлювалися конкретні межі верховної влади Союзу, однак щоразу, коли ця влада вступала в суперництво з владою окремого штату, суперечка між ними розв'язувалася у федеральному суді.

Втім, небезпека для верховної влади окремих штатів насправді виявилася куди меншою, ніж це здавалося на перший погляд.

Далі ми побачимо, що в Америці справжня влада належить радше урядам штатів, ніж федеральному урядові. Федеральні судді усвідомлюють відносну слабкість тієї влади, від імені якої вони виступають, і швидше ладні відмовитися від права розгляду справи навіть у тих випадках, коли це їм належить за законом, ніж брати справи на розгляд.

Різні справи, що належать до федеральної юрисдикції

Характер справи та суб'єкт — два основних елементи, згідно з якими визначається приналежність справи до федеральної юрисдикції. — Справи, що виникають на засадах федеральних законів. — Чому вони належать до компетенції федеральних судів. — Справа про невиконання угод підлягає федеральній юрисдикції. — Наслідки цього.

Знайшовши спосіб визначати сферу компетенції федеральних судів, американські законодавці перелічили всі справи, на які вона мала поширюватися.

Було ухвалено, що деякі позивачі, незалежно від предмета позову, мають поставати тільки перед федеральними судами.

Було також встановлено, що окремі справи, незалежно від рівня сторін, що конфліктують, повинні розглядатися виключно федеральними судами.

---

[27] Втім, аби скоротити число справ, пов'язаних із визначенням сфери компетенції, ухвалили, що з багатьох спірних ситуацій суди окремих штатів матимуть право виносити свою ухвалу нарівні з судами Союзу; водночас звинуваченій стороні й далі надавалася можливість апелювати до Верховного суду Сполучених Штатів. Верховний суд Віргінії сперечався з Верховним судом Сполучених Штатів за право розглядати за апеляцією ті справи, за якими він приймав ухвали, але успіху не досяг. Див.: Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 300, 370 і далі. Див.: Сторі. Коментарі, с. 646 та закон про судоустрій 1789 року. — Закони Сполучених Штатів. — Т. І. — С. 53.

Отже, суб'єкт і характер справи стали тими двома елементами, згідно з якими й визначалася приналежність цієї справи компетенції федеральних судів.

Посли репрезентують у своїй особі дружні Сполученим Штатам країни, тому все, що пов'язане з послами, певною мірою заторкує інтереси Союзу. Коли посол виступає стороною в якомусь процесі, цей процес, природно, починає зачіпати інтереси добробуту всієї нації, і, отже, ухвалу в межах таких процесів може приймати лише федеральний суд.

Сам Союз також може виступати стороною в справі: цього разу було б протиріччям здоровому глуздові, а також звичаям усіх країн передавати такі справи до суду, який репрезентує іншу верховну владу. Розглядати такі справи мала виключно федеральна юстиція.

Між двома приватними особами, які живуть у двох різних штатах, виникає позов — у такому випадку було б неможливо передавати їхню справу на розгляд суду одного з цих штатів без виникнення додаткових складнощів. Надійніше було б обрати такий суд, який не викликав би підозрінь ні в жодної з двох сторін, а таким, ясна річ, може бути лише суд усієї федерації.

Коли ж позов порушують дві сторони, що репрезентують штати, а не приватних осіб, то до наведеного вже доказу про справедливість ухвали можна додати ще й доказ політичного характеру, що має першорядне значення. В цьому випадку рівень сторін, що конфліктують, надає загальнонаціонального забарвлення всьому процесові: адже найменше спірне питання, яке може виникнути між двома штатами, важливе з погляду збереження спокою Союзу в цілому[28].

Часто сама категорія справи вказує на те, до компетенції якого суду ця справа належить. Так, наприклад, усі проблеми, що пов'язані з морською торгівлею, належать до юрисдикції федеральних судів[29].

Причину цього назвати надзвичайно легко: майже всі ці питання входять до царини міжнародного права. Отже, вони заторкують інтереси всього Союзу в його взаєминах з чужоземцями. Крім того, якщо море не можна віднести конкретно до того чи того судового округу, то, таким чином, зі справ, що мають до нього стосунок, ухвали можуть приймати тільки загальнонаціональні суди.

Конституція об'єднала в одному розділі практично всі справи, які за своїм характером належать до компетенції федеральних судів.

Правило, яке вона встановила з цього приводу, дуже просте, одначе воно відбиває цілу систему ідей та поглядів, одночасно включаючи в себе безліч фактичних відомостей.

Федеральні суди, проголошує правило, повинні розглядати всі справи, що *виникають на засадах законів Сполучених Штатів.*

А ось два приклади, що чудово пояснюють задум законодавців.

Конституція забороняє штатам видавати закони про обіг грошей. Між тим, незважаючи на наявність такої заборони, один із штатів видав такий закон. Зацікавлені особи відмовилися йому підкоритися, заявивши, що він суперечить загальнонаціональній конституції. Цього разу треба звертатися до федерального суду, бо відмова коритися мотивувалася посиланням на закон Сполучених Штатів.

[28] У конституції також зазначається про те, що суперечки, які можуть виникнути між штатами та жителями іншого штату, належать до компетенції федеральних судів. У зв'язку з цим невдовзі виникло питання про те, чи йшлося в конституції про всі справи, які можуть виникнути між штатом та жителями іншого штату, тобто чи мають право виступати в ролі позивача й та й та сторони. Верховний суд висловився з цього приводу схвально, але така ухвала занепокоїла штати, які побоювалися, що вони всупереч своєму бажанню з будь-якого приводу поставатимуть перед федеральним судом. Тому в конституції зробили поправку, згідно з якою судова влада Союзу не поширюється на ті справи, які порушувалися проти якогось штату жителями іншого штату. Див.: Сторі Коментарі, с. 624.

[29] Наприклад, усі випадки піратства.

Або, скажімо, конгрес установлює ввізне мито на товар. Виникають труднощі під час збирання цього мита. Й у цьому випадку потрібно звертатися до федерального суду, бо причина виникнення цієї справи лежить у тлумаченні одного із законів Сполучених Штатів.

Це правило цілком узгоджується з засадничими нормами, встановленими федеральною конституцією.

Союз у тому вигляді, в якому його сформували 1789 року, насправді має тільки досить обмежену верховну владу, одначе, як це й замислювалося, він репрезентує єдину, цілісну націю[30]. В цих межах Союз суверенний. Тільки-но цю засаду було встановлено й прийнято за основу, все решта спростилося, бо якщо ви визнаєте той факт, що Сполучені Штати в межах, установлених конституцією, виражають інтереси єдиної нації, то їм повинні належати всі ті права, які мають і інші народи.

Адже з моменту виникнення людського суспільства прийнято вважати, що кожен народ має право розв'язувати в своїх судах усі питання, пов'язані з виконанням його власних законів. Та, скаже хто-небудь, Союз перебуває в незвичайному становищі, бо він становить собою єдину націю тільки відносно певних предметів правового регулювання, тимчасом як у решті випадків він не становить собою нічогісінько. Що ж з цього випливає? А те, що, принаймні в межах законодавства, яке належить до цих предметів, Союз має всю повноту верховної влади. Реальна ж важкість полягає в тому, аби визначити, що то за предмети. Розв'язавши це питання (а ми бачили вище, розмірковуючи про сферу компетенції, яким чином його розв'язали), ми, власне, знімаємо його з порядку денного, бо коли зрештою встановлено, що та чи та справа належить до федеральної юрисдикції, цебто входить до сфери повноважень верховної влади, яка, згідно з конституцією, залишена за Союзом, з цього цілком природно випливає, що ухвалу з цього питання може приймати лише федеральний суд.

Отже, щоразу, коли порушуються закони Сполучених Штатів або коли до них звертаються в порядку захисту, справа підлягає розгляду у федеральних судових органах.

Як наслідок, юрисдикція федеральних судів то розширюється, то звужується залежно від того, розширюються чи звужуються повноваження верховної влади самого Союзу.

Ми бачили, що головне завдання законодавців 1789 року полягало в тому, щоб поділити повноваження верховної влади на дві різні частини. До сфери компетенції федерації передали управління всіма справами, що становлять загальний для цілого Союзу інтерес; до сфери компетенції окремих територій Союзу віднесли всі питання, що відбивають їхні специфічні інтереси.

Законодавці в першу чергу прагнули наділити федеральний уряд достатньою владою для того, аби він міг у своїй сфері захищати себе від незаконного втручання з боку окремих штатів. Що ж до останніх, то як загальний принцип було визнано, що в справах, які належать до їхньої компетенції, вони залишаються вільними. Центральний уряд не мав права ні керувати ними, ні навіть контролювати їхні дії.

У розділі про поділ влади я вже згадував про те, що цього принципу дотримувалися не завжди. Є такі закони, які не може прийняти який-небудь окремий штат, навіть якщо на перший погляд вони стосуються тільки його особистих інтересів. Коли той чи той штат Союзу видає такий закон, громадяни, інтереси

[30] Щоправда, до цього постулату внесли деякі обмеження, а саме: окремі штати представлені в сенаті як незалежні держави, і, крім того, вони отримують право окремого голосування в палаті представників у разі виборів президента. Одначе, це винятки. Переважним усе ж таки залишається протилежний принцип.

яких порушуються внаслідок його застосування, можуть апелювати до федеральних судів. Отже, юрисдикція федеральних судів поширюється не тільки на всі справи, що випливають із союзного законодавства, а й на ті, в основі яких лежать закони окремих штатів, що суперечать конституції.

Штатам заборонено ухвалювати закони в кримінальній сфері, що мають зворотну дію; людина, засуджена на підставі такого закону, може подати апеляцію до федерального суду.

Конституція також забороняє штатам видавати закони, які можуть скасувати або порушити права, набуті внаслідок різних договірних зобов'язань (impairing the obligations of contracts)[31].

Тільки-но якась приватна особа доходить висновку, що законом його штату це право порушується, вона може відмовитися коритись йому й апелювати до федеральної інстанції[32].

Цей принцип, на мій погляд, більшою мірою підриває верховну владу окремого штату, ніж усі інші правила.

Щоправда, права, надані федеральному урядові для його дій, які не викликають жодних сумнівів, у загальнонаціональних інтересах, ясно визначені й зрозумілі. Що стосується прав, наданих йому опосередкованим чином тією статтею, про яку щойно йшла мова, то вони не такі зрозумілі, а сфера їхнього застосування вельми розпливчаста. І справді, є безліч політичних законів, які заторкують договірні зобов'язання й які, отже, можуть стати достатнім приводом до захоплення зайвої влади центральним урядом.

Судочинство у федеральних судах

Природна слабкість судової влади в державах з федеральним устроєм. — Законодавці мають прагнути до того, аби справи у федеральних судах порушувалися радше проти окремих особистостей, ніж проти штатів. — Як американці домоглися цього. — Розгляд справ простих громадян безпосередньо федеральними судами. — Опосередкований тиск на штати, що порушують закони Союзу. — Постанови федеральних судів не скасовують законів штатів, але послаблюють їхню дію.

Я виклав права федеральних судів: одначе не менш важливо знати, яким чином ці права застосовуються на практиці.

Нездоланна сила правосуддя в країнах з неподільною верховною владою полягає в тому, що тут суди репрезентують усю націю, яка вступає в боротьбу з

---

[31] «Цілком ясно,— каже пан Сторі на с. 503,— що будь-який закон, який розширює, звужує або змінює так чи інакше наміри сторін, викладені в умовах угоди, в кінцевому підсумку порушує (impairs) його». Той самий автор далі дає грунтовне й дуже довге визначення того, що мається на увазі під угодою у федеральній юриспруденції. Концесія, яку штат видав приватній особі й яку та прийняла, є договірним зобов'язанням, яке не можна розірвати внаслідок ухвали якогось нового закону. Хартія, видана штатом тій чи іншій компанії, також є договірним зобов'язанням і стає законом як для отримувача, так і для самого штату. Отже, стаття конституції, про яку ми ведемо мову, забезпечує дію значної частини *набутих прав,* але все ж таки не всіх. Я цілком законно можу володіти якимось майном, навіть якщо воно перейшло до моїх рук не за угодою. Володіння цим майном є для мене набуте право, одначе це право не оберігається федеральною конституцією.

[32] Ось чудовий приклад, який наводить на с. 508 пан Сторі. Дартмутський коледж у Нью-Гемпширі було створено на підставі хартії, подарованої низці осіб іще до Американської революції. Згідно з наданою хартією ці люди створили офіційний орган управління коледжем, або, як кажуть американці, *корпорацію.* Законодавчі збори Нью-Гемпширу ухвалили змінити окремі положення первісної хартії й передали новим адміністраторам коледжу всі права, привілеї та пільги, що випливали з нової хартії. Колишні адміністратори постали проти цього й звернулися до федерального суду, який розв'язав справу на їхню користь на тій підставі, що перший варіант хартії становив собою справжню угоду між штатом та концесіонерами, і, отже, новий закон не міг змінити її основних положень, не порушуючи в такий спосіб прав, набутих за угодою й, таким чином, не порушуючи 1-ї статті розділу X Конституції Сполучених Штатів.

окремою особистістю, яку піддають судовому переслідуванню. До поняття права додається поняття сили, яка править за опору для цього права.

Одначе в тих державах, де верховна влада поділена, не завше виходить саме так. Там перед правосуддям найчастіше постає не окрема особистість, а певна частина нації. Внаслідок цього моральна та матеріальна сили правосуддя стають менш переконливими.

У федеральних державах, отже, судова влада слабкіша, а підсудний — сильніший.

У федераціях законодавець постійно спрямований на те, аби надати судам таку важливу роль, яку вони відіграють у народів, що не встановили в себе поділ верховної влади, цебто, інакше кажучи, постійні зусилля законодавців мають зосереджуватися на тому, щоб федеральна судова влада репрезентувала в своїй особі націю, а підсудний — тільки приватний інтерес.

Будь-якому урядові, хоч би якою була його природа, потрібно мати змогу впливати на людей, якими він керує, аби примусити їх віддавати йому належне; він змушений діяти проти них, щоб боротися від їхніх нападок.

Що ж до прямого впливу уряду на громадян, аби примусити їх коритися законам, то Конституція Сполучених Штатів визначила (й у цьому виявилася її досконалість), що федеральні суди, які діють від імені цих законів, повинні завше мати справу тільки з окремими особистостями. Й справді, якщо було проголошено, що федерація в межах, окреслених конституцією, становить єдиний народ, то уряд, створений на засадах цієї конституції та діє в її межах, був наділений всіма правами загальнонаціонального уряду, найголовнішим серед яких було донесення всіх його приписів до простих громадян, проминаючи будь-яких посередників. Так, наприклад, коли Союз віддавав розпорядження про збирання податків, це мало означати, що він звертається зовсім не до штатів із закликом про початок процедури збирання цих податків, а до кожного американського громадянина, аби він платив їх згідно з визначеними йому обсягами оподаткування. У свою чергу федеральний суд, до чиїх обов'язків входило забезпечувати виконання цього закону, виносив звинувачувальний вирок не щодо непокірного штату, а щодо неслухняного платника податків. Федеральне правосуддя, як і суди інших країн, безпосередньо зіштовхується з окремими особистостями.

Завважте, в цьому випадку Союз сам винаходить свого супротивника, а вибирає він того, хто слабкіший, і, природно, цей супротивник виявиться переможеним.

Одначе труднощі зростають, коли Союз замість того, щоб нападати, буває змушений боронитися. Конституція визнає за штатами право видавати закони. Ці закони можуть порушувати права Союзу. Тоді Союз, внаслідок потреби, вступає в протиборство з верховною владою того штату, який видав цей закон, і йому з усіх можливих способів впливу залишається тільки вибрати той, який виявиться найменш небезпечним. Цей спосіб і закладений первісно в основу тих загальних принципів, що їх я вже перелічував[33].

Можна припустити в такому разі, що Союз міг би порушити у федеральному суді справу проти штату, й той суд визнав би цей закон недійсним; ця процедура відповідала б нормальному ходу речей. Одначе при цьому федеральне правосуддя зіштовхнулося б віч-на-віч зі штатом, чого хотіли за можливості уникнути.

Американці розмірковували, що під час виконання нового закону майже напевне виникне ситуація, за якої цей закон обмежить чиїсь приватні інтереси.

Ось автори федеральної конституції й узяли цей приватний інтерес за осно-

[33] Див. розділ «Судова влада в Сполучених Штатах».

ву, щоб протидіяти тим законодавчим акціям, які можуть суперечити інтересам Союзу. Саме цьому приватному інтересові вони й виявляють заступництво.

Так, наприклад, якийсь штат продає свої землі приватній компанії. Через рік новий закон розпоряджається цими самими землями зовсім інакше й у такий спосіб порушує той принцип конституції, який забороняє змінювати права внаслідок договірних зобов'язань. Коли ж особа, яка купила землі на підставі нового закону, вирішує стати їхнім володарем, то власник, чиї права ґрунтуються на колишньому законі, подає на нього позов до федерального суду й домагається визнання права того на володіння недійсними[34]. Отже, цього разу федеральне правосуддя фактично йде на зіткнення з верховною владою штату, одначе воно зіштовхується з нею тільки опосередковано, та й до того ж стосовно окремого випадку. Тож федеральна судова влада завдає удару не за законом як таким, а за наслідками його застосування; вона не анулює його, хоча й послаблює його силу.

І нарешті, залишається викласти останню гіпотезу.

Кожен штат становить собою таку собі корпорацію, якій властиві особливе існування та особливі громадянські права — тож цей штат може виступати як позивачем, так і відповідачем у суді. Наприклад, один штат може подати позов до суду на інший штат.

У такому разі з погляду Союзу йдеться не про опротестування того чи того місцевого закону, а про судову справу, в якій однією із сторін є штат. Це така сама судова справа, як і будь-яка інша; різниця полягає тільки в рівні сторін, що конфліктують. Саме тут і криється небезпека, про яку я згадав на початку цього розділу, щоправда, цього разу вона неминуча, бо закладена в самій суті федеральних конституцій, наслідком яких завше буде виникнення в межах держави окремих її членів, які виявляться такими могутніми, що правосуддя зможе діяти проти них тільки з дуже великими труднощами.

Важливе місце, яке посідає Верховний суд серед найвищих державних органів

Жоден народ не створював такої могутньої судової влади, як американці. — Спокій і саме існування Союзу залежить від мудрості семи федеральних суддів.

Коли, детально розглянувши устрій Верховного суду, переходиш до вивчення всієї сукупності прерогатив, які він має, то легко виявляєш, що ніколи ще жоден народ не мав такої могутньої судової влади.

Верховний суд як *за природою* своїх прав, так і згідно з *категорією* підсудних йому справ посідає важливіше місце, ніж будь-який інший відомий суд.

У всіх цивілізованих народів Європи уряд завжди виказував велике небажання передавати на розгляд органів правосуддя справи, які стосувалися його самого. Природно, це небажання стає тим сильнішим, чим більш абсолютну владу має цей уряд. І навпаки, в міру розширення свободи неодмінно розширюється й сфера компетенції судів; разом з тим жодна європейська країна й не гадала про те, що всяка судова справа, незалежно від її природи, може передаватися на розгляд суддям, чиї дії ґрунтуються на засадах загального права.

В Америці цю теорію застосовували на практиці. Верховний суд Сполучених Штатів є єдиним у своєму роді загальнонаціональним судовим закладом.

До його обов'язків належить тлумачення законів та текстів угод; до його виняткової сфери входить розгляд питань, які пов'язані з морською торгівлею, і взагалі всіх тих проблем, що належать до царини міжнародного права. Можна

[34] Див.: Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 387.

навіть твердити, що, хоч за своєю організацією Верховний суд Сполучених Штатів — це суто судовий заклад, майже всі його повноваження мають політичний характер. Його єдине завдання полягає в тому, аби примушувати до виконання законів Союз, тимчасом як Союз регулює тільки питання взаємовідносин уряду з громадянами, а також цілої країни — з чужоземцями; взаємини громадян між собою майже завше належать до компетенції верховної влади штатів.

До цієї причини, внаслідок якої Верховний суд у житті американського народу має надзвичайно важливе значення, треба додати ще одну, куди істотнішу. Судам європейських країн підсудні справи тільки приватних осіб; щодо Верховного суду Сполучених Штатів, то можна сказати, що він наділений правом закликати до відповіді навіть чужоземну державу. Коли судовий виконавець підіймається східцями кафедри й виголошує всього-на-всього кілька слів: «Штат Нью-Йорк проти штату Огайо», то кожен присутній усвідомлює, що перебуває в приміщенні далеко не звичайного суду. А коли замислишся над тим, що одна із сторін, яка позивається, репрезентує інтереси мільйона людей, а друга — двох мільйонів, то не можеш не відчути захоплення від тієї відповідальності, яка покладена на плечі семи суддів, чий вирок здатний звеселити або засмутити таке величезне число їхніх співгромадян.

Від семи федеральних суддів постійно залежить спокій, розквіт і саме існування Союзу. Без них конституція перетворилася б на мертву літеру; саме до них звертається виконавча влада з надією знайти захист від втручання законодавчих органів; до них же звертається й законодавча влада, коли намагається захиститися від тих чи тих дій виконавчої влади; звертається до них і Союз — аби примусити окремі штати коритися йому; й окремі штати — аби відхилити зайві претензії Союзу; й суспільство, що вступає в боротьбу з приватними інтересами; й консервативні сили, що борються проти демократичної дестабілізації. Влада цих семи суддів величезна, одначе вона перебуває в постійній залежності від громадської думки. Судді справді могутні лише доти, поки народ згоджується коритися законам, але вони стають безсилими, тільки-но ця покора уривається. Між тим вплив громадської думки такий великий, що його надзвичайно важко врахувати на практиці, бо не можна достеменно визначити його межі. Часто-густо буває так само небезпечно тримати себе в певних рамках, як і виходити за них.

Отже, федеральні судді мають бути не тільки добропорядними громадянами, людьми освіченими й чесними — ці якості потрібні кожній посадовій особі,— вони повинні бути також державними діячами, зобов'язаними розуміти дух свого часу; боротися з перешкодами, які можна подолати, й ухилятися від бурхливої течії в тих випадках, коли потік загрожує як знести верховну владу Союзу, так і порушити належну покору його законам.

Президент може помилитися, і при цьому держава анітрохи не зазнає шкоди, бо президент має досить обмежену владу. Конгрес також у змозі припуститися помилки, але Союз від цього не загине, бо над конгресом стоїть виборчий корпус, який може змінити атмосферу в конгресі, змінивши його членів.

Якщо ж Верховний суд виявиться коли-небудь сформованим з людей необережних або продажних, то федерації треба остерігатися чи то анархії, чи то громадянської війни.

Одначе не слід впадати в оману: реальна небезпека чаїться зовсім не в організації суду, а в самій природі федеративних держав. Ми бачили, що ніде не виникає більшої потреби впроваджувати могутню судову владу, як у країнах із федеральним устроєм, бо ніде окремі особистості, ладні вступити в боротьбу з суспільством, не бувають такими сильними й не мають таких великих коштів для того, аби чинити опір матеріальній силі уряду.

Тим часом із збільшенням потреби в сильній владі їй слід надати більше простору й незалежності. А що могутніша й більш незалежна влада, то небезпечніше надуживання нею. Тож зло закладене зовсім не в організації державної влади, а в устрої самої держави, що зумовлює функціонування цієї влади.

У чому полягає перевага федеральної конституції над конституціями штатів

Як порівняти конституцію Союзу з конституціями штатів. — Федеральна конституція зобов'язана своєю перевагою передусім мудрості законодавців. — Законодавча влада Союзу менше залежить від народу, ніж законодавча влада штатів. — Виконавча влада у своїй сфері вільніша. — Судова влада слабше підпорядкована волі більшості. — Практичні наслідки такої ситуації. — Федеральні законодавці зменшили небезпеки, властиві демократичним формам правління, а законодавці штатів посилили їх.

Федеральна конституція істотно відрізняється від конституцій окремих штатів тією метою, яку вона ставить перед собою, одначе засоби досягнення цієї мети цілком схожі з тими засобами, що передбачені конституціями штатів для досягнення завдань, які стоять перед ними. Об'єкти керування різні, а форми керування однакові. Саме в цій конкретній царині було б корисно порівняти їх між собою.

Я вважаю, що федеральна конституція досконаліша за конституції штатів, що викликано цілим рядом причин.

Нинішня конституція Союзу була розроблена вже після того, як було ухвалено більшість конституцій штатів і, отже, створюючи її, скористалися з досвіду, що був у цьому питанні.

Проте, як легко можна переконатися, це всього тільки другорядна причина, особливо коли взяти до уваги той факт, що після ухвалення федеральної конституції до Союзу приєдналося ще одинадцять штатів і що ці штати у своїх конституціях найчастіше посилювали, а не зменшували ті вади, які були властиві раніше ухваленим конституціям.

Головна причина переваги федеральної конституції полягає в достойностях законодавців, які її створили.

У добу, коли вона розроблялася, загибель конфедерації здавалася неминучою, й це було для всіх очевидним. Перебуваючи в безвиході, народ обрав, либонь, не тих людей, яким він більше симпатизував, а тих, які викликали в нього більшу пошану.

Я вже відзначав, що практично всі федеральні законодавці відзначалися високою освіченістю й ще великим патріотизмом.

Усі вони посіли чільні місця в добу загальнонаціональної кризи, коли дух свободи зміцнювався в постійній боротьбі з сильною владою уряду, що тяжіла до неподільного панування. Боротьба скінчилася, і хоч люди, охоплені пристрастями, все ще й далі змагалися з небезпеками, які вже давно не існували, вони все ж таки змогли зупинитися й кинути на свою вітчизну спокійний і проникливий погляд; ці люди побачили, що революція цілком перемогла й що віднині всі лиха, які загрожували народові, могли відновитися тільки внаслідок надуживання свободою. Їм вистачило мужності висловити все, що вони думали, оскільки в глибині своєї душі вони відчували щиру й палку любов до своєї свободи, вони наважилися сказати про її обмеження саме тому, що їм найменше хотілося втратити її взагалі[33].

[33] У ню добу видатний Александр Гамільтон, один із найвпливовіших авторів конституції, не побоявся опублікувати в 71-у номері «Федераліста» таке:

«Я знаю, що є люди, яким виконавча влада може сподобатися тільки в тому разі, якщо вона по-рабському потуратиме бажанням народу або законодавчих органів; але мені здається, що ці люди

Більшість конституцій штатів встановлює термін дії повноважень членів палати представників у один рік і дворічний термін — для сенаторів. Як наслідок, члени законодавчого корпусу постійно й найтіснішим чином пов'язані з виявом найменших бажань з боку своїх виборців.

Законодавці Союзу вирішили, що така цілковита залежність законодавчої влади від народу завдає шкоди найважливішим досягненням існуючої системи представницьких органів, бо в цьому випадку народ перетворюється не просто на джерело самої влади, а й на уряд.

Внаслідок усього цього вони збільшили термін дії повноважень виборних органів, аби надати депутатам більшу можливість для вияву власних незалежних переконань.

Федеральна конституція, як і конституції різних штатів, поділила законодавчий корпус на дві частини.

Одначе в штатах ці два підрозділи законодавчої влади складаються з одних і тих самих елементів, а їхні члени обираються в один і той самий спосіб. Тоді пристрасті й бажання більшості з однаковою легкістю проникають як до однієї, так і до другої палати й швидко знаходять у них інструмент для свого вираження, що надає зайве бурхливого й квапливого характеру процесові вироблення законів.

Згідно з федеральною конституцією обидві палати конгресу також формуються шляхом народного голосування, але умови обрання та порядок виборів цих палат різні. Це зроблено для того, щоб, як це є в деяких державах, одна з палат, хоч вона й не репрезентує якихось відмінних від іншої інтересів, принаймні виявила мудрість при організації своєї діяльності.

Сенатором може стати людина, яка досягла дозрілого віку, а обирає сенаторів нечисленна асамблея, яка сама собою є виборним органом.

Демократичні держави мають природну схильність до зосередження всієї суспільної влади в законодавчих органах, а що законодавча влада прямо виходить від народу, то саме вона і є безпосереднім виразником його могутності.

З цим пов'язане й властиве законодавчим органам прагнення зосередити в своїх руках найбільшу владу.

мають вельми примітивне уявлення про мету будь-якого уряду, а також про справжні засоби досягнення загального добробуту.

Хай думка народу, коли вона виважена й дозріла, визначає поведінку тих, кому народ доручає ведення своїх справ,— це випливає із самого факту ухвалення республіканської конституції; одначе республіканські принципи зовсім не вимагають підкорення будь-яким подувам вітерцю народних пристрастей або ж квапливого підкорення будь-яким хвилинним бажанням більшості, що можуть з'явитися під впливом підступних дій осіб, які потурають забобонам натовпу, щоб відтак зрадити його інтереси.

Це правильно, що народ звичайно бажає домогтися суспільного добра. Одначе в своїх прагненнях він часто помиляється. Якби його почали переконувати в тому, що він завше оцінює тверезо ті кошти, які потрібні для розквіту нації, то, керуючись здоровим глуздом, він із презирством відкинув би такі лестощі тому, що народ з власного досвіду знає, що він подеколи помилявся. А ось чому варто дивуватися, так це тому, що він не помиляється ще частіше, без упину стикаючись із хитрощами нероб та підлабузників, наштовхуючись на пастки, що їх йому постійно ставить безліч заздрливих і безгрошових людців; зазнаючи повсякденного обдурювання тих, хто незаслужено здобув його довіру, або ж тих, хто силкується якомога швидше заволодіти цією довірою, не будучи спроможним заслужити її.

У цьому разі, коли прагнення народу суперечить його істинним інтересам, обов'язком усіх тих, кого народ поставив на сторожі своїх інтересів, є боротьба з помилками, жертвою яких він тимчасово став, аби дати йому час прийти до тями й холоднокровно оцінити становище, що склалося. І вже не раз траплялося так, що народ, урятований таким робом від згубних наслідків його ж власних помилок, ставив відтак на знак вдячності пам'ятники тим людям, у яких було досить шляхетства та мужності, щоб викликати невдоволення свого народу, й далі служачи його справжнім інтересам».

Це, з одного боку, вельми згубно впливає на їхню діяльність, а з іншого — сприяє деспотичним схильностям більшості.

Законодавці окремих штатів часто цілком віддавалися до полону цих інстинктів, властивих демократичним державам; що ж до законодавців Союзу, то вони, навпаки, завше мужньо боролися з ними.

У штатах виконавча влада передана посадовій особі, яка, здавалося б, перебуває на тому самому рівні, що й законодавчі збори, одначе хто, як не губернатор, виявляється насправді просто сліпим і пасивним знаряддям їхньої волі? Звідки він може почерпнути свою силу? З тривалості терміну свого перебування на посту? Але його звичайно обирають на один рік. Зі своїх повноважень? Але можна сказати, що він цілком їх позбавлений. Законодавчі збори здатні звести його діяльність до нуля, покладаючи обов'язки по втіленню законів у життя на спеціальні комісії, що створюються в їхньому власному середовищі. Якби законодавча влада забажала, то вона могла б у якомусь розумінні знищити губернатора, припинивши, наприклад, виплачувати заробітну платню.

Федеральна конституція зосередила всі права виконавчої влади, так само, як всі її обов'язки, в руках однієї людини. Вона встановила чотирирічний термін дії президентських повноважень, забезпечила йому заробіток, що виплачується впродовж усього періоду його перебування при владі, надала в його розпорядження залежних від нього урядовців та озброїла його правом відкладного вето. Одне слово, старанно визначивши сферу компетенції виконавчої влади, вона постаралася, наскільки це можливо, забезпечити президентові в цій сфері сильну й незалежну позицію.

Згідно з конституцією штатів судова влада виявилася менш залежною від законодавчої влади. Проте в усіх штатах саме законодавчі збори призначають суддям обсяг заробітку, що неминуче підпорядкує їх безпосередньому впливові цих зборів. У деяких штатах судді призначаються на певний термін, що також позбавляє їх значної частини їхньої влади та свободи дії.

В інших штатах законодавча та судова влада цілком переплелися між собою: наприклад, сенат Нью-Йорка для розгляду деяких категорій справ перетворюється на верховний суд штату.

Федеральна конституція, навпаки, потурбувалася про те, аби відокремити судову владу від усіх інших. Крім того, вона забезпечила незалежність суддів тим, що проголосила незалежність величини їхнього заробітку та їхню незмінність на посаді.

Практично наслідки цих різних підходів легко завважити. Для кожного пильного спостерігача стає очевидним, що справи Союзу ведуться куди ліпше, ніж справи будь-якого зі штатів.

Федеральний уряд справедливіший і поміркованіший у своїй діяльності, ніж уряди штатів. У його позиції більше мудрості; в його проектах більше солідності та розумних комбінацій, що грунтуються на знаннях; у здійсненні будь-яких починань він виявляє більше вміння, послідовності та твердості.

Щоб підбити підсумок усьому викладеному в цій статті, досить сказати тільки кілька слів.

Існуванню демократії загрожують дві основні небезпеки.

Перша полягає в повному підпорядкуванню законодавчої влади волевиявленню маси виборців.

Друга полягає в зосередженні у законодавчих органах усіх інших видів урядової влади.

Законодавці штатів сприяли зростанню цих небезпек. Законодавці ж Союзу зробили все, що було в їхніх силах, аби вони стали менш загрозливими.

Відмінність Конституції Сполучених Штатів Америки від усіх інших федеральних конституцій

На перший погляд американська федерація схожа на всі інші федерації. — Тим часом вона відрізняється від усіх інших. — Причини цього. — В чому полягають відмінності американської федерації від решти федерацій. — Американський уряд не можна вважати федеральним у чистому вигляді, він радше є загальнонаціональним урядом з обмеженими можливостями.

Сполучені Штати не були першою і єдиною державою з федеральним устроєм. Навіть не посилаючись на давні часи, можна навести кілька прикладів у сучасній Європі. Швейцарія, Німецька імперія, Республіка Нідерланди чи то були, чи то й надалі залишаються федераціями.

Вивчаючи конституції цих вельми не схожих між собою країн, можна не без подиву відзначити, що влада, якою вони наділяють федеральний уряд, багато в чому нагадує ту, яку американська конституція надає урядові Сполучених Штатів. Як і американська конституція, вони передають центральній владі право вкладати мир і оголошувати війну, право набирати військо та збирати податки з населення, турбуватися про задоволення суспільних потреб та регулювати загальнонаціональні інтереси.

Тим часом у всіх цих таких різних народів федеральний уряд майже завжди відзначався слабкістю та неефективністю, а уряд американського Союзу веде свої справи легко й енергійно.

Перший американський Союз не міг і далі існувати саме з причини винятковой слабкості свого уряду, а проте цей слабкий уряд мав такі самі широкі права, як і сучасний федеральний уряд. Можна навіть сказати, що в деяких відношеннях його права були навіть більш значущими.

Одначе Конституція Сполучених Штатів, що нині діє, має в собі кілька нових принципів, значення яких надзвичайно важливе, хоча попервах вони зовсім не впадали в око.

І справді, ця Конституція, яку на перший погляд легко можна сплутати з будь-якою попередньою конституцією, грунтується на зовсім новій теорії, яку можна вважати великим відкриттям у царині політичних наук нашого часу.

У всіх федераціях, що існували до утворення 1789 року американського Союзу, народи, що об'єдналися для досягнення спільної мети, згоджувалися коритись розпорядженням федерального уряду, одначе водночас вони й далі зберігали в межах власної території право видавати укази та наглядати за виконанням законів союзного значення.

Американські штати, що ввійшли до Союзу 1789 року, не тільки дали свою згоду на те, аби федеральний уряд видавав для них закони, а й на те, щоб він сам виконував їх.

У всіх федераціях, що передували нинішньому американському Союзові, федеральний уряд звертався до урядів держав, що входили до них, для того, аби отримати від них кошти на своє утримання. В тих випадках, коли той чи той захід, пропонований федеральним урядом для виконання, не подобався якому-небудь з цих урядів, він завше міг ухилитися від потреби коритися. Якщо уряд був сильний, він закликав до зброї своїх громадян; якщо ж він був слабкий, то не звертав уваги на випадки непослуху, непокори законам федерації, що стали вже його власними, посилаючись на свою немічність, й існував і далі буцім за інерцією.

І завше відбувалося щось одне з двох: чи то найсильніший з народів, що об'єдналися, брав до своїх рук владу, яка належала федеральному урядові, й від йо-

го імені керував іншими[36], чи то федеральний уряд опинявся залишеним сам на себе й міг розраховувати тільки на власні сили, й тоді у федерації запановувала анархія і сам союз ставав цілком недієздатним[37].

В Америці Союз керує не штатами, а простими громадянами. Коли федеральний уряд має намір зібрати податки, він звертається не до властей штату Массачусетс, а до кожного жителя цього штату. Колишні федеральні уряди мали справу з цілими народами, тимчасом як американський Союз — з окремими особистостями. Сила, якою він володіє, не позичена, а властива йому самому. Він має своїх власних керівників, свої суди, своїх судових урядовців та своє військо.

Безперечно, національний дух, спільність почуттів, провінціальні передсуди кожного штату призводять до певного звуження сфери впливу федерального уряду такого устрою, а також до виникнення своєрідних вогнищ опору його волі; маючи тільки обмежені повноваження верховної влади, такий уряд не може бути таким самим могутнім, як і той, що має цю владу в повному обсязі; однак саме в цьому й полягає вада, притаманна федеральній системі управління.

В Америці кожен штат має куди менше можливостей і приводів чинити опір центрові. Ну а якщо така думка й зародиться в штаті, то він може здійснити її, тільки відверто відмовившись коритися законам Союзу, порушуючи звичне функціонування судової влади, підносячи прапор бунту,— одне слово, він мусить вживати найбільш крайніх заходів, на що люди звичайно тривалий час не зважуються.

У колишніх федераціях влада, надана союзу, штовхала його до війни, а зовсім не ставала джерелом його могутності й сили, оскільки ця влада примножувала його вимоги, не даючи додаткових засобів для того, аби примусити собі коритися. Ось чому майже завше так траплялося, що чим більше міцніла формальна влада федеральних урядів, тим слабкішими вони ставали насправді.

В американському Союзі справа стоїть зовсім інакше. Як і більшість звичайних урядів, федеральний уряд може ділити все, на що він має право.

У свідомості людини легше виникають образи предметів, ніж слова, що означують абстрактні поняття, тому люди часто-густо вживають силу-силенну недоречних слів і непридатних висловів.

Деякі нації створюють постійні союзи й засновують верховну владу, яка хоч і не поширюється на простих громадян тією самою мірою, що й влада національного уряду, проте впливає на кожен з народів, що входять до федерації.

Саме цей уряд, який так відрізняється від усіх інших, і називається федеральним.

Відтак виявляється ще одна форма суспільного устрою, за якої кілька народів справді зливаються в одну націю для забезпечення спільних для них інтересів, що ж до інших питань, то вони залишаються окремими народами, які утворюють федерацію.

У цьому випадку центральна влада впливає на громадян без жодного посередника, сама керує ними й судить їх, як це робить офіційний уряд, одначе все це відбувається у вельми обмеженій сфері. Безперечно, це вже не федеральний уряд, а загальнонаціональний з неповними функціями. Отже, вдалося зайти нову форму уряду, який не можна вважати ні загальнонаціональним, ні федераль-

[36] Так було в греків за Філіпа, коли цей цар підкорив собі Амфіктіонію. Так було в Республіці Нідерланди, де завше заправляла провінція Голландія. Те саме в наші дні відбувається й у Германському союзі, в межах якого Австрія та Пруссія є виконавцями ухвал виборної ради, від її імені пануючи над усією конфедерацією.

[37] У Швейцарському союзі так було завше. Швейцарія вже кілька століть тому припинила б своє існування, якби не ті суперечності стосовно неї, що роздирають її сусідів.

ним у прямому сенсі цього слова; одначе на цій формі управління й вирішили зупинитися в Америці, хоча для означення цього нового явища досі ще не знайшли відповідного терміна.

Всі старі союзи саме внаслідок того, що вони не знали такої форми федерального устрою, прийшли врешті-решт чи то до громадянської війни, чи то до поневолення, чи то до цілковитого застою. Всі народи, які входили до їхнього складу, були чи то недостатньо освіченими для того, аби знайти засіб від недуги, яка загрожувала їм, чи то бракувало їм мужності для того, аби вжити надійний засіб на практиці.

Перший американський Союз повторив усі ці похибки.

Але в Америці федеративні штати, перш ніж домогтися незалежності, впродовж тривалого часу входили до складу однієї цілісної імперії, і в них іще не виробилися остаточно звички повністю керувати собою самостійно, а національні передсуди ще не встигли пустити там глибоке коріння; в усіх цих штатах порівняно з рештою світу було більше освічених людей, тому ті пристрасті, які звичайно підбурюють людей, примушуючи їх чинити опір розширенню федеральної влади, відчувалися в цих штатах значно менше, та й великі політичні діячі країни боролися з такими пристрастями. Відчувши недугу, американці негайно й рішуче відшукали засіб для її лікування: вони переробили закон і врятували свою країну.

Переваги федеральної системи взагалі та її особливе значення для Америки

Почуття щастя та свободи, яким переймаються маленькі нації. — Могутність великих націй. — Великі держави стимулюють розвиток цивілізації.— Сила країни часто є головною передумовою її розквіту. — Завдання федеральної системи державного устрою полягає в створенні тих переваг, які мають народи, що живуть як на великих, так і на малих територіях.— Переваги цієї системи для Сполучених Штатів. — Закони існують для населення, а не населення для законів. — Підприємливість, прогрес, схильність до свободи та вміння її використовувати, властиві американцям.— Суспільна свідомість Союзу є не що інше, як відбиття в стиснутому вигляді провінційного патріотизму.— Предмети й ідеї вільно обертаються в межах території Сполучених Штатів. — Союз вільний і щасливий, неначе маленька країна, й водночас його шанують, як країну велику.

У маленьких країнах суспільство ставиться з великою увагою до кожної дрібниці, люди прагнуть поліпшити буквально все; а що прагненням народу істотно перешкоджає його слабкість, то всі зусилля й кошти практично цілком спрямовуються на поліпшення добробуту країни, а не витрачаються надаремне в гонитві за славою. Навіть більше, позаяк можливості кожної людини в цих державах обмежені, то так само обмежені й бажання. Скромні статки роблять усіх приблизно рівними, звичаї там прості й миролюбні. Беручи все це до уваги й враховуючи різний рівень моральності та освіченості населення, можна сказати, що в маленьких країнах народ живе багатше й спокійніше, ніж у великих.

Коли ж у маленькій країні запановує тиранія, то незручності цього становища тут даються взнаки більше, ніж де-небудь у іншому місці, тому що, діючи на меншому просторі, вона поширює свій вплив справді на всі аспекти суспільного життя. Вона займається силою-силенною дрібних справ, не будучи спроможною взятися до якогось важливого починання й стаючи водночас незагнузданою й прискіпливою. Облишивши світ політики, який, власне кажучи, є тим середовищем, у якому вона повинна діяти, тиранія глибоко проникає в приватне життя. Контролюючи дії людей, вона прагне розпоряджатися і їхніми смаками; керуючи державою, вона хоче керувати й родинами. Одначе так трапляється вельми рідко; свобода справді становить природну умову існування ма-

леньких націй. Участь у уряді цих країн становить собою надто слабку принаду для честолюбних прагнень окремої людини, кошти приватних осіб тут дуже обмежені для того, аби верховна влада могла потрапити легко до рук однієї людини. А якщо все ж таки таке трапляється, то громадянам цієї країни неважко згуртуватися й спільними зусиллями скинути як самого тирана, так і тиранію.

Отже, маленькі країни за всіх часів були колискою свободи. І той факт, що більшість із них, стаючи великими, втрачали цю свободу, свідчить про те, що володіння свободою більше залежить від розміру країни, ніж від характеру населення, яке її населяє.

У світовій історії нема прикладу великої держави, яка впродовж тривалого часу залишалася б республікою[38], це дає привід твердити, що таке й зовсім неможливе. Що ж до мене, то я вважаю, що людина чинить вельми нерозважливо. Намагаючись увіпхати можливе в якісь рамки й судити про майбутнє, не бачачи водночас ту реальну дійсність, з якою вона стикається щоденно; це призводить до того, що вона без упину виявляється захопленою зненацька навіть у тих справах, у яких обізнана якнайліпше. З впевненістю можна сказати тільки те, що великій республіці неодмінно загрожуватиме куди більша небезпека, ніж маленькій.

Усі згубні для республік пристрасті зростають пропорційно до зростання їхніх територій, тимчасом як чесноти, які правлять для них опорою, зовсім не збільшуються в тій самій прогресії.

Честолюбні прагнення окремих осіб наростають разом із зміцненням могутності держави; сила партій збільшується залежно від важливості тієї мети, яку вони ставлять перед собою; одначе любов до батьківщини, яка мала б чинити протидію всім цим руйнівним пристрастям, не стає палкішою в більшій республіці порівняно з малою. Легко довести, що у великій республіці це почуття менш глибоке й менш палке. Величезні багатства й надзвичайні злидні, столичні міста, падіння моралі, зростання індивідуалізму, розкид інтересів — такі небезпеки, що їх день у день породжують великі держави. Багато з цих чинників не завдають ніякої шкоди існуванню монархії, навпаки, деякі з них можуть навіть сприяти довголіттю. До речі кажучи, в монархії сила уряду полягає в ньому самому, він використовує народ і водночас не залежить від нього; що численніший народ, то сильніший монарх. Республіканський же уряд може протистояти цим небезпекам тільки за підтримки більшості населення. Тим часом ця опора уряду анітрохи не більша, кажучи відносно, у великій республіці порівняно з маленькою. Отже, тимчасом як засоби впливу без упину збільшуються в кількості та потузі, протидійна сила залишається незмінною. Можна навіть сказати, що вона скорочується, бо в міру зростання чисельності населення й диференціації способу мислення та інтересів формування міцної більшості стає відповідно дедалі складнішим.

До речі кажучи, помічено, що людські пристрасті набувають більшу силу не тільки залежно від величі мети, якої прагнуть люди, а й внаслідок того що такі самі прагнення з'являються водночас у великого числа людей. Кожна людина відчуває куди більше хвилювання, опинившись посеред збудженої юрби, яка поділяє її почуття, ніж перебуваючи на самоті. У великій республіці політичні пристрасті стають нездоланними не лише тому, що мільйони громадян водночас пойняло одне й те саме почуття.

Отож узагалі можна сказати, що ніщо так не заважає добробуту та свободі людей, як величезні імперії.

---

[38] Я не веду мови тут про конфедерацію маленьких республік, а маю на увазі велику міцну республіку як таку.

Водночас великі держави мають і свої особливі переваги, що їх не можна не визнати.

У цих державах прагнення до влади в звичайних людей виражене дужче, ніж у інших місцях, та й любов до слави тут виказує себе куди помітніше в тих душах, для яких оплески численного натовпу є достатньою винагородою за їхні справи і в якомусь сенсі підносять їх у власних очах. Та обставина, що тут думка більш швидкодійна й могутніша, ідеї обертаються вільніше, столичні міста становлять собою величезні інтелектуальні центри, в яких сходяться, виблискуючи, промені людського розуму, пояснює нам, чому у великих країнах порівняно з маленькими розвиток освіти й загальний поступ цивілізації йдуть швидшими темпами. Треба також додати, що важливі відкриття часто вимагають такого рівня національних сил, який уряд маленького народу забезпечити не може; у великих націй уряд генерує більше загальних ідей, рішучіше звільняється від колишньої рутини та місцевого егоїзму. Його проекти талановитіші, а дії сміливіші.

Добробут малих країн є повнішим та всеохопним доти, поки вони живуть у мирі; коли ж починаються війни, вони приносять їм більше шкоди, ніж великим державам, віддаленість кордонів яких дає інколи можливість масам людей залишатися впродовж століть поза безпосередньою небезпекою, й тому для них війна несе злигодні, але не руйнації.

До речі, розглядаючи це питання, як і багато інших, треба враховувати одне міркування, яке переважає над рештою, а саме міркування про потребу того чи того явища в суспільстві.

Якби у світі існували тільки маленькі країни, а про великі не було б і згадки, то людство, без жодного сумніву, стало б щасливішим і вільнішим. Одначе існування великих держав неминуче.

Ця обставина приводить до того, що в світі для забезпечення національного добробуту з'являється такий новий елемент, як сила. Що з того, що народ живе в вільній та заможній державі, якщо йому день від дня загрожує сплюндрування або завоювання? Яке значення має те, що на її території процвітають промисловість та торгівля, якщо інша держава панує на морях і встановлює свої закони на всіх ринках? Маленькі країни часто-густо вбогі не тому, що вони маленькі, а тому, що вони слабкі. Отже, сила нерідко перетворюється на одну з найперших умов щастя й навіть самого існування країни. Звідси випливає, що коли не складається якихось особливих обставин, то маленькі народи неодмінно опиняються приєднаними до великих чи то насильницьким шляхом, чи то за власним бажанням. Я не знаю жалюгіднішого стану народу, ніж той, коли цей народ не може ні захищатися, ні існувати самостійно.

Саме для того, аби поєднати воєдино ті переваги, що їх мають як великі, так і маленькі країни, й була створена федеративна система.

Досить побіжно позирнути на Сполучені Штати Америки, щоб помітити всі ті вигоди, що їх вони отримали, встановивши в себе цю систему.

У великих країнах із централізованою владою законодавець змушений надавати законам одноманітного характеру, який не відбиває різноманітних місцевих умов та звичаїв: не бувши поінформованим у деталях, він може виходити тільки із найзагальніших правил. За цих обставин людям доводиться за необхідності пристосовуватися до законів, бо самі закони зовсім не враховують потреб і звичаїв, що є важливою причиною безладу та всяких неприємностей.

Таких нісенітниць немає в країнах із федеративним устроєм: конгрес ухвалює основні закони, які регулюють життя суспільства, а місцеві законодавці займаються ним у деталях.

Навіть важко собі уявити, якою мірою такий поділ повноважень верховної влади сприяє добробутові штату, що входить до складу Союзу. В цих маленьких

суспільствах, у яких не потрібно ні турбуватися про свій захист, ні прагнути до збільшення своєї території, вся сила державної влади та вся енергія людей спрямовані на поліпшення їхнього внутрішнього становища. Центральний уряд кожного штату, перебуваючи в безпосередній близькості від своїх громадян, день у день отримує повідомлення про ті потреби, які виникають у суспільстві; внаслідок цього щороку пропонуються нові плани, які обговорюються на зборах громад або на засіданнях законодавчих органів штатів і публікуються в пресі, викликаючи загальний інтерес громадян і стимулюючи їхню діяльність та старання. Це прагнення до вдосконалення постійно присутнє в житті американських республік, не порушуючи, однак, їхнього спокою; честолюбна гонитва за владою поступається тут місцем любові до добробуту; це більш обивательське, але водночас і менш небезпечне почуття. В Америці скрізь поширене переконання в тому, що існування та міцність республіканських форм правління в Новому Світі залежать від існування та міцності федеративної системи. Значну частину тих лих, що їх переживають держави Південної Америки, приписують тому, що там замість того, аби поділити повноваження верховної влади, забажали утворити великі республіки.

Безперечно, що в Сполучених Штатах схильність та звички до республіканського способу правління зародилися в громадах, а також внаслідок діяльності провінційних асамблей, і життя дає цьому приклади. Для такого невеличкого штату, як Коннектикут, де важливим політичним заходом вважається відкриття каналу або прокладання шляху; де уряд не має потреби ні в утриманні армії, ні у веденні війн; де участь в уряді не приносить людям ні великого багатства, ні великої слави,— не можна вигадати чогось природнішого, такого, що відповідало б більше природі речей, ніж республіканська форма правління. Й саме цей республіканський дух, саме ця мораль і звичаї вільного народу, зародившись і розвинувшись у окремих штатах, перегодя легко поширюються по цілій країні. Суспільна свідомість Союзу є не що інше, як відбиття в стиснутому вигляді провінційного патріотизму. Прив'язаність кожного громадянина Сполучених Штатів до життя своєї маленької республіки перетворюється на любов узагалі до спільної для всіх батьківщини. Боронячи Союз, він боронить і добробут свого штату, що зростає, право самому розв'язувати місцеві проблеми, а також сподівання на здійснення планів на поліпшення життя, що в свою чергу послужить і його власному достатку, інакше кажучи, все те, що звичайно хвилює людей більше, ніж загальнонаціональні інтереси та слава нації.

З іншого боку, якщо жителі країни за своїм духом і мораллю більше, ніж інші, схильні домагатися розквіту великої республіки, то система федерального устрою значно спрощує їхнє завдання. У федерації американських штатів немає тих проблем, які звичайно властиві численним скупченням людей. Союз за своєю територією є великою республікою; але його можна було б прирівняти в певному розумінні до маленької республіки тому, що в компетенції його уряду зосереджене вельми незначне число питань. Його дії важливі, але вони рідко відбуваються. А що Союз має обмежену та неповну верховну владу, то використання ним цієї влади аж ніяк не загрожує свободі й не породжує непогамовних прагнень до всесилля та сенсацій, таких згубних для великих республік. Оскільки в Сполучених Штатах нема спільного центру, де все має неодмінно зводитися докупи, то тут не виникає ні великих столичних міст, ні величезних статків, ні глибоких злиднів, ні раптових революцій. Політичні пристрасті, замість того щоб, наче пожежа, вмить поширюватися по всій території країни, перегоряють у замкненому світі інтересів і пристрастей кожного штату.

Водночас у межах Союзу предмети та ідеї циркулюють зовсім вільно, як у середині єдиного народу. Ніщо тут не перешкоджає духові підприємництва феде-

рального уряду постійно вабити до себе всіх талановитих та тямущих людей. Всередині Союзу панує міцний мир, як у країні, що підлягає єдиній владі. Крім того, Союз стоїть у ряду наймогутніших держав земної кулі; його узбережжя довжиною у вісімсот льє відкрите для зовнішньої торгівлі, і, тримаючи в своїх руках ключі від цілого світу, він примушує ставитися шанобливо до свого прапора на найвіддаленіших морських околицях.

Союз вільний і щасливий, як маленька країна, але славний та могутній, як велика.

Причини, з яких система федерального устрою не може бути впроваджена в усіх народів, а також причини, що спонукали англоамериканців прийняти цю систему

Кожна федеративна система має вади, що їх законодавець неспроможний подолати. — Складність будь-якої федеративної системи. — Вона вимагає від громадян повсякденного докладання розуму. — Практичні навики американців у справах державного управління. — Відносна слабкість уряду Союзу — ще одна вада, властива федеральній системі. — Американці зменшили негативні наслідки цієї вади, але не зуміли остаточно подолати її. — Верховна влада окремих штатів на перший погляд слабкіша, ніж верховна влада Союзу, а насправді вона сильніша. — Чому. — В народів, які входять до федерації, повинні бути ще й природні причини їхнього об'єднання в Союз. — Які ці причини в англоамериканців. — Штати Мен та Джорджія, віддалені один від одного на 400 льє, пов'язані між собою природнішими узами, ніж Нормандія та Бретань. — Війна — найбільша загроза для федерацій. — Це доводить приклад самих Сполучених Штатів. — В американського Союзу нема приводу побоюватися великої війни. — Чому. — Небезпеки, які загрожували б народам Європи в тому разі, якби вони впровадили в себе систему федерального устрою на взірець американської.

Вряди-годи, доклавши чималих зусиль, законодавцеві щастить справити опосередкований вплив на долю країни, й тоді люди славлять його геній. Тим часом частенько трапляється так, що географічне розташування держави, не підвладне йому, суспільний лад, який склався без його участі, звичаї та переконання, джерело яких йому не відоме, походження країни, якого він не знає,— все це спричиняє в суспільстві такі нестримні зсуви, проти яких він марно бореться та які в свою чергу захоплюють його з собою.

Законодавець нагадує людину, яка пливе у відкритому морі. Вона може керувати своїм кораблем, але вона не спроможна ні змінити його будову, ні викликати вітер, ні завадити океанові вирувати під кілем корабля.

Я показав ті вигоди, які американці мають від наявності в них федеральної системи. Мені залишається тільки пояснити, що дозволило їм застосувати цю систему на практиці: річ у тім, що далеко не кожен народ здатний скористатися з її переваг.

У самій федеральній системі є вади випадкового характеру, пов'язані із законами, що їх можуть виправити законодавці. Але трапляються й інші закони, які, бувши тісно пов'язані з цією системою, не можуть бути усунуті народом, який впроваджує її в себе. Отже, цьому народові конче потрібно відшукати в собі сили витерпіти недосконалості, властиві його урядові.

Посеред вад, властивих будь-якій федеральній системі, найвиразнішою є складність використовуваних в її межах коштів. За такої системи неминуче виникають дві верховні влади. Законодавець може домогтися того, аби ці влади були бодай якоюсь мірою рівноправні, аби їхні дії були прості, а сфера їхньої компетенції чітко визначена. Водночас він не може ні об'єднати їх докупи, ні завадити їхньому дотиканню в певних точках.

Тож федеральна система в будь-якому разі будується на вельми складній теорії, застосування якої на практиці вимагає повсякденної участі в цьому громадян.

Звичайно свідомість людей полонять тільки найдоступніші ідеї. Фальшива, але ясно й достеменно викладена ідея завше більше заволодіває світом, ніж ідея правильна, але подана ускладнено. З цього випливає, що партії, які становлять собою щось на взірець маленьких націй всередині великої нації, завше прагнуть якнайхутчіше зробити своїм девізом, символом чи то якесь ім'я, чи то принцип, які часто-густо далеко не повно відбивають ту мету, яку ці партії переслідують, ті кошти, які вони використовують і без яких вони не змогли б ні існувати, ні діяти. Уряди, що спираються на одну-однісіньку ідею чи на одне почуття, що легко піддається визначенню, може, й не найліпші, однак, безперечно, найсильніші й найдовговічніші.

Розглядаючи Конституцію Сполучених Штатів, найдосконалішу з усіх відомих людству федеральних конституцій, навпаки, стає страшно від того величезного обсягу всіляких знань та тієї проникливості, якими здогадно мали володіти громадяни цих країн. Керування Союзом практично цілком побудоване на фантазії законодавців. Союз як ідеальна країна, відверто кажучи, існує тільки в розумі людей, причому тільки цей розум може насправді осягнути її реальний розмах та межі її можливостей.

Навіть якщо загальна теорія цілком зрозуміла, все одно залишаються труднощі її застосування на практиці. А ці труднощі численні, бо верховна влада Союзу настільки зливається з верховною владою штатів, що на перший погляд неможливо визначити грань між ними. В такій структурі управління все умовне й штучне, й вона може підійти тільки тому народові, який звик тривалий час керувати своїми справами самостійно й у середовищі якого політичні науки приступні навіть найнижчим прошаркам населення. Мене ні в чому так не вражали здоровий глузд та практична кмітливість американців, як у їхньому вмінні уникати численних труднощів, породжуваних їхньою федеральною конституцією. Я не зустрічав в Америці людини з народу, яка б з дивовижною легкістю не відрізняла тих зобов'язань, які випливають із законів конгресу, від тих, що грунтуються на законах його власного штату, й який не змогла б, відокремивши питання, що входять до сфери компетенції Союзу, від тих, які повинні розв'язуватися місцевими законодавчими органами, вказати ту межу, де починається підсудність федеральним судам і закінчується підсудність судам його штату.

Конституція Сполучених Штатів схожа на ті чудові витвори людства, які обдаровують славою та багатством своїх виборців, залишаючись тим часом безплідними в чужих руках.

За нашого часу доказом цього може правити Мексика.

Жителі Мексики, бажаючи запровадити в себе федеральну форму правління, взяли як модель федеральний устрій своїх англо-американських сусідів, практично цілком скопіювали його[39]. Одначе, перенісши до себе букву закону, вони не змогли водночас перенести й той дух, який пожвавлює її. В кінцевому підсумку ми бачимо, як вони без перестану плутаються в механізмі свого подвійного управління. Верховна влада штатів та верховна влада Союзу, виходячи за ті межі, що їх окреслила їм їхня конституція, день у день взаємно проникають одна в одну. Досі Мексика постійно переходить від анархії до військового деспотизму та від військового деспотизму до анархії.

Друга й найзгубніша з усіх вада, яку я вважаю властивою самій федеральній системі державного устрою, полягає у відносній слабкості уряду Союзу.

Принцип, на якому будуються всі федерації, полягає в поділі повноважень верховної влади. Законодавці домагаються того, що цей поділ стає малопомітним або якийсь час не відчувається зовсім, але знищити його вплив цілком во-

[39] Див. мексиканську конституцію 1824 року.

ни не можуть. Одначе роздріблена верховна влада завше буде слабкішою, ніж цілісна.

Розглядаючи Конституцію Сполучених Штатів, переконуєшся, з яким мистецтвом американці, обмеживши владу федерального уряду, все ж таки змогли надати йому зовнішнього вигляду й навіть до певної міри сили, властивої загальнонаціональному урядові.

Вчинивши таким робом, законодавці Союзу пом'якшили наслідки властивого всім федераціям недоліку, але вони були не спроможні остаточно ліквідувати його.

Було відзначено, що американський уряд зовсім не звертається до штатів, але доводить свої розпорядження безпосередньо до громадян, підкорюючи кожного з них зокрема своїй колективній волі.

Однак якщо раптом федеральний закон порушить інтереси якогось із штатів, чи можна в такому разі побоюватися, що кожен громадянин цього штату зважиться підтримати того, хто відмовиться коритися законові? Адже тоді заторкнутими Союзом водночас і однаковою мірою виявляться всі жителі штату, тому федеральний уряд даремно старатиметься побороти кожного з них поодинці: вони інстинктивно відчують потребу об'єднатися, аби успішно захистити свої інтереси, й знайдуть палку підтримку в тій верховній владі, яка надана їхньому штатові. Вигадка розвіється, поступившись місцем реальності, й тоді можна буде побачити, як організована влада частини території країни вступить у боротьбу з центральною владою.

Те саме можна сказати й про федеральне правосуддя. Якщо під час розгляду справи якоїсь приватної особи штату федеральний суд порушить один із важливих законів штату, то це неминуче викличе якщо не відверту, то принаймні цілком реальну боротьбу між штатом, ображеним в особі свого громадянина, й Союзом, якого репрезентує його суд[40].

Треба бути зовсім недосвідченою людиною в життєвих справах, аби вважати, що за допомогою вигадки законодавців можна буде завше заважати людям бачити й використовувати той засіб реалізації їхніх прагнень, що його колись їм було надано.

Отже, американські законодавці добилися того, щоб зіткнення між двома владами стали найменш імовірними, водночас не знищивши спонукальних причин цих зіткнень.

Навіть більше, можна сказати, що вони не змогли забезпечити федеральній владі переваги в разі такого зіткнення.

Вони передали в розпорядження Союзу гроші та солдатів, тимчасом як штати зберегли в своєму арсеналі любов та зацікавленість народу.

Верховна влада Союзу — це щось абстрактне, вона пов'язана із зовнішнім світом вельми слабкими зв'язками. Верховна ж влада штатів охоплює все, її легко зрозуміти, а її діяльність відчувається постійно. Перша з них — новація, друга ж народилася водночас із самим народом.

Верховна влада Союзу — це твір мистецтва. Верховна влада штатів — цілком

---

[40] Наприклад: конституція надала Союзові змогу передавати третім особам право продавати незайняті землі від свого імені та на свою користь. Я можу припустити, що Огайо зажадає аналогічного права стосовно земель, розташованих на його території, під тим приводом, що в конституції зазначається тільки про ті землі, які поки що юридично не підвладні жодному із штатів і які, як наслідок, Союз прагне продати сам. Виникне судова справа, сторонами якої стануть покупці, які отримали право власності від Союзу, й покупці, які придбали цю землю в штату, а не Союз і цей штат. Одначе якщо суд Сполучених Штатів ухвалить, аби у володіння землею вступив федеральний власник, а суд штату Огайо й далі підтримуватиме право на власність свого покупця, то що в цьому випадку станеться з фантазією законодавців?

природне явище, яке існує саме собою, без зусиль, як, скажімо, авторитет батька родини.

Верховна влада Союзу заторкує людей тільки у зв'язку з найважливішими загальнонаціональними інтересами; вона уособлює для них величезну, але далеку батьківщину, що викликає невиразні й невизначені почуття. Верховна влада штату, навпаки, доходить до кожного з громадян й певною мірою втручається в усі дрібниці його життя. Саме ця влада оберігає власність цього громадянина, його волю та його життя, саме їй він зобов'язаний своїм добробутом та своїми злигоднями. Її опорою є спогади людей, їхні звички, місцеві забобони, провінційний та родинний індивідуалізм — одне слово, все те, що й перетворює приязнь до своєї вітчизни на таке могутнє почуття в серці людини. Як після цього сумніватися в перевагах цієї влади?

Якщо законодавці не можуть завадити небезпечним зіткненням між двома верховними владами, які сформувалися в межах федеральної системи, то їм, певна річ, потрібно до заходів по відверненню виступів народів, об'єднаних у федерацію, додати спеціальні дії, які могли би забезпечити мирне життя цих народів.

З цього випливає, що домовленість про федеральний устрій виявиться недовговічною, якщо в народів, на які вона поширюється, нема певних стимулів для об'єднання, які сприяють поліпшенню їхнього спільного життя та полегшенню завдань, що стоять перед урядом.

Отже, стабільність держави за федеративного устрою неможливо забезпечити тільки шляхом використання слушних законів — для цього потрібні також сприятливі обставини.

Усі народи, які будь-коли об'єднувалися у федерації, мали цілий ряд спільних інтересів, що буцімто правили за слушні підвалини їхньої асоціації.

Одначе, крім матеріальних інтересів, людині властиві думки та почуття. Для того, аби федерація проіснувала довший час, однаково необхідні рівність як у рівнях розвитку різних складових її народів, так і рівність їхніх потреб. Між рівнем розвитку кантону Во та кантону Урі є така сама різниця, як між XIX та XV століттями, хоча, правду кажучи, державний устрій Швейцарії ніколи не був по-справжньому федеральним. Союз між її різними кантонами існує тільки на карті, й це стало б особливо помітним, якби центральні власті вирішили застосувати одні й ті самі закони на всій території країни.

У Сполучених Штатах склалася одна обставина, яка значно полегшує діяльність федерального уряду. Різні штати не тільки мають досить подібні інтереси, спільне походження та спільну мову, а й стоять на одному рівні розвитку суспільства, що майже завше робить злагоду між ними досить-таки легкою справою. Я не певен у тому, що в Європі можна відшукати невелику націю, яка вирізнялася б такою самою однорідністю в усіх відношеннях, яка властива американському народові, який займає територію, що дорівнює половині всього Європейського континенту.

Відстань від штату Мен до штату Джорджія становить приблизно чотириста льє. Одначе в рівнях розвитку культури Мен та Джорджія різняться куди менше, ніж Нормандія та Бретань. Отже, Мен і Джорджія, розташовані на двох різних кінцях величезної країни, мають реальніші можливості утворювати федерацію, ніж Нормандія та Бретань, відокремлені одна від одної вузеньким потічком.

Завдання американських законодавців полегшується не тільки тим, що вони виходили з відповідних традицій та звичок народу, їм допомагали ще й інші обставини, пов'язані з географічним розташуванням Сполучених Штатів. Саме ці обставини й послужили головною причиною прийняття та збереження федеральної системи.

З усіх періодів у житті народу найважливішим, безперечно, є війна. У війні народ виступає проти чужого народу як єдина істота: він бореться за своє існування.

Доти, поки йдеться про підтримання миру всередині країни й про зростання добробуту, цілком достатньо вміння уряду, розважливості керованих ним громадян та природної прихильності людей до своєї батьківщини, звичайно властивих людині. Коли ж починається велика війна, вона вимагає від населення великих і важких жертв. Повірити ж у те, що багато людей будуть готові добровільно коритися таким вимогам суспільства, може тільки той, хто погано знає людську натуру.

З цього випливає, що всі народи, які брали участь у великих війнах, були змушені, самі того не бажаючи, зміцнювати свій уряд. Тривала війна майже завжди ставить країни перед альтернативою: в разі поразки їм загрожує знищення, в разі перемоги — деспотизм.

Отже, звичайно саме під час війни слабкість уряду виказує себе в найвідвертішій і найнебезпечнішій формі; а я вже вів мову про те, що вадою всіх федеральних урядів є їхня надзвичайна слабкість.

За федеративного державного устрою не тільки немає ніякої адміністративної централізації чи чогось схожого на неї, а й сама централізація урядової діяльності далеко не повна, що завше виявляється важливою причиною слабкості країни в тих випадках, коли постає потреба боронитися від держав, де влада уряду цілком централізована.

У Конституції Сполучених Штатів, яка порівняно з іншими конституціями наділяє центральний уряд реальнішою владою, ця вада все одно помітно відчутна.

Читачеві вистачить одного прикладу, щоб дійти свого висновку.

Конституція надає конгресові право мобілізовувати міліцію різних штатів на дійсну службу для придушення путчів або відбиття вторгнень ворога; в іншій статті зазначається, що в цьому разі президент Сполучених Штатів стає головнокомандувачем цього підрозділу на рівні цілого Союзу.

Так, під час війни 1812 року президент віддав наказ міліції північних штатів підійти ближче до кордону; але Коннектикут та Массачусетс, чиї інтереси ця війна ущемлювала особливо помітно, відмовилися посилати туди своїх людей.

Конституція, було заявлено, дозволяє федеральному урядові користуватися міліцією штатів тільки в разі *путчу* або *вторгнення ворога*, тимчасом як у теперішній час не має ні того, ні іншого. Було додано, що та сама конституція, що дає право Союзові мобілізовувати народних ополченців на дійсну службу, зберігає за цими штатами право призначати весь офіцерський склад. І з цього, згідно з думкою, що склалася в цих штатах, випливало, що навіть під час війни жоден офіцер Союзу, за винятком самого президента, не отримував права командувати міліцією. А в цьому випадку мова йшла про службу у війську, яким командував не президент.

Ці безглузді й руйнівні погляди отримували підтримку не тільки губернаторів та законодавчих зборів, а й судових інстанцій цих двох штатів, і федеральний уряд був змушений шукати військові підрозділи, яких йому бракувало, в інших місцях[41].

---

[41] Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 244. Завважте, що обраний мною приклад, що його я навів вище, належить до того часу, коли конституція, яка нині діє, була вже ухвалена. Якби я хотів повернутися до періоду першої конфедерації, я зміг би навести ще переконливіші факти. За тих часів країну охопив величезний ентузіазм; революцію репрезентувала надзвичайно відома й популярна людина, одначе водночас конгрес тієї доби, правду кажучи, зовсім нічим не володів. Йому постійно бракувало людей і грошей, найгрунтовніше обмірковані плани завершувалися цілковитим провалом у процесі їхнього втілення в життя, а сам Союз, що перебував на самісінькій межі загибелі, врятувався радше через слабкість супротивників, ніж завдяки своїй власній силі.

Як же сталося, що американський Союз, що його оберігають закони, досконаліть яких доволі відносна, так і не розпався під час великої війни? А справа тут у тому, що Сполучені Штати можуть зовсім не боятися великих війн.

Розташований у центрі величезного континенту, де перед людиною відкривається безмежне поле діяльності, Союз виявився практично так само ізольованим від решти світу, ніби його з усіх боків оточує океан.

Населення Канади становить мільйон чоловік і складається з ворожих одна одній націй. Суворі кліматичні умови призводять до того, що її територію люди використовують не повністю, а портові міста закриті впродовж шести місяців на рік.

На всьому просторі від Канади до Мексиканської затоки ще трапляються окремі, наполовину винищені дикі племена, з якими борються шість тисяч солдатів.

На півдні Союз межує з Мексикою — можливо, тут колись і зможуть спалахнути великі війни. Одначе ще впродовж тривалого часу Мексика з її низьким рівнем розвитку, продажними звичаями та злиднями навряд чи зможе посісти важливе місце в числі інших держав світу. Те саме стосується європейських держав, бо їхня віддаленість і зовсім робить їх мало небезпечними для Союзу*.

Отже, велике щастя Сполучених Штатів полягає не в тім, що вони виробили таку федеральну конституцію, завдяки якій вони можуть витримувати великі війни, а в тім, що їхнє розташування дозволяє їм не боятися будь-якої загрози іззовні.

Ніхто не здатний ліпше за мене оцінити всі переваги федерального устрою держави. Я бачу в ній справжню запоруку розквіту та волі людства. Я заздрю долі тих країн, які зуміли впровадити в себе цю систему. Але водночас я відмовляюсь вірити в те, що народи, які живуть у федерації, змогли б тривалий час вести боротьбу, за умови рівних сил з обох боків, проти держави, урядова влада якої централізована.

Народ, який ризикнув би розчленувати свою верховну владу перед лицем великих військових монархій Європи, на мій погляд, самим цим відрікся б від своєї могутності й, цілком імовірно, від власного існування та свого імені.

А ось Новий Світ розташований так чудово, що в людини тут нема інших ворогів, крім неї самої. Для того, щоб домогтися щастя й волі, їй достатньо тільки забажати цього.

ЧАСТИНА ДРУГА

У попередній частині книжки я описав наявні інститути, зробив огляд діючих законів, подав сучасні суспільно-політичні структури Сполучених Штатів Америки

Але над усім цим — і над інститутами, й над суспільно-політичними структурами — є верховна влада, це — влада народу, яка їх руйнує чи змінює на свій розсуд.

Далі я хочу показати, як ця влада, що панує над законами, втілюється; які пристрасті й інстинкти рухають нею; які потаємні пружини спонукають її до дії, гальмують або спрямовують її нездоланний розвиток; які наслідки могутності такої форми влади та яке майбутнє чекає на неї.

Розділ I

НА ЧОМУ ҐРУНТУЄТЬСЯ ТВЕРДЖЕННЯ, ЩО В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ КРАЇНОЮ КЕРУЄ НАРОД

В Америці народ сам обирає тих, хто створює закони, й тих, хто їх виконує, він же обирає суд присяжних, який карає порушників законів. Усі державні інститути не тільки формуються, а й функціонують на демократичних засадах. Так, народ *прямим* голосуванням обирає своїх представників у органах влади й робить це, як правило, *щороку*, аби його обранці перебували в повнішій залежності від народу. Все це підтверджує, що саме народ керує країною. Й хоч державне правління має представницьку форму, нема сумніву, що в повсякденному управлінні суспільством безперешкодно виказують себе громадські думки, передсуди, інтереси й навіть пристрасті народу.

У Сполучених Штатах, як і в будь-якій країні, де панує народовладдя, країною від імені народу керує більшість.

Ця більшість переважно складається з добропорядних громадян, які чи то за природою своєю, чи то в силу своїх інтересів щиро бажають добра країні. Саме вони постійно привертають до себе увагу наявних у країні партій, які прагнуть залучити їх до своїх лав або ж спертися на них.

Розділ II

ПРО ПАРТІЇ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Відмінності між партіями. — Партії, які нагадують нації, що суперничають між собою. — Партії як політичні організації. — Відмінності між партіями великими та малими. — В які історичні періоди з'являються політичні партії. — Їхні характерні риси. — В Америці були великі партії. — Нині їх немає. — Федералісти. — Республіканці. — Поразка федералістів. — Труднощі створення партій у Сполучених Штатах. — Як вони долаються. — Одним партіям властивий аристократизм, іншим — демократичні риси. — Боротьба генерала Джексона проти Банку.

Насамперед я вважаю за потрібне визначити основну відмінність між партіями.

Є країни, які займають таку величезну територію, що їхнє населення, хоч воно й перебуває під єдиним суверенітетом, не єдине за своїми інтересами, звідси й постійні розбіжності між окремими його групами. Ці групи населення ще не утворюють партій у прямому розумінні цього слова, це радше різні народи. І коли спалахує громадянська війна, то це конфлікт між народами, що суперничають, а не боротьба між політичними угрупованнями.

Коли ж громадян країни роз'єднують різні погляди на проблеми, що викликають інтерес рівною мірою в усіх регіонів країни, такі, як, наприклад, спільні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я й називаю властиво партіями.

Партії — це зло, властиве демократичному правлінню, але їхній характер у різний період неоднаковий, і в основі їхньої діяльності лежать різні спонуки.

Бувають часи, коли народи переживають такі глибокі потрясіння, що доходять висновку про потребу докорінних перетворень політичного устрою суспільства. Бувають і такі періоди, коли невдоволення панівними порядками охоплює всі прошарки населення і суспільний лад зазнає краху. Саме тоді й відбуваються великі революції й виникають великі партії.

Періоди розвалу та злиднів змінюються часами рівноваги, впродовж яких суспільство живе відносно спокійно. Та, правду кажучи, це тільки позірний спокій; хода часу не припиняється ні для цілих народів, ні для окремих людей; і ті й ті невпинно рухаються в невідоме їм майбутнє. І якщо нам здається, що вони стоять на місці, то тільки тому, що ми не помічаємо їхнього руху. Тим, хто біжить, ті, хто йде повільним кроком, видаються нерухомими.

Так чи інакше, бувають епохи, коли зміни в політичній структурі та суспільному ладі відбуваються так повільно й непомітно, що здається, буцімто суспільство досягло межі в своєму розвиткові; в такі періоди люди не зазирають далеко в майбутнє, їм видається, що підвалини суспільства непохитні.

Настає час інтриг та малих партій.

Партії, що їх я називаю великими, відзначаються прихильністю до принципів більшою мірою, ніж турботою про те, до чого може призвести дотримання цих принципів; теорія, узагальнення цікавлять їх більше, ніж практика, окремі

випадки; їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. Порівняно з іншими партіями великі партії, як правило, виявляють благородніші прагнення, твердіші переконання, їхні дії відвертіші й рішучіші. В діяльності цих партій приватні інтереси, які завжди відіграють вельми важливу роль у політичній боротьбі, майстерно маскуються під громадські. Трапляється навіть так, що ті, хто діє в ім'я цих приватних інтересів, самі не усвідомлюють цього.

Малі партії, навпаки, звичайно не мають політичних переконань. Ними не рухають великі поривання, і їхньою відмітною рисою є егоїзм, який відверто виказує себе в будь-якій їхній дії. За їхніми полум'яними промовами приховується холодний розрахунок; вони висловлюються досить різко, одначе діють полохливо й невпевнено. Й мета, яку вони ставлять перед собою, й засоби, якими вони послуговуються для її досягнення, мізерні. В загальному підсумку, коли на зміну бурхливій революції приходить спокій, складається враження, буцімто великі люди раптом зникають, а людські душі замикаються в собі.

Великі партії сколихують суспільство, малі його підбурюють; перші розривають його на шматки, другі його розбещують; великі партії, сколихуючи суспільство, в такий спосіб часто-густо його рятують, а малі без очевидної користі сіють розбрат.

Свого часу в Америці були великі партії; нині їх уже немає: ця країна стала щасливішою, але не стала більш моральною.

Коли скінчилася Війна за незалежність і з'явилася потреба в новій формі правління, думки американців розійшлися, сформулювалися два погляди. Ці два погляди такі ж давні, як сам світ, їх можна знайти в різних формах та під різними назвами в будь-якому вільному суспільстві. Одна частина нації прагнула обмежити владу народу, а друга — безмежно розширити її.

Боротьба між цими двома течіями ніколи не доходила в Америці до жорстокості, як це траплялося в інших країнах. Тут погляди й тих і тих на основні питання переважно збігалися. Для перемоги когось одного з них не треба було ні руйнувати старий порядок, ні змінювати суспільний лад. Прагнення домогтися перемоги своїх принципів не ставило під загрозу життя багатьох людей. А самі принципи стосувалися вельми важливих духовних інтересів, вони засвідчували про прихильність тих, хто їх захищає, до рівності та незалежності. Саме тому довкола них розпалилася запекла боротьба.

Партія, яка виступала за обмеження влади народу, прагнула закріпити принцип свого вчення в Конституції Союзу. Вона отримала назву федеральної партії.

Інша партія, яка виказувала особливу схильність до свободи, стала називатися республіканською.

В Америці саме повітря перейняте духом демократії. Тому федералісти тут завше в меншості; одначе майже всі великі люди, які висунулися під час Війни за незалежність, опинилися в лавах федералістів, і їхній моральний вплив на суспільство був відчутний. Цьому також сприяли й обставини, що склалися. Загибель першої конфедерації вселила в народ страх перед анархією, й федералісти скористалися з цього короткочасного настрою, що охопив маси. Впродовж десяти чи дванадцяти років вони перебували при владі й змогли здійснити на практиці якщо не все замислене, то бодай частину своїх принципів — річ у тім, що протилежна їм партія день у день ставала дедалі сильнішою, а федералісти не наважувалися виступити проти неї.

1801 року республіканці, врешті-решт, узяли владу в свої руки. Президентом обрали Томаса Джефферсона. Ім'я цієї дуже талановитої людини було добре відоме, він мав широку популярність, і це зміцнило позиції республіканців.

Федералісти ж трималися не тільки за рахунок майстерних і короткочасних засобів — до влади їх привели мужність та здібності їхніх керівників, а також

щасливий збіг обставин. Коли республіканці в свою чергу прийшли до влади, на партію-суперницю немовби звалилося стихійне лихо. Переважна більшість населення висловилася проти неї, а вона несподівано опинилася в такій меншості, що нечисленні її прихильники, які залишилися вірними їй, впали в розпач, утративши віру у власні сили. Відтоді партія республіканців, або демократів, домагалася успіху за успіхом і, нарешті, привернула на свій бік усе американське суспільство.

Федералісти, зрозумівши, що вони переможені, що їх народ не підтримує, що нація відвернулася від них, розкололися: одні приєдналися до переможців, інші згорнули свій прапор і змінили назву. Збігло вже багато років відтоді, як вони перестали існувати як партія.

Прихід свого часу федералістів до влади є, на мою думку, однією з найщасливіших обставин, пов'язаних з народженням великих американських штатів. Федералісти чинили опір волі свого століття, тенденціям розвитку своєї країни. Їхні теорії, були вони добротні чи хибні, не могли бути застосовані цілком у тому суспільстві, яким вони хотіли керувати; те, що сталося за Джефферсона, рано чи пізно мусило було статися. При цьому уряд федералістів дозволив новій республіці утвердитися, а відтак безперешкодно підтримати швидкий розвиток тих вчень, що їх вони обстоювали. Велику частину їхніх принципів, врешті-решт, було прийнято, і вони стали символом їхніх суперників, а федеральна конституція, яка діє й нині, є вічним пам'ятником їхньому патріотизмові та мудрості.

Отже, сьогодні в Сполучених Штатах Америки немає великих політичних партій. Там є багато партій, які загрожують єдності Союзу, але немає таких партій, які виступали б проти сучасної форми державного правління або чинили опір поступальному розвиткові суспільства. Ті партії, які загрожують єдності Союзу, спираються не на принципи, а на матеріальні інтереси. Саме ці інтереси на території такої великої імперії, як Штати, й лежать в основі утворення націй, що суперничають, а не партій. Останнім часом свідоцтвом цього була поведінка Півночі, яка підтримала низку заборон у торгівлі, а Південь, навпаки, взяв під захист свободу торгівлі, а все це сталося тільки тому, що Північ є переважно фабричним регіоном, а Південь — хліборобським, система ж обмежень завше діє на користь одного й на шкоду іншого.

Великі партії відсутні в Сполучених Штатах, зате там занадто багато малих партій, і громадська думка розкладається на нескінченне число угруповань, що об'єднуються довкола питань, які стосуються дрібниць. Неможливо уявити, з якими труднощами створюються партії; і в наші часи це дуже важка справа. В Сполучених Штатах немає ненависті на грунті релігії, позаяк до релігії скрізь ставляться з пошаною й жодна релігійна секта не вважається привілейованою; немає класової ненависті, бо тут народ ставиться на найвищий щабель і ніхто не наважиться боротися проти нього; немає, зрештою, злидарів, які експлуатувалися б, бо матеріальний рівень країни такий, що вона може надати всім місце в промисловому комплексі й повну свободу працювати, згідно із своїм умінням робити кар'єру. Адже достатньо надати людині таку свободу, й вона творитиме диво. Тож потрібні дуже сильні амбіції, спрямовані на створення нових політичних партій, аби заволодіти владою. Адже важко скинути того, в чиїх руках вона перебуває, за допомогою єдиного доказу, що ви волієте посісти його місце. Отже, політичні діячі мусять застосувати все своє вміння на організацію партій: політичний діяч у Сполучених Штатах передусім прагне визначити свій інтерес, вивчити такі самі інтереси, які могли б скласти разом з його інтересом щось єдине ціле; далі він прагне з'ясувати, чи нема ненароком у світі вчення або наукового принципу, який можна було б вдало використати для нової організації, поставивши його в назву, що давало б їй право на вільне існування та поши-

рення своїх ідей,— щось на взірець королівської печатки, яку наші батьки ставили на першій сторінці своїх праць, хоча вона не мала жодного стосунку до них.

Після всього цього на політичній арені з'являється нова сила.

Чужоземцеві всі ці домашні сварки американців видаються на перший погляд незбагненними й хлоп'ячими, й не знаєш, чи жаліти цей народ, який цілком серйозно займається такою абищицею, чи заздрити йому, вважаючи його щасливим, позаяк він може цим займатися.

Одначе, тільки-но вивчиш таємні рушійні сили, які керують у Америці бунтівними угрупованнями, одразу ж розумієш, що чимала частина з них пов'язана більш чи менш тісно з однією із двох великих партій, які поділяють людей відтоді, як існують вільні суспільства. В міру заглиблення в потаємну сутність цих партій помічаєш, що діяльність одних спрямована на те, аби обмежити використання громадської сили, діяльність же інших — на те, аби розширити це використання.

Я аж ніяк не хочу сказати, що американські партії мали своєю відвертою чи навіть прихованою метою висунути на перший план аристократію або демократію в країні; я тверджу, що аристократичні чи демократичні пристрасті легко помічаються в засадах кожної партії; і хоч це не впадає в око, саме це і є слабким місцем кожної партії.

Я наведу один приклад із недавніх подій: президент висловлює свої претензії до Банку Сполучених Штатів; у країні починаються заворушення, і її населення поділяється на дві частини: маєтні класи стають у своїй масі на бік Банку, а народ підтримує президента. Ви гадаєте, що народ може визначити мотиви своєї поведінки в такій заплутаній ситуації, коли йдеться про таке складне питання, що й досвідчені фахівці вагаються в своїй ухвалі? Аж ніяк. Річ у тім, що Банк — це величезне підприємство; а народ, який руйнує або створює ту чи ту владу, нічого не може вдіяти з цим Банком, і це його дратує. Посеред загального руху в суспільстві ця нерухома точка впадає йому в око, й він хоче подивитися, чи не зможе він зсунути її з місця, як він зсуває і все інше.

Що залишилося від аристократичної партії в Сполучених Штатах

Прихована опозиція маєтних прошарків населення, спрямована проти демократії. — Вони зосереджуються на особистому житті. — Інтер'єри їхніх жител виказують їхній смак виключно до вишуканих утіх та розкоші. — Їхня позірна скромність. — Їхня вдавана доброзичливість стосовно народу.

Коли настрій громадян країни перестає бути єдиним, порушується рівновага між партіями, й у однієї з них з'являється незаперечна перевага. Ця партія руйнує всі перешкоди, висотує свого супротивника й ставить усе суспільство цілком собі на службу. Переможені в розпачі від такого успіху свого супротивника припиняють свою діяльність. Партія-переможець робить таку заяву: «Я відновила мир у країні, за це мені мусять віддати належне».

Одначе за цією позірною одностайністю приховуються глибокі розбіжності та реальний опір.

Ось так і сталося в Америці: коли демократична партія домоглася успіху, суспільство стало свідком того, як ця партія заволоділа винятковим правом керувати державними справами. Відтоді вона без упину формує мораль і видає закони, грунтуючись на своїх бажаннях.

І нині можна сказати, що в Сполучених Штатах класи багатих людей майже цілком перебувають поза політичними справами, й багатство не тільки не дає

права на владу, а й є реальною причиною неласки та перешкодою на шляху до влади.

Отже, ті, хто багатий, воліють полишити поле бою й не провадити боротьби, часто-густо нерівної, проти найбідніших із своїх співгромадян. Не маючи змоги посісти в громадському житті таке саме становище, яке вони посідають у приватному житті, вони розлучаються з першим, аби зосередитися на другому. Й у самісінькому серці держави створюється немовби особлива громада з властивими їй смаками, схильностями, потягом до вишуканих розваг.

Багата людина сприймає цей порядок речей як щось непоправне; вона навіть з усіх сил намагається не показувати, що це її зачіпає за живе; в публічних виступах вона розхвалює доброту республіканського уряду та переваги демократичної форми правління. Бо що після ненависті до ворогів може бути природнішим для людини, ніж лестощі на їхню адресу?

Ви бачите цього вишуканого громадянина? Чи не правда, він схожий на єврея середніх років, який боїться, щоб інші не здогадалися про його багатства? Зодягнений він просто, хода його скромна; вдома в себе у чотирьох стінах він кохається в розкошах; до цієї своєї святині він допускає лише кількох обраних гостей, рівних собі, яких він запрошує кожного окремо. В Європі ви не зустрінете людини шляхетного походження, яка була б так дуже прив'язана до своїх вишуканих утіх, так тяжіла б до найменших вигод, які забезпечує певне привілейоване становище. Та ось ця людина виходить з дому, аби податися на роботу до якоїсь запорошеної конторки, розташованої десь у центрі міста, в його діловій частині, де кожен може заговорити з нею, звернутися до неї. По дорозі на роботу вона зустрічає свого шевця, обоє вони зупиняються: починають про щось розмірковувати. Про що ж вони можуть вести мову? Ці двоє громадян розмірковують про державні справи, і, перш ніж розпрощатися, вони потискують один одному руку.

У глибині ж цього захоплення, яке буцімто є виявом злагоди, й у різних формах запобігливості, що демонструється стосовно тих, хто стоїть ближче до правлячої партії, легко вловити гидливу відразу, що її багаті люди відчувають до демократичних інститутів своєї країни. Народовладдя — це та влада, якої вони бояться і яку зневажають. Якщо колись погане демократичне правління скінчиться політичною кризою, якщо в Сполучених Штатах запанує монархія як дійова, владна сила, то одразу ж підтвердиться правильність моїх висловлювань.

Є дві сили, що їх використовують партії, аби домогтися успіху в своїй діяльності,— це газети та асоціації.

Розділ III

ПРО СВОБОДУ ДРУКУ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Труднощі, пов'язані з обмеженням свободи друку. — Особливі причини, що примушують деякі народи наполягати на цій свободі. — Свобода друку — це природний наслідок, що випливає із суверенітету народу, як його розуміють у Америці. — Нестриманість мови преси в Сполучених Штатах. — Періодичні видання володіють певним чуттям; приклад Сполучених Штатів це доводить. — Думка американців з приводу юридичних переслідувань преси за правопорушення, яких вона припускається. — Чому в Сполучених Штатах преса менш могутня, ніж у Франції.

Свобода друку справляє вплив не тільки на громадську думку, а й на думку кожної людини. Вона сприяє не лише зміні законів, а й змінює звичай та мораль. У другій частині цього твору я постараюся розкрити ступінь впливу свободи друку на американське суспільство, визначити той напрям, якого преса надала ідеям, що отримали поширення в Америці, способові думок та почуттів, які стали характерними для американця. Тут же я хочу тільки показати, яким чином свобода друку впливає на політичну сферу.

Зізнаюсь, я не відчуваю до свободи друку тієї повної любові, любові з першого погляду, яку відчуваєш до речей, добротних за своєю природою й незалежно від будь-чого. Я люблю пресу куди більше за те, що вона перешкоджає злу здійснитися, ніж за те добро, що його вона приносить.

Якби хтось показав мені проміжну позицію між цілковитою незалежністю думки та цілковитим її поневоленням, де я міг би сподіватися утриматись, я б, цілком імовірно, саме там і розмістився; але хто відшукає ту проміжну позицію? Ви виходите із розгнузданості преси й далі дотримуєтеся певного порядку. Що ви робите? Передусім ви напускаєте на письменників суд присяжних, але суд присяжних їх виправдовує, й те, що досі було думкою тільки однієї людини, стає думкою цілої країни. Те, що ви зробили,— це занадто багато, але й занадто мало; треба йти далі. Тоді ви віддаєте авторів до рук судових урядовців; одначе судді, перш ніж засудити, повинні вислухати; й те, про що було страшно зізнатися в книжці, безкарно проголошується в захисній промові; те, про що було сказано невиразно в одному написаному тексті, тепер повторюється в тисячі інших. Мовне висловлювання — це зовнішня форма й, я дозволю собі сказати, тіло думки, але не сама думка. Ваші трибунали заарештовують саме лише тіло, а думка вислизає від них, непомітно уникає їхніх рук. Отже, ви зробили надто багато, а й водночас надто мало; треба йти ще далі. Нарешті, ви віддаєте письменників до рук цензорів. Чудово! Ми просуваємося вперед. А політична трибуна, хіба вона не вільна? Тож ви, як з'ясовується, ще нічого не домоглися; ні, я помилився, ви примножили зло. Може, ви ненароком прийняли думку за одну з тих матеріальних потуг, сила впливу яких зростає із збільшенням числа їхніх носіїв? Ви що, станете лічити письменників, як вояків у війську? На противагу матеріальній силі сила думки часто зростає й завдяки малому числу тих, хто її висловлює. Слово впливової людини, виголошене твердо, в розпал пристрастей, перед замовклими зборами, діє на суспільство дужче, ніж невиразні вигуки тисячі ораторів; і варто тільки вільно поговорити про щось в одному гро-

мадському місці — наслідок такий, буцімто ви гучно говорили про це в кожному селі. Отже, вам треба знищити свободу говорити, так само як і свободу писати. Цього разу ви наблизилися до мети: всі мовчать. Але чого ви домоглися? Ви почали із надуживання свободою — й опинилися біля ніг деспота.

Ви пройшли шлях від найвищої незалежності до найвищого поневолення, не натрапивши на своєму шляху ні на жодну місцину, де ви могли б зупинитися.

Є народи, в яких незалежно від загальних міркувань, що їх я тут виклав, є свої особливі причини, які пояснюють їхню схильність до свободи друку.

Є народи, які вважаються вільними, а тим часом будь-який представник влади в них може безкарно порушити закон, і при цьому конституція країни не надає права потерпілому звертатися із скаргою до суду. В цих народів незалежність преси розглядається не як одна з гарантій, а як єдина гарантія, що залишилася в них із усього арсеналу свободи та безпеки громадян.

Отже, якби керівники тих держав, де живуть ці нації, повели мову про скасування незалежності преси, то народ міг би їм відповісти: «Дозвольте нам вимагати для вас покарання за ваші злочини через суд, і тоді, можливо, ми згодимося не вдаватися з цією самою метою до суду громадськості».

У країні, де відверто визнається суверенітет народу, цензура не тільки небезпечна, вона й абсурдна.

Коли кожному надається право керувати суспільством, треба, напевне, й визнати за ним здатність робити правильний вибір з низки різних думок, що хвилюють його співвітчизників, і давати правильну оцінку подіям, що відбуваються, подіям, знання яких може правити за посібник у його діяльності.

Суверенність народу та свобода преси цілком співвідносні; цензура та загальне голосування, навпаки, суперечать одне одному й не можуть довго співіснувати в політичних інститутах одного народу. Серед дванадцяти мільйонів чоловік, які живуть на території Сполучених Штатів, не знайдеться жодного, хто наважився б запропонувати обмежити свободу друку.

У першій же газеті, що потрапила мені на очі, коли я приїхав до Америки, було опубліковано таку статтю, достеменний переклад якої я тут подаю:

> «У всьому цьому далі промова, яку виголосив Джексон (президент), була промова немилосердного деспота, який прагне виключно того, аби зберегти свою владу. Амбіції — це його злочин, і це саме буде його ж покаранням. Його покликання — інтриги, і інтриги поламають усі його плани й вирвуть владу з його рук. Він править за допомогою корупції, і його злочинні махінації обернуться для нього на сором та ганьбу. Він зарекомендував себе на політичній арені як гравець без честі та гальм. Він домігся неабиякого успіху, але година справедливості наближається; невдовзі він мусить повернути все, що нагарбав, далеко пожбурити свою гральну кістку й піти у відставку, де він матиме змогу досхочу проклинати своє безглуздя; бо його серце ніколи не знало такої чесноти, як каяття».
>
> *(«Венсенс газетт»)*

У Франції більшість людей вважають, що розгнузданість преси в нашому суспільстві залежить від соціальної нестабільності, від наших політичних пристрастей та загальних клопотів, що випливають з цього. Отже, французи без упину чекають того часу, коли життя в суспільстві знову набуде рівноваги, й тоді преса заспокоїться. Що ж до мене, то я залюбки відніс би на карб указаних вище причин той сильний вплив, який преса справляє на нас; одначе я не гадаю, що саме ці причини так дуже впливають на її мову. Мені здається, що

періодичні видання мають свої особливі риси та пристрасті, які не залежать від умов, у яких вони існують. Те, що відбувається в Америці, мене в цьому переконує остаточно.

Нині Америка, мабуть, є тією країною земної кулі, в лоні якої чаїться найменше число революційних паростків. А тим часом у тамтешній пресі спостерігаються ті самі руйнівні схильності, що й у французькій, і та сама розгнуздана мова за відсутності аналогічних причин для гніву. В Америці, як і у Франції, преса є тією самою незвичайною силою, де дивовижним чином перемішано добре й погане, силою, без якої свобода не змогла б вижити й через яку порядок насилу утримується.

Конче треба сказати, що в Сполучених Штатах у преси куди менше влади, ніж у нашому суспільстві. Та саме в цій країні вельми рідкісні випадки судового переслідування преси. Причина цього дуже проста: американці, утвердивши у своєму суспільстві принцип народовладдя, зробили це народовладдя справжнім. Їм і на думку не спадало створити з елементів, які щоденно змінюються, конституцію, яка має діяти вічно. Тож нападати на наявні нині закони не є злочином, тільки б не робилося спроб позбутися їх силоміць.

До речі, американці вважають, що суди безсилі загнуздати пресу й що гнучкість людської мови щоразу вислизає під час юридичного аналізу, правопорушення такого штибу буцімто зникають, перш ніж простягнута рука правосуддя зробить спробу їх схопити. Аби ефективно вплинути на пресу, гадають американці, треба знайти такий суд, який би був не тільки відданим панівній владі, а й міг би стати над громадською думкою, яка вирує довкола. Суд, який судив би, не припускаючись гласності, виголошував би свої вироки, нічим не обґрунтовуючи їх, і карав би наміри ще суворіше, ніж різкі слова. Той, хто міг би створити й підтримати такий трибунал, намарне витратив би час, переслідуючи свободу преси, позаяк він став би цілковитим господарем самого суспільства й міг би зовсім позбутися письменників, а водночас і того, що вони написали. Що ж до самої преси, то для неї реально не існує середини між рабством і волею. Щоб отримати безцінні блага, які забезпечує свобода преси, треба вміти прийняти й те зло, що народжується разом з нею. Бажати домогтися одного й уникнути іншого — означає впадати в одну з тих ілюзій, якими звичайно заколисують себе хворі нації, коли, втомившись від боротьби й вичерпавши свої сили, вони шукають засобів, за допомогою яких можна примусити співіснувати водночас, на одному й тому самому ґрунті, ворожі думки та принципи.

Американські газети не мають великого впливу; це пояснюється багатьма причинами, основними з яких є такі.

Свобода писати, так само як і інші свободи, тим більше небезпечна, чим пізніше вона з'явилася; народ, який уперше бере участь у обговоренні державних справ, має себе за першого трибуна. Для англоамериканців ця свобода така сама давня, як і колонії. Між іншим, преса, вміючи добре підігрівати людські пристрасті, не може, одначе, сама їх породжувати. Отже, в Америці політичне життя проходить активно, його форми різноманітні, воно навіть буває бурхливим, але рідко в його підвалинах лежать глибокі пристрасті; бо рідко пристрасті випливають на поверхню, якщо не заторкнуті матеріальні інтереси, а Сполучені Штати з цього погляду країна, яка процвітає. Аби оцінити різницю, яка існує в цьому плані між англоамериканцями та нами, мені тільки треба продивитися американські та французькі газети. У Франції комерційні оголошення займають обмежене місце в газетах; навіть новин не дуже багато; найнасиченіша частина газети — та, що висвітлює політичні суперечки. В Америці ж три чверті величезної газети, розгорнутої перед вашими очима, заповнені оголошеннями, в решті частини розміщені найчастіше політичні новини або які-небудь потішні

історії; й тільки подекуди, в якомусь прихованому куточку, бачиш статтю, присвячену одній із таких палких дискусій, які в нашому суспільстві й становлять щоденну порцію для читачів.

Будь-яка влада змінюється в міру своєї централізації — це загальний, природний закон, який відкривається перед дослідником під час вивчення цього питання і який деспоти навіть найменшого масштабу осягають інстинктивно.

У Франції преса об'єднує два різних види централізації. Майже вся влада преси зосереджена в одному місці й, можна сказати, в одних руках, позаяк органи преси нечисленні.

Отже, посівши міцне місце в середовищі скептично налаштованої нації, преса мала набути майже необмежену владу. Це той ворог, з яким уряд може укласти перемир'я більшої чи меншої тривалості, але поруч з яким йому важко триматися довгий час.

Ні того, ні того виду централізації влади, про які я вів мову, в Америці немає.

У Сполучених Штатах нема столиці: світло, в розумінні влада, розсіяне по всій величезній країні; промені людського розуму, замість того щоб виходити з єдиного центру, з усіх усюд сходяться туди й там розсіваються, припиняючи своє існування; американці жодне місце в своїй країні не зробили центром загального керівництва людською думкою, так само, як нема там і єдиного керівного ділового центру.

Це пов'язано з місцевими умовами, які зовсім не залежать від людей; що ж до законів, то вони диктують таке.

У Сполучених Штатах нема патентів для друкарів, марок чи реєстрацій для газет; зрештою, відсутнє й правило порук.

З усього цього випливає, що видання газети там є справою простою й легкою: досить невеликого числа передплатників, аби газетчик міг покрити свої витрати; внаслідок цього кількість періодичних або серійних видань у Сполучених Штатах перевищує всі сподівання. Найосвіченіші американці відносять маловладдя преси на рахунок неймовірної розпорошеності її сил; у Сполучених Штатах це стало аксіомою політичної науки: єдиний засіб нейтралізувати вплив газет — це збільшити їхнє число. Я не можу собі уявити, чому така очевидна істина досі ще не прищепилася в нас. Те, що ті особи, які збираються провести революцію за допомогою преси, прагнуть зосередити її в кількох потужних органах,— я це розумію дуже добре, але що офіційні прихильники існуючого режиму й ті, хто підтримує існуючі закони, вважають, що вплив преси можна пом'якшити шляхом її концентрації,— ось цього я зовсім не можу осягнути. Уряди Європи, як мені здається, поводяться щодо преси, як колись поводилися рицарі стосовно суперників: на власному досвіді вони переконалися, що централізація преси — це потужна зброя, і вони хочуть поділитися цією зброєю зі своїм ворогом, безперечно, для того, щоб тоді, коли той чинитиме опір, він міг відчути більше гордості.

У Сполучених Штатах практично нема жодного містечка, навіть зовсім маленького, де не видавали б свою газету. Неважко зрозуміти, що неможливо домогтися ні дисципліни, ні єдності дій серед такого великого числа борців, тому; природно, кожен підносить свій прапор. Це зовсім не означає, що геть усі політичні газети Союзу поділяються на ті, що підтримують адміністрацію, й ті, які проти неї; одначе, захищаючи її чи нападаючи на неї, ці газети використовують сотні найрізноманітніших засобів. У цій країні, зваживши на все це, газети не можуть підняти такі бурхливі потоки громадської думки, які чи то зносять навіть найпотужніші греблі, чи то переливаються через них. Це подрібнення сил у пресі має й інші наслідки, не менш серйозні: видання газети, бувши дуже лег-

кою справою, дозволяє першому-ліпшому зайнятися ним; з іншого боку, через конкуренцію не може розраховувати на великі зиски. З цієї причини великі промислові сили не вкладають своїх коштів у такі підприємства. Втім, якби газети були джерелом багатства, для керівництва ними могло б забракнути талановитих журналістів, позаяк цих газет тьма-тьмуща. Журналісти в Сполучених Штатах, як правило, посідають невисоке становище, професійну підготовку вони отримують мовби начорно, а спосіб їхнього думання часто тривіальний. Отже, в будь-якій сфері перед веде більшість; вона встановлює певні норми, до яких згодом кожен пристосовується; сукупність цих загальних правил називається духом, стилем; дух адвокатури й дух суду відрізняються один від одного. У Франції журналістський дух, стиль, виказує себе в манері вести розмову — настирливо, але в пристойних висловлюваннях, часто-густо велемовно,— про великі державні справи, і якщо не завше виходить саме так, то це тому, що немає правил без винятків. В Америці журналістський стиль — це грубо, безсоромно, не підшукуючи гречних слів, накинутися на свою жертву, залишивши осторонь будь-які пристойні принципи, тиснути на слабке місце, ставлячи перед собою єдину мету — підловити людину, а далі переслідувати її в особистому житті, оголюючи її слабкості та вади.

Можна тільки шкодувати, що відбувається таке надуживання громадською думкою. Трохи далі в мене буде нагода розглянути, який вплив справляють газети на формування смаків та моральність американського народу; але, повторюю, зараз я розглядаю тільки політичну сферу. Не можна не визнати, що політичний вплив свободи друку має чимале значення безпосередньо для підтримки громадського порядку. Внаслідок цього ті, хто вже посідає високе становище в очах своїх співвітчизників, не наважаться писати до газет і, отже, втрачають найзастрашливішу зброю, якою вони могли б послуговуватися з метою розворушити собі на користь народні пристрасті[1]. З цієї ж причини особисті погляди журналіста не мають ніякої ваги в читача. Читачі газети прагнуть єдиного — знати факти, отже, тільки змінюючи забарвлення цих фактів або спотворюючи їх, журналіст може привернути увагу до своєї думки.

Хоч преса в Америці користується саме такими засобами, вона все ж таки має величезний вплив. Під її впливом пожвавлюється політичне життя в усіх куточках цієї величезної території. Саме преса своїм пильним оком вистежує, а відтак витягує на світ Божий таємні рушії політики й примушує громадських діячів по черзі поставати перед судом громадськості. Саме вона об'єднує інтереси доктрини і формує кредо партій; саме завдяки пресі партії ведуть діалог між собою, не зустрічаючись при цьому; доходять злагоди, не вступаючи в контакт. Коли ж трапляється так, що велике число друкованих видань починає діяти в одному напрямі, їхній вплив на тривалий час стає переважати, а громадська думка, яка обробляється весь час з одного боку, піддається врешті-решт їхньому впливові.

У Сполучених Штатах кожна окремо взята газета не має великої влади, але періодичні видання як такі досі є першою після народу силою*.

** Про те, що погляди, які утверджуються в Сполучених Штатах, де панує свобода друку, як правило, ґрунтовніші, ніж погляди, що формуються десь у іншій країні, за суворої цензури.*

У Сполучених Штатах демократичний режим приводить до керівництва справами все нових та нових людей; внаслідок цього заходи, що їх вживає уряд, не завжди послідовні й упорядковані. Але головні принципи поведінки уряду

[1] Тільки в рідкісних випадках вони вдаються по допомогу до газет, коли хочуть звернутися до народу й говорити від свого власного імені: це трапляється, наприклад, якщо про них поширюють наклепницькі звинувачення й вони хочуть установити справжній стан речей.

взагалі стабільніші, ніж у більшості інших країн, а основні погляди, що їх визначає життя суспільства, стійкіші. Коли якась ідея заволодіває розумом американців, хоч би вона була правильною чи безглуздою, нема нічого складнішого, ніж переконати їх у протилежному.

Те саме можна було спостерігати й у Англії, європейській країні, де впродовж століття яскрава свобода думки вживалася з найнездоланнішими забобонами.

Я пояснюю це явище тією самою причиною, яка, на перший погляд, мала завадити цьому,— тобто вільній пресі. Народи, які живуть у країнах, де є вільна преса, дотримуються своїх поглядів як з почуття гордості, так і з переконань. Вони їх люблять тому, що вважають ці погляди правильними, а ще тому, що обрали їх самі, й вони тримаються за них не тільки як за щось правильне, а й як за щось таке, що їм належить.

Є ще безліч доказів.

Одна велика людина сказала, що *на обох кінцях знання розташоване незнання.* Можливо, правильніше було б сказати, що глибокі переконання розташовані тільки на краях, а в середині — сумнів. Людський розум можна розглядати в трьох різних станах, що часто йдуть один за одним.

Спочатку людина твердо вірить тому, що вона сприймає щось, не заглиблюючись у суть. Потім, коли з'являються заперечення, суперечності, вона сумнівається. Часто їй вдається розв'язати всі свої сумніви, й нарешті тоді вона знову починає вірити. Цього разу вона оволодіває істиною не навмання й не навпомацки; вона бачить її перед собою й іде просто до її світла[2].

Коли свобода друку впливає на людей, які перебувають на першій стадії, вона ще тривалий час підтримує в них звичку твердо вірити не розмірковуючи; єдине, що вона робить, то це змінює предмет їхньої необміркованої довірливості. На всьому інтелектуальному обрії людський розум, отже, може бачити лише одну точку в певний відтинок часу, але ця точка безперестану переміщується. Це час раптових революційних змін. Нещасливі ті покоління, які першими дозволять свободу друку.

Одначе незабаром настає час, коли коло нових ідей поволі освоєне. Приходить досвід, і людина занурюється в сумніви, її охоплює недовіра до всього.

Можна припустити, що більшість людей залишиться в одному з перших двох станів: вони віритимуть, самі не знаючи чому, або не знатимуть точно, в що їм треба вірити.

Що ж до третього стану, коли в людини з'являється переконання як наслідок роздумів, панівне переконання, що народжується із знань та утверджується, навіть незважаючи на тривоги, пов'язані із сумнівами, то його досягне ціною певних зусиль тільки невелике число людей.

Було завважено, що в ті періоди, коли люди ревно ставилися до релігії, вони не раз змінювали віру, тимчасом як у періоди сумнівів кожен уперто зберігав свою віру. Те саме відбувається й у політиці, коли володарює свобода преси. Припустімо, що всі соціальні теорії одна за одною заперечені й переможені; одначе ті, хто зупинився на одній з них, і далі дотримуються її не стільки внаслідок впевненості, що ця теорія добра, скільки через відсутність упевненості в тому, що десь є ліпша.

У ці періоди не вбивають з легкістю один одного за переконання, але й не змінюють їх, і водночас трапляється менше жертв та відступників.

---

[2] Щоправда, я не знаю, чи підносить це переконання, що стало наслідком роздумів і зробилося панівним, людину до того ступеню запальності та відданості, який надихається догматичною вірою.

Додайте до цього ще вагоміший доказ: коли в переконання проникають сумніви, люди, врешті-решт, хапаються тільки за інстинкти та за матеріальні багатства, бо їх куди ліпше видно, більше відчутно, вони за своєю природою постійніші, ніж переконання.

Відповісти на запитання, хто керує ліпше — демократія чи аристократія,— дуже важко. Ясно тільки одне: демократія ущемлює інтереси другої, а аристократія — першої.

Сама собою перемагає істина, з приводу якої марно сперечатися: ви багатий, а я бідний.

Розділ IV

ПРО ПОЛІТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Використання англоамериканцями права створювати об'єднання. — Три види політичних об'єднань. — Як американці здійснюють на практиці систему представництва в об'єднаннях. — Чим це може загрожувати державі. — Великий конвент 1831 року, присвячений тарифам. — Законодавчий характер його ухвал. — Чому необмежене використання права створювати об'єднання в Сполучених Штатах Америки не так небезпечне, як у будь-якій іншій країні. — Чому в Сполучених Штатах це треба вважати необхідним. — Корисність об'єднань для демократичних націй.

Америка змогла почерпнути з права створювати об'єднання максимальну користь. Там це право та й самі об'єднання використані як потужний і дійовий засіб під час досягнення будь-якої мети.

Незалежно від постійних об'єднань, що виникли згідно із законом і називаються комунами, містами, округами, є безліч інших, які своїм народженням та розвитком зобов'язані тільки волі індивідуумів.

Від першого дня свого народження житель Сполучених Штатів Америки з'ясовує собі, що в боротьбі із злом і в подоланні життєвих труднощів треба покладатися на себе; до влади він ставиться недовірливо й занепокоєно, вдаючись до її допомоги тільки в тому разі, коли зовсім не можна без неї обійтися. Це можна спостерігати вже в школі, де діти дотримуються, включаючи ігри, тих правил, які вони самі встановлюють, і карають своїх однокласників за порушення, ними ж самими визначені. Те саме ми бачимо в усіх сферах соціального життя. Припустімо, запрудили вулицю, прохід загороджено, проїзд перервано; люди, які живуть на цій вулиці, одразу ж організовують дорадчий комітет; це імпровізоване об'єднання стає виконавчою владою й усуває зло, перш ніж кому спаде на думку, що, крім цієї виконавчої влади, яку виконує гурт зацікавлених осіб, є інша влада. Коли йдеться про якісь веселощі, люди об'єднуються, аби спільними зусиллями надати святові більше блиску, зробити його регулярнішим. Нарешті, з'являються об'єднання для боротьби з так званим духовним ворогом: наприклад, спільно борються з різною нестриманістю. У Сполучених Штатах об'єднуються з метою збереження громадської безпеки, для провадження торгівлі й розвитку промисловості, цебто створюють об'єднання, які стоять на сторожі моралі, а також релігійні. Всього може досягти воля людини, що у вільному вияві себе запускає в дію колективну силу людей.

Далі в мене буде нагода розповісти про те, яким є вплив об'єднань на громадське життя населення. Тепер же я повинен зосередитися на політичній сфері.

Тільки-но держава визнає за громадянами право на об'єднання, вони можуть ним користуватися по-різному.

Об'єднання виникає тоді, коли певне число індивідуумів публічно заявляє про свою прихильність до тієї чи тієї доктрини, визнаючи її тим самим за основу й беручи на себе зобов'язання відстоювати її. Право на об'єднання, отже, майже зливається із свободою друкованого слова, одначе об'єднання володіє

більшою мірою, ніж преса. Та чи та громадська думка, подана від імені об'єднання, має бути ясною й достеменно висловленою. Об'єднання веде рахунок своїх прихильників і залучає дедалі нових і нових до своєї справи. Вони вчаться пізнавати один одного, і їхня відданість справі зростає із збільшенням їхнього числа. Об'єднання збирає докупи зусилля різних людей і енергійно спрямовує їх до єдиної мети, ясно вказаної ним самим.

Другий момент у використанні права на об'єднання полягає в можливості збиратися разом, влаштовувати збори. Коли політичне об'єднання може розташувати свої вогнища дії в ряді важливих точок країни, воно таким робом розширює поле своєї діяльності та збільшує свій вплив. На цих зборах люди зустрічаються, їхні здібності до активної діяльності поєднуються, вони гучно й палко висловлюють свою думку, все це непідвладне думці, висловленій письмово.

І нарешті, останнє, що випливає з користування правом політичної асоціації: члени одного об'єднання за потреби стають гуртом виборців і обирають із своїх лав представників до центральної політичної організації. Власне, це і є система представництва всередині однієї партії.

Отже, спочатку людей об'єднують спільні погляди, спільний світогляд, між ними виникають суто духовні зв'язки. Відтак, на другому етапі, ці самі люди утворюють невеликі об'єднання, що становлять собою фракцію партії. Й нарешті, на третьому етапі вони мовби формують окрему націю всередині всієї нації, своє правління всередині державного правління. Їхні делегати, так само як делегати від більшості, репрезентують колективну силу своїх прихильників, і так само, як делегати від більшості, вони вважають себе представниками нації, що надає їм великої моральної сили. Щоправда, на відміну від них вони не мають права створювати закон, але вони мають право критикувати той закон, який діє, й розробляти заздалегідь закон, який, на їхню думку, мав би бути.

Я уявляю собі народ, який зовсім не звик користуватися свободою або який охоплений глибокими політичними пристрастями. Поруч з більшістю, яка виробляє закони, я ставлю меншість, яка тільки обговорює їх і не бере участі в ухваленні постанов з цих законів, і єдина думка народжується в мене: такий суспільний лад здатний зазнати великих випадковостей.

Між доказом того, що один закон ліпший за інший, і можливістю замінити гірший закон ліпшим, безперечно, відстань чимала. Але там, де розум освічених людей ще бачить велику відстань, уява юрби її вже зовсім не помічає. Й бувають часи, коли нація майже порівну розподіляється між двома партіями, кожна з яких претендує на те, що саме вона репрезентує більшість нації. Тоді, якщо поруч із правлячою партією утверджується інша, моральний авторитет якої майже такий самий, чи можливо, щоб ця остання тривалий час брала участь тільки в обговоренні законів, не вдаючись до дій?

Чи зупинить її таке метафізичне розмірковування, згідно з яким метою об'єднань є спрямування громадської думки, а не примушування її, внесення пропозицій до закону, що виробляється, а не створення самого закону?

Що глибше я вникаю в проблему незалежності преси в її основних виявах, то більше пересвідчуюсь, що в сучасних народів незалежність преси — це щось фундаментальне, і я сказав би, основне складове свободи як такої. Народ, який бажає залишитися вільним, має право будь-що вимагати, аби ту свободу шанували. Одначе *необмежену* свободу об'єднань не треба плутати із свободою друку: перша водночас і менш необхідна й небезпечніша, ніж друга. Нація може обмежити її, не втрачаючи над собою контролю; вряди-годи вона мусить так чинити, щоб вижити.

В Америці свобода створювати політичні організації необмежена.

Приклад, який я наведу, ліпше, ніж усе, що я міг би розповісти, покаже, до якої міри там терпимо до цього ставляться.

Усі пам'ятають, як питання тарифу та свободи торгівлі схвилювало людей в Америці. Тариф не тільки сприяв виникненню нових громадських течій чи справив на них якийсь інший вплив, він прямо заторкував потужні матеріальні інтереси. Північ приписувала йому почасти заслугу в своєму розквіті, Південь пов'язував з ним усі свої нещастя. Можна сказати, що тривалий час тариф був єдиним збудником політичних пристрастей, які хвилювали Союз.

1831 року, коли розпал пристрастей досяг своєї найвищої точки, якомусь невідомому громадянинові з Массачусетсу спало на думку запропонувати через газети всім ворогам тарифу послати депутатів до Філадельфії, аби разом вивчити всі засоби, здатні повернути торгівлі свободу. Ця пропозиція за кілька днів завдяки вже наявним друкарням пройшла шлях від Мена до Нового Орлеана. Вороги тарифу поставилися до неї палко. Вони з'їхалися з усіх кінців, висунули депутатів. Більшість серед них були люди відомі, а деякі навіть знамениті. Південна Кароліна, яка згодом не раз бралася до зброї, захищаючи ту саму справу, послала шістдесят три делеґати. 1 жовтня 1831 року асамблея, яка за американською традицією називалася конвентом, зібралася у Філадельфії; на ній були присутніми понад двісті членів. Обговорення велися відкрито й з першого дня стосувалися питання законодавства; розглядалися питання про обсяги влади конгресу, про теоретичні засади свободи торгівлі й, нарешті, різні заходи, пов'язані з тарифом. Асамблея пропрацювала десять днів, її учасники склали звернення до американського народу й роз'їхалися. В цьому зверненні говорилося про те, що: 1) конгрес не мав права встановлювати тариф, а тариф, що діє, неконституційний; 2) відсутність вільної торгівлі не може відповідати інтересам будь-якого народу, й особливо американського.

Слід визнати, що необмежена свобода в створенні політичних організацій досі не призвела в Америці до зловісних наслідків, як цього, либонь, чекали за її межами. Право вільного об'єднання в різноманітні організації прийшло до Америки з Англії і, отже, в Сполучених Штатах діяло завше. Користування цим правом нині стало звичкою, це відбивається й у звичаях американців.

За наших часів свобода створювати політичні об'єднання стала необхідною гарантією в боротьбі з тиранією та в протистоянні більшості. В Сполучених Штатах, коли якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; найзапекліші її прихильники посідають усі відповідальні пости, в їхньому розпорядженні опиняються й усі адміністративні структури. Видатні діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об'єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемлювати, силу морального впливу на маси. Звісно, це небезпечно, але є ще більша небезпека.

Всесилля більшості мені уявляється таким загрозливим для американських республік, що засіб, спрямований на обмеження її всевладдя, я розглядаю як добро.

А тепер я хочу поділитися думкою, яка нагадає моє висловлювання про громадянські свободи: політичні свободи, здатні давати відсіч деспотизмові партій або свавіллю заправила, особливо потрібні в країнах з демократичним режимом. Там же, де при владі перебуває аристократія, інші стани утворюють природні об'єднання, що є бар'єром для надуживання владою. В таких країнах, де нема таких станових об'єднань, люди самі повинні створити щось таке, що замінювало б їх, і зробити це швидко. Їй-право, я не бачу іншого засобу, який міг би стати перешкодою для тиранії. Адже великий народ може потрапити під безкарний гніт купки путчистів або тирана, що правитиме одноосібно.

Збори великого політичного конвенту (є й інші конвенти), які можуть бути викликані потребою, навіть у Америці є подією дуже значущою, й ті, хто бажає добра цій країні, ставляться до них з певною часткою страху.

Це підтверджує конвент 1831 року, на якому всі зусилля видатних діячів, що брали в ньому участь, звелися до того, аби звузити обговорювані проблеми й пом'якшити форму їхнього обговорення. Можна припустити, що конвент 1831 року справив великий вплив на незадоволених і підготував їх до відкритого виступу 1832 року проти торгових законів Союзу.

Не можна не визнати, що з усіх можливих свобод народ найменше може дозволити собі необмежену свободу об'єднань у сфері політики. Якщо вона не ввергає його в анархію, то постійно наближує, так би мовити, до краю цієї безодні. В цій такій небезпечній свободі закладені й позитивні гарантії: в країнах, де діє свобода об'єднань, нема таємних товариств. У Америці, наприклад, є путчисти, але немає змовників.

Як розуміється право на об'єднання в Європі та в Сполучених Штатах Америки; як користуються цим правом тут і там.

Найприроднішою для людини є свобода діяти самостійно, самотужки. Наступним природним кроком людини є об'єднання своїх зусиль із зусиллями інших людей з метою спільних дій. Право на асоціації я розглядаю як невід'ємне право людського суспільства, таке саме природне, як індивідуальна свобода. Тій законодавчій владі, яка забагла б знищити це право, довелося б кинути виклик усьому суспільству. Тим часом у одних народів свобода згуртовуватися в якісь товариства благодатна, вона сприяє їхньому розквітові, а інші народи, надуживаючи нею, спотворюючи її, перетворюють її із життєдайної сили на руйнівну силу. Мені здається, що порівняння шляхів розвитку об'єднань у тих країнах, де свобода їх організації розуміється правильно, та в інших країнах, де вона доходить до вседозволеності, було б корисним і для уряду, й для партій.

Більшість європейців досі бачать у політичних об'єднаннях зброю боротьби, нашвидкуруч змайстровану, аби якомога швидше випробувати її на полі бою.

Прихильники тієї чи тієї ідеї об'єднуються немовби з метою обмінятися думками, але основна думка, яка полонить їх,— як перейти до дії. Об'єднання — це військо. Члени об'єднання збираються разом, аби обговорити якісь питання, виявити однодумців і, запалившись, виступити проти ворога. З погляду членів об'єднання, легальні засоби належать до засобів боротьби, але не є єдиним засобом, з допомогою якого можна домогтися успіху.

Зовсім інакше тлумачиться право на об'єднання в Сполучених Штатах. У Америці члени об'єднання, що складає меншість, передусім хочуть знати, скільки їх, бо їхня найперша мета — послабити моральний вплив більшості. Друга мета, яку вони ставлять перед собою,— це виявити всі можливості, які можуть бути використані, аби вчинити тиск на більшість, позаяк їхня кінцева мета, на втілення якої вони твердо сподіваються,— привернути на свій бік більшість і в такий спосіб опинитися при владі.

Отже, в Сполучених Штатах політичні організації за своєю суттю мирні й послуговуються в своїй боротьбі законними засобами. Й коли вони заявляють, що хочуть домогтися успіху тільки законним шляхом, вони, власне, кажуть правду.

Відмінність, яка є між політичними організаціями в Америці й у нас, пояснюється цілою низкою причин.

В Європі є партії, які за своїми ідеями та метою такі далекі від партій, що репрезентують більшість, що вони не можуть розраховувати на якусь підтримку. Коли одна з таких партій створює політичну організацію, вона ставить собі

за мету не переконувати, а перемагати. В Америці є люди, які зовсім не згодні з правлячою більшістю, але вони не заважають їй керувати: всі решта хочуть примкнути до цієї більшості.

Отже, реалізація прав на об'єднання стає небезпечною в разі, коли великі партії країни вже не становлять більшості. В такій країні, як Сполучені Штати Америки, де відмінності в поглядах та світогляді основної маси людей не істотні, право на об'єднання може залишатися, сказати б, необмеженим.

Причина, яка пояснює, чому ми й досі бачимо в свободі об'єднань тільки право оголошувати війну державцям, полягає у відсутності в нас досвіду користуватися свободою як такою. Перша думка, яка народжується в людей, які створили якусь партію, до речі, так само, як і в окремої людини, коли приходить відчуття своєї сили,— це думка про насильство; впевненість у собі, переконаність приходять пізніше, вони народжуються з досвідом.

Англійці, хоч і дуже різняться між собою, рідко надуживають свободою об'єднань, бо в них більший досвід користування цим правом.

У нас же в характері, до всього іншого, закладений такий бойовий дух, що ми вважаємо для себе почесним померти із зброєю в руках, беручи участь у будь-якій безглуздій події, аж до такої, яка може сколихнути підвалини державної влади.

Одначе найваговитішою причиною, яка лежить в основі відмінності між американськими політичними організаціями та нашими, причиною, яка стримує насильницькі дії політичних організацій у Сполучених Штатах, я вважаю наявність там загального виборчого права. Коли в країні діє загальне виборче право, ясно, на чиєму боці більшість, позаяк ніхто не може засумніватися в тому, що більшість, яка посіла місце в державному керівництві, з'явилася там внаслідок виборів; адже з погляду здорового глузду жодна партія не може представляти тих, хто не голосував. Тож кожна політична організація знає, що вона не становить більшості, знають про це й усі громадяни країни. Це випливає з самого факту існування цих організацій, бо, якби було інакше, вони самі змінювали б закони замість того, щоб вимагати від уряду їхніх реформ.

З цієї ж причини моральна сила уряду дуже зростає, й відповідно послаблюються можливості політичних організацій.

Візьмімо Європу: тут практично немає жодної політичної партії, яка не вважала б себе виразником інтересів більшості. Ці претензії й, можна сказати, ця впевненість вельми сильно сприяють зміцненню їхнього становища в країні й правлять за чудове виправдання вживаних ними дій. Хіба не може викликати вибачення застосування сили задля перемоги справи, пов'язаної з боротьбою за знехтувані права?

Отже, людські закони такі складні, що за інших часів найвища свобода нейтралізує надуживання свободою й найвища демократія запобігає небезпекам, пов'язаним з демократією взагалі.

В Європі політичні організації вважають себе законодавчим і виконавчим органом народу, який сам собою виступати не може, відштовхуючись від цієї ідеї, вони діють і командують. У Америці ж такі організації в очах її громадян репрезентують меншість народу, а тому вони займаються говорінням і складанням петицій.

В Європі засоби, якими послуговуються політичні організації, відповідають тій меті, яку вони ставлять перед собою.

Основна мета цих організацій — діяти, а не розмірковувати, боротися, а не переконувати. Природно, внаслідок цього вони прийшли до такого типу організації, яка аж ніяк не схожа на цивільну: норма поведінки її членів та використовувана ними лексика запозичені у військовиків, вони збудовані за прин-

ципом централізму, керівництво всіма їхніми силами розташоване на вершині й влада зосереджена в руках невеликої купки людей.

Члени цих організацій реагують на будь-який наказ, як воїни під час війни; вони визнають догму пасивної покори, достеменно кажучи, об'єднавшись, вони мовби відмовилися й від свого власного міркування, й від своєї власної волі. В лавах цих організацій часто-густо панує тиранія, ще нестерпніша, ніж тиранія уряду, з яким вони борються.

Це негативно позначається на їхній моральній силі. Їхня боротьба втрачає священний характер, який пов'язує з нею пригнічених, борючись із гнобителями. Бо той, хто згоден по-рабському коритися в якихось випадках комусь із собі подібних, тому, хто позбавить його власної волі, підкорить його собі, й не тільки його, а і його думки,— як така людина може запевняти, що вона хоче бути вільною?

Що ж до американців, вони також створили всередині своїх політичних організацій систему управління, але це, якщо можна так висловитися, цивільне управління. Особиста свобода, де люди, що живуть у один час, ідуть до однієї мети, але не зобов'язані всі обирати один і той самий шлях. У американських політичних організаціях ніхто не приносить у жертву свою волю й розум, навпаки, воля й розум кожного сприяють досягненню успіху в спільній справі.

Розділ V

ПРО ДЕМОКРАТИЧНИЙ УРЯД В АМЕРИЦІ

Я усвідомлюю, що вдираюся в небезпечну царину. Кожне слово цього розділу так чи інакше заторкне численні партії, які існують у моїй країні. Та все ж таки я скажу все, що думаю.

В Європі дуже важко визначити справжній характер постійних рушійних сил демократії, бо в Європі боротьба ведеться між двома протилежними принципами й не знаєш достеменно, що ж у цій боротьбі пов'язано із самими принципами, а що є не що інше, як пристрасть, породжена цією боротьбою.

В Америці зовсім інакше. Там безперешкодно керує народ; він не боїться небезпек, не мститься за лайку, кинуту на його адресу.

У цій країні в демократії свої власні риси. Вона виявляє себе природним чином, її розвиток вільний. Судити про неї треба з урахуванням усього цього. І для кого ж, якщо не для нас, вивчення цієї демократії й цікаво, й корисно. Адже ми нестримно рухаємося вперед, щоденно, напомацки йдемо, можливо, до деспотизму, можливо, до республіки, але напевне до держави демократичної за своїм суспільним ладом.

Про загальне виборче право

Я вже вів мову про те, що всі штати Союзу прийняли загальне виборче право. З ним згодилося населення, яке перебуває на різних соціальних щаблях. Я мав змогу побачити наслідки його дії в різних місцевостях, там, де відмінності в мові, релігії, що сповідується, та звичаях робили людей майже чужими одне одному.

В Новій Англії було так само, як і в Луїзіані; в Канаді так само, як і в Джорджії. І я завважив, що в Америці загальне виборче право аж ніяк не є джерелом усіх благ та всіх лих, як того чекають у Європі, й що наслідки реалізації цього права взагалі інші, не такі, як гадалося.

Про ухвали народу та про особливості американської демократії, що відбиваються в цих ухвалах

У Сполучених Штатах рідко закликають найчудовіших людей країни очолити керівництво державними справами. — Про причини цього явища. — Заздрість, яка налаштовує у Франції нижчі класи проти вищих, є не французьким національним почуттям, а демократичним. — Чому в Америці видатні люди часто самі відмовляються від політичної кар'єри.

В Європі багато хто вірить або говорить, що однією з найголовніших переваг загального виборчого права є змога залучити до управління державою людей, гідних довіри народу. Вони вважають, що народ не зможе керувати самостійно, але він завше вкаже на тих, хто одержимий тим самим бажанням і хто більше здатний утримати владу в своїх руках.

Що ж до мене, то я мушу сказати, що побачене мною в Америці дозволяє мені гадати, що справа стоїть зовсім інакше. Ще на початку свого перебування в Америці я зробив відкриття, яке приголомшило мене: як багато гідних людей серед тих, ким керують, і як мало серед тих, хто керує. Для сучасної Америки рідкісне залучення на державні пости видатних людей — звичайне явище. І треба визнати, що це стало відбуватися в міру розвитку демократії. Цілком очевидно, що за останні півстоліття американські державні діячі дуже подрібнішали.

Можна вказати на низку причин, що пояснюють це явище.

Неможливо, хоч би як старався, піднести рівень освіти народу вище за певну рису. Хоч скільки роби доступнішими знання, нагромаджені людством, хоч скільки поліпшуй методи вивчення наук та хоч скільки полегшуй осягнення цих наук — усе марно, бо ніколи не буде так, аби люди підвищували свою освіту й розвивали свій інтелект, не виділяючи для цього часу.

Від того, як складається життя нижчих класів народу, скільки вільного часу їм залишає їхня праця, неминуче залежить досягнення ними свого рівня інтелектуального розвитку. В одних країнах цей рівень вищий, в інших нижчий. Межі інтелектуального розвитку нижчих прошарків суспільства може не бути в тому випадку, якщо їх перестануть турбувати матеріальні клопоти, клопоти про забезпечення життя. Але тоді вони перестають бути нижчими класами. Як важко уявити собі суспільство, в якому всі люди вельми освічені, так важко уявити собі державу, де всі громадяни багаті; ось дві взаємопов'язані важкості. Я залюбки згоджуся з тим, що широкі маси громадян вельми щиро прагнуть добра своїй країні; я навіть піду далі й скажу, що нижчі класи суспільства, як мені здається, загалом долучають до цього бажання куди менше особистої зацікавленості, ніж вищі класи; але чого їм постійно бракує, більше чи менше, то це вміння вибрати засоби за щирого бажання домогтися мети. Як довго треба вивчати людину, скількома різними потрібними поняттями треба оволодіти, аби скласти собі точне уявлення про характер тільки однієї людини. Великі уми тут розгублюються, а хіба юрма може з цим упоратися? В неї ніколи не знаходиться ні часу, ні можливості, аби присвятити себе такій справі. Їй завше потрібно, щоб рішення ухвалювалося швидко, а поставлена мета була б дуже конкретною. Ось чому всілякі дурисвіти добре знають таємницю, як сподобатися народній масі, тимчасом як справжні друзі найчастіше не мають у нього успіху.

До речі, демократії завжди бракує здатності обирати гідних людей, їй бракує бажання й схильності до цього.

Треба зізнатися, що демократичні інститути сприяють розвиткові найвищою мірою почуття заздрощів у серці людини. Й це не тому, що вони пропонують кожному рівні можливості, а тому, що цих можливостей бракує тим, хто ними послуговується. Демократичні інститути розбуджують пристрасне бажання рівності, потурають цьому бажанню, ніколи не маючи змоги його цілком удовольнити. Ця цілковита рівність щоденно вислизає з рук народу в той момент, коли народові здається, що він уже вп'ймав її, й утікає або, як каже Паскаль, кидається в нескінченну втечу. Народ же сповнюється неспокою, прагнучи набути це добро, особливо цінне для нього тому, що він майже знає, що́ то таке, бо воно буцімто поруч, під руками, й водночас воно досить далеко, тож його неможливо вкусити. Сподівання на успіх його хвилюють, невпевненість у досягненні цього успіху дратує; він нервується, втомлюється, озлоблюється. Все, що вище за його розуміння, йому видається перешкодою для здійснення його бажань, а будь-яка перевага колить йому очі.

Багато хто вважає, що закладене в нижчих прошарках прагнення усунути, наскільки це можливо, представників найвищих класів від керівництва державними справами — це явище суто французьке. Це помилкова думка. Властивість,

про яку я веду мову, не французького походження, вона — демократична. Обставинам, пов'язаним з політикою, вдалося надати цій властивості особливо гіркого присмаку, але не вони народили її.

У Сполучених Штатах народні маси не відчувають ніякої ненависті до найвищих класів суспільства, але й особливої прихильності до них вони також не плекають у собі й старанно стримують їх від проникнення до керівних органів; не страхом вони переймаються перед талановитими людьми, вони просто погано їх терплять. Загалом слід відзначити: все, що виявляється успішним без прямої участі в цьому народу, дуже важко здобуває його підтримку.

Природа демократії така, що вона примушує народні маси не допускати видатних людей до влади, а ці останні, що їх рухають не менш сильні природні почуття, втікають від політичної кар'єри, де важко залишатися самим собою й іти по життю, не обпаскуджуючись. Саме цю думку так відверто висловив суддя Кент. Ця відома людина, висловивши похвалу тому пунктові Конституції, за яким виконавчій владі відводиться роль і суддів, мовив: «Можна припустити, що люди, найбільше гідні посісти посадові місця, володіють занадто стриманими манерами й дотримуються занадто суворих принципів, аби мати будь-коли можливість зібрати більшість голосів на виборах, які проводитимуться на засадах загального виборчого права» (Кент. Коментарі. — Т. І. — С. 272). Ось що безперешкодно друкували в Америці 1830 року.

Для мене цілком зрозуміло, що ті, хто розглядає загальне виборче право як гарантію доброго вибору, дуже помиляються. Загальне виборче право має інші переваги, але тільки не це.

Про причини, які можуть якоюсь мірою пом'якшити ті риси демократії, про які я говорив вище

Про те, як поводиться народ і взагалі люди, коли їм загрожує небезпека. — Чим пояснюється, що п'ятдесят років тому в Америці державними справами керували стільки видатних людей. — Який вплив справляють на обрання народом своїх представників освіта й звичаї. — Приклад Нової Англії. — Південно-західні штати. — Як деякі закони впливають на обрання народом своїх представників. — Двоступеневі вибори. — Як від цього залежить склад сенату.

Коли країні загрожує серйозна небезпека, народ, як часто засвідчує історія, з радістю обирає на верховні пости тих громадян, які найбільше здатні його врятувати.

Відомо, що людина перед лицем небезпеки рідко залишається сама собою: вона чи то духовно підноситься, чи то опускається. Те саме відбувається й з цілим народом. Величезні небезпеки, які підстерігають країни, замість того, аби піднести дух народу, засмучують; вони збуджують його пристрасті, але не спрямовують їх у потрібне річище, бентежать розум, але не осявають його. Євреї вбивають один одного посеред уламків Храму, що руйнується. Одначе частіше можна бачити, як сама невідворотність небезпеки породжує надзвичайні чесноти й у цілих народів, і в окремих людей. І великі характери виказують себе тоді рельєфно, наче монументи, що їх приховувала ніч і що їх несподівано висвітила пожежа. Дух народу не нехтує самовідтворенням, і народ, сколихнутий власними лихами, на певний час розлучається із своїми пристрастями, викликаними почуттям заздрощів. У такі часи нерідко можна побачити, як внаслідок виборчої кампанії з'являються видатні імена. Я вже зазначав, що в Америці державні діячі в нашу добу видаються за своїм рівнем куди нижчими за тих, хто стояв на чолі держави п'ятдесят років тому. Коли Америка боролася за найсправедливішу в світі справу, за те, аби жоден народ не був поневолений іншим народом, коли йшлося про те, щоб підтримати появу нової нації, тоді душі всіх

людей відкривалися, щоб їхні піднесені зусилля були на рівні цієї шляхетної мети. В цьому загальному пориві видатні люди були попереду народу, й він власноруч поставив їх на чолі себе. Але такі події відбуваються рідко, й висновок треба робити, спираючись на звичний плин життя.

Якщо якимсь випадковим подіям подеколи вдається подолати демократичні пристрасті, то освіта й звичаї справляють на прихильників демократії не тільки менш сильний, а ще стійкіший вплив. Це добре видно на прикладі Сполучених Штатів.

У Новій Англії, де освіта й свобода є дочками моралі та релігії, де суспільний лад сформувався давним-давно й тому в нього вже є свої традиції та правила, народ, не віддаючи переваги тій вищості, яку дають людям багатство та родове походження, звик шанувати перевагу інтелектуальну та моральну й залюбки коритися їм: ось чому саме в Новій Англії демократія дозволила обрати найкращих людей, що зовсім не завше вдавалося зробити в інших місцевостях.

Цілком інше ми бачимо в міру просування на південь країни. В тих штатах, де соціальні зв'язки менш стародавні й менш сильні, де освіта не так поширена й де моральні, релігійні принципи та принципи свободи не дуже органічно поєднуються, все рідше й рідше трапляються серед державних керівників люди, наділені талантом та чеснотами.

Коли потрапляєш до нових штатів на південному заході країни, де соціальна структура, тільки-но вчора сформована, репрезентується лише збіговиськом авантурників та спекулянтів, відчуваєш якусь розгубленість, бачачи те, в чиїх руках перебуває влада, й запитуєш себе, яка ж сила, що не залежить від законів та людей, може за таких умов привести державу до зростання, а суспільство до розквіту.

Треба визнати, що є закони хоч і демократичні за своєю природою, одначе вони дозволяють певною мірою пом'якшити небезпечні властивості демократії.

Коли ви заходите до зали засідань палати представників у Вашингтоні, вас вражає вульгарне видовисько цих величезних зборів. Ваші очі марно силкуються розшукати серед безлічі осіб хоч би одну знайому. Майже всі члени асамблеї — якісь особи, їхні імена не викликають у вашій пам'яті жодного образу. Це переважно сільські адвокати, комерсанти та представники нижчих класів. У країні, де освіта поширена майже повсюдно, подейкують, що представники народу в асамблеї не вміють правильно писати.

Поруч розташована зала засідань сенату. В маленькому приміщенні зібралася велика частина видатних людей Америки. Там не побачиш жодної людини, чиє славетне ім'я не було б свіжим у вашій пам'яті. Це прославлені адвокати, видатні генерали, талановиті судді або відомі державні діячі. Всі промови, які ви почуєте на цій асамблеї, зробили би честь найяскравішим парламентським засіданням у Європі.

Звідки цей дивний контраст? Чому еліта нації засідає в цій залі, а не в іншій? Чому на перших зборах присутні так багато пересічних людей, тимчасом як сусіднє приміщення, схоже, має монополію на таланти й пізнання? Між тим, депутати й палати представників і сенату виходять з народу, і тих, і тих було обрано внаслідок таємного голосування, і ніхто в Америці не сказав, буцімто сенат — ворожий народним інтересам. Звідкіля ж оця різниця, що так впадає в око? Я бачу тільки одне пояснення цього: вибори до палати представників прямі, а вибори до сенату — двоступеневі. Всі громадяни кожного штату загальним голосуванням обрали законодавчі органи штату. За федеральною конституцією ці законодавчі органи становлять собою виборчий корпус, і вже із його числа обираються члени сенату. Отже, сенатори, хоч і не безпосередньо, обираються внаслідок загального голосування, позаяк виборчий корпус, з членів якого вони вибирають-

ся, не є за своїм складом аристократичним чи привілейованим. Ті, хто потрапляє до його складу, не мають особливого виборчого права, що надається з походження; їхнє обрання залежить переважно від участі в голосуванні всіх громадян; вибори відбуваються, як правило, щороку, й виборці завше можуть, використовуючи систему виборів, оновити склад сенату. Народній волі достатньо пройти через ці обрані збори, аби перевтілитися й вийти звідти вже в оновленій формі, шляхетнішій та розкішнішій. Люди, обрані таким шляхом, завше точно репрезентують більшість народу, який керує; одначе вони є виразниками тільки високих ідей, що ходять у народі, й відбивають його шляхетні риси, але аж ніяк не дрібні пристрасті, що часто підбурюють його, й не вади, що його ганьблять.

Неважко уявити собі, що колись у майбутньому настане час, коли американські республіки будуть змушені поширити двоступеневу систему голосування на всі виборні органи через страх безглуздо розбитися об підводне каміння демократії.

Я ж, зізнаюсь, бачу в двоступеневій системі виборів єдиний засіб зробити політичну свободу доступною для всіх класів народу. Зрештою, мені здається, що однаково помиляються й ті, хто сподівається зробити з цього засобу зброю, яка належить виключно одній партії, і ті, хто боїться цього.

Про вплив американської демократії на виборні закони

Якщо вибори в країні відбуваються рідко, то держава може зазнати серйозних криз. — Якщо ж вони часті, то держава перебуває весь час у стані гарячкового збудження. — З цих двох лих американці обирають друге. — Непостійність закону. — Думка Гамільтона, Медісона та Джефферсона з цього приводу.

Якщо виборча кампанія в країні призначається рідко, то держава щоразу піддається ризикові великих потрясінь.

Усі партії докладають великих зусиль, аби загнуздати щасливу долю, яка так рідко потрапляє до їхніх рук. Біль, який відчувають кандидати, що провалилися, нічим вилікувати, і слід остерігатися з їхнього боку дій, викликаних амбіціями, що перейшли в розпач. Навпаки, якщо відомо, що незабаром можна буде знову вступити до рівноправної боротьби, переможені поводяться терпеливо.

Коли вибори призначаються часто, це зберігає в суспільстві гарячкове збудження й хисткість у суспільних справах.

Отже, з одного боку, держава може відчувати труднощі, з іншого — їй може загрожувати революція. Перша система заважає державі виявити добрі засади, а друга загрожує самому існуванню держави.

Американці віддали перевагу першій перед другою. І в цьому випадку вони поклалися на природний інстинкт, а не на розум; смак до змін демократія довела до пристрасті. Наслідком цього стала та особлива хисткість, на яку ми нерідко натрапляємо в законодавстві.

Багато американців дивляться на нестабільність державних законів як на неминучі втрати наявної системи, яка, по суті, корислива для суспільства. Й ніхто в Сполучених Штатах, гадаю, не стане заперечувати існування цієї нестабільності й вважати її великим злом.

Гамільтон визнав корисною ту владу, яка могла б завадити ухвалити погані закони або принаймні затримати їх впровадження в життя, і додав: «Може, мені заперечать, сказавши, що та влада, яка зуміє попередити появу поганих законів, зуміє перешкодити й появі добрих законів. Це заперечення не задовольнило б тих, хто здатний вивчити всі наші лиха, що випливають з непостійності та мінливості закону. Нестабільність законів — це найбільша вада, в якій можна було б дорікнути нашим органам влади». («Найсерйозніша вада в характері та складі нашого управління». — Федераліст, № 73).

«Легкість, з якою змінюються закони,— каже Медісон,— і перевищення законодавчої влади мені здаються найнебезпечнішими болячками, якими може бути вражений наш уряд» (Федераліст, № 62).

Сам Джефферсон, найдемократичніший серед усіх демократів, які вийшли з лона американської демократії, звернув увагу на ті самі небезпеки.

«Нестабільність наших законів — це справді дуже серйозна незручність,— сказав він. — Я гадаю, що ми мали б ужити відповідних заходів і прийняти ухвалу, що між поданням до парламенту закону та остаточним голосуванням за цей закон має минути цілий рік. Відтак його слід обговорити, а далі проголосувати його ухвалення, після чого в ньому вже не можна буде змінити жодного слова, а якщо обставини вимагатимуть швидшого рішення, то внесена пропозиція не може бути ухвалена простою більшістю, а тільки двома третинами голосів однієї і другої палат»[1].

Державні урядовці за американської демократії

Американські державні урядовці нічим не відрізняються від інших громадян країни. — Вони не носять особливого одягу. — Всі державні урядовці отримують заробіток. — Політичні наслідки, що випливають з цього. — В Америці немає кар'єри, пов'язаної з державною діяльністю як такою. — Що з цього випливає.

У Сполучених Штатах державні урядовці нічим не вирізняються серед інших громадян країни; вони не мають ні палаців, ні охорони, ні особливої парадної одежі. Таку простоту тих, хто пов'язаний з управлінням державою, не можна пояснити лише особливим американським способом мислення, вона перебуває в прямій залежності від тих принципів, які лежать у основі суспільного ладу цієї країни.

В очах демократії уряд — це не добро, це — неминуче зло. Державним урядовцям треба надати деяку владу, без цієї влади яка з них користь? Одначе нема ніякої потреби в зовнішніх ознаках влади, це справі не сприяє. Навпаки, знаки влади, що впадають в око, дратують людей.

Самі посадові особи державного управління чудово відчувають, що права піднестися над іншими за допомогою отриманої влади вони домоглися, лишень перейнявши манери цих інших і в такий спосіб зрівнявшись з ними.

Не можу собі уявити нікого, хто б діяв так спокійно, був би таким доступним для всіх, таким уважливим до прохань і так поштиво відповідав би на ваші запитання, як американські державні урядовці.

Мені дуже до вподоби така природна поведінка демократичного уряду. В його внутрішній силі, джерело якої не посада урядовця, а функція, яку він виконує в державі, не зовнішні ознаки його приналежності до влади, а сама людина, я бачу справжню мужність, зрілість, і це викликає в мене захоплення.

Що ж до впливу, який може справити одяг державного службовця, його костюм, то я гадаю, що значущість цих зовнішніх атрибутів у такому столітті, як наше, дуже перебільшена. В Америці я не раз був свідком того, як стосовно державного службовця виказувалося стільки уваги та пошани, скільки заслуговувала його діяльність та його особисті якості.

Крім цього, я дуже сумніваюсь, щоб особливий одяг міг сприяти самоповазі цих людей або пошані один одного, якщо вони до того не налаштовані, оскільки неможливо повірити, що ці люди ставляться з більшою пошаною до свого одягу, ніж до самих себе.

Коли мені випадає бачити в нас деяких охоронців закону, які грубо розмовляють із сторонами, що беруть участь у судовому процесі, або вправляються в

[1] Лист Медісонові від 20 грудня 1787 року.

дотепах на їхню адресу, знизують плечима у відповідь на заходи, яких вживають адвокати, й поблажливо посміхаються під час переліку звинувачень, у мене з'являється велике бажання, аби з них скинули належні їм за посадою шати, щоб подивитися, чи не згадають вони, опинившись одягненими як звичайні люди, про природну гідність людського роду.

Жодні державні служби в Сполучених Штатах не мають спеціальної форми, але всі державні службовці отримують заробітну платню.

А це є наслідком демократичних принципів ще більшою мірою, ніж те, про що йшлося вище. Демократичний режим може оточити розкішшю своїх представників влади, охоронців закону, вдягти їх у шовки та золото, не зазіхаючи прямо на принцип їхнього існування. Такі привілеї минущі, вони пов'язані з місцем, а не з людиною. А ось встановити безплатні, неоплачувані посади — це вже сприяти появі класу багатих і незалежних державних службовців, це створити ядро аристократії. Якщо народ іще зберігає право вибору, здійснення цього права неминуче обмежене.

Коли ми бачимо, що якась демократична республіка оголошує неоплачуваними ті державні посади, за які раніше належала платня, можна з упевненістю зробити висновок, що вона рухається до монархії. А коли монархія починає оплачувати посади, що раніше не оплачувалися, це достеменний знак того, що монархія йде до деспотичного режиму або до республіки.

Скасування винагороди за посади, що раніше оплачувалися, на мою думку, вже саме собою становить справжню революцію.

Повну відсутність неоплачуваних державних посад в Америці я розглядаю як одну з найочевидніших ознак цілковитої влади демократії. Послуги, що робляться суспільству, хоч би якими вони були, оплачуються, отже кожен має не тільки право, а можливість їх робити.

Якщо в демократичній державі всі громадяни мають право домагатися посади, місця для служіння народові, це не означає, що геть усі стануть цього прагнути. Й не чин кандидата, що висувається, а кількість і якість висунутих кандидатур часто обмежують вибір виборців. У тих народів, в яких принцип виборності поширюється на всіх, немає політичної кар'єри в чистому вигляді. Люди потрапляють на державні посади в якомусь розумінні випадково, вони не мають цілковитої впевненості в тому, що там утримаються. Особливо коли вибори відбуваються щороку. А звідси, коли в країні панує спокій, державні посади малопривабливі для честолюбних людей. У Сполучених Штатах на звивисті шляхи політичної кар'єри вирушають люди поміркованих поглядів та бажань. Люди великого таланту та сильних пристрастей, як правило, тримаються осторонь, щоб спрямувати свої сили на досягнення багатства. Часто буває так: коли людина почуває себе нездатною успішно вести свої власні справи, вона бере на себе сміливість вирішувати долю держави.

Ці причини, а також поганий вибір, зроблений демократією, пояснюють той факт, що на державних постах часто-густо сидять люди пересічні, просто обивателі. Я не знаю, чи обрав би американський народ на державні посади людей з найвищих прошарків суспільства, тих, що почали б домагатися його симпатій; очевидне одне — вони цього не домагаються.

Про права охоронців закону[2] за повновладдя демократії в Америці

Чому охоронці закону мають більшу владу за абсолютної монархії і в демократичних республіках, ніж за обмеженої монархії. — Влада охоронців закону в Новій Англії.

Є два типи державного ладу, за яких у діяльності охоронців закону виявляється багато свавілля: за одноосібного правління, абсолютної монархії, та за всевладдя демократії.

Це відбувається внаслідок певної схожості між цими режимами.

У деспотичних державах доля однієї особистості не гарантована, хоч би то був державний чиновник чи приватна особа. Монарх, у руках якого перебувають життя, добробут, а нерідко й честь людей, яких він тримає в себе на службі, вважає, що йому нема чого їх боятися. А тому цей монарх надає їм велику свободу дій, бувши певен того, що вони ніколи не використають цього проти нього.

У деспотичних державах монарх так захоплений своєю владою, що побоюється, щоб його власні правила не обмежили цієї влади. Й він воліє бачити, що його посполиті діють у певному сенсі, як їм забагнеться, це дає йому впевненість у тому, що він ніколи не зустріне протидії своїм бажанням.

У демократичних державах більшість, яка має змогу щороку відбирати владу в тих, кому вона її доручила, також не боїться, що це можуть використати проти неї самої. Маючи право в будь-який момент заявити про свою волю урядові, вона, проте, вважає для себе за ліпше залишити урядовців самих собі й не пов'язувати їхньої діяльності жорсткими правилами, бо, обмежуючи їх, вона певною мірою обмежує й себе.

Пильніше вивчення цих двох режимів приводить навіть до такого відкриття: за повновладдя демократії свавілля охоронців закону ще більше, ніж у демократичних державах.

У цих останніх монарх у якийсь момент може покарати всіх, хто припустився порушення закону, якщо він це помітить; щоправда, йому не дуже приємно буде від того, що він помітив усі злочини, за які йому належить карати. В демократичних державах, навпаки, голова держави і всемогутній, і мовби скрізь присутній водночас. Тому ми бачимо, що американські державні діячі куди вільніше діють у межах, окреслених законом, ніж державні діячі в Європі. Найчастіше їм тільки вказують мету, до якої вони мають рухатися, а право вибору засобів залишається за ними.

У Новій Англії, наприклад, виборним особам від кожної громади надається право складати список присяжних засідателів, і єдина вимога, яка ставиться перед ними, така: вони мають обрати присяжних із числа громадян, які мають право голосу та гарну репутацію[3].

У Франції ми б вирішили, що життя й свобода людини перебувають у небезпеці, якщо ми доручаємо якомусь державному урядовцеві, хоч би яким він був, реалізувати таке небезпечне право.

А в Новій Англії ті самі охоронці закону можуть вивісити в корчмі списки п'яниць і заборонити продавати їм вино, а в разі порушення цього припису накласти на осіб, які продали вино, штраф[4].

---

[2] Я послуговуюсь виразом «охоронець порядку» в найзагальнішому, широкому сенсі слова: ним я називаю всіх, у чиї обов'язки входить стежити за виконанням законів.

[3] Див.: Закон від 27 лютого 1813 року. — Загальний звід законів штату Массачусетс. — Т. II. — С. 331. Треба додати, що далі за процедурою тягли жереб, ідучи за списком кандидатур присяжних. Так визначали їхній склад.

[4] Закон від 28 лютого 1787 року. — Див.: Загальний звід законів штату Массачусетс. — Т. I. — С. 302: «Виборні особи від кожної громади вивішують у кожній крамниці, в кожному шинку, в кож-

Такий прилюдний осуд обурив би народ у країні, де панує найбільш абсолютна монархія; тут же народ без особливих труднощів цьому кориться.

Ні за жодного режиму закон не надає такої свободи беззаконню, як за повновладдя демократії тому, що в демократичних країнах беззаконня, здається, не викликає страху. Навіть можна сказати, що охоронець закону там стає вільнішим, у міру того як виборче право дедалі частіше дає змогу потрапити на цей пост представникам найнижчих прошарків суспільства, а термін перебування на посаді стає обмеженішим.

Звідси випливає, що демократичній республіці перерости на монархічну державу вкрай важко. Охоронець порядку, перестаючи бути виборним, зберігає звичайно всі права й звички особи, яку обирають. Отже, настає деспотичний режим.

Тільки за обмеженої монархії закон, з одного боку, окреслює коло діяльності урядовців, з іншого — бере на себе турботу керувати кожним їхнім кроком у цих межах.

Причину цього легко пояснити.

В обмежених монархіях влада поділена між народом та монархом. І той і той зацікавлені в тому, щоб становище охоронців закону було стабільним.

Монарх не хоче передавати долю своїх урядовців народові через побоювання, що ці урядовці завдадуть шкоди його владі, народ же зі свого боку боїться, що коли охоронці закону будуть у цілковитій залежності від монарха, то вони стануть ущемлювати свободу; отже, охоронців закону не ставлять у повну залежність ні від одного, ні від іншого.

Одна й та сама причина наводить монарха та народ на думку про незалежність державних урядовців і пошуку гарантій, які забезпечують неможливість надуживання цією незалежністю, щоб не обернулася вона проти влади монарха або проти свободи народу. Обидві сторони доходять згоди, що треба заздалегідь визначити коло діяльності та лінію поведінки державних урядовців, і згідно з інтересами обох сторін виробляються правила, від яких урядовці не повинні відступати.

Адміністративна нестабільність у Сполучених Штатах

В Америці громадські акції нерідко залишають менший слід, ніж дії якої-небудь родини. — Газети — єдині пам'ятники історії. — Яким чином надзвичайна адміністративна нестабільність шкодить державному правлінню.

Державні урядовці недовго перебувають при владі; залишивши свої пости, вони губляться в юрбі простих людей, яка й сама постійно змінюється. Внаслідок цього в Америці громадські акції часто-густо залишають куди менший слід, ніж діяльність якої-небудь простої родини. Державне управління в цій країні здійснюється за традицією усно, цебто нічого не пишеться, а якщо подеколи й пишеться, то тут же й розвіюється, наче листя Сивілли, що від вітру розлітається вусібіч.

Єдиним історичним пам'ятником у Сполучених Штатах є газети. Якщо раптово зникає один номер, ланцюг часів мовби переривається: теперішнє й минуле не з'єднуються. Я не сумніваюсь, що через п'ятдесят років зібрати достовірні документи, що розповідають про деталі суспільного буття американців у нашу добу, буде не легше, ніж знайти документи про державне правління у Франції

ному заїзді списки людей, відомих як п'яниці, гравці, які втрачають і свій час, і свої статки в цих закладах, і попереджують усіх роздрібних торгівців та власників названих закладів, що коли вони подаватимуть чи продаватимуть питво цим особам або коли дозволять їм грати та розпивати спиртне у своїх закладах, то їх оштрафують.

в середні віки. А якщо уявити собі, що на Сполучені Штати несподівано напали варвари й захопили їх, то, аби дізнатися щось про народ, який нині населяє територію Сполучених Штатів, доведеться звертатися до історії інших народів.

Нестабільність у державному управлінні стає звичною: я міг би майже з упевненістю сказати, що сьогодні тут кожен зрештою сприймає цю нестабільність як щось належне. Ніхто не турбується з приводу того, що робив до нього його попередник. Ніхто не перебирає нічиїх методів керівництва, не складає зводів правил, не збирає документів і тоді, коли зробити це зовсім неважко. Навіть коли випадково ці документи виявляться під руками, їм не надають ніякого значення, не бачачи в цьому цінності. Серед моїх паперів є автентичні документи, які мені дали в державному управлінні як відповідь на деякі з моїх запитань. Складається враження, що американське суспільство живе одним днем, як військо під час воєнного походу. А тим часом мистецтво державного правління — це, безперечно, ціла наука. І як усі науки, аби успішно розвиватися, йому потрібне узагальнення відкриттів різних поколінь. Одна людина в короткий період свого життя звертає увагу на якесь явище, в іншої народжується ідея; та відкрила якийсь спосіб, а та склала формулу. Людство, йдучи по життю, збирає різні плоди індивідуального досвіду, так створюються науки. Те, що американські державні діячі нічого не перебирають один у одного, вносить труднощі в управління суспільством. У підсумку діяльність ґрунтується на тих знаннях, що їх вони черпають у самому суспільстві, а насправді вони повинні мати власні знання й ними керуватися. Отже, демократія, доведена до крайньої межі свого розвитку, шкодить успішному розвитку мистецтва управління державою. Виходячи з цього, можна сказати, що демократія більше підходить тому народові, адміністративна освіта якого вже завершена, а не народові, який є новачком у державних справах.

До речі, це стосується не тільки науки управління. Демократичний уряд, діяльність якого ґрунтується на такій простій і такій природній ідеї, завше передбачає, що суспільство, яким він керуватиме, повинно бути високорозвиненим, цивілізованим, у якому рівень освіти та рівень наук високі[5].

При першому погляді на цю проблему здається, що демократичне правління мало з'явитися з перших кроків людського суспільства на землі; уважливіший погляд відкриває, що воно мало з'явитися пізніше, найостаннішим, цебто при досягненні суспільством високого рівня розвитку.

Державні податки за демократичного правління в Америці

У будь-якому суспільстві люди поділяються на класи. — Як впливає кожен з цих класів на фінансове управління в державі. — Чому за народного правління державні витрати мають тенденцію зростати. — Що робить втрати демократії не такими небезпечними в Америці. — Використання державних доходів демократичним урядом.

Демократичний уряд — чи він ощадливий? Але спершу ми повинні вирішити, з яким іншим урядом ми збираємося його порівнювати.

Неважко було б відповісти на поставлене запитання, якби ми захотіли провести паралель між демократичною республікою та абсолютною монархією. В такому випадку ми помітили б, що суспільні, цебто державні витрати в першій набагато більші, ніж у другій. Одначе те саме можна сказати про всі вільні держави порівняно з тими, які не є вільними. Цілком очевидно, що деспотизм розорює людей, не даючи їм виробляти, не кажучи вже про те, що він відбирає в них плоди виробництва; шанобливо ставлячись до досягнутого багатства, він

[5] Зайве казати, що тут я маю на увазі демократичний уряд стосовно якого-небудь народу, а не маленького племені.

виснажує саме джерело багатства. Свобода ж, навпаки, створює в тисячу разів більше добра, ніж руйнує. Й у вільних націй народні кошти зростають куди швидше, ніж податки.

Для мене важливо порівняти між собою вільні народи й, зробивши це порівняння, визначити, який вплив робить демократія на державні фінанси.

Суспільство, як і всякий організований гурт людей, у своєму становленні дотримується фіксованих правил, відступити від яких воно не може. Ці правила вбирають у себе ряд елементів, які є непохитними за всіх часів і в усіх точках землі.

Завжди буде легко поділити суспільство на три класи.

Перший — це клас багатих. Другий — включає в себе всіх тих, хто, хоч і не є багатим, живе в цілковитому задоволенні. До третього належать усі ті, хто має невеликі здібності або ж узагалі їх не має і живе переважно з тієї роботи, яку йому надають перші два класи.

Кількість індивідуумів, що належать до цих трьох суспільних категорій, може бути великою чи малою мірою залежною від соціального ладу, але ви нічогісінько не зможете вдіяти, аби самі ці категорії перестали існувати.

Звісно ж, кожен із цих трьох класів внесе до управління фінансами держави щось своє, тільки йому властиве.

Уявіть собі, що лише перший клас — клас багачів — складатиме закони: ймовірно, його мало турбуватиме заощадження державних коштів, позаяк податок, який накладається на велике багатство, складається лише із надлишків і тому він не такий відчутний для представників цього класу.

Тепер припустімо, що складанням закону займаються тільки середні класи. Можна розраховувати на те, що вони не стануть надуживати податками, бо нема нічого такого розорливого, як великі збори, що їх накладають на малі статки.

Уряд середніх класів, як мені здається, має бути серед інших вільних урядів, не скажу, найосвіченішим, обізнаним з усім, ні тим більше щедрим, але найощадливішим. Нарешті, я можу припустити, що складати закони доручили цілком третьому класові. Й на мою думку, багато що говорить про те, що податки зростуть, замість того щоб зменшитися. І я бачу дві причини цього.

Передусім велика частина тих, хто ухвалює закони, не має такої власності, яка обкладається податком, і тому їм здається, що всі гроші, які йдуть на суспільство, приносять їм вигоду, а не в жодному разі шкоду. Й ті, хто має невелику власність, уміло знаходять спосіб визначити такий податок, який накладався б тільки на багачів і який давав би вигоду тільки бідним. Це те, чого ніколи не зробили б багаті, опинившись при владі.

У країнах, де виключно бідним[6] дали б право ухвалювати закони, не можна очікувати великої ощадливості в державних витратах: ці витрати завше будуть значними чи то тому, що податки не заторкнуть тих, хто за них голосує, чи то тому, що люди, які ухвалюють закони, недосяжні. Інакше кажучи, демократичний уряд — це єдиний уряд, де той, хто ухвалює закони про податки, може уникнути їх сплати.

Мені заперечать, і даремно, що оберігати статок багатих — це в інтересах народу й що в іншому разі в країні негайно настануть фінансові труднощі. Хіба не в інтересах королів зробити своїх посполитих щасливими й чи не в інтересах знаті, сприяючи цьому, відкрити доступ до своїх лав? Якби інтерес, звернутий у

[6] Зрозуміло, що слово «бідний» тут має відносний, а не абсолютний сенс. Бідні в Америці порівняно з бідними в Європі часто сприйнялися б за багатих. Одначе їх можна назвати бідними, якщо порівняти з їхніми ж співгромадянами, з тими, хто ще багатший.

далеке минуле, міг подолати пристрасті та потреби біжучого дня, на світі ніколи не було б ні монархів-деспотів, ні великої аристократії. Мені знову можуть заперечити: а хто, власне, збирався доручити складання законів бідним, без участі інших? Хто? Ті, хто впровадив закон про загальне виборне право. А хто ухвалює закони, більшість чи меншість? Звісно, більшість. І якщо я засвідчую, що бідні завжди становлять більшість в країні, то хіба я не маю слушності, твердячи, що в країнах, де їм доручено голосувати, саме й вони ухвалюють закони?

Отже, відомо, що до нинішнього дня більшість нації складають ті, в кого нема власності, або ті, в кого власність така невелика, що вони не мають змоги жити заможно не працюючи. Загальне виборне право, власне, реально дає суспільству уряд для бідних.

Навіть у деяких демократичних республіках стародавніх часів ми знаходимо свідоцтво прикрого впливу, який справляла народна влада на державні фінанси, коли державна скарбниця вичерпувалася внаслідок того, що кошти з неї витрачалися на допомогу немаєтним громадянам або на влаштування видовищ з іграми та спектаклів для народу.

Щоправда, треба сказати, що в давнину практично була невідома система представництва в державному правлінні. А в наші часи не так явно виказують себе в державних справах народні пристрасті; можна розраховувати, що з часом обрана особа, врешті-решт, відповідатиме своїм виборцям і стане поділяти їхні смаки та боронити їхні інтереси.

Втрати демократії, до речі, викликають менше побоювань у міру того, як народ стає власником, бо тоді народ, з одного боку, менше потребує грошей багатих прошарків, а з другого — він зіштовхується з великими труднощами, ухвалюючи такий закон про податки, який би його менше ущемлював. З цього погляду загальне виборне право менше небезпечне для Франції, ніж для Англії, де власність, яка обкладається податками, зосереджена в руках кількох родин. Америка ж, де переважна більшість громадян є володарями власності, перебуває в сприятливіших умовах порівняно з Францією.

Є й інші причини, які можуть сприяти збільшенню державних витрат за демократичного режиму.

Коли верховна влада в країні перебуває в руках аристократії, люди, які безпосередньо займаються державними справами внаслідок свого походження, не відчувають ні в чому потреб, і, задоволені своєю долею, вони прагнуть головним чином зробити свою країну могутньою й принести їй славу. Поставлені над темною юрбою співгромадян, вони не завжди розуміють, яким чином загальний добробут повинен сприяти їхній власній величі. Справа зовсім не в тому, що вони немилосердні й байдуже дивляться на страждання народу, просто вони не спроможні відчути злиденність його становища так, як ніби вони пережили все це самі. Їм лише б здавалося, що народ задоволений своєю долею, і вони почуватимуться задоволеними й певними того, що нічого іншого й не потрібно від державного управління. Аристократія більше думає про підтримання, збереження існуючого ладу, ніж про його вдосконалення й поліпшення.

Коли ж, навпаки, державна влада перебуває в руках народу, її найвищий орган прагне скрізь зробити вдосконалення, інакше йому буде ніяково.

Дух вдосконалення поширюється на тисячі різних речей; він охоплює силу-силенну дрібниць, особливо коли йдеться про такі вдосконалення, які принесуть собою гроші. Адже річ у тому, що треба поліпшити умови життя бідняків, які самі собі допомогти не можуть.

Крім того, демократичні суспільства завше перебувають у якомусь русі, що не має конкретної мети, їх нібито постійно лихоманить, у підсумку цього все обертається якоюсь новацією, а новації майже завше дорогі.

За панування монархії та за аристократичного правління кар'єристи заохочують природну схильність монарха до слави та влади й таким робом часто підштовхують його до великих витрат.

За демократичного правління найвищий державний керівник немаєтний. Його прихильності можна домогтися тільки шляхом збільшення його добробуту, а досягти цього, як відомо, можна лише за допомогою грошей.

Навіть більше, коли народ сам починає розмірковувати про своє становище, в нього народжується тьма-тьмуща потреб, над якими раніше й не замислювався й вдовольнити які можна, тільки звертаючись до державних ресурсів. З усього цього випливає, що, як правило, державні витрати збільшуються з розвитком цивілізації, а податки підвищуються в міру поширення освіти.

І нарешті, є ще одна, остання, причина, через яку демократичний уряд обходиться державі дорожче, ніж будь-який інший. Іноді демократичний уряд бажає ощадливіше витрачати свої кошти, одначе він не може зробити цього, бо не володіє мистецтвом ощадливості.

А що демократія часто змінює свої наміри й ще частіше змінює свої суб'єкти дії, то трапляється, що замислені справи йдуть погано, а то й зовсім залишаються незавершеними. У першому разі держава втягується у витрати, непропорційні величині поставленої мети, в другому ж — вона робить непродуктивні витрати.

Яким чином демократичний уряд Америки встановлює зарплатню державним урядовцям

У демократичних країнах ті, хто встановлює високі зарплатні, самі не можуть скористатися з неї. — Тенденція до підвищення заробітку другорядних державних службовців та зниження його вищих державних урядовців. — Чому так відбувається. — Порівняльна таблиця зарплатні, яку отримують державні службовці в Сполучених Штатах та у Франції.

Є серйозна причина, що вимушує демократичний уряд, як правило, заощаджувати на державних службовцях.

У демократичних країнах ті, хто затверджує рівень заробітної платні, вельми численні, й тому в них мало шансів будь-коли самим її отримувати.

За аристократичного правління, навпаки, ті, хто затверджує високий заробіток, завше потайки сподіваються скористатися плодами цього. Річ у тім, що в такий спосіб вони створюють собі капітали або принаймні готують джерела доходів для своїх дітей.

Утім, треба визнати, що демократичний уряд так скупо поводиться тільки відносно найвищих державних діячів.

В Америці, наприклад, другорядні службовці мають куди вищу заробітну платню, ніж державні службовці високого рангу.

Одна й та сама причина породила протилежні наслідки. В обох випадках народ встановлює заробітну платню державним службовцям, при цьому він розмірковує про свої власні потреби, порівнює, й це порівняння приводить його до певної ухвали. А що народ живе в цілковитому достатку, то він вважає зовсім природно, аби й ті, чиїми послугами він користується, також жили в достатку[7]. Коли ж черга доходить до встановлення заробітної платні високим державним урядовцям, то тут він ніби розгублюється, його звичайний підхід не спрацьовує і він діє навмання.

[7] Забезпеченість другорядних державних урядовців у Сполучених Штатах пов'язана ще й з іншою причиною, яка не вписується в основні риси демократії: кожна приватна кар'єра високо оплачується; держава не знайде для своїх служб другорядних урядовців, якщо не згодиться їм добре платити. Вона опиняється на становищі комерційного підприємства, вимушеного, незалежно від своїх економічних пристрастей, підтримувати неабияку обтяжливу конкуренцію.

Бідний не замислюється над тим, які потреби можуть мати високі класи суспільства. Те, що для багатого всього тільки скромна сума, бідному, який цілком задовольняється необхідним, вона видасться величезною; і він вважає, що керівник штату, маючи свої дві тисячі екю, мусить почуватися щасливим і навіть викликати заздрість[8].

Ну а якщо ви станете йому пояснювати, що офіційний представник такої великої нації повинен бути оточений певною розкішшю в очах чужоземців, він вас зрозуміє, але тільки в момент пояснення. Повернувшись подумки до свого простого житла та скромних плодів своєї праці, він одразу ж прикине, що він сам міг би зробити, маючи такі гроші, які ви вважаєте недостатніми, і вмить здивується й навіть злякається, тільки уявивши собі ці багатства.

Додайте до цього, що другорядний державний урядовець близький до народу, він майже на його рівні, тимчасом як найвищі державні діячі — високо, вони над ними. І якщо перший іще може викликати в нього симпатію, то інші, високого рангу, починають збуджувати в ньому тільки заздрість.

Це чудово видно на прикладі Сполучених Штатів, де в міру підвищення рангу державного урядовця його заробіток в певному розумінні знижується[9].

За правління аристократії все саме навпаки: великі урядовці отримують великі заробітні платні, тимчасом як у дрібних насилу вистачає на прожиток. Усе це легко пояснити причинами, аналогічними тим, які називалися вище.

Якщо демократія не може осягнути задоволень багатої людини або заздрить їй, то аристократія в свою чергу не розуміє потреб бідної людини або, достоту кажучи, не знає про них. Бідна людина в буквальному розумінні слова не схожа на багату людину, це буцімто істота іншого розряду. Аристократія не дуже заклопотана долею своїх підлеглих з нижчих прошарків суспільства.

[8] Наприклад, керівник штату Огайо, який налічує мільйон жителів, отримує 1200 доларів, або 6504 франки.

[9] Щоб уявити собі це наочно, досить проаналізувати грошове утримання посадових осіб федерального уряду. Я вирішив за потрібне подати таблицю оплати праці урядовців, які виконують аналогічні функції у Франції, аби читач, провівши порівняння, міг отримати правильне уявлення про це.

Сполучені Штати

Міністерство фінансів (фінансовий департамент)	
Технічний службовець (кур'єр)	3734 фр.
Службовець, найменш оплачуваний	5420 "
Службовець, найбільш оплачуваний	8672 "
Генеральний секретар (керуючий)	10 840 "
Міністр (державний секретар)	32 520 "
Голова уряду (президент)	135 000 "

Франція

Міністерство фінансів	
Технічний службовець при міністрі	1500 фр.
Службовець, який найменше оплачується	від 1000 до 1800 "
Службовець, який найбільше оплачується	від 3200 до 3600 "
Генеральний секретар	20 000 "
Міністр	80 000 "
Голова уряду (король)	12 000 000 "

Може, я помиляюсь, беручи для порівняння Францію. У Франції демократичні настрої з кожним днем дедалі більше проникають в уряд, у зв'язку з чим уже помітна тенденція, що з'являється в парламенті, підвищувати заробіток малооплачуваним і особливо — знижувати високооплачуваним. Так, міністр фінансів, який 1834 року отримував 80 000 франків, за часів Імперії отримував 160 000; генеральні директори, керуючі фінансами, які отримують нині 20 000, одержували тоді 50 000.

Вона підвищує їм заробіток тільки в разі відмови обслуговувати її за вельми низьку платню.

Демократичному урядові приписуються великі економічні здібності, яких насправді в нього нема. А відбувається це через тенденцію, пов'язану з демократичним правлінням: заощаджувати на утриманні високих державних діячів.

Справді, демократія дає тим, хто керує державою, таку заробітну платню, на яку насилу можна чесно жити, й водночас витрачаються величезні суми на вдоволення потреб народу й на організацію народних гулянь[10]. Це — найкраще використання доходу від податку, але не заощадження.

Взагалі кажучи, демократичне правління мало дає керівникам і мало тим, ким керують. Зовсім протилежне ми бачимо за аристократії, коли державні гроші дають користь переважно тому класові, який править.

Труднощі, пов'язані з визначенням причин, які схиляють американський уряд до заощадження

Серйозні помилки очікують того, хто намагається, ґрунтуючись на фактах, визначити реальний вплив, який справляють закони на долю людства, бо нема нічого важчого, ніж оцінити факт.

Один народ від природи легковажний і сповнений захоплення, інший — схильний до розмірковувань і розважливий. Це залежить від фізичної конституції людей або від інших причин, що поринають у далеке минуле і які мені не відомі.

Є народи, які люблять вистави, видовиська, гамір, веселощі, вони не шкодуватимуть за мільйон, викинутий на вітер.

Але є інші народи, які віддають перевагу розважатися на самоті, вони соромляться відкритої радості.

У деяких країнах дуже цінують красу споруд. А в інших не бачать ніякої цінності в предметах мистецтва, зневажаючи все, що не дає жодного зиску. Нарешті, в одних країнах воліють мати добре ім'я, бути відомими, в інших же насамперед цінують гроші.

Незалежно від законів усі ці чинники дуже сильно впливають на управління державними фінансами.

Якщо американській владі ніколи не випадало витрачати народні гроші на спільні свята, то це не стільки тому, що в цій країні народ затверджує податок, скільки тому, що народ тут не любить веселитися.

Якщо американці відмовляються від прикрас у архітектурі своїх будинків і цінують тільки розрахунок та матеріальні переваги, то це не стільки тому, що вони репрезентують демократичну націю, скільки тому, що це народ-комерсант.

Звички, що склалися в приватному житті, знаходять свій відбиток у суспільному житті. Й тому в американському суспільстві треба розрізняти заощадження, яке залежить від державних установ, та заощадження, закладене в звичках та традиціях.

---

[10] Зверніть увагу, скільки в американському бюджеті відводиться на утримання немаєтних та на безкоштовну освіту.

1831 року в штаті Нью-Йорк на утримання немаєтних витратили 1 290 000 франків. А сума, яка виділяється на народну освіту, доходить принаймні до 5 420 000 франків (Вільямс. Щорічний довідник по Нью-Йорку. — 1832. — С. 205, 243).

Штат Нью-Йорк налічував 1830 року всього 1 900 000 жителів, це менше половини порівняно з числом жителів Північного департаменту.

Чи можна порівнювати державні витрати у Сполучених Штатах Америки та у Франції

Щоб оцінити обсяги державних витрат, треба встановити, якими є національні багатства та податок у країні. — Багатство й витрати Франції достеменно невідомі. — Причини, які заважають дізнатися, якими є багатство та витрати Союзу. — Дослідження, проведені автором, аби взнати загальну суму податків у Пенсильванії. — Спільні ознаки, що дозволяють визначити обсяги витрат того чи того народу. Який наслідок цього дослідження для Союзу.

Останнім часом у нас велику увагу приділяють порівнянню державних витрат у Сполучених Штатах та у Франції. Всі витрачені зусилля в цьому напрямі не дали жодних наслідків, і, я гадаю, не варто витрачати багато слів на те, аби довести, що саме так і мало бути.

Щоб мати змогу оцінити обсяги державних витрат якого-небудь народу, потрібно з'ясувати два моменти: передусім дізнатися, якими є багатства цього народу, а відтак — яку частину цих багатств він виділяє на державні витрати. Той, хто визначив би загальну суму податків, не дізнавшись, яка кількість коштів повинна їх покривати, виконав би марну роботу, позаяк цікаво знати не витрати як такі, а співвідношення витрат до доходу.

Один і той самий податок по-різному переносять багаті й бідні платники податків: він може не зачіпати серйозно фінансових інтересів багатого, а бідного може довести до злиднів.

Національні багатства включають у себе низку компонентів: перше — це земля та її скарби, друге — це добро, створене народом.

Важко визначити площу, природну чи набуту цінність родючих земель, що належать тій чи тій нації. Ще важче оцінити те добро, ті скарби, що їх створила сама нація. Вони такі різноманітні, число їх таке велике, що будь-які спроби зробити обстеження й постаратися визначити цінність нагромаджених багатств, як правило, ні до чого не приводять. Тому ми бачимо, що навіть ті європейські нації, які пройшли справжній шлях цивілізації і на чолі яких стоїть централізований уряд, досі не встановили достеменно стан своїх національних багатств.

А в Америці й ідея така ніколи не з'являлася. Й чи могло бути інакше в цій новій країні? Чи могла вона домогтися успіху в цьому напрямі, якщо суспільство ще не стабілізувалося, не визначилося, а уряд на відміну від нашого не має стільки підлеглих, якими він міг би розпоряджатися й чию діяльність міг би координувати; якщо, нарешті, в цій країні відсутня статистика, оскільки ви тут не зустрінете людини, яка була б здатна зібрати документи й мала б час їх продивитися?

Отже, нема змоги отримати потрібні складові для проведення необхідних підрахунків. Ми не можемо порівняти багатства Франції та Союзу, бо ті багатства Франції ще не відомі, а в Союзі ще не вироблені способи їх визначення.

Одначе я готовий на цей момент відкинути потрібний член порівняння, тобто я відмовляюсь від інформації, що стосується співвідношення податку до доходу, й обмежуся встановленням величини самого податку. Читач мусить буде визнати, що, скоротивши коло своїх досліджень, я не полегшив собі завдання. Я певен, що французький уряд, залучивши до роботи всіх своїх урядовців, не зможе встановити точну суму всіх прямих і непрямих податків, що лежать тягарем на французьких громадянах. Приватна особа не може виконати таку роботу, а французький уряд, який узявся за неї, не довів її до кінця, вірніше, не опублікував її результатів. Ми знаємо, якими є витрати центрального уряду, нам відома сума, яку витрачають департаменти; ми не знаємо, що відбувається в комунах, отже, ніхто нині не може сказати, якої суми сягають у Франції державні витрати.

Тепер звернімось до Америки. Передбачаю, що труднощів тут іще більше і їх іще важче подолати. Союз надасть мені точну інформацію про загальну суму своїх витрат; я можу отримати інформацію про бюджети кожного з двадцяти чотирьох штатів Союзу, але хто дасть мені дані про те, якими є витрати громадян на управління кожного округу й кожної громади?[11]

Федеральна влада не простягується так далеко, аби зобов'язати провінційну владу поінформувати нас у цій царині. А чи місцева адміністрація забажає сама собою надати нам допомогу та ще водночас у всіх округах та громадах? Я сумніваюсь, що вони будуть спроможні задовольнити наш запит. Не кажучи вже про те, що в самому цьому заході закладені труднощі, політична організація країни також виступить проти того, щоб зусилля місцевої влади увінчалися успіхом. Посадові особи в громадах та округах не призначаються центральним урядом, а тому не залежать від нього. Можна припустити, що коли б найшвидше державне керівництво забагло отримати ту саму інформацію, що потрібна нам, воно наштовхнулося б на великі перешкоди, причина яких криється в недбалому виконанні своїх обов'язків підлеглими, чиїми послугами воно було б вимушене скористатися[12].

До речі, марно прагнути визначити, що могли б зробити американці в цій царині, оскільки цілком ясно, що до нинішнього дня вони нічого не зробили.

І сьогодні ні в Америці, ні в Європі не знайдеться жодної людини, яка б відповіла на питання, скільки ж платить щороку кожен громадянин Союзу, аби покрити державні витрати[13].

[11] В американців, як відомо, є чотири види бюджету: в Союзу свій бюджет; штати, округи та громади також мають свої бюджети. Перебуваючи в Америці, я виконав велику роботу, аби дізнатися, яка загальна сума державних витрат у громадах та округах основних штатів Союзу. Я легко отримав дані про бюджети найбільших громад, але мені не вдалося дізнатися, який бюджет маленьких громад. Що ж до витрат в округах, то я маю документи, щоправда неповні, які, можливо, задовольнять інтерес читачів до цього питання. Тому, що вони опинилися в мене, я зобов'язаний люб'язності пана Річардса, колишнього мера Філадельфії. Це бюджети тринадцяти округів Пенсильванії на 1830 рік: Лібанона, Центру, Франкліна, Лафайєта, Монтомері, Люцерна, Дофіна, Батлера, Аллегана, Колумбії, Нортумберленда, Нортгомптона, Філадельфії. 1830 року число їхніх жителів сягало 495 207 чоловік. Якщо поглянути на карту Пенсильванії, то можна побачити, що ці тринадцять округів розкидані по всій території і піддані всьому, що може впливати на стан країни, й такою мірою, що неможливо сказати, чому саме не вдається отримати достеменного уявлення про фінансовий стан округів Пенсильванії. Отже, ці самі округи витратили за 1830 рік і 1 800 221 франк, тобто 3 франки 64 сантими на одного жителя. Я підрахував, що кожен із цих жителів упродовж 1830 року віддав на потреби федерального союзу 12 франків 70 сантимів і 3 франки 80 сантимів — на потреби Пенсильванії, з чого випливає, що за 1830 рік кожен із цих громадян віддав суспільству, щоб покрити державні витрати (за винятком громадських витрат), 20 франків 14 сантимів. Цей підрахунок вельми неповний, як ми бачимо, бо він охоплює тільки один рік і тільки частину державних податків, але його можна вважати близьким до точного.

[12] Ті, хто хотів провести паралель між державними витратами американців та французів, одразу ж відчули, що не можна порівнювати суму державних витрат Союзу; вони зробили спробу порівняти окремі частини цих витрат. Легко довести, що цей другий спосіб не менш хибний, ніж перший.

З чим, наприклад, я стану порівнювати національний бюджет Франції? З бюджетом Союзу? Але Союз займається куди меншим числом проблем, ніж французький уряд, і його витрати, природно, повинні бути набагато меншими. Порівнювати бюджети наших департаментів з бюджетами окремих штатів, з яких складається Союз? Одначе, як правило, адміністрація в штатах займається важливішими й більш численними питаннями порівняно з адміністрацією французьких департаментів; їхні витрати, отже, більш значущі. Якщо взяти бюджет округів, то у фінансовій системі Франції ми не знайдемо нічого схожого. Може, включити ці кошти в бюджет держави або комун? Громадські витрати є в обох країнах, але вони не завше однакові. В Америці громада займається дуже багатьма з тих проблем, що їх комуна у Франції передає департаменту або державі. Що ж таки слід розуміти під громадськими витратами в Америці? В кожному штаті громада організована по-своєму. Що взяти за приклад — те, що відбувається в Новій Англії чи в Джорджії, в Пенсильванії чи штаті Іллінойс?

Неважко відзначити якусь схожість між деякими бюджетами двох країн; але позаяк складові його частини так чи так різняться між собою, то ніхто не зміг би провести між ними серйозне порівняння.

[13] Припустімо, що нам стане відома достеменна сума, яку кожен громадянин Франції чи Америки вкладає до державної скарбниці,— це буде тільки частина правди.

Наприкінці відзначу, що порівнювати державні витрати американців з витратами французів так само важко, як порівнювати багатства Союзу та багатства Франції. До цього додамо, що навіть пробувати це робити небезпечно. Коли основою статистики не є достеменні й строгі розрахунки, вона не спрямовує в потрібний бік ваше дослідження, а вводить вас в оману. Ви легко ловитеся на приманку зовнішньої точності, яку статистика зберігає навіть у відступах і без вагань віддає себе в полон помилок, огорнутих у правильні математичні форми.

Облишмо цифри й спробуймо розв'язати завдання інакше.

Чи справляє країна враження квітучої; чи після сплати податків державі залишається в бідного достатньо коштів для життя й чи зберігає багатий ті лишки, які й роблять його багатим; чи той і той справляють враження людей, задоволених долею; чи прагнуть вони постійно поліпшити своє життя, водночас турбуючись про те, аби промисловість не знала браку в капіталовкладеннях для свого розвитку й щоб було куди вкладати капітал,— відповіді на ці запитання і є ті характеристики, до яких за відсутності потрібних документів можна звернутися, щоб дізнатися, в якому співвідношенні перебувають державні витрати, фінансовані народом, з коштами, якими народ володіє.

Дослідник, який звернувся до цих свідоцтв, безперечно, зробить висновок, що житель Сполучених Штатів віддає державі куди меншу частину свого доходу, ніж француз.

А хіба може бути інакше?

Борг, який ще не виплатила Франція,— це наслідок двох воєнних вторгнень. Союзові ж нема чого побоюватися. Становище Франції зобов'язує її тримати при зброї досить численне військо. Ізольоване становище Союзу дозволяє йому мати не більше 6 тисяч вояків. У Франції близько 300 кораблів, а в американців їх усього-на-всього 52[14]. То як же можуть житель Союзу та житель Франції платити своїй державі однаково?

І не варто проводити паралелі між фінансами цих двох таких різних країн.

Тільки вивчивши все, що відбувається в Союзі, а не порівнюючи Союз із Францією, ми можемо дійти висновку, чи справді американська демократія вміє ощадливо витрачати кошти.

Я придивляюся до кожної з таких несхожих між собою республік, що складають Союз, і роблю для себе відкриття: виявляється, з одного боку, їхній уряд

Уряди вимагають від платників податків не тільки грошей, а й їхніх особистих зусиль, що їх також можна оцінити в грошах. Держава наймає військо; крім того, що на вояка йдуть гроші у вигляді заробітної платні, які вносить народ, вояк іще віддає свій особистий час, оцінити який можна залежно від того, як він використав би його, не бувши у війську. Те саме треба сказати й про ополчення. Той, хто перебуває в ополченні, присвячує захистові держави свій цінний час, реально віддає державі те, чого сам набути не може. Я навів ці приклади й міг би ще навести багато інших. Уряди Франції та Америки стягують з населення податки, які лягають на його плечі великим тягарем. Але хто при цьому може точно визначити загальну суму податків у обох країнах?

Інша важкість постає, коли з'являється бажання порівняти державні витрати Союзу та Франції. У Франції держава бере на себе низку зобов'язань, які в Америці вона відхиляє, і навпаки. Французький уряд платить духівництву, американський уряд цю турботу перекладає на плечі вірукочих. У Америці держава бере на себе піклування про бідних, у Франції цим займаються доброчинні організації. Франція надає своїм державним урядовцям постійне утримання, Америка ж дозволяє їм робити деякі збори. У Франції тільки невелике число шляхів обкладається місцевими податками, а в Сполучених Штатах майже на всіх шляхах вимагають платні. Французькі шляхи відкриті для мандрівців, які безкоштовно їздять по них, у Сполучених Штатах багато шляхів перекрито. Всі ці відмінності, що належать до способу участі платника податків у покритті державних витрат, дуже утруднюють порівняння між цими двома країнами. Є витрати, які з погляду громадян робити не варто було б або їх слід було б зменшити, й так воно було б, якби держава справді діяла в ім'я громадян.

[14] Див. детально розроблені бюджети міністерства морського флоту Франції, а аналогічну інформацію по Америці можна знайти в «Національному календарі» за 1833 рік, с. 228.

частенько непостійний у своїх задумах, з іншого — з боку уряду відсутній регулярний контроль за виконанням його вказівок підлеглим. Із усього цього, природно, я роблю висновок, що такий уряд часто-густо марно витрачає гроші своїх платників податків або вкладає в підприємства коштів більше, ніж це треба.

Я бачу, що, вірний своєму народному походженню, уряд докладає величезних зусиль, аби вдовольнити запити нижчих класів суспільства, відкрити їм шлях до влади, піднести рівень їхнього доброжитку та освіти. Він підтримує бідних, щороку виділяє мільйони на школи, подає різноманітну грошову допомогу, щедро платить навіть найдрібнішим службовцям. Такий спосіб правління мені здається й корисним, і розумним, але не можна не визнати, що він веде до розорення.

Я уявляю собі бідну людину, яка керує державними справами та фінансами, й мені важко повірити, що, розпоряджаючись державними витратами, вона не втягне державу в нові.

Отже, не вдаючись до цифр, які можуть не зовсім відповідати реальності, й не проводячи ризикованих порівнянь, я, проте, можу зробити висновок: демократичний уряд Америки не можна назвати дешевим, як це подеколи твердять. Навіть більше, я припускаю, що колись серйозні труднощі ляжуть на плечі народів Сполучених Штатів, податки там досягнуть того самого рівня, що й у європейських країнах з монархічним режимом чи з аристократичним правлінням.

Про корупцію та вади керівників за демократії. Як це впливає на рівень моральності в суспільстві

За аристократичного правління бувають керівники, які виявляють схильність до корупції. — За демократичного правління керівники нерідко самі стають корумпованими. — В першому випадку, вади безпосередньо впливають на моральність народу. — В другому випадку, справляють на народ опосередкований вплив, що ще небезпечніше.

Аристократи й демократи звинувачують один одного в заохоченні та розвитку корупції; треба підкреслити ту відмінність, яка є між першими і другими.

В аристократичних урядах державними справами займаються люди заможні, яких на державний пост приводить тільки прагнення до влади. В демократичних урядах державні діячі — це бідні люди, і їм іще тільки належить нажити свої статки.

З цього випливає, що в аристократичних державах державні керівники практично недоступні для корупції й вельми стримано ставляться до грошей; зовсім зворотне відбувається в демократичних країнах.

Оскільки в країнах з аристократичним правлінням бажаючі посісти державний пост володіють великими статками, а число тих, хто може їм у цьому сприяти, невелике, то там влада буцімто продається з аукціону. В демократичних же країнах усе інакше: ті, хто прагне до влади, як правило, небагаті, а число тих, хто може сприяти цьому, досить велике. Можливо, в цих країнах і не менше продажних людей, та дуже мало знаходиться покупців, до того ж треба водночас купити надто багатьох, щоб домогтися визначеної мети.

Серед тих, хто перебуває при владі у Франції останні сорок років, багато звинувачувалися в тому, що вони збили собі багатство за рахунок держави та її союзників; державних діячів старої монархії рідко звинувачували в цьому. Однак у Франції невідомі випадки, коли б голос виборця купувався просто за гроші, тимчасом як у Англії це загальновідомо й робиться відверто.

Мені не випадало чути в Сполучених Штатах, аби хтось використав своє багатство на підкуп тих, ким керує, але я часто був свідком того, як ставилася під

сумнів чесність державних службовців. Ще частіше я чув, що їхні успіхи приписувалися низьким інтригам або злочинним махінаціям.

Отже, якщо державні діячі аристократичного уряду іноді ладні підкупити інших, то керівники демократичного уряду самі виявляються підкупленими. В першому випадку, завдається прямого удару моралі суспільства; в другому випадку, вплив на суспільну свідомість відбувається опосередковано, й це ще небезпечніше.

У демократичних країнах керівники держави, майже постійно перебуваючи під підозрою, забезпечують у певному розумінні державну підтримку злочинам, в яких їх звинувачують. Тим самим вони є небезпечним прикладом для чесноти, яка ще й далі бореться з вадою, а прихованій ваді дозволяють провести вигідні для себе порівняння.

Даремно мені казатимуть, що негідні пристрасті виказують себе в будь-якому середовищі, що вони підкрадаються нерідко до тих, хто сидить на троні за правом народження, й що, нарешті, негідних людей можна зустріти як на чолі аристократичної держави, так і в демократичному уряді.

Це не може правити за пояснення для мене: відомо, що в корупції тих, хто прийшов до влади випадково, є щось грубе й вульгарне, і це заражає юрбу; навпаки, в суспільстві знатних вельмож присутність певного духу аристократичної витонченості, духу величі викликає огиду до корупції, що перешкоджає її поширенню.

Народ ніколи не осягне таємниць придворного життя; навряд чи він відкриє для себе ницість, що приховується під елегантністю манер, вишуканістю смаку та тонкощами словесних виразів. Але ось обкрадати суспільну скарбницю чи продавати за гроші державні послуги — послідущий негідник розуміється на цьому й може бути задоволений, що й він до того причетний.

Утім, я вважаю, що страшна не стільки аморальність людей, які стоять при владі, скільки аморальність, яка веде до влади. В демократичних країнах прості громадяни бачать, як людина, що вийшла з їхнього середовища, за короткий термін опиняється при владі й стає багатою; це викликає подив і збуджує в них заздрість; вони починають дошукуватися, яким робом той, який іще вчора був рівний з ними, нині наділений правом керувати ними. Приписати таке сходження його здібностям чи чеснотам — вельми незручно, позаяк це означало би визнати, що ти сам менш здібний і менш чеснотливий. Тоді основна причина його успіху відноситься на рахунок його вад, і це частенько буває правдою. Ось так відбувається огидне поєднання понять влади та ницості, успіху та негідності його, корисливості та безчестя.

На які зусилля здатна демократія

Союзові тільки раз довелося захищати себе. — Ентузіазм на початку війни. — Охолодження наприкінці війни. — Чому в Америці неможливо провести призов на військову службу або облік військовозобов'язаних моряків. — Чому демократична країна менше, ніж будь-яка інша, здатна на серйозні тривалі дії.

Я повинен попередити читача, що далі я поведу мову про уряд, який виражає реальну волю народу, а не про уряд, який тільки керує від імені народу.

Нема влади жорсткішої, ніж влада тиранічна, яка розпоряджається від імені народу, бо, бувши наділеною моральною силою, що спирається на волю більшості, вона діє з рішучістю, швидкістю та затятістю, властивими одній людині.

Важче сказати, на які дії здатен демократичний уряд у добу національної кризи.

Адже до теперішнього часу ще не було жодної великої демократичної республіки. Назвати республікою олігархію, яка правила у Франції 1793 року, означало б образити республіку як таку. Це нове явище, і ним є Сполучені Штати.

Отже, Союз створений півстоліття тому, його існування лише одного разу було поставлене під загрозу, це було під час Війни за незалежність. На початку тієї тривалої війни американський народ виявив приклади надзвичайно вірного служіння батьківщині[15]. Але поки вона йшла, виказав себе й звичайний егоїзм: гроші перестали надходити до скарбниці; чоловіки не з'являлися на службу у війську; народ і далі прагнув до незалежності, але відступав перед тими коштами, за допомогою яких її можна було домогтися. «Ми збільшили число податків, ми знайшли нові способи їх підвищити, та все марно,— каже Гамільтон у «Федералісті» (№ 12),— сподівання народу не виправдалися, й державна скарбниця й далі порожня. Демократичні форми правління, властиві демократичній природі нашого уряду, в поєднанні із слабким грошовим обігом внаслідок кволості нашої торгівлі зробили даремними всі зусилля, докладені з метою зібрати значущі суми. Законодавчі органи різного рівня нарешті зрозуміли все безглуздя таких спроб».

Відтоді Сполучені Штати Америки не вели більше жодної серйозної війни.

Щоб оцінити, на які жертви здатні демократичні країни, треба дочекатися моменту, коли американський народ буде змушений віддати до рук свого уряду половину свого доходу, як в Англії, або муситиме втратити на полі бою двадцяту частину населення своєї країни, як це було у Франції.

В Америці нема військового зобов'язання, а до війська наймають вояків за гроші. Обов'язкова служба у війську так суперечить ідеям і така чужа звичкам американського народу, що я сумніваюсь, що в цій країні колись наважаться провести такий закон. Існування у Франції обов'язкового призову на військову службу — це одна з найтяжчих повинностей. Одначе, як без цього вона могла б провадити довготривалу війну на континенті?

В американців нема примусового вербування матросів, як це є в англійців. У них нема нічого схожого на наш облік військовозобов'язаних моряків. До державного військового флоту, як і до торговельного, моряків набирають на засадах добровільно укладеного з ними договору.

Важко собі уявити, як може народ вести серйозну війну на морі, не вдаючись ні до жодного з названих засобів. Тому Союзу, який уже отримував на морі перемоги, ніколи не маючи при цьому великого флоту, дуже дорого коштувало утримання команди його нечисленних кораблів.

Мені випадало чути від американських державних діячів, що Союзові важко буде підтримувати свій флот на належному рівні, якщо він не вдасться чи то до примусового вербування матросів, чи то до обліку військовозобов'язаних моряків; одначе вся важкість полягає в тому, щоб народ, який керує, згодився прийняти те чи те. Безперечно, в моменти небезпеки вільні народи виявляють активність, як правило, неймовірно більшу порівняно з невільними народами, але я схильний думати, що це в основному правильно щодо вільних народів тих країн, де при владі перебуває аристократія. Демократія ж, мені здається, більше здатна керувати мирним суспільством або в разі потреби завдавати раптового й сильного удару, ніж тривалий час витримувати сильні бурі політичного життя народів. Це пояснюється просто: ентузіазм примушує людей іти на небезпеки й злигодні, але тривалий час вони не можуть їх терпіти, тільки сприймаючи все розумом, усе обміркувавши. В тому, що називається інстинктивною хоробрістю, більше розрахунку, ніж можна припустити; й хоч перші кроки, як правило, роб-

[15] Одним із найяскравіших прикладів, на мій погляд, було ухвалення американцями рішення одразу ж відмовитися від споживання чаю. Тих, хто знає, що людина, як правило, куди більше тримається за свої звички, ніж за життя, безперечно, вразить ця велика й незрозуміла жертва, принесена цілим народом.

ляться лише під впливом почуттів, наступний рух відбувається вже з метою досягнення певного результату. В жертву приноситься частина того, що цінне, аби врятувати решту.

Демократії часто бракує ясного бачення майбутнього, що ґрунтується на знаннях та досвіді. Народ більше керується почуттями, ніж розумом. І якщо його нинішні біди великі, то є побоювання, що він стане думати про біди ще більші, що можуть трапитися за несприятливих обставин.

Є ще одна причина нездатності демократичного уряду, на відміну від аристократичного, на тривалі зусилля.

Народ не тільки бачить менш ясно, ніж вищі класи, на що можна сподіватися або чого можна побоюватися в майбутньому, а й до того ж він не так, як вони, витерплює біди сьогоднішнього дня. Шляхтич, ризикуючи, ладен як прославитися, так і загинути. Віддаючи державі більшу частину свого доходу, він тут же позбавляє себе якихось задоволень, пов'язаних з наявністю багатства. Убогому смерть слави не принесе, а податок, який багатому завдає збитку, бідного часто позбавляє джерела життя.

Цей слабкий бік демократичних республік, особливо помітний у періоди криз, може, становить собою найбільшу перешкоду на шляху виникнення такої республіки в Європі. Справа в тому, що для нормального існування демократичної республіки в одній з європейських країн треба, щоб вона була встановлена водночас і в усіх інших.

Я вважаю, що демократичний уряд зміцнить з плином часу реальні сили суспільства, але він не зможе об'єднати водночас у одному місці стільки сил, скільки може об'єднати аристократичний уряд або абсолютна монархія. Якщо якою-небудь демократичною країною впродовж цілого століття керуватиме республіканський уряд, можна повірити, наприкінці століття вона стане багатшою, населення її зросте, сама країна стане більш квітучою, ніж держави з деспотичним режимом, що оточують її; але протягом цих ста років вона не раз піддаватиметься ризикові бути завойованою ними.

Про те, як влада американської демократії впливає сама на себе

Американський народ лише поступово сприймає нове й іноді відмовляється від того, що дає йому добро. — Здатність американців припускатися поправних помилок.

Труднощі, з якими зіштовхується демократичний уряд, прагнучи погамувати пристрасті, які підбурюють маси, й примусити народ замість того, аби зосередитися на потребах найближчого дня, зазирнути в майбутнє, позначаються на всьому.

Народ, оточений підлабузниками, насилу впорується сам з собою. Щоразу, коли треба піти на деякі злигодні або незручності, він починає з відмови, навіть у тих випадках, коли розумом він здатний схвалити мету, задля якої це робиться. Справедливо буде, коли ми відзначимо покору народу американському законові. Слід додати, що закони в Америці схвалюються народом і для народу. В Сполучених Штатах, отже, закон відповідає інтересам усіх тих, хто в якійсь іншій країні зацікавлений у його порушенні. Можна подумати, що коли закон обтяжливий і більшість населення не відчуває його потреби на цей момент, то його чи то не приймуть, чи то не коритимуться йому.

У Сполучених Штатах нема законів про злісне банкрутство. Можливо, тому, що немає банкрутства? Навпаки, тому, що їх багато. Боязнь потрапити до суду як банкрут у серцях більшості перевершує страх бути розореним банкрутами.

Й у громадській свідомості утверджується якесь почуття злочинної терпимості щодо порушення, яке кожен зокрема засуджує.

У нових Південно-західних штатах населення, як правило, саме здійснює суд, і вбивства там відбуваються безперервно. Причина цього — дуже жорстокі звичаї місцевого населення, а також майже цілковита відсутність освіти в цих пустельних місцях. Тому й не відчувають вони потреби в силі закону: вони віддають перевагу дуелі перед судовими процесами.

Якось у Філадельфії мені розповіли, що майже всі злочини в Америці чиняться через надуживання міцними напоями, що їх прості люди випивають хто скільки хоче, позаяк їх їм продають за мізерну ціну. «Чому ж,— спитав я,— ви не впровадите податок на горілку?» — Наші законодавці не раз про це думали,— відповіли мені,— але це вкрай важка справа. Є небезпека, що виникне бунт; до того ж тих депутатів, які проголосували б за такий закон, безперечно, не переобрали б».— «Тож виходить,— мовив я,— у вас більшість питущих, і тверезість не популярна».

Коли звертаєш на це увагу державних діячів, вони обмежуються відповіддю: дайте змогу діяти часові, усвідомлення зла освітить народ і відкриє йому його інтереси. Часто так і трапляється: якщо в демократії більше шансів помилитися, ніж у короля чи шляхетського стану, в неї також більше шансів мати слушність, коли її раптом осіяє. Річ у тім, що в самій демократичній системі відсутні, як правило, інтереси, які є протилежними інтересам більшості й які суперечать здоровому глуздові. Одначе тільки життєвий досвід здатний потвердити слушність демократії, й багато народів загине, так і не побачивши наслідків помилок, яких колись вони припустилися.

Найбільша перевага американців полягає не тільки в тому, що вони освіченіші, ніж інші народи, а й ще в їхній здатності припускатися помилок, які можна виправити.

Додамо до цього, що для ліпшого використання досвіду минулого демократія має досягти певного рівня цивілізації й розквіту.

Відомі народи, чиї початкові знання були такі міцні, а характер становив собою таку дивну суміш пристрастей, невігластва та фальшивих понять про все, що викликало їхні злигодні, причину яких вони самі не змогли б визначити; ці народи гинуть від лих, природи яких вони не розуміють.

Я об'їздив величезні простори, колись заселені великими індіанськими племенами, яких нині вже немає, я жив серед індіанців, ці племена були вже скалічені, й з кожним днем зменшувалася їхня чисельність і слабнула їхня колишня гучна слава; я сам чув передбачення цих індіанців про те, яка доля чекає в підсумку їхню расу. Між тим у Європі не знайдеться людини, яка не розуміла б, що треба зробити, аби зберегти ці нещасливі народи, запобігти їхньому неминучому винищенню. Самі ж вони не бачать ніякого виходу; вони відчувають, що хмари з кожним роком дедалі дужче згущуються над ними, й вони загинуть усі до єдиного, відкинувши запропонований засіб порятунку. Довелося б вжити силу, аби примусити їх жити.

У когось може викликати подив той факт, що ось уже чверть століття нові нації Південної Америки живуть у постійних заворушеннях, там без упину одна революція приходить на зміну іншій, і щоденно можна чекати, що ці нації повернуться до того, що називається *природним станом*. Але хто не згодиться з тим, що в наші часи революції цілком природні для іспанців Південної Америки? В цій країні суспільство борсається на дні безодні, з якої воно не може самотужки вибратися.

Складається враження, що народ, який населяє цю гарну півкулю, вперто прагне вирвати сам собі нутрощі, й нішо не може його від цього відволікти.

Знесилившись, він дає собі короткий перепочинок, а після цього перепочинку його знову ж опосідає нове шаленство. Придивившись до його життя, то злиденного, то злочинного, я відчув спокусу повірити, що для цього народу деспотизм був щастям.

Одначе ці двоє слів довіку не зможуть стояти поруч у моїй голові.

Про те, як американська демократія провадить зовнішню політику

Напрям зовнішньої політики Сполучених Штатів, визначений Вашингтоном та Джефферсоном. — У веденні зовнішньої політики виказують себе майже всі вади, властиві демократії, а її достойності мало відчутні в цій царині.

Ми вже знаємо, що згідно з федеральною конституцією інтереси нації, пов'язані із зовнішньою політикою країни, перебувають у руках президента та сенату[16]; з цієї ж причини загальна політика Союзу випадає певною мірою з-під прямого й повсякденного впливу народу. Й отже, не можна категорично твердити, що в Америці саме демократія проводить зовнішню політику держави.

Відомі двоє людей, які надали політиці американців певного напряму, якого країна дотримується й сьогодні: перший — Вашингтон, другий — Джефферсон.

У чудовому посланні, адресованому співвітчизникам, що ніби становило собою політичний заповіт цієї великої людини, Вашингтон писав: «Зав'язати торговельні відносини із зарубіжними народами та налагодити якомога найменші політичні зв'язки між ними та нами — таким має бути правило нашої політики. Ми бездоганно мусимо виконувати вже вкладені угоди, але в жодному разі не вкладати нових.

Європа має свої інтереси, які зовсім не пов'язані з нашими або пов'язані з ними вельми опосередковано; вона часто-густо буває змушена встрягати в конфлікти, що, природно, не мають жодного стосунку до нас; прив'язувати себе штучними путами до химерностей європейської політики, вступати до різноманітних дружніх та ворожих союзів, що сформувалися на її території, і брати участь у війнах, що виникають між ними, означало б діяти необережно.

Ізольованість та віддаленість від Європи спонукають нас обрати інший шлях і дозволяють піти по цьому шляху. Якщо ми й надалі залишатимемося єдиним народом на чолі із сильним урядом, то недалекий той час, коли нам нічого й нікого буде боятися. Тоді ми зможемо поводитися так, щоб примусити поважати наш нейтралітет; сторони, що воюють, відчуваючи, що не зможуть нажитися на нас, побояться провокувати нас без причин; і ми опинимося в такому становищі, в якому зможемо обирати мир або війну, керуючись тільки власними інтересами та справедливістю.

Чому ми повинні відмовлятися від тих переваг, які можна почерпнути з такої сприятливої ситуації? Чому ми повинні замість того, щоб турбуватися про власну територію, утверджувати себе на чужій? Чому, нарешті, пов'язуючи свою долю з долею якоїсь частини Європи, ми маємо ризикувати своїм миром та процвітанням задля властолюбства, суперництва, інтересів чи примх народів, які населяють її?

Сутність справжньої політики для нас полягає в тому, щоб не вступати до постійного союзу з жодною зарубіжною державою, принаймні настільки, на-

[16] Президент, зазначається в конституції, ст. II ч. 2, § 2, вкладатиме угоди з врахуванням думки сенату та з його згоди. Читач не повинен забувати, що сенатор отримує мандат на шість років і що, бувши обраним представниками законодавчої влади від кожного штату, він потрапляє до сенату внаслідок двоступеневої системи виборів.

скільки ми в змозі цього не робити, бо я далекий від того, щоб бажати невиконання вже вкладених угод. Чесність — найліпша політика; по-моєму, це правило однаковою мірою можна застосувати і до міждержавних взаємин, і до поведінки індивідуумів. Отже, я вважаю, що треба в повному обсязі виконувати ті зобов'язання, які ми вже взяли на себе, а вступати в нові — шкідливо й необережно. Нам треба поводитися так, аби нас шанували, й тимчасових союзів нам цілком достатньо, щоб протистояти будь-якій небезпеці».

Ще до цього послання Вашингтон висловив чудову й справедливу думку: «Народ, який віддає себе до полону звичних почуттів любові чи ненависті стосовно іншого народу, стає якоюсь мірою рабом. Рабом своєї ненависті або своєї любові».

У своїй політичній діяльності Вашингтон завше керувався висловленими ним думками. Йому вдавалося зберегти мир у своїй країні в той час, коли земна куля була охоплена полум'ям війни, й він науково обгрунтував тезу, згідно з якою американці зацікавлені ніколи не брати участі у внутрішніх чварах Європи.

Джефферсон пішов далі й запровадив у політику ще одне правило, яке проголошувало: «Американці ніколи не повинні просити в чужоземних націй переважних прав для себе, аби не бути зобов'язаними надавати аналогічні права іншим».

Ці два принципи, очевидна справедливість яких дуже легко зробила їх набутком мас, украй спростили зовнішню політику Сполучених Штатів.

Оскільки Союз не втручається в справи Європи, то він і не має спірних зовнішньополітичних інтересів, сильних сусідів Америка також іще не має. Перебуваючи внаслідок свого розташування та внаслідок власної волі поза пристрастями Старого Світу, Союз має змогу чи то пірнути в них, чи то зберегти себе від них. Що ж до пристрастей, які розігруються в Новому Світі, то майбутнє поки що їх приховує.

Отже, Союз вільний від старих зобов'язань; він використовує досвід країн Європи, не бувши зобов'язаним на відміну від них брати уроки з минулого й використовувати їх у теперішньому; як і їх, його ніхто не змушує перебирати на себе величезну спадщину батьків — суміш слави та злиднів, дружби та ненависті, пов'язаних з національними інтересами. Зовнішня політика Сполучених Штатів Америки найвищою мірою вичікувальна; її завдання полягає в тому, аби радше утримуватися від будь-якої діяльності, ніж діяти.

У цей момент важко сказати, наскільки вміло американська демократія провадитиме свою зовнішню політику. З цього приводу й ворогам, і друзям американської демократії слід утримуватися від висловлювань своєї думки.

Мені ж ніщо не заважає викласти свою точку зору: саме в царині державної зовнішньої політики демократичні уряди мені здаються вкрай слабкішими порівняно з іншими. Досвід, звичаї та освіта врешті-решт завжди розвивають у демократичній країні так званий практичний розум, придатний на кожен день, і вміння розумітися на побутових подіях, що ще називають здоровим глуздом. Його цілком вистачає для буденного життя суспільства, позаяк користь, яку дає освіченому народові демократична свобода, перевершує ті нещастя, до яких призводять помилки демократичного правління. Але у відносинах з іншими народами справа стоїть інакше.

Жодна притаманна демократії властивість не може бути корисною для зовнішньої політики. Навпаки, ця політика вимагає властивостей, яких демократія не має. Демократія сприяє зростанню внутрішніх ресурсів держави, спричиняє поширення добробуту й розвиток суспільної свідомості, зміцнює пошану до закону в різних класах. Та все це має тільки опосередкований стосунок до того місця, яке один народ посідає серед інших народів. А демократії нелегко в'яза-

ти докупи всі деталі великої справи, зупиняючись на якомусь задумі, й наполегливо впроваджувати його в життя, незважаючи на перешкоди. Демократія не здатна таємно вживати якихось заходів і терпляче чекати наслідків. Усе це ліпше вдається правлінню однієї людини або аристократичному правлінню. Водночас саме все це потрібне для того, аби з часом один народ піднісся над іншим народом, так само, як одна людина підноситься над іншими людьми.

Розглядаючи недоліки, властиві аристократичному правлінню, ви завважите, що вони не справляють майже ніякого впливу на зовнішню політику держави. Основна вада аристократії полягає в тому, що вона працює тільки на саму себе й нехтує народними масами. Що ж до зовнішньої політики, то в ній інтереси аристократії та народу збігаються.

Схильність демократії керуватися в політиці радше почуттями, ніж розумом, і жертвувати обміркованими задумами задля минущої пристрасті особливо виразно виказала себе в Америці під час Французької революції. Тоді, як і нині, американцям не треба було мати багато розуму, щоб розуміти, що аж ніяк не в їхніх інтересах розв'язувати війну, хоча вона й могла залити кров'ю Європу, не завдавши шкоди Сполученим Штатам.

Одначе симпатії американського народу до Франції були такі палкі, що Сполучені Штати не оголосили війни Англії тільки завдяки непохитній вдачі Вашингтона та його величезній популярності. Крім того, боротьба цього великого володаря суворого розуму проти благородних, але безглуздих пристрастей своїх співгромадян мало не позбавила його єдиної винагороди, до якої він прагнув,— вдячності своєї країни. Тоді більшість висловилася проти політики, яку він вів, нині ж усі її схвалюють[17].

Конституція й громадська прихильність дозволили Вашингтонові приймати рішення, що стосуються зовнішньої політики держави, інакше народ зробив би тоді саме те, що нині він засуджує.

На чолі всіх народів, що справили великий вплив на світ, тих, що створювали й втілювали великі задуми, починаючи від римлян й закінчуючи англійцями, стояли аристократи. Й це не дивно.

Погляди аристократів відзначаються дивовижною міцністю. Пристрасті або невігластво можуть похитнути переконання мас. Можна обдурити монарха й примусити його засумніватися в правильності своїх задумів. Крім того, монарх — людина смертна. Що ж стосується аристократичного стану, то він, з одного боку, надто численний, аби піддатися на обман, а з другого — надто нечисленний, аби поступитися перед безглуздими пристрастями. Аристократія — освічена, послідовна в діях і безсмертна.

---

[17] Див. п'ятий том книги Маршалла «Життя Вашингтона». «У такому уряді, як уряд Сполучених Штатів,— пише він на с. 314,— перша посадова особа, незважаючи на всю свою твердість, не може довго протистояти натискові громадської думки. Тоді громадська думка схилялася до війни. Й справді, на сесії конгресу, що відбувалася в ті дні, не раз відзначалося, що Вашингтон утратив більшість у палаті представників». До цього треба додати, що словесні нападки на нього відзначалися великою різкістю. На одних політичних зборах його не побоялися навіть у завуальованій формі порівняти із зрадником Арнольдом (с. 265). «Представники опозиції,— пише Маршалл (с. 355),— заявили, що прихильники адміністрації президента становлять собою аристократичне угруповання, яке перебуває на службі в Англії. Оскільки воно бажає встановити в країні монархію, воно вороже ставиться до Франції. Це угруповання, члени якого складають щось на взірець шляхтичів, які мають замість титулів акції Банку, так бояться будь-якого заходу, який може позначитися на стані капіталів, що воно байдуже навіть до образ, тимчасом як честь і інтереси нації вимагають, аби на них було дано гідну відповідь».

Розділ VI

РЕАЛЬНІ ПЕРЕВАГИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ ДЛЯ АМЕРИКАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На початку цього розділу я вважаю за потрібне нагадати читачеві те, про що я вже не раз говорив у цій книзі.

Політичний лад Сполучених Штатів становить собою демократичну форму правління; одначе, на мою думку, американські установи не є ні ліпшими, ні єдино можливими для народу, який живе в демократичному суспільстві.

Знайомлячи читача з перевагами американської демократії, я далекий від думки про те, що такі переваги можуть виникнути тільки внаслідок дії одних певних законів.

Загальна спрямованість законів демократичної влади в Америці та властивості тих, хто втілює їх у життя

Вади демократії впадають у око. — Її переваги стають помітними лише з часом. — Американська демократія не завжди діє вдало, але загальна спрямованість її законів корисна для суспільства. — Державні службовці в американському демократичному суспільстві не мають інтересів, які стабільно відрізняються від інтересів більшості. — До чого це призводить.

Вади й слабкості демократичної форми правління лежать на поверхні, для їхнього доказу можна навести очевидні факти. Водночас благодатний вплив такої форми правління відбувається непомітно, можна навіть сказати, приховано. Її недоліки вражають з першого погляду, а достойності відкриваються тільки з певним часом.

Американські закони часто-густо бувають недбало сформульованими й неповними. Трапляється так, що вони не враховують існуючих прав або заохочують ті, які можуть становити собою небезпеку. Коли вони непогані самі собою, їхньою великою вадою є часта їх зміна.

Чому ж у такому випадку американські республіки живуть і процвітають?

Ведучи мову про закони, треба ретельно розрізняти, з одного боку, мету, яку вони переслідують, а з іншого — засоби досягнення цієї мети, цебто їхню цілковиту та відносну доброякісність.

Припустімо, що законодавець всіляко прагне захистити інтереси невеликого числа людей на шкоду більшості. Він складає положення закону таким робом, щоб досягти бажаного результату в найкоротший термін і з найменшими зусиллями. Закон вийде добротним, але мета буде погана. При цьому що ліпше вдасться її втілити в життя, то тим більшу небезпеку вона становитиме.

Демократичні закони звичайно намагаються забезпечити добро для більшості. Адже вони виходять від більшості громадян, які можуть помилятися,

одначе вони аж ніяк не можуть виказувати інтересів, протилежних своїм власним.

Аристократичні закони, навпаки, тяжіють до зосередження влади та багатства в руках невеликого гурту людей, позаяк аристократія за своєю природою завше є меншістю.

Загалом можна сказати, що демократична законотворчість несе куди більше добра людству, ніж аристократична.

Проте, це її єдина перевага.

Аристократія значно вміліше користується законодавством, ніж демократія. Вона добре володіє собою, їй незнайомі мимолітні захоплення, вона ретельно виношує свої задуми й уміє дочекатися сприятливої нагоди для їх утілення. Вона діє зі знанням справи й уміє в певний момент майстерно спрямувати сукупну силу своїх законів на єдину мету.

Про демократію цього сказати не можна: її закони майже завжди недосконалі або несвоєчасні.

Отже, засоби, що їх використовує демократія, менше досконалі, ніж ті, які використовує аристократія, й вона часто всупереч своїй волі діє собі на шкоду, але її мета благородна.

Уявіть собі суспільство, природа й структура якого такі, що дозволяють йому витерплювати тимчасову дію невдалих законів, суспільство, яке може без небезпеки для себе чекати благодатних наслідків *загальної спрямованості* законів, і ви згодитеся, що процвітанню такого суспільства найбільшою мірою сприяє демократична форма правління, незважаючи на всі її вади.

Саме так стоїть справа в Сполучених Штатах Америки. Я повторюю тут те, що вже говорив вище: величезна перевага американців полягає в тому, що вони можуть дозволити собі припускатися помилок, які можна виправити.

Майже те саме можна сказати й про державних службовців цієї країни.

Легко побачити, що американська демократія часто помиляється у виборі людей, яким вона доручає владу. Одначе зовсім не легко відповісти на запитання, чому держава, якою керують ці люди, процвітає.

Треба відзначити, що, хоч керівники демократичної держави не завжди достатньо чесні й розумні, її громадяни освічені й свідомі.

Народи демократичних держав, які постійно зайняті своїми справами й ревно оберігають свої права, не дозволяють своїм представникам відхилятися від визначеної загальної лінії, що диктують їхні інтереси.

Не треба також забувати про те, що в демократичних державах урядовці, які виконують свої обов'язки гірше, ніж урядовці інших держав, залишаються при владі не зовсім довго.

Одначе є ще одна серйозна причина, більш загального характеру й набагато глибша.

Звичайно, народний доброжиток вимагає від державних керівників чесноти й таланту. Але ще більшою мірою він вимагає спільності громадян та керівників. Інакше чеснотливі можуть стати нікому не потрібними, а таланти — небезпечними.

Дуже важливо, аби державні керівники та маси громадян не були поділені протилежними або різними інтересами. Проте це аж ніяк не означає, що інтереси всіх повинні цілком збігатися. Такого ніколи не буває.

Ще не знайдено політичного ладу, який би однаковою мірою сприяв розвитку й розквіту всіх класів, що складають суспільство. Класи становлять собою щось на взірець окремих націй всередині одного народу, й досвід показує, що віддавати якийсь із цих класів до рук іншого так само небезпечно, як дозволяти одному народові розпоряджатися долею іншого. Коли при владі стоять самі ба-

гаті, інтереси вбогих завше в небезпеці. Якщо бідні диктують свою волю, під удар ставляться інтереси багатих. У чому ж полягають переваги демократії? Реально вони полягають не в тому, що демократія, як це дехто проголошує, гарантує процвітання всім, а в тому, що вона сприяє піднесенню добробуту більшості.

Люди, які в Сполучених Штатах керують справами суспільства, часто-густо не мають таких самих здібностей та моральних якостей, як ті, кого до влади приводить аристократія. Але їхні інтереси змішуються й зливаються з інтересами більшої частини їхніх співгромадян. Вони можуть коїти нечесні вчинки або ж припускатися серйозних похибок, але вони ніколи не проводитимуть систематичну політику, ворожу більшості, їхнє правління ніколи не відзначатиметься небезпечною нетерпимістю.

У демократичному суспільстві робота чиновника — це всього-на-всього тільки окремий факт, що справляє вплив лише під час виконання ним своїх обов'язків. Корупція та некомпетентність не є тими спільними інтересами, які могли б надовго об'єднати людей.

Продажний і бездарний урядовець не стане діяти спільно з іншим урядовцем тільки тому, що той також нездара й продажний. Вони не працюватимуть разом для процвітання корупції й некомпетентності. Адже владолюбство й махінації одного можуть привести до викриття другого. В демократичних державах вади урядовців звичайно індивідуальні.

У державі, якою керує аристократія, громадським діячам властиві класові інтереси. Щоправда, іноді вони можуть зближуватися з інтересами більшості, але куди частіше вони відрізняються від них. З цих інтересів виростають тривалі зв'язки, що згуртовують усіх громадських діячів, спонукають їх об'єднувати й узгоджувати дії, метою яких не завжди є доброжиток більшості. При цьому державні керівники пов'язані не тільки один з одним, а й з чималим числом громадян, тих представників аристократичного стану, які не посідають ніяких державних постів.

Таким робом урядовець у аристократичній державі постійно відчуває підтримку як з боку суспільства, так і з боку свого уряду.

Мало того, що в аристократичній державі урядовці мають спільні інтереси й мету з певною частиною своїх сучасників, їм також близькі інтереси майбутніх поколінь, яким вони, можна сказати, служать. Вони працюють не тільки для теперішнього, а й для майбутнього. Все веде цих урядовців до єдиної мети: й пристрасті громадян, і їхні власні пристрасті, й навіть інтереси нащадків.

Чи можна протистояти такому натиску? Тому нерідко в аристократичних суспільствах класові інтереси поневолюють навіть чесних людей, і вони, самі того не помічаючи, поступово змінюють суспільство, пристосовуючись тільки до своїх інтересів, а також роблять усе для того, аби забезпечити надійне майбутнє своїм нащадкам.

Не знаю, чи десь у світі є інша така сама ліберальна аристократія, як англійська, яка постійно давала б стільки гідних і освічених людей для управління країною.

Одначе не можна не визнати, що англійські закони часто жертвують доброжитком бідного задля доброжитку багатого та правами більшості задля привілеїв декого. Ось чому нині Англія — це країна крайнощів, де бід не менше, ніж могутності та слави.

У Сполучених Штатах, де державні службовці не захищають класових інтересів, безперервний процес управління загалом приносить користь, хоча урядовці нерідко бувають некомпетентні й навіть гідні зневаги.

Можна зробити висновок про те, що демократичні установи приховують у собі силу, завдяки якій окремі люди, незважаючи на свої вади та помилки, сприяють загальному розквіту, тимчасом як у демократичних установах є дещо

таке, внаслідок чого діяльність талановитих доброчесних людей призводить до страждань їхніх співгромадян. Тож трапляється, що в аристократичних державах громадські діячі творять зло, не бажаючи цього, а в демократичних — добро, не помічаючи цього.

Громадські настрої в Сполучених Штатах

Природжена любов до батьківщини. — Раціональний патріотизм. — Відмінності між ними. — Якщо перша зникне, народам слід докласти зусиль, аби набути другий. — Яких зусиль доклали для цього американці. — Тісний зв'язок інтересів країни та окремих громадян.

Є любов до батьківщини, яку плекають підсвідомі, безкорисливі й невловимі почуття, любов, яка сповнює душу людини прив'язаністю до місця її народження. До такої інстинктивної любові прилучається ще прихильність до стародавніх звичаїв, пошана до предків, пам'ять про минуле, й люди люблять свою країну так само, як вони люблять батьківський дім. Їм дорогі спокій, що панує там, набуті в цій країні мирні звички, спогади, які вона їм навіює. Їм навіть солодко живеться там у неволі. Така любов до батьківщини підігрівається ще й релігійними почуттями, й тоді вона здатна творити чудеса. Втім, вона сама нагадує релігію: людина, яка її сповідує, не розмірковує, вона просто вірить, відчуває й діє. Відомі народи, які, сказати б, персоніфікували свою батьківщину, ототожнюючи її з монархом. Вони переносили на нього частину своїх патріотичних почуттів, пишалися його перемогами та його могутністю. До Французької революції був час, коли французи з якоюсь радістю сприймали безмежне свавілля монарха й гордо казали: «Ми маємо наймогутнішого короля на землі».

Як будь-яке неусвідомлене почуття, така любов до батьківщини може підняти радше на великі, але короткочасні справи, ніж на постійні зусилля. Вона врятує державу в хвилину небезпеки й може полишити її напризволяще в мирний час.

Ця інстинктивна любов до батьківщини панує тоді, коли звичаї прості, а віра міцна, коли неподільно володарює давній суспільний порядок, справедливість якого ніхто не заперечує.

Є й інша любов до батьківщини, раціональніша. Вона, може, менш великодушна й палка, але плодотворніша й стійкіша. Ця любов виникає внаслідок освіти, розвивається за допомогою законів, зростає в міру користування правами й врешті-решт зливається з особистими інтересами людини. Люди починають бачити зв'язок між добробутом країни та їхнім особистим добробутом, усвідомлюють, що закон дозволяє їм його створювати. В них прокидається інтерес до процвітання країни спершу як до чогось такого, що приносить їм користь, а відтак як до власного створіння.

Але в житті народів іноді настають періоди, коли стародавні звичаї та традиції зруйновані, віра похитнута, пошана до минулого забута, й водночас освіта ще не набула поширення, а політичні права ще обмежені й ненадійні. В такі моменти батьківщина видається людям як щось невиразне й незбагненне. Вони не пов'язують уявлення про неї ні з територією, яка перетворюється в їхніх очах на бездушну землю, ні зі звичаями предків, на які вони вже звикли дивитися як на ярмо, ні з релігією, в якій вони сумніваються, ні з законами, до створення яких їх не підпускають, ні із законодавцями, яких вони бояться й зневажають. Утративши й образ батьківщини, й усе те, що її уособлювало, вони замикаються у вузькому й неуцькому егоїзмі. В такі моменти люди позбавлені передсудів, але вони не визнають і влади розуму. В них нема ні інстинктивного патріотизму, властивого монархії, ні раціонального, властивого республіці, вони зупинилися посередині між тим і тим і живуть у розгубленості та безпорадності.

Що робити в таких випадках? Треба було б повернутися назад. Але так само

як люди не можуть повернутися до невинних утіх юності, народи не можуть знову набути втрачені почуття своєї молодості. Навіть якщо вони шкодують за ними, вони не спроможні їх відродити. Позаяк безкорисна любов до батьківщини безповоротно минає, треба йти вперед і робити все для того, щоб об'єднати в уяві народу особисті інтереси та інтереси країни.

Я зовсім не хочу сказати, що для того, аби домогтися цієї мети, треба спершу надати всім громадянам політичні права. Проте ми маємо тільки один потужний засіб, здатний зацікавити людей долею своєї країни: треба залучити їх до керівництва нею. В наші дні громадянські почуття невіддільні від політичних прав, і в майбутньому число справжніх громадян залежатиме від розширення або звуження політичних прав, що надаються їм.

Люди, що нині живуть у Сполучених Штатах, поселилися там недавно, вони не принесли з собою ні колишніх звичаїв, ні спогадів, вони зустрічаються там уперше й погано знають один одного. Чому ж кожен з них цікавиться справами громади, округу й усієї держави як своїми власними? Лише тому, що кожен із них по-своєму бере активну участь в управлінні суспільством.

У Сполучених Штатах люди розуміють одну нескладну, але водночас погано усвідомлену істину: щастя кожного залежить від загального процвітання. Навіть більше, вони звикли дивитися на це процвітання як на справу своїх рук, вони не відокремлюють доброжиток суспільства від власного доброжитку й працюють на благо держави не тільки з почуттів обов'язку чи гордості, а й, можна сказати, з пристрасті до наживи.

Нема потреби вивчати американські установи та історію для того, щоб переконатися в правильності сказаного мною,— про це досить велемовно свідчать моральні принципи. Оскільки американці причетні до всього, що відбувається в їхній країні, вони палко захищають все, що в ній критикують. Адже заторкують не тільки їхню країну, а й їх самих. Тому в своїй національній гордості вони вдаються до різних хитрощів й доходять навіть до хлоп'яцтва, властивого індивідуальному марнославству.

Нема нічого неприємнішого в повсякденному житті, як цей нестерпний американський патріотизм. Чужоземець ладен похвалити багато що в Америці, та він хотів би, аби йому дозволили також щось покритикувати, а йому в цьому категорично відмовляють.

Отже, Америка — це вільна країна, одначе, щоб нікого не скривдити, чужоземець мусить остерігатися вільно висловлювати свої думки й про приватних осіб, і про державу, й про посполитих, і про урядовців, і про громадські справи, й про приватні підприємства. Одне слово, він не може висловлюватися вільно ні про що, не рахуючи, може, клімату й грунту. Та й у цьому останньому випадку знайдуться американці, які боронитимуть і те, й те так, буцім вони створили все це власними руками.

У наші дні треба набратися мужності й зробити вибір між загальним патріотизмом та управлінням меншості. Згуртувати соціальну силу та активність першої зі спокоєм, який приносить другий, неможливо.

Про розуміння прав у Сполучених Штатах

Великі народи не можуть існувати без поняття про права. — Як народ осягне ідею права. — Пошана прав у Сполучених Штатах. — Звідки вона з'явилася.

Найчудовішим поняттям після загального поняття про чесноту є поняття про права. Достоту кажучи, обидва ці поняття стикаються між собою: права — це не що інше, як чесноти, перенесені в політичне життя.

Саме поняття про права дозволило людям визначити, що таке вседозволеність та свавілля. Воно допомагає їм бути незалежними без погорди й коритися, не зневажаючись. Корячись насильству, людина згинається й зневажається. Якщо ж вона кориться праву розпоряджатися, яке вона визнає за всіма людьми, вона в якомусь сенсі навіть підноситься над тим, хто ним розпоряджається. Не може бути ні великих людей, не наділених чеснотами, ні великих народів, що не шанують права. За відсутності прав навряд чи можна говорити про існування суспільства. Хіба можна назвати суспільством гурт розумних істот, якщо їхня єдність грунтується тільки на силі?

Як допомогти сучасним людям засвоїти ідею прав, як, коли можна так висловитися, довести її до їхньої свідомості? Є тільки один спосіб: треба надати всім їм можливість спокійно користуватися деякими правами. Це можна добре проілюструвати, навівши приклад поведінки дітей, які відрізняються від дорослих людей тільки відсутністю сили та досвіду. Коли дитина починає пересуватися серед предметів зовнішнього світу, вона інстинктивно прагне заволодіти всім, що їй потрапляє під руку. Вона не має жодного поняття про чужу власність, навіть не знає, що така взагалі існує, але в міру того як вона дізнається про ціну речей і виявляє, що її також хтось може позбавити їх, вона стає обережнішою й зрештою починає ставитися до своїх близьких так, як вона хотіла б, аби ставилися до неї самої.

Те, що відбувається з дитиною та її іграшками, згодом відбувається з дорослою людиною та її майном. Чому в Америці, такій демократичній країні, ніхто не виступає проти власності, як це часто відбувається в Європі? Чи треба це пояснювати? Адже в Америці немає пролетарів, і, позаяк кожному є що захищати, всі в принципі визнають право власності.

Те саме відбувається й у політичному житті. В Америці прості люди усвідомлюють високе поняття політичних прав, бо вони їх мають. Вони не заторкують права інших, бо не бажають, аби порушували їхні права. В Європі прості люди не хочуть визнавати навіть верховну владу, в Америці ж спокійно коряться владі навіть найдрібнішого урядовця.

І це проступає в усіх, навіть зовсім незначних виявах народного життя. У Франції майже немає розваг, що призначаються виключно для найвищих прошарків суспільства. Скрізь, де розважаються багаті, допускають і бідних. Тому вони поводяться гідно й шанобливо ставляться до всього, що править за спільну розвагу. В Англії, де розваги, так само як і влада, є привілеєм та монополією багатих, можна почути нарікання на те, що бідні, коли їм щастить проникнути в місця, які призначаються для розваг багатих, з великим задоволенням учиняють там безглуздий погром. Що ж у цьому дивного? Саме ж суспільство попіклувалося про те, щоб їм нічого було втрачати.

Демократія доносить поняття політичних прав до свідомості кожного громадянина, так само як і наявність майна робить доступним для всіх людей поняття власності. В цьому й полягає, на мою думку, одна з її найголовніших переваг.

Ясна річ, зовсім нелегко навчити всіх користуватися політичними правами, але досягнення цієї мети приносить разючі наслідки.

Треба ще додати, що наше століття видається найсприятливішим для того, щоб спробувати це зробити.

Релігія втрачає силу, й через це зникає поняття божественності прав. Моральні принципи псуються, й через це слабшає моральне поняття прав.

Скрізь забобони приходять на місце розмірковувань, а почуття — на місце розрахунків. І якщо посеред цієї загальної руїни не вдасться зв'язати поняття прав з єдиним, що ще не зруйновано в людських душах, а саме з особистим інтересом, то для управління світом не залишиться нічого, крім страху.

Коли мені кажуть, що закони недостатньо суворі, а посполиті шалені, що пристрасті палкі, а чеснота безсила й тому не можна і подумати про розширення демократичних прав, я відповідаю, що про це треба думати саме з усіх цих причин. Справді ж, уряди зацікавлені в цьому більше, ніж суспільство. Адже уряди гинуть, а суспільство безсмертне. Втім, у цьому разі приклад Сполучених Штатів не показовий.

В Америці народ отримав політичні права в такий час, коли йому ще було важко використати їх на шкоду, бо громадяни були нечисленні, а звичаї прості. В міру зростання населення країни американці не розширювали, якщо можна так висловитися, повноважень демократії, а радше поширювали сфери її застосування.

Нема сумніву в тому, що момент, коли народ, який доти не мав політичних прав, отримує їх,— це криза, криза суто необхідна, але завжди небезпечна.

Дитина, яка не розуміє цінності життя, може вбити. Доти, поки вона не знає, що й сама може стати жертвою крадіжки, вона може захопити чужу власність. Прості люди, які вперше отримують політичні права, опиняються стосовно них на такому самому становищі, на якому перебуває дитина стосовно довколишнього світу. До них можна віднести це славетне висловлювання: Homo puer robustus[1].

Це видно й у Америці. В штатах, де громадяни давно користуються правами, вони використовують їх найліпшим чином.

Можна без перебільшення сказати: мистецтво жити вільним здатне творити дива, але водночас нема нічого важчого, ніж учитися жити вільним. З деспотизмом справа стоїть зовсім інакше. Він нерідко уявляється засобом від усіх пережитих страждань, опорою законних прав, підтримкою пригнічених, основою порядку. Народи мовби впадають у сон в стані тимчасового добробуту, який породжує деспотизм, а прокидаються вони вже в жалюгідному стані. Свобода, навпаки, звичайно народжується в бурях і насилу утверджується серед громадянських чвар. Її достойності можна пізнати лише тоді, коли вона досягне поштивого віку.

Пошана законів у Сполучених Штатах

Шанобливе ставлення американців до закону. — Вони відчувають до нього батьківські почуття. — Зміцнення законів належить до особистих інтересів кожного.

Не завше можна залучити весь народ до прямого чи опосередкованого створення закону. Але не можна заперечувати, що в тих випадках, коли це вдається, авторитет закону значно підвищується. Народне походження законів, яке часто шкодить їхній доброякісності та мудрості, дивовижним чином сприяє зростанню їхньої могутності.

У волі, яку виявляє цілий народ, приховується величезна сила. Коли вона виказує себе в усій своїй потузі, вона пригнічує уяву тих, хто хотів би протистояти їй.

Це добре знають усі партії.

Тому вони й заперечують наявність більшості, де тільки можуть. Якщо, на їхню думку, її не складають ті, хто голосував, вони твердять, що її складають ті, хто не брав участі в голосуванні; якщо ж там її немає, вони знаходять її серед тих, хто позбавлений права голосу.

У Сполучених Штатах усі громадяни, крім рабів, наймитів та бідняків, що живуть за кошти громади, мають право голосу, й, отже, всі опосередковано бе-

[1] Людина сильна, але недосвідчена *(лат.)*.

руть участь у законодавчій діяльності. Той, хто виступає проти закону, змушений відверто робити одне з двох: чи то прагнути змінити переконання народу, чи то знехтувати його волею.

До цього треба додати ще один доказ, конкретніший і вагоміший: у Сполучених Штатах Америки кожен у якомусь сенсі зацікавлений в тому, аби всі виконували закони. Адже той, хто сьогодні не входить до більшості, може приєднатися до неї завтра. Й тоді він вимагатиме до своєї волі такої самої пошани, яку нині він виказує до волі законодавців. Хоч би який невдалий був закон, громадяни Сполучених Штатів виконують його без примусу й ставляться до нього не тільки як до результату більшості, а й як до власної справи. Вони дивляться на нього як на оборудку, в якій вони беруть участь.

В Америці нема численного й неспокійного прошарку людей, які дивилися б на закон зі страхом та підозрою, як на свого природного ворога. Навпаки, не можна не помітити, що всі класи цілком довіряють законам, за якими живе країна, й відчувають до нього щось на взірець батьківської любові.

Мовивши «два класи», я припустився неточності. Позаяк піраміда європейських політичних сил в Америці існує в перевернутому вигляді, там багаті займають таке саме становище, яке в Європі займають бідні. Саме багаті недовірливо ставляться до закону. Я вже казав про те, що реальна перевага демократичного правління полягає не в тому, як це іноді твердять, щоб забезпечити загальні інтереси, а тільки в тому, аби оберігати інтереси більшості. В Сполучених Штатах, де правлять бідні, багатим доводиться постійно остерігатися, щоб ті не використали проти них свою владу.

Такий настрій багатих може перетворитися на глухе незадоволення, але воно не може спричинити великих потрясінь у суспільстві. Та сама причина, з якої багаті не довіряють законам, заважає їм знехтувати виконанням цих законів. Багатих усунули від законотворчої діяльності саме тому, що вони багаті, з тієї ж самої причини вони не наважуються порушувати закон. У цивілізованих країнах звичайно повстають тільки ті, кому немає чого втрачати. Отже, хоч закони демократичного суспільства не завше гідні пошани, їх завжди дотримуються. Адже ті, хто найчастіше порушує закон, не можуть коритися законам, що їх створили вони самі і які приносять їм користь, а ті, хто міг би бути зацікавлений в їхньому порушенні, за своїм характером та становищем у суспільстві налаштовані виконувати будь-яку волю законодавця. Крім того, американці шанують закони не тільки тому, що вони їх самі створюють, а ще й тому, що вони можуть їх змінювати в разі, якщо ці закони завдають їм шкоди. Вони коряться законам як усвідомлено потрібному злу, а й також як тимчасовому злу.

Активна діяльність політичних властей усіх рівнів у Сполучених Штатах. Її вплив на суспільство

Легше зрозуміти свободу й рівність, властиві Сполученим Штатам, ніж політичну діяльність, що там вирує. — Ця діяльність охоплює усю країну; постійна й енергійна робота легіслатур є тільки її частиною. — Американцям не достатньо займатися тільки своїми власними справами. — Політична активність справляє вплив на громадське життя. — Цей факт почасти пояснює успіхи розвитку промисловості в Сполучених Штатах. — Опосередковані переваги, що їх має суспільство завдяки демократичній формі правління.

Коли приїздиш з вільної країни до країни, позбавленої волі, то бачиш незвичайну картину: в першій країні все діє й рухається, а в другій — усе спокійно й непорушно. В першій тільки й чуєш про поліпшення та поступ: спостерігаючи за другою, можна подумати, що тут суспільство досягло всіх благ і тепер тільки прагне втішатися ними й відпочивати. Одначе країна, яка активно працює, щоб стати щасливою, звичайно стає ще багатшою й квітучішою, ніж та,

яка задоволена своєю долею. Знайомлячись із ними обома, нелегко зрозуміти, чому в першій без упину з'являються все нові й нові потреби, а друга, здається, не має майже ніяких бажань.

Це явище можна завважити у вільних країнах, які зберегли монархію, або в тих, де править аристократія, але особливо яскраво воно дає про себе знати в демократичних республіках. У них вдосконаленням суспільства займається не якась частина народу, а весь народ, який піклується про потреби й зручності всіх класів, а не якогось одного.

Неважко уявити собі величезну свободу й цілковиту рівність, якими користуються американці, але неможливо зрозуміти, що таке американська політична діяльність, не побачивши того на власні очі.

Зійшовши на американську землю, ви одразу ж опиняєтеся посеред якоїсь метушні: з усіх боків лунають невиразні вигуки, ви чуєте враз безліч голосів, кожен з яких волає про якусь суспільну проблему. Все рухається довкола вас: тут жителі кварталу зібралися для того, щоб вирішити, чи потрібно споруджувати церкву, там ідуть вибори представника до органів влади, трохи далі депутати якогось округу поспішають до міста, аби прийняти ухвалу з приводу деякого поліпшення місцевого значення, десь іще хлібороби полишають свою роботу й ідуть обговорювати план будівництва шляху чи школи. Гурт громадян збирається з єдиною метою: заявити про своє несхвалення діяльності уряду, тимчасом як інший гурт, зібравшись, проголошує всіх посадових осіб батьками вітчизни. А ось іще один, який вважає, що головним джерелом усіх державних лих є пиятика, і врочисто зобов'язується подавати приклад тверезості[2].

Постійна й активна діяльність американських легіслатур, єдина, про яку відомо за рубежем, є тільки частиною та продовженням загальної діяльності, що зароджується в глибині народних мас і поволі охоплює всі класи громадян. Усі не покладаючи рук працюють на благо своєї країни.

У житті громадян Сполучених Штатів політична діяльність посідає велике місце. Брати участь в управлінні суспільством і вести мову про це — ось найголовніше заняття й найбільше задоволення для американців. Це виказує себе навіть у найменш значних їхніх звичках. Навіть жінки часто вирушають на публічні збори й відпочивають там від домашньої метушні, слухаючи політичні промови. Клуби замінюють певною мірою видовища. Американці не розмовляють, а сперечаються, не говорять, а розмірковують. Вони звертаються до однієї людини, наче до цілих зборів, і, розпалившись, можуть сказати: «Панове»,— розмовляючи з одним співрозмовником.

Жителі деяких країн відчувають щось на взірець огиди до політичних прав, що їм надають закони. Для них займатися спільними справами рівнозначно втраті часу, вони воліють відсиджуватися за ровами та парканами, замкнувшись у своєму вузькому егоїзмі.

Що ж стосується американців, то, якщо вони були б змушені займатися тільки власними справами, їхнє життя наполовину втратило б свій сенс, видалося б їм порожнім, і вони почували б себе вельми нещасливими[3].

Я переконаний, якщо колись у Америці запанує деспотична влада, то їй куди важче буде подолати звички, породжені свободою, ніж зламати любов до неї.

---

[2] Товариства тверезості — це об'єднання, члени яких зобов'язуються утримуватися від споживання міцних напоїв. Під час мого перебування в Сполучених Штатах товариства тверезості налічували вже 270 тисяч чоловік. Під їхнім впливом у самому лише штаті Пенсильванія споживання міцних напоїв знизилося на 500 тисяч галонів на рік.

[3] Щось подібне сталося в Римі за часів перших цезарів. Монтеск'є зауважує десь, який страшний розпач опосів деяких римських громадян, коли після бурхливої політичної боротьби їм довелося несподівано перейти до розміреного приватного життя.

Безперервна діяльність у політичній сфері, що виникла за демократичної форми правління, відтак переходить і до громадянського життя. Можливо, врешті-решт саме в цьому й основна перевага демократії. Її головна цінність не в тому, що вона робить сама, а тому, що робиться завдяки їй.

Звісно, народ часто дуже погано веде державні справи, але в міру того як він займається ними, коло його ідей розширюється й він звільняється від притаманної йому зашкарублості. В людини з народу, покликаної керувати суспільством, зростає самоповага. Вона наділена владою, і найрозумніші люди приходять їй на допомогу. Одні звертаються до неї по допомогу, інші вишукують різні способи, щоб одурити її, й усе це допомагає її загальному розвиткові. В царині політики вона втілює в життя те, що замислили інші, й ця робота виховує в ній схильність до підприємництва. Щодня вона вислуховує поради з приводу вдосконалення суспільної власності, й це породжує в ній бажання вдосконалювати й своє власне багатство. Напевне, вона не більше чеснотлива й щаслива, ніж її предки, але вона освіченіша й активніша. Демократичні установи, а також природні умови країни, безперечно, є хоч і не прямою, як твердить дехто, але опосередкованою причиною дивовижного розвитку промисловості, що спостерігається в Сполучених Штатах. Не можна сказати, що він відбувається завдяки законам, але його творцем є народ, який розвинувся внаслідок законотворчої діяльності.

Супротивники демократії твердять, що одна людина ліпше впорується з державним правлінням, ніж увесь народ, і я згоден з ними. За умови, що культурний рівень народу й керівника рівний, одна людина керує державою послідовніше, ніж увесь народ, вона наполегливіша, ліпше бачить ціле й ретельніше в деталях, з великим знанням справи добирає собі помічників. Ті, хто це заперечує, чи то ніколи не бачили демократичної республіки, чи то судять за обмеженим числом прикладів. Демократія, навіть коли завдяки місцевим умовам та настроям народу вона має змогу існувати довго, не відзначається розміреністю та методичним порядком в управлінні — це безперечно. Демократична свобода не така досконала в усіх своїх починаннях, як розумний диктатор. Часто вона полишає свої заходи раніше, ніж вони починають приносити плоди, нерідко затіває небезпечні справи. Одначе з часом вона приносить більше користі, ніж деспотизм. Кожна річ зокрема виходить у неї гірше, але загалом вона робить значно більше. В демократичній республіці великі справи звершуються не державною адміністрацією, а без неї й обіч неї. Демократія — це не найвишуканіша форма правління, але тільки вона іноді може спонукати в суспільстві бурхливий рух, надати йому енергії та велетенської сили, невідомих за інших форм правління. Й ці рухи, енергія та сили за бодай невеликих сприятливих обставин здатні творити дива. Це й є справжні переваги демократії.

У наше століття, коли майбутнє християнського світу таке невизначене, одні поспішають поборотися з демократією, поки вона ще не зміцніла, інші вже поклоняються їй як новому божеству, що народжується на світ. Але й ті і ті погано знають об'єкт своєї ненависті чи поклоніння й борються без знання справи, завдаючи ударів навмання.

Спочатку треба домовитися: чого ми чекаємо від суспільства та його управління?

Чи ми бажаємо піднести дух людини, допомогти їй з вдячністю подивитися на світ, що оточує її? Чи ми хочемо прищепити людям презирство до матеріального добра? Чи ми воліємо покликати до життя й культивувати глибокі переконання й самовіддану вірність?

Чи ставимо ми собі за мету поліпшити моральні принципи, виховання людей та розвиток мистецтв? Чи прагнемо ми до поезії, галасу, слави?

Чи бажаємо ми, щоб наш народ був здатний справити сильний вплив на

решту народів? Чи ми готуємо його до великих справ, відводимо йому, незалежно від наслідків його зусиль, особливу роль у історії?

Якщо, на нашу думку, головна мета людей, які об'єдналися в суспільстві, полягає в цьому, то демократична форма правління нам не підходить, вона не приведе нас до мети.

Але якщо ми вважаємо, що інтелектуальну та моральну діяльність людини треба спрямовувати на вдоволення потреб матеріального життя й на створення добробуту, якщо нам здається, що розум приносить людям більше користі, ніж геніальність, якщо ми прагнемо виховати не героїчні чесноти, а мирні звички, якщо ми віддаємо перевагу вадам перед злочинами й згоджуємося пожертвувати великими справами задля зменшення числа лиходійств, якщо ми хочемо жити не в блискучому, а в квітучому суспільстві й, нарешті, якщо, на нашу думку, основною метою правління повинна бути не сила й слава, а доброжиток і щастя кожного його представника, тоді ми маємо зрівняти права всіх людей і конче встановити демократію.

Якщо час для вибору втрачено й сили, яким людина не може протистояти, тягнуть нас, усупереч нашим бажанням, до однієї з тих форм правління, ми повинні принаймні намагатися почерпнути з неї найбільшу користь. Знаючи її добрі й погані сторони, ми можемо постаратися пом'якшити другі й розвинути перші.

Розділ VII

ПРО ВСЕВЛАДДЯ БІЛЬШОСТІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ТА ПРО ЙОГО НАСЛІДКИ

Природна сила більшості в демократичних країнах. — Штучне збільшення цієї сили в більшій частині американських конституцій. — Як це робиться. — Вимоги, що їх висувають виборці перед своїм депутатом. — Моральна влада більшості. — Уявлення про непогрішимість. — Пошана її прав. Їхня непохитність у Сполучених Штатах.

Підгрунтям демократичних форм правління є неподільна влада більшості, позаяк, крім неї, в демократичних державах нема нічого постійного.

У більшій частині американських конституцій спостерігається прагнення збільшити природну силу більшості[1].

З усіх видів політичної влади законодавча влада найліпше піддається волі більшості. З волі американців її представники обираються безпосередньо народом і на дуже короткий термін. Це змушує їх виявляти не тільки засадничі погляди своїх виборців, а й їхні минущі пристрасті.

Членами обох палат можуть стати представники одних і тих самих класів, процедура їхнього обрання однакова. У зв'язку з цим увесь законодавчий корпус підданий таким самим швидким та невідворотним змінам, як і одна окремо взята законодавча асамблея.

Надавши законодавчій владі такої структури, американці віддали до її рук майже всі функції управління.

Закон зміцнював ті види влади, які були сильними самі собою, й послаблював ті, які були слабкими. Представникам виконавчої влади він не забезпечував ні стабільності, ні незалежності, він цілком підпорядковував їхнім примхам законодавців і в такий спосіб позбавляв тієї незначної сили, якою вони могли б розпоряджатися в демократичній державі. У багатьох штатах формування судової влади також віддавалося на волю більшості, позаяк вона обиралася, й у всіх штатах судова влада в якомусь сенсі залежала від законодавчої: народні представники мали право щороку призначати заробітну платню суддям.

Звичаї йшли ще далі, ніж закони.

У Сполучених Штатах усе більше й більше поширюється звичка, яка може звести нанівець можливості представницької форми правління. Дуже часто виборці, обираючи депутата, накреслюють йому план дій та дають конкретні доручення, які він зобов'язаний виконувати. Це вже дуже схоже на дебати більшості на майдані, тільки галасу менше.

Є також багато інших причин, внаслідок яких влада більшості в Америці не просто велика, а нездоланна.

[1] Аналізуючи федеральну конституцію, ми бачили, що союзні законодавці постаралися досягти протилежного ефекту. Внаслідок цього в царині своїх повноважень федеральний уряд більш незалежний, ніж уряди штатів. Але він займається тільки зовнішніми справами, що ж до керівництва внутрішнім життям суспільства, то його реально здійснюють уряди штатів.

Моральна влада більшості почасти грунтується на уявленні про те, що збори, які складаються з багатьох людей, володіють більшими знаннями та мудрістю, ніж одна людина, на довірі кількості законодавців, а не їхній якості. Це — теорія рівності, поширена на розумові здібності людини, вчення, яке завдає удару людській гордості в її останньому пристановищі. Тому меншості нелегко прийняти це вчення, й вона звикає до нього тільки з часом. Як будь-яка влада, а може, більше ніж будь-яка влада, влада більшості сприймається як законна тільки після тривалого існування. Попервах вона домагається підкорення примусом. Люди починають ставитися до неї з пошаною тільки після того, як вони довго пожили за її законами.

Думка про те, що більшість має право керувати суспільством у силу своєї мудрості, була принесена до Сполучених Штатів першими поселенцями цієї країни. Однієї ідеї досить для того, аби народ став вільним. У Сполучених Штатах вона проникла до народних звичаїв і тепер виказує себе в найдрібніших звичках.

За часів старої монархії французи були переконані в тому, що король не може припуститися похибки й коли йому траплялося чинити якесь зло, то винними, на їхню думку, були його радники. Це дуже полегшувало їм бути слухняними. З'являлася змога водночас і нарікати на закон, і любити та шанувати законодавця. Саме так американці ставляться до більшості.

Моральна сила більшості грунтується також на принципі, який говорить, що інтереси більшості повинні брати гору над інтересами невеликих гуртів людей. Одначе цілком зрозуміло, що дотримання цього права більшості природним чином збільшується чи зменшується залежно від єдності чи розпорошеності народу. Коли націю роздирають непримиримі інтереси, то про виключне право більшості забувають, оскільки коритися його волі надто болісно.

Якби в Америці існував клас, що його законодавці прагнули б позбавити якихось виняткових переваг, що існували століттями, з метою поставити його в таке саме становище, яке займає більшість громадян, то, може, було б зовсім не просто примусити цю меншість підкорятися законам.

Але в Сполучених Штатах усі рівні між собою, й у жителів іще немає природної та постійної відмінності в інтересах.

Часто за своїм соціальним становищем меншість не може й сподіватися опинитись у більшості. Для цього їй треба було б просто припинити боротьбу, яку вона провадить проти більшості. Аристократія, наприклад, не може стати більшістю й зберегти при цьому свої виняткові привілеї. Якщо ж вона від них відмовиться, то вона не буде більше аристократією.

Одначе в Сполучених Штатах політична боротьба не може бути ні загальною, ні вельми глибокою, всі групи населення ладні визнавати права більшості, позаяк кожна з них сподівається колись скористатися ними в своїх інтересах.

Отже, більшість у Сполучених Штатах справляє величезний вплив як на справи, так і на думки. Коли вона виступає за щось, можна сказати, що ніяка сила не спроможна не тільки зупинити її, а й сповільнити її рух і дати їй змогу вислухати тих, кого вона мимохідь знищує.

Таке становище речей може привести в майбутньому до згубних і небезпечних наслідків.

Всесилля більшості в Америці посилює непослідовність у законодавстві та управлінні, властиву всім демократичним державам

Американці, щороку обираючи нових законодавців, що володіють майже необмеженою владою, загострюють законодавчу нестабільність, властиву демократії. — Те саме відбувається в адміністративній діяльності. — В Америці вдосконаленню суспільного ладу приділяється значно більше уваги, ніж у Європі, але робиться це менш послідовно.

Я вже вів мову про вади демократичної форми правління. Треба відзначити, що всі вони збільшуються в міру посилення влади більшості.

Почнемо з найзнаменитішої із них.

Непослідовність законодавчої діяльності — це лихо, притаманне демократичному правлінню, бо для нього природна часта зміна людей, наділених владою. Ця влада може мати більші чи менші наслідки залежно від того, наскільки велика влада законодавців і які засоби її здійснення.

В Америці державні органи, що займаються законодавством, мають найбільшу владу. Вони формуються з представників, що обираються на один рік і які можуть швидко й не наштовхуючись ні на жодний опір утілювати в життя всі свої ухвали. Отже, структура законодавчої влади така, що вона найбільшою мірою сприяє розвиткові властивої демократії нестабільності й може коїти свою зрадливу демократичну волю в найважливіших державних справах.

Тому в сучасній Америці закони живуть недовго. За тридцять років свого існування американські конституції зазнали не однієї зміни. Нема жодного штату, який би не зробив змін у своєму основному законі протягом цього періоду.

Що ж до самих законів, то варто тільки зазирнути до архівів різних штатів Союзу, аби переконатися, що законодавча діяльність в Америці не припиняється ні на мить. Річ у тім, що американська демократія менш стабільна, ніж будь-яка інша. Просто під час розробки законів вона має змогу дотримуватися своєї природної пристрасті до мінливості[2].

Всесилля більшості, а також негайне й беззастережне виконання її ухвал у Сполучених Штатах веде не тільки до частих змін законів, воно впливає також на застосування законів та на діяльність державної адміністрації.

Оскільки більшість — це єдина сила, якій треба догоджати, то всі запопадливо сприяють її починанням. Та тільки-но вона переключає свою увагу на щось інше, старе залишається без будь-якої підтримки. Що ж до вільних європейських держав, де виконавча влада незалежна й міцна, ухвали законодавчих органів влади виконуються й тоді, коли вони зайняті іншими справами.

Американці старанніші й активніші, ніж інші народи, у вдосконаленні громадських інститутів.

Європейське суспільство витрачає на це значно менше сил, але діє послідовніше.

Кілька років тому група релігійних діячів зайнялася поліпшенням стану в'язниць. Їхні промови схвилювали людей, і перевиховання злочинців стало загальнонародною справою.

З'явилися нові в'язниці. Вперше в ставленні до людей, що порушили закон, поруч з ідеєю покарання з'явилася ідея виховання. Однак ця щаслива зміна, яку

[2] Законодавчі акти самого тільки штату Массачусетс, ухвалені з 1780 року до наших днів, займають три товстелезні томи. До того ж збірник, про який ідеться, був переглянутий 1823 року й звідти викинули багато застарілих законів. Але ж штат Массачусетс, де проживає не більше народу, ніж у будь-якому з наших департаментів, можна вважати найстабільнішим, найпослідовнішим і наймудрішим у веденні своїх справ.

так палко підтримали широкі маси і яка завдяки їхнім зусиллям стала необоротною, не могла здійснитися за короткий час.

З волі більшості стало з'являтися дедалі більше в'язниць, але існували ще й старі, в яких утримувалося багато в'язнів. У той час як у перших умови життя в'язнів поліпшувалися, а можливості виправитися збільшувались, другі ставали дедалі згубнішими для тіла й душі. Пояснити це неважко: більшість, захоплена думкою про створення нових в'язниць, забула про ті, що вже діяли. Позаяк ними перестала цікавитися більшість, вони взагалі залишилися без будь-чиєї уваги. Це призвело до послаблення нагляду. Благотворна для таких закладів дисципліна спочатку послабішала, а відтак і зовсім зруйнувалася. Внаслідок цього поруч із в'язницями, на яких яскраво відбивалися м'якість та освіченість нашої доби, можна було натрапити на кам'яний мішок, що нагадував про середньовічне варварство.

Свавілля більшості

У чому полягає сенс верховної влади народу. — Чому неможливо сформувати змішаний уряд. — У основі верховної влади мають лежати певні принципи. — Потреба заходів, які обмежують верховну владу. — У Сполучених Штатах таких заходів не вживають. — Наслідки цього.

Думка про те, що в царині управління суспільством більшість народу має необмежені права, видається мені лицемірною й огидною. Водночас я вважаю, що джерелом будь-якої влади мусить бути воля більшості. Чи це означає, що я суперечу сам собі?

Існує загальний закон, створений чи принаймні визнаний не тільки більшістю того чи того народу, а й більшістю всього людства. Таким законом є справедливість.

Справедливість обмежує права кожного народу.

Держава становить собою щось на взірець гурту народних обранців, зобов'язаних представляти інтереси всього суспільства й здійснювати основний його закон — справедливість. Чи повинні люди, які репрезентують суспільство, бути могутнішими, ніж саме суспільство, закон якого вони втілюють у життя?

Тож, відмовляючись коритися несправедливому законові, я аж ніяк не заперечую права більшості керувати суспільством, просто в цьому разі я визнаю верховенство загальнолюдського закону над законами якого-небудь народу.

Деякі люди не посоромилися заявити, що жоден народ не здатен піти проти закону справедливості й розуму в справах, що стосуються тільки його самого. Тому, мовляв, можна, нічого не побоюючись, віддати всю владу до рук більшості, що репрезентує його. Але це — рабські розмірковування.

Що таке більшість, узята в цілому? Хіба вона не схожа на індивідуума, який має переконання й інтереси, протилежні переконанням та інтересам іншого індивідуума, що називається меншістю? Одначе, якщо ми припускаємо, що одна людина, наділена всією повнотою влади, може надуживати нею стосовно своїх супротивників, чому ми не хочемо згодитися, що те саме може зробити й більшість? Хіба об'єднання людей змінює їхній характер? Хіба люди, набуваючи більше влади, стають терплячішими в подоланні перешкод?[3] Що ж до мене, то я не можу в це повірити й рішуче протестую проти вседозволеності як для однієї людини, так і для багатьох.

[3] Ніхто не стане твердити, що який-небудь народ не може надуживати силою щодо іншого народу. Одначе окремі частини народу становлять собою не що інше, як невеликі нації, що входять до складу великої. Відносини між ними — це відносини зовсім різних народів.

Якщо ми визнаємо, що один народ може творити свавілля щодо іншого народу, то як тут можна заперечувати, що одна частина народу може робити те саме щодо іншої його частини?

Неможливо, на мою думку, збудувати правління на засадах кількох принципів, що справді суперечать один одному.

Та зване змішане правління завше здавалося мені химерою. Справді, змішаного правління (в тому розумінні, в якому звичайно вживають ці слова) не існує, позаяк у кожному суспільстві врешті-решт якийсь один принцип дії підпорядковує собі всі інші.

Як приклад такої форми правління особливо часто наводили Англію минулого століття, але вона була переважно аристократичною державою, хоча й мала помітні демократичні риси. Закони й звичаї були там такі, що зрештою аристократія неминуче брала гору й одноосібно керувала державними справами.

Причина цієї омани полягає в такому: постійна боротьба інтересів аристократії та народу так привернула до себе увагу спостерігачів, що вони не помічали її наслідків, а вони ж бо й мали головне значення. Коли в суспільстві справді встановлюється змішане правління, цебто таке, що ґрунтується на протилежних принципах, то воно чи то розпадається, чи то в ньому відбувається революція.

Усе це схиляє мене до думки, що верховна влада в суспільстві мусить спиратися на якісь певні принципи, одначе якщо при цьому вона не зустрічає на своєму шляху жодних перешкод, які могли б стримати її дії й дати їй змогу самій послабити свої поривання, то свобода піддається серйозній небезпеці.

Всевладдя саме собою погане й небезпечне. Воно не під силу жодній людині. Воно не є небезпечним тільки для Бога, позаяк його мудрість та справедливість не поступаються перед його всесиллям. На землі немає такої влади, хоч би яка вона шанована була й хоч би яким священним правом вона володіла, якій можна було б дозволити діяти без будь-якого контролю чи наказувати, не зустрічаючи жодного опору. Й коли я бачу, що комусь, хай то буде народ чи монарх, демократія чи аристократія, монархія чи республіка, надається право й можливість робити все, що йому забагнеться, я кажу: зароджується тиранія — й намагаюсь поїхати жити туди, де панують інші закони.

Демократична форма правління в тому вигляді, в якому вона існує в Сполучених Штатах, заслуговує найсерйознішого докору не за свою слабкість, як це вважають у Європі, а навпаки, за свою нездоланну силу. Що мені найбільше не подобається в Америці, то це аж ніяк не крайній рівень свободи, що там панує, а відсутність гарантій проти свавілля.

До кого, справді ж, може звернутися в Сполучених Штатах людина чи група людей, що стали жертвою несправедливості? До громадської думки? Але ж вона відбиває переконання більшості. До законодавчого корпусу? Але він репрезентує більшість і сліпо йому кориться. До виконавчої влади? Але вона призначається більшістю і є пасивним інструментом у її руках. До суду присяжних — це більшість, що має право виносити вироки. Навіть судді в деяких штатах обираються більшістю. Отже, хоч би як несправедливо чи безглуздо з вами обійшлися, ви маєте лише одну можливість — підкоритися[4].

---

[4] Під час війни 1812 року в Балтиморі стався випадок, який яскраво показав, до яких крайнощів може дійти деспотизм більшості. В цей час війна була дуже популярна в Балтиморі, але одна газета висловилася проти неї й цим викликала обурення населення. Зібрався натовп, який потрощив друкарські верстати, напав на редакцію. Влада збиралася покликати міліцію, але міліція відмовилася прийти на допомогу. Щоб порятувати нещасливих журналістів, яким загрожував гнів юрби, було вирішено провести їх до в'язниці, як злочинців. Але й ця запобігливість їх не врятувала: вночі юрма зібралася знову, і, позаяк і цього разу зібрати міліцію не вдалося, в'язницю було взято штурмом, одного журналіста вбили на місці, решту побили до смерті. Винні постали перед судом присяжних, але їх виправдали.

Якось я спитав жителя Пенсильванії: «Поясніть мені, будь ласка, чому в штаті, заснованому квакерами та відомому своєю терпимістю, вільним неграм не дозволяють користуватися правами громадянина. Адже вони платять податки, хіба не було б справедливо, аби вони голосували?» — «Не

Але ж може існувати й такий законодавчий корпус, який би репрезентував більшість, не бувши рабом його пристрастей, така законодавча влада, яка мала б свої власні сили, й, нарешті, судова влада, незалежна від двох перших. І тоді правління буде також демократичним, але не буде майже ніякої змоги для виникнення свавілля.

Я не хочу сказати, що в сучасній Америці свавілля — це явище, яке часто трапляється, але ніщо не оберігає американців проти нього, а що ж до м'якості правління, то нею вони зобов'язані передусім не законам, а обставинам та звичаям.

Всесилля більшості веде до свавілля в діяльності американських державних службовців

Американський закон визначає межі діяльності державних службовців, але всередині цих меж надає їм свободу. — Влада державних службовців.

Треба чітко розрізняти свавілля та тиранію. Тиранія може здійснюватися шляхом законів, і тоді це свавілля. Свавілля може здійснюватися в інтересах громадян, і тоді його не можна прирівнювати до тиранії.

Тиранія часто виказує себе в свавіллі, але за потреби може обходитися й без нього.

Всесилля більшості в Сполучених Штатах призводить як до деспотизму законодавців, так і до свавілля державних службовців. Тільки більшості належить у цій країні право створювати закони й контролювати їх виконання, тільки в її владі перебувають як урядовці, так і громадяни. Тому вона дивиться на державних службовців як на пасивних виконавців її волі, цілком покладається на них у втіленні в життя своїх задумів і не примушує себе заздалегідь визначити коло їхніх прав та обов'язків. У її поведінці з ними є щось від поведінки господаря зі своїми служниками: адже вони постійно діють під його наглядом і він у будь-який момент може втрутитися й виправити їхні дії.

Як правило, за законом американські державні службовці мають куди ширше коло обов'язків, ніж європейські. Іноді навіть правляча більшість дозволяє їм виходити за його межі. Оскільки переконання більшості підтримують і охороняють їх, вони подеколи наважуються коїти такі справи, які дивують навіть європейців, що звикли до свавілля. В такий спосіб у вільному суспільстві складаються звички, які з часом можуть його занапастити.

ображайте нас самою думкою про те, що наші законодавці могли бути такими нетерпимими й зробити таку грубу несправедливість»,— відповів він. «Отже, негри мають у вас право голосу?» — «Безперечно». — «Тоді чому серед виборників у законодавчій асамблеї їх зовсім немає?» — «Закон тут ні до чого,— відповів мені американець. — Негри справді мають у нас право брати участь у голосуванні, але вони зі своєї волі утримуються від цього». — «Чи не занадто вони скромні?» — «О! Річ не в тому, що вони не хочуть брати участі у виборах, просто вони остерігаються, що їм буде погано, якщо вони спробують це зробити. У нас іноді буває так, що коли більшість не підтримує закон, то цей закон безсилий. Що ж до негрів, то проти них більшість населення сповнена найгірших забобон, і влада неспроможна гарантувати їм права, надані законом». — «Ось так! Мало того, що більшість має переважне право творити закон, вона хоче ще мати право порушувати його?»

Про те, як більшість у Сполучених Штатах володарює над думкою

Коли більшість у Сполучених Штатах доходить єдиної думки з якогось питання, всі суперечки припиняються. — Чому це відбувається. — Моральний вплив більшості на мислення. — В демократичних республіках деспотизм перетворюється на духовну силу.

Аналіз духовного життя Сполучених Штатів особливо яскраво показує, наскільки вплив більшості переважає будь-який інший вплив з тих, які відомі нам у Європі.

Мислення володіє невидимою й невловимою силою, здатною протистояти будь-якій тиранії. В наші дні монархії, які мають найнеобмеженішу владу, не можуть перешкодити поширенню в своїх державах і навіть при своїх дворах деяких ворожих їм ідей. В Америці ж справа стоїть інакше: доти, поки більшість не має єдиної думки з якогось питання, вона обговорюється. Та тільки-но вона висловлює остаточне міркування, всі замовкають, і створюється враження, що всі — і прихильники, й супротивники — поділяють її. Це легко пояснюється: немає монарха на світі, який володіє достатньою владою для того, щоб об'єднати всі сили суспільства й подолати будь-який опір, тимчасом як більшість, яка користується правом створювати закони й приводити їх до виконання, легко може це зробити.

Крім того, монарх володіє тільки матеріальною силою: він може не допустити якихось дій, але не має впливу на людей. Що ж до більшості, то вона володіє як матеріальною, так і моральною силою, вона не тільки зупиняє будь-які дії, а й, впливаючи на волю людей, може позбавити їх бажання діяти.

Я не знаю жодної країни, де загалом свобода духу й свобода слова були б так обмежені, як у Америці. Нема такої релігійної чи політичної доктрини, які не можна було б сповідувати в конституційних державах Європи й яка звідти не поширювалася б до інших держав. Це відбувається тому, що в жодній європейській країні немає такої політичної сили, яка володарювала б неподільно. Тому людина, яка хоче там сказати правду, завше знайде підтримку й захист у разі, якщо її незалежна позиція приведе до небезпечних для неї наслідків. Якщо вона має нещастя жити в країні, де при владі перебуває абсолютний монарх, то на її бік часто стає народ, а якщо ж вона живе в конституційній державі, то за потреби вона може шукати захист у королівської влади. В демократичних країнах на її захист може виступити аристократична частина суспільства, а в інших — демократична. Але в такій країні, як Сполучені Штати, де життя суспільства організоване на засадах демократії, є тільки одна умова сили та успіху, тільки одна влада, й усе підпорядковано їй.

В Америці межі розумової діяльності, визначені більшістю, надзвичайно широкі. В них письменник вільний у своїй творчості, але горе йому, якщо він наважиться вийти за ці межі. Звісно, йому не загрожує аутодафе, але він зіштовхується з осоругою в усіх її видах і з щоденним переслідуванням. Політична кар'єра для нього закрита, адже він образив єдину силу, здатну відкрити шлях до цієї кар'єри. Йому відмовляють у всьому, навіть у славі. До того як він поділився своїми переконаннями, письменник гадав, що він має прихильників. Тепер же, коли він виставив свої переконання на загальний суд, йому здається, що прихильників він не має, бо ті, хто його засуджує, говорять гучно, а ті, хто поділяє його думки, але не має його мужності, мовчать і віддаляються від нього. Нарешті, під градом ударів він поступається, здається й замикається в мовчанці, так ніби його мучать докори сумління за те, що він сказав правду.

У минулому тиранія вдавалася до грубих знарядь, таких, як кайдани та кати;

сучасна цивілізація вдосконалила навіть деспотизм, хоча здавалося, що він уже не здатний ні на який розвиток.

Володарі минулого перетворили жорстокість на матеріальну силу, а демократичні республіки наших днів зробили з цього минулого таку саму духовну силу, як людська воля, яку воно прагне зламати. За абсолютної влади однієї людини деспотизм, бажаючи вразити душу, жорстоко катував тіло, але душа вислизала від цих катувань і тріумфувала над тілом. Тиранія демократичних республік діє зовсім інакше. Її не цікавить тіло, вона звертається навпростець до душі. Володар більше не каже: «Ти думатимеш, як я, або помреш». Він каже: «Ти можеш не поділяти моїх думок, ти збережеш своє життя й майно, але віднині ти — чужинець серед нас. За тобою залишаться громадянські права, але вони будуть для тебе марними. Якщо ти захочеш, щоб тебе обрали твої співгромадяни, вони тобі в цьому відмовляють; якщо ти домагатимешся їхньої пошани, вони вдадуть, що ти її не заслуговуєш. Ти залишишся серед людей, але втратиш право спілкування з ними. Й коли ти захочеш зблизитися з іншими людьми, вони уникатимуть тебе, наче нечистої істоти. Навіть ті, хто вірить у твою невинність, навіть вони відвернуться від тебе, позаяк у іншому разі їх спіткала б та сама доля. Йди з миром, я зберігаю тобі життя, але воно буде для тебе болючішим, ніж смерть».

Абсолютні монархії знеславили деспотизм. Будьмо ж обережними: демократичні республіки можуть його реабілітувати й, зробивши його особливо нестерпним для небагатьох, позбавити його в очах більшості принизливих і мерзотних властивостей.

У найбільш гордих народів старого світу публікувалися книжки, що описували вади та смішні сторони сучасників. Лабрюйєр писав свій розділ про вельмож, проживаючи в дворі Людовіка XIV, Мольєр критикував двір і розігрував свої п'єси перед придворними. Але сила, яка панує в Сполучених Штатах, зовсім не бажає, аби її брали на кпини. Її ображає найм'якший докір, лякає правда з найменшим відтінком уїдливості. Все має вихвалятися, починаючи від форм мови й завершуючи найстійкішими чеснотами. Жоден письменник, хоч би яка велика була його слава, не вільний від обов'язку курити фіміам своїм співгромадянам. Отже, більшість живе в самозакоханості, й тільки чужоземці або власний досвід можуть примусити американців почути деякі істини.

Саме тому в Америці досі нема великих письменників. Геніальним літераторам потрібна свобода духу, а в Америці її немає.

Інквізиції ніколи не вдавалося цілком припинити в Іспанії поширення книжок, що суперечать релігії, яку сповідувала більшість народу. Владі більшості в Сполучених Штатах вдалося досягти більшого: вона позбавила людей самої думки про можливість їх публікувати. В Америці можна зустріти невіруючих, але невіра позбавлена змоги бути вираженою словесно.

Є уряди, які, прагнучи зберегти добрі моральні принципи, притягують до суду авторів непристойних книжок. У Сполучених Штатах за такі книжки нікого не притягують до суду, просто ні в кого не виникає бажання їх писати. Річ, звісно, не в тому, що всі громадяни дотримуються бездоганних моральних принципів, одначе ними відзначається більшість.

Цього разу влада більшості, безперечно, приносить користь суспільству, й, розповідаючи про це, я хочу тільки показати її силу. Ця нездоланна влада виказує себе в усьому, а користь, яку вона приносить, становить собою не що інше, як випадок.

Як неподільна влада більшості позначається на американському характері. Про придворний дух у Сполучених Штатах Америки

Нині наслідки неподільної влади більшості переважно позначаються на моральних принципах, а не на управлінні суспільством. — Вона перешкоджає появі великих людей. — У демократичних республіках, організованих на взірець Сполучених Штатів, придворний дух поширюється серед значного числа громадян. — Докази існування придворного духу в Сполучених Штатах. — Чому патріотичні почуття глибші в народі, ніж у людях, які керують країною від його імені.

Тиранічна влада більшості поки що слабко позначається на політичному житті суспільства, але її прикрі наслідки помітні в американському національному характері. Гадаю, що невелике число значущих діячів на політичній арені сучасних Сполучених Штатів пояснюється передусім деспотизмом більшості, що постійно зростає. Коли в Америці вибухнула революція, там з'явилося багато великих політиків. У той час громадська думка спрямовувала волю людей, але не гнітила її. Прославлені люди тієї доби, що вільно приєдналися до тої чи тої духовної течії, мали власну велич, і цю велич вони не запозичили в народу, а навпаки, через них вона ширилася на народ.

У державах з абсолютною монархією вельможі, які оточують трон, потурають пристрастям свого володаря й залюбки піддаються його примхам. Але народні маси не плазують. Вони коряться абсолютній владі через слабкість, зі звички або через своє неуцтво, а подеколи з любові до королівства чи короля. В історії існували народи, які відчували задоволення та гордість, підкоряючи свою волю волі монарха, народи переживають нещастя, але вони не піддаються моральному розкладові. Адже робити щось, не схвалюючи цього, далеко не те саме, що вдавано схвалювати те, що робиш. Перше засвідчує про слабкість людини, а друге — про лакейські звички.

У вільних країнах, де кожен може так чи так висловити свою думку про державні справи, в демократичних республіках, де громадське життя постійно перетинається з приватним, де народ, верховний володар, вселяє в усіх любов, де для того, аби тебе почули, достатньо тобі заговорити, є чимало людей, які спекулюють на слабкостях народу та прагнуть нажитися за рахунок його пристрастей. У абсолютних монархіях значно менше. Річ не в тому, що в демократичних країнах люди гірші за своєю природою, ніж у інших місцях, але вони піддаються сильнішій і більш масовій спокусі, й це призводить до загального падіння душевних якостей.

У демократичних республіках придворний дух отримує велике поширення, він проникає до всіх класів суспільства. Це головне, в чому їм можна дорікнути.

Це особливо яскраво видно в демократичних державах, що мають таку саму структуру, як американські республіки, де більшість володарює так неподільно й нездоланно, що для того, аби відхилитися від накресленого нею шляху, потрібно в якомусь сенсі відмовитися від прав громадянина та людини.

Серед безлічі людей, які в Сполучених Штатах займаються політичною діяльністю, дуже мало хто вирізняється мужньою щирістю й незалежністю мислення, такою властивою американцям минулих часів, що скрізь є основною рисою людей сильної вдачі. На перший погляд може видатися, що в інтелектуальному вихованні американців немає жодних відмінностей, так однаково вони думають. Щоправда, подеколи чужоземець може натрапити в Америці на людей, переконання яких не збігаються достоту з громадськими. Вони іноді нарікають на вади законів, непостійність демократії, властивий їй низький рівень освіти. Вони навіть часто відзначають недоліки, які справляють негативний вплив на національний характер, і вказують на засоби їхнього виправлен-

ня. Але ніхто, крім чужоземців, їх не слухає, а чужоземці, з якими вони діляться своїми таємними думками, ніде надовго не затримуються. Американці залюбки розповідають про все це чужоземцям, для яких усі ці речі не мають особливого значення, але серед своїх співвітчизників вони ведуть зовсім інші розмови.

Якщо американці колись прочитають ці рядки, то я певен, що спершу вони всі одностайно засудять мене, а відтак багато хто з них подумки вибачить мені.

Я чув, як американці говорять про свою батьківщину, й бачив щиро патріотичні почуття в американського народу. Одначе я не помітив цих почуттів у тих, хто цим народом керує. Це легко зрозуміти, якщо вдатися до аналогії: деспотизм куди дужче розбещує підлеглих, ніж володарів. У абсолютних монархіях король часто-густо має великі чесноти, але придворні завше вирізняються ницістю.

Звісно, в Америці придворні не кажуть «сер» і «ваша величносте» — ось яка величезна різниця. Але вони без угаву торочать про природну освіченість свого володаря. Вони не змагаються в спробах визначити найбільш виняткову чесноту свого володаря, а просто запевняють, що він, незалежно від своєї волі й не докладаючи до цього анітрохи зусиль, володіє всіма чеснотами. Вони не віддають йому своїх дружин та дочок для того, аби він зволив піднести їх до рангу своїх коханок, але вони віддають йому в жертву свої переконання й продаються самі.

Американські моралісти та філософи не мають потреби приховувати свої думки під пологом алегорії, але щоразу, коли вони наважуються висловити якусь неприємну істину, вони спочатку кажуть: «Ми знаємо, що ми розмовляємо з народом, духовні якості якого настільки вищі за людські слабкості, що він ніколи не може втратити самовладання. Ми б не стали говорити такі речі, якби не знали, що звертаємося до людей, які завдяки своїм чеснотам та освіченості посідають виняткове місце серед усіх народів, гідних жити вільними».

Чи могли підлабузники Людовіка XIV вигадати щось більш витончене?

На мою думку, завше й у будь-яких формах вияву ницість і сила, лестощі й влада стоятимуть у сусідстві, й є тільки один спосіб не допустити морального розкладу людей: ніхто не повинен володіти повнотою влади в суспільстві й тоді ніхто не буде достатньо сильний для того, аби їх образити.

Всесилля більшості приховує в собі найбільшу небезпеку для американських республік

Демократичним республікам загрожує загибель не від безсилля, а від надуживання силою. — Уряди американських республік більш централізовані й рішучіші в своїх діях, ніж уряди європейських монархічних держав. — Яку небезпеку це може становити. — Думки Медісона та Джефферсона з цього приводу.

Звичайною причиною загибелі якого-небудь уряду є його безсилля або тиранія. В першому випадку він втрачає владу, в другому — її в нього відбирають.

Позаяк демократичні держави часто-густо закінчують анархією, багато людей дійшли висновку, що їхні уряди слабкі й безпорадні. Справді, коли в демократичних державах спалахує боротьба між партіями, вплив уряду на суспільство зменшується. Одначе не можна сказати, що демократична влада від природи позбавлена сил та можливостей, навпаки, вона майже завше гине від надуживання силою та невдалого використання можливостей. Анархію майже завжди спричиняє її тиранія або її невміння, а не її немічність.

Не слід плутати стійкість та силу, велич чогось і довговічність. У демократичних республіках влада, яка керує[5] суспільством, непостійна, оскільки вона часто переходить з одних рук до інших, часто змінюється її мета. Одначе скрізь, де ця влада є, вона має майже нездоланну силу.

Уряди американських республік уявляються мені не менш централізованими й рішучішими, ніж уряди європейських абсолютних монархій. Тому я не гадаю, що їх може занапастити слабкість[6].

Якщо Америка колись утратить свободу, то звинувачувати за це слід буде всевладдя більшості. Це може статися в тому разі, якщо більшість доведе меншість до розпачу й штовхне її до застосування грубої сили. Тоді може настати анархія, але настане вона як наслідок деспотизму.

Такі самі думки висловлював президент Джеймс Медісон (див. «Федераліст», № 51).

«У республіках,— казав він,— дуже важливо не лише захищати суспільство від пригнічення урядовців, а й оберігати одну частину суспільства від несправедливих дій іншої його частини. Справедливість — ось мета, до якої повинен прагнути кожен уряд, саме її ставлять перед собою люди, згуртовуючись. Народи завше робили й робитимуть все для того, щоб домогтися цієї мети, доти, аж поки вони досягнуть цього чи поки вони втратять свободу.

Про суспільство, в якому одна частина, наймогутніша, могла би легко згуртуватися й придушити найслабкішу частину, можна сказати, що в ньому процвітає анархія. Його можна було б порівняти зі станом речей у природі, коли слабкий беззахисний проти сильного. Одначе мінливості долі, що є супутниками природного стану речей, схиляють сильних до підкорення урядові, який однаково піклується й про них, і про слабких. З тих самих причин сильна частина суспільства, що має анархічне правління, з часом прагнутиме до такого уряду, який однаковою мірою оберігатиме інтереси всіх його частин. Якби штат Род-Айленд вийшов із складу федерації й мав народний уряд, який здійснював би свою верховну владу на такій невеликій території, то, безперечно, тиранія більшості привела б до цілковитого безправ'я. Справа скінчилася б тим, що люди зажадали б встановити владу, цілком незалежну від народу. До такої влади закликали б навіть ті угруповання, які й породили безправ'я».

Джефферсон говорив: «Виконавча влада в нашому державному устрої — це не єдина й навіть не головна моя турбота. Нині й ще впродовж багатьох років найбільшу небезпеку становитиме тиранія законодавців. Законодавча влада також може стати тиранічною, але це трапляється пізніше»[7].

Ведучи мову про це, я завше цитую Джефферсона, а не когось іншого, бо вважаю його найбільшим поборником демократії.

---

[5] Владу може репрезентувати асамблея, тоді вона сильна, але непостійна; вона може бути зосереджена в руках однієї людини, цього разу вона менш сильна, але постійніша.

[6] Напевне, не слід попереджати читача про те, що тут, як і в решті розділу, я веду мову не про федеральний уряд, а про уряди штатів, де більшість володарює неподільно.

[7] Лист Джефферсона Медісону, 15 березня 1789 року.

Розділ VIII

ЩО СТРИМУЄ ТИРАНІЮ БІЛЬШОСТІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Відсутність адміністративної централізації

Більшість не може все робити сама. — Її суверенну волю в громадах та округах виконують посадові особи.

Раніше я виокремив два види централізації: урядову та адміністративну.

В Америці існує тільки перша, друга не властива цій країні.

Якби американська державна влада мала в своєму розпорядженні обидва види правління й до свого права всім командувати приєднала б здатність та звичку все виконувати самій; якби, встановивши загальні принципи правління, вона стала б вникати в деталі його втілення в життя й, визначивши головні потреби країни, дійшла би до обмеження індивідуальних інтересів, тоді небавом від свободи й сліду не залишилося б у Новому Світі.

Але в Сполучених Штатах більшість, у якої часто спостерігаються смаки та схильності деспота, поки що не володіє найдосконалішими засобами тиранії.

Американський уряд завжди займався лише невеликим числом тих внутрішніх проблем своїх республік, значення яких привертало його увагу. Він ніколи не пробував втручатися в другорядні справи своїх штатів. У нього навіть і намірів таких не було. Більшість, ставши майже абсолютною, не збільшила функцій центральної влади, вона тільки зробила її всесильною в межах відведеної їй царини діяльності. Деспотизм може бути вкрай важким, але він не може поширюватися на всіх.

Хоч би як розпалювала більшість у державі власні пристрасті, хоч би з яким запалом вона кидалася на реалізацію своїх власних проектів, вона не зможе домогтися того, щоб скрізь водночас і однаковим чином усі жителі країни підкорилися її бажанням. Видаючи накази, центральний уряд, що відбиває її волю, змушений покладатися на виконавців, які часто від нього не залежать і діяльність яких він не може постійно спрямовувати. Муніципалітети та адміністрація округів, наче підводне каміння, стримують і розтинають хвилі народної волі. Якщо закон має кривдний характер, свобода знайде вихід у самому виконанні закону, й більшість не може вникнути в деталі й, наважуся сказати, в дурниці адміністративної тиранії. Вона й не уявляє собі, що може це зробити, позаяк вона не має цілісного уявлення про обсяги своєї влади. Вона знає лише свої природні сили й зовсім не відає, до якої міри вміння може розвинути їх.

Наступна думка заслуговує уваги: якщо колись демократична республіка, така, як Сполучені Штати, з'явиться в країні, де абсолютна влада вже встановила, узаконила й зробила звичною адміністративну централізацію, скажу відверто, що в такій республіці деспотизм буде куди нестерпнішим, ніж у будь-якій абсолютній монархії Європи. Тільки в Азії можна натрапити на щось подібне.

Про дух законності в Сполучених Штатах та як він слугує противагою демократії

Про те, як корисно досліджувати властивості духу законності. — Легісти покликані відіграти серйозну роль у суспільстві, що зароджується. — Діяльність легістів розвиває в них аристократичний спосіб думок. — Випадковості, що впливають на їхній спосіб думок. — Як легко аристократія згуртовується з легістами. — Яку користь міг би почерпнути деспот з діяльності легістів. — Чим пояснити, що легісти утворюють той єдиний аристократичний прошарок у суспільстві, який здатен з'єднатися з демократичними прошарками. — Особливі причини, завдяки яким думки англійських та американських легістів набувають аристократичної форми вияву. — Адвокати та судді становлять американську аристократію. — Який вплив справляють легісти на американське суспільство. — Як дух законності проникає до легіслатур, адміністрації та зрештою прищеплює народові деякі риси, властиві адміністративній владі.

Коли ознайомишся з американським суспільством, вивчиш його закони, то бачиш, що влада, надана тут законознавцям, їхній вплив на уряд правлять сьогодні за найбільшу перешкоду для порушень демократії. Це, на мій погляд, є наслідком якоїсь загальної причини, яку корисно розглянути, бо вона може знову з'явитися в якомусь іншому місці.

Впродовж останніх п'ятисот років служники закону мали стосунок до всіх соціально-політичних рухів у Європі. То вони правили за знаряддя для політичних сил, то політичні сили ставали знаряддям у їхніх руках. У середні віки легісти, цебто законознавці, чудово сприяли поширенню влади королів. У наступні часи вони доклали всіх зусиль, аби обмежити ту владу. В Англії вони тісно згуртувалися з аристократією; у Франції вони показали себе як її злісні вороги. Постає питання: чи не поводяться служники закону, корячись раптовим та тимчасовим спонукам, чи вони все ж таки відповідно до обставин дотримуються властивої їм інтуїції, яка щоразу й визначає їхні дії? Я хотів би розтлумачити цю думку, оскільки легісти, либонь, покликані відіграти першу роль у суспільстві, що зароджується.

Люди, які вивчали законодавство, набули завдяки цим працям звичку до порядку, певний смак до формальностей, пристрасть до достеменного, послідовного викладу думок. Це, природно, робить їх супротивниками революційного духу й необміркованих пристрастей, притаманних демократії.

Спеціальні знання легістів, що їх вони отримали, вивчаючи законодавство, забезпечують їм особливе становище в суспільстві; в середовищі освічених людей вони становлять привілейований клас. Підтвердження своїй вищості вони знаходять щоденно у своїй професії: вони фахівці в дуже потрібній царині, в якій мало хто розуміється; вони виступають як арбітри під час розв'язання конфліктів між громадянами, й звичка спрямовувати до певної мети сліпі пристрасті сторін, що виступають на судовому процесі, виробила в них зневажливе ставлення до натовпу. До цього додайте, що вони природним чином становлять *стан*. Усе це не означає, що між ними панує цілковита злагода й що спільно вони йдуть до однієї мети. Але спільне навчання та єдність методів у роботі роблять їх однодумцями, а спільний інтерес може згуртувати й їхню волю.

В глибині душі законознавці приховують деякі аристократичні смаки та звички. Як і аристократи, вони мають непохитну схильність до порядку, шанобливо оберігають формальності; так само як і аристократія, вони відчувають велику огиду до дій натовпу й таємно зневажають народний уряд.

Я аж ніяк не хочу сказати, що ці природні нахили служників закону такі вже сильні, що могли б їх тісно згуртувати. В законознавців, як і взагалі в людей, на першому місці свій власний, і особливо миттєвий, інтерес.

У деяких країнах служники закону не можуть домогтися в політичній царині такого самого успіху, як у звичайному житті; можна бути певним, що са-

ме там, у такому суспільстві, вони стануть активними провідниками революції. Одначе треба подивитися, де чаїться причина, яка штовхає їх до руйнацій чи до змін,— у стійкій схильності до цього чи тут вся справа зводиться до випадковості. Законознавці справді зробили чималий внесок у повалення французької монархії 1789 року. Залишається тільки дізнатися, чому вони це зробили: чи тому, що вони вивчали закони, а чи тому, що не могли брати участі в написанні їх?

П'ятсот років тому англійська аристократія стояла на чолі народу й виступала скрізь від його імені; нині вона всіляко підтримує королівський трон і виступає на боці королівської влади. А між тим аристократія й далі володіє властивими тільки їй самій схильностями.

Треба остерігатися переносити на весь стан якості окремих його представників.

У всіх вільних країнах, хоч би якою була форма їхнього правління, законознавці завше йдуть у перших лавах партій, що там діють. Те саме можна сказати й про аристократію. На чолі майже всіх демократичних рухів, що в ту чи ту добу хвилювали світ, стояли шляхтичі.

Жоден елітний стан, хоч би там що, не зможе цілком вдовольнити всіх своїх честолюбних прагнень; у його середовищі завжди більше таланту та пристрастей, аніж можливостей їх застосування. Й там завше можна натрапити на велике число людей, які не вміють швидко зробити кар'єру, користуючись привілеями стану, й тоді вони обирають інший шлях, щоб висунутися: вони заходжуються різко виступати проти привілеїв цього стану.

Я не берусь твердити, що колись настане час, коли всі законознавці покажуть себе друзями панівного порядку й супротивниками будь-яких змін, так само, як я не стану твердити, буцімто завжди, за всіх часів, більшість легістів поводяться саме так, а не інакше.

У країні, де їм пощастить безперешкодно посісти те високе становище, яке належить їм за повним правом, вони зробляться вкрай консервативними й антидемократичними.

Тільки-но аристократія перекриє законознавцям доступ до свого стану, вони одразу ж переметнуться до стану її ворогів, тим більше небезпечних, що, бувши не такими багатими, як вона, й не входячи до уряду, вони не залежать від неї у своїй роботі, за своїм рівнем освіченості мають себе за рівних з нею.

У тих випадках, коли аристократична знать виявляла готовність поділитися частиною своїх привілеїв із служниками закону, обидва класи легко об'єднувалися й виявлялися, якщо можна так сказати, членами однієї родини.

Я також схильний гадати, що будь-якому монархові було б неважко, якби він цього захотів, зробити із служників закону найнадійніших поборників своєї влади.

Адже між законознавцями та виконавчою владою незрівнянно більше природної близькості, ніж між ними та народом, хоча законникам випадало брати участь у поваленні влади. Більше природної близькості також між аристократами й королем, ніж між аристократами та народом, хоча відомі неодноразові випадки згуртування найвищих класів суспільства з народом для боротьби проти влади короля.

Законознавці віддають перевагу насамперед порядкові, а найнадійніша гарантія порядку — це влада. Не треба забувати про те, що, хоч вони й цінують свободу, законність вони ставлять вище за неї, тиранія вселяє в них менше страху, ніж беззаконня, і, якщо ініціатором обмеження свободи виступає законодавча влада, їх це цілком влаштовує.

Я вважаю, що той монарх, який перед лицем демократії, що насувається,

зважився б послабити судову владу в своїх володіннях і зменшити політичний вплив законознавців, припустився б вельми великої помилки. Він випустив би зі своїх рук основу влади, аби утримати її подобу.

Я не сумніваюсь також у тому, що для нього було б найкориснішим ввести законників до складу уряду. Деспотизмові, який спирається на грубу силу, вони, либонь, зуміють надати рис справедливості та закону.

Демократичний уряд прихильно ставиться до політичної сили легістів. Тільки-но багатого, аристократа й монарха проженуть з уряду, законознавці з повним правом посядуть їхнє місце, бо це єдині освічені й умілі люди, яких народ може обрати, окрім своїх представників.

Отже, законознавці приймають демократичний уряд, не поділяючи його схильностей і не перебираючи його слабкостей, що подвійно сприяє зміцненню сили цих легістів завдяки демократії та над демократією.

У країнах демократичного правління народ не відчуває недовіри до законників, позаяк знає, що їм вигідно служити справі демократії; він вислуховує цих легістів без будь-якого гніву, бо не підозрює їх у віроломстві. Й справді, служники закону не мають ні найменшого наміру повалити демократичний уряд, вони тільки роблять все для того, аби спрямувати його діяльність у те річище, яке йому не властиве, і щоб він послуговувався тими засобами, які йому чужі. Легісти пов'язані з народом своїм походженням та своїми інтересами, а з аристократією їх пов'язують звички та смаки; вони — природна зв'язкова ланка між тими й тими, нитка, що їх об'єднує.

Стан служників закону — єдиний аристократичний стан, який без жодних зусиль може влитися в демократію й поєднатися з нею успішно й на тривалий час. Мені добре відомо, які вади властиві аристократії, проте я маю сумнів, що демократія зможе довго керувати суспільством, і я не можу повірити, що в наш час республіка може сподіватися зберегти себе, якщо вплив, який справляють служники закону, не зростатиме пропорційно утвердженню влади народу.

Аристократичні риси стану законознавців куди сильніше виражені в Сполучених Штатах та Англії, ніж у будь-якій іншій країні. Це великою мірою залежить не тільки від освіченості англійських та американських законників, а й від самого законодавства та від того місця, яке посідають тлумачі закону в своїх країнах.

І в Америці, й у Англії зберігається законодавство, яке спирається на прецеденти; і в тій, і в тій країнах легісти запозичують свої міркування в документах, складених згідно із законами батьків, і приймають ухвали, неодмінно посилаючись на ті самі документи.

У цьому криється джерело ще й іншого впливу на спосіб мислення легіста й, отже, на розвиток суспільства.

Англійський чи американський законознавець доскіпується, що ж насправді було здійснено, а французький служник закону намагається визначити, якими ж були задуми; для одного мета — арешти, для іншого — мотиви злочину.

Коли ви слухаєте англійського або американського правознавця, вас дивує, що він вельми часто посилається на думку інших і рідко висловлює свою власну; ви почуєте від французького правознавця щось просто протилежне.

Коли французький адвокат згоджується провадити навіть найменшу справу, він починає з побудови своєї власної системи ідей, заперечує навіть основні принципи закону й так провадить захист до поставленої мети, що суд зрештою виносить ухвалу перенести на туазу межовий стовп на території спадщини, про яку йде суперечка в суді.

Зречення власної думки, притаманне англійським та американським правознавцям, на догоду думці батьків, своєрідна рабська залежність, у якій є власні

думки, надають їхній свідомості звичної невпевненості і породжують у них незмінні схильності. Усі ці якості ми бачимо в служників закону Англії та Сполучених Штатів, які там куди яскравіше виражені, ніж у їхніх колег у Франції.

Закони, які сьогодні діють у Франції, часто-густо заскладні для розуміння, але кожен може їх прочитати й, навпаки, нема нічого менш зрозумілого й менш доступного для простої людини, ніж законодавство, що ґрунтується на прецедентах. Потреба в служниках закону в Англії та в Сполучених Штатах, висока думка про їхню освіченість дедалі більше відділяють їх від народу, й зрештою вони утворюють окремий клас. У Франції законознавець — це вчений. Служник закону в Англії або в Сполучених Штатах якоюсь мірою нагадує жерців Єгипту, як вони, він — єдиний тлумач таємної науки.

Становище, яке посідають легісти в Англії та Сполучених Штатах, справляє істотний вплив на їхні звички й думки. Англійська аристократія, що дбайливо залучала до своїх лав усіх, хто мав бодай якусь природою наділену схожість з нею, чимало зробила для правознавців, аби піднести їхню значущість та їхню владу. В англійському суспільстві легісти не належать до вищого світу, але вони цілком задоволені своїм суспільним становищем. Вони ніби складають молодшу гілку англійської аристократії, і вони люблять і шанують старших, не маючи їхніх привілеїв. Англійські законознавці додають до тієї користі, яку вони черпають, стоячи завдяки своєму фахові близько до аристократії, аристократичні ідеї та смаки того суспільства, в якому вони живуть.

Тому в Англії особливо часто можна зустріти той завершений тип правознавця, який я прагну намалювати: він шанує закони, але не стільки тому, що вони досконалі, скільки тому, що вони старі; і якщо він зважується їх трохи змінити, аби привести у відповідність з тими змінами, які з часом відбуваються в суспільстві, то вдається до всіляких хитрощів, аби переконати себе в тому, що його доповнення до спадщини батьків сприяють розвиткові їхньої думки та збагачують їхні праці. Ви марно сподіватиметеся примусити його визнати, що він вніс щось нове до цих праць, він дійде до абсурду, перш ніж визнає себе винним у такому великому злочині. Саме в Англії народився цей дух законності, байдужий до суті справи, що в центр уваги ставить тільки букву закону; ухвали, що диктує він, радше будуть позбавлені здорового глузду й залишаться незмінними, ніж не відповідатимуть букві закону.

Англійське законодавство нагадує старе дерево, на якому завдяки законознавцям з'явилися найрізноманітніші пагінці. Одначе це залишало надію, що, хоч вони даватимуть різні плоди, їхня крона, переплівшись, огорне стовбур поважного віку.

В Америці немає ні аристократів, ні інтелектуалів, і народ ставиться з недовірою до багатих. Отже, тут законознавці утворюють найвищий політичний клас і найінтелектуальнішу частину суспільства. Тож усякі новації призвели б їх тільки до втрат, ось звідкіль береться їхній консерватизм, що доповнює професійну схильність до порядку.

Якби мене спитали, яке місце в американському суспільстві посідає аристократія, я відповів би не вагаючись: тільки не серед багатих прошарків, які нічим не згуртовані. Місце американської аристократії лише в середовищі адвокатів та суддів.

Що більше розмірковуєш про Сполучені Штати, то більше пересвідчуєшся в тому, що стан законодавців у цій країні править за найпотужнішу й, можна навіть сказати, єдину противагу демократії.

Й саме в Сполучених Штатах розумієш, наскільки законність своїми достойностями й навіть вадами здатна нейтралізувати недоліки, властиві народному правлінню.

Варто американському народові піддатися пристрастям або захопитися якимось ідеями, законознавці непомітно дають йому відчути, що треба чи то погамувати свій запал, чи то зовсім відмовитися від своїх дій. Їхні аристократичні схильності потайки протистоять його демократичному характерові, а їхнє надмірно шанобливе ставлення до старовини йде врозріз з його любов'ю до нового; вузькість їхніх поглядів не відповідає широті його задумів, а їхня пристрасть до формальностей не узгоджується з його зневажливим ставленням до встановленого порядку, й, нарешті, їхні звички діяти неквапливо входять у суперечність із його запальністю.

Для впливу на демократію в стані законознавців є вельми ефективний орган — суди.

Суддя — це служник закону, любов якого до стабільності підкріплюється не тільки схильністю до порядку та правил, засвоєних під час вивчення законів, а передусім своїм становищем: у Сполучених Штатах судді обираються на довічно. Знання законів судді забезпечило вище становище порівняно з іншими; політичний вплив ставить його в особливе становище, завдяки чому в нього з'являються риси, притаманні привілейованим класам.

Американський суддя має право визнати закон неконституційним, тому він постійно причетний до політичного життя країни[1]. Він не може примусити народ ухвалити той чи той закон, але він може примусити його коритися прийнятим законам і не суперечити самому собі.

Мені відомо, що в Сполучених Штатах є прихована тенденція до послаблення влади суддів; згідно з конституцією більшості штатів, уряд за вимогою обох палат може позбавити суддів їхнього місця. За деякими конституціями, судді *обираються* на короткий термін. Наважусь передбачити, що такі новації рано чи пізно призведуть до згубних наслідків, коли одного разу стане ясно, що замах на незалежність суддів — це не тільки удар по юридичній владі, а й по самій демократичній республіці.

Втім, не треба гадати, що в Сполучених Штатах дух законності зосереджений виключно в судах, він поширюється далеко за їхніми межами.

Легісти, які складають єдиний стан освічених людей, яким народ довіряє, обіймають, цілком природно, більшу частину державних посад. Вони працюють у легіслатурах, очолюють адміністративні установи; вони справляють величезний вплив на формування законів та їхнє виконання. До речі, законознавці змушені поступатися перед натиском громадської думки, але важко визначити, як вони чинили б, якби були вільними. Американці, які внесли стільки нового до своїх політичних законів, до цивільних внесли вельми незначні зміни, та й ті вони зробили насилу, хоча саме цивільні закони мають у собі гострі суперечності з суспільним ладом країни. Це відбувається тому, що в царині цивільного права більшість постійно змушена покладатися на законознавців, а американські законники чинять опір новаціям.

Французові дивно вислуховувати нарікання американців на негнучкість і упередженість законознавців їхньої країни, які даються взнаки щоразу, коли йдеться про щось усталене.

Вплив, що його справляє дух законності, поширюється тут далеко за ті межі, які я визначив.

У Сполучених Штатах практично немає такого політичного питання, яке рано чи пізно з часом не оберталося б на судове питання. Ось звідки в політичних партій з'являється потреба в своїй повсякденній полеміці користуватися й ідеями, й мовою, запозиченими в правознавців. Переважна більшість держав-

[1] Див. у першій частині книжки розділ про судову владу.

них діячів — це теперішні чи колишні законознавці, до своєї роботи вони привносять притаманні їм звичаї та спосіб мислення. Діяльність суду присяжних прилучає до цього всі класи. Юридична термінологія, стаючи звичною, входить до розмовної мови. Дух законності, народившись у навчальних закладах та судах, поступово виходить за ці межі, проникає до всіх прошарків суспільства, до найнижчих, і в загальному підсумку весь народ цілком засвоює звички та смаки суддів.

У Сполучених Штатах легісти не становлять собою сили, яка вселяє страх, їх насилу помічають, вони не мають власного прапора, вони легко пристосовуються до вимог часу, не чинячи опору, коряться всім змінам соціальної структури країни. А між тим вони проникають до всіх прошарків суспільства, обплутують їх цілком, працюють всередині, впливають на нього мимо його волі. І усе завершується тим, що вони виліплюють це суспільство згідно зі своїми намірами.

Суд присяжних у Сполучених Штатах як політична установа

Суд присяжних — один із виявів народовладдя, і його треба розглядати поруч з усіма законами, що випливають із народовладдя. — Як обирається суд присяжних у Сполучених Штатах. — Вплив, що його справляє суд присяжних на формування національного характеру. — Його виховне значення для народу. — Яким чином суд присяжних сприяє зміцненню впливу суддів та поширенню духу законності.

У своїй розповіді я природним чином дійшов до американського судочинства й, щоб завершити цю тему, хочу спеціально зупинитися на суді присяжних.

У суді присяжних слід розрізняти юридичну установу та політичну установу.

Якщо ставити питання про те, до якої міри суд присяжних, особливо з цивільних справ, допомагає здійснювати правосуддя, то, зізнаюся, відповідь на нього, яка утверджує тільки його корисність, виявиться спірною. Суд присяжних запровадили в малорозвинутому суспільстві, де на його розгляд виносилися тільки нескладні питання, що стосуються голих фактів; привести його у відповідність із вимогами високорозвинутого суспільства — завдання нелегке, бо суспільство зросло інтелектуально та духовно й взаємини людей значно ускладнилися[2].

У цьому розділі я ставлю перед собою головну мету розглянути суд присяжних з політичної точки зору, і будь-який інший шлях повів би мене далеко від обраної теми. Що ж стосується суду присяжних як судової установи, то про це я скажу лише кілька слів. Коли англійці заснували суд присяж-

[2] Було б корисно й цікаво розглянути суд присяжних як судові установи, оцінити наслідки його впровадження в Сполучених Штатах, уважливо вивчити, яким робом американці черпали з нього користь. Результати ретельного вивчення тільки одного цього питання могли б скласти зміст цілої книги, вельми цікавої для французів. У ній можна було б знайти відповідь на питання, які з американських установ, пов'язаних із судом присяжних, могли би бути впровадженими у Франції і в якій послідовності. З усіх американських штатів Луїзіана дає найяскравіший матеріал на цю тему. В Луїзіані живе змішане населення: французи та англійці. Як обидва ці народи змішуються між собою, так і два законодавства, що діють у штаті, поступово з'єднуються одне з одним. Найкориснішим довідковим виданням може бути звід законів штату Луїзіана в двох томах, який називається «Дигести законів Луїзіани»; й ще цінішим можна вважати курс з цивільного судочинства, написаний двома мовами, «Трактат про правила цивільних актів», виданий 1830 року в Новому Орлеані видавництвом Б'юїссона. Ця праця становить собою інтерес для французів, вона подає пояснення англійської юридичної термінології. Мова, якою написані закони,— це спеціальна мова, а в англійців особливо.

них, вони становили собою напівварварський народ. З плином часу вони стали однією з найосвіченіших націй світу, і їхня прихильність до суду присяжних зростала в міру розвитку в них освіти. Вони вийшли за межі своєї території, поширилися по цілому світу. Вони утворили колонії, незалежні держави. Основна частина нації зберегла монархію. Частина з тих, хто полишив країну, створили потужні республіки. Й скрізь англійці залишалися відданими судові присяжних[3]. Всюди вони чи то запроваджували його, чи то квапилися відновити. Такий судовий орган, який заслуговує на схвалення великого народу впродовж століть, який незмінно відроджується в усі періоди розвитку цивілізації, в усіх країнах, за всіх правлінь, не може бути чужим духові справедливості[4].

Та облишмо цю тему. Бо розгляд суду присяжних тільки як судового органу дуже звузив би його значення. Роблячи величезний вплив на хід судового процесу, він іще більший вплив справляє на долю самого суспільства. Тож суд присяжних — це передусім політичний інститут. І щоб оцінити його, треба стати саме на цю точку зору.

Під судом присяжних я розумію гурт громадян, вибраних навмання, яким тимчасово надали право судити.

Суд присяжних, який використовують для боротьби проти злочинів, становить собою установу, що найвищою мірою сприяє зміцненню республіканської форми правління, й ось чому.

За своїм складом суд присяжних може бути аристократичним або демократичним залежно від того, до якого класу належать присяжні. Але позаяк за такого суду реальне керівництво суспільством перебуває в руках громадян або в якоїсь частини громадян, а не в руках урядовців, він, безперечно, є республіканською установою.

Силою можна домогтися тільки тимчасових успіхів, на зміну їй незабаром приходить поняття права. Уряд, який здатний перемагати ворогів лише силою, не може довго існувати. Політичні закони остаточно закріпляються завдяки кримінальному законодавству. Якщо ж кримінальне законодавство не служить зміцненню політичного ладу суспільства, це останнє рано чи пізно руйнується. Тому справжнім господарем у суспільстві є той, хто творить суд над *злочинцями*. А за існування суду присяжних суддею стає сам народ або ж принаймні один

[3] Усі англійські та американські законознавці єдині у своїй оцінці суду присяжних. Пан Сторі, суддя Верховного суду Сполучених Штатів, у своїй книжці «Трактат про федеральну конституцію» також веде мову про переваги суду присяжних у застосуванні до цивільних справ: «Безцінне значення суду присяжних для розв'язання цивільних справ, не менше воно й для розв'язання кримінальних справ, але всі визнають, що головна перевага суду присяжних — це захист політичних та громадянських свобод» (кн. III, розд. XXVIII).

[4] Якщо говорити про корисність суду присяжних як судового органу, можна навести багато інших аргументів, і серед них такі.

Залучаючи присяжних до числа засідателів суду, можна без особливої шкоди зменшити кількість суддів, а це дасть свою вигоду. Коли суддів занадто багато, смерть, що забирає кого-небудь з них, створює вакансію для живих. Природно, честолюбність суддів постійно розігріта, це ставить їх у залежність від більшості або від того, хто призначає суддів на вакантні місця: виходить так, що кар'єра в судових органах будується за тим самим принципом, що й отримання чинів у війську. Такий стан речей суперечить нормальній діяльності судових органів та намірам законодавчої влади. Хай судді обираються на довічно, аби вони були незалежними у своїй діяльності; але як мало означає ця їхня незалежність, якщо вони самі добровільно стають її жертвою.

Коли судді численні, серед них трапляється чимало некомпетентних. Справжній суддя повинен бути непересічною людиною. Для досягнення тієї мети, яку ставить перед собою правосуддя, нема нічого гіршого за напівписьменних людей.

З мого погляду, ліпше довірити долю судового процесу нефахівцям-присяжним на чолі з розумним, добре освіченим суддею, ніж віддати його до рук суддів, більшість з яких погано знає юриспруденцію та закони.

клас громадян. Отже, завдяки суду присяжних реальне управління суспільством виявляється в руках народу або цього класу[5].

В Англії присяжними можуть бути тільки аристократи, оскільки аристократія й створює закони, й стежить за їх застосуванням, і судить за порушення законів*. Це стрункa система, адже Англія — аристократична республіка. В Сполучених Штатах усе те саме поширюється на цілий народ. Кожен американський громадянин може обирати, бути обраним і може бути присяжним**. Суд присяжних у тому вигляді, в якому він існує в Сполучених Штатах, становить собою такий самий прямий і крайній наслідок принципу народовладдя, як і загальне виборче право. Й те й те з однаковою силою слугує всевладдю більшості.

Усі монархи, які бажали повної незалежності своєї могутності, прагнули спрямовувати розвиток суспільства за своєю волею й нехтували його вимогами, скасовували або обмежували суд присяжних. Тюдори кидали неслухняних присяжних до в'язниць, а Наполеон доручав підбирати їх своїм людям.

Хоч більша частина викладеного вище здається очевидною, не всі розуміють важливість суду присяжних. Більше того, багато хто в нас має про нього досить невиразне уявлення. Наприклад, коли обговорюють, хто має входити до складу суду присяжних, обмежуються суперечками про освіченість та здібності присяжних, буцімто йдеться про суто судову установу. Насправді ж за такого підходу випускають з уваги головне: суд присяжних становить собою насамперед політичну установу, його треба розглядати як одну з форм суверенної влади народу. Його треба чи то цілком відкинути, якщо відкидається народовладдя, чи то привести у відповідність з іншими законами, що засновують це народовладдя. Суд присяжних об'єднує представників народу, яким доручено виконувати закони, так само як парламент згуртовує тих, хто створює закони. Для того щоб управління суспільством було стійким і одноманітним, треба, аби зміни в списках виборців спричинялися до змін у списках присяжних. Саме це має бути головним клопотом законодавців, решта — другорядне.

Я глибоко переконаний, що суд присяжних — це передусім політична установа, й тому, коли його дії поширюються на цивільні справи, я схильний розглядати його з того самого погляду.

Доти, поки закони не спираються на моральні принципи, вони ненадійні, позаяк моральні засади — це єдина тривала й міцна сила, якою володіє кожен народ.

Коли суд присяжних судить тільки кримінальних злочинців, народ бачить його діяльність лише зрідка й в окремих випадках. Він звикає обходитися без нього в повсякденному житті й розглядає його як один із засобів досягнення справедливості, але аж ніяк не єдиний[6].

Якщо ж суд присяжних розглядає й цивільну справу, то всі зіштовхуються з його діяльністю на кожному кроці, він заторкує інтереси кожного, й кожен прагне йому допомогти. Внаслідок цього він стає звичайним явищем у повсякденному житті, людська свідомість звикає до форми його діяльності, й можна сказати, що він уособлює ідею справедливості.

---

[5] Одначе треба зробити одне дуже важливе зауваження.

Установа суду присяжних насправді дає народові переважне право контролю за діями громадян, але вона не дає йому можливості здійснювати цей контроль поголовно й тиранічно.

Коли абсолютний монарх наказує своїм служникам судити злочинця, доля звинуваченого, можна сказати, визначена заздалегідь. Що ж стосується суду присяжних, то завдяки своєму складові та незалежності він зберігає шанс для виправдання невинного в тому разі, коли народ хоче, щоб його засудили.

[6] Така думка стає ще більш поширеною, якщо суд присяжних розглядає тільки деякі кримінальні справи.

Доти, поки діяльність суду присяжних обмежена кримінальними справами, він у небезпеці, та тільки-но вона поширюється на цивільні справи, йому не будуть страшні ні час, ні зусилля людей. Якби було так само легко прогнати суд присяжних із звичаїв англійців, як із законів, його цілком були б скасували за Тюдорів. Тож цивільні свободи збереглися в Англії переважно завдяки наявності суду присяжних з цивільних справ.

Хоч би якою була діяльність суду присяжних, він неодмінно справляє великий вплив на національний характер, який помітно зростає в міру того, як дія суду дедалі більше поширюється на цивільні справи.

Суд присяжних, і особливо суд присяжних з цивільних справ, почасти прищеплює всім громадянам спосіб думок, властивий способові думок суддів, а саме це найліпшим чином готує людей до вільного життя.

Він поширює в усіх класах суспільства пошану до ухвал суду й поняття права. Без цих двох чинників любов до незалежності перетворюється на пристрасть до руйнування.

Він на практиці показує, що таке справедливість. Беручи участь у суді в справі свого сусідства, кожен пам'ятає про те, що йому у свою чергу, либонь, доведеться мати справу з судом. І це справді так, особливо коли йдеться про суд присяжних з цивільних справ. Адже мало хто побоюється, що його колись звинуватять у кримінальному злочині, але кожному може випасти брати участь у судовому процесі.

Суд присяжних навчає кожну людину відповідати за свої дії, а без цієї мужньої позиції неможливо виховати політичну порядність.

Він приголубить кожного громадянина чимось на взірець судової влади, переконає всіх, що в них є певний обов'язок щодо суспільства, що вони беруть участь у його управлінні. Змушуючи людей займатися не тільки власними справами, суд присяжних протистоїть індивідуальному егоїзму, згубному для суспільства.

Суд присяжних дивовижно розвиває незалежність міркувань і збільшує природні знання народу. Саме в цьому й полягає, на мою думку, його найблаготворніший вплив. Його можна розглядати як безкоштовну й завше відкриту школу, в якій кожен присяжний вчиться користуватися своїми правами й щоденно спілкується з найосвіченішими й розумово найрозвиненішими представниками найвищих класів. Там він на практиці засвоює закони, які стають доступними його розумінню завдяки зусиллям адвокатів, думці судді й навіть пристрастям сторін. Гадаю, що практичний розум і політичний здоровий глузд американців пояснюються переважно тим, що в них уже впродовж тривалого часу цивільні справи розглядаються судом присяжних.

Я не знаю, чи приносить користь суд присяжних тим, хто позивається, але переконаний, що він вельми корисний для тих, хто їх судить. Це один із найефективніших засобів виховання народу, що їх має у своєму розпорядженні суспільство.

Все висловлене вище можна віднести до всіх народів, але є речі, які стосуються тільки американців і взагалі лише демократичних суспільств.

Я вже зазначав, що в демократичних країнах законознавці, а також судові урядовці становлять собою єдиний аристократичний стан, здатний погамувати народні поривання. Ця аристократія не має ніякої матеріальної сили й може впливати тільки на розум людей. Її основні можливості полягають саме в суді присяжних.

У кримінальних процесах, коли суспільство вступає в боротьбу з однією людиною, присяжні схильні дивитися на суддю як на пасивне знаряддя влади й можуть не довіряти його думці. Крім того, в кримінальних справах завше роз-

глядаються прості факти, оцінка яких не вимагає нічого, крім здорового глузду. В цій царині суддя й присяжні рівні.

У цивільних процесах справа стоїть зовсім інакше. В них суддя виступає як безкорисливий посередник між інтересами сторін, що позиваються. Присяжні довіряють йому й з пошаною вислуховують його думку, оскільки він володіє знаннями в таких справах і досвідом, яких у них немає. Саме він нагадує їм різні аргументи, які переплуталися в їхній пам'яті, вказує їм шлях у процедурних лабіринтах, яскраво окреслює факти й підказує відповіді на правові питання. Його вплив майже не має меж.

Нарешті, потрібно сказати, чому мене не переконують аргументи на користь нездатності присяжних судити цивільні справи.

У цивільних процесах, у всякому разі, тоді, коли йдеться про якийсь вчинок, суд присяжних становить собою тільки видимість судового органу.

Присяжні лише оголошують вирок, який насправді виноситься суддею. Присяжні освячують його авторитетом суспільства, яке вони репрезентують, а суддя виносить його, рахуючись з розумом та законами*.

В Англії та Сполучених Штатах судді справляють такий вплив на хід кримінальних процесів, про який французькі судді й гадки не мають. Причина такої відмінності цілком зрозуміла: англійські та американські судді домагаються авторитету, ведучи цивільні процеси; їм не треба його завойовувати, вони просто використовують його в іншій царині діяльності.

У деяких випадках, як правило, найважливіших, американський суддя має право ухвалювати вирок одноосібно[7]. Тоді він потрапляє в те саме становище, в якому завше перебуває французький суддя. Одначе він має куди вищу моральну силу: адже всі пам'ятають про його роль у суді присяжних, і його ухвала має майже такий самий авторитет, як і ухвала суспільства, винесена присяжними.

Вплив суддів поширюється далеко за межами судів. У мирних розвагах приватного життя, в політичній діяльності, в громадських місцях та законодавчих асамблеях звикли дивитися на суддів як на людей, що переважають їх за своїм інтелектом. Їхній авторитет, який спершу виказує себе в суді, відтак починає впливати на розум і навіть на душі тих, хто разом з ними брав участь у процесах.

Суд присяжних, який, здавалося б, обмежує права судових урядовців, насправді є основою їхнього панування. Найбільшу могутність судді мають у тих країнах, де частина їхніх прав належить народові.

Саме завдяки судові присяжних американському судовому відомству вдається поширювати те, що я називаю духом законності, на найширші прошарки суспільства.

Отже, суд присяжних, бувши найнадійнішим засобом здійснення влади народу, водночас найліпшим чином вчить народ користуватися своєю владою.

---

[7] Федеральний суддя майже завжди одноосібно вирішує питання, які безпосередньо стосуються управління країною.

Розділ IX

ПРО ОСНОВНІ ПРИЧИНИ, ЩО СПРИЯЮТЬ ІСНУВАННЮ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

У Сполучених Штатах демократична республіка існує й далі. Пояснити причини цього — головна мета цієї книжки.

Серед тих причин є такі, на які я мимохідь і мимоволі вказував під час своєї розповіді. Є й інші, що їх я не мав змоги проаналізувати. Ті ж, яким я вділив чимало уваги, можуть залишитися непоміченими через силу-силенну деталей.

Тому перш ніж рухатися далі й вести мову про майбутнє, я вважаю за потрібне коротко сказати про всі ті причини, які можуть правити за пояснення наявного становища.

Це буде короткий огляд, позаяк я постараюсь тільки нагадати читачеві стисло те, що йому вже відомо. Що ж до фактів, про які я ще не згадував, то я зупинюсь тільки на найголовніших.

Усі причини, що сприяють підтриманню демократичної республіки в Сполучених Штатах, можна звести до трьох:

перша — особливе становище, в яке американці потрапили з волі випадку та Провидіння;

друга — закони;

третя — звичаї та моральні принципи.

Роль випадку та божественного промислу У підтриманні демократичної республіки в Сполучених Штатах

Союз не має сусідів. — У ньому нема великих столиць. — Успіхові американців сприяють щасливі обставини, які супроводжували їхнє походження. — Америка — пустельна країна. — Ця обставина є потужним чинником підтримання демократичної республіки. — Яким чином в Америці заселяються пустельні місця. — Пристрасне прагнення англоамериканців до освоєння населених просторів Нового Світу. — Вплив матеріального добробуту на політичні переконання американців.

Безліч обставин, що не залежать від волі людини, полегшують існування демократичної республіки в Сполучених Штатах. Одні з них відомі, з іншими можна легко ознайомитися. Я обмежусь тільки описом основних.

Американці не мають сусідів, тому їм не загрожують великі війни, фінансові кризи, сплюндрування та завоювання. В них нема потреби збирати великі податки, утримувати численне військо, мати високих військових начальників. Їм майже не загрожує й інше лихо, небезпечніше для республіки, ніж усі названі вище разом узяті,— воєнна слава.

Неможливо заперечувати той великий вплив, що його справляє на народний дух воєнна слава. Генерал Джексон, якого американці двічі обирали головою

держави, має невгамовний характер і посередні здібності. Впродовж усієї своєї кар'єри він ніколи не показував якостей, потрібних для управління вільним народом. Більшість освіченого класу Союзу завше виступала проти нього. Що ж допомогло йому посісти пост президента й досі залишатися на ньому? Тільки спогади про перемогу, отриману ним двадцять років тому під мурами Нового Орлеана. Але ж перемога під Новим Орлеаном — це пересічна воєнна подія, що не залишилася б надовго в пам'яті народу, якому доводиться багато воювати. Народ, який здатний потрапити під чари такої воєнної слави, безперечно, найхолодніший, найобачливіший, найменш войовничий і, якщо можна так сказати, найпрозаїчніший народ у світі.

В Америці немає жодної великої столиці[1], яка поширювала б свій прямий чи опосередкований вплив на всю територію країни. В цьому я бачу одну з основних причин існування республіканського правління в Сполучених Штатах. У містах люди неминуче згуртовуються, вони можуть усі водночас збуджуватися й приймати несподівані, продиктовані пристрастями ухвали. Там народ справляє величезний вплив на призначених ним урядовців, часто він творить свою волю сам, без посередників.

Коли підпорядковуються провінції столиці, то доля всієї країни потрапляє не просто до рук однієї частини населення, що, звісно, несправедливо. Вона потрапляє до рук народу, який діє самостійно, а це становить велику небезпеку. Панування столиці завдає серйозної шкоди представницькій системі й породжує в сучасних республіках ваду, яка була властива стародавнім республікам: усі вони загинули через те, що не мали представницької системи.

Неважко було б перелічити безліч інших, другорядних причин, які сприяли встановленню й забезпечують існування демократичної республіки в Сполучених Штатах. Але серед багатьох щасливих обставин я бачу дві найголовніші й негайно на них вкажу.

Я вже зазначав раніше, що першою, найважливішою причиною, якою можна пояснити нинішнє процвітання Сполучених Штатів, є походження американців, те, що я називаю їхнім началом. На світанку свого зародження американцям пощастило: колись їхні батьки встановили на землі, де нині вони живуть, рівність умов і здібностей, що стало природною засадою для виникнення демократичної республіки. Й це ще не все. Крім республіканського суспільного ладу, вони залишили своїм нащадкам звички, ідеї та моральні принципи, потрібні для процвітання республіки. Коли думаєш про наслідки цього первісного факту, то здається, що доля Америки визначена тим першим пуританином, що ступив на її берег, так само, як доля людства була визначена першою людиною.

---

[1] Поки що в Америці немає великих столиць, але там уже є великі міста. У Філадельфії 1830 року проживала 161 тисяча чоловік, а в Нью-Йорку — 202 тисячі. Нижчі прошарки народу, які живуть у цих великих містах, становлять ще більшу небезпеку, ніж європейська сірома. Їх складають передусім вільні негри, які внаслідок законів та громадської думки приречені з покоління в покоління жити в зневазі та злиднях. Там можна зустріти чимало європейців, яких нещастя чи гультяйство щоденно женуть на береги Нового Світу. Ці люди приносять до Сполучених Штатів наші найомерзенніші вади, водночас не маючи ніяких інтересів, здатних все це пом'якшити. Вони живуть у цій країні, не бувши її громадянами, й ладні черпати вигоду для себе з усіх пристрастей, які її сколихують. Саме тому останнім часом у Філадельфії та Нью-Йорку вибухали серйозні заворушення. В решті країни такого безладу немає, і ці люди зовсім не цікавляться цією частиною країни. Річ у тім, що до нинішнього часу жителі міст не мали ніякої влади над неміським населенням і не справляли на нього ніякого впливу.

Обсяги деяких американських міст, а також вдача їхніх жителів можуть становити собою справжню небезпеку для майбутнього республік Нового Світу. Я беру на себе відвагу передбачити, що саме вони можуть стати причиною їхньої загибелі, якщо тільки урядам республік не вдасться придушити всі ці ексцеси шляхом створення збройної сили, яка підлягала б волі національної більшості, але не залежала б від населення міст.

Вкрай важливою обставиною, яка сприяє встановленню та збереженню демократичної республіки в Сполучених Штатах, є обсяги території, на якій живуть американці. Від батьків вони вспадкували любов до рівності та свободи, але тільки Бог, який подарував їм неосяжний континент, дав їм змогу довго жити рівними й вільними.

Загальний добробут забезпечує стабільність будь-якій формі правління, але він особливо важливий для демократії, основою для якої є настрій більшості й переважно настрій тих, хто живе в злиднях. За народного правління держава може існувати без потрясінь, якщо тільки народ щасливий, позаяк злидні діють на нього так само, як честолюбність діє на монархів. Але ж жодна країна світу в жодну історичну добу не мала стільки матеріальних передумов добробуту, що не залежать від закону, скільки їх має Америка.

Процвітання Сполучених Штатів Америки пояснюється не тільки демократичністю їхнього законодавства, сама природа працює на народ.

Людська пам'ять не зберегла нічого схожого на те, що відбувається на наших очах у Північній Америці.

Прославлені суспільства стародавності розвивалися в оточенні ворожих народів, яких треба було перемагати для того, щоб захопити їхню територію. Навіть сучасні народи, відкривши в Південній Америці величезні території, зіштовхнулися там з населенням, яке хоч і поступалося перед ними своїм розвитком, але вже заволоділо землею й обробляло її. Для створення своїх нових держав їм довелося знищити або поневолити це населення, і їхні перемоги вкрили ганьбою цивілізовані народи.

Що ж до Північної Америки, то в ній жили кочові племена, які ще й не замислювалися про використання природних багатств. Північна Америка була ще в буквальному розумінні пустельним континентом, незаселеною землею, яка чекала на своїх жителів.

В американців усе незвичне: і їхній суспільний лад, і їхні закони. Але найбільш незвичне серед усього те, що вони мають,— це земля, на якій вони живуть.

Коли Творець дав землю людям, вона була молодою й багатою, але люди були слабкі й неосвічені. Коли ж вони навчилися черпати користь із скарбів, що приховуються в ній, вони вже заселили всю її, і їм довелося боротися за право володіти своєю територією та вільно жити на ній.

Саме тоді було відкрито Америку, буцімто Бог тримав її в запасі, й вона тільки-но винирнула з вод потопу.

У ній, як і в перші дні творіння, течуть повноводі річки, стеляться неосяжні й незаселені ліси, болота, її безмежних полів ніколи не торкався плуг орача. Й вона дістається не самотній, неосвіченій й примітивній людині первісних століть, а людині, яка вже осягнула головні таємниці природи, згуртованій зі своїми ближніми, яка володіє п'ятдесятистолітнім досвідом.

Нині тринадцять мільйонів цивілізованих європейців неквапливо заселяють родючі пустельні землі, ні всіх багатств, ні достеменних обсягів яких вони ще не знають. Три-чотири тисячі вояків відтісняють кочові племена індіанців. За ними йдуть лісоруби, які прокладають у лісах шляхи, відганяють диких тварин, досліджують течії річок і таким робом готують тріумфальний похід цивілізації через лісову глушину.

У цій книзі я вже не раз згадував про матеріальний добробут американців як про одну з причин успіху американських законів. Про це багато хто говорив і до мене. Це єдина причина, яка впадала в око європейцям і стала в нас загальновідомою. Позаяк про неї часто писали й вона цілком зрозуміла, я не затримуватимусь на ній і зверну увагу читачів на кілька нових фактів.

Звичайно вважається, що пустельні землі Америки заселяються європейськими іммігрантами, які щороку приїздять до Нового Світу, тимчасом як американське населення живе й збільшується на території, яку займали його батьки. Це глибока помилка. Європейці, які приїздять до Сполучених Штатів, звичайно не мають ні друзів, ні грошей. Для того, аби жити, вони вимушені продавати свою працю, й тому вони найчастіше залишаються у великій індустріальній зоні, розташованій уздовж океанського узбережжя. Неможливо обробляти пустельні землі, не маючи ні грошей, ні кредиту; перш ніж вирушити в ліси, треба звикнути до нового суворого клімату. Тому господарями великих земельних угідь у віддалених місцевостях стають американці, які щоденно виїздять з місць, де вони народилися. Так, європейці полишають свої хижки й їдуть жити на американське узбережжя Атлантичного океану, а американці, які народилися на цьому узбережжі, в свою чергу переселяються в глибину Центральної Америки. Цей подвійний потік іммігрантів ніколи не припиняється. Одні виїздять з центру Європи й перетинають великий океан, інші рухаються через пустельні землі Нового Світу. Мільйони людей водночас переселяються в одному напрямі. Вони говорять різними мовами, в них різні релігії та мораль, але їх гуртує одна мета. Їм сказали, що багатство можна знайти десь на Заході, й вони поспішають заволодіти ним.

Ніщо не може зрівнятися з цим постійним переселенням людей, окрім, либонь, того, що супроводжувало падіння Римської імперії. За тих часів маси людей також пересувалися в одному напрямі, й між ними відбувалися бурхливі зіткнення. Але задуми Провидіння тоді були інші. Кожен, хто приходив на нове місце, приносив смерть та руїни, нині ж кожен приносить паростки процвітання й життя.

Віддалені наслідки міграції американців на Захід іще приховує майбутнє, але безпосередні результати вже можна побачити: оскільки частина корінних жителів виїздить із штатів, де вони народилися, населення цих штатів зростає повільно, незважаючи на те що вони засновані давно. Так, штат Коннектикут налічує тільки п'ятдесят дев'ять жителів на кожну квадратну милю, а його населення за двадцять п'ять років збільшилося тільки на одну чверть. В Англії за той самий період воно зросло на одну третину. Отже, іммігрант з Європи потрапляє до напівзаселеної країни, де промисловість має потребу в робочих руках. Він стає робітником, який живе в достатку. Його син вирушає шукати щастя в пустельних землях і стає багатим власником. Перший накопичує капітал, а другий пускає його в обіг, але в злиднях не живе ні той, хто іммігрував до Америки, ні той, хто там народився.

У Сполучених Штатах закон усіма силами сприяє подрібненню власності, але є річ могутніша, ніж закон, яка перешкоджає надмірному її подрібненню[2]. Це легко помітити в штатах, у яких населення починає помітно зростати. Массачусетс — найгустіше заселений штат, в ньому налічується вісімдесят жителів на квадратну милю. Це куди менше, ніж у Франції, де на тому самому просторі проживає сто шістдесят два жителі.

Одначе в Массачусетсі невеликі земельні володіння дробляться дуже рідко. Звичайно земля відходить старшому в родині, а молодші вирушають шукати щастя на нові, ще незаселені землі.

Закон скасував право первородства, але його відновило Провидіння. Одначе ніхто про це не шкодує, позаяк він тепер не ображає почуття справедливості.

З одного факту можна судити про те, яке велике число людей переселяється разом з родинами з Нової Англії до пустельних місць. Нас запевняли, що 1830 ро-

[2] У Новій Англії земля поділена на дуже малі ділянки, але подальшого її поділу не відбувається.

ку в конгресі було тридцять шість представників, які народилися в невеликому штаті Коннектикут. Отже, від населення цього штату, який становить сорок третю частину населення Сполучених Штатів, була обрана восьма частина представників усієї країни.

Одначе сам штат Коннектикут посилає тільки п'ять депутатів до конгресу, решта ж — тридцять один депутат — обираються від нових, західних штатів. Якби ці люди жили в Коннектикуті, вони були б радше не багатими власниками, а дрібними хліборобами й жили б у невідомості. Політична кар'єра ніколи б не відкрилася перед ними, й замість того щоб стати корисними законодавцями, вони були б небезпечними громадянами.

Ці факти помічаємо не тільки ми, вони не вислизають і від американців.

«Немає сумніву в тому,— пише суддя Кент у своїх «Коментарях до американського права» (т. IV, с. 380),— що подрібнення наділів, доведене до крайності, могло б привести до сумних наслідків, якби, наприклад, родина, яка володіє однією ділянкою, не могла з неї годуватися. Але в Сполучених Штатах цього ніколи не було, й ще багато поколінь американців не зіштовхнуться з такою проблемою. Обсяги нашої території, сила-силенна земель, що стеляться перед нами, й постійне переселення людей з берегів Атлантичного океану в глибину країни допомагають і ще довго допомагатимуть уникати подрібнення земель, що передаються в спадщину».

Важко описати ту жадібність, з якою американці накидаються на величезну здобич, яку їм подарувала доля. Переслідуючи її, вони безстрашно йдуть на стріли індіанців, переносять недуги, що підстерігають їх у пустелі, не бояться лісової німоти, не бентежаться, зустрічаючись із лютими тваринами. Пристрасть, яка жене їх уперед, сильніша за любов до життя. Перед ними простелився майже безмежний континент, а вони квапляться так, наче бояться прийти занадто пізно й не знайти собі місця. Я вів мову про переселення із старих штатів, але люди переселяються й з нових. Штатові Огайо ще не виповнилося й п'ятдесяти років, основна частина його жителів народилася за його межами, його столиці ще нема й тридцяти років, і на його території розкинулися безмежні пустельні поля. Одначе населення Огайо знову переселяється на Захід: більшість тих, хто приходить у родючі прерії Іллінойсу,— жителі Огайо. Ці люди залишили свою першу батьківщину, аби жити добре, тепер вони виїздять і з другої, аби жити ще ліпше. Вони майже скрізь знаходять багатство, але не щастя. Їхнє прагнення до добробуту перетворилося на гарячу й бентежну пристрасть, яка зростає в міру її вдоволення. Колись вони розірвали зв'язки, що прив'язували їх до рідної землі, й відтоді в них не з'явилося нових зв'язків. Переселення стало для них потребою, вони бачать у ньому щось на взірець азартної гри, в якій вони однаково люблять і хвилювання й виграш.

Інколи люди переміщуються так швидко, що місцевість, де вони побували, повертається до первісного стану. Ліси тільки розступаються перед ними й знову стуляються, коли ті проходять. Подорожуючи по нових західних штатах, часто-густо натрапляєш на полишені в лісі житла. В найглухіших місцях можна побачити хижку й з подивом помітити сліди корчування дерев, що засвідчує водночас про силу й про непостійність людини. Покинуті поля та руїни жител, що недовго послужили людям, негайно поростають лісом, тварини, які на певний час були пішли звідсіль, знову повертаються сюди, природа весело й швидко приховує за молодими пагонами та квітами сліди короткочасного перебування тут людини, а відтак і знищує їх.

Якось, проїздячи по одному з пустельних округів, які ще є в штаті Нью-Йорк, я під'їхав до озера, береги якого густо поросли деревами, як за давніх часів. Посеред озера я завважив острівець. Він поріс шапкою лісу, навіть його

берегів не було видно. На берегах озера не було видно жодної людини, а на обрії над верхів'ями дерев здіймався в небо димок. Здавалося, буцімто він звисає з неба, а не здіймається знизу.

На піску лежала індіанська пірога, і я скористався нею для того, щоб дістатися на острівець, який привернув мою увагу. Незабаром я вже був там. Острівець виявився одним із тих чарівних незайманих куточків, бачачи який цивілізована людина починає шкодувати за диким життям. Буйна рослинність свідчила про казкову родючість грунту. Там, як завше в північноамериканській глушині, панувала глибока тиша, яку порушували тільки одноманітні туркотіння диких голубів та стукіт по дереву дятла. Мені й на думку не могло спасти, що тут уже хтось побував, такою незайманою виглядала природа; та, дістався до середини острівця, я раптом побачив щось схоже на сліди перебування тут людини. Тоді я уважливо оглянув усе довкола, й невдовзі в мене не залишилося анітрохи сумніву, що тут уже жив європеєць. Але як перетворилося те, що було наслідком його праці! Дерева, що він їх зрубав, аби спорудити собі хижку, дали нові паростки, частокіл перетворився на живопліт, а сама хижка — на кущ. Посеред цієї рослинності на купі попелу лежало каміння, що почорніло від кіптяви. Колись це було вогнище, комин зруйнувався й завалив його. Якийсь час я милувався силою природи й слабкістю людини, а полишаючи це чарівне місце, я сумно мовив: «Ось так! Уже й тут руїни!»

В Європі ми звикли дивитися на неспокійний розум, непогамовну пристрасть до багатства й крайній потяг до незалежності як на велику небезпеку для суспільства. Саме все це гарантує американським республікам велике й мирне майбутнє. Якби не всі ці непомірні пристрасті, населення скупчилося б у деяких місцях і небавом, так само, як і ми, стало б відчувати потреби, вдовольнити які йому було б нелегко. Новий Світ — це щасливий край, ганджі людей там майже так само корисні, як і чесноти!

Це справляє величезний вплив на те, як судять про вчинки людей у різних півкулях. Американці часто називають корисним заняттям те, що ми вважаємо жадобою наживи, й бачать певне дешеве боягузтво в тому, що ми розглядаємо як помірність бажань. У Франції на прості смаки, спокійні моральні засади, родинний дух і прив'язаність до місця свого народження дивляться як на основу непохитності та щастя держави. В Америці такі чесноти могли б тільки нашкодити суспільству. Канадські французи, які залишилися вірними старим звичаям, уже відчувають труднощі, й незабаром цей маленький народ, що недавно з'явився, зіштовхнеться з тими самими лихами, які переживають народи Старого Світу. В Канаді найосвіченіші, найбільш патріотично налаштовані й найгуманніші люди не шкодують зусиль для того, аби примусити народ відмовитися від простого щастя, яке його ще вдовольняє. Живучи серед нас, вони, либонь, розхвалювали б принади чесної посередності, а там вони славлять багатство. Якщо в інших місцях думають над тим, як погамувати людські пристрасті, то в Америці, навпаки, турбуються про те, як їх дужче розпалити. Змінити чисті й спокійні задоволення, доступні на батьківщині навіть бідному, й поїхати до чужого краю в гонитві за скупими радощами, які дає добробут; покинути батьківський дім і місця, де спочиває прах предків; розлучитися з живими та мертвими й їхати шукати щастя — ось що в їхніх очах заслуговує найбільшої похвали.

Нині люди знаходять у Америці так багато багатств, що їм бракує сил, аби їх освоїти.

Тому ніякі знання не можуть бути непотрібними. Крім того, знання служать там не тільки тим, хто ними володіє, а й дає користь тим, хто їх не має. Потреби, що виникають знову, не становлять небезпеки, адже їх неважко задовольнити, можна не боятися й надто бурхливих пристрастей, позаяк вони легко зна-

ходять благотворний вихід, нема ніякої потреби в найменших обмеженнях свободи, люди майже ніколи не схильні надуживати нею.

Американські республіки можна порівняти з компаніями негоціянтів, створеними для спільного освоєння земель Нового Світу та успішного ведення торгівлі.

Американців найбільше хвилюють не політичні, а комерційні справи, або, достоту кажучи, вони переносять на політику звички, набуті в торгівлі. Вони люблять порядок, який вельми потрібен для успіху в справах, високо цінують помірні звичаї, які лежать в основі міцної родини. Вони віддають перевагу здоровому глуздові, створенню великих статків, геніальності, яка їх нерідко пускає на вітер. Ідея загального характеру лякає їхній розум, що звик до конкретних розрахунків, а практиці вони віддають перевагу порівняно з теорією.

Щоб зрозуміти, який вплив справляє матеріальний добробут на політичну діяльність і навіть на переконання, які, здавалося б, підпорядковані тільки розуму, треба поїхати до Америки. Особливо добре це видно по людях, які недавно осіли в Сполучених Штатах. Більшість іммігрантів з Європи приїздять до Нового Світу, гнані непогамовним прагненням до невідомості та змін, яке опосідає їх через наші злигодні. Мені випадало натрапляти в Сполучених Штатах на європейців, які свого часу були змушені втікати із своїх країн через політичні переконання. Я з подивом слухав усіх їх, але один з них мене особливо вразив. Якось я проїздив по одному з найвіддаленіших округів Пенсильванії й з настанням ночі попросився ночувати до будинку багатого плантатора, француза за походженням. Він посадовив мене біля каміна, й у нас зав'язалася невимушена розмова, як це буває між співвітчизниками, які зустрічаються в лісовій глушині, віддалік від своєї рідної батьківщини. Мені було відомо, що сорок років тому мій господар був запеклим прихильником рівності й гарячим демагогом. Його ім'я залишилося в історії.

Я вельми здивувався, коли він, як економіст, аби не сказати, як власник, повів мову про право на власність, про необхідність ієрархії між людьми, яку вона встановлює, про покору існуючому законові, про вплив на республіку добрих звичаїв, про користь, яку дає порядку та свободі релігія. Для підтвердження однієї із своїх політичних ідей він навіть, буцім ненароком, послався на віру в Ісуса Христа.

Слухаючи його, я розмірковував про недосконалість людського розуму. Чи правильно те або те, як зрозуміти це, якщо ні наука, ні досвід не дають ясної відповіді? Але ось з'являється новий факт, і він розсіює всі сумніви. Людина була бідною, а відтак розбагатіла. Якби добробут, визначаючи її поведінку, не вплинув на її міркування! Але ж ні, з набуттям багатства її переконання зазнають глибоких змін. У своєму успіхові вона бачить той визначальний доказ, якого їй бракувало досі.

На корінних американців добробут справляє ще більш значущий вплив, ніж на тих, хто сюди приїздить у пошуках щастя. Американці завше бачили, що порядок і процвітання тісно пов'язані між собою й завше йдуть пліч-о-пліч. Вони не можуть собі й уявити, що те й те можуть існувати кожне окремо. Їм не треба забувати те, чого їх навчали раніше, й перенавчатися, як європейцям.

Про те, як закони впливають на підтримання демократичної республіки в Сполучених Штатах

Три основні причини, які сприяють існуванню демократичної республіки. — Федеральна структура. — Громадські заклади. —Судова влада.

Основною метою цієї книги було ознайомлення читача із законами Сполучених Штатів. Якщо цієї мети досягнуто, то читач уже сам може зробити висновок про те, які закони справді служать зміцненню демократичної республіки, а які становлять для неї небезпеку. Якщо мені ще не вдалося досягти своєї мети, то неможливо розраховувати, що це вдасться зробити в одному розділі.

Тож я не бажаю повертатися до того, про що я вже вів мову, а зроблю тільки короткий огляд, який поміститься в кількох рядках.

Три основні причини сприяють, як нам здається, підтриманню демократичної республіки в Новому Світі.

По-перше, це федеральна структура, обрана американцями. Завдяки їй Союз володіє силою великої республіки та довговічністю малої.

По-друге, це існування громадських установ, які, з одного боку, роблять помірним деспотизм більшості, а з іншого — прищеплюють народові смак до свободи й вчать його жити в умовах свободи.

По-третє, це судова влада. Я вже показав, яку роль відіграють суди у виправленні помилок демократії та як їм вдається зупиняти й спрямовувати пориви більшості, хоча вони й не здатні їх погамувати.

Про те, як звичаї впливають на підтримання демократичної республіки в Сполучених Штатах

Я вже зазначав, що вважаю звичаї однією з основних причин, якими можна пояснити існування демократичної республіки в Сполучених Штатах.

Під словом «звичаї» я розумію те саме, що стародавні називали словом mores. Я вживаю це слово не стільки для означення звичаїв у вузькому сенсі, які можна було б назвати звичками душі, а й для означення різних понять, що їх має в своєму розпорядженні людина, різних переконань, поширених серед людей, сукупності ідей, які визначають звички розуму.

Я маю на увазі під цими словами моральне та інтелектуальне обличчя народу. Я не ставлю перед собою мети описувати американські звичаї, але хочу виокремити ті з них, які сприяють зміцненню американських політичних установ.

Про релігію як політичний інститут. Її значуща роль у зміцненні демократичної республіки в Сполучених Штатах

Жителі Північної Америки сповідують демократичне й республіканське християнство. — Перші католики в Сполучених Штатах. — Чому в наші дні католики становлять собою прошарок населення, найбільш прихильний до демократії та республіки.

Кожна релігія пов'язана з певними політичними переконаннями внаслідок своєї схожості з ними.

Якщо дух людини розвивається вільно, то він прагне привести у відповідність політичне суспільство та релігійні інститути, прагне, якщо мені дозволять так сказати, привести до гармонії земне життя до небесного.

Основну частину англійської Америки заселили люди, які, вийшовши з-під влади папи, ні за ким не визнали права на релігійне верховенство. Тому вони

принесли до Нового Світу християнство, яке найдостеменніше можна визначити як демократичне й республіканське. Від самого початку й до нинішнього часу політика й релігія жили в злагоді.

Близько п'ятдесяти років тому з Ірландії до Сполучених Штатів почали переселятися католики. У свою чергу й деякі американці обернулися в католицтво. Нині в Союзі живе понад мільйон християн, які наслідують заповіти католицької церкви.

Американські католики дуже суворі у відправленні свого культу, вони вірують гаряче й шалено. Водночас це найвірніший республіці та демократії прошарок населення у Сполучених Штатах. Попервах цей факт може видатися дивним, але, поміркувавши, легко можна зрозуміти його приховані причини.

Ті, хто гадає, що католицизм за своєю природою ворожий демократії, помиляються. Навпаки, серед різних християнських учень католицизм більшою мірою, ніж інші, сприятливий для виникнення рівності між людьми. В католиків релігійна община складається з двох елементів: священик та народ. Священик вивищується над усіма віруючими, всі, хто стоїть нижче за нього, рівні між собою.

Католицькі догми однакові для людей різного розумового розвитку, віра освічених і неосвічених людей, талановитих і пересічних має бути цілком однаковою. Католицизм зобов'язує й бідних і багатих дотримуватися одних обрядів, однаково суворо ставитися до сильних і слабких, він не вступає в оборудку із жодним смертним і підходить до всіх людей з однією міркою. Йому подобається перемішувати біля вівтаря всі класи суспільства так само, як вони перемішані перед Господом Богом.

Католицизм, привчаючи віруючих до послуху, готує їх до рівності. Протестантство ж, навпаки, звичайно спрямовує людей не до рівності, а до незалежності.

Католицизм можна порівняти з абсолютною монархією. Якщо не рахувати монарха, рівність умов для громадян більша, ніж у республіці.

Нерідко траплялося таке, що католицькі священики виходили за межі суто релігійної діяльності й ставали суспільною силою, посідаючи певне місце в соціальній ієрархії. В таких випадках вони іноді використовували свій релігійний вплив для того, аби зміцнити політичний лад, частиною якого вони були. Тоді католики ставали прихильниками з релігійних почуттів.

Та тільки-но священиків усувають від управління або вони самі від нього усуваються, як, наприклад, у Сполучених Штатах, католики виявляються найбільш підготовленими своєю вірою до того, щоб перенести ідею рівності до політичного життя.

Хоч не можна сказати, що католицька віра з нездоланною силою вабить своїх прихильників у Сполучених Штатах до демократичних та республіканських переконань, вона принаймні не налаштовує проти цих переконань. Прийняти ж їх вони змушені через своє становище в суспільстві та свою нечисленність.

Більшість католиків бідні, тому вони можуть брати участь у управлінні суспільством тільки в тому разі, якщо така змога надана всім громадянам. Католики становлять меншість, отже, для того щоб вони могли користуватися своїми правами, потрібно поважати права всіх громадян. З цих причин вони мимоволі стають прихильниками політичних теорій, від яких вони, можливо, не були б у захопленні, якби були багаті й становили більшість. Католицьке духівництво Сполучених Штатів ніколи не намагалося боротися проти політичних настроїв своєї пастви. Навпаки, воно завше прагнуло виправдати їх. Для американських католицьких священиків духовний світ складається з двох частин.

Одну становлять релігійні догми, яким вони коряться без розмірковувань, а іншу — політичне життя, в якому, на їхню думку, Бог надає людям свободу творчості. Тому католики в Сполучених Штатах постають і як слухняні своєму пастирю віруючі, й як незалежні громадяни.

Отже, можна сказати, що в Сполучених Штатах жодне релігійне вчення не займає ворожої позиції щодо демократичних та республіканських установ. Духівництво всіх церков дотримується з цього приводу однієї думки, переконання не суперечать законам, загалом панує злагода.

Коли я перебував у одному з великих міст Союзу, мене запросили на політичні збори. Їхньою метою була організація допомоги Польщі, збирання й доправлення зброї та грошей до цієї країни.

У великій залі, спеціально для цього підготовленій, зібралося дві-три тисячі чоловік. На початку зборів до краю узвишшя, призначеного для ораторів, підійшов панотець у сутані. Коли присутні підвелися й скинули головні убори, він заговорив у цілковитій тиші:

«Всемогутній Боже! Покровителю армій! Ти, хто підтримував дух і спрямовував руку наших батьків, коли вони відстоювали священні права національної незалежності, Ти, хто привів їх до перемоги над мерзенним гнітом і подарував нашому народові благодатний мир та свободу. Господи! Зверни свій милосердний погляд на інший кінець землі, зглянься над героїчним народом, який нині, як колись ми, бореться за свої національні права. Господи, Ти, хто створив людей за одним образом і подобою, не допусти, аби гнобителі псували справу рук Твоїх і продовжували нерівність на землі. Всевишній Боже! Потурбуйся про долю поляків, зроби їх гідними свободи, хай їхні ради наповняться Твоєю мудрістю, а їхні руки — Твоєю силою, нашли жах на їхніх ворогів, поділи держави, які бажають їхньої загибелі, не дай знову здійснитися несправедливості, свідком якої світ був п'ятдесят років тому. Господи! Ти, хто тримає в своїх руках серця людей та народів, поклич союзників на захист священної та справедливої справи, зроби так, щоб французький народ подолав оціпеніння, в якому його тримає уряд, і знову вирушив на боротьбу за свободу в світі.

Господи, не відвертай від нас обличчя свого. Хай будемо ми найбільш релігійним і найвільнішим народом.

Боже Всевишній, почуй нашу молитву, врятуй поляків, благаємо Тебе в ім'я Твого улюбленого сина Господа Бога нашого Ісуса Христа, який помер на хресті, щоб врятувати рід людський. Амінь».

Усі присутні хором повторили: «Амінь».

Опосередкований вплив релігійних вірувань на політичне життя в Сполучених Штатах

Християнська мораль, властива всім сектам. Вплив релігії на звичаї американців. — Пошана подружніх зв'язків. — Обмеження, що їх релігія накладає на уяву американців, погамовуючи їхню пристрасть до оновлення. — Думка американців про благотворний вплив релігії на політику. — Їхнє прагнення розширити й зміцнити її вплив.

Я показав, яким чином релігія в Сполучених Штатах безпосередньо впливає на політику. Її опосередкований вплив видається мені значно могутнішим, бо вона найліпше наставляє американців у мистецтві жити вільними саме тоді, коли зовсім не говорить про свободу.

У Сполучених Штатах є багато сект. Усі вони розрізняються формами поклоніння перед Творцем, але дотримуються однієї думки з приводу обов'язків людей у взаєминах один з одним. Кожна секта по-своєму вшановує Бога, але

всі вони проповідують одну й ту саму мораль в ім'я Боже. Найціннішим для людини як особистості є правдивість її релігії. Одначе про суспільство цього сказати не можна. Воно не боїться потойбічного життя й нічого від нього не сподівається; найважливіше для нього — це не стільки справжність релігії, яку сповідують усі громадяни, скільки сам факт сповідування якої-небудь релігії. Крім того, всі секти в Сполучених Штатах є різновидами християнської релігії, а християнська мораль скрізь однакова.

Можна припустити, що деякі американці вірують в Бога більш за звичкою, ніж за переконанням. Адже в Сполучених Штатах голова держави — людина віруюча й, отже, віра, якщо вона навіть лицемірна, обов'язкова для всіх. Одначе Америка залишається тією частиною світу, де християнська релігія найбільшою мірою зберегла справжню владу над душами людей. І ця країна, де релігія в наші дні справляє найбільший вплив, є водночас найосвіченішою й найвільнішою. Неможливо переконливіше довести, наскільки релігія корисна й природна для людини.

Я вже зазначав, що американські священики загалом виступають за цивільну свободу, включаючи навіть тих громадян, які не визнають свободи совісті. Водночас вони не підтримують жодну політичну систему. Тому не можна сказати, що в Сполучених Штатах релігія впливає на законодавчу діяльність чи на формування тих або тих політичних переконань. Вона керує вихованням моральних принципів, займається справами родини й таким робом впливає на державу.

Нема жодного сумніву в тому, що суворість моралі, яка панує в Сполучених Штатах, пояснюється передусім релігійними віруваннями. Часто релігія в цій країні не може вберегти чоловіка від сили-силенної спокус, з якими його зіштовхує доля, вона не може погамувати постійно підхльостувану пристрасть до збагачення. Та вона безроздільно панує над душею жінки, але ж саме жінка створює звичаї. Америка — це, безперечно, та країна, де глибоко пошановуються подружні зв'язки й де склалося найвеличніше й найправильніше уявлення про родинне щастя.

В європейських країнах майже всі суспільні заворушення зароджуються біля домашнього вогнища, неподалік від подружнього ложа. Саме тут у людей виникає зневага до природних прив'язаностей та невинних утіх, схильність до безладу, душевна неврівноваженість, непостійність бажань. Через бурхливі пристрасті, які часто-густо сколихують його власну оселю, європеєць тільки насилу кориться забобонним властям держави. Американець же, повертаючись з неспокійного світу до лона родини, знаходить там порядок та спокій. Удома він відчуває прості й природні утіхи, насолоджується невинними й спокійними радощами. Позаяк щастя йому приносить розмірене життя, він легко звикає до поміркованих поглядів та смаків.

Тимчасом як європеєць прагне забути свої домашні прикрощі, вносячи розбрат у суспільство, американець вчиться в своєму домашньому житті любові до порядку й відтак переносить її на державні справи.

У Сполучених Штатах релігія не тільки керує звичаями, а й поширює свою владу на мислення.

Серед американців англійського походження одні сповідують християнську релігію тому, що вірять у неї, інші — тому, що бояться видатися невіруючими. Так чи так — і з цим згоджуються всі,— християнська релігія не натрапляє тут ні на жодні перешкоди. Наслідком цього є, як я вже зазначав, наявність певних, раз і назавше всталених законів морального життя, тоді як у політичному житті переважають дискусія та експеримент. Це призводить до того, що поле розумової діяльності завше має межі: хоч би які відважні були думки людини, вони час від часу наштовхуються на нездоланні перешкоди. Той, хто хоче зміни-

ти суспільство, змушений рахуватися з певними аксіомами й надавати своїм найзухвалішим задумам певної форми, що погамовує й навіть гасить його пориви.

Тому в американців навіть найжвавіша уява відзначається обережністю та невпевненістю, їй не дають волі й не відводять важливого місця в житті. Ця звичка до стриманості спостерігається й у політичному житті суспільства. Вона значною мірою сприяє спокою народу й тривалому існуванню створених ним інститутів. Природа й обставини зробили жителів Сполучених Штатів мужніми людьми. В цьому легко пересвідчитися, спостерігаючи за тим, яким чином вони домагаються успіхів. Якби духовне життя американців нічто не обмежувало, звісно, серед них знайшлися б найвідважніші новатори та реформатори, які ніколи не поступилися б своїм прагненням будувати життя суспільства тільки за законами логіки. Одначе в Америці революціонери змушені з відвертою пошаною ставитися до законів християнської моралі та справедливості. І якщо ці закони суперечать їхнім задумам, то їм зовсім не легко переступити через них; і навіть якби їм вдалося побороти свої сумніви, вони не змогли б подолати вагань своїх прихильників. Досі ніхто в Сполучених Штатах не наважився висловити думку про те, що все дозволено задля блага суспільства. Ця блюзнірська ідея народилася в добу свободи, либонь, для того, аби виправдати всіх майбутніх тиранів.

Отже, якщо закон дозволяє американському народові робити все, що йому заманеться, то релігія ставить перепону багатьом його задумам та завзяттям.

Тому релігію, яка в Сполучених Штатах ніколи не втручається безпосередньо в управління суспільством, треба вважати першим політичним інститутом цієї країни. Адже хоч вона й не посилює прагнення людей до свободи, релігія значно полегшує життя вільного суспільства.

Саме так жителі Сполучених Штатів і дивляться на релігійні вірування. Я не можу сказати, чи всі американці справді вірують. Нікому не дано читати в серцях людей. Але я певен, що, на їхню думку, релігія потрібна для зміцнення республіканських інститутів. І ця думка належить не якомусь одному класові чи партії, а всій нації, її дотримуються всі прошарки населення.

Коли якийсь американський політичний діяч критикує якусь релігійну течію, то його подеколи підтримують навіть окремі прихильники цієї течії; якщо він виступить проти релігії взагалі, то від нього відвернуться всі, й він залишиться самотнім.

Під час мого перебування в Сполучених Штатах на засіданні суду присяжних у окрузі Честер (штат Нью-Йорк) один свідок заявив, що він не вірить у Бога та в безсмертя душі. Суддя відмовився привести його до присяги через те, що, як він висловився, свідок уже підірвав будь-яку віру в свої слова[3]. Газети повідомили про цей факт без жодних коментарів.

У розумі американця християнство та свобода переплітаються так тісно, що він майже не може уявити собі одне без одного; для цього цей зв'язок не є чимось позбавленим змісту, що надійшло до теперішнього з минулого, чимось таким, що, здавалося б, не живе, а скніє в глибині душі.

Мені випадало зустрічати американців, які згуртовували свої зусилля й кошти для того, щоб послати до нових західних штатів панотців з метою відкрити

[3] Ось як «Нью-Йорк спектейтор» від 23 серпня 1831 року писав про це: «Під час судового засідання з цивільного позову в окрузі Честер (штат Нью-Йорк) через кілька днів було відкинуто свідка, який заявив про те, що він не вірить у Бога. Суддя, який головував на цьому процесі, заявив, що досі він і не підозрював, що людина може не вірити в існування Бога, що саме на цій вірі ґрунтується переконаність у правдивості всіх свідчень свідків на судових процесах і що він не знає жодного випадку в будь-якій християнській країні, де б не віруючому в Бога свідкові дозволили свідчити».

там школи й збудувати церкви. Вони побоюються, що релігія може загубитися в лісах, і тоді народ, якого там стає дедалі більше, не зможе бути таким самим вільним, як той, від якого він походить. Я зустрічав багатих жителів Нової Англії, які полишили свої рідні краї і подалися на береги Міссурі або до прерій Іллінойсу, аби посіяти там зерна християнства та свободи. Отже, в Сполучених Штатах релігійне подвижництво завжди зігрівається вогнем патріотизму. Можна подумати, що ці люди чинять так тільки задля порятунку душі, але це помилкова думка. Вічне життя — це тільки одне з їхніх прагнень. Порозмовлявши з цими місіонерами християнської цивілізації, ви здивуєтеся з того, як часто вони заводять мову про блага цього світу, ви відкриєте для себе політичних діячів там, де сподівалися зустріти релігійних. «Усі американські штати залежать один від одного,— скажуть вони вам,— і якби в західних штатах виникли анархія або деспотичний режим, то республіканські установи, які процвітають на берегах Атлантичного океану, також піддалися б великій небезпеці. Тому ми зацікавлені в тому, щоб релігія була сильна в нових штатах. У цьому разі вони дозволять нам жити вільними».

Так міркують американці. Але цілком зрозуміло, що вони помиляються, але мені щодень Божий з вченим виглядом доводять, що в Америці все добре, крім саме релігійного духу, який викликає в мене стільки захоплення. Мені кажуть, що свободі та щастю роду людського по той бік океану бракує тільки віри в ідею Спінози про вічність світу, а також у гіпотезу Кабаніса про те, що думка зароджується в мозку. Правду кажучи, мені нема чого на це відповісти, крім того, що ті, хто висловлює ці думки, не були в Америці й не бачили ні релігійних, ні вільних народів. Я хотів би з ними порозмовляти після того, як вони там побувають.

У Франції є люди, які розглядають республіканські інститути як тимчасові засоби, що служать втіленню їхніх великих задумів. Вони усвідомлюють, яка велика відстань пролягла між їхніми вадами та злиднями, з одного боку, та могутністю й багатством — з другого, й воліли б заповнити ту безодню. Ці люди перебувають у таких самих взаєминах із свободою, в яких середньовічні ополчення перебували з королем; вони переслідують насамперед свої власні інтереси, хоч і борються під прапором свободи. Республіка, вважають вони, існуватиме довго, й вони встигнуть позбутися вад, які поки що властиві їм. Я пишу не для них. Але є й інші, які в республіці бачать стійке й спокійне суспільство, ту неминучу мету, до якої ідеї та звичаї день у день наближають сучасне суспільство. Ці люди щиро бажають підготувати людину до вільного життя. Й, роблячи нападки на релігійні вірування, вони вдовольняють свої пристрасті, але аж ніяк не свої інтереси. Не свобода, а деспотизм може існувати без віри. Республіка, за яку вони виступають, куди більше потребує віри, ніж монархія, з якою вони борються, а демократична республіка — більше, ніж будь-яка інша. Хіба може суспільство уникнути загибелі, якщо за послаблення політичних зв'язків моральні зв'язки не зміцнюватимуться? І як можна керувати вільним народом, якщо він не слухається Бога?

Про основні причини могутності релігії в Америці

Зусилля, що їх доклали американці, аби відокремити церкву від держави. — Це записано в законах, цьому сприяють громадська думка та старання самих священиків. — Саме цим і пояснюється той великий вплив, який релігія робить на душі американців. — Чому саме цим. — Яке в наші дні природне ставлення людини до релігії. — Які основні й другорядні причини перешкоджають у деяких країнах тому, аби люди ставилися до релігії природно.

Філософи XVIII століття дуже просто пояснювали послаблення релігійних вірувань. Релігійні пориви, казали вони, неодмінно згасають у міру того, як розквітають свобода та знання. Прикро, що факти не підтверджують цю теорію.

В Європі є народи, невіру яких можна порівняти тільки з їхніми затурканістю та невіглаством. У Америці ж один з найвільніших і найосвіченіших народів ретельно відправляє всі релігійні обряди.

Приїхавши до Сполучених Штатів, я найбільше був уражений релігійністю цієї країни. Що довше я там жив, то ліпше розумів, який глибокий вплив справляє ця нова для мене обставина на політику.

Я знав, що в нас релігійність та волелюбність завше віддаляються одна від одної. Тут же я побачив їхній тісний зв'язок: у цій країні вони панують разом.

З кожним днем у мені визрівало бажання збагнути причину цього явища.

Для цього я розмовляв з членами всіх релігійних громад; особливо я прагнув до спілкування із священиками, оборонцями святинь різних вірувань, особисто зацікавленими в їхньому існуванні. Завдяки релігії, яку я сповідую, мені особливо близьким було католицьке духівництво, й я небавом подружив з деякими його представниками. З кожним із них я говорив про те, що мене дивувало, й ділився своїми сумнівами. Я помітив, що всі люди, розходячись тільки в деталях, пояснювали мирний вплив релігії у своїй країні передусім тим, що церква цілком відокремлена від держави. Я можу твердити, не побоюючись помилитися, що під час свого перебування в Америці я не зустрічав жодної людини, чи то був священик, чи то мирянин, яка не поділяла б цей погляд.

Це примусило мене приділити більше уваги, ніж я приділяв раніше, тому місцю, яке посідають американські священнослужителі в політичному житті суспільства. Я з подивом дізнався, що вони не обіймають ніяких державних посад[4]. Я не зустрічав жодного священика, який посідав би адміністративний пост, і відкрив для себе, що вони навіть не обираються до представницьких органів.

У багатьох штатах політична кар'єра їм заборонена законом[5], у всій решті їй перешкоджає громадська думка.

Коли нарешті я взявся до вивчення світогляду та настроїв самого духівництва, я зрозумів, що більшість його представників зі своєї волі тримається осторонь влади й вважає таку відповідальність справою своєї професійної честі.

Я чув, як вони віддають анафемі владолюбність та несумлінність, хоч би за якими політичними переконаннями вони приховувалися. Але з цих промов я дізнався також, що Бог не судить людину за її переконання, якщо вони щирі, а помилки з приводу форми правління не більш грішні, ніж помилки, зроблені під час будівництва будинку чи оранки землі.

Я бачив, як ретельно вони відгороджуються від усіх партій, як глибоко вони зацікавлені у відсутності будь-яких контактів з ними.

Ці факти остаточно переконали мене в тому, що мені казали правду. Тоді мені забаглося вивчити причини цих явищ, і я запитав себе, яким робом зменшення очевидної сили релігії могло призвести до збільшення її реальної могутності. Й я дійшов висновку, що відповідь на це запитання є.

Ніколи уява людини не могла замкнутися в обмежених межах її шістдеся-

---

[4] Не рахуючи тих посад, які багато хто з них обіймає в школах, позаяк більша частина навчання здійснюється в Америці духівництвом.

[5] Див. конституцію Нью-Йорка, ст. 7, § 4
Те саме Північної Кароліни, ст. 31.
Те саме Віргінії.
Те саме Південної Кароліни, ст. 1, § 23.
Те саме Кентуккі, ст. 2, § 26.
Те саме Теннессі, ст. 8, § 1.
Те саме Луїзіани, ст. 2, § 22.
Стаття конституції штату Нью-Йорк проголошує: «Оскільки покликанням священиків є служіння Богові та турбота про настановлення душі, їх не слід відволікати від виконання цих важливих обов'язків; у зв'язку з цим жоден пастор або священик, хоч би до якої секти він належав, не може бути призначеним на ніяку державну, громадську чи військову посаду».

тирічного життя, ніколи її душі не могло вистачити недосконалих радощів цього світу. Серед усіх живих істот тільки людина відчуває природну огиду до життя й водночас пристрасно прагне жити, вона й зневажає життя, й боїться небуття. Під впливом цих різних почуттів її душа прагне до споглядання іншого світу, й шлях до того світу їй показує релігія. Отже, релігія становить собою особливу форму надії, вона так само властива людині, як і звичайна надія. Й якщо люди й віддаляються від релігії, то лише внаслідок розумових помилок та морального насильства над своєю природою. Їхня схильність до релігії нездоланна. Невіра — це виняток з правила, природним станом людини є віра.

Якщо розглядати релігію тільки як одне з породжень людського духу, то можна сказати, що всі релігії черпають частину своєї сили в самій людині. Й так буде завше, така властивість людської природи.

Я знаю, що бувають часи, коли до цього властивого релігії впливу додається штучний вплив законів та матеріальна підтримка влади, яка керує суспільством. В історії були епохи, коли внаслідок тісного зв'язку релігії та уряду люди перебували під гнітом страху й релігії водночас. Але можна сказати, не побоюючись помилитись, що релігія, яка вкладає такий союз, діє так само, як деякі люди: вона жертвує майбутнім задля теперішнього й, хоч і набуває невластиву їй силу, втрачає водночас притаманну їй могутність.

Коли панування релігії спирається тільки на дороге душі кожної людини прагнення до безсмертя, її вплив може бути загальним. Якщо ж релігія об'єднується з урядом, то в неї неминуче виникають вчення, які підходять тільки окремим народам. Так, вступаючи до союзу з політичною владою, релігія збільшує свій вплив на декого, але втрачає надію панувати над усіма.

Доти, поки релігія спирається на почуття, які можуть бути розрадою в будь-якій скорботі, вона здатна привернути до себе душі людей. Якщо ж вона втручається в болісну боротьбу пристрастей нашого світу, їй подеколи доводиться захищати своїх союзників, керуючись вигодою, а не любов'ю; вона змушена розглядати як ворогів і відштовхувати людей часто-густо ще прихильних до неї, хоча вже таких, що вступають у боротьбу з її союзниками. Користуючись матеріальною силою урядів, релігія неодмінно починає викликати таку саму ненависть, як і самі ці уряди.

Гарантією довговічності, здавалося б, глибоко вкорінених сил є тільки світогляд одного покоління, інтереси однієї доби, часто — життя однієї людини. Якийсь один закон може змінити суспільний лад, який видається цілком непохитним і міцним, і слідом за цим може змінитися все.

Будь-яка влада, що панує в суспільстві, є тією чи тією мірою минущою, як і наше життя на землі. Власті швидко змінюють одні одних, як різні турботи повсякденного життя. Ще ніколи не було уряду, який спирався б на постійні схильності людського серця чи на вічні інтереси.

Доти, поки релігія черпає свою силу в почуттях, інстинктах і пристрастях, які відроджуються без змін у всі історичні епохи, вона може не боятися часу чи принаймні її може перемогти тільки нова релігія. Та коли релігія намагається знайти для себе опору в інтересах цього світу, вона стає такою самою вразливою, як і всі земні сили. Поки вона сама, вона може сподіватися на безсмертя. Якщо релігія пов'язує себе з ідеологічною владою, вона поділяє її долю й нерідко гине разом з минущими пристрастями, на які вона спирається.

Отже, союз з політичними силами занадто обтяжливий для релігії. Їй не потрібна їхня допомога, аби вижити, а служіння їм може призвести до її загибелі.

Небезпека, про яку я веду мову, підстерігає релігію в усі часи, але не завше її легко розпізнати.

В одну добу уряд видається вічним, в іншу, навпаки: складається враження, що життя суспільства коротше за життя людини.

За одних конституцій громадяни буцімто перебувають у летаргійному сні, а за інших їх охоплює гарячкове збудження.

Коли уряди видаються сильними, а закони — постійними, люди майже не помічають, яку велику небезпеку становить для релігії союз з владою.

Коли уряди слабкі, а закони — мінливі, цю небезпеку завважують усі, але в цих випадках її часто вже не можна уникнути. Тому треба вміти розпізнавати її заздалегідь.

У міру того як народи переймаються демократичними ідеями й схиляються до республіканського устрою суспільства, союз релігії та влади стає дедалі небезпечнішим: адже настають часи, коли сила перебуватиме то в одних руках, то в інших, політичні теорії змінюватимуть одна одну, люди, закони й навіть конституції зникатимуть або змінюватимуться щоденно. Й усе те відбуватиметься не впродовж якогось періоду, а постійно. Заворушення та нестабільність закладені в природі демократичних республік так само, як заціпеніння та сплячка властиві абсолютним монархіям.

Американці змінюють голову держави кожні чотири роки, кожні два роки вони обирають нових законодавців і щороку змінюють місцеву владу. Політичне життя в Америці постійно зазнає впливу реформаторів. І якби американці не потурбувалися про відокремлення релігії від політики, то яке місце вона могла б посісти посеред думок людей, що постійно змінюються? На що боротьба партій перетворила б ту пошану, яка має віддаватися релігії? Що сталося б з її безсмертям, якби все довкола неї гинуло?

Американські священики першими усвідомили цю істину й узгоджують з нею свою поведінку. Вони збагнули, що для досягнення політичного впливу треба відмовитися від впливу релігії, і вони воліють утратити підтримку влади, ніж відчувати на собі властиві їй мінливості.

Либонь, у Америці релігія не досягає тієї могутності, яку вона мала колись давніше й у деяких народів, але її вплив куди міцніший. Вона спирається тільки на власні сили, яких ніхто не може в неї забрати, вона діє лише в одній певній царині, але охоплює її всю й панує в ній, не докладаючи особливих зусиль.

Я чую голоси, які лунають по цілій Європі: всі оплакують невіру й хочуть знати, яким чином повернути релігії хоч би частину її колишньої могутності.

Я гадаю, що спершу треба ретельно вивчити питання про те, яким є в наші дні *природний стан* людини в царині релігії. Знаючи, на що ми можемо сподіватися й чого нам слід остерігатися, ми ясно побачили б ту мету, до якої маємо прагнути.

Релігії загрожують дві небезпеки: це розколи та байдужість.

У добу палкої побожності людям трапляється відмовлятись від своєї релігії. Але вони скидають з себе іго однієї релігії лишень для того, аби підкоритися владі іншої. Змінюється об'єкт поклоніння, але саме поклоніння не зникає. В таких випадках усі серця відчувають до колишньої релігії чи то палку любов, чи то непримиренну ненависть. Одні з гнівом відвертаються від неї, інші з новою силою прив'язуються до неї; виникають різні вірування, але аж ніяк не невіра.

Одначе все відбувається інакше, коли релігійні вірування непомітно підточуються вченнями, що їх я назвав би заперечувальними. Говорячи про помилковість якоїсь релігії, вони не висувають жодної іншої як справжньої. В таких випадках людський дух переживає вельми глибокі зміни, які не супроводжуються вибухами пристрастей та в яких людина не контролює себе. З'являються люди, які ніби в забутті залишають те, що давало їм найдорожчі сподівання. Підхоплені непомітним рухом, вони не знаходять у собі мужності боротися проти нього й, з прикрістю поступаючись перед ним, відходять від віри, яку любили, і стають на шлях сумнівів, які ведуть їх до розпачу.

У добу, яку я описую, віру полишають не через ненависть, а з байдужості, її не відкидають, а забувають. Не вважаючи віру істинною, невіруюча людина й далі має її за корисну. Вона розглядає релігійні вірування з погляду їхнього впливу на людину й визнає, що вони впливають на звичаї та закони. Вона розуміє, що релігія сприяє злагоді у взаєминах між людьми, що вона нишком готує людину до смерті. Все це примушує її жалкувати за втраченою вірою. Бувши позбавленою добра, цінність якого вона добре усвідомлює, вона побоюється відібрати його в тих, хто ним ще володіє.

Що ж до віруючої людини, то вона аж ніяк не боїться відверто сповідувати свою віру. В тих людях, які не поділяють її релігійних почуттів, вона бачить радше нещасливців, ніж супротивників. Вона добре знає, що їй не треба наслідувати їхній приклад, аби здобути в них пошану, й тому вона ні з ким не воює. Суспільство, в якому вона живе, не видається їй ареною, на якій релігія мусить провадити боротьбу проти безлічі запеклих ворогів, а своїх сучасників вона любить, хоч і засуджує їхні слабкості та сумує через їхні помилки.

Позаяк ті, хто не вірить, не говорять про це вголос, а ті, хто вірить, не приховують цього, громадська думка схиляється на користь релігії: її люблять, підтримують і прославляють. Аби збагнути, якою мірою віра похитнута, треба глибоко проникнути в людські душі.

За цих обставин багато людей, релігійні почуття яких ніколи не остигають, не бачать нічого такого, що могло би їх відвернути від загальноприйнятих вірувань. Інстинктивне відчуття іншого життя веде їх без перешкод до престолу, й їхні душі перебувають під ознакою релігійних заповітів та втіх.

Чому ж описана картина не підходить до нашого суспільства?

Серед нас є люди, які порвали з християнською вірою, але не перейшли ні до жодної іншої. Є й інші люди, які сповнені сумнівів і вже вдають, що вони ні в що не вірять. Крім того, трапляються віруючі, які не відважуються відверто говорити про свою віру.

Посеред цих байдужих послідовників та палких супротивників є, щоправда небагато, глибоко релігійні люди, ладні задля своєї віри подолати всі перепони й знехтувати всі небезпеки. Ці люди доклали відчайдушних зусиль, аби перемогти людську слабкість та піднестися над загальноприйнятими думками. Одначе ці зусилля заводять їх занадто далеко, вони не вміють вчасно зупинитися. Вони бачили, що на їхній батьківщині люди використали свободу передусім для нападу на релігію. Тому вони бояться своїх сучасників і з жахом відвертаються від свободи, до якої ті прагнуть. Оскільки невіра видається їм чимось новим, вони відчувають ненависть до всього нового. Все це означає, що вони ворогують із своєю добою та зі своєю країною й у кожному з наявних світоглядів неодмінно вбачають небезпеку для віри.

Чи таким має бути природне ставлення людини до релігії в наші дні?

Отже, в нашому суспільстві є якась додаткова особлива причина, яка заважає душі людини дотримуватися своєї схильності й спонукає її виходити за межі, в яких їй треба було б залишатися за своєю природою.

Я глибоко переконаний, що такою особливою додатковою причиною є тісний союз політики та релігії.

Європейські атеїсти розглядають віруючих радше як політичних ворогів, ніж як релігійних супротивників. Релігія ненависна їм значно більшою мірою як світогляд партії, ніж як неправильна віра. Священика вони відкидають радше не як представника Бога, а як прихильника певної влади.

Християнство в Європі дозволило втягти себе в тісний союз із земними державцями. Нині, коли їхня влада руйнується, християнство виявляється немовби похованим під її руїнами. Це живий організм, який виявився пов'язаним з мерцями, та варто тільки порвати пута, що стримують його, й він відродиться.

Я не знаю, що треба було б зробити для того, аби надати європейському християнству нової сили. Це підвладне тільки Богові. Але люди можуть принаймні дозволити релігії використати всі ті сили, які в неї ще збереглися.

Як освіта, звички та практичний досвід американців сприяють процвітанню демократичних інститутів

Що становить собою освіта американського народу. — В Сполучених Штатах культура менш глибока, ніж у Європі. — Одначе ніхто не є неуком. — Чим це пояснюється. — У Західних малонаселених штатах ідеї поширюються з дивовижною швидкістю. — Американці черпають більше користі з практичного досвіду, ніж з книжкових знань.

У цій книзі я багато разів говорив читачеві про те, наскільки традиції американців та їхня освіта важливі для збереження їхніх політичних інститутів. Тому мені залишається додати лише трохи.

Досі в Америці дуже мало знаменитих письменників, там нема великих істориків, поетів. Американці дивляться на літературу у повному розумінні цього слова з деякою зневагою. В якомусь пересічному європейському містечку щороку виходить більше літературних творів, ніж у всіх двадцяти чотирьох штатах, разом узятих.

Американському розумові чужі загальні ідеї, він зовсім не прагне до теоретичних відкриттів. Цьому сприяють американська політика та промисловість. У Сполучених Штатах постійно створюються нові закони, але ще не знайшлося великого вченого, який вивчив би їхні основні принципи.

Американці мають юрисконсультів та коментаторів, але вони не мають публіцистів. У політиці вони дають радше приклади, ніж уроки.

Те саме можна сказати про ремесла та промисловість.

В Америці вміло використовують європейські винаходи, вдосконалюють їх і чудово пристосовують до місцевих умов. Американці винахідливі, але вони не займаються промисловістю з теоретичного погляду. В цій країні є добрі робітники, але мало творців. Фултонові довелося довгі роки віддавати свій талант іншим народам, перш ніж він зміг знайти йому застосування в своїй країні.

Тому, хто хоче зрозуміти, в якому стані перебуває освіта англоамериканців, треба розглянути це питання з двох боків. Якщо він цікавитиметься тільки вченими, то його здивує їхня нечисленність; якщо ж він стане шукати неосвічених людей, то американський народ видасться йому найосвіченішим на землі. Все населення перебуває між цими двома крайнощами, про що я вже зазначав раніше.

У Новій Англії кожен громадянин має перші навики людських знань, крім того, його навчають доктрині та доказам його релігії, знайомлять з історією його батьківщини та з основними засадами конституції, за якою вона живе. В Коннектикуті та в Массачусетсі рідко можна знайти людину, яка не знала б, хоч і не дуже глибоко, всіх цих речей. Людина, яка з ними зовсім не обізнана,— в якомусь сенсі феномен.

Порівнюючи грецькі та римські республіки з американськими, я бачу в перших рукописні бібліотеки й неосвічені народи, а в других — тисячі газет, що розходяться по цілій країні, й освічений народ. І коли я думаю про всі ті зусилля, які робляться досі для того, щоб судити про одних, спираючись на те, що відомо про інших, і намагатися передбачити те, що відбудеться в наші дні, виходячи з того що відбувалося дві тисячі років тому, мені хочеться спалити всі мої книжки й застосовувати до такого нового суспільного стану тільки нові ідеї.

Втім, не треба гадати, ніби все те, що я кажу про Нову Англію, однаковою мірою поширюється на весь Союз. Що далі на Захід чи на Південь, то нижчий рівень освіченості. В штатах, сусідніх з Мексиканською затокою, трапляються,

як і в нас, люди, яким чужі знання, проте в Сполучених Штатах не знайдеться жодного округу, де панувало б неуцтво. Причина цього проста: європейські народи почали свій шлях у пітьмі та варварстві й рухалися до культури та освіти. Їхні успіхи були нерівні: одні рухалися швидше, інші — повільніше, деякі зупинилися й досі перебувають у сплячці.

У Сполучених Штатах усе було інакше. Англоамериканці приїхали на землю, на якій живуть їхні нащадки, вже культурними людьми. Їм не треба було вчитися, досить було не забувати. И сини цих самих американців щороку везуть до пустельних місць разом із своїми житлами вже набуті знання та пошану до пізнання. Завдяки отриманому вихованню вони усвідомлюють користь освіти та способи передавати нагромаджені знання своїм дітям. У Сполучених Штатах суспільство не переживало дитячої пори, воно одразу ж досягло зрілого віку.

Американці ніколи не вживають слова «селянин». Це пов'язано з тим, що в них немає поняття, яке означає це слово. В них не збереглися споконвічна затурканість села, ні його простота, ні основні його ознаки, й вони не знають ні чеснот, ні вад, ні грубих звичаїв, ні наївних принад культури, що зароджується.

На далеких околицях федеральних штатів, віддалік від суспільства, в глушині живе мужнє плем'я першопрохідців. Утікаючи від убогості, яка загрожує їм у батьківському домі, вони безстрашно вирушають у незаселені частини Америки для того, аби знайти там собі нову батьківщину. Прибувши на місце, де він збирається поселитися, піонер спершу зрубує кілька дерев і будує хижку під покривом гілок. Немає нічого вбогішого, ніж ці самотні житла. Мандрівець, який наближається до такої оселі ввечері, ще здалеку помічає крізь стіни сяйво полум'я вогню, а вночі, коли здіймається вітер, він чує шелест листяної покрівлі. Як не подумати, що в цій жалюгідній хижці знайшли собі притулок грубість і неуцтво? Одначе не слід оцінювати піонерів за їхніми житлами. Їх оточує дика й незаймана природа, але самі вони несуть у собі наслідок вісімнадцятистолітнього досвіду та праці. Вони носять міський одяг, говорять міською мовою, обізнані з минулим, цікавляться майбутнім, розмірковують про теперішнє. Це культурні люди, які змушені впродовж якогось часу жити в лісах, і вони заглиблюються в лісові нетрища Нового Світу, несучи з собою Біблію, сокиру та газети.

Важко собі уявити, з якою небаченою швидкістю в цих пустельних краях поширюються ідеї[6].

Я не гадаю, що в найосвіченіших і найбільш заселених кантонах Франції можна спостерігати таке саме пожвавлене інтелектуальне життя[7].

Немає сумніву, що в Сполучених Штатах навчання народу значно сприяє збереженню демократичної республіки. І я вважаю, що так буде скрізь, де навчання, яке освічує розум, не буде відірване від виховання, що формує звичаї. Водночас я не схильний перебільшувати значення цього позитивного факту, й,

[6] Я почасти об'їхав кордон Сполучених Штатів на відкритому повозі, який називають поштовим. Ми швидко їхали день і ніч по ледь помітних шляхах посеред безмежних зелених лісів. Коли ставало зовсім темно, мій провідник запалював гілки модрини, й ми їхали далі при цьому світлі. Час від часу ми проїздили повз хижки, що стояли в лісі, це були поштові станції. Поштар кидав під двері цих халупок великі згортки листів, і ми їхали далі чвалом. Жителі довколишньої місцевості самі мають приходити по свою кореспонденцію.

[7] 1832 року кожен житель Мічигану заплатив за поштові перевезення 1 франк 22 сантими, а кожен житель Флориди — 1 франк 5 сантимів (див.: Національний календар, 1833. — С. 244). Того самого року кожен житель Північного департаменту заплатив за те саме державі 1 франк 4 сантими (див.: Генеральний звіт управління фінансів, 1833. — С. 623). Але треба враховувати, що в Мічигані в той час проживало тільки сім жителів на квадратне льє, а в Флориді — п'ять, там була менше поширена шкільна освіта, а ділове життя було менш активне, ніж у більшості інших штатів Союзу. Північний же департамент Франції, в якому налічується 3400 жителів на квадратне льє, становить собою одну з найосвіченіших і промислово найрозвинутіших частин країни.

так само як багато європейців, я далекий від думки, що варто тільки навчити людей читати та писати, як вони стануть одразу ж громадянами.

Основним джерелом справжніх знань є досвід, і, якби американці поступово не звикли самі керувати своїми справами, книжкові знання, які вони мають, не допомогли б їм нині домагатися успіху в цьому. Я довго жив серед американців і завжди із захопленням ставився до їхнього досвіду й здорового глузду.

Не треба говорити з американцем про Європу, в такій розмові в нього звичайно виказує себе упередженість та безглузда пиха. В цьому плані він задовольняється загальними й невизначеними ідеями, на яких будуються розмірковування неуків у всіх країнах. Але поговоріть з ним про його країну, й ви побачите, як одразу ж розвіється хмарка, що затягувала його розум: його мова стане такою самою ясною, чіткою й точною, як і його думки. Він розповість вам про свої права й кошти, до яких він мусить удаватися, щоб ними користуватися, пояснить, що визначає політичне життя в його країні. Ви пересвідчитеся, що він знає правила управління та дії законів. Усі ці практичні знання та ясні поняття почерпнуті жителем Сполучених Штатів не з книжок. Його шкільна освіта, можливо, підготувала цього жителя до їх сприйняття, але не вона їх йому дала.

Американці пізнають закони, беручи участь у законодавчій діяльності, вони знайомляться з формами управління, беруть участь у роботі органів влади. Велика справа громадського життя здійснюється день у день на їхніх очах, і можна сказати, що вона робиться їхніми руками.

У Сполучених Штатах усе виховання людей має політичне спрямування, в Європі ж його основною метою є підготовка до приватного життя. Участь громадян у справах країни така незначна, що немає потреби турбуватися про неї заздалегідь. Порівнюючи ці два суспільства, можна побачити навіть зовнішній бік цих відмінностей.

Ми в Європі часто вкраплюємо думки та звички приватного життя в громадське життя і, позаяк нам рідко випадає переходити від родинного життя до управління державою, ми часто обговорюємо великі громадські інтереси так, буцімто ми розмовляємо з друзями.

Що ж до американців, то вони, навпаки, майже завше переносять звички громадського життя до приватного життя. В них у шкільних іграх можна побачити виставу про присяжних, а в організації бенкету — парламентські форми.

Про те, що закони ліпше, ніж природні умови, служать зміцненню демократичної республіки в Сполучених Штатах, а звичаї ще важливіші, ніж закони

Усі народи Америки мають демократичний суспільний лад. — Але демократичні установи процвітають тільки в англоамериканців. — Південноамериканські іспанці, які живуть у таких самих сприятливих природних умовах, як і англоамериканці, не можуть пристосуватися до життя в умовах демократичної республіки. — Мексика, яка запозичила конституцію Сполучених Штатів, також не може цього зробити. — Англоамериканцям із Заходу демократичний суспільний лад менше підходить, ніж їхнім співгромадянам із Сходу. — Причини цих відмінностей.

Я вже вів мову про те, що існування демократичних установ у Сполучених Штатах Америки пояснюється обставинами, законами та звичаями[8].

Більшість європейців знають тільки про першу з цих трьох причин і приписують їй вирішальне значення, що не відповідає правді.

---

[8] Хочу нагадати читачеві загальний сенс, який я вкладаю в слово «звичаї»: під цим словом я розумію сукупність розумових та моральних схильностей людей, які відбиваються в громадському житті.

Справді ж, англоамериканці принесли до Нового Світу соціальну рівність. Серед них ніколи не було ні простолюдинів, ні шляхтичів, їм були чужі забобони, пов'язані з народженням чи з фахом. У такому суспільному ладі, що грунтується на рівності, демократія виникла, не наштовхуючись ні на жодні перешкоди.

Одначе це явище властиве не тільки Сполученим Штатам. Майже всі колонії Америки були засновані рівноправними людьми або людьми, які стали такими, живучи в колоніях. У жодній частині Нового Світу європейцям не вдалося створити аристократію.

Водночас демократія процвітає тільки в Сполучених Штатах.

Американському Союзові не потрібно боротися з ворогами, він сам посеред пустельних земель, наче острів в океані.

Але ж іспанці в Південній Америці також не мають ворогів, а проте вони мають армії. За відсутності чужоземних ворогів вони воюють між собою. Й тільки демократична республіка англоамериканців досі не знала війни.

Територія Союзу становить собою обмежене поле діяльності, вона дає неосяжний простір для застосування праці й умінь людини. Тому на місце честолюбності там приходить прагнення до багатства, й добробут притлумлює партійні пристрасті.

Але в якій частині світу можна знайти такі найменш заселені й найродючіші землі, найбільші річки, незаймані й невичерпні багатства, якщо не в Південній Америці? Та все ж таки демократія там не приживається. Якби для щастя народам досить було б жити в якомусь куточку землі й мати змогу безперешкодно розселятися на незайнятих землях, південноамериканці не могли б нарікати на свою долю. Й навіть якби вони не домоглися такого добробуту, як жителі Сполучених Штатів, то вже європейські народи мали б їм заздрити. Але ж немає на землі нещасливіших народів, ніж народи Південної Америки.

Отже, природні умови не призводять до схожих наслідків у Південній та Північній Америці. До цього треба додати, що все, що вони привели на світ Божий у Південній Америці, далеко відстає від того, що є в Європі, де природні умови прямо протилежні. Отже, природні умови не так дуже впливають на долю народів, як дехто вважає.

Мені випадало зустрічати в Новій Англії людей, ладних кинути батьківщину, де вони могли б жити забезпечено, й вирушити в пошуки щастя до пустельних місць. Я також бачив, як французьке населення в Канаді скупчується на невеликій території (яка для нього аж занадто мала), хоча поруч є незаселені землі. Й тимчасом як іммігрант із Сполучених Штатів купував величезну ділянку землі за гроші, зароблені впродовж кількох днів, канадієць платив за свою землю так само дорого, ніби він жив у Франції. Так природа, надаючи європейцям простори Нового Світу, пропонує їм багатства, які вони не завше вміють використовувати.

Я бачу в інших американських народів ті самі умови для процвітання, що й у англоамериканців, за винятком їхніх законів та їхніх звичаїв, і ці народи скніють. Отже, закони та звичаї англоамериканців є головною причиною їхньої величі, тією засадничою причиною, яку я шукаю.

Я зовсім не хочу сказати, що американські закони бездоганні, я зовсім не думаю, що їх можна застосувати до всіх демократичних суспільств. Серед них є такі, які видаються мені небезпечними навіть у Сполучених Штатах.

Одначе не можна спростувати той факт, що американське законодавство, взяте в цілому, чудово відбиває дух народу, яким воно покликане керувати, та природу країни.

Американські закони добрі, й саме цим значною мірою пояснюються успіхи

демократичного правління в країні, але я не думаю, що вони є головною причиною цих успіхів. Вони, на мою думку, навіть більше впливають на соціальний добробут американців, ніж сама природа, але ще дужче, гадаю, на нього впливають їхні звичаї.

Безперечно, федеральні закони становлять собою найважливішу частину американського зводу законів.

Мексика живе в таких самих сприятливих природних умовах, що й англо-американський Союз, запозичила його закони, одначе вона не може пристосуватися до демократичного правління.

Це наводить на думку, що, крім природних умов та законів, є ще якийсь чинник, що забезпечує успіх демократичного правління в Сполучених Штатах.

І є інші докази цього. Майже всі громадяни Союзу походять від одного народу. Вони говорять однією мовою, однаково моляться Богові, живуть у однакових умовах, коряться одним законам.

Чому ж між ними складаються такі помітні відмінності?

Чому на Сході Союзу республіканське правління сильне, впорядковане й діє зріло та неквапливо? Що накладає на всі його дії відбиток мудрості та довговічності?

І навпаки, чим пояснити, що на Заході влада, здавалося б, діє навмання?

Чому там у справах спостерігається якийсь безлад, нетерплячість, можна навіть сказати, метушня, які не обіцяють нічого доброго в майбутньому?

Зараз я порівняю англоамериканців не з іншими народами, а одну їхню частину з іншою й стараюся зрозуміти причину такої їхньої несхожості. Пояснення, пов'язані з природними умовами та відмінностями в законах, тут не підходять. Треба знайти іншу причину, й знайти її можна тільки в звичаях.

Найтриваліший досвід демократичного правління англоамериканці нагромадили на Сході. Саме там зародилися найсприятливіші для цього звички та ідеї. Поступово демократія наситила там звичаї, світогляди, традиції; вона спостерігається в будь-яких царинах громадського життя так само, як і в законах. Саме на Сході навчання письма та практичне виховання народу досягали найбільшої досконалості, саме там релігія стала невіддільною від свободи. А що становлять собою всі ці звички, світогляд, вподобання та вірування, якщо не те, що я загалом називаю звичаями?

На Заході, навпаки, багато з цих сприятливих чинників ще відсутні. Чимало американців із західних штатів народилися в лісах, і до культури, яку їм передають батьки, прилучаються уявлення та звичаї дикого життя. Там люди не можуть контролювати один одного, позаяк вони погано один одного знають. Отже, в населення Заходу проступають якоюсь мірою недосвідченість та звичаї, які ще не встоялися, властиві нецивілізованим народам. І хоч складові елементи, з яких будується суспільство західних штатів, не нові, вони утворюють там несподівані поєднання.

Отже, передусім завдяки звичаям американці, які живуть у Сполучених Штатах, єдині з усіх американців здатні витерплювати панування демократії. Саме завдяки звичаям усі демократичні суспільства, створені англоамериканцями, загалом упорядковані й процвітають.

Тож європейці перебільшують вплив географічного розташування на тривалість демократичних установ. Вони надають занадто великого значення законам та недооцінюють звичаї. Безперечно, ці три основні причини сприяють встановленню й розвиткові американської демократії, але якби треба було вказати на роль кожної з них, я би сказав, що географічне розташування менш важливе, ніж закони, а закони менш істотні, ніж звичаї.

Я певен, що найвдаліше географічне розташування й найліпші закони не мо-

жуть забезпечити існування конституції всупереч панівним звичаям, тимчасом як завдяки звичаям можна почерпнути користь із найнесприятливіших географічних умов і з найгірших законів. Звичаї мають особливе значення — ось той незаперечний висновок, до якого постійно підводять дослідження та досвід. Цей висновок видається мені найважливішим наслідком моїх спостережень, усі мої роздуми ведуть до нього.

Мені залишається додати до сказаного лише кілька слів.

Якщо в цій книжці мені не пощастило передати читачеві мою переконаність у важливості практичного досвіду американців, їхніх звичок та світогляду, одне слово — їхніх звичаїв для існування американських законів, отже я не досяг головної мети, яку ставив перед собою в процесі роботи.

Чи могли б закони та звичаї забезпечити існування демократичних інститутів не тільки в Америці, а й в інших країнах?

Якби англоамериканці жили в Європі, їм довелося б змінити свої закони. — Треба розрізняти демократичні установи та американські установи. — Можна створити демократичні закони, ліпші чи принаймні відмінні від тих, за якими живе американське суспільство. — Приклад Америки тільки доводить, що не варто втрачати надію на встановлення демократії шляхом ухвалення законів та виховання звичаїв.

Я вже вів мову про те, що закони як такі, а також звичаї важливіші для існування демократичних установ у Сполучених Штатах, ніж природа країни.

Але чи випливає з цього, що ці два чинники, перенесені на інший ґрунт, збережуть свою силу? Природні умови не можуть замінити собою закони та звичаї, але чи можуть ці останні замінити природні умови?

Легко помітити, що в цьому разі ми не можемо навести доказів: у Новому Світі живуть не тільки англоамериканці, а й інші народи. Оскільки вони живуть у однакових природних умовах, я мав змогу порівняти їх.

Але за межами Америки немає жодного народу, який, не маючи таких самих сприятливих природних умов, що й англоамериканці, створив би такі самі закони та звичаї.

Отже, ми не маємо об'єкту для порівняння, ми можемо тільки робити припущення.

Я гадаю, що насамперед треба ретельно розрізняти установи Сполучених Штатів і демократичні установи взагалі.

Коли я подумки озираю Європу, її великі народи, її численні міста, її величезні війська, коли розмірковую про труднощі її політики, я не можу собі уявити, щоб навіть англоамериканці, якби вони переселилися на нашу землю із своїми ідеями, релігією, звичаями, змогли жити, не піддавши свої закони глибоким змінам.

Але можна припустити можливість існування в якогось народу демократичного суспільства, організованого інакше, ніж американське.

Хіба не можна уявити собі правління, що ґрунтується на реальній волі більшості, яка, одначе, подолала властивий їй інстинкт рівності для досягнення порядку та стабільності держави й передала всю повноту виконавчої влади одній родині або одній людині? Хіба не можна уявити собі демократичне суспільство, в якому народні сили були б більш централізовані, ніж у Сполучених Штатах, а вплив народу на суспільні справи відбувався більш опосередковано та м'якше, але в якому водночас кожен громадянин, який має певні права, по-своєму брав участь у процесі управління?

Побачене в Америці наводить мене на думку, що в іншій країні могли б існу-

вати такі самі демократичні установи, якби вони були обережно впроваджені в суспільство й поступово, крок за кроком, зрослися з традиціями та поглядами народу.

Якби закони Сполучених Штатів були єдино можливими демократичними законами або найдосконалішими у світі, я міг би згодитися з висновком, що їхній успіх доводить тільки успіх демократичних законів взагалі, навіть у країні з менш сприятливими природними умовами.

Але оскільки американські закони видаються мені в багатьох відношеннях невдалими, і я легко можу уявити собі інші демократичні закони, природні особливості країни не правлять для мене доказом того, що демократичні установи не можуть успішно функціонувати в країні, де за менш сприятливих природних умов закони вдаліші.

Якби американці відрізнялися від жителів інших країн, якби завдяки їхньому суспільному ладу в них виникли звички та переконання, протилежні тим, які виникають у європейців за такого самого суспільного ладу, то з діяльності американських демократичних громад не можна було б судити про життя інших демократичних громад.

Якби американці мали ті самі схильності, що й усі інші народи, які живуть у демократичному суспільстві, а їхні законодавці поклалися б на природні умови країни та на сприятливі обставини, аби тримати ці схильності в потрібних межах, то процвітання Сполучених Штатів пояснювалися б тільки зовнішніми причинами й не могли би правити за приклад для народів, які бажають іти їхнім шляхом, але не мають тих самих сприятливих умов.

Одначе жодне з цих припущень не підтверджується фактами.

Я зустрічав у Америці ті самі пристрасті, що їх ми спостерігаємо в Європі. Одні з них пояснюються природою людської душі, інші — демократичним ладом суспільства.

Так, я зустрічав у американців душевне збудження, властиве людям, які живуть у приблизно рівних умовах і мають однакові можливості для піднесення. Я бачив там демократичне почуття заздрості, яке виказує себе в найрізноманітніших формах. Я помітив, що американський народ часто виказує в справах велику самовпевненість і цілковите неуцтво, й дійшов висновку, що в Америці, як і в нас, люди так само недосконалі й піддаються тим самим халепам.

Але коли я пильніше вдивився в суспільний лад, я одразу ж побачив, що американці доклали великих зусиль для того, аби подолати ці слабкості людської душі, виправити природні недоліки демократії, й домоглися в цьому успіху.

Різні закони місцевого управління становлять собою, як мені здалося, межі, які залишають мало місця для неспокійної честолюбності громадян і обертають демократичні пристрасті, що могли б зруйнувати державу, на загальну користь. На мою думку, американським законодавцям вдалося успішно протиставити ідею права почуттю заздрості, незмінність релігійної моралі постійному рухові в політичному житті, практичний досвід народу його теоретичному неуцтву, звичку до ділового життя невгамовності бажань.

Ми бачимо, що в боротьбі з небезпеками, які породжує їхня конституція та політичні закони, американці не стали покладатися на природу країни. Вони поки що єдині серед усіх народів, які живуть у демократичному суспільстві, знайшли ліки від недуг, що вражають ці народи. Й хоч їхній досвід був перший, він виявився вдалим.

Звичаї та закони, створені американцями, не є єдино можливими в демократичному суспільстві, але американці показали, що встановлення демократії за допомогою законів та звичаїв — не безнадійна справа.

І якщо інші народи запозичать у американців цю загальну плідну ідею, не

наслідуючи їх сліпо в її конкретному втіленні, й спробують стати гідними того суспільного ладу, який посилає нині людям саме Провидіння для того, щоб уникнути деспотизму та анархії, що загрожують їм, то нема жодних причин вважати, що на них чекають поразки. Організація та встановлення демократії в християнському світі — це велика проблема нашого часу. Звісно, американці не розв'язали цієї проблеми, одначе вони дають корисні уроки тим, хто хоче її розв'язати.

Значення сказаного для Європи

Легко зрозуміти, з якої причини я вдався до опису цього досліду. Питання, яке я вивчав, стосується не самих тільки Сполучених Штатів, а всього світу, воно стосується не одного народу, а цілого людства.

Якби народи, які живуть у демократичному суспільстві, могли зберегти свободу, тільки живучи в пустельних місцях, то людство не мало б майбутнього: адже люди швидко рухаються до демократії, а пустельні місця заселяються.

Якби закони та звичаї справді не могли б забезпечити існування демократичних установ, що залишилося б народам, окрім деспотизму однієї людини?

Я знаю, що в наші дні чесні люди не бояться майбутнього. Вони втомилися від свободи й хотіли б відпочити віддалік від пов'язаних з нею потрясінь.

Та ці люди не розуміють, до чого вони прагнуть. Поринувши в спогади, вони оцінюють абсолютну владу за її минулим, а не за тим, якою вона могла б стати в теперішньому. Якби в європейських демократичних країнах було встановлено абсолютну владу, вона, безперечно, прийняла б нові форми й набула б рис, незнайомих нашим предкам.

Були часи, коли в Європі закон та злагода народу наділяли королів майже безмежною владою. Одначе королі майже ніколи не мали можливості скористатися нею.

Я не вестиму мову про прерогативи шляхти, впливу королівського двору, права корпорацій та привілеї провінції, хоча всі вони пом'якшували дії влади й підтримували в народі дух протистояння.

Крім цих політичних інститутів, які, з одного боку, обмежували свободу приватних осіб, а з іншого — підтримували в душах любов до неї й користь яких у цьому плані цілком зрозуміла, були світогляди та звичаї, що ставили перед королівською владою менш звичні, але не менш могутні перепони.

Релігія, любов посполитих, сердечність монарха, честь, дух родини, погляди провінцій, звичаї та громадська думка зменшували владу короля й оточували її невидимими межами.

За тих часів суспільний лад був деспотичним, але звичаї — вільними. Монархи мали право, але не мали ні змоги, ні бажання робити все, що їм заманеться.

Що ж залишилося нині від тих бар'єрів, які перешкоджали виникненню тиранії в минулому?

Релігія втратила свій вплив на душі, й у такий спосіб знищена найвиразніша риса, яка розділяла добро й зло. У світі моралі все сумнівне й хистке, і королі та народи діють у ньому наосліп, і ніхто не знає природних меж деспотизму та розбещеності.

Тривалі революції назавше поклали край пошані, яка виявлялася до монархів. Ці останні, не відчуваючи до себе громадської пошани, можуть тепер без страху п'яніти від влади.

Королі, які відчувають до себе любов народу, великодушні, позаяк вони впевнені в своїй силі; вони дорожать любов'ю своїх посполитих, бо вона зміцнює

їхній трон. І тоді між монархом та народом виникають теплі почуття, що нагадують ті, які панують у родині. Посполиті, хоч і нарікають на короля, та все ж відчувають прикрість, коли він буває не задоволений ними, а монарх карає їх упівсили, як батько карає своїх дітей.

Та коли авторитет королівської влади зникає у вихорі революцій, коли королі, що часто змінюються на троні, один за одним показують народові немічність *закону* і тріумф *грубої сили*, люди починають бачити в монархові не батька держави, а жорстокого володаря. Якщо він слабкий, його зневажають, якщо сильний — ненавидять. Сам він сповнюється гніву й страху, почуває себе завойовником у власній країні й поводиться із своїми посполитими як з переможеними.

Коли провінції та міста були чимось на взірець окремих країн у межах єдиної вітчизни, вони мали свої характерні особливості, які спонукали їх повставати проти загального духу поневолення. Сьогодні ж частини однієї імперії не мають ні вольностей, ні звичаїв, ні власних поглядів, вони втратили навіть пам'ять про своє минуле та свої назви. Всі вони звикли коритися одним законам, і пригнічувати їх усіх разом так само легко, як і одну з них окремо взяту.

У той час коли шляхта мала владу, а також тривалий час по тому, як вона її втратила, честь аристократа надавала надзвичайної сили опорові окремих особистостей.

У той час були люди, в яких, незважаючи на їхню немічність, зберігалося піднесене уявлення про свою індивідуальну цінність, і вони наважувалися самотужки протистояти тискові державної потуги.

Але в наші дні, коли завершується змішання всіх класів, коли індивідуум дедалі більше й більше розчиняється в натовпі й легко губиться в загальній пересічності, коли честь монарха майже втратила своє значення, а чеснота не прийшла їй на зміну, ніщо більше не підносить людину. Й хто може сказати, до якої межі дійдуть вимоги влади та поступки, продиктовані безсиллям?

Поки був живий дух родини, людина, яка вступала в боротьбу з тиранією, ніколи не залишалася на самоті, її оточували члени родини, друзі, пов'язані з багатьма поколіннями її сім'ї, близькі. Й навіть якщо вона була позбавлена цієї підтримки, вона діяла, відчуваючи підтримку предків та задля нащадків. Але як може зберегтися дух сім'ї за часів, коли дробляться спадкові володіння й за короткий термін гаснуть великі роди?

Яку силу можуть зберегти звичаї народу, обличчя якого цілком змінилося й далі змінюється, в якого будь-які прояви тиранії вже мають прецедент, а будь-яким уявним злочинам можна знайти приклад у реальному житті, народ, у якого нема нічого такого давнього, що було б страшно знищити, й для якого нема нічого такого нового, чого він не наважився б здійснити?

Який опір можуть учинити звичаї, які вже зробили стільки поступок? Чого варта сама громадська думка, коли немає й *двадцяти* чоловік, згуртованих спільною метою, коли не знайдеш жодної людини, жодної сім'ї, жодного гурту, жодного класу, жодної вільної асоціації, які могли б цю громадську думку репрезентувати або впроваджувати в дію?

Коли всі громадяни однаково слабкі, убогі та самотні, й кожен з них може протиставити організованій силі уряду тільки свою немічність?

Аналогію того, що могло б у такому разі статися з нами, треба шукати аж ніяк не в новій історії. Слід, очевидячки, вивчити пам'ятки античності й саме страшні століття римської тиранії з їхніми розбещеними звичаями, знищеною пам'яттю, скаліченою мораллю, нестійкими світоглядами, з прогнаною із законів свободою, що не знаходила собі пристановища. Оскільки ніщо не оберігало громадян і самі вони були не спроможні себе захистити, людська природа за-

знала спотворення, й монархи радше випробовували терпіння неба, ніж своїх посполитих.

Ті, хто сподівається відновити монархію Генріха IV чи Людовіка XIV, видаються мені сліпцями. Щодо мене, то коли я бачу той стан, якого вже досягли багато європейських народів, а також той, до якого йдуть усі інші, я приходжу до думки, що невдовзі вони не матимуть іншого вибору, крім демократичної свободи або тиранії цезарів.

Хіба це не заслуговує на роздуми? Якщо люди справді досягли такого порога, за яким усі вони чи то стануть вільними, чи то перетворяться на рабів, чи то набудуть рівних прав, чи то будуть позбавлені всіх прав, якщо в тих, хто керує суспільством, є тільки два шляхи: поступово піднести натовп до свого рівня або позбавити всіх громадян людського обличчя,— хіба цього замало, аби подолати багато сумнівів, заспокоїти сумління багатьох людей та підготувати всіх до потреби добровільно принести великі жертви?

Хіба не варто в такому разі розглядати поступовий розвиток демократичних установ та звичаїв не як найліпший, а як єдиний, що ми маємо, засіб для збереження свободи? Й навіть не відчуваючи любові до демократичного правління, хіба ми не прийдемо до переконання в необхідності його встановлення, позаяк це найліпше й найчесніше розв'язання проблем сучасного світу?

Нелегко залучити народ до управління, ще важче дозволити йому нагромадити досвід і виховати в нього ті почуття, яких йому бракує, щоб робити це добре.

Безперечно, бажання демократії мінливі, її представники грубі, закони недосконалі. Одначе, якщо насправді невдовзі не буде ніякої середини між пануванням демократії та гнітом однієї людини, хіба ми не повинні всіма силами прагнути до першої, замість того щоб добровільно підкоритися другому? Й якщо врешті-решт ми прийдемо до повної рівності, хіба не ліпше бути зрівняними свободою, ніж деспотизмом?

Ті, хто, прочитавши цю книжку, дійдуть висновку, ніби я написав її для того, аби запропонувати всім народам, які живуть у демократичному суспільстві, запровадити в себе такі самі закони й поширити такі самі звичаї, як у американців, припустяться великої помилки. Це означало б, що вони захопилися формою й не сприйняли саму суть моєї думки. Я ставив собі за мету на прикладі Америки показати, що завдяки законам та особливо звичаям народ, який живе в демократичному суспільстві, може зберегти свободу. Я далекий від думки, що ми маємо наслідувати приклад американської демократії й копіювати засоби, якими вона скористалася для досягнення своєї мети. Я добре знаю, що дуже впливає на політичний лад країни її природа та історія, і я вважав би за велике нещастя для людства, якби скрізь поширилася одноманітна форма свободи.

Але я гадаю, що коли ми не зуміємо поступово впровадити й зміцнити демократичні інститути й якщо ми відмовимося від думки про потребу прищепити всім громадянам ідеї та почуття, які спершу підготують їх до свободи, а відтак дозволять нею користуватися, то ніхто не буде вільним — ні буржуазія, ні аристократія, ні бідні, ні багаті. Всі рівною мірою потраплять під гніт тиранії. Й я передбачаю, що коли з часом ми не зможемо встановити мирну владу більшості, то всі ми рано чи пізно опинимося під *необмеженою* владою однієї людини.

Розділ X

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА МОЖЛИВОГО МАЙБУТНЬОГО ТРЬОХ РАС, ЯКІ НАСЕЛЯЮТЬ ТЕРИТОРІЮ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ

Основне завдання, яке я ставив перед собою, виконане. Я показав, принаймні наскільки це було в моїх силах, що становлять собою закони американської демократії, познайомив читача з американськими звичаями. Я міг би на цьому поставити крапку, але читачеві, либонь, могло б видатися, що я не цілком виправдав його сподівання.

Америка — країна не тільки глибокої та цілковитої демократії, і народи, які її населяють, можна розглядати з багатьох поглядів.

На сторінках цієї книги мені часто випадало, в зв'язку з моєю темою, вести мову про індіанців та негрів, але я жодного разу не мав можливості зупинитися на цьому питанні й показати, яке місце займають ці дві раси в тому демократичному суспільстві, яке я описував. Говорячи про дух та закони, покладені в засади американської федерації, я тільки мимохідь і вельми неповно згадував про небезпеки, що загрожують їй. Я не міг детально проаналізувати ймовірність її тривалого існування, яке залежить не лише від законів та звичаїв. Говорячи про об'єднані республіки, я жодного разу не робив прогнозів з приводу стабільності республіканської форми правління в Новому Світі. Я часто-густо згадував про комерційну діяльність, що процвітає в Америці, та не мав змоги розгляну-ти майбутнє американського народу в цьому плані.

Усі ці питання дотичні до моєї теми, але не входять до неї, вони властиві американському суспільству, але не демократії. Я ж хотів передусім описати саме демократію. Тому на початку мені довелося обійти ці питання, та, завершуючи своє дослідження, я мушу до них повернутися.

Територія, яку посідає або на яку претендує нині американський Союз, простягається від Атлантичного океану до берегів Південного моря. Вона займає весь континент, від сходу до заходу, на півдні сягає тропіків, а на півночі — середини арктичної криги.

Люди, які населяють цей простір, не є, як європейці, представниками однієї раси. З перших кроків ми там стикаємося з трьома зовсім різними, я навіть сказав би ворожими, расами. Виховання, закони, походження й навіть зовнішній вигляд поставили між ними майже нездоланні перепони. З примхи долі вони живуть поруч, але не можуть злитися докупи, згуртуватися, й кожна з цих рас іде своїм шляхом.

Серед цих таких різних людей на першому місці стоїть біла людина, європеєць, найосвіченіший, найсильніший, найщасливіший. Це людина в повному розумінні слова. Нижче за неї стоять негри та індіанці.

Дві ці знедолені раси не мають нічого спільного ні в походженні, ні в зовнішніх рисах, ні в мові, ні в звичаях. Єдине, що їх об'єднує,— це їхні страждання. Й та й та займають залежне становище в своїй країні, обидві відчувають на собі гніт тиранії. Й хоч їхні нещастя неоднакові, відповідальність за них лягає на одних і тих самих людей.

Спостерігаючи те, що відбувається в світі, можна дійти до думки, що європеєць займає стосовно людей інших рас таку саму позицію, як сама людина — стосовно тварин. Він примушує їх працювати на себе, а якщо йому не вдається зламати їхнього опору, то він їх знищує.

Внаслідок постійного гніту негри втратили майже всі риси, властиві людині! Негри в Сполучених Штатах не зберегли навіть спогадів про свою вітчизну, вони не розуміють мови своїх батьків, зреклися їхньої віри, забули їхні звичаї. Та незважаючи на те що всі їхні зв'язки з Африкою порвані, вони не мають жодного доступу до європейських досягнень. Вони перебувають між двома суспільствами й більше не належать ні до одного, ні до іншого з двох народів, один з яких їх продав, а другий відкидає. Єдиним і невиразним образом батьківщини для них у цілому світі є дім їхнього господаря.

Негри не мають родин: їхні дружини — це не що інше, як жінки, які тимчасово ділять їхні утіхи, вони позбавлені батьківської влади над дітьми.

Чи варто вважати доброчинністю Бога чи найвищим виявом його гніву той стан душі, завдяки якому людина не відчуває найстрашніших страждань і часто-густо набуває якийсь спотворений потяг до причини своїх лих? Негри, занурені у водоверть свого горя, не дуже гостро відчувають своє знедолення. Насильство зробило їх рабами, рабський стан розвинув у них рабські думки та марнославство. Вони більше захоплюються своїми тиранами, ніж ненавидять їх, вони переймаються радощами та гордістю, по-рабському наслідуючи тих, хто їх пригнічує.

Їхній інтелект знизився до рівня їхньої душі.

Народжуючись, негр одразу ж стає рабом. Навіть більше, часто його купують у лоні матері, й таким робом він потрапляє до рабства ще до свого народження.

Він не має ні потреб, ні розваг, він позбавлений самостійності. Засвоюючи перші в своєму житті поняття, він усвідомлює, що є власністю іншої людини, яка зацікавлена в тому, аби він жив. Він бачить, що турбота про його долю належить не йому, сама здатність думати видається йому марним даром Провидіння, й він спокійно послуговується всіма вигодами свого ницого становища.

Якщо він здобуває волю, то нерідко вона видається йому важчим тягарем, ніж рабство. Адже він у своєму житті навчився коритися всьому, крім здорового глузду, й, коли цей глузд стає його єдиним порадником, він виявляється не спроможним почути його голос. У нього вра з'являються тисячі потреб, але він не має потрібних знань та достатньої енергії для того, аби їх удовольнити. Потреби — це володарі, з якими треба вміти боротися, а він навчився тільки коритися й підлягати. Він дійшов до крайнього ступеню падіння: рабство позбавило його людського обличчя й свобода для нього згубна.

Пригнічення справило не менший вплив і на індіанські народи, але призвело до зовсім інших наслідків.

До появи білих у Новому Світі люди, які населяли Північну Америку, спокійно жили в лісах. Вони зазнавали випробувань звичайного дикого життя й мали вади та чесноти нецивілізованих народів. Європейці прогнали індіанські племена у віддалені пустельні місця й прирекли їх на кочове життя, повне нестерпних страждань.

У диких народів роль законів виконують переконання та звичаї.

Внаслідок тиранії європейців у північноамериканських індіанців послабло почуття батьківщини, їхні роди розсіялися, традиції забулися, нитка спогадів урвалася, звички змінилися, надзвичайно зросли потреби. Все це внесло в їхнє життя безлад, вони стали менш цивілізованими, ніж були раніше. Водночас їхні моральні принципи та фізичний стан постійно погіршувалися й що нещасливішими вони ставали, то більше дичавіли. Одначе європейці не змогли змінити вдачу індіанців. Їм удавалося знищити їх, але ніколи не вдавалося цивілізувати або поневолити.

Поневолення негрів доходить до крайнощів, свобода індіанців не має меж, але й те й те призводило до однакових трагічних наслідків.

Негр позбавлений навіть права розпоряджатися своєю особистістю, для нього самостійно порядкувати своїм життям — означає здійснити крадіжку. Індіанець же здобуває необмежену волю, тільки-но стає здатним діяти самостійно. В родині він лише ледь щось знав про слухняність, він ніколи не корився волі інших людей, ніхто його не вчив розрізняти добровільну покору та ганебний гніт, йому незнайоме навіть саме слово «закон». Для нього воля — це відсутність майже всіх суспільних зв'язків. Він дорожить цією дикою свободою й воліє радше загинути, ніж утратити бодай її часточку. На таку людину цивілізація ніяк не може вплинути.

Негри всіляко намагаються влитися в суспільство білих, та марно, воно їх відштовхує. Вони пристосовуються до вподобань своїх гнобителів, переймають їхні переконання й сподіваються шляхом наслідування злитися з ними. З раннього дитинства вони дізнаються, що їхня раса від природи нижча за расу білих. Вони й самі недалеко відійшли від такої думки й тому соромляться себе. В усіх своїх рисах вони бачать сліди рабства, й, якби вони могли, вони радо згодилися б цілком зректися себе.

Індіанці, навпаки, сповнені гордості за своє, як вони вважають, благородне походження. Вони живуть і помирають серед примар, породжених гордістю. Вони не просто не бажають пристосовуватися до наших звичаїв, а дорожать своєю дикістю як відмінною ознакою своєї раси та відштовхують цивілізацію не стільки через ненависть до неї, скільки зі страху стати схожими на європейців[1].

---

[1] Північноамериканські індіанці зберігають свої переконання та всі свої традиції до найменших їхніх деталей з такою непохитною рішучістю, прикладів якої годі знайти в історії. Ось уже двісті років як кочові племена Північної Америки щоденно зіштовхуються з білою расою, й можна сказати, що вони не перебрали в неї жодної ідеї, жодного звичаю. Водночас європейці відчутно вплинули на індіанців. Вони зробили характер індіанців метушливішим, але не прищепили їм жодної європейської риси.

Перебуваючи влітку 1831 року за озером Мічиган у містечку під назвою Грін-Бей, де Сполучені Штати межують з територією північно-західних індіанців, я познайомився з одним американським офіцером, майором Г. Якось після того, як ми довго розмовляли про непохитність вдачі індіанців, він розповів мені таку історію: «Колись я був знайомий з одним молодим індіанцем, який навчався в коледжі у Новій Англії. Він вчився дуже успішно й став цілком нагадувати цивілізовану людину. Коли 1810 року почалася війна з англійцями, я знову зустрівся з цим юнаком. Він служив у нашій армії, командував воїнами свого племені. Американці згодилися допустити індіанців до своїх лав тільки за умови, що вони відмовляться від свого жахливого звичаю скальпувати полонених. Ввечері після бою біля*** К. прийшов посидіти коло ватри на нашому бівуаці. Я спитав, як минув для нього день, він розповів мені і, поступово пожвавішавши при спогадах про свої подвиги, зрештою підняв свою одежину й сказав: «Подивіться, тільки не виказуйте мене!» І я побачив,— додав майор Г.,— у нього під сорочкою скальп англійця, з якого ще капала кров»[16]. Серед ірокезів, на яких напав супротивник, сили якого їх переважали, говорив президент Джефферсон («Нотатки про Віргінію», с. 148), були люди похилого віку, які гордо відмовлялися рятуватися втечею й не забажали зберегти своє життя, коли їхнім рідним краям загрожувала загибель; ці люди нехтували смерть, наче давні римляни під час облоги Рима галлами. І далі, на с. 150: «Не траплялося ні разу, щоб індіанець, потрапивши до рук своїх ворогів, просив зберегти йому життя. Навпаки, він буцімто сам шукав смерті від рук людей, які його перемогли, всіляко ображаючи й провокуючи їх».

Вони не бажають визнавати досконалість наших винаходів, нашу тактику, глибину наших задумів і протиставляють цьому багатства своїх лісів, мужність, яка не знає дисципліни, вільні поривання своєї дикої натури. Й ця нерівна боротьба веде їх до загибелі.

Негри воліли б злитися з європейцями, але не можуть. Індіанці могли б досягти в цьому певного успіху, але вони зневажають таку можливість. Перших ницість прирікає на рабство, других гордість веде до загибелі.

Якось, коли я їхав лісами, які ще є в штаті Алабама, я зустрів хижку піонера. Мені не хотілося заходити до його оселі, але я зупинився перепочити біля джерела, з якого потічком дзюрчала вода лісом. Поки я перебував біля джерельця, туди прийшла індіанка (ми перебували біля території племені криків). Вона тримала за руку білу дівчинку років п'яти-шести, очевидячки, дочку піонера. Слідком за ними йшла негритянка. Індіанка була вдягнена з якоюсь варварською розкішшю: в ніздрях та вухах у неї висіли металеві кільця, волосся, яке вільно спадало на плечі, було переплетене скляними намистинами. Я помітив, що вона незаміжня, бо мала на собі намисто з мушель, які за звичаєм дівчина кладе на шлюбне ложе. Негритянка була в порваному європейському одязі.

Вони сіли на березі потічка, й молода індіанка взяла дівчинку на руки й стала пестити її зовсім по-материнському. Негритянка також пускала в хід безліч невинних хитрощів, аби привернути увагу маленької креолки. В кожному русі дівчинки проступала зверхність, цілком незвичайна, враховуючи її кволість та вік. Можна було подумати, що вона приймає піклування своїх супутниць з якоюсь поблажливістю.

Негритянка, присівши перед своєю господинею й ловлячи кожну її забаганку, здавалося, водночас відчувала материнську приязнь до неї й рабський страх. А індіанка навіть у нападі ніжності зберігала вільний, гордий і майже суворий вигляд.

Я підійшов ближче й мовчки спостерігав за цією сценою. Моя допитливість, либонь, не припала до вподоби індіанці: вона різко підвелась, грубо відштовхнула від себе дитину й, кинувши на мене сердитий погляд, подалася до лісу.

Мені часто випадало бачити разом людей трьох рас, що населяють Північну Америку, й за безліччю різних ознак я вже був обізнаний з перевагою білих. Але в щойно описаній мною картині було щось особливо зворушливе: тут пригноблених та гнобителів єднали зв'язки приязні. Природа намагалася зблизити їх, і це ще більше підкреслювало ту величезну відстань, яку створили між ними забобони та закони.

Сучасний стан та можливе майбутнє індіанських племен, які живуть на території Союзу

Поступове зникнення корінного народу. — Як це відбувається. — Лиха, спричинені вимушеними міграціями індіанців. — Північноамериканські індіанці мали тільки два способи уникнути знищення: війна або цивілізація. — Вони більше не спроможні воювати. — Чому вони не хочуть сприйняти цивілізацію, коли це можливо, й не можуть цього зробити, коли таке бажання в них з'являється. — Приклад криків та чироків. — Політика окремих штатів стосовно індіанців. — Політика федерального уряду.

Усі індіанські племена, які колись жили на території Нової Англії,— наррагансети, могікани, пікоти,— нині залишилися тільки в спогадах людей. Ленапи, в яких п'ятдесят років тому на берегах Делаверу побував Пенн, сьогодні зникли. Я натрапляв на останніх ірокезів, вони просили милостиню. Всі народи, що їх я назвав, раніше населяли тутешні землі аж до моря. Тепер же, щоб

зустріти індіанця, треба проїхати понад сто миль у глибину континенту. Індіанці не просто пішли звідсіль, їх більше не існує[2]. І в міру того як ідуть звідси або вимирають індіанці, їхнє місце займає численний народ, який постійно зростає. Ще ніколи народи не переживали такого бурхливого зростання й не піддавалися такому швидкому знищенню.

Зникнення індіанців відбувається дуже просто. Коли індіанці жили самі в місцях, з яких їх нині виганяють, їхні потреби не відзначалися багатоманітністю: вони самі виготовляли собі зброю, не пили нічого, крім води з річки, а за одяг їм правили шкурки тварин, м'ясом яких вони харчувалися.

Європейці принесли північноамериканським індіанцям вогнепальну зброю, залізо й спиртне, вони навчили їх замість примітивного вбрання, яким індіанці в простоті своїй вдовольнялися, носити одяг з нашої тканини. Індіанці набули нові вподобання, але не навчилися їх удовольняти, й у них виникла потреба в плодах праці білих. У обмін на ці предмети, що їх вони самі не могли створити, індіанці не мали чого запропонувати, крім розкішного хутра, яке можна було добути в лісах. Від того моменту метою полювання індіанців стало не тільки вдоволення їхніх власних потреб, а й легковажних пристрастей європейців. Індіанці заходжувалися полювати на лісових тварин не тільки для того, аби забезпечити себе їжею, а й для того, аби мати єдиний предмет обміну, який вони могли нам запропонувати[3]. Тимчасом як потреби індіанців зростали, їхні багатства постійно зменшувалися.

Тільки-но в сусідстві з територією, яку займали індіанці, виникає європейське поселення, тварини починають тривожитися[4]. Безліч індіанців, що бродили лісами, не лякали їх, та коли в якомусь місці починає лунати безперервний гуркіт, що його зчиняють європейці, працюючи, тварини йдуть звідти на захід. Інстинкт підказує їм, що там вони знайдуть безмежні незаселені землі. «Стада бізонів відходять усе далі й далі,— пишуть Кларк та Касс у доповіді конгресові від 4 лютого 1829 року.— Ще кілька років тому вони підходили до підніжжя Аллеганських гір, а через кілька років, либонь, їх важко буде побачити на величезних рівнинах, що стеляться вздовж Скелястих гір». Мене запевняли, що тварини відчувають наближення білих за двісті миль. Отже, біла людина, ще не

---

[2] У тринадцятьох штатах, що існують з самого початку, налічується тільки 6373 індіанці. (Див.: Законодавчі документи, 20-й конгрес. — № 117. — С. 20.)

[3] Кларк і Касс у своїй доповіді конгресові від 4 лютого 1829 року писали:

«Часи, коли індіанці добували потрібну їм їжу та одяг, не послуговуючись плодами праці цивілізованих людей, відійшли в минуле. За Міссисипі, в краю, де ще трапляються величезні стада бізонів, живуть племена індіанців, які пересуваються вслід за тваринами. Ці індіанці ще мають змогу жити за звичаями своїх батьків, але бізонів вдається добувати дедалі менше. Менш великих тварин, таких, як ведмідь, лань, бобер, мускусний пацюк, тобто тих, які головним чином дають індіанцям те, що їм потрібне для життя, можна тепер добути тільки за допомогою рушниць або капканів (traps).

Добування харчів для своїх родин вимагає неймовірної праці, особливо від північно-західних індіанців. Часто-густо мисливець переслідує дичину впродовж кількох днів. У цей час його родина харчується чи то корою, чи то корінням, чи то гине. Тому щозими багато їх помирає з голоду».

Індіанці не бажають жити як європейці. Водночас вони не можуть обійтися без європейців і жити цілком так само, як жили їхні батьки. Про це можна судити з одного факту, відомого мені також з офіційних джерел. Люди одного племені з берегів озера Верхнє вбили європейця. Американський уряд заборонив торгівлю з племенами, до яких належали винуватці, доти, аж поки їх не видадуть, і їх ті видали.

[4] «П'ять років тому,— пише Вольне в своїй книжці «Картини з життя Сполучених Штатів», с. 370,— проїжджаючи з Венсенна до Каскаскіаса по території, яка тепер належить до штату Іллінойс, а тоді була зовсім дикою (1797 рік), і перетинаючи прерії, мандрівець неодмінно натрапляв на стада бізонів, які налічували від чотирьохсот до п'ятисот тварин. Нині їх більше немає, вони подалися за Міссисипі, оскільки їм не давали спокою мисливці й особливо дзвіночки американських корів».

знаючи достеменно назв індіанських племен, уже завдає їм шкоди; індіанці в свою чергу починають відчувати наслідки її узурпації задовго до того, як дізнаються, хто її здійснив[5].

Невдовзі відважні шукачі пригод почали проникати на індіанські землі. Спершу вони віддаляються від крайньої межі території білих на п'ятнадцять-двадцять льє й споруджують житла цивілізованої людини просто на території індіанців. Їм неважко це робити, позаяк межі території народу, що займається полюванням, не визначені. Крім того, земля належить усьому народові, вона не є чиєюсь власністю, ніхто не стереже її в особистих інтересах.

І тоді кілька родин європейців, які живуть дуже далеко одна від одної, остаточно проганяють диких тварин із свого простору, який простягується між їхніми житлами. Доти індіанці жили в достатку, а тепер їм стає важче забезпечувати себе всім необхідним і ще куди важче добувати потрібні їм предмети обміну. Прогнати дичину індіанців — це однаково, що зробити неврожайними поля наших хліборобів. Небавом вони позбавляють майже всіх засобів до існування. Тоді цих нещасливців можна зустріти в пустельних лісах, де вони бродять, як голодні вовки. Інстинктивна любов до батьківщини прив'язує їх до землі, на якій вони народилися[6], але на ній на них чигають тільки злидні та смерть. Зрештою вони зважуються полишити ці місця й подаються слідом за стадами лосів, бізонів та за бобрами, поклавшись на диких тварин у виборі для себе нової батьківщини. Тож, строго кажучи, не європейці проганяють американських індіанців з їхніх земель, їх проганяє голод. Цю вдалу відмінність, якої не помітили стародавні казуїсти, встановили сучасні мислителі.

Неможливо уявити жахливих страждань, що супроводжують ці вимушені переселення. На той момент, коли індіанці полишають рідні місця, їхнє число вже зменшилося, вони змучені. Краї, де вони збираються поселитися, займають інші племена, які дивляться на тих, що прийшли сюди, з тривогою та підозрою. Позад них — голод, попереду — війна й скрізь — злигодні. Аби уникнути боротьби зі стількома ворогами, вони діляться на окремі гурти. Кожен з них прагне знайти засоби до існування самотужки й потайки від інших. Так у безмежних глухих лісах вони живуть, неначе вигнанці, що живуть у цивілізованому суспільстві. Вже давно послаблені суспільні зв'язки рвуться. Вони вже втратили батьківщину, незабаром зникне й сам народ, збережуться, можливо, тільки окремі родини. Забувається спільне походження. Народ припинив своє існування. В ліпшому разі він і далі живе у спогадах американських археологів і відомий кільком ерудитам у Європі.

Я не хотів би, щоб читач подумав, що я згущую барви. Я бачив на власні очі багато з тих лих, які описую, бачив і такі, про які я не спроможний розповісти.

Наприкінці 1831 року я перебував на лівому березі Міссисипі, в містечку, яке європейці називають Мемфіс. У той час, коли я там був, туди прийшов великий гурт шоктавів (французи в Луїзіані називають їх «шактаси»). Вони полишали свої землі й хотіли перебратися на правий берег, де розраховували знайти пристановище, обіцяне їм американським урядом. Це було посеред зими. Того

[5] У щирості моїх слів можна переконатися, ознайомившись із загальним описом індіанських племен, які живуть у межах, визначених Сполученими Штатами (Законодавчі документи, 20-й конгрес. — № 117. — С. 90 — 105). З нього випливає, що чисельність племен, що живуть у центрі Америки, швидко зменшується, хоча європейці поселилися ще дуже далеко від них.

[6] «Індіанцям,— пишуть Кларк та Касс у своїй доповіді конгресові, с. 15,— як і нам властиве почуття прив'язаності до свого краю. Крім того, з думкою про втрату землі, яку Великий дух подарував їхнім предкам, вони пов'язують деякі забобони, які дуже вплинули на племена, що ще не поступилися або поступилися тільки частиною своєї території перед європейцями. «Ми не продаємо землі, де спочивас прах наших батьків»,— такою є перша відповідь, яку вони дають на пропозицію про куплю землі».

року стояв незвичайний холод, землю вкривав злежаний сніг, по річці пливли величезні крижини. Індіанці йшли з родинами, з ними були поранені, хворі діти, немовлята й близькі до смерті люди похилого віку. Вони не мали ні наметів, ні повозів, тільки мали трохи провізії та зброю. Я бачив, як вони сідали на корабель, щоб переправитися через величезну річку, й ця велична картина ніколи не згладиться в моїй пам'яті. В натовпі індіанців не чути було ні ридань, ні нарікань, вони мовчали. Вони страждали вже давно і відчували, що ніяк не можуть полегшити своє становище. Всі індіанці вже зійшли на корабель, який мав їх доправити на той берег, а собаки ще залишилися на цьому березі. Коли вони нарешті зрозуміли, що їхні господарі від'їздять назавше, вони розпачливо завили, кинулися в крижану воду Міссисипі й попливли за кораблем.

У наші дні індіанців позбавляють земель відпрацьованим і, якщо можна так сказати, цілком законним методом.

Коли європейське населення починає підкрадатися до ще не освоєних земель, зайнятих індіанським народом, уряд Сполучених Штатів звичайно посилає до нього високе посольство. Білі збирають індіанців на великій галявині й, добре почастувавши їх, кажуть: «Що ви робите в країні своїх батьків? Незабаром вам доведеться викопувати їхні кістки, щоб прогодуватися. Й чим край, де ви живете, ліпші за інші? Хіба ліси, болота й прерії є тільки там, де ви живете, і хіба ви не можете жити під іншим сонцем? За горами, які видніють на обрії, за озером, яке є західною межею вашої території, лежать просторі землі, де ще багато водиться диких тварин. Продайте нам свої землі й ідіть щасливо жити в ті місця». Після такої промови перед індіанцями розкладають вогнепальну зброю, вовняний одяг, барильця зі спиртним, скляні намиста, мідяні браслети, сережки та дзеркала[7]. Якщо, побачивши всі ці багатства, вони все ж таки вагаються, їм натякають, що вони не можуть не дати згоди й що незабаром навіть уряд буде не спроможний гарантувати їхні права. Що робити? Наполовину за переконанням, наполовину за примусом індіанці йдуть з цих земель. Вони переселяються в нові пустельні місця, але не мине й десяти років, як білі дістануть їх і там. Так американці за низькою ціною заволодівають цілими провінціями, які не могли би купити багаті європейські монархи[8].

Я описав найсерйозніші проблеми й хочу додати, що вони видаються мені нерозв'язними. Я гадаю, що індіанська раса в Північній Америці приречена на

---

[7] Див.: у законодавчих документах конгресу, док. 17, опис того, що відбувається в таких випадках. Ця цікава розповідь є вже в цитованій доповіді Кларка та Льюїса Касса конгресові від 4 лютого 1829 року. Касс нині — військовий міністр федерального уряду. «Коли індіанці приходять до того місця, де має бути вкладена угода,— пишуть Кларк і Касс,— вони вбогі, вони майже не мають одягу. Там вони бачать і мають змогу ретельно вивчити багато цінних для них речей — американські торговці не забувають потурбуватися про те, щоб усе це туди доправили. Жінки та діти, палаючи бажанням удовольнити свої потреби, починають діймати чоловіків безліччю набридливих прохань і вдаються до всього свого впливу, щоб ті згодилися продати землі. Звичайно індіанці виказують крайню легковажність. Удовольнити свої насущні потреби та сьогоднішні бажання — ось непогамовна пристрасть нецивілізованої людини. Вона погано розуміє, що означає чекати вигод у майбутньому, легко забуває минуле, не думає про прийдешнє. Марно прохати індіанців поступитися частиною своєї території, не маючи змоги негайно вдовольнити їхніх потреб. Ознайомившись без упередженості зі становищем цих нещасливців, не станеш дивуватися з їхнього палкого бажання бодай трохи полегшити свої страждання».

[8] 19 травня 1830 року Ед. Еверетт заявив у палаті представників, що на схід від Міссисипі американці вже придбали за угодами 230 мільйонів акрів. 1808 року озажі продали 48 мільйонів акрів за ренту в тисячу доларів.

1818 року куапави продали 20 мільйонів акрів за 4 тисячі доларів. Вони залишили собі для полювання територію в 1 мільйон акрів і отримали врочисту обіцянку, що на неї ніхто не зазіхатиме. Та і її невдовзі захопили.

«Для того, щоб заволодіти пустельними землями, що їх індіанці вважають своєю власністю,— сказав у конгресі 24 лютого 1830 року пан Белл, доповідач комітету зі справ індіанців,— ми взяли

загибель, і не можу позбутися думки, що до того часу, коли європейці дійдуть до Тихого океану, її більше не буде[9].

Північноамериканські індіанці мали тільки два шляхи до порятунку: війна або цивілізація. Інакше кажучи, вони мали чи то знищити європейців, чи то стати рівними з ними.

Коли почали зароджуватися колонії, вони могли б, згуртувавшись, позбутися невеликого гуртику чужоземців, що висадилися на берег їхнього континенту[10]. Вони не раз намагалися це зробити й навіть стояли близько до успіху. Сьогодні нерівність сил надто велика, щоб вони могли думати про щось подібне. Одначе серед індіанців з'являються ще геніальні люди, які передбачають долю, відведену нецивілізованим народам, і прагнуть згуртувати всі племена в спільній ненависті до європейців, та їхні зусилля ні до чого не приводять. Племена, які живуть у сусідстві з білими, надто ослаблені, щоб вчинити європейцям серйозний опір. Інші, ставлячись до майбутнього з дитячою легковажністю, властивою природі нецивілізованих людей, чекають наближення небезпеки для того, щоб з нею боротися. Одні не можуть, інші не хочуть діяти.

Легко побачити, що індіанці чи то ніколи не захочуть ставати цивілізованими людьми, чи то забажають і спробують це зробити, коли вже буде пізно.

Цивілізація виникає внаслідок тривалої громадської роботи, що ведеться в одному місці, плоди якої різні покоління передають одне одному. Найбільші труднощі на шляху до цивілізації трапляються в мисливських народів. Пастушачі племена кочують, але в їхніх переміщеннях завше є певний порядок, вони постійно повертаються в одні й ті самі місця. Мисливці живуть там, де є тварини, на які вони полюють.

Не раз робилися спроби поширити знання серед індіанців, не змінюючи їхніх кочових звичок. Цим займалися єзуїти в Канаді та пуритани в Новій Англії[11]. Ні ті, ні ті не домоглися якихось стабільних наслідків. Цивілізація народжувалася в хижці й помирала в лісах. Серйозна похибка цих людей, які намагалися дати закон індіанцям, полягала в нерозумінні того, що, коли бажаєш зробити народ цивілізованим, треба передусім добитися, аби він став осідлим, це можливо зробити, якщо тільки він займеться хліборобством. Отже, спершу слід було перетворити індіанців на орачів.

за правило оплачувати індіанським племенам вартість їхніх мисливських угідь (hunting-ground), після того як дичина їх полишила або була винищена. Куди вигідніше, гуманніше, справедливіше діяти так, ніж захоплювати території дикунів збройним шляхом.

Звичай купувати в індіанців право на власність є, отже, новим способом придбання, який прийшов на зміну насильству завдяки гуманності та вигоді (humanity and expediency). І він зробить нас господарями земель, якими ми хочемо володіти, позаяк ми відкриваємо їх, а також за правом цивілізованих народів поселятися на території, зайнятій дикими племенами.

Досі з багатьох причин у очах індіанців ціна землі, на якій вони живуть постійно, падає, з тих самих причин вони безперешкодно продають її нам. Тому звичай купувати в дикунів їхнє право на землю (right of occupancy) ніколи не може значно затримати розвиток Сполучених Штатів» (Законодавчі документи, 21-й конгрес. — № 227. — С. 6.).

[9] Як нам здалося, цю думку поділяють майже всі американські державні діячі. «Якщо судити про майбутнє з того, що відбувалося в минулому,— сказав Касс у конгресі,— то треба чекати поступового зменшення числа індіанців, а відтак і остаточного зникнення цієї раси. Для того, щоб цього не сталося, треба було б чи то зупинити розширення наших кордонів і дати змогу індіанцям жити за їхніми межами або ж докорінно змінити наші взаємовідносини з ними; одначе розраховувати на це, мабуть, було б нерозумно».

[10] Порів., крім усього іншого, війну, яку вампаноаги та інші племена, згуртувавшись під керівництвом Метакома, провадили проти колоністів Нової Англії 1675 року, а також війну, яку випало вести англійцям у Віргінії 1622 року.

[11] Див. різних істориків з Нової Англії, а також «Історію Нової Франції» Шарлевуа та «Повчальні листи».

Мало того, що індіанці не мають цих засад, потрібних для цивілізації, створюючи їх, вони наштовхуються на величезні труднощі.

Люди, що живуть гультяйським і повним пригод життям мисливців, відчувають майже непогамовну огиду до постійної та одноманітної роботи, якої вимагає хліборобство. Це можна навіть помітити в нашому суспільстві, та куди більше це виказує себе в народів, для яких звичка до полювання стала національним звичаєм.

Крім цієї основної причини, є ще одна, не менш важлива, яка впливає тільки на індіанців. Я вже вказував на неї, але вважаю своїм обов'язком до неї повернутися.

Північноамериканські індіанці дивляться на роботу не тільки як на зло, а й як на безчестя, й у боротьбу з цивілізацією з однаковою затятістю вступає не тільки лінь, а й гордість[12].

У найжалюгіднішого індіанця, який живе в хижці з кори, зберігається високе уявлення про свою індивідуальну цінність. Він вважає фізичну працю принизливим заняттям і порівнює хлібороба з волом, який прокладає борозну. В будь-якій нашій діяльності він бачить рабську роботу. Річ не в тім, що він не до кінця розуміє, яку владу мають білі, або недооцінює величі їхнього розуму. Одначе, хоч він і в захопленні від наслідків нашої роботи, він зневажає засоби, за допомогою яких ми їх досягаємо. Він відчуває вплив нашої могутності, але він усе ж таки ставить себе вище за нас. Полювання та війна є, на його думку, єдиними заняттями, гідними чоловіка[13]. Отже, індіанець, який убого живе в глибині лісів, сповнений тих самих думок та переконань, що й середньовічний рицар, який мешкав у своєму укріпленому замку. Якби індіанець був завойовником, між ними не було б жодних відмінностей. Так, за дивним збігом обставин стародавні європейські передсуди трапляються не на берегах Нового Світу, населених європейцями, а в його лісах.

Упродовж усієї моєї книжки я не раз намагався показати, як дивовижно, на мою думку, впливає суспільний лад на закони та звичаї людей. Я дозволю собі сказати ще кілька слів з цього приводу.

Коли я бачу схожість між політичними установами наших прабатьків-германців та кочових північноамериканських племен, між звичаями, описаними Тацитом, і тими, що їх я інколи спостерігав на власні очі, я не можу не дійти висновку про те, що в Старому та Новому Світі однакові причини викликали однакові наслідки. Й незважаючи на очевидну різноманітність форм життя та діяльності людини, цілком можливо відшукати обмежене число засадничих явищ, які визначають існування всіх інших. Тому я схильний бачити в усьому тому, що ми називаємо германськими установами, лише звичаї варварів, а в тому, що ми називаємо феодальним мисленням, переконання дикунів.

---

[12] «У всіх племенах,— пише Вольне в своїй книжці «Картини з життя Сполучених Штатів», с. 423,— ще живе покоління старих воїнів, які, бачачи, як їхні близькі працюють мотикою, не перестають кричати про руйнування стародавніх звичаїв, вважають, що виродження індіанців пояснюється тільки цими новаціями, й варто тільки повернутися до колишнього способу життя, як до них знову повернеться давня слава й сила».

[13] В одному офіційному документі є такий опис:

«Доти, поки юнак не позмагався в поєдинку з ворогом і не може похвалитися якимось хоробрим вчинком, він не має ніякої пошани до себе. До нього ставляться приблизно так само, як до жінки.

Під час великих воєнних танців воїни один за одним виходять торкнутися стовпа, як вони це називають, і розповідають про свої подвиги. Їх слухають рідні, друзі та товариші по зброї. З глибокої тиші, яка западає в такі хвилини, та з бурхливих оплесків, що лунають після розповідей, можна судити про те, яке велике враження вони справляють. Юнаки, яким нема чого розповісти на таких зібраннях, почуваються вельми нещасливими, й нерідко трапляється таке, що молоді воїни, збуджені цими розповідями, раптом полишають місце танцю й самотужки вирушають у пошуки трофеїв, які потім вони могли б показати, та пригод, які могли б їх прославити».

Хоча ганджі та забобони й заважають північноамериканським індіанцям ставати хліборобами й прилучатися до цивілізованого життя, трапляються випадки, коли в них немає іншої ради.

Деякі численні народи Півдня, й серед них чироки та крики[14], опинилися в оточенні європейців, які, висадившись на узбережжя, спускалися по Огайо або підіймалися по Міссисипі й водночас заселяли території, розташовані довкола місць проживання цих народів. Їх не витісняли з одних місць у інші, але поступово їхній життєвий простір звузився до незначних розмірів. Таки мисливців поставили перед вибором: цивілізація або загибель. Вони мусили почати жити зі своєї праці, як білі, хоча це було для них ганьбою. Так вони стали хліборобами й хоч не втратили цілком своїх навиків та звичаїв, але пожертвували якоюсь їхньою частиною, оскільки це було вкрай потрібно, аби вижити.

Чироки пішли ще далі: вони створили писемність і встановили досить стійку форму правління. А що в Новому Світі розвиток відбувається вельми бурхливо, то вони, ще не маючи всіх предметів одягу, вже почали видавати газету[15].

Європейський спосіб життя особливо швидко поширювався серед індіанців там, де були метиси[16]. Метис, який, з одного боку, залучається до культури свого батька, а з іншого — не втрачає зв'язку з дикими звичаями народу своєї матері, сприяє природному переходові від дикунства до цивілізації. Скрізь, де було багато метисів, суспільний лад та звичаї тубільців поступово змінювалися[17].

Отже, приклад чироків доводить, що індіанці здатні стати цивілізованими людьми, але анітрохи не доводить, що вони можуть успішно реалізувати цю свою здатність.

На шляху до цивілізованого життя індіанці неминуче наштовхувалися на труднощі, в засадах яких лежить одна причина загального характеру.

---

[14] Нині ці народи живуть у штатах Джорджія, Теннессі, Алабама та Міссисипі. Колись на Півдні жили чотири великих народи: шоктави, шиказави, крики та чироки. Залишки їх є й сьогодні. 1830 року чисельність цих чотирьох народів становила ще 75 тисяч чоловік. Нині на території, зайнятій англоамериканським Союзом, а також на тій, права на яку він висуває, налічується близько 300 тисяч індіанців. (Див.: Записки індіанської комісії міста Нью-Йорк.) У поданих конгресові офіційних документах наводиться цифра 313 130. Якщо читач забажає дізнатися про назви та чисельність усіх племен, які живуть на американській території, він може звернутися до названих мною документів (Законодавчі документи, 20-й конгрес. — № 117. — С. 100 — 105).

[15] Я привіз до Франції кілька примірників цього незвичайного видання.

[16] У доповіді комітету в справах індіанців, 21-й конгрес, № 227, с. 23, викладені причини, з яких серед чироків було багато метисів. Основна причина цього виникла за часів Війни за незалежність. Багато американців із штату Джорджія, які воювали на боці Англії, згодом були вимушені податися до індіанців і завели там родини.

[17] На жаль, у Північній Америці метисів було менше, ніж у інших місцях, тому їхній вплив тут був неістотний. Цю частину Американського континенту заселили представники двох великих європейських народів: французького та англійського.

Французи не забарилися вступити в союз з індіанцями, одначе, на превеликий жаль, між їхньою вдачею та вдачею індіанців виявилася непояснима близькість. Замість того аби прищепити тубільцям смак цивілізованого життя та його звички, вони часто самі безоглядно віддавалися дикому життю. Внаслідок цього вони стали найнебезпечнішими жителями пустелі, а дружбу з індіанцями здобули, довівши до крайнощів властиві тубільцям вади та чесноти. 1685 року губернатор Канади пан де Сенонвіль писав Людовіку XIV: «Ми тривалий час вважали, що треба зблизитися з дикунами для того, щоб залучити їх до французької культури. Але слід визнати, що це було помилкою. Індіанці, які зблизилися з нами, анітрохи не схожі на французів, а французи, які спілкувалися з ними, перетворилися на дикунів: вони виставляють напоказ своє індіанське вбрання та дикий спосіб життя» (Шарлевуа. Історія Нової Франції. — Т. II. — С. 345).

Англійці, навпаки, вперто зберігали переконання, звичаї й навіть найнезначніші звички своїх батьків. У американській пустелі вони залишалися такими самими, якими були в європейських містах. Тому вони не бажали мати нічого спільного з тубільцями, яких зневажали, й всіляко уникали виникнення змішаних родин.

Отже, французи не справляли на індіанців ніякого благотворного впливу, а англійці завше були для них чужими.

Ретельне вивчення історії показує, що нерозвинені народи звичайно досягали цивілізації поступово, своїми силами.

Тільки народам-переможцям траплялося сприймати культуру переможених ними народів.

Коли напівдикий народ підкорює народ освічений, як це було за часів завоювань Римської імперії північними народами чи Китаю монголами, то завдяки своїй могутності переможців варвари стають на один рівень з цивілізованою людиною й почувають себе рівними з нею. Тільки згодом вони стають її суперниками. Варвари мають силу, а цивілізовані народи — розвинуту культуру. Перші в захопленні від науки та мистецтв переможених, а другі заздрять могутності переможців. Зрештою варвари проводять культурних людей до своїх палаців, а ті в свою чергу допускають їх до своїх шкіл. Та коли народ-переможець має й матеріальну силу і духовну перевагу, переможеним рідко вдається стати на шлях цивілізованого розвитку: вони відступають або гинуть.

Одне слово, можна сказати, що індіанці ведуть збройну боротьбу за культуру, але не можуть її завоювати.

Якби індіанські племена, які нині живуть у центрі континенту, зуміли знайти в собі потрібні сили для того, щоб стати на шлях цивілізованого розвитку, їм, либонь, це вдалося б. Випередивши за розвитком дикі народи, що їх оточують, вони могли б поступово накопичити сили та досвід, і тоді при появі на їхніх кордонах європейців вони зуміли б якщо не зберегти незалежність, то хоч би домогтися визнання своїх прав на землю й злитися з переможцями. Та, на своє лихо, індіанці стикаються з найрозвиненішим і, я б сказав, найзажерливішим народом земної кулі, перебуваючи ще в напівдикому стані. Їхні вчителі стають їхніми ж господарями й приносять їм не тільки культуру, а й гніт.

На лісових просторах Північної Америки індіанці жили вбого, але не відчували неповноцінності. Коли ж у них з'являється бажання стати членами суспільства білих людей, вони можуть зайняти в ньому найнижчий щабель. Адже вони входять до суспільства, де панують знання та багатство, неосвіченими й злиденними. Після неспокійного життя, сповненого злигоднями та небезпеками, а також глибокими переживаннями та величчю[18], їм доводиться звикати до одноманітного, похмурого та принизливого існування. Ганебне становище в суспільстві й тяжка праця задля шматка хліба — ось те єдине, що дає індіанцям цивілізація, яку їм так накидають.

---

[18] У повному випадковостей житті мисливських народів є якась нездоланна приваблива сила, яка заполонює душу людини й кличе її за собою всупереч її розумові та досвідові. В цьому можна пересвідчитися, прочитавши «Спогади» Теннера.

Теннер — європеєць, якого в шестирічному віці викрали індіанці, й він жив з ними в лісах упродовж тридцяти років. Немає нічого жахливішого за ті страждання, що їх він описує. Він розповідає про племена, які не мають вождів, про родини, що не мають одноплемінників, про людей, які живуть самотою,— одне слово, про жалюгідні залишки могутніх племен, які без будь-якої мети бродять по пустельних снігових просторах Канади. Їх переслідують голод і холод, щодня їм загрожує смерть. Звичаї та традиції втратили над ними колишній вплив і владу, й вони дедалі більше дичавіють. Теннер ділив з ними всі їхні злигодні; він знав про своє європейське походження, ніхто не тримав його силоміць віддалік від білих. Навпаки, щороку він приходив торгувати з ними, бував у їхніх оселях, бачив їхній достаток. Він знав, що коли він забажає колись повернутися до цивілізованого життя, то легко зможе це зробити. А проте тридцять років він прожив у пустці. Повернувшись нарешті до цивілізованого суспільства, він зізнався, що описане ним повне нещасть життя має для нього незбагненно таємничу привабливість. Уже порвавши з ним, він постійно до нього повертається й з великою прикрістю розлучається з його злигоднями. Коли ж він остаточно поселився серед білих, то багато з його дітей не забажали поділити його спокійне й заможне життя.

Я сам зустрічався з Теннером біля гирла озера Верхнього. Мені здалося, що він більше схожий на дикуна, ніж на цивілізовану людину.

Книга Теннера не вирізняється ні послідовністю, ні смаком, одначе автор мимоволі подає в ній яскраву картину передсудів, пристрастей, вад та особливо злигоднів тих людей, серед яких він жив.

Віконт Ернест де Блосвіль, автор чудової праці про англійські колонії, куди засилають кримінальних злочинців, переклав «Спогади» Теннера. Пан де Блосвіль доповнив свій переклад дуже ціка-

Але навіть і цього вони не завше можуть домогтися.

Коли індіанці починають за прикладом європейців обробляти землю, вони одразу ж вступають у згубну для них конкуренцію. Білій людині відомі таємниці хліборобства. Індіанець же береться до цієї незнайомої йому справи, не маючи жодних умінь. Європеєць без особливих труднощів вирощує багатий врожай, тимчасом як індіанець витрачає величезні зусилля для того, щоб виростити бодай щось.

Європеєць живе серед людей, потреби яких йому відомі й близькі.

Індіанець опиняється сам серед ворожого йому народу. Він погано знає його звичаї, мову та закони й водночас не спроможний без нього обійтися. Адже забезпечити собі добробут він може, тільки обмінюючи плоди своєї праці на товари білих, позаяк його одноплемінники не здатні подати йому істотну допомогу.

Отже, коли індіанець хоче продати вироблені продукти, він не завжди вміє знайти покупця, тимчасом як хлібороб європейського походження знаходить його без особливих труднощів. Індіанець виробляє продукцію за рахунок великих витрат, європеєць же продає свою за низькою ціною.

Отже, позбувшись лих, що підстерігають нецивілізовані народи, індіанець потрапляє в капкан нещасть, знайомих культурним народам. Йому так само важко жити серед нашого достатку, як і в своїх лісах.

Крім того, його звички, пов'язані з кочовим життям, іще не зруйновані, традиції не втратили над ним своєї влади, а потяг до полювання не згас. У його бентежній уяві зринають дедалі яскравіші картини диких радощів, що їх колись він відчував у лісах. Навпаки, злигодні та небезпеки, з якими він там стикався, видаються йому менш страшними й значущими. Незалежність, яку він мав, живучи серед рівних собі людей, вигідно відрізняється від його підневільного стану в цивілізованому суспільстві.

Водночас глушина, де він так довго жив, зовсім неподалік, він може дістатися до неї за кілька годин ходи. А його білі сусіди пропонують високу, на його думку, ціну за наполовину оброблену землю, яка годує його з гріхом навпіл. Може, завдяки цим грошам, що їх йому обіцяють європейці, він зуміє спокійно й щасливо жити віддалік від них. І він кидає свій плуг, бере зброю й назавше повертається в пустелю[19].

вими примітками, які дозволяють читачеві порівняти факти, описані Теннером, з тими, про які розповідають багато спостерігачів минулого та теперішнього. Той, хто хоче ознайомитися з нинішнім станом індіанської раси й уявити її майбутнє, повинен звернутися до праці пана де Блосвіля.

[19] Руйнівний вплив високорозвинених народів на менш розвинені можна спостерігати й серед європейців.

Близько століття тому французи заснували в лісовій глушині, на річці Уобаш, місто Венсенн. Вони жили там у достатку до появи американських іммігрантів. Ці останні вступили в конкуренцію із старожилами й одразу ж почали їх розоряти; зрештою вони скупили за безцінь землі французів. У той момент, коли пан Вольне, від якого я почув цю історію, проїздив через Венсенн, там залишалося близько ста французів, причому більша частина з них мала намір виїхати до Луїзіани чи до Канади. Це були чесні люди, але їм бракувало знань та кмітливості; вони засвоїли деякі звичаї індіанців. Американці, може, поступалися їм у моральному плані, але стояли куди вище інтелектуально: вони були винахідливі, освічені, багаті, вміли вести свої справи.

Я сам переконався в тому, що в Канаді, де відмінність між двома народами не така велика, в торгівлі та промисловості переважають не канадці, а англійці. Я бачив, як вони проникають у всі кінці країни, залишаючи французам усе менше й менше простору.

У Луїзіані майже вся торгівля й промисловість також зосереджені в руках американців англійського походження.

У провінції Техас відбуваються ще дивніші речі: як відомо, штат Техас входить до складу Мексики, це територія, яка межує із Сполученими Штатами. Ось уже кілька років американці англійського походження поодинці переселяються до цієї поки що пустельної провінції. Вони скуповують землю та промислові підприємства й швидко витісняють звідти місцеве населення. Можна передбачити, що коли Мексика негайно не вживе потрібних заходів, щоб зупинити цей наступ, то невдовзі втратить Техас.

Якщо до таких наслідків призводять деякі, порівняно малопомітні відмінності в рівні розвитку європейських народів, то легко собі уявити, що має статися при зустрічі найрозвиненішого європейського народу з примітивними індіанськими племенами.

Спостерігаючи за життям криків, про яких я вже згадував, можна пересвідчитися в правдивості цієї сумної картини.

Хоча ці індіанці й не так багато зробили, вони, безперечно, виявили не менше таланту, ніж європейські народи в найбільших своїх починаннях. Одначе народам, як і окремим людям, щоб навчатися, замало розуму та зусиль, їм ще потрібен час.

Поки ці тубільці робили все для того, щоб прилучитися до цивілізації, європейці й далі оточували їх з усіх боків, дедалі більше обмежуючи їхній життєвий простір. Нині обидві раси нарешті зустрілися, вони вступають у контакт. Звичайно, тепер індіанці стоять куди вище, ніж їхні батьки-дикуни, але їм ще дуже далеко до білих сусідів. Європейці завдяки багатству та знанням одразу ж опинилися в значно вигіднішому становищі, ніж індіанці: вони заволоділи землею. Білі люди поселялись серед індіанців, захоплювали землю або скуповували її за безцінь, розоряли індіанців, вступаючи з ними в конкуренцію, яку ті, звісно, не могли витримати. Індіанці опинилися в ізоляції у своїй власній країні, перетворилися на невелику колонію неспокійних чужоземців серед численного, що переважає їх, народу[20].

Вашингтон писав у одному із своїх останніх послань конгресові: «Ми освіченіші й могутніші, ніж індіанські народи, й мусимо вважати справою нашої честі добре й навіть великодушне ставлення до них».

Але така шляхетна й чеснотлива політика ніколи не втілювалася в життя.

До зажерливості колоністів додається звичайно ще й тиранія уряду. Незважаючи на те що чироки та крики живуть на своїх предковічних землях, якими вони володіли ще до приходу сюди європейців, а також на те, що американці не раз укладали з ними угоди як з чужоземними народами, штати, на території яких вони опинилися, не забажали визнати їх незалежними. Вони замислили підкорити цих людей, які ще недавно вийшли з лісів, своїм суддям, звичаям та законам[21]. Нещасливі індіанці прагнуть до цивілізованого життя, аби вибратися із злиднів, але ущемлення знову штовхають їх до варварства. Багато з них кидають свої наполовину зорані поля й повертаються до дикого способу життя.

Уважливо ознайомившись із драконівськими заходами законодавців південних штатів, із способом дій їхніх урядовців та ухвалами судів, легко переконатися в тому, що метою всіх цих зусиль є остаточне вигнання індіанців. У цій час-

---

[20] Див. у законодавчих документах, 21-й конгрес, № 89, повідомлення про різні неподобства, що їх коять білі на території індіанців. То американці англійського походження заселяють частину цієї території, й військам конгресу доводиться їх виселяти, то вони викрадають худобу, спалюють будинки, знищують посіви індіанців або чинять над ними акти насильства.

Усі ці документи доводять, що індіанці щоденно стають жертвою надуживання силою. Звичайно Союз посилає до індіанців агента, на якого покладаються обов'язки репрезентувати їх у органах влади. Серед документів, які я наводжу, є доповідь агента племені чироків, який майже завше пише про тубільців із співчуттям. «Вторгнення білих на територію чироків,— каже він,— призведе до загибелі тих, хто її населяє й веде вбоге й невинне існування» (с. 12). Далі ми знаходимо свідчення про те, що штат Джорджія встановлює межові знаки з метою зменшення території племені чироків. Федеральний агент зауважує, що, позаяк межові знаки білі встановили самі, за відсутності представників індіанців, то це не має законної сили.

[21] 1829 року штат Алабама поділив територію криків на округи й надав суддям-європейцям право судити індіанців.

1830 року штат Міссисипі поширив дії своїх законів на індіанців-шоктавів та чикасо. Тоді влада заявила, що індіанців, які проголосять себе вождями, засудять до сплати штрафу в тисячу доларів та до одного року тюремного ув'язнення.

Коли штат Міссисипі також підпорядкував своїм законам шоктавів, які жили на його території, вони зібралися, й їхній вождь повідомив їм про вимоги білих. Він прочитав їм деякі закони, яким вони мали віднині коритися. Тубільці в один голос заявили, що вони воліють знову податися в глухі ліси. (Документи штату Міссисипі.)

тині Союзу американці із заздрістю дивляться на землі, якими володіють індіанці[22]. Вони відчувають, що індіанці ще значною мірою зберігають звички нецивілізованого способу життя, й хочуть посіяти в них розпач і примусити їх піти звідси, перш ніж у них вкоріниться звичка до осілого, цивілізованого життя.

Щоб знайти захист від ущемлень окремих штатів, крики та чироки звернулися до федерального уряду, якому не байдужі їхні лиха. Він щиро хотів би врятувати ще наявних індіанців, давши їм можливість вільно розпоряджатися тією територією, володіння якою він сам їм гарантує[23]. Одначе його намір утілити в життя цей задум наштовхується на запеклий опір окремих штатів. І зрештою, щоб не піддавати небезпеці американський Союз, федеральний уряд змиряється із загибеллю кількох уже наполовину знищених диких племен.

Одначе хоч він і не може захистити індіанців, він хотів би полегшити їхню долю. Тому він замислив переселити їх за державний кошт у інші місця.

Між 33 та 37 градусами північної широти стелиться широчезна місцевість, яка називається Арканзас, так само, як і найбільша річка, яка по ній протікає. З одного боку, вона межує з Мексикою, а з іншого — межа пролягає по Міссісіпі. Ця місцевість багата на струмки та річки, там м'який клімат і родючий ґрунт. Населяють її лише кілька індіанських кочових племен. Уряд Союзу хоче переселити залишки індіанського населення Півдня країни в ту частину місцевості, яка є сусідкою Мексики, подалі від поселень американців.

Наприкінці 1831 року нас запевняли, що на береги Арканзасу переселено десять тисяч індіанців і переселення триває й далі. Але конгресові вдалося переконати всіх індіанців, долю яких він хоче облаштувати, в потребі переселення. Одні з радістю згоджуються податися подалі від тиранії європейців. Одначе найосвіченіші індіанці відмовляються полишати врожай, що достигає на полях, та свої нові оселі. Вони вважають, що коли процес цивілізації перерветься, то його неможливо буде відновити, й побоюються, що звички, які ще не вкорінилися, до осілого життя безповоротно втратяться в дикій країні, де хліборобському народові треба все починати наново. Знаючи, що в глушині вони зустрінуть ворожі племена, з якими їм доведеться воювати, вони водночас розуміють, що вже втратили енергію дикунів, але ще не набули силу цивілізованих людей. Крім того, індіанці добре усвідомлюють, що запропоноване їм переселення — це не що інше, як тимчасовий захід. Хто зможе переконати їх у тому, що на новій території їх, врешті-решт, залишать у спокої? Сполучені Штати беруть на себе таке зобов'язання. Але хіба їм уже не гарантували в найбільш урочистих словах право на їхні нинішні території?[24] Щоправда, нині американський уряд не відбирає в них землі, але він і не перешкоджає вторгненню на них білих. Мине кілька років, і те саме біле населення, яке витісняє індіанців сьогодні, безперечно, дістане їх у арканзаській глушині. Вони знову зіткнуться з тими сами-

[22] У Джорджії, жителям якої так заважають індіанці, густота населення становить не більше семи чоловік на квадратну милю. У Франції на такому самому просторі проживає 162 чоловіки.

[23] 1818 року за розпорядженням конгресу в Арканзасі побували американські комісари разом із представниками криків, чироків та чикасо. Очолювали цю експедицію пани Кеннерлі, Мак-Коу, Уош Гуд та Джон Белл. Див. різні доповіді комісарів та їхні щоденники в документах конгресу, № 87, палата представників.

[24] В угоді, укладеній 1790 року з криками, є така стаття: «Сполучені Штати Америки урочисто гарантують народові криків право на всі землі на території Союзу, що належать йому».

В угоді, вкладеній в липні 1791 року з чироками, є така стаття: «Сполучені Штати Америки урочисто гарантують народові чироків право на всі землі, володінням якими він не поступився раніше. Сполучені Штати заявляють, що в тому разі, коли якийсь громадянин Сполучених Штатів або якась людина, що не є індіанцем, поселиться на території чироків, то вони позбавлять цього громадянина свого захисту й видадуть його народові чироків для того, щоб він покарав його на власний розсуд». Ст. 8.

ми проблемами, але можливості їх розв'язати вже будуть вичерпані. А що рано чи пізно вони втратять свої землі, то їм залишається тільки покірно змиритися із своєю загибеллю.

Федеральний уряд проводить стосовно індіанців менш корисну й менш жорстку політику, ніж уряди штатів, але всі вони поводяться не досить чесно.

Штати поширюють так званий благотворний вплив своїх законів на індіанців у розрахунку на те, що індіанці вирішать піти собі геть, аби не коритися їм. Центральний уряд обіцяє цим нещасливцям постійний притулок на Заході країни, хоч добре знає, що він не спроможний їм його гарантувати[25].

Отже, свавілля штатів змушує індіанців до втечі, яка стає можливою завдяки обіцянкам матеріальної допомоги центрального уряду. Заходи вживаються різні, але вони мають спільну мету[26].

«З волі нашого небесного Отця, який править світом,— писали чироки в петиції конгресові[27],— раса червоношкірих людей в Америці стала нечисленною; раса білих людей стала численною й загальновідомою.

Коли ваші пращури припливли до наших берегів, червоношкірі були сильними й, незважаючи на своє неуцтво та дикунство, вони зустріли їх добром і дозволили їм ступити заплилими ногами на тверду землю. Наші й ваші батьки подали один одному руки на знак дружби й жили в мирі.

Хоч би чого прохали білі люди для вдоволення своїх потреб, індіанці радо все їм давали. Тоді індіанці були господарями, а білі люди — прохачами. Сьогодні картина змінилася: сила червоношкірої людини перетворилася на слабкість. У міру того як число її сусідів зростало, її влада дедалі зменшувалася. Нині зі стількох могутніх племен, що населяли землю, яку ви називаєте Сполученими Штатами, зосталось лише кілька, що уникнули загального розгрому. Північні племена, такі відомі серед нас своєю силою, вже майже зникли. Такою була доля червоношкірих в Америці.

Невже й нам, останнім представникам своєї раси, не вдасться уникнути загибелі?

За незапам'ятних часів наш спільний небесний Отець дав нашим пращурам землі, на яких ми живемо; вони передали їх нам у спадщину. Ми поштиво зберігали їх, оскільки в них спочивають останки наших пращурів. Хіба ми колинебудь поступилися цією спадщиною чи втратили її? Дозвольте покірно спитати вас, що може ліпше підтверджувати право народу на його країну, ніж факт успадкування та вічного володіння? Ми знаємо, що сьогодні штат Джорджія та президент Сполучених Штатів вважають, що ми втратили це право. Але це твер-

---

[25] Проте він їм це твердо обіцяє. Див. листа президента до криків від 23 березня 1829 року (Записки індіанської комісії міста Нью-Йорка, с. 5): «За великою річкою (Міссисипі) ваш Батько приготував для вас велику країну. Там ваші білі брати не турбуватимуть вас, у них не буде жодних прав на вашу землю; ви й ваші діти зможете жити там у мирі та достатку доти, поки росте трава й течуть річки. Ці землі *належатимуть вам завше*».

У листі від 18 квітня 1829 року, адресованому чирокам, секретар військового департаменту пише, що вони не повинні тішити себе надією зберегти в своєму володінні території, на яких вони живуть нині. Одначе він запевняє їх, що земля за Міссисипі, якщо вони згодяться піти туди, залишиться в їхньому володінні (там само, с. 6). Але якщо нині в нього немає влади для того, щоб гарантувати права індіанців, то звідки вона в нього візьметься в майбутньому.

[26] Щоб скласти собі ясне уявлення про політику окремих штатів та федерального уряду стосовно індіанців, треба звернутися до таких документів: 1) закони окремих штатів, що стосуються індіанців (зібрання цих законів можна знайти серед законодавчих документів, 21-й конгрес, № 319); 2) федеральні закони з цього питання, зокрема закон від 30 березня 1802 року (ці закони наводяться наприкінці книжки пана Сторі «Закони Сполучених Штатів»); 3) нарешті, щоб ознайомитися з картиною нинішніх відносин Союзу з усіма індіанськими племенами, див. доповідь державного секретаря з військових справ пана Касса від 29 листопада 1823 року.

[27] 19 листопада 1829 року. Наводиться дослівний переклад.

дження видається нам безпідставним. Коли ми його втратили? Хіба ми вчинили якийсь злочин, який міг би позбавити нас материзни? Може, наша провина полягає в тому, що під час Війни за незалежність ми боролися під прапорами короля Великобританії? Якщо наш злочин полягає в цьому, то чому вже в першій угоді, вкладеній одразу ж по війні, ви не заявили нам про те, що ми позбулися права власності на свої землі? Чому ви не вписали до цієї угоди таку статтю: Сполучені Штати згодні вкласти мир з народом чироків, але заявляють, що в покарання за їхню участь у війні їх віднині розглядатимуть тільки як орендарів, зобов'язаних звільнити землі в разі, якщо сусідні штати зажадають цього? Про це слід було заявити в той момент, але тоді це нікому не спадало на думку, та й наші батьки нізащо в світі не згодилися б укласти угоду, яка могла би призвести до втрати ними своїх найсвященніших прав і позбавити їх своєї країни».

Так кажуть індіанці, й вони кажуть правду. Їхні припущення, як мені здається, неминуче здійсняться.

Хоч би з якого боку ми розглядали долю північноамериканських аборигенів, ми скрізь побачимо нерозв'язні проблеми: якщо вони ведуть дикий спосіб життя, білі, просуваючись уперед, женуть їх усе далі; якщо вони хочуть прилучитися до цивілізації, зіткнення з людьми вищого рівня культури приводить їх до пригнічення й злиднів. Чи то вони ведуть кочове життя в пустелі, чи то переходять до осілого життя — все одно на них чекає загибель. Тільки європейці можуть принести їм освіту, але зближення з європейцями розбещує їх і відкидає до варварства. Поки вони живуть у глушині, вони не хочуть змінювати свої звичаї. Коли ж під тиском обставин у них з'являється таке бажання, то виявляється, що час утрачено.

Іспанці цькують індіанців собаками, як диких звірів, вони безжально й безсоромно грабують Новий Світ, буцімто місто, взяте приступом. Але все зруйнувати неможливо, адже й у люті є свої межі, й зрештою залишки індіанського населення, що уникло винищення, змішуються з переможцями, приймають їхню релігію, засвоюють їхні звичаї[28].

У Сполучених Штатах поведінка американців стосовно тубільців перейнята глибокою любов'ю до дотримання форм та законності. Вони в жодному разі не втручаються в справи індіанців, якщо ті ведуть дикий спосіб життя, й поводяться з ними як з незалежними народами. Вони не дозволяють собі займати їхні землі, не вклавши належним робом угоду про їх придбання. І якщо трапляється так, що індіанці не можуть жити більше на своїй території, то вони простягають їм братню руку допомоги і особисто супроводжують їх помирати віддалік від країни їхніх пращурів.

Іспанці, які вдавалися до безприкладних звірств і вкрили себе ганьбою, яку довік не змити, не змогли ні винищити індіанців, ні завадити їм стати рівноправними громадянами. Американці в Сполучених Штатах зуміли досягти й того й того з дивовижною легкістю, спокійно й з любов'ю до людини. Вони не проливали крові й не порушували в очах світу жодного великого принципу моралі[29]. Неможливо уявити собі повнішого дотримання всіх вимог гуманності під час винищення людей.

---

[28] Втім, у цьому випадку не треба приписувати всі заслуги іспанцям. Якщо б індіанські племена не вели осілого способу життя й не займалися хліборобством ще до приходу сюди європейців, то в Південній Америці їх знищили б достеменно так само, як і в Північній.

[29] Див. серед інших документів доповідь пана Белла комітетові в справах індіанців від 24 лютого 1830 року, в якому дуже логічно обґрунтовується (с. 5) і з великою вченістю доповідається, що «the fundamental principle, theat the Indians had no right virtue of their ancient possession either of soll, or sovereignty, has never bein abandoned expressly or by implication». Тобто «давність володіння не дає

Місце чорної раси в Сполучених Штатах[30]; чим її присутність загрожує білим

Чому скасування рабства та знищення його наслідків становлять більші труднощі в сучасному світі, ніж у давнину. — У Сполучених Штатах у міру знищення рабства зростає упередженість білих щодо чорношкірих. — Становище негрів у північних та південних штатах. — З якої причини американці прагнуть скасування рабства. — Рабське становище, отупляючи раба, водночас веде до деградації господаря. — Відмінності в розвитку правого та лівого берегів Огайо. — Чим вони пояснюються. — Люди чорної раси зосереджуються на півдні, де переважно зберігається рабство. — Чому це відбувається. — Факти, які перешкоджають скасуванню рабства в південних штатах. — Майбутні небезпеки. — Тривоги людей. — Створення колонії чорношкірих у Африці. — Чому на Півдні американці, незважаючи на свою огиду до рабства, роблять жорстокішими умови утримання рабів.

Індіанці живуть і гинуть самі собою, тимчасом як доля негрів певною мірою переплітається з долею європейців. Ці дві раси пов'язані одна з одною, але змішатися вони не можуть, їм однаково важко як цілком розділитися, так і остаточно об'єднатися.

Присутність чорношкірих у Сполучених Штатах може породити там у майбутньому найстрашніші лиха. До цього висновку неминуче приводять будь-які пошуки причин нинішніх труднощів Союзу та небезпек, з якими він може зіштовхнутися в майбутньому.

Як правило, для виникнення важких для розв'язання проблем потрібні чималі зусилля людей. Одначе існує одне суспільне зло, яке проникає в суспільство непомітно. Спочатку його ледве можна відрізнити від звичайного надуживання владою; ім'я того, хто поклав йому початок, не зберігається в історії. Потрапивши в ґрунт, наче паросток якоїсь проклятої Богом рослини, це зло починає плекатися своїми власними соками, швидко росте й розвивається найприроднішим чином разом з суспільством, до якого воно потрапило. Ім'я цього зла — рабство.

Християнство поклало край рабству, але в XVI столітті християни й відродили його. Щоправда, вони допустили його до своєї суспільної системи тільки як виняток і потурбувалися про те, аби рабами могли бути люди лишень однієї раси. Отже, рана, якої завдали людству, не була великою, але це тільки ускладнило труднощі її лікування.

Нам треба ретельно розрізняти дві речі: рабство як таке та його наслідки.

І в стародавньому світі, й у сучасному суспільстві рабство породжує одні й ті самі недуги, які, одначе, призводять до різних наслідків. У стародавньому світі господар і раб належали до однієї раси, часто-густо раб стояв вище за господа-

---

індіанцям права ні на власність, ні на суверенітет — ось основний принцип, від якого ми не відступали ні в наших заявах, ні в наших справах».

Читаючи цей майстерно складений документ, дивуєшся з тієї легкості й невимушеності, з якими автор з перших же рядків відкидає аргументи, що ґрунтуються на природному праві й на здоровому глузді, називаючи їх абстрактними й теоретичними принципами. Що більше я думаю, то дужче переконуюсь у тому, що єдина відмінність цивілізованої й нецивілізованої людини в її ставленні до справедливості полягає в такому: перша заперечує саме існування прав, що ґрунтуються на справедливості, тимчасом як друга просто порушує ці права.

[30] Перш ніж обговорювати цю тему, я хотів би зробити одне попереднє зауваження. Пан Гюстав де Бомон, мій супутник, написав книжку, про яку я вже вів мову на початку моєї праці й яка незабаром побачить світ. Основною метою пана де Бомона було ознайомити французів із становищем негрів серед білого населення Сполучених Штатів. Він глибоко вивчив питання, якого я, в силу іншого предмета мого дослідження, можу торкнутися лише побіжно.

У його книжці, в примітках до якої наводяться вельми цінні й зовсім невідомі раніше законодавчі та історичні документи, подаються описи, просто вражаючі за своєю силою та правдивістю. Той, хто бажає до кінця зрозуміти, до якої крайньої жорстокості можуть дійти люди, які стали на шлях нехтування законів природи та людяності, повинен прочитати книжку пана де Бомона.

ря за своїм вихованням та знаннями[31]. Їх розділяла тільки свобода одного та неволя іншого. Отримавши свободу, раби швидко змішалися з господарями.

Тож стародавні володіли досить простим способом вивільнятися й від рабства, й від його наслідків — це було звільнення раба; як тільки вони вдавалися до цього методу повсюди, вони домагалися успіху.

Звичайно, не можна твердити, що за стародавніх часів сліди рабства зникли одразу ж після його скасування.

Від природи людині властиве упереджене й зневажливе ставлення до того, хто ще недавно стояв нижче за нього на суспільній драбині; таке ставлення зберігається впродовж тривалого часу після того, як люди стають рівними, й на зміну справжній нерівності, зумовленій станом та законом, приходить гадана нерівність, причиною якої є звичаї. Одначе в стародавньому світі цей наслідок рабства не міг бути тривалим: відпущені на волю раби були так схожі на вільних людей, що невдовзі їх не можна було відрізнити від них.

Найважче для стародавніх було змінити закон. У сучасному ж суспільстві головна важкість полягає в зміні звичаїв, цебто для нас справжні труднощі починаються там, де в давнину вони закінчувалися.

Це можна пояснити тим, що в умовах сучасних людей нематеріальний і минущий факт рабства найприкрішим чином змішується з фактом матеріальним та постійним, з відмінністю двох рас. З одного боку, спогади про рабство ганьблять расу, а з другого — вона сама є вічним нагадуванням про рабство.

Жоден африканець не приїхав до Америки зі своєї волі. Це означає, що всі чорношкірі, які живуть там у теперішній час, були чи ще є рабами. Тож негри вже під час народження отримують від своїх предків зовнішні ознаки свого низького становища в суспільстві. Закон може скасувати рабство, але тільки Бог здатний стерти його сліди.

У сучасному суспільстві раб відрізняється від господаря не тільки своєю неволею, а й своїм походженням. Негра можна звільнити, але від цього він не перестане бути зовсім чужим для європейців. І це ще не все: цю людину, народжену на найнижчому щаблі суспільства, що з'явилася в нас у подобі раба, ми тільки з натяжкою можемо назвати людиною. Її обличчя здається нам огидним, її розум — обмеженим, уподобання — ницими, ми майже ладні прийняти її за проміжну істоту між людиною та твариною[32].

Після скасування рабства сучасній людині залишається ще покласти край трьом невловимим і куди міцнішим, ніж саме рабство, передсудам. Ідеться про перевагу господаря над рабом, білої людини над всіма іншими людьми, а також про інші расові забобони.

Нам, хто народився серед подібних до себе людей, хто за законом має рівні права, дуже важко осягнути, яка величезна безодня відокремлює американського негра від європейця. Але ми можемо скласти собі деяке уявлення про це, вдавшись до аналогії.

Колись у нас панувало варварство, яке грунтувалося тільки на законі. Але ж така нерівність цілком штучна! Немає нічого такого, що більше суперечить інстинктивним відчуттям людини, ніж постійні, закріплені законом відмінності між цілком однаковими людьми. Одначе ці відмінності існували впродовж століть і нині існують в багатьох місцях. Вони скрізь залишили в свідомості лю-

[31] Відомо, що багато античних письменників були рабами, назвімо, наприклад, Езопа та Теренція. До рабства потрапляли не тільки варвари, внаслідок війни рабами ставали вельми культурні люди.

[32] Для того аби білі відмовилися від своєї думки про колишніх рабів як про істот інтелектуально та морально неповноцінних, негри повинні змінитися, але вони не можуть змінитися доти, поки існує ця думка.

дей сліди, які погано піддаються впливові часу. Якщо так важко покласти край нерівності, встановленій тільки законом, то як знищити нерівність, непохитні засади якої, здавалося б, закладені самою природою?

Що ж до мене, то, коли я бачу, з якою мукою будь-які аристократичні стани змішуються з народними масами, до яких крайніх заходів вони вдаються для того, щоб упродовж століть зберегти уявні межі, які відокремлюють їх від народу, в мені згасає будь-яка надія на те, що нерівність, яка грунтується на явних і вічних ознаках, колись зникне.

Я гадаю, що сподіватися на те, що європейці колись перемішаються з неграми,— означає віддаватися незвичайним мріям. Ніщо не дозволяє мені сподіватися на це, реальна дійсність свідчить про протилежне.

Досі скрізь, де сила була на боці білих, вони тримали негрів у приниженні та рабстві. Там, де гору брали негри, вони знищували білих. Ось єдина форма відносин, яка будь-коли існувала між двома расами.

За моїми спостереженнями, нині в деяких частинах Сполучених Штатів починають скасовуватися закони, які поділяють дві раси. Одначе звичаї залишаються незмінними. Рабство відступає, але передсуди, що їх воно породило, зберігаються.

Хіба в цій частині Союзу, де негри стали вільними людьми, вони зблизилися з білими? Безперечно, будь-яка людина, що побувала в Сполучених Штатах, помітила щось протилежне.

У мене склалося враження, що расові передсуди дужче виказують себе в тих місцях, де рабство скасоване, ніж у тих, де воно ще існує. Але найбільша нетерпимість виявляє себе там, де рабство ніколи не існувало.

Щоправда, в північних штатах закон дозволяє білим брати шлюб з неграми, але громадська думка вважає це ганьбою, й було б важко навести приклад такого шлюбу.

Майже в усіх штатах, де рабство скасоване, негри отримали право голосу. Але негр може прийти на виборчу дільницю тільки з ризиком для життя. Негр може скаржитися на ущемлення, але розглядатиме його скаргу білий суддя. За законом він може бути присяжним, але передсуди перешкоджають дії цього закону. Діти негрів не можуть навчатися в одній школі з дітьми білих. У театрах ні за які гроші він не може купити собі право сидіти поруч із своїм колишнім господарем. У лікарнях негри лежать у окремих приміщеннях. Чорношкірим дозволяють молитися тому самому Богові, що йому моляться білі, але не в одному храмі з ними. Вони мають своїх священиків і свої церкви. Хоча двері раю для них не зачинені, нерівність зберігається й на краю могили. Негрів ховають окремо від білих, і навіть смерть, що забирає рівною мірою всіх, не зрівнює їх у правах з білими.

Отже, негри вільні й оголошені рівними з білими, але вони не мають однакових з ними прав, не поділяють їхніх утіх, праці та страждань, вони навіть не можуть бути похованими поруч з білими. Ні за життя, ні після смерті чорношкірі не можуть зблизитися з білими.

На Півдні, де все ще існує рабство, білі менше тримаються осторонь чорношкірих, їм трапляється разом працювати або розважатися, в них виробилися певні форми спілкування. Закони, що стосуються негрів, там суворі, але звичаї перейняті м'якістю та терпимістю.

На Півдні господар не боїться підносити раба, позаяк знає, що за бажання він завше зможе поставити його на місце. На Півночі ж чітких меж, що відокремлюють зневажену расу від білих, немає, й білі зі страху можливого змішання з чорношкірими всіляко прагнуть триматися віддалік від них.

В американців, які живуть на Півдні, природа, час від часу вступаючи в свої права, відновлює рівність між білими та чорношкірими. На Півночі гординя

глушить навіть найбурхливіші пристрасті. Американець із Півночі, либонь, і згодився б вступити в любовні стосунки з негритянкою, якби за законом вона не могла сподіватися зійти на його шлюбне ложе. Але позаяк вона вже може стати його дружиною, він відчуває до неї огиду й уникає її.

Отже, створюється враження, що в Сполучених Штатах у міру звільнення негрів зростають передсуди, що виштовхують їх із суспільства. Тимчасом як нерівність скасовується законом, вона вкорінюється в звичаях.

Але якщо мій опис взаємостосунків двох рас, які живуть у Сполучених Штатах, відповідає дійсності, то чому американці скасували рабство на Півночі країни? Чому воно зберігається на Півдні, й з яких причин там суворішають умови утримання рабів?

Відповідь проста. В скасуванні рабства в Сполучених Штатах зацікавлені не чорношкірі, а білі.

Уперше негрів привезли до Віргінії 1621 року[33]. В Америці так само, як і скрізь у світі, рабство зародилося на Півдні. Звідти воно поступово поширювалося по країні. Одначе що далі на Північ, то менше число було рабів[34].

В «Історичній колекції Массачусетсу», том IV, с. 193, є цікаві дослідження Белнепа про рабство в Новій Англії. В ньому зазначається, що негрів почали ввозити туди з 1630 року, але одразу ж закони й звичаї повстали проти рабства.

Див. також у цьому самому джерелі свідчення про те, як громадська думка, а відтак і закон зуміли покласти край рабству. В Новій Англії, наприклад, ніколи не було багато негрів.

Виникли колонії, й через століття всіх здивувала одна незвичайна обставина: в провінції, де рабів не було, населення, багатство та добробут зростали швидше, ніж у тих, де вони були. Але ж жителі перших провінцій були вимушені обробляти землю самі або наймати працівників, тимчасом як жителі других мали в своєму розпорядженні безкоштовних працівників. Отже, життя в одних місцях вимагало праці та витрат, у інших же можна було жити в гультяйстві, до того ж нічого не витрачаючи. Одначе у виграші були перші провінції.

Це здавалося непояснимим, тим більше, що всі іммігранти належали до однієї, європейської, раси, мали однакові звички та культуру, жили за однаковими законами, відрізнялися одні від одних дуже мало.

Збігав час. Американці від берегів Атлантичного океану з кожним днем проникали все далі в західну глушину. Там вони знаходили нові землі й нові кліматичні умови, їм випадало долати різні перепони. Змішувалися народи: південці потрапляли на Північ, а північани — на Південь. І незважаючи на таку різноманітність обставин, скрізь повторювалося одне й те саме: колонії, в яких не було рабства, ставали більш населеними й багатшими, ніж ті, де воно панувало.

Поступово виникало розуміння того, що кабала не тільки жорстока стосовно раба, а й згубна для господаря.

Остаточно це було доведено, коли американці поселилися на берегах Огайо.

Річка, яку індіанці звичайно називали Огайо, або Чудова річка, несе свої води по найрозкішнішій долині, в якій будь-коли жила людина. Обабіч Огайо тягнуться пагорки з невиснаженими родючими землями; там помірний клімат і здорове повітря. Вздовж кожного берега проходить межа величезного штату:

---

[33] Див. «Історію Віргінії» Беверлі. Див. також у «Спогадах» Джефферсона цікаві дані про ввезення негрів до Віргінії та про перший законодавчий акт, який забороняв їх ввезення, схвалений 1778 року.

[34] Хоч на Півночі було менше рабів, вигода рабської праці там так само, як і на Півдні, ніколи не ставилася під сумнів. 1740 року законодавчі збори штату Нью-Йорк заявили, що треба всіляко заохочувати пряме ввезення рабів і водночас суворо карати контрабандистів, позаяк вони можуть завадити діяльності чесних торгівців (Кент. Коментарі. — Т. II. — С. 206).

вздовж хвилястого лівого пролягає межа штату Кентукки; штат, розташований на правому березі, має ту саму назву, що й річка, Ці два штати відрізняються один від одного тільки в одному: в штаті Кентукки дозволяється мати рабів, а в Огайо забороняється[35].

Отже, мандрівець, який пливе по середині річки Огайо туди, де вона впадає в Міссисипі, перебуває немовби між вільним суспільством та рабовласницьким. І варто тільки йому озирнутися довкола себе, як він одразу ж зрозуміє, який з цих суспільних ладів сприяє процвітанню суспільства.

Лівий берег річки малонаселений, час від часу там можна побачити гурти рабів, що безтурботно бродять по напівпустельних полях; часто трапляється праліс. Суспільство, здається, перебуває в сплячці, а людина віддає себе гультяйству, тимчасом як природа живе бурхливим життям.

Що ж до правого берега, то з нього долинає невиразний шум, що свідчить про роботу десь віддалік промислових підприємств, на полях видніє багата пророість. Хлібороби мешкають у гарних будинках, що свідчать про їхні смаки та старанність. Усе дихає достатком, людина виглядає заможною та задоволеною: вона працює[36].

Штат Кентукки заснували 1775 року, а штат Огайо на дванадцять років пізніше. Для Америки дванадцять років — це куди більше, ніж п'ятдесят років для Європи. Нині в Огайо проживає на 250 тисяч чоловік більше, ніж у штаті Кентукки[37].

Неважко зрозуміти, що рабовласництво та свобода ведуть до різних наслідків. Ними можна пояснити багато розбіжностей, що були і є нині в житті античного та сучасного суспільства.

На лівому березі Огайо праця є долею рабів, на правому ж її розглядають як засіб досягнення добробуту та поступу. На лівому березі працю зневажають, на правому — шанують. На лівому березі неможливо побачити білих робітників, оскільки білі бояться бути схожими на рабів, працюють тільки негри. На правому березі не знайдеш жодного нероби, білі беруться до всілякої роботи з властивою їм активністю та кмітливістю.

Отже, в штаті Кентукки розробку природних багатств доручили ледачим і неосвіченим людям, тимчасом як працелюбні та освічені поставали гультяями або переїздять до штату Огайо, де вони можуть знайти застосування своїм здібностям, не відчуваючи при цьому сорому.

Щоправда, в штаті Кентукки господарі нічого не платять рабам за працю, але рабська праця не приносить їм великого зиску. Платячи гроші білим робітникам, вони би з верхом окупили свої витрати.

Вільному робітникові треба платити, але він працює швидше, ніж раб, а швидкість виконання роботи — це один з найважливіших елементів економіки. Білий продає свої послуги, але їх купують тільки в разі потреби. Чорношкірий не може вимагати жодної платні за свою роботу, але його треба постійно годувати, про нього треба, хоч він хворий чи здоровий, піклуватися впродовж цілого його життя, й у молоді, й у дозрілі, найпродуктивніші, роки, й у роки його

---

[35] У штаті Огайо не просто заборонене рабство, на його територію не дозволяється й в'їзд вільним неграм, вони не мають права також щось купувати там. Див. законодавство штату Огайо.

[36] У штаті Огайо підприємливістю відзначаються не тільки окремі люди, сам штат веде великі справи. Штат Огайо проклав, наприклад, між озером Ері та річкою Огайо канал, який пов'язує долину Міссисипі з північною річкою. Завдяки цьому каналу європейські товари, що завозяться до Нью-Йорка, можна доправляти по воді до Нового Орлеана, цебто на відстань понад п'ятсот льє в глибину континенту.

[37] Достеменні цифри за переписом 1830 року: Кентукки — 688 844; Огайо — 937 669.

дитинства та старості, марні для господаря. Тож і білий і чорношкірий працюють не задарма: вільний робітник отримує зарплатню; раба виховують, годують, одягають, за ним доглядають. На утримання раба господар витрачає гроші поступово, невеликими сумами, непомітно. Робітникові його зарплатня видається одразу ж, від чого складається враження, що збагачується тільки отримувач. Насправді ж раб коштує дорожче за робітника, а його праця менш продуктивна[38].

Вплив рабства виказує себе й у іншому: воно залишає глибокий слід у душі господаря, надаючи певної спрямованості їхнім думкам та схильностям.

Природа наділила людей, що живуть на обидвох берегах річки Огайо, енергійною й підприємливою вдачею, але на кожному боці річки люди порізному використовують свої здібності.

На правому березі головною метою білих, які живуть плодами своєї праці, став матеріальний добробут. Рідні краї дають їм вельми широкий простір для застосування своїх здібностей, їхня енергія завжди знаходить собі мету, а їхня пристрасть до збагачення виходить за межі звичайної людської корисливості. Сповнені бажання розбагатіти, вони відважно вступають на будь-який шлях, що його відкриває перед ними доля. Й незалежно від того, чи то вони стають моряками, піонерами, фабрикантами, чи то хліборобами, вони однаково наполегливі в праці та подоланні небезпек, властивих цим фахам. Різноманітність їхніх талантів чудова, а їхня спрага до наживи близька до героїзму.

Американці, які живуть на лівому березі річки Огайо, однаковою мірою зневажають як працю, так і всіляку справу, для успіху якої вона потрібна. Вони живуть у гультяйстві та достатку й мають смаки людей, які нічогісінько не роблять. Гроші не мають для них великої ціни, ці люди не стільки прагнуть до багатства, скільки до веселощів та втіх і витрачають на них енергію, якій їхній сусіда знаходить інше застосування. Вони пристрасно люблять полювання та війну, вміють поводитися зі зброєю, їм до вподоби фізичні вправи, які вимагають великої сили та спритності. З юних років вони звикають ризикувати своїм життям у поєдинках. Так рабство не просто заважає білим збагачуватися, воно позбавляє їх самого прагнення до цього.

Внаслідок безперервного двовікового впливу цих протилежних причин у англійських колоніях Північної Америки виникли дивовижні відмінності в ділових якостях південців та північан. Нині тільки на Півночі є кораблі, промислові підприємства, залізниці та канали.

Ці відмінності можна побачити, не лишень порівнюючи жителів Півночі та Півдня, а й жителів Півдня між собою. Майже всі ті, хто в південних штатах Союзу займається підприємницькою діяльністю, прагнучи почерпнути вигоду з рабської праці, приїхали сюди з Півночі. Північани день у день перебираються до південних штатів, позаяк у них не така велика конкуренція. Тут вони знаходять можливості, що залишилися непоміченими місцевими жителями. Вони пристосовуються до рабовласницької системи, хоч і не схвалюють її, і їм вдається почерпнути з неї більшу вигоду, ніж її творцям та будівельникам.

[38] Крім цих причин, внаслідок яких праця вільних робітників є продуктивнішою та економнішою скрізь, де в них не відчувається браку, слід вказати на ще одну, властиву тільки Сполученим Штатам. У цій країні лишень на берегах Міссисипі, біля її впадіння до Мексиканської затоки, навчилися з успіхом вирощувати цукрову тростину. В Луїзіані розведення цукрової тростини дає велику вигоду: ніде в інших місцях праця хлібороба не приносить такого високого зиску. А що між витратами на виробництво та виробленим продуктом завше встановлюється деяка взаємозалежність, то в Луїзіані високі ціни на рабів. До того ж Луїзіана входить до федерації штатів, і тому туди дозволяється ввозити рабів з усіх точок Союзу. Внаслідок цього високі ціни на рабів у Новому Орлеані призводять до зростання цін на рабів на всіх ринках країни. Отже, в тих місцях, де земля не дуже родюча, її обробіток рабами коштує дорого, й у конкретній боротьбі перемагають вільні робітники.

Якби я хотів продовжити це порівняння, я легко показав би, що майже всі відмінності у вдачі жителів Півдня та Півночі Америки виникли внаслідок існування рабства. Одначе це відвело б мене вбік від моєї теми: мене зараз цікавлять не наслідки поневолення людей, я хочу тільки з'ясувати, як воно впливає на матеріальне процвітання його прихильників.

Стародавні люди не могли виразно розуміти впливу рабства на виробництво матеріальних благ. Кабала панувала за тих часів у цілому цивілізованому світі, її не знали тільки варвари.

Тому християнське вчення в боротьбі з рабством на перше місце ставило права раба. Тепер же стало можливим боротися з рабством також в ім'я господаря. Це така боротьба, в якій вигода та мораль не суперечать одне одному.

У міру того як ці істини проникали до свідомості американців, рабство поступово відступало під натиском знань та досвіду.

Рабство зародилося на Півдні, відтак поширилося на Північ, але сьогодні воно зникає. З Півночі на Південь поступово крокує свобода. Найбільшим північним штатом, де існує рабство, є Пенсильванія, але підвалини його там уже підірвані. Мериленд, розташований на південь від Пенсильванії, з кожним днем наближається до його скасування, а Віргінія, розташована на південь від Мериленду, вже веде суперечки з приводу його користі та небезпек[39].

Однією з причин майже всіх серйозних змін у людських взаєминах є порядок успадкування власності.

Доти, допоки на Півдні власність передавалася в спадщину не в рівних частинах, на чолі кожної родини стояла багата людина, яка не відчувала ні потреб, ні схильності до праці. Разом з нею в тому самому гультяйстві жили, як рослини-паразити, члени її родини, позбавлені за законом частки в загальній спадщині. В усіх родинах Півдня спостерігалося те, що ще й зараз можна побачити в аристократичних родинах деяких європейських країн: молодші члени родини живуть у такому самому неробстві, що й старші, хоч і не мають такого самого багатства. В основі цієї схожості лежать цілком аналогічні причини. На Півдні Сполучених Штатів дедалі більше біле населення становить собою аристократичний стан, що його очолює гурт привілейованих людей, які володіють своїм багатством упродовж століть і з покоління в покоління ведуть гультяйський спосіб життя. Ці люди були вождями американської аристократії, вони репрезентували інтереси свого стану, зберігали традиційні забобони білих, підтримували уявлення про неробство як про справу честі. Серед цієї аристократії можна було зустріти вбогих людей, але не трудящих. Злидні вважалися почеснішими, ніж праця. Внаслідок цього чорношкірі робітники та раби не мали конкурентів, і, хоч би що казали про продуктивність їхньої праці, доводилося вдаватись до їхніх послуг, позаяк інших робочих рук не було.

Після скасування закону про вспадкування всі великі маєтності почали руйнуватися. Всі родини однаковою мірою наближалися до становища, коли праця стає потрібною для існування. Багато родин зникало; всі усвідомлювали, що настав час, коли кожен має турбуватися про себе сам. Нині ще трапляються багаті люди, але вони не становлять єдиного стану, який передає свої традиції від покоління до покоління. Вони не змогли сприйняти, зберегти і поширити в усіх прошарках населення загальний дух. Внаслідок передсуд, згідно з яким працю-

---

[39] Є особлива причина, яка сприяє послабленню рабовласницької системи в цих двох штатах. У минулому багатство цієї частини території Союзу грунтувалося на вирощуванні тютюну. Використовувати рабів було особливо корисно для обробітку цієї культури. Одначе впродовж багатьох років ціна на тютюн падала, а ціна на рабів залишалася тією самою. Це призвело до зміни стану виробничих витрат і вартості виробленої продукції. Тому нині жителі Мериленду та Віргінії більше, ніж тридцять років тому, схильні чи то відмовитися від рабів для обробітку тютюну, чи то розпрощатися й з цією культурою, й з рабством.

вати вважалося ганебним, став скрізь забуватися. З'явилося більше бідняків, і вони без будь-якого сорому почали шукати можливість заробити собі на життя.

Отже, одним з безпосередніх наслідків успадкування власності в рівних частках було виникнення класу вільних робітників. Тільки-но вільні робітники вступали в конкуренцію з рабами, всі відчували низьку продуктивність рабської праці. Тож було похитнуто самі підвалини рабства, цебто уявлення про вигоду, яку воно дає господареві.

У міру того як рабство витісняється з північних штатів до південних, у той самий напрям рухається й чорношкіре населення. Разом з рабством негри повертаються до тропіків, звідкіль їх колись привезли.

Це може видатися на перший погляд дивовижним, але невдовзі читач зрозуміє, чому це відбувається.

Скасовуючи рабство в принципі, американці аж ніяк не звільняють рабів.

Для того щоб подальший мій виклад був зрозумілішим, я наведу приклад, описавши ситуацію в штаті Нью-Йорк. 1788 року в цьому штаті заборонили продавати рабів. Це був обхідний маневр, який переслідував мету заборонити їх ввезення. Відтоді число негрів збільшувалося там тільки за рахунок природного зростання чорношкірого населення. Через вісім років було вжито рішучішого заходу: оголосили, що від 4 липня 1799 року всі діти, які народилися від рабів, стануть вільними. З цього моменту зникла будь-яка змога збільшення числа рабів, і, хоч раби ще були, можна сказати, що рабства вже не було.

Тільки-но якийсь північний штат оголошує про заборону на ввезення рабів, до нього перестають ввозити з Півдня чорношкірих.

Якщо в якомусь північному штаті забороняється торгівля неграми й власник уже не може збути з рук своїх рабів, вони стають для нього морокою. В цьому разі господар зацікавлений продати своїх рабів на Південь.

Тож один і той самий закон перешкоджає рухові рабів з Півдня на Північ і сприяє їх рухові з Півночі на Південь.

Але є ще одна причина, важливіша, ніж ті, про які я згадав. У міру того як число рабів у якомусь штаті зменшується, там починає відчуватися потреба у вільних робітниках. А в міру того як зростає число вільних найманих робітників, раби, праця яких менш продуктивна, втрачають ціну або стають непотрібними. Це ще один випадок, коли господареві дуже вигідно продавати їх на Південь, де конкуренції немає.

Отже, скасування рабства не веде до звільнення раба, в нього тільки змінюється господар: з Півночі він потрапляє на Південь.

Що стосується звільнених рабів та негрів, які народилися після скасування рабства, то вони не їдуть з Півночі на Південь, але щодо європейців вони посідають місце, схоже на місце тубільців: вони неосвічені, позбавлені прав і живуть серед населення, яке стоїть куди вище за них за рівнем достатку та знань, постійно зіштовхуючись з тиранією законів[40], нетерпимістю звичаїв. У деяких відношеннях вони ще нещасливіші, ніж індіанці: на них тяжким тягарем лежать спогади про рабство, вони не можуть вимагати собі у володіння якусь територію. Багато з них не витерплюють страждань і гинуть[41], інші скупчуються в містах, де вони виконують найбруднішу роботу й живуть злиденним та невлаштованим життям.

[40] Штати, де рабство скасоване, звичайно роблять усе для того, аби життя вільних негрів на їхній території стало нестерпним. А що різні штати буцімто змагаються в проведенні такої політики, на негрів скрізь чекають страждання.

[41] У штатах, де скасоване рабство, рівень смертності білих і чорних дуже різниться: від 1820 до 1831 року у Філадельфії серед білих помирав один чоловік на 42, а серед чорних — 1 на 21. Рівень смертності негрів-рабів значно нижчий (див.: Емерсон. Медична статистика. — С. 28).

Після скасування рабства біле населення зростає вдвічі швидше, ніж чорне, і якби навіть зростання чисельності чорношкірих залишилося на тому самому рівні, що й за часів рабства, то все одно невдовзі вони загубилися б посеред чужого населення.

Території, де використовується рабська праця, звичайно менше населені, ніж ті, де працюють вільні люди. Крім того, Америка — це молода країна, й тому до моменту скасування рабства в якомусь штаті він буває заселений тільки наполовину. Тільки-но рабська праця в ньому скасовується й починає відчуватися потреба в вільних робітниках, до нього з усіх кінців країни ринуть юрби відважних авангардистів, які приїздять для того, щоб скористатися новими можливостями, що відкриваються перед підприємцями. Одні захоплюють землю, на кожній ділянці поселяється біла родина. Іммігранти з Європи також прямують до вільних штатів. Що робити біднякові з Європи, який приїхав до Нового Світу в пошуку достатку та щастя, в місцях, де праця вважається безчестям?

Внаслідок цього біле населення зростає природним шляхом, а також поповнюється за рахунок великого припливу іммігрантів. Незабаром кількісне співвідношення, що є між двома расами, зовсім зміниться. Негрів залишається дуже мало, вони перетворюються на нечисленне, вбоге й нещасливе плем'я, яке не має своєї землі, й губляться серед численних народів, що володіють нею. Про їхнє існування згадують, тільки роблячи стосовно них чергову несправедливість або жорстокість.

У багатьох західних штатах ніколи не було негрів, у всіх північних їхнє число швидко зменшується. Тож важливе питання про взаємовідносини цих двох рас стосується обмеженої території. Це знижує небезпеку проблеми, але не полегшує її розв'язання.

Що далі на південь розташований штат, то важче скасувати рабство з користю для справи. Це пояснюється кількома матеріальними причинами, про які треба розповісти детально.

Перша причина — це клімат. Нема сумніву в тому, що чим ближче до тропіків живуть європейці, тим важче їм працювати. Багато американців твердять, що під деякими широтами праця становить для них смертельну небезпеку, тимчасом як негри можуть там працювати без будь-якого ризику для життя[42]. Одначе я не гадаю, що ці твердження, такі приємні для ледачих жителів Півдня, грунтуються на досвіді. Адже на півдні Іспанії та Італії клімат також спекотний, як на Півдні Сполучених Штатів[43]. Чому ж у Америці європеєць не може виконувати ту саму роботу, яку він виконує в Європі? І якщо в Італії та Іспанії після скасування рабства господарі не загинули, то, може, й у Союзі їм нічого не загрожує? Я зовсім не гадаю, що через природні умови європейці, які живуть у Джорджії та Флориді, не можуть обробляти землю своїми руками без ризику для життя. Одначе цілком ясно, що там ця робота буде більш виснажливою й менш продуктивною[44], ніж у Новій Англії. Позаяк на Півдні вільний працівник трохи дорожчий, ніж раб, там менш доцільно скасовувати рабство.

[42] Це справді так у тих місцях, де вирощують рис. Рисові поля шкідливі для здоров'я в усіх країнах, але особливо вони небезпечні в тропічних країнах з їхнім пекучим сонцем. Європейцям було б дуже нелегко обробляти землю в цій частині Нового Світу, якби вони хотіли вирощувати рис. Та хіба конче треба вирощувати саме рис?

[43] Ці штати розташовані ближче до екватора, ніж Італія та Іспанія, але на Американському континенті клімат значно холодніший, ніж на Європейському.

[44] Іспанці колись привезли до одного з округів Луїзіани, що називається Аттакапас, певну кількість селян з Азорських островів. Для проби вони не стали запроваджувати там рабство. Ці люди й нині обробляють землю без рабів, але вони такі байдужі до своєї роботи, що насилу можуть себе прогодувати.

На півночі Союзу ростуть ті самі рослини, що й у Європі, на півдні ж ростуть особливі культури.

Відомо, що рабська праця розорлива на вирощуванні зернових культур. Той, хто вирощує пшеницю в країні, яка не знає рабства, звичайно не тримає в себе багато працівників. Щоправда, під час сівби та жнив він наймає багатьох, але вони залишаються в його домі недовго.

У рабовласницькій державі хлібороб змушений утримувати впродовж цілого року велике число працівників, потребу в яких він відчуває тільки в короткі періоди сівби та жнив. Адже на відміну від вільних робітників раби не можуть працювати на себе й чекати дня, коли хтось забажає купити його послуги. Щоб примусити їх працювати, їх треба купити.

Отже, залишаючи осторонь негативні наслідки рабства загального характеру, слід відзначити, що в країнах, де вирощуються зернові, рабська праця менше вигідна, ніж там, де вирощуються інші культури.

Навпаки, на плантаціях тютюну, бавовнику та цукрової тростини вимагається постійна праця. Тут можна використовувати дітей та жінок, чого неможливо зробити на вирощуванні пшениці. З цього випливає, що з природних причин рабство більше підходить для тих країн, де вирощуються ці рослини.

Але тютюн, бавовник та цукрова тростина ростуть тільки на Півдні й є основними джерелами його багатства. Скасування рабства поставило б південців перед вибором: чи то вирощувати інші культури й вступити в цьому разі в конкуренцію з активнішими й досвідченішими північанами, чи то вирощувати ті самі культури, але без рабів і в цьому випадку витримувати конкуренцію з іншими південними штатами, що використовують рабську працю.

Отже, на відміну від Півночі в Півдня є особливі причини для збереження рабства.

Але є й ще одна причина, найістотніша. Ясна річ, що зрештою можна скасувати рабство на Півдні, але як там спекатися чорношкірих? На Півночі скасування рабства й прогнання колишніх рабів відбувається одночасно, але немає жодної надії, що те саме можна буде зробити й на Півдні.

Наводячи докази того, що на Півдні рабство більше відповідає природним умовам і приносить більшу вигоду, ніж на Півночі, я багато разів казав, що й чисельність рабів там, очевидячки, значно вища, ніж на Півночі. Саме на Південь привезли колись перших африканців. Число негрів, яких сюди доправляли, завше було більше. Що далі на Південь, то дужче відчувається передсуд, згідно з яким пошани гідне тільки неробство. В штатах, сусідніх з тропіками, не працює жодна біла людина. З усіх цих причин на Півдні негрів більше, ніж на Півночі. І з кожним днем число їх зростає, позаяк у міру того як рабство скасовується на одному кінці Союзу, негри сходяться на інший його край. Тож число чорношкірих на Півдні збільшується не тільки за рахунок природного приросту населення, а й внаслідок вимушеної міграції негрів з Півночі. На Півдні Союзу кількість чорношкірих зростає з тих самих причин, з яких так швидко зростає кількість білих на Півночі.

У штаті Мен на 300 білих припадає 1 негр, у Массачусетсі на 100 — 1, у штаті Нью-Йорк на 100 — 2, у Пенсильванії — 3, у Мериленді — 34, у Віргінії — 42 і, нарешті, в Південній Каролині — 55[45]; Таким було співвідношення чорних та білих 1830 року, але воно постійно змінюється. Щоденно кількість чорношкірих на Півночі зменшується, а на Півдні зростає.

[45] Ось що можна прочитати в книжці американського автора Кері «Листи про колоніальне суспільство», виданій 1833 року: «У Південній Каролині ось уже сорок років чорне населення зростає швидше, ніж біле. Розглядаючи загалом населення п'яти південних штатів, де вперше виникло рабство, себто Мериленду, Віргінії, Північної Каролини, Південної Каролини та Джорджії,— пише

Цілком очевидно, що в південних штатах Союзу неможливо скасувати рабство за прикладом північних штатів, не породивши тим самим зловісних проблем, які зовсім не загрожували Півночі.

Ми бачили, що в північних штатах перехід від рабства до свободи відбувається поступово. Дорослі негри залишаються рабами, а їхні діти стають вільними. Ті з них, хто зміг би обернути свою незалежність на зло, залишаються в кабалі, на волю ж відпустять тих, у кого ще є час навчитися мистецтву жити вільними до початку самостійного життя.

На Півдні такий метод застосувати не можна. Заява про те, що, починаючи з якогось часу, діти негрів стануть вільними людьми, вносить ідею й принцип свободи в саму сутність рабства. Ті негри, які за законом лишаються рабами, бачачи своїх дітей вільними, дивуються з несправедливості, яку вчинила стосовно них доля, й починають хвилюватися та обурюватися. Віднині рабство в їхніх очах втрачає ту моральну силу, якої йому надавали час та звичай, вони зводяться тільки до очевидного надуживання силою. На Півночі ця суперечність не приховувала в собі ніякої небезпеки, бо чорних там було мало, а білих — дуже багато. Але горе гнобителям, якщо перший промінь свободи торкнеться двох мільйонів чоловік ураз.

Звільнивши дітей своїх рабів, європейські жителі Півдня дуже швидко були б змушені поширити це доброчинство на всю чорну расу.

На Півночі, як я вже зазначав, одразу ж після скасування рабства або з того моменту, коли воно стає вірогідним і близьким, починаються два процеси: рабів і далі вивозять на Південь, а на їхнє місце збираються білі з інших північних штатів та іммігранти з Європи.

У найпівденніших штатах такі процеси виникнути не можуть. З одного боку, число рабів там занадто велике, щоб можна було сподіватися випровадити їх з країни, а з іншого — європейці й англоамериканці побоюються приїздити на проживання до краю, де праця й далі вважається ганьбою. До того ж вони справедливо вважають, що штатам, де число негрів перевищує або дорівнює числу білих, загрожують великі потрясіння, й не поспішають поширювати на них свою підприємницьку діяльність.

Отже, скасування рабства не дозволило б південцям поступово пристосувати негрів до свободи, як це зробили їхні брати з Півночі, вони не змогли б зменшити число чорношкірих, і їм довелося б поодинці стримувати їхній натиск. І через кілька років там поряд з білим населенням з'явилося б численне, майже рівне за числом, вільне чорношкіре населення.

Тоді ті порушення прав негрів, які сьогодні лежать у основі рабства, можуть породити на Півдні величезну небезпеку для білих. Нині вся земля перебуває в руках європейців, тільки вони займаються підприємницькою діяльністю, багатство, освіта, зброя належать тільки їм. Чорношкірі позбавлені всього цього, але їм це й не потрібно, адже вони — раби. Та коли вони стануть вільними й муситимуть самі турбуватися про себе, без усього цього на них чекає загибель. Тож усе те, що складало силу білих за існування рабства, обертається для них великими небезпеками після його скасування.

Поки негри залишаються в кабалі, з ними можна поводитися майже так само, як з худобою. Та якщо вони отримають волю, ніщо не завадить їм отримати достатню культуру для того, аби зрозуміти ступінь своєї знедоленості й знайти вихід

далі Кері,— можна помітити, що від 1790 до 1830 року число білих там збільшувалося на 80 відсотків, а число чорних — на 112 відсотків».

1830 року жителі Сполучених Штатів обидвох рас розподілялися так: у штатах, де рабство скасоване, білих було 6 565 437, а чорних — 120 520; у штатах, де рабство існує, білих — 3 960 814, а чорних — 2 208 102 чоловіки.

з неї. Крім того, людині властиве дивовижне почуття відносної справедливості, що сягає корінням у глибину її душі. Люди куди гостріше сприймають несправедливість, яка панує всередині одного класу, ніж ту, яка панує між класами. Вони можуть примиритися з рабством, але постійну зневагу мільйонів громадян, які живуть з покоління в покоління у злиднях, вони не можуть стерпіти. На Півночі вільні негри зіштовхуються з такими образами та несправедливостями, але вони слабкі й нечисленні. На Півдні ж їх було б багато й вони були б сильні.

Якщо припустити, що будь-коли білі й негри житимуть на одній землі як два різних народи, то одразу ж стає ясно, що для них можливі два шляхи розвитку: цілковите злиття або розмежування.

Вище я вже висловлював свою думку про перший з них[46]. Я не вірю, що між білою та чорною расами де-небудь встановиться рівність.

Навіть більше, я гадаю, що в Сполучених Штатах ситуація буде куди складнішою, ніж у будь-якому іншому місці. Трапляється, що одна людина стає вище за релігійні, місцеві чи расові передсуди. І якщо ця людина є королем, то вона може провести разючі зміни в суспільстві. Одначе цілий народ не може стати вище сам за себе.

Можливо, деспотові, який однаково пригнічував би й американців і їхніх колишніх рабів, удалося б домогтися їхнього змішання, але доти, поки справами Америки керує демократія, ніхто не може наважитися на такий крок. Навпаки, можна припустити, що чим більшу свободу матимуть білі в Сполучених Штатах, тим дужче вони прагнутимуть до розмежування з неграми[47].

Я вже зазначав вище, що міцний зв'язок між європейцем та індіанцем міг би забезпечити метис. Достоту так само справжньою зв'язковою ланкою між білим і негром є мулат. Там, де є багато мулатів, злиття двох рас цілком можливе.

В Америці є місця, в яких європейці та негри так перемішалися, що важко зустріти зовсім білу чи зовсім чорну людину. В цьому випадку справді можна говорити про змішання двох рас. Точніше, на їхньому місці з'являється нова раса, яка має риси й тієї й тієї, але водночас відрізняється від обох.

З усіх європейців англійці найменшою мірою змішалися з неграми. На Півдні Союзу мулатів більше, ніж на Півночі, та загалом їх значно менше, ніж у будь-якій іншій європейській колонії. Взагалі в Сполучених Штатах мулатів дуже мало й самі собою вони вельми слабкі; в расових конфліктах вони звичайно пристають на бік білих. Так, у Європі лакеї великих шляхтичів, спілкуючись з простим народом, видають себе за людей шляхетного походження.

До гордості своїм походженням, властивої англійцям, в американців додається високе почуття власної гідності, породженої волею та демократією. Біла людина в Сполучених Штатах пишається й своєю расою, й сама собою.

Крім того, якщо негри й білі на Півночі не змішуються, то як це може статися на Півдні? Не можна й на мить припустити, що південцям, які постійно живуть у оточенні, з одного боку, білих, що відчувають свою моральну та фізичну перевагу, а з іншого — негрів, спаде на думку зближуватися з цими останніми. Південці відчувають два сильні почуття, через які вони завше триматимуться на відстані від негрів: вони бояться стати схожими на своїх колишніх рабів і бути нижчими, ніж їхні білі сусіди.

[46] Цю думку, до речі, підтримують люди, значно авторитетніші, ніж я. Ось що можна прочитати в «Спогадах» Джефферсона: «Нема нічого, що було б написано в книжці доль ясніше, ніж звільнення чорношкірих. Водночас, коли обидві раси будуть вільними, вони не зможуть жити в одній державі, позаяк природа, звички й переконання спорудили між ними нездоланні перепони (див.: Консей. Витримки із «Спогадів» Джефферсона).

[47] Якби англійці на Антильських островах не залежали від своєї колишньої батьківщини, то вони, слід гадати, не ухвалили б закону про звільнення рабів, який вона їм накинула.

Якби мені конче треба було зробити прогноз на майбутнє, я б сказав, що найвірогідніше після скасування рабства на Півдні гидливість білого населення стосовно негрів посилиться. Моя думка грунтується на тому, що я бачив на Півночі. Там, як я вже зазначав, у міру того як зникають законодавчі відмінності між двома расами, білі докладають дедалі більше зусиль для того, аби триматися на відстані від чорних. Те саме відбудеться й на Півдні. Страх білих жителів Півночі перед небезпекою їхнього змішання з чорношкірими грунтується на уяві. На Півдні ж така небезпека цілком реальна, тож там страх може тільки збільшитися.

Якщо, з одного боку, визнати той безперечний факт, що в найпівденніших регіонах країни чорношкіре населення зростає, причому швидше, ніж біле населення; а з іншого — що чорні й білі ніколи не зможуть змішатися й користуватись у суспільстві однаковими правами, то треба зробити висновок про те, що рано чи пізно чорні й білі в південних штатах зав'яжуть боротьбу між собою.

Який буде її наслідок?

Цілком зрозуміло, що відповіддю на це запитання можуть бути тільки невиразні припущення. Ціною великого напруження людина може подумки оглянути напрям майбутнього розвитку, але на шляху цього розвитку в свої права вступає випадок, не підвладний ніякому розумовому зусиллю. В картині майбутнього випадок становить собою темну пляму, якої не можуть торкнутися промені розуму. Зараз можна сказати тільки таке: на Антильських островах, очевидячки, загине біла раса, а на континенті — чорна.

Адже на Антильських островах купка білих живе в оточенні величезного чорношкірого населення, тимчасом як на континенті негри затиснуті між морем та численним білим населенням, яке компактно проживає на просторах від канадських крижин до кордону Віргінії, від берегів Міссурі до узбережжя Атлантичного океану. І якщо білі в Північній Америці діятимуть згуртовано, то важко уявити собі, щоб неграм удалося уникнути знищення, яке їм загрожує. Вони загинуть від зброї та злиднів. Але в чорного населення, яке живе на березі Мексиканської затоки, є змога врятуватись, якщо боротьба між двома расами почнеться після розпаду американської федерації. Якщо федеральні зв'язки розірвуться, то південцям не слід було б розраховувати на тривалу підтримку з боку їхніх північних братів. Північани знають, що їм не загрожує ніяка небезпека, й якщо здоровий глузд і обов'язок не примусять їх прийти на допомогу південцям, то можна припустити, що расові симпатії тим більше не зможуть цього зробити.

Втім, хоч коли б почалася боротьба між расами й якщо навіть біле населення Півдня буде змушене боротися без сторонньої допомоги, воно вступить у поєдинок, маючи величезну перевагу в знаннях та коштах. Одначе чорношкірі зможуть протиставити їм чисельність і силу розпачу, що дуже важливо в збройній боротьбі. Можливо, на білу расу на Півдні чекає те саме, що сталося з іспанськими маврами? Після кількох століть панування вона поступово відійде до тих місць, звідки колись прийшли її пращури, залишивши негрів господарями в країні, яку, здавалося б, саме Провидіння призначало для них; вони легко акліматизувалися на цій землі, де їм легше працювати, ніж білим.

Більш чи менш віддалена, але неминуча небезпека боротьби чорного й білого населення на Півдні Союзу постійно постає в уяві американців як гнітючий сон. Жителі Півночі постійно ведуть мову про цю небезпеку, хоч безпосередньо їм ніщо не загрожує. Вони передбачають нещастя й марно шукають спосіб відвернути його.

У південних штатах про це не говорять, там не обговорюють свого майбутнього з чужоземцями, уникають таких розмов з друзями. Кожен криється зі

своїми думками, ні з ким не ділячись ними. Але в мовчанці південців є щось більш застрашливе, ніж у відвертих побоюваннях північан.

Внаслідок цієї загальної тривоги виник мало кому відомий захід, який може змінити долю частини людства.

Зі страху перед описаною мною небезпекою група американських громадян створила громаду, яка поставила перед собою мету вивозити своїм коштом на береги Гвінеї негрів, які прагнуть уникнути свавілля, що загрожує їм[48].

А 1820 року цій громаді вдалося заснувати в Африці на сьомому градусі північної широти поселення, яке вона назвала Ліберія. За останніми відомостями, там уже поселилося 2500 негрів. Переселившись на нову колишню батьківщину, чорношкірі створили там установи на взірець американських. У Ліберії діє система представництва, там є негри-присяжні, негри-судді, негри-священики, є храми й видаються газети. І внаслідок дивовижної мінливості, властивої нашому світові, білим заборонено жити в цьому поселенні[49].

Ось уже, справді, несподіваний оберт долі! Двоє століть збігло відтоді, як європейці вперше вирвали негрів з обіймів їхніх родин і повезли їх на береги Північної Америки. Нині ж європейці знову перетинають Атлантичний океан, аби повернути нащадків тих самих негрів до країни, з якої вони колись вивозили їхніх пращурів. Варвари вирушали в кабалу по світло цивілізації; бувши в рабстві, вони вчилися мистецтва жити вільними.

До теперішнього часу Африка була чужою для наук та мистецтв білих. Може, тепер європейські досягнення проникнуть туди разом з африканцями, що повернулися на батьківщину. Отже, заснування Ліберії несе в собі чудову й велику ідею, але ця ідея може принести багаті плоди тільки в Старому Світі, а в Новому вона даремна.

За дванадцять років Громада колонізації чорних переселила до Африки 2500 негрів. За той самий час у Сполучених Штатах їх народилося близько 700 тисяч.

Навіть якби до колонії Ліберія можна було б щороку переселяти тисячі нових жителів, причому таких, яким би це пішло на користь, навіть якби до цієї справи взявся Союз, а не громада, й якби він використав для вивезення негрів до Африки свої кошти[50] й свої кораблі, йому не вдалося б урівноважити навіть природний приріст чорношкірого населення. Якщо ж число негрів, яких вивозять щороку, не дорівнюватиме числу тих, які народжуються, йому не вдасться навіть зупинити розвиток цієї недуги свого суспільства, яка щоденно загострюється[51].

Негритянська раса ніколи не покине Американський континент, куди вона потрапила з волі пристрастей та вад європейців. Вона може зникнути з Нового Світу, тільки якщо припинить своє існування. Жителі Сполучених Штатів мо-

---

[48] Ця громада почала називатися Громадою колонізації чорних. Див. її річні звіти, зокрема п'ятнадцятий. Див. також уже згадувану брошуру під заголовком «Листи про колоніальну громаду та про вірогідні наслідки її діяльності» пана Кері. — Філадельфія, квітень 1833 року.

[49] Це правило ухвалили самі засновники поселення. Вони побоювалися, що в Африці відбудеться те саме, що сталося на околицях Сполучених Штатів: налагодивши контакт з освіченішою расою, негри так само, як і індіанці, зазнають знищення, перш ніж вони зможуть стати цивілізованими людьми.

[50] Такий захід зіштовхнувся б з безліччю інших труднощів. Якби Союз з метою вивезення негрів з Америки до Африки почав скуповувати рабів, то ціна на них, яка зростає в міру зменшення числа рабів, небавом досягла б астрономічної цифри. Водночас маловірогідно, щоб північні штати згодилися на такі витрати, від яких вони не отримали б ніякої користі. Якщо ж Союз захотів би відібрати рабів, що є на Півдні, силоміць або скупити їх за низькою ціною, встановленою на них, він наштовхнувся б на нездоланний опір південних штатів. Тож і той і той шлях веде у безвихідь.

[51] 1830 року в Сполучених Штатах було 2 010 327 рабів та 319 439 вільних негрів, а взагалі їхня чисельність досягала 2 329 766 чоловік — тобто негри за тих часів становили трохи більше п'ятої частини від усього населення Сполучених Штатів.

жуть віддалити потрясіння, які навівають на них страх, але їм не вдасться усунути їхню причину.

Я мушу визнати, що, на мою думку, скасування рабства в південних штатах не може відкласти на далі зіткнення двох рас.

Негри можуть тривалий час спокійно терпіти рабство. Але якщо вони стануть вільними людьми, позбавленими майже всіх громадянських прав, то незабаром обуряться і, не маючи змоги стати рівними з білими, зробляться їхніми ворогами.

На Півночі звільнення рабів принесло помітну користь; і рабству було покладено край, і вільні негри не становили собою ніякої небезпеки. Їх було надто мало, й вони й думати не могли про свої права. На Півдні ситуація інша.

На Півночі рабовласники пов'язували проблему рабства з розвитком торгівлі та промисловості, на Півдні ж — це питання життя чи смерті. Тому скидати в одну купу проблему рабства на Півночі й на Півдні не можна.

Я зовсім не прагну, борони мене Боже, знайти принципові виправдання утримання негрів у неволі, як це роблять деякі американські автори. Я хочу тільки сказати, що тим, хто колись допустив її існування, нині не так легко її скасувати.

Я маю визнати, що, розмірковуючи над долею Півдня, я бачу тільки два шляхи для білого населення, яке там живе: чи то звільнити негрів і змішатися з ними, чи то тримати їх на відстані й якомога найдовше не скасовувати рабства. Будь-який компроміс, як мені здається, дуже швидко призведе до найстрашнішої громадянської війни і, либонь, до винищення однієї з рас.

Жителі Півдня дотримуються такої самої думки, й цим пояснюється їхня поведінка. Оскільки вони не хочуть змішуватися з неграми, вони не бажають звільняти їх.

Це означає, що всі південці вважають, буцімто рабство забезпечує багатство рабовласникові. В цьому відношенні багато з них дотримуються того самого погляду, що й північани, й залюбки згоджуються з тим, що рабство — це зло. Одначе вони гадають, що для того, аби можна було жити, це зло слід зберегти.

У міру поширення освіти на Півдні багато жителів цієї частини країни почали усвідомлювати, що рабство завдає шкоди рабовласникові. Але завдяки тій самій освіті вони виразніше, ніж раніше, бачать майже цілковиту неможливість його скасування. Внаслідок цього виникає дивовижна суперечність: що більше заперечень викликає користь рабства, то міцніше його існування закріплюється законом. Тимчасом як на Півночі підвалини рабства поступово розхитуються, на Півдні вони зміцнюються дедалі суворішими законами.

Сучасні закони південних штатів, що стосуються рабів, відзначаються якоюсь небаченою жорстокістю й самі собою засвідчують про глибоку кризу в законодавчій діяльності. Досить їх прочитати, аби переконатися в тому, що обидві раси, які живуть у цій частині країни, перебувають у глухому куті.

Американці, які живуть на Півдні Союзу, зовсім не підсилили жорстокість утримання рабів, навпаки, умови життя рабів поліпшилися. За стародавніх часів раба стримували тільки кайдани та смерть, південці ж знайшли способи збереження своєї влади, що грунтувалися на здоровому глузді. Вони, якщо можна так сказати, оживили деспотизм та насильство. Стародавні лише прагнули завадити рабові звільнитися від своїх кайданів, а наші сучасники постаралися позбавити його прагнення до свободи. За стародавніх часів закутим було тіло раба, дух його був же вільний, він мав доступ до освіти. В цьому була логіка, адже за тих часів була природна можливість припинення рабського стану. Одного чудового дня раб міг стати вільним і рівним зі своїм господарем.

Жителі Півдня не допускають думки про те, що колись негри можуть стати рівними з ними. Тому вони під страхом суворих покарань заборонили навчати

їх читати й писати. Вони не бажають підіймати негрів до свого рівня й утримують їх майже так само, як худобу.

За всіх часів надія на визволення, що таїлася в глибині рабства, пом'якшувала його жорстокість.

Південці зрозуміли, наскільки це небезпечно звільняти раба, якщо він ніколи не стане рівним зі своїм колишнім господарем. Дати волю людині, залишивши її в злиднях та безправ'ї: чи є ще якийсь інший вірніший спосіб підготувати майбутнього вождя повсталих рабів? До того ж уже давно помітили, що присутність вільних негрів породжувала невиразний неспокій у глибині душі тих, хто ще залишався в рабстві, й пробуджувала тьмяні проблиски думки про свої права. На Півдні господарі в більшості випадків позбавлені можливості відпускати на волю своїх рабів[52].

Я зустрівся на Півдні Союзу з чоловіком похилого віку, який колись перебував у незаконному зв'язку з однією із своїх негритянок. Вони мали кількох дітей, і всі ці діти вважалися рабами свого батька. Батько чимало думав про те, аби заповісти їм бодай свободу, але минули роки, перш ніж він зміг подолати перешкоди, поставлені законодавцями на шляху надання волі рабам. За цей час він постарів і був уже за три чисниці до смерті. І він уже уявляв собі, як його синів перевозитимуть з ринку на ринок і як після батьківської влади вони потраплять під владу чужої людини. Ці жахливі картини приводили до нестями його гаснучу уяву. Бачачи його тугу й розпач, я зрозумів, як жорстоко може мститися природа за ті рани, що їх завдають їй закони.

Такі страждання, звісно, жахливі, але хіба вони не є логічним і неминучим наслідком самого існування рабства в сучасному світі?

Європейці перетворили на рабів людей іншої раси, яка стоїть, на думку багатьох з них, на нижчому ступені розвитку порівняно з іншими расами. Думка про можливе змішання з цією расою викликала в них огиду. Вони вважали, що рабство існуватиме вічно, позаяк між крайнім ступенем нерівності, в якій живуть раби, та цілковитою рівністю, природною для вільних людей, не може бути ніякого тривалого проміжного стану. Європейці невиразно відчули цю істину, але не усвідомили її до кінця. Стосовно негрів вони керувалися то вигодою, то гординею, то жалістю. Спершу вони порушили всі людські права негрів, а відтак пояснили їм їхню цінність та непорушність. Вони відкрили рабам доступ до свого суспільства, але коли ті спробували до нього ввійти, то їх заходилися гнати та цькувати. Бажаючи зберегти рабство, вони чи то зі своєї волі, чи то неусвідомлено рухалися до свободи, але не наважувалися при цьому ні цілком знехтувати справедливістю, ні остаточно її встановити.

Якщо ніщо не передвіщає настання часу, коли південці змішаються з неграми, то чи можуть вони, не піддаючись смертельній небезпеці, дозволити своїм рабам здобути свободу? І якщо для врятування своєї власної раси вони змушені тримати їх у кайданах, то хіба непростимо, що вони вдаються для цього до найдієвіших засобів?

Те, що відбувається на Півдні Союзу, жахливо, але водночас це природний наслідок рабства. Коли спотворюється природний порядок речей, коли людство стогне й марно б'ється в путах законів, не варто, на мою думку, гнівно таврувати наших сучасників, чиїми руками коються ці лиха. Все обурення повинно спрямовуватися проти тих, хто відродив у нашому світі рабство після більш ніж тисячорічного існування рівності. До речі, хоч би яких зусиль докладали південці для того, щоб зберегти рабство, їм зробити це не вдасться. Стиснуте в

[52] Надання волі рабам не заборонене, але воно вимагає виконання формальностей, які його ускладнюють.

одній точці земної кулі, несправедливе з погляду християнства, згубне з погляду економічної політики, рабство, що зберігається в оточенні демократичної свободи та сучасної освіти, не може існувати довго. Воно впаде під ударами рабів або з волі господарів. І в тому й у тому разі слід чекати глибоких потрясінь.

Якщо негри не будуть відпущені на волю, вони самі доможуться цієї волі. Якщо ж її їм подарують, то вони не забаряться використати її на зле.

Які шанси на довготривалість американського Союзу? Які небезпеки йому загрожують?

Вирішальне значення має не Союз, а штати. — Федерація існуватиме доти, допоки цього хотітимуть штати, які її складають. — Причини, які сприяють збереженню Союзу. — Об'єднання потрібне для того, щоб протистояти чужоземцям; завдяки йому в Америці немає чужоземців. — З волі Провидіння між штатами немає природних перешкод. — У штатів нема матеріальних інтересів, які розділяють їх. — Північ зацікавлена в процвітанні та єдності Півдня й Заходу, а Південь — Півночі та Заходу, Захід — Півночі та Півдня. — Нематеріальні інтереси, що об'єднують американців. — Єдність поглядів. — Небезпеки, що загрожують федерації, виникають через відмінності в характері людей, що живуть у ній, і через пристрасті. — Характер південців та північан. — Одна з найсерйозніших загроз полягає в швидкому зростанні Союзу. — Переселення на Північ та Захід. — Зосередження сили в цих місцях. — Пристрасті, породжені різкими коливаннями матеріального становища. — Якщо Союз існуватиме й далі, то чи його уряд зміцнюватиметься чи слабнутиме? — Ознаки ослаблення. — Intemal improvements (внутрішні поліпшення). — Пустельні землі. — Індіанці. — Справа про Банк. — Справа про тарифи. — Генерал Джексон.

Існування Союзу почасти визначає властивості, притаманні кожному штатові. Тому передусім треба розглянути можливе майбутнє Союзу. Та ще раніше слід з'ясувати одну істину: якщо нинішня федерація розпадеться, штати в жодному разі не повернуться до самостійності. Просто замість одного Союзу їх з'явиться кілька. До мого завдання не входить дослідження засад цього нового Союзу. Я тільки хочу показати, які причини можуть привести до розпаду нинішньої федерації.

Для цього мені доведеться дозволити собі деякі повторення. Я аналізуватиму теми, які я вже заторкував. Звісно, я ризикую накликати на себе докори читачів, але виправданням для мене послужить важливість предмета вивчення. Ліпше повторитися, ніж бути незрозумілим, і ліпше завдати шкоди репутації автора, але не глибині дослідження.

Створюючи конституцію 1789 року, законодавці прагнули забезпечити федеральній владі незалежність і перевагу в силі.

Одначе вони були обмежені самими умовами завдання, що стояло перед ними. Адже їм доручили не формування уряду єдиного народу, а виробити умови об'єднання кількох народів, і, хоч би якими були їхні прагнення, вони не могли обійти питання про поділ повноважень різних органів влади.

Для того аби зрозуміти, до чого призвів такий поділ, треба коротко охарактеризувати різні рівні влади.

Є державні справи, які за своєю природою є всенародними. Це означає, що вони стосуються народу, взятого в повному складі, й ухвали з цих справ може приймати тільки одна людина або збори, які найповніше репрезентують увесь народ. Такими є війна та дипломатія.

Є інші справи, що за своєю природою вважаються місцевими, цебто вони стосуються тільки тієї чи тієї місцевості. Ними можна керувати належним чином лише на місцях. До них належить комунальний бюджет.

Нарешті, є змішані справи. Їх можна назвати й всенародними, позаяк вони стосуються всіх людей, які складають народ, і місцевими, позаяк їх розв'язання не є клопотом усього народу. Візьмімо, наприклад, цивільні й політичні права. Вони властиві будь-якому ладу й поширюються на всіх громадян, одначе од-

номанітність цих прав не завше полегшує життя і сприяє процвітанню народу, й, отже, вони не повинні бути у віданні центральної влади.

Тож у будь-якому добре організованому суспільстві, незалежно від того які принципи покладено в його основу, завше є дві категорії державних справ.

Між двома крайніми точками є сила-силенна справ загального, але не всенародного характеру, тих, що їх я називав змішаними. Позаяк такі справи не є ні виключно всенародними, ні цілком місцевими, їх можна передати до відання центрального уряду або місцевого органу влади залежно від домовленості сторін, що об'єднуються, й при цьому об'єднанню не буде завдано ніякої шкоди.

Найчастіше люди об'єднуються для створення верховної влади, й внаслідок такого об'єднання виникає народ. У такому разі, крім створеного ними уряду, в суспільстві є сильні особистості та впливові гурти людей, одначе й ті й ті мають тільки незначну частину верховної влади. Тому не лишень суто всенародні, а й більшість змішаних справ повинні бути у віданні уряду. В місцевих органів влади залишається тільки та частина повноважень, яка потрібна для забезпечення добробуту підлеглих їм територій.

Інколи внаслідок подій, що передують об'єднанню, верховна влада утворюється з уже наявних політичних організмів. Тоді у віданні місцевих органів влади можуть опинитися не тільки суто місцеві справи, а й усі або частина змішаних. Народи, які до вступу до федерації мали власну верховну владу й які, незважаючи на вступ, значною мірою зберігають її, віддають центральному урядові лишень повноваження, потрібні для існування Союзу.

Коли центральному урядові, крім прерогатив, властивих йому за природою, належить також право керувати змішаними державними справами, то сила на його боці. Річ не тільки в тому, що він має великі права, а у тому, що він може накласти руку й на ті права, які йому не належать. Виникає небезпека, що він зрештою відбере в місцевих органів влади природні й потрібні їм повноваження.

І навпаки, коли управління змішаними справами перебувають у віданні місцевих властей, у суспільстві виказують себе протилежні тенденції. В цьому випадку сила на боці провінцій, і небезпека полягає в тому, що центральний уряд може врешті-решт залишитися без потрібних повноважень.

Так, у державах, утворених одним народом, у силу їхньої природи розвивається централізація, а федерації рухаються до розпаду.

Тепер залишається тільки застосувати ці загальні ідеї до американського Союзу.

Саме собою зрозуміло, що суто місцеві справи історично перебували у віданні штатів.

Крім того, штати встановлювали цивільні й політичні права, регулювали взаємини між людьми, здійснювали правосуддя. Все це — повноваження загального характеру, але не такі, які конче мають входити до компетенції центрального уряду.

Відомо, що урядові Союзу було надано право розпоряджатися від імені цілого народу в тих випадках, коли народ повинен виступати як єдиний і неподільний суб'єкт. Він репрезентує народ у взаємовідносинах з чужоземцями, він командує спільними збройними силами в боротьбі із спільним ворогом. Одне слово, він займається виключно всенародними справами.

На перший погляд може видатися, що на частку Союзу припадає більше владних повноважень, ніж на частку штатів. Одначе навіть поверхове вивчення цього питання переконує, що насправді Союз має меншу владу, ніж штати.

Союзний уряд займається справами широкого масштабу, але його діяльність рідко буває помітна. Уряд штату займається конкретнішими справами, але він діє постійно й ніколи не дає про себе забути.

Центральний уряд клопочеться про загальні інтереси країни, але ж ці інтереси не справляють безпосереднього впливу на особистий добробут громадян.

Навпаки, справи штату мають прямий стосунок до добробуту його жителів.

Союз забезпечує незалежність і велич нації, але це речі, які не заторкують безпосередньо інтереси приватних осіб. Штат гарантує свободу кожного громадянина, визначає його права, забезпечує безпеку власності, життя, впевненість у майбутньому.

Федеральний уряд перебуває далеко від громадян, а уряд штату — близько, він чує всі звернені до нього голоси. В центральному уряді точиться боротьба пристрастей кількох видатних особистостей, які прагнуть керувати його діяльністю. Уряд штату привертає інтерес людей, які мають менш яскраві обдарування. Вони пов'язують свої сподівання на досягнення впливового становища тільки із своїм штатом. Але саме вони, перебуваючи в безпосередній близькості з народом, мають над ним найбільшу владу.

Отже, уряд штату вселяє в американців більше надії та побоювань, ніж центральний уряд. Внаслідок природного потягу людської душі вони куди дужче прив'язані до штату, ніж до Союзу.

З цього погляду звички та почуття перебувають у злагоді з інтересами.

Коли єдина нація розпадається на кілька суверенних народів, які відтак утворюють федерацію, то внаслідок тиску спогадів, звичаїв та традицій центральний уряд довго може мати повноваження, не передбачені законом. Якщо ж народи, які складають федерацію, створюють єдину верховну владу, ті самі причини діють у зворотному напрямку. Якби Франція перетворилася на федеративну республіку на взірець Сполучених Штатів, її уряд, безперечно, діяв би поперва енергійніше, ніж уряд Союзу. А якби цей останній став монархією, схожою на французьку, його уряд упродовж якогось часу зберіг би свою слабкість. На той час коли в Америці було створено державність, штати існували вже давно. Всередині них між громадами та окремими людьми виникли певні взаємини. В їхніх жителів виробилися спільні погляди на деякі питання, вони звикли цілком самостійно займатися деякими особливо важливими справами.

Союз становить собою величезне утворення, через свої обсяги він не може бути предметом патріотизму. Штат має певну форму й чіткі межі, з ним пов'язані добре знайомі й любі його жителям речі: звичний краєвид, власність, родина, образи минулого, сьогоднішня робота, мрії про майбутнє. Оскільки патріотизм найчастіше є проекцією індивідуального егоїзму на зовнішній світ, він замикається в межах штату, не переходячи на Союз.

Отже, й інтереси, й звички, й почуття сприяють зосередженню справжнього політичного життя не в Союзі, а в штаті.

Про відмінність сили обох урядів можна судити з того, як кожен з них діє в межах своїх повноважень.

Звертаючись до окремої людини або об'єднання людей, уряд штату говорить ясною мовою й наказовим тоном. Те саме можна сказати й про федеральний уряд, коли він говорить з приватними особами. Та коли він має справу із штатом, він перестає наказувати й починає вести переговори. Він обґрунтовує причини своєї поведінки, наводить аргументи, дає поради. В разі виникнення сумніву про межі конституційних повноважень кожного з урядів уряд штату сміливо відстоює свої права й негайно вживає екстрених заходів, аби їх захистити. А уряд Союзу тим часом розмірковує, закликає народ до здорового глузду, нагадує йому про його інтереси та його славу, він зволікає й вмовляє. Він зважується діяти тільки у вельми крайніх випадках. На перший погляд може навіть видатися, що саме в руках проникливих урядовців і зосереджена влада над усією державою, а конгрес репрезентує тільки сам штат.

Федеральний уряд, незважаючи на старання своїх творців, є слабким, і йому більше, ніж будь-якому іншому органові, потрібна підтримка громадян.

Цілком ясно, що він був влаштований так, аби без жодних труднощів утілювати в життя волю штатів до збереження Союзу. І він мудро, енергійно й уміло виконує свою основну функцію. Завдяки своїй структурі він звичайно має справу тільки з приватними особами, і йому легко здолати будь-який опір загальній волі. Водночас федеральний уряд створювався без розрахунку на те, що всі штати або деякі з них можуть виявити бажання вийти із Союзу.

Якби верховна влада штатів та Союзу вступила в боротьбу, то Союз, безперечно, зазнав би поразки. До речі, дуже сумнівно, аби між ними могла зав'язатися серйозна боротьба. Адже щоразу, коли штат чинить затятий опір федеральному урядові, той відступає. З досвіду відомо, що коли якийсь штат дуже прагнув і домагався чогось, то він завжди цього досягав, а також якщо він категорично відмовлявся щось робити, то ніхто йому в цьому не перешкоджав[53].

Але навіть якби союзний уряд мав достатню силу, конкретні умови життя країни завадили б йому її використати[54].

Сполучені Штати охоплюють величезну територію, вони поділені великими відстанями, їхнє населення розкидане в цій іще напівпустельній країні. І якщо б Союз захотів силою зброї примусити членів федерації до виконання обов'язку, то він опинився б у такому самому становищі, в якому була Англія під час Війни за незалежність. Крім того, навіть сильному урядові важко знехтувати якийсь принцип, якщо він колись поклав його в основу свого державного права. Федерацію заснували внаслідок вільного волевиявлення штатів, які, об'єднавшись, аж ніяк не позбулися своєрідності, їхнє населення не перетворилося на єдиний народ. Якби сьогодні один із штатів забажав вийти з Союзу, було б нелегко довести йому, що він не має на це права. І федеральний уряд не міг би вважати себе правоспроможним скористатися силою або владою для того, аби переконати його.

Як свідчить історія федерацій, федеральний уряд легко може зламати опір суб'єктів федерації в тому разі, якщо один із них чи кілька кревно зацікавлені в існуванні Союзу.

Я вважаю, що деяким з штатів, що об'єдналися в федерацію, Союз приносить більше сили, ніж іншим, вони цілком мають завдячувати за своє процвітання існуванню Союзу. Такі штати, природно, правлять за міцну опору для центральної влади в прагненні тримати в покорі решту штатів. У цьому випадку центральна влада черпає силу не в собі самій, вона набуває її, діючи навперекір своїй природі. Адже, об'єднуючись, народи розраховують почерпнути рівні вигоди із свого союзу, а ми бачимо, що потуга федерального уряду породжується їхньою нерівністю.

Я припускаю також, що один із штатів, що входить до федерації, може набути достатньої ваги для того, щоб диктувати свою волю центральній владі. Тоді, вважаючи, що решта штатів перебувають у його владі, він починає захищати тільки свій власний суверенітет, прикриваючись суверенітетом Союзу. Від імені федерального уряду приймаються важливі ухвали, але насправді цей уряд уже не має ніякої влади[55].

[53] Порів. позицію північних штатів під час війни 1812 року. «Під час цієї війни,— пише Джефферсон у листі до генерала Лафайєта 17 березня 1817 року,— чотири східних штати були пов'язані з рештою Союзу, як труп з живою людиною» (листування Джефферсона, опубліковане паном Консейєм).

[54] Позаяк у Союзі панує мир, у його уряду нема приводу для того, щоб створити постійну армію. А без постійної армії уряд не має змоги при нагоді, скориставшись із сприятливих обставин, зламати опір і швидко розправитися із суверенною владою.

[55] Так, провінція Голландія в Республіці Нідерланди та імператор Германської Конфедерації не раз виступали від імені своїх союзів, використовуючи потугу конфедерації в своїх інтересах.

В обох випадках влада, яка діє від імені федерації, посилюється в міру того, як ця остання втрачає свої природні й основні риси.

Союз, який існує нині в Америці, дає користь усім штатам, але не є умовою існування жодного з них. Навіть якщо кілька штатів вийдуть із федерації, вони не завдадуть шкоди іншим, хоча загалом їхнє становище погіршиться. Оскільки життя й добробут тільки почасти залежать від федерації, що існує в теперішній час, жоден штат не схильний іти на великі жертви для її збереження.

Водночас немає жодного штату, який би з властолюбних спонук був зацікавлений у збереженні нинішньої федерації. Звісно, не всі штати однаково впливають на федеральні органи, але немає жодного, який би посів у них панівне місце й міг вважати, що інші штати стоять нижче за нього або залежать від нього.

Немає жодного сумніву в тому, що якби якась частина Союзу серйозно захотіла вийти з федерації, то інша частина не тільки не змогла б їй у цьому завадити, а й не стала б цього робити. Нинішній Союз існуватиме доти, поки такою буде воля всіх штатів, які складають його.

У зв'язку з викладеним вище наше завдання спрощується: ми повинні відповісти на запитання про те, чи захочуть штати, які входять до федерації, зберегти її, а не про те, чи зможуть вони з неї вийти.

Серед багатьох причин, завдяки яким Союз приносить користь американцям, є дві основні, що не викликають сумнівів ні в кого.

Хоч на своєму континенті в американців нема сусідів, їхніми сусідами є всі ті народи, з якими вони провадять торгівлю. Незважаючи на те що в них буцімто немає ворогів, їм треба бути сильними, а силу вони черпають у єдності.

У разі розвалу Союзу штати не тільки стали б слабкішими порівняно з іншими народами, а й виникли б різні народи на їхньому власному континенті. Їм довелося б створювати всередині штатів митниці, поділяти між собою річки, й усе це значно сповільнило б освоєння величезної території, подарованої їм Богом.

Нині їм не треба боятися вторгнення ззовні, отже, немає потреби утримувати військо, обкладати населення великими податками. Якщо ж Союз розпадеться, ті заходи одразу стануть на злобу дня.

Тож американці глибоко зацікавлені в Союзі.

Крім того, можна сказати, що нині вихід із Союзу не приніс би ніякої матеріальної користі жодній з його частин.

Якщо ви подивитеся на карту Сполучених Штатів, то побачите гори Аллегани, що простягнулися з північного сходу на південний захід на 400 льє. Можна подумати, що саме Провидіння захотіло поставити між басейном Міссурі та узбережжям океану природну перетинку, яка б заважала постійним контактам людей та становила собою природний кордон проживання різних народів.

Але середня висота Аллеган не перевищує 800 метрів[56]. Їхні округлі верхівки та широкі долини, що перетинають їх, легко доступні. Навіть більше, найбільші річки, що впадають до Атлантичного океану, такі, як Гудзон, Саскачеван, Потомак, беруть свій початок за Аллеганами на відкритому плато, що межує з басейном Міссисипі. Звідси[57] вони прокладають собі шлях через гори, які, здавалося б, мали примусити їх повернути на захід, і створюють природні шляхи для просування людини.

Отже, різні частини країни, в якій нині живуть англоамериканці, не поділені різними перешкодами. Аллегани не тільки не відокремлюють один народ від

[56] Середня висота Аллеган, за свідченням Вольне (Картини з життя Сполучених Штатів, с. 33), від 700 до 800 метрів, за свідченням Дарбі — від 5000 до 6000 футів. Найвища точка Вогезів — 1400 метрів над рівнем моря.

[57] Див.: Дарбі: Огляд Сполучених Штатів. — С. 64, 79.

іншого, вони навіть не є межами штатів. Вони розташовані в штатах Нью-Йорк, Пенсильванії та Віргінії, територія яких стелиться на захід і на схід від цих гір[58].

24 штати Союзу та 3 великих округи, які ще не є штатами, хоча вони вже заселені, займають територію 131 144 квадратних льє[59], цебто їхня площа в п'ять разів перевищує площу Франції. Тут є різні грунти та кліматичні зони, різноманітний рослинний світ.

Саме через те, що англоамериканські республіки займають такий великий простір, багато хто сумнівається в довговічності їхнього союзу. В зв'язку з цим треба розмежувати різні явища. Іноді в провінціях великих імперій виникають протилежні інтереси, через які вони зрештою вступають у боротьбу. Але якщо в людей, які живуть на великій території, нема протилежних інтересів, то самі обсяги країни сприяють їхньому процвітанню. Адже єдиний уряд значно полегшує організацію обміну товарів, допомагає їхньому збутові й збільшує їхню цінність.

І хоч інтереси жителів різних частин Союзу не однакові, між ними немає суперечностей.

Південні штати майже виключно хліборобські, в північних особливо розвинуті промисловість та торгівля, на Заході однаково процвітають і промисловість, і хліборобство. На Півдні вирощують тютюн, рис, бавовну та цукор, на Півночі та Заході — кукурудзу та пшеницю. Джерела збагачення різні, але спільною й сприятливою для всіх умовою збагачення є Союз.

Північ, яка вивозить товари, вироблювані англоамериканцями, в усі частини світу, а самих англоамериканців постачає чужоземними товарами, звісно, зацікавлена в збереженні федерації в її нинішньому вигляді. Їй це потрібно для того, щоб кількість американських виробників і споживачів, яких вона обслуговує, не зменшувалася. Північ є найприроднішим посередником між південною й західною частиною Союзу, з одного боку, й рештою світу — з іншого, й вона, безперечно, хоче, аби Південь та Захід були частинами єдиного цілого й процвітання. За цієї умови вони постачатимуть сировину для її промисловості й вантаж для її кораблів.

У свою чергу Південь та Захід ще більше зацікавлені в існуванні й процвітанні Півночі. Значна частина товарів, що виробляються на Півдні, є предметом експорту, тому й Південь, і Захід мають потребу в посередництві Півночі. Для них природне бажання бачити Союз сильною морською державою, яка могла би дієво захищати їхні інтереси. І хоча в них самих немає кораблів, вони мусять без будь-яких застережень брати участь у витратах на будівництво флоту. Адже якщо європейські кораблі закриють вихід із південних портів або біля гирла Міссисипі, що станеться з рисом Південної та Північної Кароліни, з тютюном Віргінії, з цукром та бавовною, що вирощуються в долині Міссисипі? Отже, весь федеральний бюджет витрачається на охорону матеріальних інтересів, спільних для всіх членів федерації.

Союз Півдня й Заходу з Північчю вигідний їм не тільки з комерційного погляду, вони черпають з нього велику користь і в царині політики. На Півдні живе величезне число рабів. Вони небезпечні вже зараз і зможуть стати ще небезпечнішими в майбутньому.

Західні штати розташовані на території, обабіч якої тягнуться гори. Річки, що протікають у цих штатах, беруть свій початок у Скелястих горах або Аллеганах, впадають у Міссисипі, яка несе свої води до Мексиканської затоки.

[58] Аллегани не такі високі й не такі важкопрохідні, як Вогези. У зв'язку з цим східні схили Аллеган так само природно пов'язані з долиною Міссисипі, як Франш-Конте, Верхня Бургундія та Ельзас із Францією.

[59] 1 002 600 квадратних миль. Див.: Дарбі. Огляд Сполучених Штатів. — С. 435.

Через своє географічне розташування західні штати цілком відрізані від європейської культури та цивілізації.

У зв'язку з цим південці повинні бути зацікавленими в існуванні Союзу, щоб не залишитися віч-на-віч з чорношкірими, а жителі Заходу — аби не опинитися в своїй країні в ізоляції, без будь-якого зв'язку із зовнішнім світом.

Північ у свою чергу не може бажати розпаду Союзу, позаяк вона хоче й далі залишатися ланкою, яка зв'язує цю величезну країну з рештою світу.

Ми бачимо, що матеріальні інтереси всіх частин Союзу тісно пов'язані.

Те саме можна сказати про переконання та почуття, цебто про нематеріальні інтереси людей.

Жителі Сполучених Штатів говорять про свою любов до батьківщини, але в мене їхній розумовий патріотизм не викликає довіри. Він грунтується на інтересах і може бути зруйнований у разі їхньої зміни. Я також не надаю великого значення словам американців, коли вони постійно твердять про бажання зберегти федеральну систему, створену їхніми батьками.

Маси громадян живуть під владою одного уряду не стільки через усвідомлену волю до єдності, скільки в силу якоїсь інстинктивної і в якомусь сенсі безсвідомої єдності, породженої близькістю почуттів та переконань. Я ніколи не згоджуся з думкою, що суспільство може виникнути тільки внаслідок визнання влади одного уряду й покори певним законам. Суспільство виникає, коли люди мають однакові погляди й думки про багато речей, коли багато подій викликають у них однакові враження й наводять на подібні роздуми.

Розглядаючи під цим кутом зору Сполучені Штати, неважко помітити, що, незважаючи на те що ця країна поділена на двадцять чотири незалежних штати, її жителі становлять єдиний народ. Іноді з'являється думка, що існування суспільства в англо-американському Союзі являє собою вагомішу реальність, ніж у деяких європейських країнах, незважаючи на те що ці останні живуть за єдиними законами й коряться одній людині.

На території Сполучених Штатів є кілька віросповідувань, але всі американці єдині в своєму ставленні до релігії.

У них є розбіжності з приводу ефективних способів правління та різноманітності його конкретних форм, але панує цілковита одностайність з приводу основних принципів управління суспільством. Від Мену до Флориди, від Міссурі до Атлантичного океану всі вважають, що основою законної влади є народ. У них однакові погляди на свободу й рівність, вони однаково дивляться на пресу, право на об'єднання, суд присяжних та відповідальних представників влади.

Та сама злагода спостерігається й у філософських та моральних переконаннях, які лежать у основі їхньої поведінки в повсякденному житті.

Англоамериканці[60] бачать основу моралі в суспільному розумі так само, як основу законності політичної влади в її загальному визнанні громадянами. На їхню думку, щоб відрізнити дозволене від недозволеного й справжнє від фальшивого, треба покладатися на суспільну свідомість. Більшість американців вважають, що правильного розуміння особистого інтересу досить для того, аби вести людину по вірному й чесному шляху. Кожна людина має вроджену здатність керувати собою, і ніхто не має права накидати іншим людям своє розуміння щастя. Американці щиро вірять у досконалість людини й вважають, що поширення знань неминуче призводить до позитивних наслідків, а неуцтво — до сумних наслідків. Вони дивляться на людське суспільство як на організм, що розвивається, організм, у якому не може й не повинно бути нічого непохитного.

[60] Немає потреби, я гадаю, пояснювати, що, говорячи про англоамериканців, я маю на увазі більшість населення, за межами якого завше зможуть бути люди, які сповідують інші переконання.

Те, що видається їм добрим, можна буде замінити в майбутньому на ліпше, але сьогодні ще не відоме.

Справа не в тому, що всі ці ідеї правильні, а в тому, що вони загальноприйняті в Америці.

Крім ідей, що об'єднують англоамериканців, у них ще є почуття гордості, що відрізняє їх від решти народів.

Упродовж п'ятдесяти років жителям Сполучених Штатів без угаву твердять, що вони є єдиним релігійним, освіченим і вільним народом. Той факт, що до теперішнього часу демократичні установи успішно функціонують у них і зазнають краху в усіх інших країнах світу, породжує в них величезний сумнів. Їм навіть близька думка, що вони є зовсім особливими людьми.

Отже, загроза існуванню американського Союзу полягає не в багатоманітності переконань чи інтересів, а у відмінності характерів та пристрастей американців.

Хоча всі жителі величезної території Сполучених Штатів є вихідцями з однієї країни, з часом через клімат і ще більшою мірою через рабство в характері англійців з Півдня з'явилися риси, які вельми відрізняють їх від англійців з Півночі.

У нас поширена думка, що через рабство інтереси однієї частини Союзу входять у суперечність з інтересами іншої її частини. Я рішуче не згоден з цим. Рабство не створює суперечностей між інтересами Півдня та Півночі; одначе воно змінило вдачу південців, прищепило їм риси, не властиві північанам.

Я вже зазначав про те, який вплив справило рабство на розвиток торгівлі на Півдні Сполучених Штатів. Не менше воно вплинуло й на звичаї південців.

Раб ніколи не сперечається, він кориться всьому не ремствуючи. Щоправда, іноді він убиває свого господаря, але ніколи не чинить йому опору. На Півдні навіть найбідніші родини мають рабів. З раннього дитинства південець почувається кимось на взірець домашнього диктатора. Роблячи перші кроки в житті, він дізнається, що він народжений для того, аби розпоряджатися, й набуває звичку панувати, не зустрічаючи опору. Через таке виховання південці часто бувають пихатими, нетерплячими, подразливими, гарячкуватими, нестримними в бажаннях. Вони пристрасно прагнуть боротьби, але швидко впадають у розпач, якщо перемога вимагає тривалих зусиль.

Північани не оточені з колиски рабами. Вони не мають і вільних служників, і найчастіше вони змушені турбуватися про себе самі. З юних років, опиняючись у різних обставинах, вони переймаються думкою про свою самостійність і навчаються точно оцінювати природні межі своїх можливостей. Вони аж ніяк не розраховують силоміць зламати тих, хто діє проти їхньої волі. Їм відомо, що для того аби отримати підтримку людей, треба заслужити їхню прихильність. Тому вони терплячі, розважливі, терпимі, неквапливі в діях і наполегливі в досягненні своїх задумів.

У південних штатах найнагальніші потреби людини ніколи не залишаються невдоволеними. Південцям нема потреби думати про матеріальний бік життя, за них про це думають інші. Турботи про повсякденне життя не забирають їхньої уяви, тому вона спрямована на більш піднесені, але менш визначені речі. Вони люблять велич, розкіш, славу, галас, утіхи й особливо гультяйство. Життя не вимагає від них ніяких зусиль,— позаяк праця не є для них потребою, вони впадають у заціпеніння й не роблять навіть того, що могло би дати їм користь.

Жителі Півночі мають однаковий достаток, тут немає рабства, й північани охоплені тими самими повсякденними клопотами, що їх так зневажають білі південці. Північани з дитинства вступають у двобій із злиднями й звикають

цінувати забезпечене життя вище за всі розумові та душевні втіхи. Через зосередженість на дрібницях їхня уява слабне, вони не багаті на абстрактні думки, але мислять практично, ясно й достеменно. Позаяк усі зусилля їхнього розуму спрямовані на єдину мету — досягнення добробуту, вони неминуче його досягають. Вони чудово вміють використовувати природу та людей для виробництва матеріального достатку і майстерно володіють мистецтвом створення в суспільстві умов, що сприяють процвітанню кожної людини, а також використання властивого їй егоїзму задля загального добра.

Північани мають не тільки досвід, а й знання, одначе наука для них — не вдоволення, вони бачать у ній засіб для досягнення мети й невтомно оволодівають тими її царинами, які мають практичне застосування.

Південці безпосередні, дотепні, відверті, великодушні, інтелектуальні й блискучі.

Північани активні, розважливі, освічені й умілі.

Перші мають добрі смаки, передсуди, слабкості й шляхетність, властиві аристократії.

Другі — достойності й вади, притаманні середньому класові.

Якщо в союз об'єднуються двоє чоловіків, які мають спільні інтереси й почасти спільні переконання, але різні вдачі, рівень знань та культури, то дуже ймовірно, що їм буде важко жити в злагоді. Те саме можна сказати про союз націй.

Рабство шкодить американській федерації не шляхом прямого ущемлення її інтересів, а опосередковано, шляхом впливу на звичаї людей.

1790 року федеральну угоду підписали тринадцять штатів, нині до федерації входять двадцять чотири штати. Населення, яке 1790 року налічувало близько чотирьох мільйонів чоловік, за сорок років збільшилося в чотири рази, й 1830 року у федерації було близько тринадцяти мільйонів чоловік[61].

Такі зміни завше приховують у собі небезпеку.

Є три основні умови, що забезпечують довговічність союзу націй або індивідуумів: це мудрість її членів, їхня індивідуальна слабкість та обмежене число.

На освоєння Заходу від берегів Атлантичного океану йдуть люди, які не терплять ніякого гніту, жадібно прагнуть до збагачення і яких часто-густо прогнали з їхніх штатів. Вони не знайомі одне з одним. У західній глушині ще немає ні традицій, ні родинного духу, ні добрих прикладів, які могли б їх стримувати. Вони не схильні коритися законам, та й звичаї не справляють на них великого впливу. Отже, ті, хто нині заселяє долину Міссисипі, стоять у багатьох відношеннях нижче, ніж ті, хто живе на первісній території Союзу, й у такий спосіб вони беруть участь в управлінні спільними справами, не вміючи керувати собою[62].Вірогідність довговічності союзу тим вища, чим слабкіший кожен із його членів, позаяк у цьому разі запорукою їхньої безпеки є єдність. 1790 року найгустіше заселена з американських республік налічувала п'ятсот тисяч жителів[63], і всі вони відчували, що вони занадто нечисленні для того, аби стати незалежними народами. За тих часів потреба коритися федеральному урядові не викликала в них протесту. Та коли населення якогось федерального штату наближається до двох мільйонів чоловік, як це спостерігається в штаті Нью-Йорк, а його територія починає дорівнювати четвертій частині території Франції[64], він стає відчувати свою владу. І хоч він і далі бажає зберегти союз, що сприяє йо-

---

[61] За переписом 1790 року — 3 929 328; 1830 року — 12 856 163.

[62] Звичайно, це тільки короткочасна небезпека. З часом і на Заході виробиться й зміцніє громадське життя, як це вже відбулося на берегах Атлантичного океану.

[63] У Пенсильванії 1790 року проживало 431 373 чоловіки.

[64] Площа штату Нью-Йорк становить 6213 квадратних льє (500 квадратних миль). Див.: Дарбі. Огляд Сполучених Штатів. — С. 435.

го добробутові, він не розглядає його як конче потрібну умову свого існування. Згоджуючись залишатися в Союзі, він водночас хоче відігравати в ньому переважну роль.

Саме тільки збільшення кількості членів Союзу може стати потужним поштовхом до його руйнації. Навіть у людей, які дотримуються однакових поглядів, не завше збігаються точки зору. Це ще правильніше за відмінності в переконанні. Тому в міру того як зростає число американських республік, стає дедалі важче досягати злагоди з приводу спільних для всіх законів.

Нині інтереси членів Союзу не вступають у суперечність, одначе хто може сказати, які зміни відбудуться в найближче майбутнє в країні, де день у день виростають нові міста, а кожне п'ятиріччя — нові народи?

З часу появи англійських колоній число їхніх жителів збільшується вдвічі кожні двадцять два роки. Нема жодних причин, які могли б зупинити це зростання в найближчі сто років. До закінчення цього століття на території, яку займають і на яку претендують Сполучені Штати, налічуватиметься сорок штатів, у яких житиме понад сто мільйонів чоловік[65].

Навіть якщо припустити, що всі ці сто мільйонів чоловік матимуть спільні інтереси й однаково розумітимуть вигоди збереження Союзу, той факт, що їх поділять на сорок різних і нерівних за силою народів, перетворює можливість збереження федеральної форми правління на щасливу випадковість.

Звісно, можна згадати тут здатність людини до самовдосконалення. Але для того щоб уряд, який ставить за мету об'єднати сорок різних народів, що живуть на території, яка дорівнює половині Європи[66], запобігати їхньому суперництву, владолюбству, зіткненню та скеровувати їхню вільну волю на виконання спільних задумів, міг бути довговічним, людська природа має зазнати глибоких змін.

Одначе найбільша небезпека, пов'язана із зростанням Союзу, приховується в постійному пересуванні сил, яке в ньому спостерігається.

Від берегів озера Верхнього до Мексиканської затоки по прямій лінії налічується близько чотирьохсот французьких льє. Вздовж цієї нескінченної лінії тягнеться кордон Сполучених Штатів. Подеколи він відступає від цієї лінії в глибину країни, але найчастіше він заходить далеко за неї й тягнеться пустельною місцевістю. Підраховано, що по всьому цьому широкому фронту білі пересуваються в середньому на сім льє на рік[67]. Час від часу вони наштовхуються на своєму шляху на якусь перешкоду: неродючі землі, озеро чи індіанське плем'я. Тоді люди, що йдуть по всьому фронту, зупиняються й скупчуються на якійсь території, після чого рух відновлюється. В цьому поступовому й безперервному пересуванні європейців до Скелястих гір є щось від дива. Число людей, які щоденно вирушають у дорогу з волі Господа, постійно зростає.

У міру просування цього фронту на нових землях будуються міста, виникають великі штати. 1790 року в долинах Міссисипі жило не більше кількох ти-

---

[65] Якщо впродовж іще одного століття населення Сполучених Штатів подвоюватиметься кожні двадцять два роки, як це вже відбувалося протягом двох століть, то 1852 року там налічуватиметься двадцять чотири мільйони населення, 1874-го — сорок вісім мільйонів і 1896 року — дев'яносто шість мільйонів. Це може статися, навіть якщо землі на східних схилах Скелястих гір виявляться непридатними для хліборобства. На вже зайнятих землях цілком може жити вказане число людей. Якщо в двадцяти чотирьох штатах і на трьох територіях, що входять нині до Союзу, проживатиме сто мільйонів чоловік, то густота населення країни становитиме 762 чоловіки на квадратне льє, тобто буде значно нижча, ніж густота населення Франції, яка становить 1006 чоловік на квадратне льє, і Англії — 1457 чоловік. Вона буде навіть нижча за густоту населення Швейцарії, де попри озера та гори густота населення становить 783 чоловіка на квадратне льє. Див.: Мальт-Брюн. — Т. VI. — С. 92.

[66] Площа Сполучених Штатів дорівнює 295 тисячам квадратних льє, площа Європи, за Мальт-Брюном (т. VI, с. 4),— 500 тисяч.

[67] Див.: Законодавчі документи, 20-й конгрес. — № 117. — С. 105.

сяч піонерів. Нині там живе стільки чоловік, скільки їх налічувалося в усьому Союзі 1790 року, цебто близько чотирьох мільйонів[68]. Місто Вашингтон було засноване 1800 року в центрі американської федерації, тепер воно міститься на одній з її околиць. Для того щоб з'явитися на засіданні конгресу, депутатам найзахідніших штатів[69] треба подолати відстань, що дорівнює відстані між Віднем та Парижем.

Усі штати Союзу однаково прагнуть до багатства, але вони не можуть зростати й процвітати однаковою мірою.

На Півночі Союзу окремі відроги Аллеган доходять до Атлантичного океану й утворюють великі рейди та порти, до яких завше можуть заходити найбільші кораблі. Але від Потомаку до гирла Міссисипі тягнуться плоскі піщані береги. В тій частині Союзу вихід кораблів з річок до океану важкий, а порти, що трапляються в цих лагунах, неглибокі й менш зручні для заходу торгових кораблів, ніж північні.

Крім цієї суто природної незручності, є й інші, породжені законом.

Тимчасом як на Півночі рабство скасоване, на Півдні воно існує й справляє, як я вже зазначав, згубний вплив на добробут господарів.

Північ змушена бути активнішою в торгівлі[70] та промисловості, ніж Південь, природно, зростання населення й процес збагачення йдуть там швидше.

Штати, що межують з Атлантичним океаном, уже наполовину заселені. Більша частина землі перебуває в чиємусь володінні. Тому вони не можуть приймати стільки іммігрантів, скільки їх приймають західні штати, які й далі становлять собою безмежне поле діяльності. Басейн Міссисипі набагато родючіший, ніж узбережжя Атлантичного океану. З цієї причини й з багатьох інших основна частина європейців їде на Захід. Це можна достеменно довести, навівши цифри.

Розглядаючи всю територію Сполучених Штатів, ми відкриваємо, що за сорок років їхнє населення майже потроїлося. Що ж стосується басейну річки Міссисипі, то впродовж того самого часу його населення[71] збільшилося в тридцять один раз[72].

Центр основних сил федерації постійно переміщується. Сорок років тому основна частина громадян Союзу жила на березі моря, неподалік того місця, де

[68] 3 672 371, за переписом 1830 року.

[69] Відстань від Джефферсона, столиці штату Міссурі, до Вашингтона становить 1019 миль, або 420 поштових льє (Американський альманах, 1831. — С. 48).

[70] Для того щоб уявити собі відмінності розвитку торгівлі на Півдні та на Півночі, достатньо ознайомитися з такими даними: 1829 року тоннажність великих і малих торгових кораблів, що належали Віргінії, двом Каролінам та Джорджії (чотирьом великим південним штатам), становила тільки 5243 тонни.

Того самого року тоннажність кораблів одного штату Массачусетс становила 17 322 тонни (Законодавчі документи, 21-й конгрес, 2-а сесія. — № 140. — С. 244). Отже, сам цей штат мав утричі більше кораблів, ніж чотири названі штати.

Треба зауважити, що площа штату Массачусетс складає 959 квадратних льє (7335 квадратних миль), а населення — 610 014 чоловік, тимчасом як згадані чотири штати займають площу в 27 204 квадратних льє (210 000 миль), а їхнє населення становить 3 047 767 чоловік. Отже, площа Массачусетсу становить третю частину цих чотирьох штатів, і він налічує в п'ять разів менше жителів (Дарбі. Огляд Сполучених Штатів). Рабство в багатьох відношеннях шкодить розвиткові торгівлі на Півдні, воно позбавляє білих підприємливості, через нього білі не можуть знайти потрібних для торговельного флоту матросів. Моряками звичайно стають вихідці з нижчих прошарків населення. А на Півдні до цих прошарків належать раби, яких важко використати в морі: по-перше, вони гірше виконуватимуть свої обов'язки, ніж білі, а по-друге, завше буде побоювання, аби вони не збунтували посеред океану або не втекли, коли кораблі пришвартуються до чужого берега.

[71] Дарбі. Огляд Сполучених Штатів. — С. 444.

[72] Говорячи про басейн Міссисипі, я не включаю до нього штатів Нью-Йорк, Пенсильванія й Віргінія, хоча вони також розташовані на його території.

нині стоїть місто Вашингтон. Тепер вона розташовується далі від моря й північніше, і немає сумніву в тому, що не збіжить і двадцяти років як вона переміститься за Аллегани. Якщо Союз існуватиме й далі, то басейн Міссисипі завдяки своїй родючості та розмірам неодмінно стане центром основних сил федерації. Через тридцять-сорок років басейн Міссисипі займе належне йому місце. Неважко підрахувати, що співвідношення його населення та населення штатів, розташованих на берегах Атлантичного океану, приблизно становитиме 40 : 11. Збіжить ще кілька років, і штати, що заснували Союз, остаточно позбудуться своєї керівної ролі; у федеральних органах пануватимуть представники населення долини Міссисипі.

Постійне переміщення сил і впливу на північний захід виказує себе раз на десять років, коли після загального перепису населення визначається число представників, що їх посилає кожен штат до конгресу[73].

1790 року Віргінія мала в конгресі дванадцять представників. Їхнє число зростало, і 1813 року їх уже було тридцять три. Відтак воно почало знижуватися, й 1833 року Віргінія мала двадцять одного представника[74]. Водночас у штаті Нью-Йорк відбувався протилежний процес: 1790 року він мав у конгресі десять представників, 1813 — двадцять сім, 1823 — тридцять чотири, 1833 — сорок. Огайо 1803 року мав тільки одного представника, а 1833 — дванадцять.

Важко уявити собі тривалий союз двох народів, один з яких убогий і слабкий, а другий багатий та сильний, навіть якщо можна було б довести, що сила й багатство другого не куплені ціною бідності та слабкості першого. Ще важче зберігати Союз у періоди, коли один народ втрачає сили, а другий набуває їх.

Швидкий і безперервний розвиток деяких штатів становить загрозу незалежності інших. Якби Нью-Йорк, який має два мільйони жителів і сорок представників у конгресі, забаг там розпоряджатися, йому, либонь, це вдалося б. І якщо навіть сильні штати ніколи не прагнутимуть пригнічувати слабких, така небезпека існуватиме постійно, адже змога виконати дію не менш небезпечна, ніж сама дія.

Слабкі рідко вірять у справедливість і розум сильних. Штати, які розвиваються повільніше, ніж інші, з недовірою й заздрістю позирають на тих, до яких доля набагато прихильніша. Це породжує глибоке невдоволення й невиразну тривогу в одній частині Союзу, тимчасом як у іншій панують добробут і впевненість. Саме цим, очевидячки, пояснюється ворожа позиція, яку зайняв Південь.

Південці, здавалося б, більше за інших повинні дорожити Союзом, позаяк вони найбільше можуть потерпіти від його руйнування. Одначе тільки вони за-

[73] Внаслідок перепису виявляється, що за десять минулих років у одному штаті, наприклад у штаті Делавер, населення збільшилося на 5 відсотків, а в іншому — Мічигані — на 250 відсотків. У Віргінії за цей час населення зросло на 13 відсотків, а в сусідньому штаті Огайо — 61 відсоток. Див. зведену таблицю в національному календарі, з якої видно, як неоднаково розвиваються різні штати.

[74] За останній час населення Віргінії виросло на 13 відсотків. Треба пояснити, яким чином число представників якогось штату може зменшитися, тимчасом як його населення не тільки не зменшується, а зростає.

Візьмімо для прикладу вже згадану Віргінію. 1823 року число депутатів від Віргінії було пропорційне загальному числу депутатів від Союзу, й, крім того, воно було пропорційне відсотковому співвідношенню її населення, що зросло за ці десять років. Відношення нового числа депутатів від Віргінії до попереднього буде, отже, пропорційне, з одного боку, відношенню нового загального числа депутатів до попереднього, а з іншого — відношенню відсоткового зростання населення Віргінії та цілого Союзу. Тож для того, щоб кількість депутатів від Віргінії залишалася незмінною, достатньо, аби відношення відсоткового зростання населення цього штату та всього Союзу було обернено пропорційне відношенню нового загального числа депутатів до попереднього. Якщо відношення зростання населення Віргінії до зростання населення цілого Союзу буде нижче за відношення нового загального числа депутатів Союзу до попереднього, то число депутатів від Віргінії неодмінно зменшиться.

грожують порвати федеральні зв'язки. З якої ж причини? На це питання відповісти неважко: Південь дав федерації чотирьох президентів[75], але нині федеральна влада від нього вислизає. З кожним роком зменшується число його представників у конгресі й зростає число представників північних та західних штатів. Це дратує й занепокоює гарячих та запальних південців, вони почуваються зневаженими, згадують минуле й постійно ставлять собі запитання, чи не є вони жертвами пригнічення. Тільки південним штатам видасться, що якийсь закон, ухвалений Союзом, не зовсім сприятливий для них, як вони заявляють, що стосовно них надуживають силою. Вони палко протестують і, якщо до них не прислуховуються, обурюються й погрожують вийти з Союзу, в якому вони мають самі тільки обов'язки й який не дає їм жодних вигод.

«Закон про тарифи,— казали жителі Кароліни 1832 року,— сприяє збагаченню Півночі та розоренню Півдня. Чим, крім того, можна пояснити, що багатство й сила Півночі, незважаючи на її суворий клімат і безплідний грунт, постійно зростають, тимчасом як Південь, квітучий сад Америки, занепадає?»[76]

Якби зміни, про які я веду мову, відбувалися повільно, так, аби кожне покоління жило в тій обстановці, в якій воно народилося, небезпека не була б така велика. Але в розвитку американського суспільства є щось бурхливе, можна навіть сказати, революційне. Трапляється, що люди одного покоління бачать, як їхній штат, що стояв на чолі Союзу, втрачає свій вплив у федеральних органах влади. Деякі американські республіки підносяться так само швидко, як росте людина; вони народжуються, ростуть і досягають зрілості за тридцять років.

Одначе не слід гадати, що, втрачаючи силу, штати спустошуються й скніють, вони й далі процвітають та зростають швидше, ніж якесь європейське королівство[77]. Але їм здається, що вони зубожіють, оскільки процес збагачення відбувається в них повільніше, ніж у їхніх сусідів. Тому, що вони несподівано для себе зіштовхуються з посиленням своїх сусідів, у них складається враження, що самі вони слабнуть[78]. Шкода, як ми бачимо, завдається радше почуттям та пристрастям, а не інтересам. Та хіба цього замало, щоб поставити під загрозу існування федерації? Якби в створенні світу народи й уряди прагнули тільки до того, що їм справді корисно, люди, певне, не знали б, що таке війна.

Найголовніша небезпека, що загрожує Сполученим Штатам, полягає саме в їхньому процвітанні. Воно захмелює багатьох членів федерації бурхливим злетом багатства й збуджує в інших, що втрачають його, заздрість, недовіру й прикрість.

Американці з радістю спостерігають за цим незвичайним процесом, а їм слід було б дивитися на нього з тривогою та побоюванням. У будь-якому разі жителі Сполучених Штатів стануть одним з найбільших народів світу, їхні нащадки розселяться по всій Північній Америці, континент, на якому вони живуть, належить і належатиме їм. Що нині штовхає їх так квапливо освоювати його?

---

[75] Вашингтона, Джефферсона, Медісона, Монро.

[76] Див. доповідь комітету цього штату Конвенту, в якому проголошувалося скасування цього закону про тарифи в Південній Кароліні.

[77] Населення країни є, безперечно, основним її багатством. За той самий період, від 1820 до 1832 року, впродовж якого Віргінія позбулася двох депутатів у конгресі, її населення збільшилося на 13,7 відсотка. Населення обох Каролін за той самий час збільшилося на 15 відсотків, населення Джорджії — на 51,5 відсотка (див.: Американський альманах, 1832. — С. 162). У Росії ж, європейській країні, де населення зростає найшвидше, за десять років число жителів збільшується на 9,5 відсотка, у Франції — на 7 відсотків, у Європі взагалі — на 4,7 відсотка (див.: Мальт-Брюн. — Т. VI. — С. 95).

[78] Одначе треба зауважити, що падіння цін на тютюн, що відбулося п'ятдесят років тому, дуже позначилося на добробуті південних хліборобів. Проте це відбулося без усвідомленого втручання північан чи південців.

Багатство, сила й слава неминуче прийдуть до них у майбутньому. Вони ж так прагнуть заволодіти цим величезним багатством, неначе в їхньому розпорядженні не залишається жодної секунди часу.

Я довів, як мені здається, що існування федерації цілком залежить від прагнення її членів до єдності. У зв'язку з цим я проаналізував причини, які могли б призвести до виходу з Союзу якогось із штатів. Але причини руйнування Союзу можуть бути двоякими, один із федеральних штатів може виявити бажання розірвати угоду й, отже, водночас порвати зв'язки, що з'єднують його з Союзом. Основна частина зроблених мною зауважень стосується саме такого випадку. Крім того, федеральний уряд може поступово втратити свою силу внаслідок спільного прагнення об'єднаних республік до встановлення незалежності. Центральна влада, крок за кроком позбуваючись своїх прерогатив, доведена до немічності з мовчазної згоди штатів, не зможе виконувати свою роль, і такий Союз також зруйнується, вражений чимось на взірець старечого маразму.

Поступове послаблення федеральних зв'язків, яке в кінцевому підсумку може призвести до розпаду Союзу, важливе саме собою, позаяк іще до його розпаду воно може породити безліч інших, значущих явищ. Так, слабкий центральний уряд федерації, яка ще існує, може знекровити народ, викликати анархію в країні, підірвати її добробут.

Тому після аналізу причин, здатних призвести до розпаду американського Союзу, треба відповісти на одне питання, а саме: розширюється чи звужується сфера повноважень центрального уряду, чи набуває він силу, а чи втрачає її.

Цілком очевидно, що американців мучить одне серйозне побоювання. Бачачи, що в більшості країн світу влада звичайно зосереджена в руках небагатьох людей, вони зі страхом думають, що це може статися й у них. Навіть державні діячі бояться чи вдають, що бояться цього. Централізація не має в Америці ніякої популярності, й тому немає ліпшого способу сподобатися більшості, ніж виступати проти так званих перевищень повноважень центральної влади. Американці забувають, що в країнах, де спостерігається тенденція до централізації, яка так їх лякає, населення становить собою єдиний народ. Союз же — це об'єднання різних народів. Цього цілком достатньо, аби зрозуміти, що між ними не можна провести аналогію.

Побоювання американців видаються мені безпідставними. Нема жодних причин боятися посилення центральної влади Союзу тому, що, на мою думку, федеральний уряд помітно слабне.

Щоб це довести, наведу не історичні факти, а події, що відбувалися в наш час, частину яких я бачив сам.

Уважне вивчення того, що відбувається в Сполучених Штатах, показує, що там є дві протилежні тенденції. Можна сказати, що це дві протилежні течії, які протікають у одному річищі.

За сорок п'ять років існування Союзу багато згубних для нього передсудів розсіялося. Патріотичні почуття американців до своїх штатів стали помірнішими. Оскільки штати нині ліпше знають один одного, відійшло в минуле відчуження. Сьогодні пошта, цей могутній засіб зв'язку людей, проникає до найвіддаленіших кутків країни[79]. Між містами, розташованими на узбережжі, регуляр-

[79] В окрузі Мічиган, де налічується тільки 31 639 жителів, а прокладання шляхів лише починається, 1832 року було 940 миль поштових шляхів. На території Арканзасу, майже ще зовсім необжитого штату, вже прокладено 1938 миль поштових шляхів. Див.: Доповідь генерального поштмейстера від 30 листопада 1833 року. Сама доправка газет у Союзі щороку приносить 254 796 доларів доходу.

но ходять кораблі. Торговельні кораблі з небаченою швидкістю рухаються вгору й вниз по річках країни[80]. Ці сприятливі умови, створені природою та людиною, а також властиві американцям часті зміни бажань, неспокій розуму й прагнення до багатства постійно женуть їх у дорогу. Внаслідок цього американці спілкуються з великим числом своїх співвітчизників. Вони мандрують по цілій країні й зустрічаються з людьми, які живуть у всіх її кінцях. У жодній з провінцій Франції жителі не знають один одного так, як 13 мільйонів американців, які живуть у Сполучених Штатах.

Американці не просто спілкуються один з одним, у них виникає багато спільних рис, і відмінності, пов'язані з географічними умовами, походженням і суспільними настановами, стираються. Дедалі очевидніше починає виказувати себе спільний тип американця. День у день тисячі північан вирушають у всі кінці Союзу. Вони несуть із собою свої вірування, переконання, звичаї. Оскільки вони освіченіші, ніж люди, серед яких їм доведеться жити на нових місцях, вони незабаром стануть найактивнішими діловими людьми й внесуть у життя суспільства вигідні для себе зміни. Так, завдяки постійному переселенню північан на Південь із безлічі провінційних характерів виробляється загальний національний характер. Очевидячки культура стане тією основою, з якої в майбутньому виросте загальна американська культура.

У міру розвитку промисловості між штатами зміцнюються торговельні зв'язки, і єдність, яка раніше була відмітною рисою, входить у повсякденне життя. З часом зникає безліч фантастичних страхів, що мучили уяву американців 1789 року. Федеральна влада нікого не пригнічує, штати й далі зберігають свою незалежність, їхнє об'єднання не переродилося на монархію. Ввійшовши до Союзу, дрібні штати не потрапили в залежність від великих. Населення, багатство та могутність федерації постійно зростають.

Я певен, що нині в американського Союзу менше труднощів і більше прихильників, ніж 1789 року.

І все ж таки ретельне вивчення сорокап'ятирічної історії Сполучених Штатів показує, що сила федеральної влади меншає.

Неважко назвати причини цього явища.

У момент ухвалення конституції 1789 року скрізь панувала анархія. Союз, що прийшов на зміну хаосу, в багатьох викликав побоювання й ненависть, але й мав палких прихильників, які усвідомлювали його насущну потребу. Хоча за тих часів у центральної влади було більше супротивників, ніж тепер, їй швидко вдалося досягти максимальної могутності. Так буває з урядами, які отримали перемогу після тривалої боротьби, що зміцнила їхню силу. Тоді конституцію тлумачили радше в бік розширення, а не звуження повноважень центральної влади, й Союз у багатьох відношеннях поставав як єдина країна, внутрішня й зовнішня політика якої скеровується єдиним урядом.

Створивши такий Союз, американський народ у якомусь сенсі визначив свій власний розвиток.

Ухвала конституції не знищувала своєрідності штатів. Будь-яке суспільство потайки тяжіє до самостійності. В Америці, де кожне село становить собою щось на взірець республіки, яка самостійно керує своїми справами, цей потяг виказує себе дуже виразно.

Отже, змирившись з верховенством центральної влади, штати зробили над собою певне зусилля. Одначе всіляке зусилля, навіть якщо воно увінчалося

[80] За десять років, від 1821 до 1831 року, тільки на річках долини Міссисипі було спущено на воду 271 корабель. 1829 року число кораблів у Сполучених Штатах сягало 256 (див.: Законодавчі документи. — № 140. — С. 174).

успіхом, неминуче послаблюється в міру послаблення причини, що породила його.

Із зміцненням влади федерального уряду Америка знову посіла гідне для неї місце серед інших країн, запанував мир на її кордонах, відродилася довіра до держави. На зміну хаосові прийшов твердий порядок, який дав змогу духові підприємництва природно й вільно розвиватися.

Настав добробут, і він почав затіняти причини, що породили його. Небезпека минула, й американці більше не мали потреби в тій енергії та патріотизмі, завдяки яким їм вдалося уникнути цієї небезпеки. Коли розвіялися їхні страхи, вони природно й просто повернулися до своїх колишніх звичок і до свого колишнього способу мислення. Позаяк вони більше не бачили потреби в сильному уряді, американці почали вважати його обтяжливим. Завдяки Союзові країна процвітала, й ніхто й гадки не мав про те, аби виходити з нього, але ніхто також не бажав відчувати на собі дію його влади. Загалом усі хотіли жити в єдності, та, коли справа доходила до конкретного випадку, кожен прагнув до незалежності. Федерація отримувала дедалі ширше принципове визнання, але її закони шанувалися дедалі менше. Так, федеральний уряд, який забезпечив порядок і спокій у країні, почав позбуватися своєї могутності.

Тільки-но в країні з'явилися такі настрої, представники партій, які живуть за рахунок народних пристрастей, не забарилися використати їх у своїх інтересах.

Федеральний уряд виявився в дуже складному становищі: його вороги мали прихильність народу, й право керувати країною отримували тільки ті, хто обіцяв обмежити його повноваження.

Відтоді в боротьбі з урядами штатів уряд Союзу майже завше був відсутній, а федеральна конституція тлумачилася на користь штатів, а не Союзу.

За конституцією в обов'язки федерального уряду входить турбота про загальнонаціональні інтереси. Спочатку вважалося, що саме федеральний уряд має організувати й всіляко сприяти здійсненню великих заходів, здатних збільшити добробут усього Союзу (internal improvements), таких, наприклад, як будівництво каналів.

Але штати було налякано тим, що частина їхньої території може вийти з-під їхньої влади. Вони боялися, що центральна влада зможе здійснювати на їхній території небезпечний для них контроль і здобуде вплив, який, на їхню думку, має належати тільки владі штату.

Демократична партія, яка завжди виступала проти будь-якого посилення федеральної влади, також сказала своє слово: конгрес звинуватили в узурпації влади, а голову держави у властолюбстві. Зрештою, наляканий цим звинуваченням, федеральний уряд визнав свою помилку й згодився обмежитися тією цариною впливу, яка йому відводилася.

За конституцією виключне право вести справи з народами інших країн належить Союзові. Звичайно під цим розумілися справи, які Союз вів з індіанськими племенами, що живуть на кордонах його території. Доти, поки індіанці полишали землі, які займали цивілізовані люди, ніхто не забезпечував цього права федерального уряду. Та тільки-но одне з індіанських племен вирішило не покидати своєї території, штати, що оточували її, заявили про своє право на володіння цими землями, а також про свою владу над людьми, що населяють її. Центральний уряд негайно визнав те й те. Так, після того як він поводився з індіанцями мов із незалежними народами, він перетворив їх на посполитих і віддав на законодавче свавілля штатів[81].

[81] Див. у згадуваних законодавчих документах розділ, присвячений індіанцям, лист президента Сполучених Штатів індіанцям чироки, його листування з цього приводу з їхніми агентами та його послання конгресові.

Окремі штати, що утворилися на березі Атлантичного океану, не мали кордонів на Заході, й їхню територію становили величезні незаселені простори, де ще не ступала нога європейця. Інші, кордони яких були чітко окреслені, із заздрістю позирали на майбутнє багатство своїх сусідів. Ці останні, бажаючи змиритися й пришвидшити становлення Союзу, згодилися визначити свої кордони й передали в розпорядження федерації всі землі, що виявилися поза їхніми межами[82].

З цього часу власником усіх необроблюваних земель, що лежали за межами тринадцяти штатів, які першими ввійшли до федерації, став федеральний уряд. До його обов'язків входить ділити й продавати ці землі. Кошти від цього продажу надходять виключно до скарбниці Союзу. На них федеральний уряд викуповує землі в індіанців, прокладає шляхи в нових округах, робить усе можливе для швидкої організації в них громадського життя.

Одначе в цих пустельних місцях, проданих колись федерації, з часом виникли нові штати. Конгрес і далі продавав від імені цілої держави необроблювані землі, що ще були в цих штатах. Але сьогодні вони заявляють, що, позаяк вони є штатами, вони повинні мати виняткове право використовувати на свої потреби доходи, отримувані від цього продажу. А що їхні вимоги ставали дедалі загрозливішими, конгрес вирішив позбавити Союз частини привілеїв і 1832 року схвалив закон, за яким нові західні штати, не бувши власниками необроблюваних земель, що є на їхній території, отримували у своє розпорядження основну частину доходів, отриманих від їхнього продажу[83].

Мандруючи Сполученими Штатами, не можна не оцінити користь, яку дає країні банк. Переваги банківської системи різноманітні, але є одна, яка особливо вражає європейця: білети Банку Сполучених Штатів приймаються в далеких пустельних краях за ту саму ціну, що й у Філадельфії, де розмістилося його центральне відділення[84].

Водночас Банк Сполучених Штатів викликає велику неприязнь у країні. Його директори виступили проти президента, й їх небезпідставно звинувачують у надуживанні впливом з метою завадити обранню президента. Президент у свою чергу налетів на представників Банку з таким запалом, ніби це були його особисті вороги. Він був такий настирливий у своїй помсті тому, що відчував підтримку в таємних помислах більшості народу.

Банк забезпечує в Союзі єдність грошового обігу так само, як конгрес забезпечує єдність законодавчої системи. Тому ті самі сили, які прагнуть звільнити штати від центральної влади, прагнуть до знищення Банку.

У розпорядженні Банку Сполучених Штатів завжди є велике число банківських білетів провінційних банків, у будь-яку хвилину він може зажадати їхнього обміну на дзвінку монету. Самому йому така небезпека не страшна: завдяки величезному готівковому капіталу він може задовольнити будь-які вимоги. Відчуваючи загрозу своєму існуванню, провінційні банки вимушені виявляти обережність і випускати тільки те число білетів, яке достеменно відповідає їхньому капіталові.

---

[82] Перший акт про передачу землі ухвалив штат Нью-Йорк 1780 року, відтак такі самі акти ухвалили Віргінія, Массачусетс, Коннектикут, Південна Кароліна, Північна Кароліна, останній такий акт 1802 року схвалила Джорджія.

[83] Щоправда, президент відмовився схвалити цей закон, але в принципі цілком з ним згодився (див.: Послання від 8 грудня 1833 року).

[84] Банк Сполучених Штатів Америки, який функціонує нині, був створений 1816 року з капіталом 35 мільйонів доларів (185 мільйонів франків). Термін дії його хартії завершується 1836 року. Торік конгрес ухвалив закон про продовження його прав, але президент відмовився його схвалити. Обидві сторони ведуть жорстоку боротьбу, але неважко передбачити, що Банк невдовзі зазнає поразки.

Цей благотворний контроль викликає невдоволення провінційних банків. Куплені ними газети й президент, який підтримує їх з корисливих інтересів, люто нападають на Банк. Розпалюються ворожі Банкові місцеві пристрасті, збуджуються скеровані проти нього сліпі демократичні інстинкти народу.

Твердять, що незмінні директори Банку становлять аристократичний стан, який відчутно впливає на управління країною й рано чи пізно неминуче приведе до спотворення принципів рівності, що лежать у основі американського суспільства.

Боротьба Банку із своїми ворогами — це лише епізод тієї загальної битви, яку ведуть американські провінції проти центральної влади, битви незалежності й демократії проти субординації та підкорення. Це зовсім не означає, що Банк Сполучених Штатів атакують ті самі люди, які критикують федеральний уряд, але нападки на Банк Сполучених Штатів викликані тими самими інстинктами, які штовхають людей на боротьбу з федеральним урядом. Велике число супротивників Банку засвідчує, на жаль, про послаблення федерального уряду.

Одначе найвиразніше Союз показав свою слабкість у славетній справі про тарифи[85].

Під час французьких революційних війн, а також війни 1812 року вільний товарообмін між Америкою та Францією було порушено. Це призвело до створення мануфактур на Півночі Союзу. Коли після війни європейці знову почали постачати товари до Нового Світу, американці вирішили за необхідне впровадити систему митного контролю. При цьому вони водночас переслідували дві мети: захистити свою промисловість, яка тільки-но народжувалася, й заплатити борги, які їм довелося зробити під час війни.

Південні штати, в яких переважає хліборобство й яким не потрібно було заохочувати розвиток мануфактур, негайно виступили проти цього заходу.

Я викладаю тут тільки факти, не заторкуючи питання про те, чи були причини їхнього невдоволення реальними чи вигаданими.

1830 року Південна Кароліна заявила в петиції до конгресу, що закон про тарифи є *неконституційним, ущемливим і несправедливим*. Відтак більш чи менш різкі заяви з цього приводу зробили Джорджія, Віргінія, Північна Кароліна, Алабама та Міссисипі.

Конгрес же не звернув уваги на це ремство, навпаки, 1824 та 1828 року тарифи ще збільшили й схвалили в принципі.

У відповідь на це на Півдні виникла, або, радше, була відновлена, теорія, яка отримала назву «анулювання».

Як я вже казав, метою авторів федеральної конституції було створення національної держави, а не союзу держав. Усі положення конституції репрезентують жителів Сполучених Штатів як єдиний народ. Виразником народної волі з усіх основних питань, як і в усіх країнах, що живуть за конституційної влади, є більшість. Після того як вона висловила свою волю, меншість зобов'язана їй підкоритися.

Така офіційна доктрина, єдина, яка відповідає текстові конституції та задумові її авторів.

Що стосується південців, прихильників теорії анулювання, то вони, навпаки, твердять, що об'єднання американців не мало за мету утворення єдиного народу, а тільки створення союзу незалежних народів. Отже, кожен штат зберігає цілковитий суверенітет, якщо не справді, то в принципі, й має право тлумачити закони, ухвалені конгресом, а також зупиняти їхню дію на своїй тери-

[85] Для ознайомлення з деталями цієї справи див.: Законодавчі документи, 22-й конгрес, 2-а сесія. — № 30.

торії в тому разі, якщо вони, на його думку, суперечать конституції або справедливості.

Сенс теорії анулювання можна коротко передати, навівши фразу, яку виголосив 1833 року в сенаті Сполучених Штатів пан Колгун, визнаний лідер її прихильників.

«Конституція,— сказав він,— це угода суверенних штатів. Щоразу, коли сторони, які не мають спільного посередника, вкладають угоду, за кожною з них залишається право самій судити про обсяг своїх зобов'язань».

Ясно, що таке тлумачення конституції в принципі руйнує федеральні зв'язки й фактично веде до анархії, від якої американці були врятовані завдяки конституції 1789 року.

Коли Південна Кароліна побачила, що конгрес залишається глухим до її протестів, вона заявила, що застосує до федерального закону про тарифи теорію анулювання. Конгрес настоював на своєму, й нарешті вибухнула буря.

1832 року населення Південної Кароліни[86] обрало конвент штату, якому належало виробити надзвичайні заходи. 24 листопада того самого року конвент опублікував закон, названий ним указом, який оголошував недійсним федеральний закон про тарифи й забороняв збирання вказаного в ньому мита. Він забороняв також приймати звернення до федерального суду[87]. Указ вступав у силу тільки в лютому наступного року й було заявлено, що коли до цього терміну конгрес змінить тарифи, то Південна Кароліна, можливо, згодиться не втілювати в дійсність свою загрозу. Згодом було висловлено, хоч і вельми невиразно, побажання, щоб це питання передали на розгляд надзвичайної асамблеї всіх федеральних штатів.

А в Південній Каролині в цей самий час відбувалося формування збройних ополчень та проходила підготовка до війни.

Що ж зробив конгрес? Конгрес, який не бажав прислухатися до прохань своїх посполитих, прислухався до їхнього протесту, коли побачив, що вони готуються до збройної боротьби[88]. Він ухвалив закон[89], за яким тарифні ставки мали поступово знижуватися протягом десяти років і нарешті досягти рівня, який би не перевершував потреб уряду. Таким робом конгрес цілком змінив основний сенс тарифів. Замість мита, яке збиралося з метою захисту промисловості, він перетворив його на суто фіскальний захід[90]. Щоб приховати свою поразку, уряд Союзу вдався до хитрощів, що їх часто застосовують слабкі уряди: зробив-

---

[86] Конвент обрала більшість населення. У Південній Каролині діяла опозиційна партія Союзу, яку підтримувала вельми сильна й активна меншість. Цей штат налічує близько 47 тисяч виборців, з них 30 тисяч були за анулювання, а 17 тисяч — проти.

[87] Указові передувала доповідь комітету, якому доручили підготувати текст указу. В доповіді пояснюється сенс і мета ухвали закону. На с. 34 у ньому зазначається: «Коли права, надані штатам конституцією, навмисне не виконуються, то вони мають право й зобов'язані зробити все для того, аби покласти край злу, не допустити узурпації влади й відстояти у відповідних межах належні їм як незалежним і суверенним державам права та привілеї. Якби штати не мали такого права, вони не мали б називатися суверенними. Південна Кароліна заявляє, що на своїй території вона не визнає над собою нічийого суду. Щоправда, вона уклала з іншими, такими самими, як вона, суверенними штатами урочисту угоду про союз (a solemn contract of union), але вона вимагає, щоб їй надали право роз'яснити, як вона розуміє цю угоду, й вона скористається цим правом. Позаяк угоду порушили її союзники, а також створені ними уряди, вона має намір скористатися своїм незаперечним (unquestionable) правом самій судити про значущість цього порушення та про те, яких заходів треба вжити для перемоги справедливості».

[88] Конгрес остаточно зважився на це після демонстративного жесту сильного штату Віргінії, лігіслатура якого запропонувала стати посередником між Союзом і Південною Кароліною. Доти від Південної Кароліни, здавалося, всі відвернулися, навіть ті штати, які разом з нею протестували.

[89] Закон від 2 березня 1833 року.

[90] Цей закон запропонував пан Клей, і за чотири дні його схвалили обидві палати конгресу переважною більшістю голосів.

ши поступку насправді, він заявив про свою рішучість на словах. Водночас із зміною закону про тарифи конгрес ухвалив закон, який давав президентові надзвичайне право використовувати силу для подолання опору штатів. Одначе в опорі вже не було ніякої потреби.

У свою чергу Південна Кароліна не згодилася залишити Союзові бодай слабеньку видимість перемоги. Той самий конвент штату, який визнав недійсним закон про тарифи, зібравшись знову, прийняв запропоновану йому поступку. Водночас він заявив, що й далі глибоко прихильний до теорії анулювання, а на доказ цього він скасував закон, який надавав президентові надзвичайне право застосування сили, хоч і був певен, що цей закон не буде застосовано.

Усі ці події відбувалися за президента Джексона. Неможливо заперечувати, що в питанні про тарифи він уміло й твердо захищав права Союзу. Одначе слід зауважити, що одна з небезпек, яка нині загрожує федеральній владі, полягає в поведінці осіб, що її репрезентують.

В Європі є люди, думка яких про вплив генерала Джексона на розвиток його країни може видатися тим, хто спостерігав ситуацію наочно, досить дивною.

Кажуть, що генерал Джексон виграв битву, що це енергійна людина, за вдачею та звичками схильна використовувати силу, владолюбна й деспотична за натурою. Все це, може, й так, але з цих правильних даних зробили зовсім помилкові висновки.

Припускають, що генерал Джексон хоче встановити в Сполучених Штатах диктатуру, що він насаджуватиме там військовий дух і розширить центральну владу на шкоду правам штатів. У Америці часи таких заходів та політиків іще не настали. Якби генерал Джексон хотів володарювати в такий спосіб, він утратив би свій політичний престиж і поставив би під загрозу своє життя. Одначе він досить обережний і не намагається робити цього.

Нинішній президент не тільки не хоче розширювати повноваження федеральної влади, він належить до партії, яка прагне обмежити цю владу згідно з ясними й достеменними приписами конституції. Ця партія не допускає можливості тлумачення конституції на користь уряду Союзу. Генерал Джексон аж ніяк не виступає за централізацію, навпаки, він є виразником тієї запопадливості, з якою штати ставляться до своїх прав. На пост президента його привели сили, які прагнуть послаблення центральної влади, й для успіху своєї влади він мусить постійно їм догоджати. Генерал Джексон — раб більшості, він виконує її волю, потурає її бажанням та напівусвідомленим інстинктам. Навіть більше, він угадує все це й робить своїм прапором.

Коли уряд штату вступає в боротьбу з центральним урядом, президент завше, як правило, першим ставить під сумнів свої права. У цьому відношенні він щоразу випереджає законодавчу владу. Коли виникає потреба висловитися з приводу обсягу повноважень федеральної влади, він у певному розумінні виступає сам проти себе: поводиться стримано, не висловлює своєї думки або поступається. І справа зовсім не в тому, що він слабкий чи налаштований проти Союзу. Коли більшість виступила проти вимог південних штатів, він одразу ж очолив її, достеменно й енергійно сформував її ідеї та першим заявив про потребу застосування сили. Скориставшись американською партійною фразеологією, можна сказати, що генерал Джексон, маючи *федеральні* смаки, є *республіканцем* за розрахунком.

Отже, спершу генерал Джексон заграє перед більшістю, але, домігшись її прихильності, він знову здобуває свою незалежність. Тоді, змітаючи на своєму шляху перешкоди, він домагається того, до чого прагне сама більшість, а також того, до чого вона більш чи менш байдужа. Він має підтримку, якої не мав жоден його попередник, і з небаченою досі легкістю розправляється із своїми во-

рогами. Під свою відповідальність він приймає такі ухвали, що їх до нього ніхто не наважився б прийняти. Інколи в його ставленні до представницьких органів відчувається майже образлива зневага: він відмовляється затверджувати закони, ухвалені конгресом, нерідко навіть не дає відповіді цьому важливому органові влади. Це фаворит, який часто цькує свого господаря. Влада генерала Джексона постійно зростає, але водночас зменшується влада президента. Поки на посаді президента залишатиметься генерал Джексон, федеральний уряд буде сильним, але його наступник отримає її виснаженою.

Якщо мої враження правильні, то федеральний уряд Сполучених Штатів з кожним днем втрачає владу, він поступово відходить від багатьох справ, дедалі звужуючи поле своєї діяльності. Бувши слабким за своєю природою, він не прагне навіть виглядати сильним. Крім того, в штатах загострюється жадоба до незалежності й міцніє відданість своєму, провінційному, урядові.

Усі хочуть, аби Союз жив, але це життя повинно бути примарним. Союз має бути сильним тільки в деяких, визначених випадках і слабким у решті випадків. Вважається, що в разі війни він може згуртувати сили й ресурси країни, а за мирних часів його влада майже не повинна відчуватися. Одначе важко уявити собі можливість такого чергування сили й слабкості.

Нині немає нічого, що могло б протистояти цим панівним скрізь настроям, позаяк їх викликають причини, що постійно діють. Очевидячки, вони збережуться впродовж певного часу, й можна припустити, що уряд Союзу й далі втрачатиме сили, якщо, звісно, не трапиться чогось несподіваного.

Водночас федеральна влада ще здатна захистити себе й забезпечити спокій у країні, час її природного занепаду ще не настав. Американці звикли до Союзу й не бажають його розпаду, вони надто добре бачать його користь. І безперечно, тільки-но вони зрозуміють, що слабкість федерального уряду ставить під загрозу існування Союзу, в них виникне бажання зміцнити його.

Із усіх федеральних урядів, що існували досі, уряд Сполучених Штатів найліпше пристосований до активних дій. Тому, якщо тільки він не зазнаватиме опосередкованих нападок, які можуть призвести до перетлумачення законів, що заснували його, інакше кажучи, якщо його підмурок ніщо не підточить, він зможе знову набути сил за будь-якої зміни переконань у суспільстві, в разі війни чи внутрішньої кризи в країні.

Важливо відзначити таке: багато хто в Європі вважає, що в Сполучених Штатах панують настрої, які сприяють централізації влади в руках президента та конгресу. На мою думку, настрої американців просто протилежні. Федеральний уряд з часом не тільки не посилюється й не загрожує суверенітетові штатів, а навпаки, він постійно слабне. Небезпека загрожує тільки існуванню Союзу. Так стоїть справа сьогодні. До яких наслідків може призвести такий рух, що може зупинити, стримати чи пришвидшити його? Це справа майбутнього, а я не претендую на здатність передбачати його.

Республіканські інститути в Сполучених Штатах: яка вірогідність їхнього тривалого існування

Союз виник з волі випадку. — В республіканських інститутів надійніше майбутнє. — Нині республіканський лад цілком відповідає характерові американців. — Чому. — Знищення республіки вимагало б зміни всіх законів і цілковитої зміни звичаїв. — Американцям нелегко створити аристократію.

Розпад Союзу, війни між штатами, що нині входять до федерації, виникнення регулярних військ, диктатури, зростання податків — усе це з часом могло б поставити під загрозу долю республіканського державного ладу.

Одначе треба провести відмінність між майбутнім республіки та Союзу.

Союз виник з волі випадку й існуватиме доти, поки цьому сприятимуть обставини. Що ж до республіки, то такий суспільний лад найліпше відповідає природі американців. Монархія могла би прийти йому на зміну за умови тривалої дії одних і тих самих причин, що руйнують республіку.

Існування Союзу забезпечують передусім закони, що заснували його. Він може розпастися внаслідок революції або зміни громадської думки.

Коріння республіки куди глибше.

Під республіканською формою правління в Сполучених Штатах розуміється розмірений і спокійний розвиток суспільства. Цей суспільний лад становить собою добре відрегульований механізм, справді створений з волі освіченого народу. Ця форма правління прагне до примирення суперечностей, ухвали, які вона приймає, довго обмірковуються, неквапливо обговорюються й мудро виконуються.

Американські республіканці шанобливо ставляться до звичаїв та вірувань, визнають права людей. На їхню думку, що вільніший народ, то твердішими мають бути його моральні принципи, глибшою віра в Бога, поміркованішими погляди. В Сполучених Штатах республікою називають мирне панування більшості. Після того як більшість усвідомила існування й свою силу, всі гілки влади отримують свої повноваження від неї. Але й сама більшість не всесильна. Над нею височіють моральні принципи, такі, як людяність, справедливість, розум і визнані суспільством політичні права людей. Більшість визнає ці кордони, і якщо їй випадає виходити за них, то це тому, що вона, як взагалі люди, схильна піддаватися пристрастям і творити зло, добре розуміючи, що таке добро.

А ми в Європі бачили дивовижні речі.

На думку деяких європейців, республіка — це не панування більшості, як вважалося досі, а влада тих, хто береться говорити від її імені. В таких урядах править не народ, а люди, які знають, у чому полягає його найвище щастя. Завдяки такому вдалому поділу обов'язків можна діяти від імені народу, не запитуючи його думки, й вимагати його вдячності, топчучи його ногами. Адже тільки за республіканським правлінням треба визнати право робити все, що йому заманеться, й зневажати все, що люди звикли шанувати, починаючи з найвищих принципів і завершуючи пересічними правилами здорового глузду.

Раніше вважалося, що деспотизм огидний, хоч би яка була його форма. В наші дні стало відомо, що може існувати диктатура, яка грунтується на законі, а несправедливості, якщо тільки вони здійснюються від імені народу, священні.

Уявлення американців про республіканську форму правління значно полегшують її застосування й забезпечують довговічність. Хоча практична діяльність республіканського правління не позбавлена вад, вона спирається на правильні ідеї, з якими народ врешті-решт і узгоджує свої ухвали.

Під час зародження Сполучених Штатів там було важко встановити централізоване управління, та й тепер його впровадження зустріло б чималі труднощі. Одна людина не може керувати всіма обставинами життя людей, розкиданих на такому величезному просторі й поділених безліччю перешкод. Тому основну роль там відіграють органи влади штатів та округів.

Крім цієї причини, відомої всім європейцям, які живуть у Новому Світі, в Америці є й деякі інші, властиві тільки їй.

На час виникнення колоній у Північній Америці місцеве самоуправління займало вже міцне місце в англійських законах та звичаях, і англійські іммігранти не тільки вважали його потрібним, а й бачили в ньому добро, цінність якого вони добре знали.

Ми бачили також, яким чином створювалися колонії. Провінції і навіть ок-

руги заселялися незалежно одне від одного людьми, незнайомими один з одним або такими, що об'єдналися для досягнення спільної мети.

Отже, англійці, які жили в Сполучених Штатах, від самого початку були поділені на багато невеликих громад, які існували окремо й не мали єдиного центру. Кожна з них була змушена самостійно займатися своїми справами, позаяк не було ніякої центральної влади, зобов'язаної й здатної турбуватися про них.

Усі установи Сполучених Штатів збудовані за суто республіканським принципом. Для того щоб грунтовно зруйнувати законодавчу базу республіки, довелося б, певне, скасувати водночас усі закони.

Якби якась партія захотіла тепер перетворити Сполучені Штати на монархію, їй довелося б іще важче, ніж партії, яка зібралася б проголосити нинішню Францію республікою. Королівська влада не знайшла би в Сполучених Штатах ніякої заздалегідь підготовленої законодавчої основи й була б змушена існувати в оточенні республіканських установ.

Та й принципи монархічного правління зустріли б опір з боку американських звичаїв.

У Сполучених Штатах принцип народовладдя — це не якийсь висячий у повітрі принцип, не пов'язаний із звичками та з панівним способом думок. Навпаки, його можна вважати останньою ланкою в ланцюгу переконань, поширених у всій Америці. На думку американців, завдяки Провидінню, яке наділило кожну людину, хоч би ким вона була, потрібним розумом, вона здатна сама вести справи, що стосуються її. Таке велике правило суспільного й політичного життя Сполучених Штатів. Батьки родини застосовують його у вихованні дітей, господарі — в стосунках із своїми служниками, громади — до своїх членів, округи — до своїх громад, штати — до округів, Союз — до штатів. Воно поширюється на весь народ і перетворюється на принцип верховенства його влади.

У Сполучених Штатах, як ми бачимо, в основу республіканської форми правління покладено той самий принцип, яким люди керуються у своїй діяльності. Тож республіка не тільки закріплена законами, вона, якщо можна так сказати, проникає в думки, переконання й найменші звички. Для того щоб змінити закони, спочатку треба цілком змінити американців. Навіть віра багатьох громадян Сполучених Штатів несе на собі відбиток республіканських принципів; так само, як у релігії істини іншого світу піддаються аналізові індивідуального розуму, в політиці про інтереси цього світу надано змогу судити здоровому глузду всього народу, й кожній людині надано право вільно вибирати шлях порятунку своєї душі, як і за кожним громадянином визнається право вільно вибирати форму правління. Нема сумніву в тому, що тільки внаслідок довгого ланцюга подібних подій на зміну всім цим законам, переконанням та звичаям могли б прийти протилежні звичаї, переконання та закони.

Якщо республіканським принципам в Америці й судилося загинути, то це може статися тільки внаслідок тривалих, що часто перериватимуться, але постійно відновлюватимуться, суспільних процесів. При цьому республіка багаторазово відроджуватиметься й назавше зникне лише в тому разі, якщо народ, який живе тепер у Сполучених Штатах, докорінно зміниться. Одначе нема ніяких підстав чекати такої глибокої зміни, жодні ознаки не провіщають її.

Що особливо вражає під час першого знайомства зі Сполученими Штатами, то це бурхливе політичне життя. Бачачи постійну зміну законів, спостерігач може спочатку подумати, що цей народ сам не знає, чого він хоче, і невдовзі в нього замість наявної форми правління виникне зовсім нова. Ці побоювання передчасні. Політичним установам властиві два види нестабільності, які треба розрізняти. Один з них, що стосується другорядних законів, може довго існувати, не підриваючи підвалини суспільства. Інший, постійно сколихуючи підґрун-

тя конституції та руйнуючи принципи створення законів, завше веде до бунтів і революцій. Відомо, що між цими двома видами законодавчої нестабільності нема якихось визначених зв'язків. У різні епохи й у різних місцях вони існували разом і порізно. В Сполучених Штатах ми бачимо не другий, а перший вид нестабільності. Американці часто змінюють закони, але шанобливо ставляться до конституції.

Нині республіканські принципи в Америці панують так само, як у Франції за Людовіка XIV панували принципи монархії. Мало сказати, що французи тієї доби були прихильниками монархії, вони просто не могли собі уявити, що може існувати щось інше, й сприймали її, як сприймають рух сонця або зміну пір року. Тоді не було ні захисників, ні супротивників королівської влади.

Саме так в Америці сприймається республіка: без суперечок, без заперечень, без доказів, із мовчазної згоди, з чийогось на взірець consensus universalis[91].

І все ж таки часта зміна адміністративних форм створює загрозу республіканському правлінню.

Постійні зміни законів заважають виконанню задумів людей, і треба остерігатися, що вони врешті-решт можуть прийти до висновку, що республіка — це надто неспокійний суспільний лад. Через незручності, що їх створює нестабільність другорядних законів, під сумнів буде поставлено засадничі закони, що може призвести до революції. Але це може статися тільки в далекому майбутньому.

Зараз можна сказати тільки одне: якщо республіку знищать, американці після короткого монархічного правління потраплять під владу деспотизму. Монтеск'є говорив, що найбільш необмежену владу отримує монарх, який сходить на престол одразу ж слідком за республікою. Це відбувається тому, що невизначені повноваження, якими безбоязно наділялися виборні чиновники, переходять до рук спадкового володаря. Це правильно в усіх випадках, але особливо виразно виказує себе у випадках із демократичними республіками. В Сполучених Штатах урядовців обирає не якийсь клас громадян, а більшість народу. Вони безпосередньо представляють почуття великого числа людей, цілком залежать від їхньої волі й не вселяють ні ненависті, ні страху. Ніхто не турбувався про те, аби обмежити їхню владу чи поле діяльності, тому вони мають велику можливість ухвалювати рішення на власний розсуд і з власної волі. Все це може створити звички, які переживуть республіку. Зберігши необмежену владу, американський урядовець може забути про відповідальність і тоді його свавілля не знатиме межі.

У Європі є люди, які чекають, що в Америці з'явиться аристократія, й уже називають час, коли вона заволодіє владою.

Я вже говорив, що, на мою думку, сучасне американське суспільство рухається по демократичному шляху.

Звісно, цілком можливо, що американці коли-небудь нададуть політичні права своїм громадянам або зовсім скасують їх і передадуть владу одній людині. Але дуже малоймовірно, щоб вони довірили всю повноту влади якомусь одному класові громадян, або, інакше кажучи, створили аристократію.

Аристократичний стан складається з певного числа громадян, які хоч і недалекі від народу, завше стоять вище за нього. Він близько, але йому неможливо завдати удару, все стикається з ним, але ніхто не може в нього ввійти.

Не можна уявити собі нічого більш супротивного природі й потаємним порухам людської душі, ніж таке підкорення. Зі своєї волі люди ніколи не оберуть впорядковане аристократичне правління і віддадуть перевагу свавіллю монарха.

---

[91] Загальної згоди *(лат.)*.

Щоб аристократія могла існувати, їй треба піднести нерівність до принципу, заздалегідь узаконити його, впровадити не лише в громадські, а й у родинні взаємини. Але це суперечить природному почуттю справедливості, й людей до цього можна тільки примусити.

В історії людського суспільства немає жодного прикладу, коли б народ без примусу, власними зусиллями створив аристократію. Всі середньовічні аристократії виникли внаслідок завоювань. Завойовники ставали аристократами, а переможені кріпаками. Нерівність накидалася силоміць, відтак закріплювалася й зберігалася звичаєм і, зрештою, освячувалася законом як щось саме собою зрозуміле.

Деякі суспільства ставали аристократичними внаслідок подій, що передували їхньому виникненню, але вони знову й знову поверталися до демократичного ладу. Такою була доля римлян, а також варварів, що прийшли їм на зміну. Але щоб цивілізований народ, який живе в демократичному суспільстві, поступово підійшов до соціальної нерівності й створив непохитні привілеї та винятковi категорії — такого світ іще не знав.

І ніщо не передвіщає, що американцям першим судилося піти по цьому шляху.

Деякі зауваження про причини торгової могутності Сполучених Штатів

Сама природа підштовхує американців до бурхливого розвитку мореплавства. — Протяжність берегів Сполучених Штатів. — Глибина їхніх портів. — Розміри річок. — Торговельна перевага американців пояснюється радше їхніми інтелектуальними та моральними якостями, ніж географічними умовами країни. — На чому ґрунтується цей висновок. — Майбутнє комерційної діяльності американців. — Розпад Союзу не може завадити народам, які населяють його, продовжити розвиток мореплавства. — Чим це пояснити. — З природних причин американці легко можуть робити послуги з перевезення товарів жителям Південної Америки. — З часом вони стануть торговими посередниками між багатьма країнами світу, такими самими, як англійці.

Від бухти Фонді до річки Сабін у Мексиканській затоці протяжність узбережжя Сполучених Штатів становить близько дев'ятисот льє. Це єдина й безперервна берегова лінія, що перебуває під контролем однієї держави.

Нема в світі країни, де б торгівля мала в своєму розпорядженні глибші, просторіші, надійніші порти, ніж Америка.

Жителі Сполучених Штатів — це великий і культурний народ, занесений долею до пустельних місць, розташованих на відстані тисячі двохсот льє від основного вогнища цивілізації. Вони постійно відчувають потребу в зв'язках з Європою. З часом вони, звісно, самі вироблятимуть більшість потрібних їм предметів, проте Європа й Америка ніколи не зможуть жити ізольовано одна від одної. Адже між їхніми потребами, ідеями, звичками та звичаями існують глибокі й природні зв'язкові нитки.

У Союзі вирощуються потрібні нам культури, що їх вирощувати в нас неможливо або невигідно. Американці споживають тільки невелику кількість цих продуктів, решту вони продають нам.

Отже, Європа для Америки й Америка для Європи є ринками збуту, й мореплавство потрібне американцям для того, щоб привозити до Європи сировину, якою вони торгують, і доправляти до Америки промислові товари.

Американці неминуче мали зробити вибір. Вони могли чи то вчинити так, як роблять іспанці, які живуть у Мексиці, цебто відмовитися від самостійного ведення торгівлі й передати цю вигідну справу мореплавцям інших країн, чи то стати однією з найбільших морських держав світу.

Американці завше любили море. Незалежність, поклавши край їхнім зв'язкам з Англією, дала новий потужний поштовх розвиткові їхнього таланту мореплавців. Починаючи з цього часу, число кораблів Союзу зростало майже так само швидко, як число його жителів. Нині дев'ять десятих європейських товарів доправляють до Америки самі американці[92]. Вони ж доправляють до Європи три чверті товарів, що експортуються з Нового Світу[93].

Кораблі Сполучених Штатів заповнюють гаврський та ліверпульський порти, тимчасом як у нью-йоркському не зустрінеш багато англійських чи французьких кораблів[94].

Так, американські комерсанти не тільки витримують конкуренцію в своїй країні, а й беруть гору в інших країнах. Цьому є пояснення: річ у тім, що Сполученим Штатам мореплавство обходиться дешевше, ніж решті країн. Доти, поки американський торговий флот утримуватиме цю перевагу, він не тільки збереже всі свої завоювання, а й примножить їх.

Нелегко відповісти на питання, чому американцям вдається витрачати на мореплавство менше, ніж іншим народам. Перше пояснення, до якого багато хто схиляється, полягає в тому, що американці не в приклад іншим народам користуються якимось матеріальними перевагами, подарованими їм природою. Одначе це не так.

Витрати на кораблебудування в Америці майже не відрізняються від європейських[95], їхні кораблі не ліпші за інші, термін їхньої служби звичайно коротший.

Американський матрос отримує вищу платню, ніж європейський. Щоб це довести, достатньо згадати, що в торговому флоті Сполучених Штатів служать багато європейців.

Чому ж все-таки плавання їм коштує дешевше, ніж нам?

Неможливо пояснити цього явища тільки сприятливими природними умовами, в його основі лежать інтелектуальні й моральні властивості американського народу.

Наступне порівняння пояснить, що мається на увазі.

Під час революційних війн французи винайшли нову воєнну тактику, яка приводила до розгубленості найдосвідченіших полководців і мало не зруйнувала найстаровинніші європейські монархії. Вперше в історії французька армія обходилася без безлічі речей, які раніше вважалися зовсім необхідними для ведення війни. Від її солдатів вимагалося значно більше зусиль, ніж від солдатів усіх розвинутих народів. Вони мусили все робити на бігу й, не замислюючись, ризикувати життям задля того, щоб домогтися поставленої мети.

Французів було мало, вони були бідніші за своїх ворогів, вони мали значно

---

[92] Загальний обсяг імпорту в бюджетному році, що завершується 30 вересня, становив 101 129 266 доларів. Вартість імпортних товарів, доправлених на чужоземних кораблях, сягала лишень 10 731 039 доларів, тобто приблизно тільки десятої частини від загального обсягу.

[93] Загальний обсяг експорту за той самий рік становив 87 176 943 долари. Вартість товарів, що експортувалися на чужоземних кораблях, становила 21 036 183 долари, тобто близько чверті від загального обсягу (Вільямс. Довідник, 1833. — С. 398).

[94] У 1829, 1830, 1831 роках загальний тоннаж кораблів, що заходили до портів Союзу, дорівнював 3 307 719 тоннам. Тоннаж чужоземних кораблів становив 544 571 тонну, цебто приблизно 16 відсотків від загального числа (Національний календар, 1833. — С. 304).

У 1829, 1830, 1831 роках тоннаж англійських кораблів, що заходили до лондонського, ліверпульського та галльського портів, становив 443 800 тонн, а тоннаж чужоземних кораблів, що заходили туди ж у той самий час,— 159 431 тонну, тобто приблизно 36 відсотків від загального числа (Супутник альманаху, 1834. — С. 169).

1832 року чужоземні кораблі, які заходили до британських портів, становили 29 відсотків від загального числа.

[95] Взагалі сировина в Америці коштує куди дешевше, але робоча сила значно дорожче.

менше ресурсів. І незважаючи на все це вони постійно перемагали. Так було доти, аж поки їхні супротивники перейняли їхню тактику.

Щось подібне американці застосували в торгівлі. Вони роблять для скорочення витрат те, що французи робили для того, аби перемагати.

Європейські мореплавці дуже обережні: вони вирушають у море тільки в гарну погоду, в разі якихось пригод повертаються до порту, вночі спускають частину вітрил, наближаючись до суходолу, сповільнюють ходу й позирають на сонце.

Американці нехтують цими запобіжними заходами й відважно йдуть назустріч небезпекам. Вони вирушають у море під час бурі, вночі йдуть під усіма вітрилами, як і вдень, після шторму ремонтують корабель на ходу, а наближаючись до пункту призначення, летять до берега на всіх вітрилах, буцімто вже бачать порт.

Американці часто зазнають кораблетрощі, але ніхто не перетинає море так швидко, як вони, й завдяки цьому вони зазнають менших втрат.

Здійснюючи тривале плавання, європейці неодмінно роблять кілька зупинок. Вони втрачають дорогоцінний час на пошуки портів і змушені оплачувати кожен день стояння.

Американські мореплавці, вирушаючи з Бостона до Китаю по чай, припливають до Кантона, проводять там два дні й знову вирушають у плавання. Менше ніж за два роки вони роблять кругосвітню подорож з одним-єдиним заходженням до порту. Впродовж восьми- чи дев'ятимісячного переходу вони п'ють солону воду й харчуються солониною, безперервно борються з морем, недугами та нудьгою. Але, повернувшись додому, вони можуть продати фунт чаю на су дешевше, ніж англійські торгівці. Мети досягнуто.

Для того щоб усе до кінця стало зрозумілим, треба сказати, що американці вкладають у свою торгівлю небачену хоробрість.

Європейським комерсантам завше буде важко витримувати конкуренцію з американськими, які діють описаним робом не лишень із розрахунку, а й переважно внаслідок властивостей своєї натури.

Жителі Сполучених Штатів відчувають усі ті самі потреби й бажання, які є в розвинутому культурному суспільстві. Але Америка — не Європа, суспільство там іще не достатньо вміле й не здатне задовольнити всі бажання людей. Тому їм нерідко доводиться самим майструвати те, без чого вони не можуть обходитися внаслідок свого виховання та звичок. Трапляється, що одна людина оре поле, будує будинок, майструє реманент, шиє взуття й тче сирову тканину, з якої виготовляє одяг. Це знижує якість вироблюваних предметів, але вельми сприяє розвиткові людських здібностей. Адже розвинутий поділ праці збіднює духовний світ людини, робить плоди її праці бездушними. В такій країні, як Америка, де фахівців дуже мало, не можна вимагати тривалого навчання від людей, що обрали якийсь фах. Тому американцям неважко змінити професію, і вони змінюють її в разі потреби. Можна зустріти людей, які в своєму житті були адвокатами, хліборобами, комерсантами, проповідниками, лікарями. В кожному окремо взятому ремеслі американці менш майстерні, ніж європейці, але вони більш чи менш знайомі з усіма ремеслами. Вони більше вміють, у них ширша сфера застосування своїх здібностей. Американці ніколи не пов'язують себе навіки ні з якимось фахом, їм не знайомі професійні забобони, вони не віддають переваги якійсь одній діяльності, їм чужий потяг до старих способів праці й неприйняття нових. Одне слово, в них самих не виникає жодних звичок, позаяк вони усвідомлюють, що країна не схожа ні на яку іншу й посідає особливе місце в світі.

Американці живуть у країні чудес, усе довкола них перебуває в постійному

русі, й вони сприймають цей рух як поступ. Для них оновлення означає вдосконалення. Вони не бачать ніяких природних меж людської діяльності, й у їхньому уявленні немає тільки того, чого люди не намагалися ще зробити.

Через загальний рух, що панує в Сполучених Штатах, через часті мінливості долі та несподівані переміщення суспільного й приватного багатств людина перебуває в гарячковому збудженні, завдяки якому вона завжди ладна піти на будь-які дії і яке підносить її над рештою людства. Для американців життя — це партія в грі, це революція, це день бою.

Вплив цих причин водночас на всіх американців накладає невідворотний відбиток на їхній національний характер. Кожен американець запальний у своїх бажаннях, підприємливий, відважний і особливо сповнений новаторського духу. Ці властивості виказують себе в усіх його справах: у політичних законах, релігійних вченнях, теоріях управління суспільством, приватному підприємництві. Вони притаманні йому скрізь, як у містах, так і в лісових нетрищах. Саме завдяки цим якостям американські торгові моряки плавають швидше й з меншими втратами, ніж комерсанти будь-якої іншої країни.

І доти, поки за ними зберігатиметься ця інтелектуальна, а отже, й практична перевага, вони не тільки самостійно вдовольнятимуть потреби виробників та споживачів своєї країни, а дедалі більшою мірою служитимуть посередниками між іншими країнами, як це роблять англійці[96].

Це починає здійснюватися вже зараз. Ми бачимо, що мореплавці Сполучених Штатів стають торговими посередниками між багатьма європейськими країнами[97], ще більше можливостей для такої діяльності в них буде на Американському континенті.

Іспанці та португальці заснували в Південній Америці великі колонії, які з часом перетворилися на імперії. Нині в цих великих країнах панує деспотизм або точаться спустошливі громадянські війни. Населення там не зростає, й те невелике число людей, яке там живе, поглинуте турботою про захист свого життя й навряд чи може думати про поліпшення своєї долі.

Але це не може тривати вічно. Облишена сама собі Європа знайшла в собі сили подолати середньовічний обскурантизм. Як і в Європі, в Південній Америці використовується християнство, її закони та звичаї близькі до європейських. Тож Південна Америка має зародки цивілізації, створеної багатьма поколіннями європейських народів. Крім того, перед нею — приклад розвинутих європейських країн. Усе це сприяє тому, аби вона вийшла з варварського стану.

Це тільки питання часу. Рано чи пізно в Південній Америці з'являються процвітаючі й освічені народи.

Але в той час коли в південноамериканських іспанців та португальців виникнуть потреби, властиві культурним народам, у них іще не буде можливостей самостійно вдовольняти їх. Їм, як молодшим синам цивілізації, доведеться випробувати на собі перевагу розвиненіших братів. Їхні країни не зразу стануть промисловими та торговими, вони ще довго залишатимуться аграрними, й їм знадобиться посередництво чужоземців для транспортування й продажу їхньої продукції за океаном, а також для довезення їм на обмін того, чого їм віднині бракуватиме.

---

[96] Не слід гадати, що англійські кораблі тільки доправляють чужоземні товари до Англії, а англійські товари — до інших країн. Нині англійський торговий флот становить собою велике підприємство з перевезення вантажів, готове служити виробникові будь-якої країни й здійснювати сполучення між усіма народами. Завдяки своїм здібностям мореплавців американці, либонь, створять підприємство, що стане суперником для англійського.

[97] Уже нині перевезення товарів по Середземному морю провадиться почасти американськими кораблями.

Нема жодного сумніву в тому, що північноамериканцям судилося в майбутньому прийти на допомогу країнам Південної Америки в справі задоволення їхніх потреб. З волі долі вони живуть поруч. Завдяки природним умовам їм легко пізнати й оцінити потреби цих країн, зав'язати з їхніми народами постійні взаємини й поступово заволодіти їхнім ринком. Тільки європейські комерсанти, якби вони були сильніші за американські, могли б завадити їм скористатися з цих природних вигод, але вони, навпаки, в багатьох відношеннях слабкіші за них. Уже зараз жителі Сполучених Штатів справляють великий моральний вплив на всі народи Нового Світу. Саме вони поширюють знання. Всі народи, які живуть на Американському континенті, вже звикли вважати їх найосвіченішими, наймогутнішими й найбагатшими представниками великої родини американських народів. Тому вони постійно стежать за життям Союзу й, наскільки це можливо, зближаються з народами, що населяють його, часто запозичають у Сполучених Штатів політичні вчення та закони.

Американці, які живуть у Сполучених Штатах, займають стосовно народів Південної Америки достоту таке саме місце, яке англійці, народ, від якого вони пішли, займають стосовно італійців, іспанців, португальців та інших європейських народів. Ці останні, перебуваючи на нижчому рівні розвитку культури та промисловості, купують у англійців більшість предметів споживання.

Нині Англія є для всіх народів, які вступають з нею у взаємовідносини, справжнім центром торгівлі. Немає сумніву, що для американського Союзу приготовлена та сама роль у іншій півкулі. Можна сказати, що американці черпають вигоду із взаємин з усіма молодими, що ще зростають, народами Нового Світу.

У разі розпаду Союзу розвиток комерційної діяльності штатів, що входять до нього, звісно, затримається, але не такою мірою, як дехто гадає. Зрозуміла річ, що за будь-яких умов торгівлі штати збережуть єдність. Вони мають спільні кордони, в них панують вельми близькі переконання, інтереси та звичаї, й вони самі можуть створити велику морську державу. Навіть якщо Південь Союзу стане незалежним від Півночі, він не зможе без неї обходитися. Південь, як відомо, не займається комерційною діяльністю, й ніщо не обіцяє там її розвитку. Тому південці ще впродовж тривалого часу будуть вимушені вдаватися до послуг чужоземців для того, щоб експортувати свої товари й отримувати потрібні їм предмети. А з усіх можливих посередників їхні сусіди-північани візьмуть з них найменшу ціну за свої послуги. І вони згодяться на послуги північан, бо дешевизна — це верховний закон торгівлі, й ні суверенна воля народу, ні національні передсуди не зможуть довго перед нею опиратися. Нема нічого лютішого за ненависть, яку відчувають одне перед одним англійці та американці. Та незважаючи на цю ворожнечу англійці постачають до Сполучених Штатів чимало промислових товарів з однієї-однісінької причини: торгувати їм з американцями вигідніше, ніж з іншими народами. Так, усупереч волі американців, їхній добробут, що дедалі зростає, приносить користь промисловості Англії.

Розум і досвід доводять, що велика торговельна діяльність не може довго тривати, якщо за потреби її не підтримує військова сила.

Сполучені Штати, як і інші країни, це добре розуміють. Вони вже спроможні примусити шанувати свій флот, незабаром вони примусять його остерігатися.

Я певен, що руйнування Союзу не тільки не послабить потугу американського флоту, а й значно її збільшить. Зараз штати, які займаються торгівлею, пов'язані з тими, які не займаються торгівлею, й часто-густо неохоче йдуть на розвиток мореплавства, позаяк не отримують від нього прямого зиску.

Якщо ж усі торгові штати Союзу об'єднаються в єдину державу, торгівля перетвориться для них на першочергову справу. Вони будуть готові на великі

жертви задля захисту своїх кораблів, і ніщо не завадить їм утілити в життя це бажання.

Гадаю, що долю цілих народів, як і окремих людей, можна визначити в загальних рисах у їхньому ранньому віці. Комерційний дух американців, легкість, з якою вони займаються торгівлею, й успіхи, яких вони досягають, усе це наводить на думку, що колись вони стануть першою морською державою. Так само як римлянам судилося завоювати світ, їм судилося заволодіти морями.

ВИСНОВОК

Я наближаюся до кінця. Досі, говорячи про майбутнє Сполучених Штатів, для ретельнішого аналізу я розбивав цю тему на частини.

Тепер я хочу об'єднати всі ці частини й висловити свою думку з цього питання загалом. Вона буде узагальненою й менш суперечливою. В ній не буде представлено всі деталі окремо, але будуть чітко виділені загальні факти. Я поставлю себе в становище мандрівця, який виходить за мури великого міста й підіймається на найближчий пагорок.

У міру того як він віддаляється, люди, з якими він допіру розлучився, зникають з його поля зору, будинки зливаються, площі зникають з виду, він лише ледь розрізняє лінії вулиць. Зате він ліпше бачить обриси міста, він уперше помічає його форму. Мені здається, що достоту так само я бачу майбутнє англійського народу в Новому Світі. Деталі цієї величезної картини залишаються в тіні, але мені зрозуміла її композиція, ясно видно картину в цілому.

Територія, яку займають або якою володіють нині Сполучені Штати Америки, становить двадцяту частину заселеної землі.

Хоч би які великі були її простори, не варто думати, що американці англійського походження вдовольнятимуться нею. Вже зараз вони виходять далеко за її межі.

Були часи, коли ми також могли заселити американську глушину великим французьким народом і разом з англійцями визначати долю Нового Світу. Колись Франція володіла в Північній Америці територією, яка дорівнювала майже цілій Європі. Три найбільші річки континенту протікали на нашій території. Індіанські племена, які жили від гирла річки Святого Лаврентія до дельти Міссисипі, чули тільки нашу мову, всі європейські поселення, розкидані на цьому величезному просторі, нагадували про батьківщину: вони називалися Луїбур, Монморансі, Дюкен, Сен-Луї, Венсенн, Новий Орлеан — усі ці назви, любі французам, звичні їхньому слухові.

Але обставини[1], опис яких забрав би дуже багато місця, позбавили нас цього чудового надбання. Там, де французів було мало й вони були слабкі, вони зникли. Решта компактно поселилася на невеликому просторі й стала громадянами іншої країни. Чотириста тисяч французів, що живуть на півдні Канади,— це все, що залишилося нині від колишнього французького населення, яке загубилося посеред численного населення, що прийшло сюди. Вони живуть у оточенні чужоземців, число яких постійно зростає, які розселюються в усі кінці країни, навіть проникають до лав колишніх господарів цієї землі, панують у їхніх містах і спотворюють їхню мову. І ці люди походять від того самого народу, що й жителі Сполучених Штатів. Тому, не боячись помилитися, я можу сказати, що англійські колоністи живуть не тільки в Союзі, а й проникають на північний схід, далеко за його межі.

---

[1] Насамперед така: вільні народи, які звикли до місцевого самоуправління, з куди більшою легкістю, ніж інші, створюють процвітаючі колонії. В новій країні, де успіх завжди значною мірою залежить від індивідуальних зусиль переселення, дуже потрібно вміти самостійно мислити й керувати своїми справами.

На північному заході можна натрапити тільки на кілька малих російських поселень, а на південному заході американцям перетинає шлях Мексика.

Тому насправді Новий Світ нині поділений між двома народами, які змагаються між собою: іспанцями та англійцями.

Межі проживання цих двох народів було визначено угодою. Але незважаючи на всі вигоди, що їх американці англійського походження отримували за цією угодою, я ні на мить не сумніваюся в тому, що вони невдовзі її порушать.

За межами Союзу в бік Мексики розташовані величезні малозаселені провінції. Жителі Сполучених Штатів поселяться в цих безлюдних місцях раніше за мексиканців, які мають на них усі права. Північноамериканці захоплять землі цих провінцій, створять там громаду, й, коли зрештою прийде законний господар, він відкриє, що пустеля оброблена й на його землях спокійно живуть чужоземці.

У Новому Світі землі належать тому, хто займає їх першим, а влада — тому, хто випереджає іншого.

Заселеним краям також буде нелегко протистояти цьому натискові.

Мені вже випадало вести мову про те, що відбувається в провінції Техас. Жителі Сполучених Штатів потроху, але безперервно проникають туди, купують там землі. Щоправда, вони коряться законам Техасу, але водночас насаджують там свою мову й свої звичаї. Поки що Техас належить Мексиці, але незабаром там не залишиться мексиканців. Те саме відбувається скрізь, де американці, вихідці з Англії, стикаються з американцями, нащадками інших європейських народів.

Цілком очевидно, що англійці в Новому Світі мають величезну перевагу над рештою європейських народів. Вони пішли далеко вперед у культурі, промисловості та могутності. Доти, поки вони бачитимуть пустельні чи малозаселені краї, доти, поки вони не наштовхнуться на своєму шляху на густозаселене населення, яке зупинить їхнє просування, вони займатимуть усе нові землі. Їх не зупинять зазначені в угодах межі, навпаки, вони скрізь зметуть ці уявні перешкоди.

Бурхливому розселенню англійців у Новому Світі сприяє також географічне розташування місць їхнього проживання.

На півночі їхні кордони наближаються до полярних крижин, а на півдні — до тропіків екватора. Отже, англійці живуть у помірній кліматичній зоні Америки, тій, яка найліпше підходить до життя.

Дехто вважає, що разюче зростання населення Сполучених Штатів почалося тільки після здобуття незалежності. Це помилка. За тих часів коли країна була колонією, воно зростало так само швидко, як і тепер, тобто приблизно подвоювалося кожні двадцять два роки. Але тоді це були тисячі жителів, а нині це мільйони. Ось чому те, що було непомітне сто років тому, так вражає сьогодні. Англійське населення Канади зростає й розселюється так само швидко, як і населення Сполучених Штатів, хоча канадці живуть у монархічній державі, а жителі Сполучених Штатів — у республіці.

Під час Війни за незалежність, що тривала вісім років, зазначене співвідношення зростання населення залишилося незмінним.

На західних кордонах Сполучених Штатів жили за тих часів численні індіанські племена, які вступили до союзу з англійцями. Тимчасом як вороги плюндрували узбережжя Атлантичного океану, Кентукки, західні округи Пенсильванії, штати Віргінія й Мен заселялися й далі. Незважаючи на безлад, що прийшов на зміну війні, населення й далі зростало й поступово розселялося в пустельних місцях. Це доводить, що відмінності в законах, стан війни чи миру, порядок чи анархія — все це справляло тільки незначний вплив на неухильне зростання англо-американського населення.

Збагнути це неважко: немає причин такого всеохопного характеру, вплив яких міг би відчуватися в усіх кінцях такої величезної території. Тому завше можна знайти в країні таке місце, яке правило б за надійний притулок від потрясінь, що відбуваються в інших місцях. Хоч би якими великими були лиха, можливості уникнути їх не менш великі.

Усі говорять про те, буцімто ніщо не може зупинити бурхливого зростання англійського населення в Новому Світі. Розпад Союзу та війна на континенті, падіння республіки та встановлення тиранічної влади можуть лише затримати його розвиток, але аж ніяк не завадити досягти того, що йому судилося. На землі немає такої сили, яка могла б перепинити іммігрантам шлях до цієї багатої глушини, що дає широкі можливості для застосування людської праці й надає притулок для всіх нещасливців. Хоч би як розгорталися події в майбутньому, ніщо не може позбавити американців їхнього клімату, їхніх внутрішніх морів, їхніх великих річок та родючих земель. Невдалі закони, революції, анархія не спроможні знищити дві основні риси їхньої вдачі: прагнення до добробуту та підприємливість. Ніщо не зможе також позбавити їх властивої їм освіченості.

За всієї непередбачуваності майбутнього воно безперечне. Можна сказати, що порівняно скоро — бо ми говоримо про життя народу — настане час, коли англоамериканці займатимуть величезний простір, який простягується від полярних крижин до тропіків. Їм належатимуть землі від піщаного узбережжя Атлантичного океану до берегів Південного моря.

Територія, яку в майбутньому займатимуть англоамериканці, дорівнює, за моїми оцінками, трьом чвертям Європи[2].

Загалом клімат і природні умови в Союзі ліпші, ніж у Європі. Ясна річ, що в майбутньому густота його населення буде близька до густоти населення в Європі.

В Європі, поділеній на багато країн, яку роздирають постійні війни й сплюндрували середньовічні варвари, живе чотириста десять жителів на квадратному льє[3]. Які ж причини допомогли б завадити Сполученим Штатам мати в майбутньому таке саме населення?

Має минути чимало часу для того, аби між представниками англійського народу в Америці виникли відмінності. Поки ніщо не передвіщає настання доби, коли в Новому Світі виникне постійна соціальна нерівність людей.

Хоч би як по-різному складалася доля синів великої англо-американської родини під впливом миру й війни, свободи й тиранії, процвітання й злиднів, вони завше матимуть рівне суспільне становище, а отже, спільні звичаї та уявлення.

У середні віки єдина релігія дозволила різним народам Європи згуртуватися й створити спільну цивілізацію. Англійці, які живуть у Новому Світі, об'єднані численними зв'язками й живуть у добу, коли всі люди тяжіють до рівності.

Середні століття були добою роздробленості. Кожен народ, провінція, місто й родина всіляко прагнули до відокремленості. В наші дні спостерігається протилежна тенденція: народи, як мені здається, рухаються до єдності. Виникають інтелектуальні зв'язки між найвіддаленішими куточками землі, й люди не можуть і дня прожити в ізоляції та незнанні того, що відбувається в якомусь місці планети. У зв'язку з цим нині європейці й жителі Нового Світу, що походять від них, відрізняються між собою, незважаючи на океан, що розділяє їх, менше, ніж деякі міста у XIII столітті, між якими протікала тільки річка.

---

[2] Самі Сполучені Штати займають простір, що дорівнює площі половини Європи. Площа Європи становить 500 тисяч квадратних льє, її населення досягає 205 мільйонів жителів. — Мальт-Брюн. — Т. VI, кн. CXIV. — С. 4.

[3] Див.: Мальт-Брюн. — Т. VI, кн. CXVI, кн. CXVI. — С. 92.

Цей зрівнювальний процес зближує людей. Ще більшою мірою він протистоїть розмежуванням всередині одного народу.

Настане день, коли в Північній Америці житимуть сто п'ятдесят мільйонів чоловік[4], рівних між собою, що належатимуть до одного народу, матимуть рівні можливості, однаковий рівень культури, говоритимуть однією мовою, сповідуватимуть одну релігію, матимуть однакові звички та звичаї. Їм буде притаманне єдине сприйняття речей і єдиний спосіб думки. В усьому іншому можна засумніватися, але це — безперечно. І це щось зовсім нове у світі, щось таке, значення чого не вкладається навіть в уяві.

Нині в світі є два великих народи, які, незважаючи на всі свої відмінності, рухаються, як здається, до єдиної мети. Це росіяни й англоамериканці.

Обидва ці народи з'явилися на сцені несподівано. Тривалий час їх ніхто не помічав, а відтак вони вийшли на перше місце серед народів, і світ майже водночас дізнався про їхнє існування й про їхню силу.

Усі інші народи, очевидячки, вже досягли меж свого кількісного зростання, їм залишається тільки зберігати наявне; ці ж постійно зростають[5]. Розвиток решти народів уже зупинився або вимагає величезних зусиль, вони ж легко й швидко йдуть уперед, до поки що невідомої мети.

Американці долають природні перепони, росіяни воюють з людьми. Перші протистоять пустелі й варварству, другі — добре озброєним розвинутим народам. Американці отримують перемогу за перемогою за допомогою плуга хлібороба, а росіяни — солдатським багнетом.

В Америці для досягнення мети покладаються на особистий інтерес і дають повний простір силі та розумові людини.

Що ж до Росії, то можна сказати, що там уся сила суспільства зосереджена в руках однієї людини.

В Америці в основі діяльності стоїть свобода, в Росії — рабство.

У них різні джерела й різні шляхи, але цілком можливо, що Провидіння потайки присудило кожній з них стати господинею половини світу.

---

[4] Це населення, пропорційне населенню Європи, за середньої густоти 410 чоловік на квадратному льє.

[5] З усіх країн Старого Світу в Росії за рівних умов населення зростає найшвидше.

ПРИМІТКИ АВТОРА

ДО ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

С. 35.

З приводу всіх тих західних територій, на які ще не проникли європейці, дивіться звіти про дві мандрівки, що їх здійснив майор Лонг на гроші, виділені конгресом.

Говорячи про майже безлюдну Велику американську рівнину, Лонг особливо відзначає, що для визначення її меж потрібно подумки провести лінію, майже паралельну 20 градусам довготи (меридіан міста Вашингтон[1]), що йде від річки Червоної до річки Платт. Від цієї уявної лінії аж до Скелястих гір, що їх обмежує із заходу долина річки Міссісіпі, стелиться безмежна рівнина, переважно вкрита безплідними пісками або всипана уламками гранітних скель. Влітку тут немає води. З тварин на рівнині випасаються тільки величезні стада бізонів та диких коней. Іноді трапляються гурти індіанців, але вони нечисленні.

Майор Лонг чув, що коли піднятися вгору по річці Платт у тому самому напрямку, то ліворуч постійно стелитиметься та сама пустеля, одначе перевірити ці відомості особисто він не мав змоги (див.: Звіти експедиції Лонга. — Т. II. — С. 361).

Хоч би яку серйозну довіру викликали звіти майора Лонга, не треба забувати, що він тільки перетнув описану ним територію, не роблячи великих зигзагоподібних відхилень від лінії маршруту.

С. 35.

** У тропічній зоні Південної Америки росте сила-силенна цих витких рослин, відомих під загальною назвою «ліана». Флора тільки самих Антильських островів дає їх понад сорок різних видів.

Однією із найвишуканіших ліан є гранадилія. Ця гарна рослина, твердить Декуртиз у своєму описі рослинного царства Антильських островів, за допомогою наявних у неї вусиків обвиває дерева, утворюючи гойдливі аркади та колонади, чарівно прикрашені пурпуровими та голубими квітами, які виділяють п'янкі пахощі (т. 1, с. 165).

Велика стручкова акація — це вельми велика ліана, що швидко росте, вона, переходячи з дерева на дерево, іноді сама долає простір понад півлье в довжину (т. III, с. 277).

С. 36.

Про американські мови

Твердять, ніби всі мови, якими говорять індіанці, що населяють Америку від Північного полюса до мису Горн, збудовані за однією й тією самою моделлю та керуються одними й тими самими граматичними правилами. На цій підставі з великою часткою вірогідності можна зробити висновок, що всі індіанці мають єдине походження.

Кожне плем'я американських індіан говорить особливим діалектом, але самостійних мов тут дуже мало, що також потверджує припущення про порівняно молодий вік народностей Нового Світу.

І нарешті, мови населення Америки надзвичайно правильні. Тому цілком можливо, що народи, які говорять ними, ще не знали великих потрясінь та революцій і не змішу-

[1] 20 градусів західної довготи — меридіан, що проходить неподалік міста Вашингтон, приблизно відповідають 99 градусам східної довготи, тобто Паризькому меридіану.

валися чи то силоміць, чи то добровільно з чужими народами, бо, як правило, тільки злиття багатьох мов у одну створює неправильні граматичні форми.

Лише з недавнього часу американські мови, й особливо мови Північної Америки, привернули серйозну увагу філологів. Так, уперше було відкрито, що ця мова варварського народу становить собою продукт вельми складної системи ідей та їхніх дуже вчених поєднань. Було відзначено й велике багатство цих мов, а також ту обставину, що їхні творці виявили вельми турботливе ставлення до милозвучності.

Граматична система мов американських індіанців багато в чому відрізняється від усіх інших мов, але найголовніша відмінність полягає в такому.

Деякі європейські народи, й серед них німці, здатні за потреби з'єднувати воєдино різні форми та поняття, створюючи таким робом складні слова. Індіанці напрочуд дивним способом розширили цю властивість мови, отримавши змогу, так би мовити, зводити в одну точку безліч ідей. Це легко можна зрозуміти за допомогою прикладу, наведеного паном Дюпонсо в «Працях Американського філософського товариства».

Граючись з кішкою чи цуциком, делаверська жінка може вимовити, як не раз було помічено, слово kuligatschis. Це складне слово складається з таких елементів: «k» — визначення 2-ї особи й може означати «ти» або «твій»; uli, що вимовляється як «улі», становить собою частину слова wulit зі значенням «гарний»; gat у свою чергу — частину слова wichgat, яке має значення «лапа»; нарешті, schis, що вимовляється як «шіз»,— це зменшувальне закінчення, яке передає уявлення про невеликий розмір. Отже, одним-єдиним словом індіанська жінка сказала: «Твоя гарна маленька лапа».

Наведімо інший приклад, який показує, як удало американські дикуни вміють поєднувати слова своєї мови.

По-делаверському юнака називають pilape. Це слово утворене з pilsit, цебто «чистий, невинний», та lenape — «чоловік» і, отже, означає «чоловік у його чистоті та невинності».

Ця здатність поєднувати одне з одним різні слова дає зовсім несподівані наслідки при утворенні дієслів. Часто найскладніша дія передається за допомогою одного-єдиного дієслова, й майже всі нюанси ідеї впливають на дієслово, модифікуючи його.

Тим, хто бажає детальніше познайомитися з цим питанням, яке я тільки вкрай поверхово тут заторкнув, треба прочитати:

1. Листування пана Дюпонсо з превелебним Геквельдером з приводу індіанських мов. Це листування опубліковане в першому томі «Праць Американського філософського товариства», виданому у Філадельфії 1819 року за редакцією Ейбрегема Смолла, с. 356 — 464.

2. Граматику мови делаверів, або ленапів, видану Гейбергером з передмовою Дюпонсо, яка додається. Обидві праці опубліковані в третьому томі названої вище праці.

3. Дуже добре написане резюме цих праць наприкінці VI тому Американської енциклопедії.

С. 38.

У книжці Шарлевуа (т. I, с. 235) подається історія першої війни між французами Канади та ірокезами, що відбулася 1610 року. Ці останні, хоч і були озброєні тільки луками та стрілами, вчинили відчайдушний опір французам і їхнім союзникам. Шарлевуа, який не володів особливим обдаруванням художнього слова, в наведеному уривку дуже добре описав відмінності, властиві звичаям європейців та дикунів, і зовсім різні підходи представників цих двох рас до поняття честі.

«Французи,— пише він,— захопили боброві шкури, якими були накриті тіла загиблих ірокезів. Гурони, їхні союзники, обурилися через це. В свою чергу вони вдалися до своїх звичних катувань полонених, з'ївши одного з уже загиблих, що викликало небачений жах у французів. Отож,— закінчує Шарлевуа,— ці варвари пишалися тією безкорисливістю, якої вони, на свій подив, не знайшли в нашій нації, й не могли збагнути, чому це пограбування мертвих вважається в нас значно меншим злом, ніж поїдання їхнього тіла, схоже на бенкет диких звірів».

В аналогічній манері той самий Шарлевуа в іншому місці книжки (т. I, с. 230) описує першу страту, свідком якої став Шамплен, і повернення гуронів до свого поселення. «Пройшовши відстань з вісім льє,— оповідає він,— наші союзники зупинилися і, вибравши одного із своїх бранців, стали докоряти йому за всі ті муки, що їх він завдав воїнам їхнього племені, які потрапили до його рук; вони заявили йому, що він повинен приго-

туватися до такого самого поводження з ним з їхнього боку, й додали при цьому, що коли в нього мужнє серце, то хай він доведе це, почавши співати пісню. Він одразу ж заспівав бойову пісню й співав усі пісні, які тільки знав, але голос його був дуже сумний,— розповідає Шамплен, який ще не міг знати, що вся музика дикунів звучить трохи понуро. Катування полоненого, що супроводжувалися всіма тими жахами, про які ми ще розповімо, приголомшили французів, але всі їхні зусилля покласти цьому край ні до чого не привели. Наступної ночі одному з гуронів приснилося, що на них влаштовано погоню, й їхній відступ перетворився на справжню втечу, причому дикуни ніде не хотіли зупинятися доти, аж поки опинилися в цілковитій безпеці.

Коли з'явилися хижки їхнього поселення, вони одразу ж нарубали довгих костурів, на які почепили скальпи, що дісталися їм під час поділу, й попливли з ними тріумфальним парадом. Побачивши їх, до берега збіглися жінки, кинулися у воду й попливли до каное, де вони схопили закривавлені скальпи з рук своїх чоловіків та почепили собі на шиї.

Воїни запропонували Шамплену один з цих жахливих трофеїв і як ще один подарунок виділили йому кілька луків та стріл — єдину здобич, яку вони захотіли взяти в ірокезів,— попрохавши його показати ці трофеї королю Франції».

Шамплен сам прожив зиму в цих варварів, і жодного разу ні йому самому, ні його майну ніщо не загрожувало.

С. 47.

Хоч пуританський ригоризм, що панував у період створення англійських колоній в Америці, вже значною мірою ослаб, у місцевих законах та звичаях усе ще трапляються його своєрідні риси.

1792 року, саме в той час, коли започаткувала своє ефемерне існування Французька Республіка, породження антихриста, законодавчі збори штату Массачусетс затвердили закон, який мав на меті примусити громадян шанувати неділю. Наводжу преамбулу та основні статті цього закону, що цілком заслуговує пильної уваги читача:

«У зв'язку з тим що дотримання святкування неділі є справою громадської важливості, бо воно вимагає цілковитого припинення трудової діяльності з тим, аби людина могла поміркувати про сенс земного життя й про слабкості роду людського, схильного постійно помилятися, і позаяк воно дозволяє людям у всамітненому й публічному місцях подякувати Господові, Творцеві й Вседержителеві Всесвіту, і присвятити себе доброчинній діяльності, яка є прикрасою й милосердям християнського співтовариства;

у зв'язку з тим що невіруючі й легковажні особистості, забуваючи свої обов'язки про дотримання святкування неділі та про пов'язану з цим громадську користь, опоганюють її святість, дозволяючи собі цього дня розважатися або навіть працювати, й таким чином виступають проти своїх власних християнських інтересів; а також оскільки таке ставлення розстроює тих, хто не наслідує їхнього прикладу, й завдає реальної шкоди всьому суспільству, бо знайомить його з розбещеними й нестриманими звичками;

сенат і палата представників постановляють таке:

1. Ніхто не повинен недільного дня тримати відчиненими свої крамниці чи свої майстерні. Цього дня ніхто не може працювати або займатися будь-якими справами, ходити на концерти, бали чи будь-які видовиська, а також під загрозою штрафу ніхто не повинен займатися будь-яким полюванням, розважатися або грати. Обсяг штрафу становитиме не менше 10 й не більше 20 шилінгів за кожне порушення закону.

2. Кожен мандрівець, їздовий чи візник, за винятком крайньої потреби, не повинен мандрувати по неділях під загрозою такого самого штрафу.

3. Власники шинків, готелів та різні торгівці повинні стежити за тим, аби жоден житель їхнього міста не відвідував їхні заклади в неділю для приємного чи ділового проведення часу. В разі недотримання цього закону й власник готелю, й постоялець будуть оштрафовані. А власника готелю, крім того, можуть позбавити ліцензії.

4. Осіб, які є при доброму здоров'ї й які без достатніх на те підстав пропускають протягом трьох місяців публічні богослужіння, штрафуватимуть на 10 шилінгів.

5. Особи, які поводяться у храмі негідним чином, можуть бути оштрафовані на суму від 5 до 40 шилінгів.

6. Контроль за виконанням цього закону покладено на міських судових виконавців. Їм надається право в неділю заходити до будь-яких примішень готелів чи інших гро-

мадських місць[2]. Власник, який відмовився надати судовому виконавцеві доступ до свого готелю, тільки за це порушення штрафується на суму 40 шилінгів.

Судові виконавці зобов'язані зупиняти мандрівців і з'ясовувати в них причини, що спонукали їх у неділю вирушити в дорогу. Особи, які відмовилися відповісти, штрафуються на суму, яка не перевищує 5 фунтів стерлінгів.

Якщо пояснення, зроблені подорожнім, не видадуться судовому виконавцеві переконливими, він порушує проти нього судовий позов, звернувшись до мирового судді округу». (Закон від 8 березня 1792 року. — Загальне право штату Массачусетс. — Т. I. — С. 410).

11 березня 1797 року було ухвалено новий закон, що збільшив суму штрафів, причому половина з них призначалася особі, яка звинувачувала порушника (див. назване видання. — Т. I. — С. 525).

Такі самі пункти були в законах штату Нью-Йорк, переглянутих 1827 та 1828 років (див. Поправки до законів, ч. I, розд. XX. — С. 675). Вони забороняють полювати, ловити рибу, грати й відвідувати заклади, в яких у неділю продається спиртне. Ніхто не має права подорожувати без крайньої на те потреби.

Це не єдиний слід, що його глибока релігійність та суворий звичай перших переселенців залишили в американських законах.

У першому томі Поправок до законів штату Нью-Йорк на с. 662 є така стаття: «Якщо впродовж двадцяти чотирьох годин хтось виграє чи програє в азартні ігри або на парі суму в 25 доларів (близько 132 франків), то тим самим він припускається вчинку, за який має бути судове покарання, й у разі доведення вини його слід оштрафувати на суму, яка перевищує принаймні в п'ять разів обсяг його виграшу чи програшу; названа сума штрафу має бути переданою інспекторові тієї служби, яка відповідає за допомогу міській бідноті.

Особа, яка програла 25 або більше доларів, може звернутися з позовом про повернення своїх грошей у судовому порядку. Якщо потерпілий не звертається до суду, інспектор служби допомоги міській бідноті має право виступити позивачем на процесі про стягнення з особи, яка виграла, цієї суми в чотириразовому обсязі на користь бідних».

Процитовані закони було ухвалено зовсім недавно, але хто зможе зрозуміти їх, не повертаючись подумки в минуле, в той самий час, коли колонії тільки зароджувалися? Я не сумніваюсь, що в наші дні каральні заходи, передбачені цими законами, застосовуються вкрай рідко; закони зберігають свою непорушність навіть тоді, коли звичаї вже поступаються перед віяннями часу. Проте дотримання неділі в Америці — це один з тих звичаїв, які найбільше дивують чужоземців.

Є в Америці одне велике місто, в якому громадське життя від суботнього вечора мовби завмирає. Пройшовши по його вулицях о тій порі, коли дорослі люди звичайно поспішають у своїх справах, а молодь бродить у пошуках розваг, ви помітите, що прогулюється в цілковитій самотності. Люди не тільки не працюють, але здається, буцімто місто вимерло. Ви не чуєте ні звуків, що супроводжують господарську діяльність, ні голосів людей, що відпочивають, не чуєте навіть того приглушеного шуму, який безперервно народжується в надрах кожного великого міста. На церковному порталі ланцюги; напівзачинені віконниці на вікнах мовби знехотя дозволяють сонячному променю проникати до житлових будинків. Тільки зрідка ви побачите вдалині самотню людину, яка нишком перетинає перехрестя вулиць або ковзає вздовж безлюдної вулиці.

На світанку наступного дня ви знову чуєте стукіт коліс повозів, удари молотів, крики людей. Місто прокидається, й неспокійна юрба поспішає до контор та на фабрики. Усе довкола вас рухається, хвилюється. Своєрідне літаргічне заціпеніння змінюється гарячковою активністю; можна припустити, що в розпорядженні кожної людини залишився один-однісінький день, упродовж якого вона має змогу нагромадити багатство й навтішатися його володінням.

С. 51.

Нема потреби попереджати, що в цьому розділі я не мав наміру написати всю історію Америки. Єдина моя мета полягає в тому, аби дати читачеві змогу самому оцінити той вплив, який погляди й звичаї перших переселенців справили на долю різних колоній і

[2] Щороку виборні посадові особи, обов'язки яких водночас включали в себе функції, що у Франції поділені між сільськими поліцейськими та службовцями прокуратури.

Сполучених Штатів загалом. Тому я повинен був обмежитися цитуванням окремих розрізнених фрагментів.

Може, я й помиляюся, але мені здається, що, пішовши по лишень накресленому мною тут шляху, можна написати таку картину дитинності американських колоній, яка привернула б увагу широкої публіки й, безперечно, надала б державним діячам багатий матеріал для роздумів. Позаяк я сам маю змогу взятися до цієї роботи, мені хотілося б принаймні трохи полегшити її для інших. Тому я вважаю своїм обов'язком дати тут критичний перелік і побіжний аналіз тих праць, які видаються мені найціннішими як джерело.

З документів загального характеру, які цілком можуть слугувати за корисний довідковий матеріал, передусім я назвав би публікацію під заголовком «Історичне зібрання державних паперів та інших оригінальних документів, підготовлених як матеріали для історії Сполучених Штатів Америки Ебенезером Гезардом».

Перший том цієї колекції, опублікований у Філадельфії 1792 року, складається з точних текстів усіх грамот, виданих іммігрантам англійськими монархами, а також усіх основних законів, ухвалених владою колоній у перший період їхнього існування. В числі інших до книги ввійшло багато справжніх документів з життя Нової Англії та Віргінії впродовж цього періоду.

Другий том майже цілком складається із завершальних актів конфедерації 1643 року. Ця союзна угода, укладена між колоніями Нової Англії з метою організації боротьби проти індіанців, стала першим прецедентом об'єднання англоамериканців. Слідом за цим союзом іще кілька таких самих угод укладалося аж до 1776 року, коли молоді колонії проголосили свій суверенітет.

Один примірник збірника історичних документів, виданого у Філадельфії, зберігається в Королівській бібліотеці Франції.

Кожна з колоній має свої історичні пам'ятки писемності; багато з них дуже цінні. Почну свій огляд з Віргінії, бо цей штат англійці заселили раніше за всі інші штати.

Першим з усіх істориків Віргінії є її засновник — капітан Джон Сміт. Капітан Сміт залишив нам книжку розміром у 1/4 частки аркуша, названу «Загальна історія Віргінії та Нової Англії, написана Джоном Смітом, який колись був губернатором цих місцевостей та адміралом Нової Англії», надруковану в Лондоні 1627 року (примірник цієї книжки є у фонді Королівської бібліотеки). Праця Сміта ілюстрована картинами й вельми цікавими гравюрами, що належать до часу видання книжки. Оповідь хронологічно охоплює проміжки часу від 1584 до 1626 року. Репутація книжки Сміта заслужено висока. Її автор — один із найславетніших шукачів пригод, який жив наприкінці того авантюрного століття, що дало світові так багато з них; від самої тієї книжки віє спрагою відкриттів, тим духом підприємливості, який був такий характерний для людей тієї доби. В книжці рицарський кодекс честі вживається з комерційним духом, і обидва вони переслідують мету збагачення.

Але найчудовішою особливістю твору капітана Сміта є те, що в його особистості гідності його сучасників поєднуються з тими якостями, які залишилися чужими великій частині з них; його стиль простий і ясний, усі його оповідання несуть на собі відбиток правдивості, а його описи невигадливі.

Цей автор повідомляє рідкісні відомості про стан індіанців у добу відкриття Північної Америки.

Інший гідний уваги історик — Беверлі. Твір Беверлі перекладений французькою мовою й у вигляді книжки розміром 1/12 частки аркуша надрукований в Амстердамі 1707 року. Автор починає свою оповідь з 1585 року й завершує її 1700-м. У першій частині його книжки опубліковані властиво історичні документи, що належать до раннього періоду колонізації; друга частина подає цікаві картини життя індіанців того далекого часу. Третя частина дає вельми чітке уявлення щодо звичаїв, соціального ладу, законів та політичних інститутів сучасної авторові Віргінії.

Беверлі був вихідцем з Віргінії, й тому він з самого початку писав, що «благає читачів не оцінювати його працю за надто суворими критичними мірками, бо, народившись у Вест-Індії, він не прагнув до чистоти своєї мови». Незважаючи на такі прояви колоніальної скромності, автор упродовж усієї своєї книжки виказує небажання миритися з ідеєю переваги метрополії. В творі Беверлі подаються численні свідоцтва того духу цивільної свободи, яким у той час були натхнені жителі британських колоній у Північній Америці. У цій праці також відбито ті розбіжності, які впродовж тривалого часу панували в сере-

довищі колоністів, значно відклавши надалі здобуття ними політичної незалежності. Своїх сусідів, католиків з Мериленду, Беверлі ненавидить навіть дужче, ніж англійський уряд. Стиль цього автора простий, його оповідь часто викликає щирий інтерес і довіру. Французький переклад історії Беверлі є в Королівській бібліотеці.

Іще одну працю, що заслуговує уваги, я бачив в Америці, але не зміг знайти її у Франції; це книжка, що називається «Історія Віргінії, написана Вільямом Ситом». У ній подаються цікаві деталі, але взагалі вона видалася мені розтягненою і багатослівною.

Найранішим і найнадійнішим джерелом відомостей з історії обох Каролін є маленький том обсягом у 1/4 частки аркуша, виданий у Лондоні 1718 року під заголовком «Історія Кароліни, написана Джоном Лоусоном».

Твір Лоусона починається з опису експедиції, організованої й здійсненої для дослідження західної частини Кароліни. Звіт про неї подається у формі щоденникових записів; авторська оповідь плутана, а спостереження — вкрай поверхові. Одначе в книжці трапляються чудові описи тих страшних спустошень, що їх спричиняли віспа та віскі серед дикунів тієї доби, а також подана цікава картина моральної причини, що вразила їх і ускладнилася присутністю європейців.

Друга частина праці Лоусона присвячена описові фізичної географії Кароліни, її природних ресурсів і виробничих сил.

У третій частині автор подає цікавий опис звичаїв, моральних засад та форм правління, що панували в тогочасних індіанців.

Цей розділ найоригінальніший, в ньому часто виказує себе здоровий глузд автора.

«Історія» Лоусона закінчується сценою вручення грамоти представникам Кароліни за часів правління Карла II.

Загальна тональність цієї праці відзначається невимушеністю, яка часто межує з непристойністю, що є цілковитою протилежністю глибокодумним і серйозним творам, виданим у цей самий період у Новій Англії.

«Історія» Лоусона в Америці — справжня бібліографічна рідкість, а в Європі її роздобути просто неможливо. Проте в Королівській бібліотеці є один примірник цієї книжки.

Від найпівденніших регіонів Сполучених Штатів я переходжу безпосередньо до найпівнічніших. Територія, що простягається між ними, була заселена пізніше.

Передусім я мушу відзначити вельми цікаву компіляцію, названу «Зібрання Массачусетського історичного товариства», вперше надруковану в Бостоні 1792 року й перевидану 1806 року. Цієї книжки немає ні в Королівській, ні в жодній іншій, як я гадаю, французькій бібліотеці.

Це «Зібрання» становить собою видання з продовженням і складається з безлічі дуже цікавих документів, що стосуються історії різних штатів Нової Англії. Серед них — переписи й оригінальні матеріали, що не видавалися раніше, їх було знайдено в провінційних архівах. До нього ввійшов повний текст твору Гукіна про індіанців.

У цьому розділі, якого стосується ця примітка, я вже багато разів посилався на працю Натаніела Мортона «Меморіал Нової Англії». Того, що я сказав, цілком достатньо, щоб переконати читача в достойностях цієї книги, яка повинна привернути увагу кожної людини, яка бажає вивчити історію Нової Англії. Ця праця Натаніела Мортона вийшла у вигляді книжки в 1/8 частки аркуша й перевидана в Бостоні 1826 року. В Королівській бібліотеці нема жодного її примірника.

Найавторитетнішою й значущою книжкою з історії Нової Англії вважається праця превелебного Коттона Мезера «Великі діяння Христа в Америці, або Церковна історія Нової Англії, 1620 — 1698», перевидана в Гартфорді двотомником у 1/8 частки аркуша 1820 року. Я не гадаю, що ця книжка є в Королівській бібліотеці.

Автор поділив свій твір на сім книг.

У першій книзі подається передісторія — все те, що готувало й сприяло заснуванню Нової Англії.

До другої книги ввійшли життєписи перших губернаторів і найбільших посадових осіб, що керували поселеннями цього регіону.

Третя присвячена життю й діяльності євангельських проповідників, які в той самий період турбувалися про душі колоністів.

У четвертій книзі автор знайомить із заснуванням і наступним становленням Кембриджського університету (штат Массачусетс).

У п'ятій описуються принципи й статут церковних організацій Нової Англії.

Шоста книга присвячена розповідям про ті цілком визначені події, які, на думку Мезера, доводили співучасть божественного Провидіння в справах жителів Нової Англії.

І нарешті, в сьомій книзі автор знайомить нас з тими єресями та різними незгодами, проти яких довелося боротись церковним організаціям Нової Англії.

Коттон Мезер був священиком, який народився й прожив усе своє життя в Бостоні. Увесь той порив і всі ті релігійні пристрасті, які свого часу призвели до створення колоній Нової Англії, надихають і пожвавлюють його оповідь. Його письменницька манера небездоганна, в ній часто виказує себе брак смаку, одначе він захоплює увагу своїм ентузіазмом, який зрештою передається читачеві. Автор часто нетерпеливий, а ще частіше — легковажний, але ви ніколи не відчуєте в ньому свідомого бажання одурити. В його творі іноді навіть трапляються чудові пасажі й глибокі, правдиві думки, як, наприклад, ті, що подаються далі.

«До приїзду пуритан,— пише він (т. I, розд. IV, с. 61),— англійці багато разів намагалися заселити країну, в якій ми живемо. Та позаяк вони не ставили перед собою ніякої вагомішої мети, ніж суто матеріальний успіх, то, натрапляючи на перепони, вони одразу ж упадали в розпач. Так було доти, аж поки до Америки приїхали люди, якими рухала, додаючи їм сили, висока релігійна ідея. І хоч у них виявилося більше ворогів, ніж, можливо, в засновників усіх інших колоній, їм вдалося втілити свій задум, і створені ними поселення проіснували аж до наших днів».

Свою суху розповідь Мезер зрідка пом'якшує образами, сповненими доброти й ніжності. Розповівши, наприклад, про одну англійську пані, яка, корячись релігійним переконанням, подалася за своїм чоловіком до Америки, але невдовзі згасла, не змігши витерпіти тягаря та злигоднів добровільного вигнання, він додає: «Що ж до її шляхетного чоловіка, Айзека Джонсона, то він спробував жити без неї, але не зміг і помер» (т. I, с. 71).

Книжка Мезера чудово передає відчуття тих часів і місць, які він прагнув описати.

Бажаючи пояснити нам, якими мотивами керувалися пуритани, коли намагались знайти собі притулок по другий бік океану, Мезер пише: «Всевишній Господь звернувся до тих своїх синів, які жили в Англії. Він примусив одразу тисячі людей, що раніше ніколи не бачили один одного, почути слово Боже й наповнив їхні серця бажанням залишити своє повне вигод життя на батьківщині, аби переплисти грізний океан й осісти серед ще суворішої пустелі з однією-однісінькою метою — беззастережно виконувати його заповіді.

Тепер, перш ніж ми підемо далі,— додає він,— не зайве буде розповісти про причини цього починку, аби їх належним чином сприйняли наші нащадки; особливо важливо нагадати про них нашим сучасникам, щоб вони, не втративши тієї мети, за якою наполегливо ступали їхні предки, не почали нехтувати справжніми інтересами Нової Англії. Тому я наводжу тут те, що було знайдено в одному старому рукописі, що пояснює деякі з тих мотивів.

По-перше, було б великою заслугою перед церквою поширити Євангеліє в цій частині світу (в Північній Америці), аби звести тут заслін, здатний захистити віруючих від підступів антихриста, який прагне заснувати своє царство в цілому всесвіті.

По-друге, всі інші церкви Європи спіткав занепад, і є небезпека, що Господь уже виніс цій нашій Церкві свій вирок. Хто знає, чи не обрав Він се місце (Нову Англію) як притулок для всіх тих, кого Він хотів би врятувати від загального знищення?

По-третє, ті країни, в яких ми живемо, виглядають утомленими від числа свого народонаселення; людина — найцінніше з усіх створінь, цінується тут менше за ту землю, якою вона ходить. Діти, сусіди, друзі, особливо бідні, вважаються тут важким тягарем, і люди відкидають те, що за нормального порядку речей приносить найвищі радощі життя.

По-четверте, ми так охоплені пристрастями, що вже жодне багатство не дозволяє людині підтримувати свій престиж серед рівних собі. Одначе того, хто не досягає багатства, зневажають, і тому люди всіх фахів прагнуть збагачуватися незаконними шляхами, внаслідок чого чесній людині стає важко уникнути злигоднів та ганьби.

По-п'яте, школи, де навчають науки та віри, такі корумповані, що більшість дітей, причому часто найліпші, найздібніші з тих, на яких покладалися найгрунтовніші надії, виявляються зовсім зіпсутими через безліч бачених ними поганих прикладів, а також з причини розбещеності їхнього оточення.

По-шосте, хіба не вся земля становить собою сад Господній? Хіба не дана вона дітям Адама для того, аби вони обробляли й прикрашали її? Чому ми маємо тут тіснитися, відчуваючи брак землі, тимчасом як величезні території, такі придатні для життя людини, залишаються необжитими й необробленими?

По-сьоме, яке діяння може бути благороднішe, чудовіше й достойніше християнина, ніж створення Реформованої Церкви й підтримання її в період становлення, згуртування наших сил із силами вірних людей, щоб зміцнити її, сприяти її процвітанню, захистити від напастей, а може, й врятувати від цілковитого зруйнування?

По-восьме, коли б відомі своєю побожністю люди, життя яких оточене тут (в Англії) багатством та щастям, залишили всі ці земні багатства задля того, щоб заснувати цю Реформовану Церкву, й згодилися поділити з нею невизначеність становища й злигодні долі, це було б великим, корисним прикладом, який надихнув би віруючих у їхніх молитвах за колонії й спонукав би багатьох інших людей наслідувати їхнє починання».

Далі, висвітлюючи позиції Церкви Нової Англії в питаннях моралі, Мезер сердито накидається на звичай виголошувати за столом тости за здоров'я, який він називає язичницьким і богообразливим.

З такою самою суворістю він забороняє всі ті прикраси, що їх можуть носити на голові тільки жінки, й безжально засуджує моду оголювати шию та руки, що, за його словами, поширилася серед них.

В іншому розділі своєї праці він детально розповідає про численні факти чаклунства, що залякувало тоді Нову Англію. Безперечно, що пряме, відверте втручання диявола в справи сього світу видавалося йому незаперечною, цілком доведеною істиною.

У багатьох місцях цієї самої книжки виказує себе той дух цивільної свободи та політичної незалежності, який був такий властивий сучасникам автора. Їхні принципи управління суспільством виявляються на кожному кроці. Так, наприклад, ми дізнаємося, що жителі Массачусетсу 1630 року, цебто всього-на-всього через десять років після заснування Плімута, зібрали 400 фунтів стерлінгів для створення власного університету в Кембриджі.

Якщо від праць, які висвітлюють загальну історію всієї Нової Англії, перейти до тих творів, які присвячені окремим штатам цього регіону, я насамперед відзначив би книжку під назвою «Історія колонії Массачусетс, написана Гатчинсоном, губернатором Массачусетської провінції» — двотомик у 1/8 частку аркуша. Один примірник цієї книжки є в Королівській бібліотеці: друге видання, видане в Лондоні 1765 року.

В «Історії» Гатчинсона, яку я багато разів цитував у цьому розділі, до якого належить ця примітка, описуються події, починаючи від 1628 року й закінчуючи 1750 роком. Увесь твір пройнятий духом правдивості, стиль простий й природний. Ця «Історія» вельми багата на деталі.

Найкращою історією Коннектикуту є книжка Бенджаміна Трамбула «Повна суспільна й церковна історія Коннектикуту, 1630 — 1764», два томи якої в 1/8 частку аркуша були опубліковані в Нью-Гейвені 1818 року. Я не гадаю, що в Королівській бібліотеці є примірник твору Трамбула.

Ця історія становить собою виразний і безпристрасний опис усіх подій, які відбулися в Коннектикуті за час, вказаний у заголовку. Автор черпає матеріали з найкращих джерел, і його розповідь несе на собі відбиток істини. Все, що він пише про ранні часи Коннектикуту, надзвичайно цікаво. Зверніть особливу увагу на виклад Конституції 1639 року в його праці (т. I, розд. VI с. 100), а також на «Кримінальні закони Коннектикуту» (т. I, розд. VII, с. 123).

З цілковитою на те підставою авторитетною вважається праця Джеремі Белнепа «Історія Нью-Гемпширу», два томи в 1/8 частку аркуша, видана в Бостоні 1792 року. Спеціально подивіться в праці Белнепа розділ III першого тому, в якому автор наводить надзвичайно цінні деталі щодо політичних і релігійних поглядів пуритан, причин їхньої імміграції й ухвалених ними законів. Тут же наводиться цікава цитата з проповіді, прочитаної 1663 року: «Потрібно, щоб Нова Англія постійно пам'ятала, що її заснували з релігійною, а аж ніяк не з комерційною метою. Обов'язок дотримуватися чистоти віровчення, богослужіння та церковного устрою накреслений на її чолі. Тому торговцям і всім тим, хто нагромаджує монету за монетою, не слід забувати, що метою заснування цих поселень була релігія, а не нажива. І якщо хтось серед нас світським справам приділяє

рівно стільки турботи або навіть трохи більше, ніж релігії, така людина за своїм духом не є ширим сином Нової Англії». У Белнепа читач знайде більше загальних ідей та більшу силу думки, ніж у будь-кого іншого з відомих нам американських істориків.

Не знаю, чи є ця книжка в Королівській бібліотеці.

З числа тих центральних штатів, які було засновано вже відносно давно й які заслуговують нашої уваги, насамперед вирізняються штати Нью-Йорк та Пенсильванія. Найліпша книжка, яку ми маємо з історії штату Нью-Йорк, так і називається «Історія Нью-Йорку». Її написав Вільям Сміт, вона видана в Лондоні 1757 року. Є вона й у французькому перекладі, опублікованому також у Лондоні 1867 року у вигляді однотомника в 1/12 частку аркуша. Сміт запропонував нашій увазі корисні деталі про війну між французами та англійцями в Америці. З американських істориків він був найліпше поінформований про славетну конфедерацію ірокезьких племен.

Що ж до Пенсильванії, то найліпше, що я можу зробити,— назвати працю Роберта Прауда, яка називається «Історія Пенсильванії від самого утворення та заселення цієї провінції за першого її володаря та губернатора Вільяма Пенна, почата з 1681 року й аж до 1742 року». Цю двотомну працю видали у Філадельфії 1797 року.

Ця публікація особливо гідна читацької уваги: в ній подається дуже велике число цікавих документів, що стосуються Пенна, віровчення квакерів або відбивають характери, моральні принципи та звичаї перших жителів Пенсильванії. В Королівській бібліотеці, наскільки я знаю, немає жодного примірника цієї книжки.

Нема особливої потреби додавати, що в числі найбільш значущих творів про Пенсильванію праці самого Пенна, а також Бенджаміна Франкліна, бо ці твори добре відомі вельми широкому колу читачів.

Велику частину цитованих мною книжок я продивився під час свого перебування в Америці. Решту ж мені милостиво видала Королівська бібліотека, а також вельми люб'язно надав пан Уорден — колишній генеральний консул Сполучених Штатів у Парижі, який сам був автором чудової праці про Америку. Тому я хотів би закінчити цю примітку словами, які є сповнені глибокої вдячності панові Уорденові.

С. 56.

У «Спогадах» Джефферсона написано таке: «В ранній колоніальний період, коли англійці почали облаштовуватись у Віргінії й коли землю можна було придбати за абищицю або взагалі задарма, деякі передбачливі особи придбали величезні наділи й, бажаючи підтримати матеріальний добробут родини, заповідали свої статки своїм нащадкам. Перехід цієї земельної власності з покоління до покоління, при тому, що господарями завше залишалися люди, які мали одне й те саме прізвище, призвів до виокремлення із середовища колоністів певного кола родин, які завдяки законові змогли зберегти свої багатства й створили в такий спосіб щось на взірець класу патриціїв, спосіб життя яких визначався пишнотою та розкішшю. З цього класу, за традицією, король підбирав собі державних діячів колонії».

У Сполучених Штатах основні засади англійських законів про вспадкування скрізь відкинули.

«Основне правило, якому ми коримося в питанні про майнове вспадкування за законом,— твердить пан Кент,— полягає в такому: якщо якась людина помирає, не залишивши заповіту, її майно переходить до її спадкоємця по прямій лінії. Якщо є єдиний спадкоємець чи спадкоємниця, він (чи вона) отримує все майно цілком. Якщо ж небіжчик залишив кількох спадкоємців, що мають рівне право, то в цьому разі майно розподіляється між ними на рівні частки незалежно від статі спадкоємця».

Це правило вперше впровадили в штаті Нью-Йорк постановою від 23 лютого 1786 року (див.: Законодавчі поправки та постанови. — Т. III; Додатки. — С. 48). Відтоді її включили до основного тексту законів і поправок цього штату. На сьогоднішній день дія цієї норми набрала сили на території майже всіх Сполучених Штатів з тим єдиним винятком, яким є законодавство штату Вермонт, де спадкоємцеві-чоловікові виділяється подвійна частка майна, що вспадковується (Кент. Коментарі. — Т. IV. — С. 370).

В цій самій праці пан Кент (т. IV, с. 1 — 22) дає історичний нарис американського законодавства з питання майоратного вспадкування. Автор доходить висновку, що аж до Американської революції в колоніях як юридичні норми функціонували англійські зако-

ни майоратного вспадкування. Власне, вперше майорат скасували у Віргінії 1776 року (рух за це скасування очолив Томас Джефферсон; див. його «Спогади»); а 1786-го — в штаті Нью-Йорк. Відтак про скасування оголосили в штатах Північна Кароліна, Кентукки, Теннессі, Джорджія і Міссурі. У Вермонті, Індіані, Іллінойсі, Південній Кароліні та Луїзіані закон майорату на практиці ніколи не застосовувався. В тих штатах, законодавці яких вважали, що їм треба зберегти англійські норми, вони модифікували їх таким робом, що норми позбулися основних аристократичних рис. «Головні принципи нашого суспільного устрою та правління,— твердить пан Кент,— сприяють вільній циркуляції власності».

Французький читач, який вивчає розділ американського законодавства, присвячений питанням успадкування, буде особливо приголомшений, дізнавшись, що наші закони в цій царині вкрай демократичніші, ніж їхні.

За американськими законами майно батька поділяється порівну між спадкоємцями в тому разі, якщо його воля невідома. «Бо кожна людина в штаті Нью-Йорк,— проголошує закон (Законодавчі поправки. — Т. III; Додаток. — С. 51),— має повну й нічим не обмежену свободу, право й повноваження передавати, розпоряджатися, дарувати або заповідати своє майно будь-якій особі або будь-яким особам, якщо ця особа чи гурт осіб не репрезентують ніяких політичних або громадських організацій».

За французьким законом поділ майна на рівні чи майже рівні частки обов'язковий для того, хто заповідає.

Більшість американських штатів і далі допускає майоратне вспадкування землі, обмежуючись тільки заходами, що стримують його.

Французькі закони в жодному разі майорату не допускають.

Якщо в американців суспільний лад і далі демократичніший, ніж наш, то в нас зате демократичніші закони. Всупереч можливим припущенням це пояснюється без особливих труднощів: у Франції демократія все ще зайнята справою руйнування, а в Америці вона спокійно панує на руїнах минулого.

С. 62.

Короткий виклад питання про виборчий ценз у Сполучених Штатах

Усі штати надають своїм громадянам вдоволення брати участь у виборах, починаючи з 21-річного віку. В усіх штатах треба постійно проживати впродовж певного часу в тому окрузі, в якому виборець голосує. Цей термін коливається від трьох місяців до двох років.

Що ж до маєтного стану, то в штаті Массачусетс для того, аби стати виборцем, людині потрібно мати доходи у 3 фунти стерлінгів на рік або ж капітал у 60 фунтів стерлінгів.

У штаті Род-Айленд для цього треба мати земельної власності вартістю не менше 133 доларів (704 франки).

У Коннектикуті треба мати власність, що дає річний зиск у 17 доларів (близько 90 франків). Рік служби в міліції також дає виборче право.

У Нью-Джерсі виборець мусить мати власність, яка оцінюється в 50 фунтів стерлінгів.

У Південній Кароліні та в Мериленді виборець повинен мати 50 акрів землі.

У штаті Теннессі достатньо мати бодай якусь власність взагалі. У штатах Міссисипі, Огайо, Джорджія, Віргінія, Пенсильванія, Делавер та Нью-Йорк для отримання права голосу достатньо платити бодай якісь податки; в більшості цих штатів служба в міліції еквівалентна сплаті податків.

У Мені та Нью-Гемпширі досить потрапити до списків тих, хто потребує допомоги.

І нарешті, в штатах Міссурі, Алабама, Іллінойс, Луїзіана, Індіана, Кентукки та Вермонт для виборців не встановлено жодного маєтного цензу.

Вважаю, що тільки в Північній Кароліні до виборців висуваються різні вимоги: ті, хто бере участь у виборах сенаторів, повинні мати земельний наділ не менше ніж 50 акрів. Для участі у виборах членів палати представників достатньо сплачувати якийсь податок.

С. 90.

У Сполучених Штатах є система протекціоністських тарифів. Нечисленність митних служб та величезна протяглість берегових ліній дуже полегшують ввезення до країни

контрабандних товарів; одначе контрабандна торгівля ведеться тут не так активно, як у будь-якій іншій державі, позаяк кожен американець намагається її придушити.

Оскільки в Сполучених Штатах немає профілактичної пожежної служби, пожежі тут трапляються частіше, ніж у Європі, але загалом вони гасяться швидше, бо населення завше готове за потреби зібратися швидше в небезпечному місці.

С. 91.

Твердження, буцімто централізацію викликала Французька революція, не є правдивим. Французька революція вдосконалила централізовану систему, але не породила її. Смак до централізації й манія до циркулярів у Франції належать до тих давніх часів, коли до уряду ввійшли легісти. Це повертає нас у добу правління Філіппа Красивого. Відтоді обидва ті явища безперервно посилювалися. Саме про це пан де Малерб від імені Судово-фінансової палати говорив 1775 року королю Людовіку XVI[3]: «Будь-який гурт чи будь-яке товариство громадян мають право провадити свої власні справи, право, яке ми не вважаємо одним із найстаріших у королівстві лише тому, що воно набагато старше за саме королівство: це — природне право, зумовлене природою людини як розумної істоти. Проте, сір, Ваші посполиті були позбавлені цього права, й ми не побоїмося сказати, що влада в цьому відношенні впала в крайність, яку можна визначити як хлоп'яцтво.

Саме відтоді як могутні міністри піднесли до політичного принципу звичку не скликати національні збори, прецедент за прецедентом призвів до того, що з міркуваннями городян взагалі перестали рахуватися, якщо тільки ці міркування не отримали схвалення голови міської адміністрації. Внаслідок цього, якщо члени цього міського співтовариства забажають розпорядитися власними фінансовими коштами, їм потрібно буде схилити на свій бік заступника інтенданта й відповідно керуватися затвердженим ним планом, наймати тих виконавців, яким він протегує, й оплачувати їхню працю згідно з його вказівками. Якщо комуні потрібно звернутися до судових інстанцій, її подання також має бути завірене інтендантом. Отже, справу має розглянути ця попередня інстанція, перш ніж вона потрапить до судових органів. І якщо інтендант не згоден з думкою своїх городян або ж у тому разі, коли відповідач має певний вплив на апарат міського управління, жителі міста позбавляються змоги захистити свої права. Сір, такі засоби, за допомогою яких у Франції прагнули задушити саму пам'ять про муніципальну незалежність, знищивши, наскільки це можливо, навіть почуття волелюбства в городян. Отже, можна сказати, що вся нація була визнана недієздатною й тому передана заступництву опікунів».

Що ще можна додати до цього нині, коли Французька революція вже здійснила свої так звані *завоювання* в царині централізації?

1789 року Джефферсон писав з Парижа одному своєму приятелеві: «На світі не було країни, де б пристрасть керувати всім пустила таке глибоке коріння, як у Франції, принісши з собою так багато зла» (лист Медісону від 28 серпня 1789 року).

Правда полягає в тому, що у Франції впродовж уже кількох століть центральна влада робила все, що хотіла, з метою посилення адміністративної централізації, й нічто не могло її в цьому обмежити, крім того, що її сили також були не безмежні.

Центральна влада, створена Французькою революцією, пішла в цьому відношенні далі за всіх попередниць тому, що вона була сильніша й грамотніша за кожну з них: Людовік XIV підкорив усі сторони життя міської громади свавіллю інтенданта, а Наполеон — волі міністра. Принцип завше залишається однаковим, змінюються тільки міра й повнота його реалізації.

С. 94.

Така непохитність конституції у Франції є неминучим наслідком наших законів.

І якщо спочатку вести мову про найважливіший із законів, а саме про той закон, який регулює порядок вспадкування трону, то який політичний принцип може бути більш непохитним, ніж той, що грунтується на природному законі вспадкування від батька до сина? 1814 року Людовік XVIII домігся визнання вічного права на престол своєї родини. Ті, хто визначав наслідки революції 1830 року, наслідували його ж приклад.

[3] Див. «Записки, призначені для історії державного права Франції, з питання про податки», видані в Брюсселі 1779 року. — С. 654.

вони тільки потвердили незмінність цього закону вспадкування престолу на користь іншої династії. Й у цьому вони наслідували канцлера Мопу, який у період формування нового парламенту не пропустив нагоди турботливо оголосити в тому самому ордонансі, що нові депутати так само не підлягатимуть відкликанню, як і їхні попередники.

Закони 1830 року, так само як і закони, ухвалені 1814 року, не надають ніякої можливості змінювати конституцію. Отже, цілком ясно, що звичайні законодавчі засоби не достатні для досягнення такої мети.

На чому грунтується сила королівської влади? На конституції. А влада перів? На конституції. А влада депутатів? На конституції. Тоді яким чином можуть король, пери й депутати, згуртувавши свої зусилля, змінити щось у тому основному законі, який і є єдиним джерелом їхнього права на владу? Без конституції вони — ніщо. А якщо так, то на що вони можуть спертися, якщо забажають змінити цю конституцію? Є тільки два варіанти: або їхні зусилля, спрямовані проти хартії, виявляються марними й вона існує і далі всупереч їхній волі, надаючи їм змогу й далі правити від її імені; або їм усе ж таки вдається змінити хартію, і тоді закон, який дав їм юридичне існування, відходить у небуття, перетворюючи їх самих на ніщо. Знищивши хартію, вони знищили самих себе.

У законах, ухвалених 1830 року, це проглядається навіть з більшою виразністю, ніж у законах 1814 року. 1814 року королівська влада ще розглядалася як щось позаконституційне, що вивершувалося над нею, тимчасом як 1830 року вона, за власним визнанням, створюється конституційним шляхом і без конституції нічогісінько не означає.

Тож частина нашої конституції є незмінною тому, що вона пов'язана з долею королівської родини, та й загалом конституція також незмінна, позаяк нема жодних легальних способів її змінити.

Усе це неможливо застосувати до Англії. Оскільки тут немає письмово зафіксованої конституції, хто може заявити, що Англія змінює свій основний закон?

С. 94.

** Найпоштивіші автори, які писали про англійську конституцію, буцімто змагаються один з одним, підкреслюючи цю всемогутність парламенту.

Делолм пише (розд. X, с. 77): «Засадничим англійські юристи вважають принцип, згідно з яким парламент наділений можливістю здійснювати все що завгодно, крім змоги перетворити жінку на чоловіка, а чоловіка — на жінку».

Блекстон пояснює ще категоричніше, хоч і не так виразно, як Делолм, цю саму думку такими словами: «Влада й юрисдикція парламенту, на думку сера Едварда Коука (4I ст., 36), такі широкі та абсолютні як над окремими особистостями, так і з конкретних питань, що вони не можуть визначатися якимось обмеженнями... Про цей орган влади,— додає він,— можна з повною підставою твердити: «З погляду часу — вельми стародавня; з погляду престижу — вельми шанована; з погляду юрисдикції — вельми дійова». Він має суверенні й безконтрольні повноваження створювати, ухвалювати, розширювати, обмежувати, скасовувати, анулювати, відновлювати й тлумачити будь-який закон у всіх законодавчих царинах, чи то церковне, світське, цивільне, військове, морське, чи то кримінальне право. Саме парламент наділяється конституцією об'єднаного королівства тією деспотичною й абсолютною владою, яка за будь-якої форми правління мусить перебувати в чиїхось руках. Усі соціальні лиха та злигодні, всі заходи й засоби боротьби з цими злигоднями, коли вони виходять за межі законів, передаються на розгляд надзвичайному трибуналові. Він може регулювати або навіть видозмінювати закон про престоловспадкування, як це зробили під час правління Генріха VIII та Вільгельма III. Він здатний змінити вже прийняту країною релігію, як це не раз траплялося в період правління Генріха VIII та його дітей. Він може *змінити або створити нову конституцію королівства* й навіть закони, що регулюють життя самого парламенту, як це зробили схваленням акта про об'єднання Англії та Шотландії, а також різних постанов щодо три- і семирічних термінів обрання членів парламенту. Одне слово, він може зробити все, що тільки в людських силах, і тому дехто не посоромився назвати цю владу, либонь, вкрай сміливо — *всевладдям* парламенту».

С. 103.

Конституції різних американських штатів найліпше узгоджуються між собою в царині політичного ладу.

Конституції всіх штатів, де це встановлено законом, наділяють саме палату представників винятковим правом висувати звинувачення, крім конституції Північної Кароліни, згідно з якою це право передано великому журі присяжних, яке вирішує питання про підсудність тієї чи тієї справи (с. 23).

Конституції майже всіх штатів наділяють сенат або асамблею, що заміщує його, виключним правом виносити ухвали з особливо важливих політичних питань.

Єдиними мірами покарання, які може визначити політичний суд, є усунення від державної посади або заборона займатися в майбутньому державною діяльністю. Тільки конституція штату Віргінія дозволяє політичному судові визначати будь-які види покарання.

Політичними злочинами, які можуть розглядатися за федеральною конституцією (розд. IV, ст. 1), за конституцією Індіани (ст. 3, с. 23, 24), Нью-Йорку (ст. 5) та Делаверу (ст. 5), є державна зрада, корупція та інші небезпечні злочини або вчинки.

За конституціями Массачусетсу (розд. I, підрозд. II), Північної Кароліни (ст. 23) та Віргінії (с. 252) такими вважаються порушення норм поведінки та погане керівництво.

За конституцією Нью-Гемпширу (с. 105) — корупція, махінації та погане керівництво.

За конституцією Вермонту (розд. II, ст. 24) — погане керівництво.

У Південній Кароліні (ст. 5), у штатах Кентукки (ст. 5), Теннессі (ст. 4), Огайо (ст. 1, 23, 24), Луїзіана (ст. 5), Міссисипі (ст. 5), Алабама (ст. 6), Пенсильванія (ст. 4) — посадові злочини та порушення.

У конституціях штатів Іллінойс, Джорджія, Мен та Коннектикут характер злочинів не уточнено.

С. 148.

Це правда, що європейські держави можуть вести проти Сполучених Штатів великі морські війни, одначе війна на морі завше не така важка й небезпечна, як на суходолі. Морська війна вимагає тільки одного роду зусиль. Торгова нація, ладна надати урядові потрібну суму, неодмінно має флот. До того ж розтрату грошей приховати від народу куди легше, ніж людські втрати та масову мобілізацію. І крім того, поразки на морі рідко загрожують існуванню чи незалежності народу, флот якого програв битву.

Що ж до суходільних війн, цілком очевидно, народи Європи не здатні вести їх бодай трохи ефективно проти Союзу американських штатів.

Дуже важко, перекинувши до Америки, підтримувати боєздатність понад 25 тисяч солдатів, що приблизно відповідає чисельності збройних сил країни з населенням у 2 мільйони чоловік.

Воюючи на таких умовах проти Сполучених Штатів, найбільша європейська держава опиниться на становищі нації, яка має 2 мільйони населення й воює проти народу в 12 мільйонів чоловік. Додайте до цього ту обставину, що американці в цьому разі матимуть під рукою всі свої ресурси, тимчасом як європейці виявляться відрізаними від своїх ресурсів відстанню в 1500 льє, а також і те, що величезна територія Сполучених Штатів уже сама собою робить неможливим їх завоювання.

ДО ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

С. 159.

Перша американська газета вийшла в квітні 1704 року в Бостоні (див.: Праці Історичного товариства Массачусетсу. — Т. VI. — С. 66).

Було б помилково вважати, що періодична преса в Америці завше мала цілковиту свободу; кілька разів тут робилися спроби встановити щось на взірець практики попередньої цензури та фінансових санкцій.

У законодавчих звітах штату Массачусетс, зокрема, є документ, датований 14 січня 1722 року.

Комітет, призначений Генеральною асамблеєю (найвищим законодавчим органом колонії) для розбору обставин справи, пов'язаної з газетою «Будні Нової Англії», вважає, «що названа газета виявляє прагнення виставити релігію на посміховисько й викликати до неї зневагу; що з авторами священних текстів поводяться в газеті нешанобливо й нечестиво; що спосіб життя й поведінка євангельських священиків трактуються в ній

зловмисно; що ображається уряд Його Величності й що названа газета порушує мир і спокій у цій колонії. Внаслідок цього комітет пропонує заборонити друкареві та видавцеві Джеймсу Франкліну друкувати й видавати в майбутньому названу газету або інші письмові твори без попереднього ознайомлення з ними секретаря колонії. Мирові судді округу Саффолк мусять узяти в пана Франкліна заставу, яка могла б гарантувати дотримання ним норм поведінки в нинішньому році».

Пропозицію комітету схвалила асамблея, і вона стала законом, але його ефект дорівнював нулю. Газета уникнула заборони тому, що під її колонками замість підпису Джеймса Франкліна з'явилося ім'я Бенджаміна Франкліна й громадська думка визнала доцільність такої хитрості.

С. 224.

Для набуття виборчого права в англійських графствах (територіальний поділ, що відповідав взаєминам земельної власності) аж до білля про реформу, ухваленого 1832 року, треба було мати або орендувати таку ділянку землі, аби вона давала 40 шилінгів чистого річного доходу. Цей закон прийняли за короля Генріха VI близько 1450 року. Підраховано, що 40 шилінгів за часів Генріха VI можуть бути прирівняні до 30 фунтів стерлінгів у наші дні. Проте ця сума, встановлена в XV столітті, не змінювалася аж до 1830 року, що показує, наскільки демократичнішою з часом ставала англійська конституція, навіть залишаючись незмінною (див. книжку Делолма, а також Блекстона: кн. I, розд. IV).

Англійські присяжні засідателі обираються шерифом графства (Делолм, т. I, розд. XII). Шериф графства загалом — фігура значуща; він має як судові, так і адміністративні повноваження: він є представником королівської влади й щорічно призначається особисто королем (Блекстон, книга I, розд. IX). Його становище ставить шерифа вище за підозри в пристрасності та симпатіях до якоїсь із сторін, що позиваються; навіть більше, якщо виникає сумнів у його безпристрасності, є змога цілком дати відхилення названому ним складу присяжних засідателів, і тоді інша посадова особа зобов'язується підібрати нових присяжних (див.: Блекстон, кн. III, розд. XXIII).

Право бути присяжним має будь-яка людина, що володіє земельною власністю, яка дає принаймні 10 шилінгів чистого доходу на рік (Блекстон, кн. III, розд. XXIII). Треба відзначити, що ця умова була запроваджена за часів правління Вільгельма та Мері, себто близько 1700 року — в добу, коли гроші були набагато дорожчі, ніж у наші дні. Зрозуміла річ, що англійці добирали своїх присяжних засідателів, враховуючи не їхню придатність, а тільки наявність у них земельної власності — підмурку, на якому грунтувалися й усі інші політичні інститути.

Врешті-решт, до участі в журі присяжних засідателів допустили й орендаторів, але від них вимагалися вельми довготермінова рента й чистий дохід не менше 20 шилінгів, не враховуючи орендної платні (Блекстон, там само).

С. 224.

** Федеральна конституція визначила функції й статус журі присяжних засідателів у судах Союзу відповідно до того, як окремі штати встановили їх для своїх судових органів. Навіть більше, Союз не впроваджував власних правил, дотримання яких було б конче потрібно під час обрання своїх складів журі. Федеральні суди використовують звичайний склад тих присяжних засідателів, списки яких кожен штат приготував для своїх власних потреб. Отже, з метою пізнати теорію суду присяжних у Америці треба вивчити закони окремих штатів (див.: Сторі. Коментарі до конституції, кн. III, розд. XXXVII. — С. 654 — 659; Сарджент. Конституційне право. — С. 165, а також федеральні закони 1789, 1800 та 1802 років з цього питання).

З метою вивчити принципи, які лежать у основі функціонування американського суду присяжних, я нишпорив у законах штатів, розташованих далеко один від одного. Ось окремі загальні ідеї, які можна було б почерпнути в процесі того вивчення.

В Америці всі громадяни, які мають право голосу, можуть бути присяжними засідателями. В штаті Нью-Йорк, проте, встановлено деяку неістотну відмінність між цими двома правами, які мають у певному сенсі значення, прямо протилежні нашим законам, а саме, можна сказати, що в штаті Нью-Йорк число виборців значно перевершує число

присяжних засідателів. Загалом правдивим є твердження про те, що в Сполучених Штатах правом участі в журі, як і правом обрання депутатів, володіють усі громадяни, але можливість здійснити ці права доступна аж ніяк не всім.

Щороку гурт з міських або окружних посадових осіб, що називаються в Новій Англії select-men, у штаті Нью-Йорк — supervisors, в Огайо — trustees, у Луїзіані — шерифами церковних парафій, обирає в кожному окрузі певне число громадян, які мають право бути присяжними засідателями й які, на їхній погляд, мають потрібні для цього якості. Ці посадові особи, бувши в свою чергу виборними, не викликають ніяких підозрінь: повноваження їхні вельми широкі й дуже незалежні, як і взагалі влада всього керівництва республіки, й подейкують, що вони часто послуговуються ними, особливо в Новій Англії, для того, щоб позбуватися негідних чи непридатних присяжних засідателів.

Імена обраних у такий спосіб присяжних передаються до окружного суду, й там з усього списку навмання добирається склад журі присяжних засідателів для кожного конкретного процесу.

До того ж американці всіма способами постаралися зробити присяжних доступними для народу, а їхні обов'язки якомога менше обтяжливими. Позаяк число присяжних дуже велике, кожному з них доведеться засідати не частіше ніж раз на три роки. Засідання проводяться в окружних центрах, причому їхні округи приблизно рівні з нашими. Тож не присяжний засідатель має вирушати в далеку дорогу, аби засідати в суді, як це трапляється у Франції, а самі судові розгляди провадяться неподалік від його дому. Й нарешті, витрати засідателів компенсуються чи то зі скарбниці штату, чи то за рахунок сторін, які позиваються. Як правило, вони отримують по долару на день (5 франків 42 сантими), не рахуючи витрат на дорогу. В Америці участь у засіданнях журі присяжних і далі розглядається як обов'язок, але обов'язок не надто обтяжливий, якому коряться без особливих труднощів.

Див.: Короткий збірник цивільних законів Південної Каролiни під редакцією Бревард. — Т. II. — С. 338; там само. — Т. I. — С. 454, 456; там само. — Т. II. — С. 218.

Основні закони Массачусетсу, виправлені й видані за постановою законодавчих зборів. — Т. II. — С. 331, 187.

Виправлене видання законів штату Нью-Йорк. — Т. II. — С. 720, 411, 717, 643.

Законодавчі акти штату Теннессі. — Т. I. — С. 209.

Акти штату Огайо. — С. 95, 210.

Короткий збірник законодавчих актів штату Луїзіана. — Т. II. — С. 55.

С. 226.

Пильно розглядаючи склад і роль журі присяжних засідателів у англійському цивільному суді, ви легко помітите, що там присяжні постійно перебувають під контролем судді.

Ухвала присяжних засідателів із цивільних та кримінальних процесів звичайно має в одному простому висловлюванні як констатацію фактичного стану справи, так і його юридичну оцінку. Наприклад, якийсь Пітер заявляє, що він купив будинок. Це — констатація факту. Позивач заперечує йому, заявляючи, що продавець не мав права продавати цей будинок. Журі обмежується винесенням вироку, згідно з яким будинок визнається власністю Пітера, оцінивши таким чином і фактичну й юридичну сторони справи. Запровадивши інститут присяжних засідателів у процес судового розгляду з цивільних позовів, англійці анітрохи не схильні визнавати їхні ухвали непогрішимими. Такими вважаються тільки їхні ухвали з кримінальних справ, причому лишень тоді, коли вирок був виправдальним.

Якщо суддя вважає, що присяжні, виносячи ухвалу з цивільної справи, неправильно застосували закон, то він може відкинути цю ухвалу й зажадати, аби вони знову обміркували свій вердикт.

Якщо суддя підтверджує їхній вирок, ніяк його не коментуючи, справа ще не вважається остаточно вирішеною: є кілька способів оскаржити цю ухвалу. Основний шлях — подання прохання про те, щоб суддя скасував вирок і скликав новий склад присяжних засідателів. Треба відзначити, що такі прохання виконуються рідко й не більше одного разу. Проте я сам особисто був свідком перегляду однієї судової ухвали (див.: Блекстон, кн. III, розд. XXIV; там само, кн. III, розд. XXV).

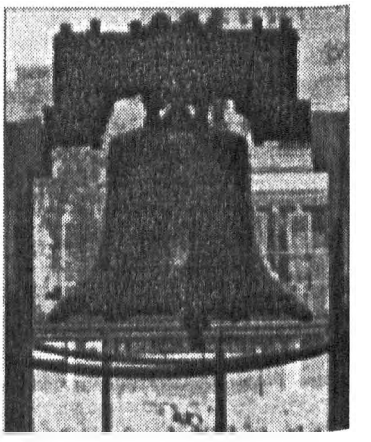
Алексіс де Токвіль.

Том другий

З французької переклали
Михайло МОСКАЛЕНКО та Григорій ФІЛІПЧУК

Індіанські розвідники. Картина Ч. М. Рассела (1896).

Дзвін Свободи пролунав 8 липня 1776 р., щоб оголосити прийняття Декларації про Незалежність.

Статуя Абрагама Лінкольна в Меморіалі Лінкольна у Вашингтоні, округ Колумбія.

У штаті Віргінія і нині святкують події боротьби американського народу за незалежність 1776 — 1783 рр.

Будинок Капітолію Сполучених Штатів, де проводять свої засідання сенат і палата представників.

Як і в кожній країні, майбутнє належить молоді.

ДО ЧИТАЧА

Американці мають демократичний суспільний устрій, який, природно, визначив деякі їхні закони та певні політичні уявлення.

Цей самий суспільний устрій, крім того, породив у них безліч почуттів і думок, що їх не знали давні аристократичні суспільства Європи. Завдяки цьому були знищені або перетворені колишні взаємини між людьми, а постали нові; сам образ громадянського суспільства змінився не менше, ніж світ політичних відносин.

Першу з названих тем я розглянув у розвідці про американську демократію, опублікованій п'ять років тому, друга ж є предметом розгляду в цій книжці. Обидві частини доповнюють одна одну, разом утворюючи єдину цілість.

Мушу одразу ж застерегти читача, щоб він не зробив однієї помилки, яка була б для мене надзвичайно прикрою.

Помітивши, як багато розмаїтих явищ я пов'язую з принципом рівності, він міг би зробити висновок, ніби я вважаю рівність єдиною причиною всього того, що відбувається за наших днів. Це означало б, що мій погляд на речі сприймається вужчим, ніж він є насправді.

За нашого часу існує безліч думок, почуттів, інстинктивних уявлень, чия поява була зумовлена обставинами, які є чужими або навіть ворожими рівності. Так, обравши за приклад Сполучені Штати, я міг би легко довести, що природа країни, походження її мешканців, релігійні вірування її перших засновників, характер просвіти та попередні звичаї справили і продовжують справляти, незалежно від демократії, величезний вплив на їхній спосіб мислення та світовідчування. Інші причини, які, однак, так само небагато спільного мають із явищем рівності, діють у Європі, великою мірою пояснюючи те, що там відбувається.

Я визнаю існування і весь потужний вплив усіх цих різних факторів, проте їхній розгляд не є моїм завданням. Я не беруся з'ясовувати причини всіх наших нахилів та думок; я хочу лише показати, якою мірою рівність їх одмінила.

Може здатися дивним,— оскільки я твердо дотримуюся думки, що демократична революція, свідками якої всі ми є, являє собою неспростовний факт, виступати проти якого і небажано, і нерозумно,— що в цій книжці мені не раз доводиться вдаватись до суворих слів на адресу демократичних суспільств, цією революцією витворених.

Моя відповідь проста: саме тому, що я не супротивник демократії, я хотів бути щирим, мовлячи про неї.

Люди не чують правди від своїх ворогів, а друзі так само її не висловлюють: ось чому я кажу правду.

Гадаю, що багато хто взявся б звістувати про нові блага, що їх рівність обіцяє людям, проте мало хто зважиться заздалегідь попередити про небезпеки, якими вона їм загрожує. Отже, саме цим небезпекам я приділив найбільше уваги, і, вважаючи, що ясно їх розгледів, не можу легкодухо про них промовчати.

Сподіваюся, що в цій другій частині моєї праці читачі побачать ту саму безсторонність, яку було відзначено в першій книзі. Живучи в світі найсуперечливіших суджень, що роз'єднують нас, я намагався позбавляти своє серце будь-яких почуттів прихильності або протилежних душевних порухів, що їх кожне з них спричинює. Якщо ті, які прочитають мою книжку, знайдуть у ній хоч одну фразу, що лестить одній із великих партій, які захитували нашу країну, або ж якомусь із малих бунтівничих угруповань, що нині збурюють її спокій,— тоді нехай ці читачі піднесуть свій голос і викривають мене.

Тема, яку я прагнув охопити, величезна: вона включає в себе більшу частину почуттів та ідей, що їх породжено новим станом світу. Такий предмет, певна річ, перевищує мої сили й можливості; розглядаючи його, я аж ніяк не зміг задовольнитися досягнутим. Проте, якщо я й не зміг осягнути бажаної мети, читачі принаймні віддадуть мені належне за те, що я задумав цей труд і здійснював його в тому дусі, який міг наблизити мене до мети.

ЧАСТИНА ПЕРША

ВПЛИВ ДЕМОКРАТІЇ НА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РУХ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Розділ I

ПРО МЕТОД ФІЛОСОФСЬКОГО МИСЛЕННЯ АМЕРИКАНЦІВ

Гадаю, що в усьому цивілізованому світі нема країни, де філософії було б відведено менше місця, ніж у Сполучених Штатах.

Американці не мають власної філософської школи і дуже мало цікавляться всіма тими школами, що суперничають у Європі; вони ледве знають їхні назви.

Разом з тим очевидним є те, що мало не всі мешканці Сполучених Штатів мають подібні принципи мислення і керують своїми розумовими прагненнями згідно з тими самими правилами; іншими словами, не завдавши собі праці виробити такі правила, вони, проте, мають певний, спільний для них усіх, філософський метод.

Відсутність нахилу до систематичного мислення, до ярма узвичаєнь, до родинних постулатів, брак класових упереджень,— і, певною мірою, забобонів національних; ставлення до традицій лише як до набору відомостей, а до реальних фактів — не більш як до корисного уроку, що має допомогти щось робити інакше і краще; здатність знаходити самостійно і в собі самому сенс усього, що існує; прагнення досягти результату, не обмежуючи себе щодо засобів і вміння бачити суть крізь оболонку форми — такі найголовніші риси, які характеризують те, що я називатиму філософським методом американців.

Якщо ж піти ще далі і з-поміж цих різних рис обрати одну, найголовнішу, яка може узагальнено увібрати в себе всі інші, стає безсумнівним, що, здійснюючи більшість розумових операцій, будь-який американець вдається лише до індивідуальних зусиль власного розуму.

Отже, Америка належить до тих країн світу, де якнайменше вивчають настанови Декарта, але якнайретельніше їх дотримуються. Це не мусить дивувати.

Американці зовсім не читають Декартових праць, тому що їхній суспільний устрій не сприяє розвоєві спекулятивних студій, проте вони дотримуються його максим, тому що той самий суспільний устрій природним чином готує їхній розум до сприйняття цих максим.

В умовах невпинного руху, що панує в надрах демократичного суспільства, зв'язки, які поєднують покоління одне з одним, слабшають або розриваються; кожен з них легко забуває ідеї своїх предків або ж зовсім ними не цікавиться.

Люди, які живуть у такому суспільстві, не можуть так само й черпати свої переконання з сукупності думок того класу, до якого вони належать, бо тут, як-

що можна так висловитись, вже немає класів, а ті, які ще існують, складаються з таких рухливих елементів, що за суттю своєю не можуть мати реальну владу над окремими своїми представниками.

Що ж до дійового впливу, що його здатні справляти розумові здібності однієї людини на іншу, він здебільшого дуже обмежений у тій країні, де громадяни, що стали більш або менш рівними, перебувають у дуже тісному спілкуванні, і, не помічаючи ні в кому з собі подібних ознак величі та незаперечних переваг, постійно повертаються до власного розуму, як до найочевиднішого та найближчого до істини джерела. І справа тут не лише в тому, що вони не довіряють тій або іншій конкретній людині, а й у тому, що вони не мають схильності будь-кому вірити на слово.

Отже, кожен щільно замикається в собі самому і з цієї позиції намагається судити про світ.

Звичка американців лише в собі самих шукати обгрунтування своїх суджень призводить до вироблення у них і інших розумових звичаїв.

Бачивши, що їм щастить без чужої допомоги впоратися з усіма невеликими труднощами практичного життя, вони з легкістю роблять висновок, що все на світі можна пояснити і що їхній розум здатний усе пізнати.

Тому вони радо заперечують усе, чого не можуть зрозуміти: це зумовлює їхню недовіру до всього надзвичайного та майже непереборну відразу до надприродного.

Оскільки вони звикли довіряти лише власним очам, вони полюбляють якнайвиразніше бачити предмет своєї уваги; отже, вони, наскільки це можливо, намагаються очистити його від оболонки, відсувають убік усе, що заважає до нього наблизитись, і забирають геть усе, що ховає його від зору, щоб розглянути його зблизу і при денному світлі. Такий умонастрій невдовзі призвичаює їх нехтувати формами, що їх вони починають вважати непотрібними та надокучливими запонами, які ховають від них істину.

Таким чином американці, не потребуючи того, щоб черпати свій філософський метод з книжок, знайшли його в собі самих. Я скажу також і про те, що в цьому плані сталося в Європі.

Цей самий метод формувався і набував популярності в Європі лише поступово, в міру того як суспільні умови дедалі більше вирівнювалися, а відмінності між людьми ставали менш глибокими.

Розгляньмо ж коротко хронологію подій.

У XVI столітті реформатори підпорядкували індивідуальному розумові деякі з догм старої віри; проте вони продовжували оберігати всі інші догми від вільної дискусії. У XVII столітті Бекон у царині природничих наук і Декарт у науках філософських скасували загальноприйняті формули, знищили панування традицій і владу авторитету.

Філософи XVIII століття, зробивши, нарешті, цей принцип загальним, визнали за необхідне піддати індивідуальному іспитові кожної людини предмет усіх її вірувань.

Кому не зрозуміло, що Лютер, Декарт і Вольтер послуговувалися одним і тим самим методом, і що відмінності поміж ними стосувалися лише більш або менш широкого тлумачення можливостей його застосування?

Як же сталося так, що реформатори замкнулися у вузькому колі релігійних ідей? Чому Декарт, бажаючи послуговуватись власним методом лише в окремих царинах, хоч він же зробив його універсальним, заявив, що люди мають самі для себе розв'язувати питання філософського, але не політичного змісту? Як сталося так, що у XVIII столітті з цього самого методу було зроблено ті узагальнені висновки, що їх ні Декарт, ні його попередники або не бачили, або відмов-

лялися помічати? Чим, нарешті, пояснити те, що в цю епоху метод, про який ми говоримо, раптом вийшов зі стін філософських шкіл, аби увійти в суспільну свідомість і, ставши нормою для всього духовного життя, зробитись популярним спочатку серед французів, а відтак стати предметом відкритого запозичення або ж прихованого сприйняття всіма народами Європи?

Філософський метод, про який тут ідеться, міг виникнути у XVI столітті, зазнати уточнень та узагальнень у XVII столітті; а проте, він не міг стати загальноприйнятим у жодному з цих століть. Політичні закони, суспільний устрій та розумові звичаї, які випливають з оцих первісних причин, йому рішуче суперечили.

Цей метод було відкрито в епоху, коли стосунки між людьми почали наближатися до рівності та взаємного уподібнення. Здобути загальне визнання він міг лише впродовж тих століть, коли умови людського існування стали, нарешті, більш-менш подібними, а люди — майже схожими одне на одного.

Філософський метод XVIII століття, таким чином, є не лише французьким — це метод демократичний, і цим пояснюється те, що він був прийнятий усією Європою, яка внаслідок цього змінилася до невпізнанності. Французи зробили світовий переворот не тому, що вони зреклися своїх стародавніх вірувань і відмовилися від колишніх звичаїв, а тому, що вперше стали узагальнювати та висвітлювати філософський метод, за допомогою якого можна було з легкістю нападати на все, що віджило, і відкривати шлях усьому новому.

Якщо ж мене тепер запитають, чому й за наших днів французи суворіше й послідовніше від американців (котрі довше живуть в умовах повної рівності) дотримуються цього методу, я відповім на це так: частково це пояснюється двома причинами, що їх слід передусім з'ясувати.

Саме релігія породила англо-американські спільноти, і цього ніколи не слід забувати; у Сполучених Штатах релігією пройняті всі національні звичаї і всі патріотичні почуття, і це надає їм особливої сили.

До цієї істотної обставини додайте ще одну, не менш важливу: релігія в Америці, якщо можна так висловитись, сама собі окреслила власні межі; релігійне життя там лишилося настільки незалежним від життя політичного, що виявилося можливим легко змінити давні закони, не захитавши при цьому давніх вірувань.

Отже, християнство зберегло велику владу над духовним життям американців, і, на чому хочу особливо наголосити, воно там панує не як філософська система, яку приймають після її вивчення, а як віровчення, що його дотримуються без жодних розмірковувань.

У Сполучених Штатах існує незліченна кількість християнських сект, які зазнають безперервних перетворень, але саме християнство — це доконаний і неспростовний факт, що його ніхто не важиться ні ставити під сумнів, ні захищати.

Некритично сприйнявши найголовніші догми християнської релігії, американці вимушені в той самий спосіб визнати велику кількість моральних істин, які з цього віровчення випливають або з ним пов'язані. Внаслідок цього гранично обмежується обшир застосування індивідуального аналізу; тим самим з нього вилучаються деякі з найістотніших людських суджень.

Друга з названих мною обставин полягає ось у чому.

Американці мають демократичний суспільний устрій та демократичну конституцію, але демократичної революції у них не було. На свою сьогоднішню землю вони прибули більш-менш такими, якими нині ми їх бачимо. І це дуже важливо.

Всяка революція руйнує стародавні вірування, послаблює владу і затемнює спільні для всіх ідеї. Таким чином, усяка революція тією чи іншою мірою зму-

шує людину покладатися передусім на власні сили і відкриває перед духовним зором кожного порожній і мало не безмежний простір.

Коли умови людського існування вирівнюються внаслідок тривалої боротьби між різними класами, що з них складається старе суспільство, заздрість, ненависть і зневага до сусіда, погорда і надмірна самовпевненість, сказати б, заполоняють людське серце і деякий час панують у ньому. І це, незважаючи на рівність, істотною мірою сприяє роз'єднанню людей; так, що вони перестають вірити судженням одне одного і шукають сяйво розуму лише в собі самих.

Тоді кожен намагається бути самодостатнім і відчуває гордість, бо всі його поняття та уявлення про речі належать йому самому. Людей тоді поєднують не ідеї, а розрахунки та інтереси, і може здатися, ніби людські думки, ніяк не поєднані між собою, нагадують радше якийсь інтелектуальний порох, що летить навсібіч.

Таким чином, незалежність розуму, що завжди притаманна рівності, ніколи не буває такою безмежною і не видається настільки надмірною, як у той момент, коли рівність лише починає встановлюватися, з великими зусиллями закладаючи власні підвалини. Отже, слід обов'язково відрізняти інтелектуальну свободу, що її може дати рівність, від анархії, що її несе з собою революція. Необхідно розглядати окремо кожне з двох названих явищ для того, щоб не плекати марних надій і не вбачати зайвих страхів у майбутньому.

Я впевнений, що люди, які житимуть у нових суспільствах, часто вдаватимуться до свого індивідуального розуму; але я зовсім не думаю, що вони ним зловживатимуть.

Ці мої міркування грунтуються на одній загальній закономірності, яка стосується всіх демократичних країн і завдяки якій індивідуальна незалежність думки, зрештою, мусить обмежуватись певними, часом навіть вузькими, рамками.

Я скажу про неї в наступному розділі.

ПРО ГОЛОВНЕ ДЖЕРЕЛО УЯВЛЕНЬ, ПРИТАМАННИХ ДЕМОКРАТИЧНИМ НАРОДАМ

За різних історичних часів догматичні уявлення можуть бути більш або менш численними. Вони постають внаслідок різних причин і можуть змінюватися і за формою, і за змістом; проте не можна бути зовсім вільним від догматичних уявлень, тобто від поглядів, сприйнятих на віру, без жодного їх обговорення. Якби кожна людина спробувала сама, самостійно сформувати собі всі свої погляди та переконання і відтак самотою йти вслід за істиною по нею ж самою прокладених шляхах, малоймовірно, щоб скільки-небудь значна кількість людей змогла колись з'єднатися на основі яких-небудь спільних уявлень.

Втім, неважко зрозуміти, що жодне суспільство не здатне досягнути процвітання без подібних спільних уявлень, або хоча б просто вижити: адже без спільних ідей неможливі ніякі спільні дії, а без спільних дій люди ще існують, але суспільний організм існувати не може. Отже, для того щоб виникло суспільство і, тим більше, для того щоб воно досягло процвітання, необхідно, щоб уми всіх громадян були незмінно об'єднані і трималися в колі декількох провідних ідей; але це неможливо, якщо кожен з них не почне час від часу черпати свої уявлення з одного й того самого джерела і не погодиться сприйняти певну суму вже готових поглядів та переконань.

Розмірковуючи тепер про окрему людину, я бачу, що догматичні уявлення необхідні їй не лише для того, щоб вона могла діяти разом з іншими людьми, а й для її власного осібного життя.

Якби людина була змушена собі самій доводити всі ті істини, що ними вона щодня послуговується, вона ніколи не досягла б очікуваних наслідків; вона вичерпала б свої сили серед самих тільки попередніх положень, не маючи змоги просуватися далі: життя людини надто коротке, а можливості розуму мають свої межі, отже, людина змушена визнати неспростовність безлічі фактів та уявлень, не маючи ні часу, ні сил, аби самостійно їх перевірити, тим більше, що йдеться про відкриття, здійснені розумнішими людьми, а також про речі загальновизнані. Саме на цих найперших підвалинах вона споруджує будівлю з власних думок та уявлень. Вона чинить так зовсім не з власної волі: до цього людину спонукає непохитний закон її існування.

Найбільші філософи світу, всі без винятку, змушені брати на віру безліч чужих думок і визнавати набагато більше істин, аніж їм самим пощастило відкрити.

Йдеться про речі не лише необхідні, але й бажані. Людина, яка спробувала б особисто в усьому переконатися, не була б у спромозі приділити багато часу та уваги кожному окремому питанню; ця праця неминуче й постійно збуджувала б її розум, що обов'язково стало б на заваді глибокому осягненню будь-якої істини та надійному утвердженню в будь-якій царині. Її інтелект був би водночас і незалежним, і немічним. Отже, людині необхідно зробити вибір з-поміж різноманітних уже наявних людських думок і прийняти багато з них без обговорення, аби мати змогу краще й глибше обміркувати ту незначну кількість питань, що були нею залишені для самостійного розгляду.

Правдою є і те, що всяка людина, беручи на віру чужу думку, поневолює власний розум; але це поневолення, однак, благодійне, тому що воно навчає належно користуватися свободою.

Отже, хоч би як там було, авторитет повинен відігравати свою роль в інтелектуальному та моральному житті. Ця роль може бути різною, але місце авто-

ритету незамінне. Незалежність індивідуума буває більшою або меншою, проте вона не може бути безмежною. Таким чином, справа не в тому, чи існує інтелектуальний авторитет у добу демократії, а в тому, щоб знати, де він зберіг свої позиції та яка міра його засягу.

У попередньому розділі я показав, як рівність умов породжує у людей якусь інстинктивну недовіру до надприродного і витворює надто високі, а часом і дуже перебільшені уявлення про людський розум.

Отож люди, які живуть за часів рівності, не без труднощів змушують себе наділяти інтелектуальним авторитетом, що йому вони згодні коритися, щось таке, що лежить поза і понад людством. Джерела істини вони найчастіше шукають у собі самих або ж у подібних до себе. Це доказ на користь того, що за цих віків не може бути створена жодна нова релігія, а будь-які спроби в такому дусі були б не лише блюзнірські, а й смішні та безглузді. Легко передбачити, що демократичні народи навряд чи повірять у божественні місії і залюбки посміються з новітніх пророків, а головний критерій своїх уявлень шукатимуть у межах людства, а не поза ним.

Коли ж умови існування не є рівними, і між людьми так само немає рівності, серед них трапляються окремі особистості, наділені великою мудрістю, вченістю та могутністю духовного впливу, тоді як людська маса сповнена неуцтвом і вкрай обмежена. Внаслідок цього люди, які живуть за часів аристократії, виявляють природну схильність у своєму мисленні керуватися вищими досягненнями думки освічених людей або верств, відмовляючись при цьому вважати безпомильними уявлення маси.

Цілком протилежне бачимо впродовж віків рівності.

В міру того як громадяни набувають дедалі більшої рівності й стають дедалі подібніші між собою, схильність кожного з них сліпо вірити якійсь людині або якійсь суспільній верстві зменшується. Нахил довіряти масі при цьому зростає, і громадська думка починає дедалі помітніше панувати над світом.

У демократичних народів громадська думка, звичайно, не є єдиним критерієм для перевірки індивідуальної здатності міркувати; проте у цих народів її вплив набагато потужніший, аніж деінде. В часи рівності люди мало довіряють одне одному, бувши занадто схожі між собою; але ця сама схожість зумовлює їхню майже безмежну довіру до громадської думки; адже їм не здається неймовірною думка про те, що за умов більш-менш рівної освіченості істина мусить бути на боці більшості.

Коли людина, яка живе в демократичних країнах, порівнює себе з тими, хто її оточує, вона з гордістю відчуває свою рівність із кожним з них; але, почавши розмірковувати про всю сукупність подібних до себе і ставити себе поруч із величезною масою, вона одразу ж почувається пригніченою власною малістю та слабкістю.

Та сама рівність, яка робить людину незалежною від кожного з її співгромадян узятих окремо, лишає її самотньою та беззахисною перед лицем більшості.

Отже, у демократичних народів громадськість має досить дивну могутність, про яку нації з аристократичною формою врядування не могли навіть помислити. Громадськість не переконує у справедливості своїх уявлень, вона їх накидає, всновуючи їх у глибину людських душ за допомогою потужного тиску, що його чинить розум спільноти на мислення кожної особистості.

У Сполучених Штатах більшість бере на себе обов'язок доносити до окремого індивідуума безліч уже готових уявлень, тим самим полегшуючи його завдання — витворити свої власні. Існує значна кількість теорій — філософських, етичних, політичних, що їх кожна людина приймає беззастережно, покладаючись на громадську думку; якщо ж придивитися уважніше, стане зрозуміло, що

релігія як така панує тут радше як прояв громадської думки, аніж як вість про божественне відкровення.

Я знаю, що політичні закони американців дають більшості суверенні права на керування суспільством; це великою мірою посилює й без того велику владу більшості над людськими умами. Адже нема нічого більш звичного для людини, аніж визнання розумової переваги свого гнобителя над собою.

Ця політична всемогутність більшості у Сполучених Штатах істотно посилює вплив громадської думки, яка й сама по собі панує над умами кожного з громадян; проте не вона лежить в основі цього впливу. В самій рівності, а не в тих більш або менш популярних інститутах, що їх витворили люди суспільства рівних можливостей, треба шукати джерела цього впливу. Не виключено, що інтелектуальна влада більшості може бути не такою абсолютною у демократичного народу, що визнає королівську владу, порівняно з суспільством чистої демократії; але вона завжди буде близька до абсолютної, і хоч би якими були політичні закони, запроваджені людьми у добу рівності, можна передбачити, що віра в громадську думку стане в такому суспільстві своєрідною релігією, і більшість буде її пророком.

Таким чином, духовний авторитет набуде нових форм, але через те його влада не стане меншою; бувши далеким від того, щоб очікувати її зникнення, я, навпаки, передбачаю, що духовний авторитет легко може стати надто могутнім, і може статися так, що в кінцевому підсумку він здатний обмежити обсяг діяльності індивідуального розуму в рамках, затісних для величі й щастя людського роду. У рівності я виразно бачу дві тенденції: одна з них пориває дух кожної людини до нових думок, а друга провадить людину до того, щоб вона сама відмовилася далі мислити. І я вбачаю, як, згідно з певними законами, демократія може придушити духовну свободу — ту саму, якій сприяє демократичний устрій: придушити такою мірою, що людський дух, який був розірвав усі пута, колись накладені на нього суспільними верствами або окремими людьми, може прикувати себе коротким ланцюгом до загального волевиявлення великої більшості.

Якби, поставши на місці різних сил, що над усяку міру утруднювали або гальмували піднесення індивідуального розуму, демократичні народи усунули абсолютну владу більшості, зло тільки змінило б свою подобу. Люди не знайшли б способу жити вільним життям; вони лише з великими труднощами розпізнали б нове обличчя рабства. Не втомлююсь повторювати: тут є над чим замислитися тим, хто вважає святинею свободу думки, а також тим, хто ненавидить не лише деспотів, але й сам деспотизм. Що ж до мене, то, відчувши на своєму чолі важку руку влади, я не дуже цікавлюся тим, хто саме мене пригнічує; і в мене не виникає додаткового бажання просунути голову в ярмо тільки тому, що мені його простягнуто мільйоном рук.

ЧОМУ АМЕРИКАНЦІ ВИКАЗУЮТЬ БІЛЬШУ СХИЛЬНІСТЬ ДО ЗАГАЛЬНИХ ІДЕЙ, АНІЖ ЇХНІ АНГЛІЙСЬКІ ПРЕДКИ

Бог не думає про людський рід у цілому. Він охоплює єдиним зором кожну з безлічі істот, що з них складається людство, і бачить водночас кожну окрему людину, з усіма її рисами, що уподібнюють її до інших людей, та з усіма відмінностями, що кожну людину вирізняють.

Отже, Бог не потребує загальних ідей; іншими словами, він ніколи не відчуває необхідності надавати єдиної форми великій кількості аналогічних об'єктів, аби про них було зручніше міркувати.

Не так стоїть справа з людиною. Якби людський розум спробував дослідити і винести своє окреме судження з приводу кожного осібного випадку, який людину вразив, він невдовзі розгубився б посеред величезної кількості подробиць і нічого більше не зміг би побачити; в такому крайньому становищі він вдається до вельми недосконалого, але незамінного методу, який, хоч виявляє його слабкість, проте водночас допомагає її подолати.

Поверхово розглянувши певну кількість предметів і відзначивши їхню подібність між собою, він дає їм усім одну й ту саму назву, відкладає їх убік і йде далі своїм шляхом.

Загальні ідеї свідчать не так про силу людського розуму, як, радше, про його недосконалість, оскільки у природі не існує зовсім подібних між собою істот; не існує ні ідентичних фактів, ані правил, що їх можна було б застосувати без розрізнення і в однаковий спосіб до кількох предметів водночас.

Загальні ідеї мають ту перевагу, що вони дають людському розумові можливість швидко робити висновки з приводу цілої низки явищ водночас; разом з тим поняття, що дістають вираз за допомогою загальних ідей, ніколи не бувають повними; внаслідок цього людський розум змушений програвати щодо точності настільки ж, наскільки він виграє з погляду широти осягнення явищ.

В міру того як суспільство старішає, воно здобуває знання про нові факти, щодня оволодіваючи, майже непомітно для себе самого, якимись конкретними відомостями.

В міру того як людина здобуває дедалі більше істин цього роду, вона природно набуває здатності осягати дедалі більшу кількість загальних ідей. Було б неможливим осібно розглядати безліч конкретних фактів, не з'ясувавши врешті-решт єдиного для них взаємозв'язку. Декілька окремих особин дають уявлення про поняття виду; декілька видів неминуче приводять до усвідомлення категорії роду. Звичка і нахил до загальних ідей, таким чином, будуть у народу тим більші, чим давнішими та багатшими будуть його освіта й культура.

Існують також і інші причини, які спонукають людей узагальнювати свої думки або ж, навпаки, уникати таких узагальнень.

Американці набагато частіше від англійців користуються загальними ідеями, і набагато більше ними тішаться; з першого погляду це може видатися дивним, якщо взяти до уваги, що ці два народи мають спільне походження, що впродовж століть вони жили за тими самими законами і що між ними й досі триває безперервний обмін думками та моральними уявленнями. Контраст видасться ще разючішим, якщо ми поглянемо на нашу Європу і порівняємо між собою два її найосвіченіші народи.

Можна твердити, що у англійців, як правило, людський розум просто-таки з жалем та болем відривається від споглядання особних фактів, аби піднестися до їхніх істинних причин, а узагальнення здійснює лише всупереч собі самому.

Навпаки, у нас схильність до загальних ідей, судячи з усього, перетворилася на таку невтримну пристрасть, що її доводиться вгамовувати за всякої можливої нагоди. Щоранку, прокидаючись, я дізнаюся, що оце допіру було відкрито якийсь загальний і вічний закон, про який досі мені не доводилось чути. Не існує жодного, навіть вкрай посереднього автора, що був би задоволений своєю статтею, якби відкриті ним істини стосувалися лише якогось одного великого королівства, а не охоплювали проблем усього роду людського.

Така несхожість двох досить освічених народів мене дивує. Якщо ж я звернуся до прикладу Англії і відзначу все те, що в ній відбувалося впродовж останніх п'ятдесяти років, то можу з усіма підставами твердити, що схильність до загальних ідей там зростає в міру того, як слабшає вплив її давньої конституції.

Отже, самого тільки стану більшої або меншої освіченості ще замало, аби пояснити причини любові людського розуму до загальних ідей або, навпаки, його відрази до них.

Коли умови людського життя дуже нерівні, і ця нерівність існує постійно, індивідууми поступово стають такими несхожими між собою, що виникає враження, ніби кожна суспільна верства являє собою певний різновид людства; ми можемо розглядати їх, лише трактуючи кожну з них окремо і при цьому втрачаючи з поля зору загальний зв'язок, який поєднує їх усіх у великий людський рід,— отже, при цьому ми досліджуємо лише певні типи людей, а не людину як таку.

Отож люди, які живуть в аристократичних суспільствах, ніколи не вдаються до загальних ідей, осмислюючи власне існування, і цього задосить, аби у них виробилася звична недовіра до цих ідей та інстинктивна відраза до них.

Людина, що живе в якійсь із демократичних країн, навпаки, бачить навколо себе лише людей, більш-менш схожих між собою; отже, вона не може мислити про якусь окрему частину роду людського, не поширюючи цього поняття настільки, щоб воно почало включати в себе все людство. Всі істини, що їх можна застосувати до неї самої, на її думку, можна так само застосувати й до кожного з її співгромадян і до кожного з їй подібних. З набуттям звички вдаватися до загальних ідей у тих питаннях, які найбільше її цікавлять і привертають найбільшу її увагу, вона переносить цю звичку і на всі інші царини, і в такий спосіб потреба відкривати в усіх явищах спільні правила, надавати безлічі об'єктів єдиної умоглядної форми і пояснювати велику множину фактів єдиною причиною стає палкою і нерідко сліпою пристрастю людського духу.

Ніщо краще не демонструє істинність цього твердження, аніж ставлення античного світу до рабів.

Найглибокодумніші і найуніверсальніші генії Стародавніх Греції і Риму не змогли прийти до такої всеохопної і водночас такої простої думки, як ідея про подібність між собою всіх людей, а відтак і про рівність від народження прав кожної людини на свободу; вони ж, навпаки, доклали багато сил, аби довести, ніби рабство лежить у самій природі речей і мусить існувати вічно. Більше того, все свідчить про те, що ті зі стародавніх авторів, які були рабами до того, як стати вільними, і залишили нам дещо зі своїх гарних творінь, і самі виставляли рабство в подібному світлі.

Всі великі письменники античності належали до рабовласницької аристократії або принаймні розглядали панування цієї аристократії як само собою зрозуміле; їхній розум, що сягав далеко навсібіч, виявив у цьому свою обмеженість, і для того, щоб людям стало зрозуміло, що всі від природи рівні і схожі одне на одного, самому Ісусові Христу довелося спуститися на землю.

У століття рівності всі люди незалежні одне від одного, розокремлені і слабкі; не видно людини, чия воля постійно керувала б рухами юрби; в такі часи завжди здається, ніби людство просувається вперед саме собою. Отже, щоб пояснити те, що відбувається у світі, слід зосередитися на пошуку декількох найголовніших причин, які, діючи в однаковий спосіб на кожного з подібних до нас, таким чином змушують усіх добровільно йти одним і тим самим шляхом. Це, природно, призводить до того, що людський розум осягає загальні ідеї і набуває схильності до них.

Вище я показав, яким чином рівність умов людського існування змушує кожну людину самостійно шукати істину. Легко помітити, що подібний метод мусить поволі навертати людський розум до сприймання загальних ідей. Коли я відкидаю традиції суспільних верств, професії та родини, цим самим уникаючи влади прецеденту і лише завдяки зусиллям власного розуму знаходячи свій шлях, я відчуваю схильність черпати витоки своїх уявлень лише з особливостей самої природи людини, а це неминуче і майже безвідносно до моєї волі приводить мене до великої множини загальних понять.

Усе викладене вище повністю пояснює причину того, що англійці виказують набагато менші схильність і смак до узагальнення ідей від своїх дітей, американців, і особливо від своїх сусідів, французів, і чому сучасні англійці наділені ними більшою мірою, аніж це було з їхніми батьками.

Англійці тривалий час були високоосвіченим і водночас аристократичним за своїм суспільним устроєм народом; їхня культура постійно спонукала їх до вироблення загальних ідей, тоді як аристократизм суспільних звичаїв утримував їх у колі конкретних умовиводів. Звідси походить і їхня філософія, водночас і зухвала, й несмілива, і заширока, і разом з тим завузька, чиє домінування зберігається в Англії й досьогодні, що призводить до обмеження та скутості багатьох тамтешніх умів.

Незалежно від причин, що їх я вище навів, існують також і інші, менш очевидні, але не менш поважні підстави для розвитку у демократичних народів схильності, часто навіть пристрасної, до загальних ідей.

Слід обов'язково розрізняти відмінності між такими ідеями. Є поміж ними такі, що постали внаслідок повільної, сумлінної та копіткої праці інтелекту, і вони розширюють царину людських знань.

Існують і інші, такі, що народжуються легко, внаслідок найпершого й раптового зусилля розуму, не даючи нічого, крім дуже поверхових і вкрай невизначених понять.

Люди, які живуть за віків рівності, наділені великою цікавістю, але мають небагато вільного часу; їхнє життя таке діяльне, складне, неспокійне й активне, що у них лишається обмаль часу для міркувань. Люди, що живуть у демократичні епохи, люблять загальні ідеї, тому це звільняє їх від необхідності глибоко аналізувати поодинокі випадки; ці ідеї, якщо можна так висловитись, містять багато в малому і впродовж короткого часу дають значний результат. Отже, люди, кинувши неуважний та побіжний погляд, починають вірити, ніби їм пощастило помітити якийсь спільний зв'язок між певними предметами, і, припинивши дальші пошуки та не вдаючись у детальний розгляд того, чим саме ці предмети подібні або відрізняються між собою, поспішають об'єднати їх єдиною формулою і рушають далі.

Однією з характерних рис демократичних віків є потяг усіх людей до легкого успіху та до швидко досяжних утіх. Це стосується інтелектуальної діяльності, так само як і всякої іншої. Більшість із тих, що живуть за часів рівності, відзначаються непідробним, хоч водночас і хистким честолюбством: вони прагнуть негайно ж досягти великих успіхів, не докладаючи при цьому значних зусиль.

Ці суперечливі бажання просто провадять їх до пошуку загальних ідей, за допомогою яких вони сподіваються невеликим коштом витворити щось визначне, і, не тратячи багато сил, привернути до себе увагу загалу.

І я не знаю, наскільки вони помиляються, міркуючи в такий спосіб: адже читачі анітрохи не менше від них самих бояться заглиблюватись у сутність справи і звичайно шукають у духовних творіннях лише доступних утіх, та ще повчань, які не вимагають праці.

Якщо нації з аристократичним суспільним устроєм недостатньою мірою вдаються до загальних ідей, нерідко висловлюючись про них із нерозважливою погордою, демократичні народи, навпаки, завжди готові до зловживання цим типом ідей і палають до них невтримною пристрастю.

ЧОМУ ЗАГАЛЬНІ ІДЕЇ В ПОЛІТИЦІ НІКОЛИ НЕ НАДИХАЛИ АМЕРИКАНЦІВ ТАК, ЯК ФРАНЦУЗІВ

Вище я згадував, що американці меншою мірою, ніж французи, виявляють схильність до загальних ідей. Це особливо стосується загальних ідей у політичній царині.

Незважаючи на те що американське законодавство без порівняння більше пройняте загальними ідеями, аніж англійське, і що американці набагато більше уваги приділяють приведенню практики юридичних відносин у відповідність із теорією, у Сполучених Штатах ніколи не було політичних інститутів, просто-таки невіддільних від загальних ідей, як це ми бачили з нашими Установчими зборами та Конвентом; ніколи американська нація в цілості своїй не проймалася такого роду ідеями, як це було з французьким народом у XVIII столітті, і не виявляла такої сліпої віри в благодійність та істинність будь-якої теорії.

Ця відмінність поміж американцями та нами зумовлена кількома причинами,— назву тільки найголовнішу.

Американці являють собою демократичний народ, який сам завжди керував своїми громадськими справами, а ми — демократичний народ, який упродовж тривалого часу міг тільки мріяти про найкращі способи їхнього провадження.

Наш соціальний устрій призводив до того, що ми могли осягати найзагальніші ідеї в царині державного керівництва, тоді як наша політична організація ще заважала нам удосконалити ці ідеї на практиці, поступово усвідомлюючи їхню недостатність; навпаки, у американців ці дві сторони справи природним чином постійно врівноважуються, доповнюючи одна одну.

З першого погляду видається, ніби ця думка істотно суперечить моїй наведеній вище тезі про те, що демократичні нації з самого бурхливого плину свого практичного життя черпали любов до теоретичних узагальнень. Проте уважніший розгляд цього питання свідчить, що суперечності тут немає.

Люди, які живуть у демократичних країнах, спрагло ловлять загальні ідеї, тому що не мають багато вільного часу, отже, ці ідеї позбавляють їх необхідності гаяти час на розгляд окремих випадків; це справді так, але лише в тому разі, коли не йдеться про речі, до яких із необхідністю призвичаєна їхня думка. Так, комерсанти поквапливо та без ближчого розгляду вхопляться за пропоновані їм загальні ідеї, що мають стосунок до філософії, політики, науки чи мистецтва; проте вони лише після належного осмислення засвоять ті ідеї, що належать до сфери комерції, і лише з великою обережністю зможуть їх сприйняти.

Так само чинять і державні діячі, коли йдеться про загальні ідеї політичного змісту.

Отже, якщо є причини для занепокоєння через те, що демократичні народи схильні сліпо й понад усяку міру покладатися на загальні ідеї, найкращим способом виправити це становище є щоденне привертання практичної уваги до названого питання; це змусить їх приділити більшу увагу подробицям, а подробиці, в свою чергу, допоможуть їм зрозуміти слабкі сторони теорії.

Ліки нерідко бувають болючі, проте їхня дія безсумнівна.

Саме так демократичні інститути, які змушують кожного громадянина брати участь в урядуванні, обмежують надмірну схильність до загальних політичних теорій, що постають в умовах рівності.

Розділ V

В ЯКИЙ СПОСІБ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ РЕЛІГІЯ ВИКОРИСТОВУЄ ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИНКТИ

Я вже показав у попередніх розділах, що люди не можуть обходитися без догматичних вірувань, і що навіть дуже бажано, щоб такі існували; тут я додам, що з-поміж усіх догматичних уявлень найбільше потрібними є вірування релігійні; це досить легко обгрунтувати, навіть якщо розглядати їх лише з погляду земних інтересів.

Фактично всяке людське діяння, хоч би яким окремішнім воно було, походить з глибин найзагальнішої ідеї, тобто з людських уявлень про Бога, про його стосунки з людським родом, про природу та про обов'язки людей перед подібними до себе. Ці ідеї не можуть не бути спільним джерелом, з якого походить усе інше.

Саме тому люди надзвичайно зацікавлені в тому, щоб їхні ідеї про Бога, душу, а також про найзагальніші їхні обов'язки стосовно свого Творця та подібних до себе були надійно утверджені; адже сумнів з приводу цих найперших підвалин віддав би всю їхню діяльність на волю випадку і прирік би їх на безладне й немічне існування.

Отже, вкрай необхідно, щоб кожен з нас прийшов до цілком ясних думок у цих питаннях; проте, на жаль, названа сфера є такою, що всякій людині, яка має опору лише в собі самій і покладається лише на зусилля власного розуму, якнайважче утвердитись у власній думці.

Лише уми, цілком вільні від буденних життєвих клопотів, надзвичайно тонкі й проникливі, надзвичайно досвідчені, можуть, поклавши на це багато часу й праці, сягнути цих, таких необхідних істин.

Крім того, ми бачимо, що й самі ці філософи майже завжди відчувають невпевненість; що з кожним кроком природне світло, яке їм сяє, тьмянішає, загрожуючи зовсім погаснути, і що, попри всі їхні зусилля, вони ще не змогли відкрити нічого, крім жменьки суперечливих відомостей, що над ними людський дух б'ється без кінця ось уже впродовж тисяч років, не здатний твердо збагнути істину або хоча б виявити нові помилки. Подібні студії істотно виходять за межі середніх людських здібностей, і, навіть коли б більшість людей була здатна на таку працю, зрозуміло, що вони не мали б на це вільного часу.

Усталені ідеї про Бога та про людську природу необхідні для щоденного практичного життя людей, і ця сама життєва практика перешкоджає їм ці ідеї сприймати.

Це здається мені дивовижним. Серед наук є такі, що, бувши корисні для юрби, разом з тим цілком для неї приступні; інші ж науки можуть бути опановані лише небагатьма людьми і не культивуються більшістю, яка їх не потребує, за винятком хіба що найвіддаленіших практичних застосувань; проте для повсякденного людського життя ці останні науки потрібні, хоч їхнє вивчення й недосяжне для великої більшості люду.

Таким чином, загальні ідеї, що стосуються Бога та людської природи, відрізняються від усіх інших загальних ідей тим, що їх доцільніше вилучити зі звичної царини діяльності індивідуального розуму, яка найбільше виграє і найменше втратить, визнаючи владу авторитету.

Головним предметом і однією з найістотніших переваг релігії є те, що вона

покликана на кожне з цих принципово важливих питань давати ясні, точні й зрозумілі людям, перевірені часом відповіді.

Існують релігії цілком хибні та безглузді; проте можна сказати, що всяка релігія, яка лишається в щойно окресленому мною колі і не важиться вийти за його межі, як це багато з них намагалися зробити, аби зусібіч обмежити вільний порив людського духу, накладає на інтелект спасенну гнуздечку; і треба визнати, що, якщо релігія й не рятує людей на тому світі, вона принаймні дуже сприяє осягненню ними щастя та гідності у земному бутті.

Це особливо справедливо для людей, які живуть у вільних країнах.

Коли у якогось із народів руйнується релігія, сумнів опановує найвищі розумові сфери і наполовину паралізує всі інші. Кожен звикає не мати нічого певного, крім неясних і мінливих уявлень про справи, які найбільше цікавлять його та йому подібних; люди погано захищають свої думки або легко їх зрікаються, і, зневірившись у власній спромозі поодинці розв'язати найістотніші проблеми, що їх ставить людська доля, з легкодухістю взагалі перестають про них думати.

Такий стан неминуче спустошує душі; він послаблює пружини волі і готує громадян до рабства.

І тоді трапляється так, що люди не лише дозволяють забрати у себе свободу, а й самі її віддають.

Коли у сфері релігії, як і в царині політичній, перестає існувати влада авторитету, люди одразу ж починають боятися цієї безмежної незалежності. Це постійне збудження з приводу всього сущого турбує і втомлює їх. Коли у світі уявлень та ідей усе приходить у рух, люди хочуть, щоб у матеріальній сфері панували твердий порядок та стабільність; вже не здатні повернутися до своїх колишніх уявлень, вони віддають себе у владу якого-небудь велителя.

Що ж до мене, то я сумніваюся, що людина взагалі здатна переносити водночас повну релігійну незалежність та абсолютну політичну свободу; і я схиляюся до думки, що, як людина не вірить, вона мусить комусь служити, а як вона вільна, то має вірувати.

А проте я не знаю, чи справді ця величезна користь від релігії дістає свій виразніший прояв у народів, які мають рівні умови існування порівняно з усіма іншими народами.

Треба визнати, що рівність, яка дарує світові великі блага, в той самий час пробуджує в людях, як це буде показано нижче, вкрай небезпечні інстинкти; вона несе людям ізоляцію від інших людей, змушуючи кожного дбати лише про себе самого.

Вона понад усяку міру відкриває їхні душі перед любов'ю до матеріальних насолод.

Найбільшою перевагою релігій є те, що вони здатні навіювати прямо протилежні почуття. Всяка релігія виводить предмет людських упований поза і понад земні блага, природним чином підносячи душу людини у вищі понадчуттєві сфери. Так само не існує жодної релігії, що не покладала б на людину яких-небудь обов'язків стосовно всього роду людського, прилучаючи її до всієї спільноти і таким чином відволікаючи її від самоспоглядання. Так буває навіть там, де йдеться про найнебезпечніші і найбільш хибні релігійні доктрини.

Отже, релігійні народи наділені природною силою саме в тому відношенні, в якому демократичні народи слабкі; внаслідок цього очевидним є значення збереження релігії людьми, які прямують до рівності.

Я не маю ні права, ні бажання досліджувати ті надприродні засоби, що до них вдається Бог, аби вкласти в людське серце релігійну віру. Я розглядаю тут релігії лише з чисто людської точки зору; я намагаюся з'ясувати, в який спосіб вони можуть зберегти свою силу за віків демократії, що в них ми вступаємо.

Я вже показав, як у часи просвіти й рівності людський розум лише з великими труднощами погоджується сприймати догматичні вірування, не відчуваючи щодо них реальної потреби, за винятком хіба що чисто релігійної сфери. Це передусім означає, що за наших віків релігії мусять з більшою скромністю, ніж за всіх інших часів, утримуватись у властивих їм межах і не намагатися з них вийти; адже, бажаючи поширити свою владу за грані релігійної царини, вони ризикують тим, що люди взагалі перестануть вірити. Тому вони повинні ретельно окреслити коло, в якому вони прагнуть затримати людський дух, а поза цими межами надати йому повної незалежності й свободи.

Магомет приніс із небес і виклав у Корані не лише релігійні доктрини, але й політичні максими, цивільні та кримінальні закони, наукові теорії. Навпаки, в Євангелії йдеться лише про загальні стосунки людей із Богом та між собою. Поза цим, воно нічого не навчає і не зобов'язує ні в що вірити. Одного тільки цього, не вдаючись до безлічі інших причин, досить, аби показати, що перша з названих релігій не може довго панувати за часів просвіти і демократії, тоді як другій судилося царювати за цих віків, як і за всяких інших.

Провадячи далі ці свої міркування, я бачу, що, з погляду чисто людського, релігіям замало — замкнутися в колі релігійних питань, аби зберегти свій вплив за віків демократії; їхня влада ще значною мірою залежить від природи їхніх вірувань, від зовнішніх форм узвичаєної у них обрядовості та від зобов'язань, що їх вони накладають.

Те, що я говорив вище про закономірність, згідно з якою рівність приводить людей до ідей загальних і всеохопних, мусить також великою мірою стосуватися і релігійної сфери. Подібні одне до одного і рівні між собою люди легко осягають поняття єдиного Бога, який встановлює для кожного з них ті самі закони і дарує їм грядуще щастя за ту саму ціну. Ідея єдності людського роду безнастанно повертає їх до ідеї єдиного Творця, тоді як, навпаки, люди, роз'єднані між собою і не подібні одне одного, охоче витворюють стільки ж божеств, скільки є поміж ними народів, каст, суспільних верств і кланів, і накреслюють безліч осібних шляхів, аби полинути на небеса.

Неможливо заперечувати, що й саме християнство певною мірою зазнало на собі впливу, що його соціальний та політичний устрій чинить на релігійні вірування.

В той час коли на землі постала християнська релігія, Провидіння, яке, без сумніву, готувало світ до його приходу, об'єднало велику частину людського роду, як незліченну паству, під скіпетром Цезарів. Люди, з яких складалася ця величезна маса, істотно відрізнялися між собою; проте їх об'єднувало хоча б те, що вони керувалися одними й тими самими законами; крім того, кожен з них був такий малий і слабкий порівняно з величчю державця, що всі вони видавалися рівними перед його могутністю.

Треба визнати, що цей новий і особливий стан людства мав прихилити людей до сприймання загальних ідей, що їх проповідує християнство, і цим пояснюється та легкість і швидкість, з якими воно заполонило тоді людський дух.

Після падіння Імперії склалася протилежна ситуація.

Римський світ тоді розколовся, сказати б, на безліч уламків, і кожна нація повернулася тоді до своєї первісної своєрідності. Невдовзі в надрах цих націй почала складатися ієрархія незліченних рангів; проявилися расові відмінності, і касти розділили кожну націю на декілька народів. Посеред цього загального устремління, яке, здавалося, мало привести всі людські спільноти до подрібнення на стільки уламків, скільки можна було лише уявити, християнство не випустило з поля своєї уваги найголовніших загальних ідей, що їх воно свого часу проголосило. Проте воно зробило все можливе, щоб пристосуватися до нових тен-

денцій, які проявилися в умовах роздробленості людського роду. Люди й надалі вірили в єдиного Бога, творця й охоронця всього сущого; але кожен народ, кожне місто, і, мабуть, кожна людина вірили, що вони наділені якимись особливими привілеями і мають особистих заступників-охоронців перед лицем всемогутнього володаря. Не маючи змоги розділити між собою єдине Божество, вони понад усяку міру примножували кількість і нарощували могутність його посланців; поклоніння ангелам та святим для більшості християн стало мало не ідоловірським культом, і якийсь час могло видаватися, ніби християнство повертається до колись подоланих ним релігій.

Мені здається очевидним, що в міру того як зникають перегороди, що розділяють нації в межах людства і громадян у межах кожного народу, людський дух ніби сам собою звертається до ідеї єдиної і всемогутньої істоти, яка всім людям і рівною мірою дарує ті самі закони. Саме за віків демократії дуже важливим є не змішувати шанування другорядних посланців із поклонінням самому Творцеві.

Мені здається очевидним також і те, що за часів панування демократії релігії повинні менше дбати про зовнішню обрядовість, аніж за всіх інших часів.

Я вже показав, говорячи про філософський метод американців, що за часів рівності ніщо так не збурює людський дух, як ідея підпорядкування формі. Люди, які живуть за цих часів, із роздратуванням ставляться до зовнішніх подоб; символи видаються їм дитячими вигадками, за допомогою яких приховуються або ж приоздоблюються в їхніх очах ті істини, що їх природніше було б розглядати зовсім оголеними і при ясному світлі дня; церемоніальний бік справи лишає їх байдужими, і вони природно схиляються до того, щоб не надавати надмірного значення деталям відправи.

Ті, що за демократичних часів зобов'язані впорядковувати зовнішні форми релігійної обрядовості, повинні приділяти особливу увагу цим природним інстинктам людської свідомості, аби без зайвої потреби не боротися проти них.

Я твердо переконаний у необхідності дотримання зовнішніх форм: я знаю, що вони сприяють зосередженню людського розуму на споглядання абстрактних істин, і, допомагаючи міцно їх засвоїти, дають можливість палко в них повірити. Я не уявляю собі, що будь-яку релігію можна зберегти, не дотримуючись її зовнішньої обрядовості; але, з другого боку, я думаю, що впродовж віків, у які ми вступаємо, була б особливо небезпечною спроба надмірно збільшувати кількість обрядів; їх радше треба було б скоротити, залишивши тільки ті, що абсолютно необхідні для збереження самої догматичної доктрини, яка є суттю всіх релігій[1], тоді як ритуал поклоніння — це тільки форма. Релігія, яка ставатиме дедалі більш регламентованою, негнучкою та обтяженою дедалі суворішим дотриманням найдрібніших подробиць ритуалу, в той час, коли люди набуватимуть дедалі більшої рівності, невдовзі перетвориться на пристанок купки затятих адептів посеред тлуму безвірників.

Я знаю, мені обов'язково заперечать, що релігії, які мають своїм предметом загальні та вічні істини, не можуть отак пристосовуватись до мінливих інстинктів кожного століття, не втративши в людських очах рис певності й достовірності: я на це відповім, що слід якнайчіткіше відрізняти найголовніші думки, які становлять суть віровчення, те, що теологи називають символом віри, від пов'язаних з ними допоміжних і другорядних понять. Релігії зобов'язані твердо відстоювати перші з них, хоч би яким був дух часу; проте вони повинні як-

[1] В усіх релігіях є обряди, невіддільні від самої суті віровчення, стосовно яких треба бути особливо обережними, аби нічого в них не змінити. Це дістає свій особливо наочний вияв у католицтві, де форма та зміст нерідко так щільно взаємопов'язані, що творять єдину цілість.

найбільше остерігатися зв'язку з уявленнями другого типу за тих віків, коли все на світі зазнає невпинних змін і коли дух, який звик до рухливого видива людських справ, застигає, страждаючи, у вимушеній нерухомості. Непорушність зовнішніх і вторинних уявлень, здається мені, має шанс зберегтися лише за умов непорушності самого громадянського суспільства; в усіх інших випадках я схильний бачити в такій незмінності небезпеку.

Ми побачимо, що серед усіх пристрастей, породжених або підігрітих рівністю, існує одна, яка заполоняє всіх людей і набуває особливої сили: це любов до добробуту. Прагнення до добробуту являє собою найбільш прикметну і невитравну особливість віків демократії.

Ми можемо з повними підставами вважати, що та релігія, яка зробила б спробу позбутися цієї матері всіх пристрастей, врешті-решт була б нею подолана; якби ж вона зважилася повністю відірвати людей від споглядання благ цього світу, аби вони цілком віддалися роздумам про блага потойбіччя, то легко передбачити, що людські душі так чи інакше вислизнули б у неї з рук, щоб оподаль від неї поринути в хвилі досяжних матеріальних утіх.

Найголовнішим завданням релігій є необхідність очищувати, унормовувати і стримувати цю надто полум'яну і надто однобічну пристрасть до добробуту, якою поглинуті люди, що живуть за часів рівності; проте я гадаю, що релігії помилилися б, намагаючись повністю підкорити або викоренити цю пристрасть. Їм ніколи не пощастить відвернути людей від любові до багатства; проте вони все ж можуть переконати їх, що збагачуватися треба лише чесними засобами.

Це призводить мене до останнього міркування, яке певним чином включає в себе всі інші. В міру того як люди набувають дедалі більшої рівності та подібності між собою, ще істотнішим стає ось який висновок: релігії, намагаючись триматися осторонь від щоденного перебігу життєвих подій, не повинні без зайвої потреби повставати проти загальновизнаних ідей та стійких інтересів, які є панівними серед широких верств; адже думка загалу стає дедалі потужнішою і по суті непереборною силою; поза нею нема нічого, що могло б тривалий час протистояти її ударам. Це однаковою мірою стосується демократичного народу, такого, що підкоряється деспотові, і такого, що має республіканський устрій. За віків рівності королі нерідко домагаються покори, проте довіру має лише більшість загалу; отже, слід передусім зважати на більшість, коли йдеться про речі, які не суперечать вірі.

Я вже показав у першій частині цієї книжки, як американські священики уникають втручання у громадські справи. Це найяскравіший, але не єдиний приклад їхньої зваженості. В Америці релігія — це особливий світ, у якому володарить служитель культу, котрий, втім, намагається ніколи не виходити за його межі; всередині цього світу він спрямовує людську свідомість; за його межами він полишає людей на самих себе, з їхньою самодостатністю і мінливістю настроїв, властивими їхній природі та духові їхнього часу. Я не бачив жодної країни, де християнство було б менше опосередковане зовнішніми формами, обрядами та символікою, аніж у Сполучених Штатах, і де б воно поставало перед людською свідомістю в ясніших, простіших і загальніших ідеях. Хоч в Америці християни розділені на безліч сект, усі вони розглядають свою релігію в одному й тому самому світлі. Це рівною мірою стосується і католицької церкви, і інших вірувань. Ніде, крім Сполучених Штатів, католицькі священики не виказують такої незначної уваги до дрібниць індивідуальних правил поведінки, до особних, незвичайних методів осягнення особистого спасіння; ніде вони так не тяжіють до духу, а не до букви закону; ніде, крім країни, вчення Церкви, що забороняє поклонятися святим на шкоду вірі в самого Господа, не проповіду-

ється ефективніше та наочніше. Разом з тим американські католики — люди надзвичайно вірнопіддані та щирі.

Існує ще одне спостереження, яке стосується духівництва всіх віровизнань: американські священики не намагаються спрямувати всю духовну енергію людини на майбутнє життя; вони охоче лишають частину її душі відкритою для клопотів буденщини; вони, очевидно, вважають земні блага важливим, хоч і другорядним чинником; хоч вони й не пов'язані прямо з продуктивною працею, все ж безсумнівним є їхній інтерес до здобутків у даній царині, вони вітають прогрес, і, постійно нагадуючи вірним про вічне життя як про найголовнішу мету, з усіма острахами й сподіваннями, разом з тим не боронять людям чесною працею досягати добробуту в цьому світі. Далекі від того, щоб доводити, ніби ці два світи зовсім різні і навіть протилежні, вони радше намагаються знайти точки дотику та взаємозв'язку між ними.

Всі американські священики знають, якою потужною є інтелектуальна влада більшості, і шанують її. Вони повстають проти неї лише у випадках доконечної необхідності. Вони ніколи не втручаються в міжпартійні чвари, але радо приймають думки, що стали в їхній країні панівними і характерні для даного часу, і дозволяють собі без жодного спротиву пливти за течією думок і почуттів суспільства, яка затягує в себе все, що є навколо. Вони намагаються виправляти вади своїх сучасників, але не відділяють себе від них. Тому громадська думка ніколи не буває до них ворожою; вона радше підтримує та бере їх під захист, а їхні переконання та уявлення набувають панівного характеру і завдяки підтримці з боку суспільної більшості, і завдяки їхній власній внутрішній силі.

Таким чином, виявляючи шану до всіх тих демократичних інстинктів, які їй не суперечать, і використовуючи деякі з них, релігія може з успіхом боротися супроти духу індивідуальної самодостатності, який є для неї найнебезпечнішим.

Розділ VI

ПРО УСПІХИ КАТОЛИЦЬКОЇ РЕЛІГІЇ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Америка — найдемократичніша країна на землі і разом з тим це країна, в якій, згідно з джерелами, що заслуговують довіри, католицька релігія досягла найбільших успіхів. З першого погляду це може здатися дивним.

Слід обов'язково розрізняти дві сторони справи: рівність означає, що люди хочуть про все судити самостійно; проте, з другого боку, вона підказує їм ідею та схильність до єдиної, простої і рівної для всіх суспільної влади. Отже, люди, які живуть у добу демократії, мають виразний нахил до неприйняття будь-якого релігійного авторитету. Але якщо вони погоджуються перед таким авторитетом схилитися, вони хочуть, щоб він був принаймні єдиним і незмінним; релігійні громади, які не мають єдиного центру, природно, вражають їхню свідомість, і вони легко приходять до думки, що існує не одна, а декілька релігій.

За наших днів частіше, ніж у минулі епохи, можна зустріти католиків, які втратили віру, і протестантів, що стали католиками. Якщо поглянути на католицьку церкву зсередини, здається, ніби вона втрачає свій вплив; якщо поглянути ззовні — складається враження, що її вплив зростає. Це можна пояснити.

Люди за наших днів, як правило, не дуже схильні до віри; але, якщо вже вони пристають до релігії, їм одразу ж відкривається прихований інстинкт, який, незалежно від їхньої волі, підштовхує їх до католицтва. Деякі доктрини та обряди римської церкви їх дивують; проте вони відчувають таємне захоплення її системою управління, і їх приваблює її велика єдність.

Якби католицька церква врешті-решт змогла зректися політичних чвар та ненависті, що їх вона ж породила, я майже не сумніваюся, що цей самий дух століття, який, здається, прямо протистоїть католицтву, перестав би бути для нього несприятливим, і воно швидко досягло б чималих здобутків.

Одна з найвідоміших вад людського розуму — це намагання примирити протилежні принципи і купити собі мир і спокій ціною відмови від логіки. Певна річ, завжди існували і завжди існуватимуть люди, які, скоривши владі авторитету в якійсь частині своїх релігійних переконань, захочуть позбутися цієї влади стосовно іншої частини своїх уявлень і дозволять своєму розумові коливатися поміж додержанням законів і свободою. Проте я схильний вірити, що кількість таких людей за віків демократії буде меншою, аніж за інших часів, і що наші нащадки дедалі виразніше будуть ділитися на дві групи: одні з них повністю відійдуть від християнства, інші ж увійдуть у лоно римської католицької церкви.

Розділ VII

ЩО СХИЛЯЄ ДУХ ДЕМОКРАТИЧНИХ НАРОДІВ ДО ПАНТЕЇЗМУ

Нижче я покажу, як саме панівна у демократичних народів схильність до найзагальніших ідей дістає свій вияв у політиці; але спершу я хотів би з'ясувати, який вплив вона справляє на філософію.

Неможливо заперечувати, що за наших днів пантеїзм набув значного поширення. Частина європейської літератури несе на собі його безсумнівний відбиток. Німці вводять його у філософію, французи — у красне письменство. Серед художніх творів, опублікованих у Франції, більшість містить у собі думки або описи, запозичені з пантеїстичних вчень, або ж свідчить про наявність у цих авторів ознак прихильності до цих доктрин. Мені здається, що це не випадковість, а явище, зумовлене якоюсь тривалою причиною.

В міру вирівнювання умов людського існування, коли кожна людина дедалі більше уподібнюється до інших людей, стаючи дедалі слабшою і меншою, виробляється звичка розмірковувати не так про окремих громадян, як про народ у цілому; забуваючи про індивідів, думають лише про людський рід.

За таких часів людський дух полюбляє водночас охоплювати велику кількість різнорідних предметів; він постійно прагне пов'язати безліч наслідків із єдиною причиною.

Переслідувана ідеєю загальної єдності, людина повсюди її шукає, і, повіривши, що, нарешті, знайшла, заспокоюється в її лоні й дає собі перепочити. Та замало того, що на світі вона відкрила лише одне творіння і одного Творця; цей найперший розподіл її не задовольняє, і вона намагається розширити і водночас спростити свою думку, поєднуючи Бога та світобудову в єдине ціле. Якщо я бачу філософську систему, згідно з якою все матеріальне та все нематеріальне, всі зримі і всі незримі явища світу розглядаються лише як різні частини однієї незміренної істоти, яка єдина лишається вічною серед постійних змін і невпинних перетворень усіх її складників, я без великих труднощів приходжу до висновку, що подібна система, хоч вона й знищує людську індивідуальність, або саме тому, що вона її знищує, матиме потаємну привабливість для людей, які живуть в умовах демократії; всі їхні інтелектуальні навички готують їх до сприйняття такої системи і провадять їх на шлях її визнання. Вона природним чином вабить і захоплює їхню уяву; вона підживлює погорду їхнього духу та потурає його лінощам.

Поміж усіх різноманітних систем, за допомогою яких філософія намагається з'ясувати суть світобудови, пантеїзм видається мені найбільшою мірою здатним спокусити людський розум за віків демократії; саме в боротьбі проти нього всі люди, які ще вірять у правдиву велич людини, повинні об'єднати свої сили.

ЯКИМ ЧИНОМ РІВНІСТЬ НАВОДИТЬ АМЕРИКАНЦІВ НА ДУМКУ ПРО МОЖЛИВІСТЬ БЕЗМЕЖНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ

Рівність підказує людському розумові деякі ідеї, що без рівності не могли б спасти людям на думку, і вона видозмінює майже всі ті ідеї, що були відомі раніше. Як приклад я наведу ідею про можливість самовдосконалення людини, оскільки ця ідея є однією з найголовніших, що їх будь-коли породив людський розум; разом з тим вона й сама по собі являє собою велику філософську теорію, чиї наслідки для практичної діяльності можна спостерігати будь-якої хвилини.

Хоч людина багато в чому схожа на тварин, одна особливість характерна лише для неї: на відміну від тварин, людина самовдосконалюється. Людський рід від самого свого початку не міг не відзначити цієї відмінності. Ідея самовдосконалення, таким чином, є старою як світ: рівність не породила її, але надала їй нових рис.

Коли громадяни розподілені на верстви відповідно до їхнього рангу, фаху та походження, коли всі вони мусять верстати життєвий шлях, вибір якого був зроблений з волі випадку, кожен з них схильний вбачати перед собою граничні межі людських можливостей, і ніхто вже не прагне повставати супроти неминучої долі. Певна річ, народи з аристократичним суспільним устроєм не заперечують людської здатності до самовдосконалення як такої. Вони лише не вважають її безмежною; вони трактують її як можливість часткового поліпшення, а не вирішальних змін; вони уявляють зміну на краще суспільних умов, і не більше; визнаючи, що людство досягло істотного поступу і може розвиватися ще далі, вони заздалегідь замикають його в жорстко заданих межах.

Втім, вони не думають, ніби осягнули найвищого блага та абсолютної істини (хто з-поміж людей і який із народів були б настільки безумні, аби таке уявити?), але радо переконують себе самих, ніби вони доступилися граничних околів величі та пізнання, що їх тільки й може сягнути наша недосконала людська природа; і, оскільки навколо них не помічається жодного руху, вони радо уявляють, ніби все перебуває на своїх місцях. Саме за таких часів законодавці гадають, ніби ухвалені ними закони непорушні й вічні, народи та монархи прагнуть споруджувати лише багатовікові монументи, а покоління, які живуть, беруть на себе тягар опікуватися долею майбутніх генерацій.

В міру того як касти зникають, відмінності поміж суспільними верствами стають малопомітні, люди безладно перемішуються, звичаї та закони зазнають змін, стають відомими доти незнані факти, відкриваються нові істини, відходять у минуле старі уявлення, а новітні приходять на їхнє місце,— перед людським розумом постає образ вічно зникомої й ідеальної досконалості.

За таких умов постійні зміни щомиті відбуваються перед зором кожної людини. Одні з них погіршують її становище, і вона починає розуміти, що жоден народ і жоден індивідуум, хоч би які освічені вони були, не можуть претендувати на непохибність. Інші зміни поліпшують її ситуацію, і вона робить висновок, що людина в цілому наділена здатністю до безмежного самовдосконалення. Її невдачі свідчать про те, що ніхто не може сподіватися на осягнення абсолютного блага: проте успіхи надихають її на дальший невтомний пошук. Таким чином, завжди у шуканні, падаючи і знов підводячись, нерідко розчарова-

на, але ніколи не зневірена, людина невпинно прагне наблизитися до тієї безмірної величі, яка неясно вимальовується їй наприкінці довгого шляху, що його людство має ще пройти.

Неможливо до кінця зрозуміти, які наслідки природним чином випливають із цієї філософської теорії, відповідно до якої людина здатна до безмежного самовдосконалення, і наскільки великим є вплив цієї теорії навіть на тих людей, які, завжди прагнучи діяти, а не міркувати, здається, узгоджують з нею свої дії, навіть не знаючи про неї.

Зустрівши американського моряка, я запитав його, чому в його країні будують такі недовговічні кораблі; він без жодних вагань відповів мені, що мистецтво навігації щодня робить такий поступ, за якого найкращі кораблі, в разі кількарічного продовження терміну їхньої експлуатації, стануть майже непотрібні.

В цих словах, кинутих навмання неосвіченою людиною, причому з конкретного приводу, я вбачаю вияв загальної, системної ідеї, відповідно до якої великий народ упорядковує все у своєму житті.

Нації з аристократичним устроєм мають природну схильність до надмірного звуження меж людського самовдосконалення, а нації демократичні часом надмірно їх розширюють.

ЧОМУ ПРИКЛАД АМЕРИКАНЦІВ НЕ ДОВОДИТЬ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДУМКИ, НІБИ ДЕМОКРАТИЧНИЙ НАРОД НЕ МОЖЕ МАТИ СХИЛЬНОСТІ ТА ЗДІБНОСТІ ДО НАУК, ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

Треба визнати, що з-поміж сучасних цивілізованих народів мало які досягли менших успіхів у розвитку фундаментальних наук, аніж Сполучені Штати; так само мало вони дали й великих митців, славетних поетів та визначних письменників.

Дехто з європейців, вражених цим фактом, почали розглядати це як природний і неминучий наслідок рівності між людьми; вони вирішили: якщо демократичний суспільний устрій та демократичні інститути мають колись запанувати на всій землі, людський розум стане свідком поступового потьмарення сяйва освіти, яке йому озорювало шлях, і люди знову поринуть у пітьму.

Ті, які розмірковують так, гадаю, змішують декілька різних ідей, що їх необхідно розділити і розглядати кожну зокрема. Вони, самі того не бажаючи, плутають саме поняття демократії із власне американськими особливостями.

Релігійні вірування перших іммігрантів, згодом передані їхнім нащадкам, прості з погляду обрядів, суворі й мало не жорстокі у своїх основах, ворожі до зовнішньої символіки та церемоніальної помпезності, природна річ, мало сприяли розвоєві красних мистецтв і ледве чи припускали саму можливість літературних розваг.

Американці — дуже давній і освічений народ, який опинився в новій величезній країні, де він міг розселятися на власний розсуд, без великої праці забезпечуючи її родючість. Іншого такого прикладу в світі не було. Отже, в Америці кожен знайшов незнані в інших краях можливості набути і примножити статки. Тут усе дихає жагою збагачення, і людський розум, щомиті відбігаючи від втіх уяви та зосереджених розмірковувань, спрямовується ні на що інше, як на гонитву за багатством. Не тільки у Сполучених Штатах, а й у всіх інших країнах існують торговельні та промислові верстви; проте тільки тут люди водночас займаються і промисловістю, і комерцією.

Разом з тим я впевнений, що якби американці були в світі одні, наділені тими самими правами й освітою, що їх здобули їхні батьки, і маючи всі властиві їм пристрасті, вони невдовзі виявили б, що неможливо досягти тривалого прогресу в науковій практиці, не приділяючи уваги теоретичним дисциплінам, що всі види мистецтв удосконалюються лише у взаємозв'язку між собою, і, хоч би як поглинала їх гонитва за головним предметом їхніх прагнень, вони невдовзі зрозуміли б, що задля досягнення мети треба час від часу оглядатися й на інші речі.

Схильність до інтелектуальних втіх, однак, настільки природна для цивілізованої людини, що навіть серед тих висококультурних націй, які щонайменше схильні до них, завжди знаходиться певна кількість громадян, що ними захоплюються. Ця інтелектуальна потреба, раз усвідомлена, має одразу ж бути задоволена.

Проте якраз у той самий час, коли американці природним чином виявляли схильність вимагати від науки тільки практичної користі, притаманної ремес-

лам, а також засобів, що полегшують життя, літературно освічена і традиційно мудра Європа взяла на себе обов'язок знову піднятися до загальних джерел істини, водночас удосконалюючи все те, що може сприяти насолодам або служити людським потребам.

В умах освічених націй Старого Світу мешканці Сполучених Штатів особливо вирізняються своєю пов'язаністю з однією з цих націй: я маю на увазі спільність походження та подібність звичаїв. Серед цього народу американці знаходили славетних вчених, майстерних митців, великих письменників, і могли збагачуватись духовними скарбами, не маючи потреби самим працювати над їх нагромадженням.

Я не можу погодитися з тим, що Америка відділена від Європи, хоч їх і розділяє океан. Я вважаю народ Сполучених Штатів частиною англійського народу, покликаною дослідити нетрі Нового Світу, тоді як решта нації, яка має більше дозвілля і менше обтяжена матеріальними життєвими клопотами, може присвятити себе розумовій діяльності і в усіх відношеннях сприяти розвоєві людського духу.

Отже, становище, в якому опинилися американці, абсолютно виняткове, і, судячи з усього, з жодним демократичним народом це не може повторитися. Їхнє переважно пуританське походження, їхні виключно комерційні навички, навіть сам край, що його вони заселили,— все, здається, відвертає їхні уми від наукових студій, літератури та мистецтва; сусідство з Європою, яке дозволяє не вивчати їх, не впадаючи при цьому в стан варварства; безліч конкретних причин, що з них я зміг з'ясувати лише найголовніші, все це дивовижним чином збіглося, щоб зосередити американський дух на проблемах чисто матеріальних. Пристрасті, потреби, освіта, конкретні обставини,— здається, все спрямоване на те, аби схилити мешканця Сполучених Штатів до землі. Лише релігія інколи змушує його підвести перебіжний і неуважний погляд до неба.

Отже, давайте не будемо розглядати всі демократичні нації за образом і подобою американського народу і спробуймо, врешті-решт, роздивитися їхні власні риси.

Можна уявити собі народ, який не має ні каст, ні класів, ні ієрархії; народ який керується законами, що не дають нікому жодних привілеїв і передбачають рівний розподіл спадків, і який при тому позбавлений освіти та свободи. Це не якась умоглядна гіпотеза; адже котрийсь із деспотів може визнати за відповідні своїм інтересам рівність і неуцтво своїх підданців, аби легше їх утримувати в рабстві.

Демократичний народ такого кшталту не лише не виявить ні здібності, ні схильності до наук, літератури та мистецтва, а й, гадаю, ніколи й ніяк у них не відзначиться.

З кожним поколінням закон про спадщину буде забезпечувати подрібнення великих статків, і ніхто не зможе нагромаджувати нових. Злидарі, позбавлені освіти та свободи, не піднімуться навіть до самої думки досягти збагачення, тоді як багатії, не здатні захиститися, дозволять штовхнути себе на шлях зубожіння. Між цими двома частинами суспільства, між злидарями та багатіями, невдовзі запанує повна і непорушна рівність. Тоді ніхто не матиме ні часу, ні бажання вдаватися до розумової праці та шукати інтелектуальних насолод. Але всі заніміють, рівні у неуцтві та рабстві.

Коли я уявляю демократичне суспільство описаного типу, я одразу ж почуваю себе немов у якомусь темному, глибокому й задушливому підземеллі, де всякий промінь, що промкнувся знадвору, за мить починає тьмянішати й гасне. Здається, ніби на мене раптово валиться величезний тягар і що я блукаю серед навколишнього мороку, аби знайти вихід, щоб вийти на повітря, до сяйва

дня. Але нічого такого не може статися серед освічених людей, які, скасувавши особливі привілеї та спадкові права, що назавжди закріплювали майно в руках певних особистостей або угруповань, залишаться вільні.

Коли люди, які живуть у демократичному суспільстві, по-справжньому освічені, вони легко доходять висновку, що їх ніщо не обмежує, не стримує і силоміць не змушує вдовольнятися наявним добробутом.

Тому всі вони приходять до думки про необхідність нагромадження благ, і, якщо вони вільні, всі вони намагаються це робити, але не всім це вдається в однаковий спосіб. Законодавство, щоправда, вже не сприяє збереженню привілеїв, але сама природа їх породжує. Природна нерівність така значна, що статки робляться нерівними з тієї самої миті, як кожна людина починає використовувати всі свої здібності заради збагачення.

Закон про спадщину все ще є перепоною для утворення багатих родин, але він вже не перешкоджає існуванню багатих людей. Він постійно зводить громадян до одного спільного рівня, тоді як самі вони постійно прагнуть з нього вирватися; їхня майнова нерівність стає дедалі більшою в міру того, як шириться їхня освіта і усталюється їхня свобода.

За наших днів виникла секта, що уславилася завдяки своєму духові та своїй екстравагантності: вона запропонувала зосередити всі блага в руках центральної влади, поклавши на неї обов'язок розподіляти ці блага між усіма людьми, відповідно до їхніх заслуг. В такий спосіб можна було б позбутися повної і вічної рівності, яка, здається, нині загрожує демократичним суспільствам.

Існує також і інший, простіший і не такий небезпечний спосіб, а саме: нікому не даруючи привілеїв, дати всім людям рівну освіту і однакову незалежність, а відтак дозволити кожному самому дбати про власний добробут. Природна нерівність дістане свій вияв уже невдовзі, а багатство саме собою перейде до рук найобдарованіших і найспритніших людей.

Демократичні і вільні суспільства, таким чином, завжди матимуть серед своїх громадян досить багатих або заможних людей. Ці люди не матимуть між собою таких тісних зв'язків, як це було в середовищі давньої аристократії; вони матимуть різні інстинкти і майже ніколи не знатимуть такого ж повного і непорушного дозвілля; проте вони будуть непорівнянно численніші від колишнього аристократичного класу. Ці люди не замикатимуться в колі чисто матеріальних турбот і зможуть, хоч і неоднаковою мірою, віддаватися розумовій праці та інтелектуальним втіхам: отже, вони присвятять себе їм, тому що, хоч одна частина людського духу всякчас тяжіє до всього обмеженого, матеріального і утилітарного, друга природним чином підноситься до безкрайнього, духовного і прекрасного. Фізичні потреби приковують до землі, але коли їхня міць слабшає, дух випростується сам собою.

Не лише зростатиме кількість тих, хто зможе зацікавитися духовними творіннями, але й схильність до втіх інтелектуального характеру поступово буде ширитися, досягаючи навіть тих, хто в аристократичних суспільствах, здавалося, не мав ні часу, ні здатності їх оцінити.

Коли більше немає спадкових статків, класових привілеїв та родових прерогатив і коли сили кожної людини містяться лише в ній самій, стає очевидним те, що найголовнішим чинником відмінностей між людськими статками є розум людини. Все, що сприяє зміцненню, збагаченню та розвиткові розуму, швидко набуває великої цінності.

Корисність знань із найбільшою ясністю відкривається навіть поглядам юрби. Ті ж, хто не відчуває їхніх чарів, цінують їхні кінцеві наслідки і докладають певних зусиль, аби їх набути.

За освічених і вільних віків демократії ніщо не розділяє людей і ніщо не

утримує їх на їхніх місцях; вони підносяться вгору або опускаються з дивовижною швидкістю. Представники всіх суспільних верств постійно спілкуються між собою, тому що вони близькі одне до одного. Вони щодня зустрічаються і обмінюються думками, наслідуючи або заздрячи одне одному; внаслідок цього в народі з'являється безліч таких ідей, уявлень та бажань, які були б неможливі у непорушному, розділеному на ранги суспільстві. У таких націй служник ніколи не трактується як людина, зовсім чужа трудам та розвагам свого господаря, злидар — праці та втіхам багатія; селянин намагається бути схожим на міщанина, провінціал — на мешканця столиці.

Тому мало хто погоджується так просто обмежитися чисто матеріальними клопотами, і найпростіший ремісник час від часу кидає швидкий і спраглий погляд на вищі духовні сфери. Люди навіть читають по-іншому, в інакший спосіб, аніж це буває у народів з аристократичним суспільним устроєм; разом з тим коло читачів безмежно розширюється і, нарешті, охоплює всіх громадян.

Щойно юрба починає цікавитися розумовою діяльністю, вона доходить розуміння, що досконале опанування якоїсь із інтелектуальних царин дає людині могутні засоби досягнення слави, впливу та багатства. Тривожне честолюбство, породжене рівністю, починає діяти в цьому, як і в багатьох інших напрямках. Кількість тих, що стають науковцями, письменниками, митцями, небувало зростає. У світі розумової праці розгортається надзвичайно активна діяльність; кожен намагається знайти свій власний шлях, аби тим самим привернути до себе увагу публіки. В політичному житті Сполучених Штатів відбувається щось подібне: дії політиків тут часто бувають недосконалі, але їх важко злічити; і, хоч наслідки індивідуальних зусиль, як правило, дуже скромні, їхній загальний ефект завжди дуже помітний.

Отже, хибним є твердження, ніби люди, які живуть за віків демократії, за природою своєю байдужі до наук, літератури та мистецтва; треба лише визнати, що вони культивують їх в особливий спосіб, водночас вкладаючи в них власні достойності або вади.

Розділ X

ЧОМУ АМЕРИКАНЦІ БІЛЬШЕ ЦІКАВЛЯТЬСЯ ПРАКТИЧНИМИ, АНІЖ ТЕОРЕТИЧНИМИ АСПЕКТАМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Якщо суспільний устрій та демократичні інститути й не стримують розвою людського духу, вони, без жодного сумніву, спрямовують його зусилля в той або той бік. Ці зусилля, що зазнають названих обмежень, все ж настільки істотні, що, сподіваюся, мені пробачать коротку зупинку у викладі, аби їх розглянути.

Вище, коли йшлося про філософський метод американців, ми зробили деякі спостереження, що можемо з них тут скористатися.

Рівність пробуджує в кожній людині бажання самостійно про все судити; вона з усіх поглядів розвиває в людині схильність до всього осяжно-відчутного та реального, а разом з тим — зневагу до традицій та формального боку справи. Ці загальні інстинктивні риси проявляються передусім у тому, що становить зміст цього розділу.

Ті, що займаються науковою діяльністю в демократичному суспільстві, постійно відчувають острах загубитися в світі утопій. Вони не довіряють системам, вони полюбляють твердо дотримуватися фактів і досліджувати їх заради них самих; оскільки вони так просто не схиляються перед жодним ім'ям, вони не покладаються на слово вчителя, але, навпаки, невтомно шукають слабкі місця в його аргументації. Наукові традиції мало над ними тяжіють; вони ніколи надовго не зупиняються на тонких нюансах наукових шкіл, і їх важко спокусити голосними словами; вони по можливості глибоко входять у сутність проблеми, яка їх цікавить, і радо її викладають простою мовою. Таким чином науковий пошук набуває вільнішого і впевненішого характеру, але йому бракує високого піднесення.

На мою думку, розум може поділити наукове знання на три частини.

Перша містить у собі найзагальніші теоретичні принципи, найабстрактніші поняття, чиє практичне застосування досі ще не відоме або дуже віддалене.

Друга складається з загальних істин, які, все ще ґрунтуючись на чистій теорії, простим і коротким шляхом провадять до практики.

Третю частину становлять методи практичного застосування та засоби реалізації наукових знань.

Кожна з названих частин науки може розвиватися осібно, хоч розум та практичний досвід доводять нам, що жодна з них не здатна тривалий час процвітати, бувши відірвана від двох інших.

В Америці чисто практична частина наукових досліджень набула чудового розвитку, і там дбайливо розробляють ті розділи теорії, які вкрай необхідні для практичного застосування; американці в названому плані незмінно виявляють ясне, вільне, своєрідне і плідне мислення; проте у Сполучених Штатах майже ніхто не зосереджується на чисто теоретичних та абстрагованих розділах людських знань. У цьому американці доводять до краю тенденцію, яка, гадаю, хоч і меншою мірою, дістане свій вияв у всіх демократичних народів.

Фундаментальні науки, як найвищі розділи людських знань, якнайбільше потребують глибокого обмірковування; проте нема нічого менш придатного для подібних занять, аніж сам спосіб життя демократичного суспільства. На відміну від суспільств із аристократичним устроєм, тут немає численної верстви, яка тішиться спокоєм і добробутом, а також іншої верстви, що перебуває в бездіяль-

ності, зневірившись у своєму майбутньому. Тут кожен діє: одні прагнуть доступитися влади, інші — заволодіти багатствами. Посеред цього загального сум'яття, цього постійного зіткнення протилежних інтересів, посеред цього невпинного походу людей, які шукають статків,— як знайти спокій, такий необхідний для глибоких інтелектуальних розробок? Яким чином утримати свою думку в тій або тій точці умовиводів, коли все навколо рухається, і коли саму людину щоденно втягує в себе й жбурляє цей невтримний потік, що котить і забирає з собою все на світі?

Слід чітко відрізняти невпинне збудження, що панує в надрах мирної і вже сформованої демократії, від тих буряних революційних рухів, якими майже завжди супроводжуються народження та розвиток демократичного суспільства.

Коли революційний вибух відбувається в досить цивілізованій країні, він обов'язково надає раптового імпульсу людським ідеям та почуттям.

Це особливо стосується демократичних революцій, котрі, водночас зрушуючи всі верстви, що з них складається народ, разом з тим пробуджують безмірне честолюбство у серці кожного громадянина.

Якщо французи швидко досягли таких чудових успіхів у царині точних наук саме тієї миті, коли вони ж завершували знищення решток старого феодального суспільства, цю несподівану плідність думки можна вважати заслугою не самої демократії, а тієї безприкладної революції, яка сприяла її розвиткові. Те, що тоді відбулося, належить до осібних випадків; було б досить необережним сприймати це як прояв загального правила.

Великі революції відбуваються у демократичних народів не частіше, ніж у інших; я навіть схильний гадати, що вони бувають у них навіть рідше. Але в надрах цих націй панує непомітний, приглушений порух, свого роду постійне тертя одних людей об інших, яке турбує та відвертає душу, але не підносить її і не надихає.

Люди, що живуть у демократичному суспільстві, не лише з великим зусиллям знаходять можливість для глибоких розмірковувань, але й, природно, не надають їм великого значення. Суспільний устрій та демократичні інститути втягають більшість людей у невпинну практичну діяльність; зі свого боку, духовні навички, що сприяють практичній діяльності, не завжди сприяють мисленню. Людина дії нерідко буває змушена вдовольнятися приблизними наслідками, тому що їй ніколи не пощастило б реалізувати свій задум, доводячи кожну подробицю до досконалої вивершеності. Їй постійно доводиться грунтуватися на ідеях, що їх вона не мала можливості й часу поглиблено обміркувати, тому що своєчасність ідеї для неї буває корисніша від строгої безпомильності; до того ж, для неї не так ризиковано вдаватися до певних хибних принципів, не марнуючи при цьому часу на визначення їхньої істинності. Світом керують не ті істини, котрі потребують тривалих наукових доказів. Швидке осягнення конкретного факту, щоденне дослідження мінливих пристрастей юрби, вміння раптово скористатися щасливою нагодою стають запорукою успіху в усіх справах.

За часів, коли мало не всі втягнені до активної діяльності, люди вважають надзвичайною цінністю стрімкі поривання розуму та витворені ним поверхові інтелектуальні концепції; навпаки, безмірно знецінюється його глибока й повільна праця.

Таке ставлення громадської думки справляє вплив на судження людей науки; воно переконує їх у тому, що для їхнього успіху поглиблені міркування не є необхідністю, або ж віддаляє їх від тих проблем, які вимагають великої зосередженості.

Існують різні підходи до науки. У багатьох людей спостерігаємо егоїстичне, корисливе й прагматичне ставлення до інтелектуальних відкриттів; його треба

відрізняти від безкорисливої пристрасті, яка палає в серцях небагатьох; інакше кажучи, йдеться про відмінність між бажанням застосувати знання та чистою жадобою знань. Я не сумніваюся, що зрідка у декого з людей народжується в душі невичерпна й палка любов до істини, любов, що живиться сама собою і править за невтоленне джерело втіхи. Саме ця палка, гордлива й безкорислива любов до істини провадить людей до абстрактних витоків правдивих уявлень, аби вони черпали звідти свої найголовніші ідеї.

Якби Паскаль розраховував лише на якусь велику користь для себе або навіть якби його спрямовувала тільки жадоба слави, я ніколи не повірю, що він зміг би коли-небудь,— а він таки на це спромігся,— зібрати разом усі сили власного інтелекту, аби відкрити найсокровенніші таємниці Творця. Коли я уявляю, з якою рішучістю він відсторонив свою душу від безлічі життєвих клопотів, аби цілком присвятити її цим пошукам, і як, завчасу розірвавши зв'язки поміж нею і тілом, він помер від старості, не досягнувши сорокарічного віку, я зупиняюся, збентежений, і розумію, що такі надзвичайні зусилля не могли зумовлюватися якимись звичайними причинами.

Майбутнє покаже, чи зможуть подібні рідкісні і плідні пристрасті так само легко народжуватися і розвиватися в демократичних суспільствах, як це було за умов панування аристократії. Що ж до мене, то мені в це не дуже віриться.

У суспільствах з аристократичним устроєм верства, яка спрямовує громадську думку і керує справами, постійно, з покоління в покоління стоїть над юрбою і тому, природно, має якнайвище уявлення про себе саму та про людину як таку. Ця верства радо винаходить для себе доблесні втіхи і накреслює гордливі цілі для своїх бажань. Аристократії часто вдаються до тиранічних і взагалі нелюдських дій, але вони рідко породжують низькі думки, виявляючи при цьому зневагу до маленьких радощів, навіть коли самі ними тішаться: це настроює душі на дуже високий лад. За часів панування аристократії в цілому поширені різні ідеї, пов'язані з уявленнями про гідність, могутність і велич людини. Ці думки чинять вплив на людей науки так само, як і на всіх інших; вони сприяють природним духовним пориванням до найвищих сфер людської думки і певним чином готують її до зародження піднесеної, мало не божественної любові до істини.

Вчені цієї епохи, таким чином, тяжіють до теорії, і їм навіть часто трапляється відчувати нерозважливу погорду до практичної діяльності. «Архімед,— мовив Плутарх,— мав таке шляхетне серце, що ні разу не зволив написати хоч один твір, у якому було б викладено спосіб налагодження бойових машин; і, маючи всю цю науку винайдення та складання механізмів, та й узагалі всі види ремесла, придатні для якогось практичного вжитку, за низотні, корисливі та мізерні, він присвятив свій розум і свої знання написанню лише тих творів, чия краса і витонченість не були жодним чином пов'язані з необхідністю». Ось воно, аристократичне ставлення до науки.

Такий підхід ніяк не може існувати у демократичних націй.

Більшість людей, що з них складаються ці нації, невтримно прагнуть матеріальних і легко досяжних насолод; оскільки ж вони відчувають постійне невдоволення власним становищем, і при цьому завжди можуть його змінити, вони думають тільки про засоби зміни та примноження своїх статків. Людям, які мислять у такий спосіб, усякий новий метод, що найкоротшим шляхом провадить до багатства, всяка машина, що зменшує обсяг праці, всякий інструмент, що знижує вартість виробництва, всяке відкриття, що робить насолоди розмаїтішими та доступнішими, видаються найчудовнішими досягненнями людського духу. Саме прийнявши такий погляд на речі, демократичні народи пов'язують свою долю з науками, розуміють їхнє значення і цінують їх. За віків панування

аристократії від наук вимагають переважно давати інтелектуальні насолоди, за віків демократії — насолоди фізичні.

Слід гадати, що чим більше та або інша нація демократична, освічена і вільна, тим більше зростатиме кількість цих корисливих шанувальників наукового генія, і тим більше зиску, слави і навіть влади принесуть своїм авторам наукові відкриття, впроваджувані в промислову практику: адже за умов демократії суспільна верства трудівників бере участь у громадських справах, і ті, що її обслуговують, можуть чекати від неї і шани, і грошей.

Можна легко уявити, що в суспільстві, яке організоване таким чином, людська свідомість, не здаючи собі з того справи, приходить до недооцінки теорії, і що, навпаки вона мусить відчувати небувалий потяг до практичних застосувань науки або принаймні до розділів теорії, які необхідні тим, хто впроваджує наукові відкриття у практику.

Даремно інстинктивні схильності штовхатимуть людський розум до найвищих інтелектуальних сфер: особистий інтерес неминуче повертатиме його в царину посереднього. Саме тут він виявить і свою силу, і неспокійну енергію; саме тут він творитиме дива. Ті самі американці, які не відкрили жодного загального закону механіки, дали мореплавству нову машину, що одмінила обличчя світу.

Певна річ, я далекий від того, щоб твердити, ніби сучасні демократичні народи приречені на те, щоб стати свідками згасання трансцендентних вогнів людського духу, а також від думки про те, що вони не здатні запалити нові вогні у своїх грудях. На нашій стадії світового розвою, і серед стількох освічених націй, що їх невпинно, наче полум'я, палить жага продуктивної праці, зв'язки, які поєднують між собою різні галузі наукових знань, не можуть пройти повз їхню увагу; і самий нахил до практичної діяльності, якщо він поєднується з належною освітою, має підказувати людям не нехтувати теорією. Коли стільки зусиль докладається до практичного застосування наукових даних, коли щоденно ставиться така велика кількість експериментів, навряд чи є можливим, щоб не діставали свого вияву найзагальніші закономірності; в такий спосіб великі відкриття стають частим явищем, хоч великі винахідники з'являються рідко.

Втім, я вірю у високе покликання науки. Якщо демократія й не спонукає людей розвивати різні наукові галузі заради них самих, вона принаймні незмірно збільшує кількість тих, які за цю справу беруться. Важко повірити в те, що серед такої кількості людей час від часу не з'являтиметься який-небудь геній умоглядного типу мислення, що його надихатиме тільки любов до істини. Можна бути впевненим у тому, що такий геній намагатиметься осягнути найглибші таємниці природи, хоч би яким був дух його країни та його часу. Немає жодної потреби якось допомагати його пориванням; досить лише йому не перешкоджати. Ось найголовніше з того, що я хочу сказати: постійна нерівність умов існування зумовлює те, що люди обмежуються гордим та безплідним пошуком абстрактних істин; а тим часом суспільний устрій та демократичні інститути радше схиляють їх до того, щоб очікувати від науки лише швидких і корисних для практики результатів.

Ця тенденція природна і неминуча. Цікава сама по собі, вона, можливо, заслуговує окремого розгляду.

Якщо ті, кого покликано керувати сьогоднішніми націями, ясно й заздалегідь усвідомлять появу цих нових інстинктивних імпульсів, які невдовзі стануть неподоланними, вони зрозуміють, що в умовах просвіти та свободи люди, які живуть за віків демократії, обов'язково вдосконалять важливі для промисловості галузі науки, і відтак усі зусилля державної влади мають бути спрямовані на підтримку фундаментальних досліджень та на виховання в людях пристрасної жадоби наукових відкриттів.

За наших днів необхідно зберегти людське зацікавлення теоретичними аспектами науки; розум людини сам собою звертатиметься до практики, і, замість того щоб зосереджуватися на детальному розгляді вторинних явищ, інколи корисно відходити від них, аби піднятися до споглядання першопричин.

Через те що римська цивілізація загинула внаслідок навали варварів, ми, можливо, занадто схильні вірити, ніби цивілізація ніяк інакше не може вмерти.

Якщо вогні просвіти, котрі осявають нас, мусять коли-небудь погаснути, вони тьмянішають поволі, немов самі собою. Зосередившись лише на вивченні прикладних наук, можна випустити з поля зору найголовніші принципи, а якщо вони виявляться забутими до кінця, важко буде говорити про скільки-небудь задовільне дотримання методів, котрі є їхніми похідними; може статися так, що люди, втративши здатність винаходити нові методики, будуть бездумно й невміло використовувати вже відомі, не розуміючи більше їхньої суті.

Коли європейці три сотні років тому висадилися в Китаї, вони побачили, що майже всі мистецтва та ремесла там досягли певного ступеня досконалості; проте їх здивувало те, що китайці, досягнувши цієї стадії розвитку, зупинилися й не пішли далі. Пізніше європейці виявили там сліди певних глибоких знань, які пізніше були втрачені. Нація розвивала виробництво; більшість наукових методів, потрібних для цієї діяльності, зберігалася, але науки як такої вже не було. В цьому європейці побачили пояснення дивного заціпеніння, в якому вони застали духовне життя цього народу. Китайці, йдучи слідом за своїми батьками, забули про спонуки, що визначали їхні дії. Вони ще послуговувалися формулами, не намагаючись віднайти їхню приховану сутність; вони зберегли інструменти й знаряддя праці, але втратили вміння вдосконалювати і відтворювати їх. Отже, китайці вже не могли нічого змінити. Вони мусили відмовитися від усяких змін на краще. Вони були змушені постійно і в усьому наслідувати своїх батьків, щоб не поринути в непроникний морок, якби хоч на мить звернули з прокладеної ними дороги. Джерело людських знань майже пересохло; і, хоч його потік ще струмував, він не міг стати повноводіщим або змінити свій напрям.

Разом з тим Китай продовжував своє мирне існування впродовж століть; його завойовники перейняли його звичаї; у країні панував порядок. Повсюди можна було спостерігати ознаки певного добробуту. Революції відбувалися рідко, а війни як такі були незнані.

Отже, ми не мусимо втішатися думкою, ніби варвари від нас іще далеко; адже якщо існують народи, котрі дозволяють силою видерти зі своїх рук світоч знання та істини, існують також і інші — ті, які власними ногами його затоптують.

В ЯКОМУ СЕНСІ АМЕРИКАНЦІ ПЛЕКАЮТЬ МИСТЕЦТВО

Я змарнував би час читачів і свій власний, якби почав говорити, яким чином середні розміри більшості статків, відсутність зайвих розкошів, загальне бажання добробуту та постійні зусилля, що люди їх докладають, аби цієї мети досягти, призводять до переважання в людських серцях схильності до корисного, а не любові до прекрасного. Демократичні нації, яким притаманні всі ці особливості, таким чином, мають плекати ті мистецькі царини, що завдяки їм життя стає зручнішим, за рахунок тих, які несуть у життя красу. Вони за звичкою віддадуть перевагу корисному над прекрасним, бажаючи, щоб і саме прекрасне було корисним.

Проте я хотів би піти ще далі, і, відзначивши найголовнішу рису, також окреслити й деякі інші.

Звичайно буває так, що за віків панування привілеїв заняття мало не всіма різновидами мистецтв саме є привілеєм, і кожна професія є окремим, замкненим у собі світом, до якого далеко не кожен може увійти. І навіть у тому разі, коли виробнича діяльність є вільною, непорушність, притаманна аристократичним націям, призводить до того, що всі ті люди, які працюють в одній мистецькій царині, врешті-решт утворюють окрему певну верству, яка завжди складається з одних і тих самих родин, усі члени яких знають одне одного і в чиєму середовищі швидко народжується спільна думка і виникає почуття корпоративної гордості. У межах виробничої верстви такого типу кожен митець або ремісник повинен не лише створювати та примножувати свої статки, а й оберігати своє професійне становище. Справа тут не лише в прагненні особистого зиску і навіть не в інтересах покупця: він керується інтересами всієї корпорації, вони ж полягають у тому, щоб кожен майстер, кожен митець витворював шедеври. Отже, за віків панування аристократії мета мистецтв і ремесел пов'язана з необхідністю виробляти речі якнайкраще, а не якнайшвидше і якнайдешевше.

Коли ж, навпаки, кожна професія є загальноприступною, і, отже, безліч людей без кінця то починає, то перестає нею займатися, коли колеги за фахом не знайомі між собою, байдужі до справ одне одного і майже не помічають одне одного через свою численність, соціальні зв'язки між ними порушуються, і кожен з працівників, полишений на себе самого, прагне лише заробити якнайбільше грошей за якнайменших витрат; єдиним обмеженням для нього є воля споживача. Проте буває так, що й цей останній відчуває різку зміну цінностей водночас із виробником.

У тих країнах, де багатство, так само як і влада, постійно зосереджене в руках небагатьох людей, право користування більшою частиною благ цього світу належить невеликій кількості одних і тих самих індивідуумів; неминуча необхідність, традиції, поміркованість бажань утримують усіх інших оподаль від цих благ.

Оскільки цей аристократичний клас, піднесений до вершин величі, перебуває в непорушності, не зменшуючись і не збільшуючись кількісно, він незмінно має ті самі потреби і завжди однаково їх відчуває. Люди, що належать до цього класу і успадкували панівне становище, мають природний нахил до досконало витворених і тривких речей.

Цим зумовлений загальний вплив на уявлення нації про мистецтво.

Нерідко буває так, що у цих народів навіть селянин волітиме радше зовсім

не мати речей, що їх він жадав придбати, аніж задовольнятися недосконалими за якістю речами.

В аристократичних суспільствах робітники, таким чином, працюють лише для обмеженої кількості покупців, чиї бажання дуже важко задовольнити. Прибуток, що його чекають виробники, в цілому залежить від досконалості їхньої праці.

Інакше буває там, де всі привілеї скасовано, суспільні верстви перемішуються, а люди без кінця падають униз та піднімаються вгору суспільними щаблями.

Серед будь-якого демократичного народу ми зустрінемо безліч громадян, котрі живуть на свою дедалі меншу частку батьківської спадщини. Певні потреби, що їх вони засвоїли за ліпших часів, у них зберігаються й тоді, коли вже немає жодних засобів їх задовольняти, і вони змушені тривожно шукати якісь нові можливості, аби надолужити втрачене.

З іншого боку, в демократичних суспільствах завжди є значна кількість людей, чиї статки збільшуються, проте бажання їхні ростуть швидше від статків, і вони пожирають очима всі ті блага, що їх провіщає багатство задовго до того, ніж вони стануть по-справжньому приступні. Такі люди скрізь шукають способів зробити якомога коротшим шлях, який провадить їх до очікуваних втіх. Поєднання цих двох причин призводить до того, що в демократичних суспільствах завжди можна зустріти безліч громадян, чиї потреби істотно перевищують їхні можливості; отже, вони радше погодилися б на неповне задоволення своїх потреб, аніж пішли на повну відмову від предмета своїх пожадань.

Працівник добре розуміє ці пристрасті, тому що й сам їх поділяє; в аристократичному суспільстві майстер намагався продати свої вироби небагатьом покупцям за дуже високу ціну; тепер він бачить, що існує спосіб швидшого збагачення — продавати свої товари всім людям за низьку ціну.

Проте існують лише два способи зниження вартості товару.

Перший полягає в тому, щоб знайти методи поліпшення та прискорення виробництва, залучаючи до цього й науку. Другий — це виробництво якнайбільшої кількості більш-менш однакових виробів, але нижчої якості. У демократичних народів усі розумові здібності працівника зосереджені на цих двох моментах.

Він докладає всіх зусиль, аби винайти способи працювати не лише краще, а й швидше, і з меншими витратами, і, якщо не досягає успіху, намагається заощаджувати, знижуючи якісні показники товарів, що їх він виробляє; при цьому він все ж не робить його зовсім не придатним для вжитку. Так, наприклад, коли тільки багаті люди мали годинники, майже всі вони були чудової якості. Нині виробляються лише годинники посередньої якості, зате вони є у всіх. Таким чином, демократія не лише спрямовує людський розум до корисних мистецтв та ремесел, але й спонукає майстрів дуже швидко виготовляти велику кількість недосконалих речей, а споживачів — вдовольнятися цими речами.

Я не хочу сказати, ніби в демократичному суспільстві мистецтво не здатне в разі потреби творити дива. Таке трапляється, коли, наприклад, з'являються покупці, згодні оплатити час і працю майстра. За умов боротьби в усіх видах виробництва, величезної конкуренції та незліченних спроб і пошуків обов'язково з'являються чудові майстри, які сягнули найглибших таємниць свого фаху; проте вони нечасто мають нагоду показати все, на що вони здатні; вони ощадливо витрачають свої сили і воліють свідомо триматися золотої середини, яка визначається сама собою; хоч вони й мають усі можливості перевершити власні досягнення, переважає все ж бажання обмежитися поставленою метою. Навпаки, в аристократичних суспільствах майстри завжди працюють на граничній межі власних можливостей, а коли зупиняються, це означає, що вони дійшли краю своїх умінь.

Прибувши до якоїсь країни і побачивши якісь чудові витвори місцевого мистецтва, я ще нічого не можу сказати про суспільний устрій та політичні закони краю. Але якщо я бачу, що мистецькі вироби тут у більшості своїй недосконалі, що їх тут велика кількість і що ціни на них низькі, я доходжу певності, що в цій країні роль привілеїв знижується, а суспільні верстви починають перемішуватися аж до близького їхнього злиття.

Митці, які живуть за віків демократії, не лише намагаються зробити свої утилітарні витвори приступними для всіх громадян, а й прагнуть надати своїм виробам зовнішнього блиску, якого ті не мають.

За умов перемішування всіх суспільних верств кожна людина намагається виглядати не тим, ким вона є насправді, і докладає великих зусиль, аби цього досягнути. Це почуття не є породженням демократії: воно надто природне для людського серця; проте вона матеріально уречевлює це почуття: вдавана чеснота властива всім епохам, але вдавані розкоші є набутком передусім віків демократії.

Нема таких хитрощів, до яких не вдавалися б мистецтва та ремесла, аби вдовольнити ці новітні потреби, породжені людським марнославством; у цьому сенсі мистецтво виробників заходить так далеко, що інколи починає шкодити саме собі. Наприклад, з'явилося вміння так досконало підробляти діаманти, що їх легко можна визнати за справжні. Від тієї миті, як буде винайдено спосіб продукувати такі фальшиві діаманти, що їх неможливо стане відрізнити від справжніх, люди, ймовірно, збайдужіють і до тих, і до інших, і вони перетворяться на прості камінці.

Це приводить мене до розмови про ті види мистецтв, що їх найчастіше називають красними мистецтвами.

Я не думаю, що неминучим наслідком панування демократичного устрою з його суспільними інститутами мусить обов'язково стати скорочення кількості людей, які працюють у царині красних мистецтв; проте ці інститути істотним чином впливають на характер і роль таких мистецтв у суспільстві. Оскільки більшість із тих людей, чия любов до красних мистецтв уже сформувалася, зубожіли, а, з другого боку, багато таких, які ще не збагатіли, наслідуючи перших, стали виробляти у себе смак до цих мистецтв, загальна кількість споживачів збільшується, але по-справжньому багаті шанувальники мистецтв трапляються дедалі рідше. Тоді в царині красних мистецтв стається щось подібне до того, про що я згадував, говорячи про мистецтва утилітарні та ужиткові. І тут у цілому зростає кількість витворів і знижується художня цінність кожного з них.

Втративши здатність прагнути мистецької величі, майстри шукають елегантності та краси; тяжіють не так до реальності, як до зовнішніх подоб.

В аристократичних суспільствах витворюється незначна кількість справді великих картин, а в країнах демократичних — безліч картин, нічим не видатних. У перших зводять бронзові монументи, а в других — гіпсові статуї.

Коли я вперше прибув до Нью-Йорка, підпливаючи з тієї частини Атлантичного океану, яку там називають Іст-Рівер, я з подивом побачив на березі, на якійсь відстані від міста, декілька невеликих біломармурових палаців, частина яких була в античному архітектурному стилі; наступного дня, роздивившися зблизу те, що особливо привернуло мою увагу, я виявив, що мури були складені з цегли, згодом вибіленої, а колони були з пофарбованого дерева. Так було з усіма пам'ятками, що ними я захоплювався напередодні.

Суспільний устрій і демократичні інститути, крім того, зумовлюють виникнення в усіх наслідувальних мистецтвах певних цілком визначених тенденцій, що їх легко окреслити. Вони зумовлюють поворот мистецтва від зображення душі до зображення тіла; втілення почуттів та ідей вони підмінюють відтворенням рухів і вражень; нарешті, на місце ідеалу вони ставлять реальність.

Я сумніваюся, чи Рафаель так само глибоко вивчав найменші деталі людського тіла, як це роблять сьогоднішні рисувальники. Він, на відміну від останніх, не надавав такого значення граничній точності зображуваного, тому що намагався перевершити саму природу. Він прагнув створити з людини щось вище від людини; саму красу він хотів зробити ще прекраснішою.

Навпаки, Давід та його учні були такими ж майстерними анатомістами, як і художниками. Вони чудово відтворювали моделі, які мали перед очима, але рідко могли уявити щось поза цими моделями; вони несхибно йшли за природою, тоді як Рафаель шукав щось досконаліше від природи. Вони лишили нам точне зображення людини, а Рафаель у своїх творіннях дав нам можливість неясно провидіти образ Божества.

Все, що я сказав про способи трактування сюжетів у живописі, можна поширити і на вибір цих сюжетів.

Митці епохи Відродження звичайно шукали у високостях або у віддалених епохах такі величні сюжети, які дали б вільний лет їхній уяві. Наші ж митці найчастіше присвячують свій дар точному відтворенню подробиць приватного життя, яке невпинно точиться у них перед очима, і всебічно копіюють найменші предмети, чиї оригінали подостатком бачимо у природі.

Розділ XII

ЧОМУ АМЕРИКАНЦІ СПОРУДЖУЮТЬ ВОДНОЧАС ТАКІ МАЛЕНЬКІ Й ТАКІ ВЕЛИКІ БУДІВЛІ

Вище я говорив, що за віків демократії мистецькі пам'ятки мають тенденцію зростати кількісно, водночас втрачаючи свою велич. Сам же поспішаю й відзначити виняток з цього правила.

У демократичних народів кожна окрема індивідуальна особистість дуже слабка; проте держава, яка репрезентує їх усіх і тримає всіх у своїх руках, надзвичайно могутня. Ніде громадяни не видаються такими маленькими, як серед демократичної нації. Ніде й сама нація не здається такою великою, що уява легко змальовує собі її широкі картини. В демократичних суспільствах людські уявлення самообмежуються, коли люди мислять про себе самих; вони безмежно розширюються, коли люди думають про державу. Внаслідок цього ті самі люди, які скромно мешкають у тісних оселях, нерідко прагнуть чогось велетенського, коли йдеться про громадські споруди.

На тому місці, де американці ухвалили збудувати свою столицю, вони поставили огорожу навколо території, достатньої для величезного міста, тоді як населення там сьогодні не більше, ніж у Понтуазі; проте, на їхню думку, якогось дня там житиме мільйон мешканців; тому вони вже нині викорчували дерева в радіусі десяти льє надовкруг, аби ті не заважали майбутнім мешканцям цієї уявної столиці. В центрі міста вони спорудили чудовий палац для засідань конгресу і дали йому помпезну назву Капітолій.

Окремі штати самостійно щодня розробляють і здійснюють такі визначні проекти, що вони здивували б будівничий геній великих європейських націй.

Таким чином, демократія спонукає людей не лише виробляти величезну кількість дрібних речей, а й створювати обмежену кількість велетенських споруд. Втім, між цими двома крайнощами немає взаємозв'язку. Декілька вцілілих розрізнених великих будівель, певна річ, ще нічого не кажуть про суспільний устрій та інститути того народу, який їх спорудив.

Хочу до цього додати, хоч це й виходить за межі моєї теми, що вони також не дають свідчень про велич, освіту та справжній добробут цього народу.

Щоразу, коли яка-небудь влада буде здатна спрямувати всі сили народу на реалізацію якогось одного проекту, їй вдасться, не дуже дбаючи про вишуканість і витративши багато часу, створити щось велетенське, з чого, втім, не можна буде зробити висновок, що цей народ дуже щасливий, дуже освічений або й дуже сильний. Іспанці виявили, що місто Мехіко пишалося безліччю чудових храмів та величезних палаців; проте це не перешкодило Кортесові завоювати всю Мексиканську імперію силами шести сотень піхотинців та маючи шістнадцять коней.

Якби римляни краще знали закони гідравліки, вони не споруджували б усіх цих акведуків, що нині оточують руїни їхніх міст; вони знайшли б краще застосування своїм силам та своїм багатствам. Якби вони винайшли паровий двигун, їм, можливо, не довелося б вимощувати землю довгими штучно обробленими кам'яними плитами аж до крайніх меж своєї імперії, що їх називають «римськими дорогами».

Все це — чудові свідоцтва їхнього неуцтва і водночас — їхньої величі.

Народ, який не лишив би інших слідів свого існування, крім декількох свинцевих труб у землі та залізних рейок на її поверхні, міг би бути потужнішим володарем природи, аніж римляни.

Розділ XIII

ХАРАКТЕР ЛІТЕРАТУРИ ЗА ВІКІВ ДЕМОКРАТІЇ

Коли у Сполучених Штатах входиш до книгарні і роздивляєшся американські книжки на забитих ними полицях, кількість назв творів одразу ж видається завеликою, тоді як книжок відомих авторів там, навпаки, бракує.

Передусім тут можна побачити безліч науково-популярних трактатів, що мають на меті ознайомити читачів з основами людських знань. Більшість цих праць була написана в Європі. Американці перевидають їх, пристосовуючи для власних потреб. Далі йде майже незліченна кількість видань релігійних: Біблія, проповіді, благочесні історії, полемічні твори, звіти благодійних закладів. Нарешті, ми бачимо довгий каталог політичних памфлетів: в Америці партії, борючись між собою, випускають не книжки, а брошури, що їх люди розкуповують із неймовірною швидкістю; ці одноденки швидко йдуть у непам'ять.

Серед усієї цієї сірої літературної продукції, витвореної людським розумом, з'являються й найчудовіші творіння невеличкого кола авторів, що їх знають або мусять знати в Європі.

Хоч Америка наших днів, мабуть, менше від інших цивілізованих країн приділяє уваги літературі, все ж і тут ми бачимо велику кількість людей, які цікавляться духовною цариною, і, якщо й не присвячують їй усе своє життя, все ж віддають їй найкращі години свого дозвілля. Проте більшість книжок, що їх потребують читачі, походить з Англії. Мало не всі визначні твори англійських письменників перевидаються у Сполучених Штатах. Літературний геній Великобританії все ще осяває своїм промінням глибини лісових хащ Нового Світу.

Навряд чи десь знайдеться хижка піонера-першопрохідця, в якій не знайшлося б кількох розрізнених томиків Шекспіра. Пригадую, і сам я вперше прочитав феодальну драму «Генріх V» у рубленій хатині.

Американці не лише щодня черпають скарби англійської літератури; можна з повними підставами твердити, що вони розвивають літературу Англії також і на власному грунті. З-поміж невеликого гурту людей, які у Сполучених Штатах пишуть літературні твори, більшість — це англійці за своєю суттю і особливо за зовнішньою формою написаного. Тому вони переносять у демократичне середовище ідеї та літературні особливості, поширені в літературі аристократичної нації, яка править їм за взірець. Вони змальовують чужі звичаї запозиченими барвами; майже ніколи не зображуючи реального життя країни, в якій вони народились, вони рідко здобувають у ній популярність.

Громадяни Сполучених Штатів, здається, й самі настільки повірили, що книжки видаються не для них, що перше ніж визначити власну думку з приводу творів когось із своїх письменників, вони звичайно чекають, як їх буде сприйнято в Англії. В подібний спосіб у живописі інколи авторові оригіналу добровільно надають право судити про якість копії.

Отже, мешканці Сполучених Штатів, власне, ще не мають літератури в повному розумінні цього слова. Єдині автори, що їх я визнаю справжніми американцями, це журналісти. Це не великі письменники, але вони говорять живою мовою своєї країни, і люди їх чують і розуміють. Усі інші автори видаються мені чужинцями. Для американців вони — те саме, чим були для нас за часів відродження красного письменства наслідувачі греків та римлян: до них ставляться із цікавістю, але загальною симпатією вони не тішаться. Вони несуть розвагу людським умам, але не впливають на звичаї народу.

Я вже згадував, що таке становище аж ніяк не зумовлене виключно демокра-

тичним державним устроєм, і що його причини треба шукати в деяких конкретних обставинах, які від демократії не залежать.

Якби американці, зберігаючи свої закони та свій суспільний устрій, мали інше походження і оселилися в іншому краї, я не сумніваюся, що вони створили б свою літературу. Що ж до їхнього нинішнього стану, то я не сумніваюся, що вони врешті-решт свою літературу створять; проте вона матиме власний, відповідний їм характер, відмінний від того, який бачимо в писаннях сьогоднішніх американців. Цей характер можна заздалегідь окреслити.

Уявімо собі народ з аристократичним суспільним устроєм, у якого література набула значного розвитку; розумова праця так само, як справи керування державою, тут контролюється панівними верствами. Література так само, як і політичне життя, майже повністю зосереджена в руках цих верств або найближчих до них прошарків. Ця обставина дає мені ключ до розуміння всього іншого.

Коли невеличке коло людей, постійне за своїм складом, упродовж того самого часу цікавиться одними й тими самими речами, ці люди легко доходять згоди й розуміння і разом визначають деякі найголовніші спільні правила, що ними кожен з них мусить керуватися. Якщо в центрі їхньої уваги опиняється література, їхня творча праця невдовзі улягатиме декільком суворим законам, що їх не дозволено буде порушувати.

Якщо становище цих людей у країні визначається їхніми спадковими правами, вони природним чином матимуть схильність не лише до запровадження власних правил, а й до неухильного дотримання приписів, успадкованих від предків; зведення їхніх законів буде водночас і суворим і традиційним.

Оскільки ж вони не мають і ніколи не мали необхідності здобувати собі матеріальні блага, так само, як, до речі, і їхні батьки, вони могли впродовж декількох генерацій цікавитися розумовою працею. Вони осягнули літературу як мистецтво і, зрештою, полюбили її заради неї самої та виробили свій академічний смак, за допомогою якого могли бачити улягання митця належним приписам.

І це ще не все: люди, про яких тут ідеться, розпочинають і закінчують своє життя в достатках або в багатстві; отже, у них природним чином розвивається смак до вишуканих насолод і любов до витончених утіх.

Більше того, певна розніженість духу та серця, що вони її набувають упродовж тривалого й безтурботного користування всіма благами, змушують їх гребувати навіть тими насолодами, серед яких їм могло б трапитися щось живе або неочікуване. Вони воліють розваги, а не справжнє хвилювання; вони прагнуть цікавого, але не речей, здатних глибоко захопити.

А тепер уявіть собі велику кількість літературних творінь, написаних людьми, яких я щойно зобразив, або ж для таких людей, і ви легко зрозумієте, що в такій літературі все буде узгоджено й упорядковано заздалегідь. Найнезначніший з художніх творів буде якнайретельніше викінчено аж до найменших подробиць; майстерність і праця автора будуть помітні в усьому; кожен жанр матиме свої особні правила, що їх не дозволено порушувати, і які відокремлюють його від усіх інших жанрів.

Стиль цих творів видаватиметься майже так само важливим, як і ідея, форма — не менш істотною, аніж зміст; тональність буде вишукана, стримана й висока. Хід думки відзначатиметься шляхетною поважністю, лише зрідка набуваючи жвавості, і письменники більше дбатимуть про досконалу якість, аніж про кількість написаного.

Часом може трапитися так, що люди, які належать до освіченої верстви, не спілкуючись ні з ким, крім свого кола, і пишучи лише для свого оточення, випустять зі свого поля зору решту світу, і це призведе їх до вигадливої химерності та фальшу; вони накидатимуть собі самим найдріб'язковіші літературні

правила, призначені лише для свого власного вжитку, внаслідок чого їм доведеться поступово відкинути вимоги здорового глузду і врешті-решт природи як такої.

Бажаючи говорити мовою, далекою від просторічної, вони створять своєрідний аристократичний жаргон, який буде так само далекий від чистої мови, як і народна говірка.

Ось природні підводні камені, що підстерігають літературу в аристократичному суспільстві.

Всяка аристократія, що повністю відірвалася від народу, стає немічною. Це стосується літератури такою ж мірою, як і політики[1].

Перевернімо ж тепер картину і розгляньмо її зворотний бік.

Перенесімося в демократичне суспільство, готове тішитися духовними радощами завдяки своїм давнім традиціям та сьогоднішній освіченості. Суспільні верстви тут перемішалися до невпізнанності; знання так само, як і влада, вкрай зосереджені, і, якщо можна так висловитись, розпорошені навсібіч.

Ось безладна юрба, чиї інтелектуальні потреби вимагають задоволення. Ці нові шукачі духовних насолод мають неоднакову освіту; у них різний рівень знань, вони зовсім не схожі на своїх батьків, та й самі вони щомиті міняться з погляду зацікавлень, тому що без кінця опиняються на іншому місці, їх опановують нові почуття, вони збагачуються новими статками або, навпаки, бідніють. Духовне життя кожного з цих людей ніяк не пов'язане із внутрішнім світом інших, ні з погляду традицій, ні з уваги на спільність звичаїв, отже, у них нема ні можливості, ні бажання, ні часу порозумітися між собою.

А проте, саме в надрах цієї різноликої та неспокійної людської маси народжуються автори літературних творів, і саме вона розподіляє між ними прибутки та славу.

Неважко зрозуміти, що за такої ситуації в літературі, що належить подібному народові, навряд чи можна сподіватися помітити багато з тих суворих правил, що були ухвалені читачами та письменниками часів панування аристократії. І навіть якби сталося так, що люди однієї епохи дійшли згоди з приводу окремих таких умовностей, це ще нічого не означало б для епохи наступної; адже у демократичних націй кожне нове покоління — це новий народ. Отже, у цих націй письменство лише з великими труднощами може підпорядковуватися суворим правилам, і вже зовсім неймовірно, щоб ці правила стали для нього незмінними.

У демократичних суспільствах далеко не всі люди, що працюють у літературі, здобули літературну освіту, а ті з них, що хоч якоюсь мірою ознайомилися з її азами, у більшості своїй роблять політичну кар'єру або здобувають якусь іншу професію, внаслідок чого вони можуть уривати лише крихти часу, аби потай віддаватися духовним утіхам. Отже, вони не перетворюють цих радощів на головну пристрасть свого існування; навпаки, вони трактують їх як короткочасний перепочинок, такий необхідний людині серед її життєво важливих праць; такі люди ніколи не здатні досягти досить глибокого розуміння літератури як мистецтва, щоб сприймати її тонкі нюанси: відтінки та напівтони проходять повз їхню увагу. Маючи зовсім небагато часу для справ письменства, вони праг-

[1] Все це найбільше стосується тих аристократичних країн, які довгий час спокійно жили під владою монарха.

Коли в аристократичному суспільстві панує свобода, вищі верстви постійно змушені звертатися по допомогу до нижчих і внаслідок цього наближатися до них. Тому певні демократичні віяння досягають і їхнього середовища. Таким чином у привілейованих верств, які панують у країні, з'являються енергія, ініціатива, смак до активної діяльності, що не може не позначитися і на всіх літературних творах.

нуть не гаяти ані хвилини. Вони люблять ті книжки, що їх легко знайти і можна швидко прочитати, так, щоб розуміння їх не вимагало додаткових студій. Вони потребують приступних та самоочевидних форм краси, які приносять негайну втіху; особливо ж їм подобається все неочікуване та нове. Вони, призвичаєні до повсякденної й одноманітної боротьби за існування, воліють сприймати потужні та швидкі емоції, раптові осяяння, сліпучі істини або разючі омани, які миттю змушують їх забути самих себе і відразу ж, немов силоміць, переносять на місце дії.

Що мені до цього додати? Хто й без моїх пояснень не здогадається, що з цього випливає?

Взята в цілому, література демократичних віків, на відміну від літератури часів панування аристократії, не може справляти враження впорядкованості, правильності, майстерності та вченості; її форма звичайно матиме відбиток недбалості, а то й неуважності. Стиль нерідко видаватиметься химерним, неоковирним, перевантаженим і млявим, і при тому мало не завжди — зухвалим та запальним. Автори більше дбатимуть про швидкість виконання праці, аніж про досконалість подробиць. Короткі твори траплятимуться частіше, ніж грубі томи, дотепність — частіше, ніж учена ерудиція, а яскрава уява — частіше, ніж глибина; в царині думки пануватиме неосвічена і майже дика сила, що нерідко матиме втілення у великому розмаїтті та дивовижній плодючості. Автори намагатимуться не так подобатись, як дивувати, при цьому прагнучи радше захопити читача емоційно, аніж підігравати його смакам.

Певна річ, час від часу траплятимуться письменники, які захочуть піти іншим шляхом, і, якщо їхні твори матимуть вищу якість, вони знайдуть своїх читачів, незалежно від своїх недоліків або переваг; проте подібні винятки будуть рідкістю, і навіть ті автори, чия творчість у цілому вирізнятиметься в такий спосіб, багато в чому другорядному відбиватимуть загальну норму.

Щойно я змалював два гранично протилежні стани справ; проте нації ніколи не переходять раптово від першого до другого; цей перехід відбувається поступово і має чимало нюансів. Коли такий перехід здійснюється літературно освіченим народом, майже завжди настає така мить, коли літературний геній демократичних націй зустрічається з літературним генієм націй аристократичних, і тоді видається, що вони прагнуть разом запанувати в царині людського духу.

Такі періоди звичайно короткочасні, але по-справжньому блискучі: вони плідні без надмірних крайнощів і сповнені діяльності без жодного сум'яття. Такою була французька література у XVIII столітті.

Я зайшов би надто далеко, якби став твердити, ніби література нації завжди підпорядкована її суспільному устроєві та політичному ладові. Я знаю, що, крім названих факторів, існує низка інших причин, які зумовлюють певні характерні особливості літературних творів; проте саме ці фактори здаються мені найважливішими.

Зв'язки, які існують поміж суспільними й політичними умовами життя народу та літературним генієм його письменників, завжди є численними; хто обізнаний з першим, ніяк не може ігнорувати другого.

Розділ XIV

ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ВИРОБНИЦТВО

Демократія не лише сприяє поширенню смаку до літератури серед виробничих верств; вона вносить виробничий дух у надра самої літератури.

В аристократичному суспільстві читачі нечисленні і дуже вимогливі; в демократичному суспільстві, навпаки, читачам легше догодити, а їхня кількість величезна. Внаслідок цього письменник, який живе за панування аристократії, не може очікувати успіху, не доклавши великих зусиль; він знає, що ці зусилля можуть принести йому голосну славу, але ніколи не забезпечать його скільки-небудь значними грошима; тим часом у суспільстві демократичному він може тішити себе надією невеликим коштом здобути таку собі популярність і чималі гроші. Для цього зовсім не обов'язково, щоб ним захоплювались: досить того, щоб відповідати смакам загалу.

Щоміті численніша юрба читачів і постійна потреба мати щось нове забезпечують збут навіть таких книжок, які важко назвати вдалими.

За часів демократії публіка часто ставиться до авторів точнісінько так само, як королі до своїх придворців: вона і збагачує їх, і зневажає. Чого ще треба продажним душам, народженим при дворах і вшанованим честю там жити?

Літератури демократичних народів знають безліч авторів, які ставляться до письменства як до галузі виробництва, і на декількох великих письменників там припадають тисячі продавців ідей.

ЧОМУ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ТА ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР ОСОБЛИВО КОРИСНЕ В ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Те, що називалося народом у найдемократичніших республіках античності, анітрохи не нагадувало народ у сьогоднішньому сенсі цього слова. В Афінах усі громадяни брали участь у суспільних справах; проте з понад трьохсот п'ятдесяти тисяч мешканців лише двадцять тисяч мали права громадянства; всі інші були рабами і виконували більшість тих обов'язків, які сьогодні покладаються на народ і навіть на середні класи.

Отже, Афіни з їхнім загальним виборчим правом врешті-решт являли собою аристократичну республіку, в якій усі, хто належав до благородного стану, мали рівне право на участь в управлінні.

Боротьбу між патриціями та плебеями в Римі слід розглядати в тому ж світлі, як внутрішні чвари між старшими та молодшими членами однієї родини. Всі вони належали до аристократії, і фактично, і духовно.

Крім того, слід відзначити, що впродовж усієї античності книжки були рідкістю і коштували дорого, їхнє копіювання та поширення здійснювалося з великими труднощами. Ці обставини призвели до того, що схильність і звичка до літературних занять залишалися притаманні лише вузькому колу людей, які утворювали щось на взір маленької літературної аристократії, еліти серед численної аристократії політичної. Тому ніщо не вказує на те, що греки та римляни трактували письменство як різновид виробничої діяльності.

Ці народи, які не лише відзначалися своїм аристократичним політичним устроєм, а й були висококультурними і вільними націями, без сумніву, повинні були надати своїм літературним витворам особливих якостей та специфічних вад, характерних для письменства аристократичних віків.

Справді, досить тільки поглянути на твори письменства, що їх нам залишила у спадок античність, аби переконатися, що, хоч авторам часом і бракувало розмаїття та повнокровності сюжетів, сміливості, динамізму та належної узагальненості думки, вони, проте, завжди виявляли мистецьку майстерність та не меншого подиву гідну увагу до художніх деталей; ніщо в їхніх твореннях не справляє враження поквапливості або ж випадковості написаного; все розраховано на ерудованих знавців і все свідчить про безнастанний пошук ідеальної краси. Жодна інша література, крім античної, не виявляє з такою виразністю тих властивостей, що їх природним чином бракує творам письменників демократичних часів. Отже, не існує іншої літератури, яка більше потребувала б вивчення за віків демократії. Її вивчення найбільше надається до справи подолання тих літературних вад, які характерні для наших віків; що ж до природних переваг письменства нашого часу, то вони й без жодного попереднього засвоєння самі знайдуть свій вияв.

Саме тут необхідно, щоб мене вірно зрозуміли.

Таке вивчення може принести користь літературі того чи іншого народу, не бувши при цьому прив'язане до його суспільних чи політичних потреб.

Вперте намагання вивчати лише красне письменство у суспільстві, де кожна людина постійно змушена докладати величезних зусиль, аби набути статків або зберегти вже набуте, призвело б до виховання досить освічених, але вкрай не-

безпечних громадян; адже суспільний і політичний устрій щодня розширюватиме обсяг їхніх потреб, що їх вони так і не навчилися задовольняти в процесі свого навчання; отже, в ім'я стародавніх греків і римлян вони можуть призводити до заворушень у державі, замість того щоб плідно працювати у виробничій царині.

Очевидним є те, що в демократичних суспільствах інтереси кожної особистості, так само як безпека держави, вимагають того, щоб переважна більшість громадян мала не так літературну, як наукову, торговельну та виробничу освіту.

Давньогрецьку та латинську мови треба викладати не в усіх школах; проте необхідно, щоб ті, хто за своїм покликанням або ж майновим станом здатні присвятити себе літературі або принаймні зробити таку спробу, мали можливість знайти для себе такі школи, чиї випускники стають чудовими знавцями античної літератури і повністю пройняті її духом. З цією метою краще мати декілька університетів, аніж безліч посередніх коледжів, у яких непотрібні студії, до того ж незадовільно налагоджені, перешкоджають опануванню потрібних знань.

Всі, хто має досить честолюбства, аби в демократичному суспільстві вдосконалювати свою письменницьку майстерність, мусять незмінно звертатися до творів античності. Це необхідно для духовного здоров'я автора.

Сказане не означає, ніби я маю літературні творіння античних авторів за бездоганні. Я тільки думаю, що вони наділені тими особливими якостями, які чудово можуть послужити противагою до наших конкретних недоліків. Вони утримують нас від падіння там, де ми можемо послизнутися.

ЯК АМЕРИКАНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ВИДОЗМІНИЛА АНГЛІЙСЬКУ МОВУ

Якщо читач добре зрозумів те, що я вище говорив про письменство в цілому, він легко розбереться в тому, який саме вплив можуть справляти суспільний устрій та демократичні інститути на саму мову — найперший інструмент думки.

Правду кажучи, американські автори більше живуть в Англії, аніж у своїй власній країні, тому що вони постійно вивчають твори англійських письменників і незмінно беруть їх собі за взірець. Не так стоять справи із самим населенням: його життя тісніше пов'язане з тими особливими закономірностями, які діють у Сполучених Штатах. Тому, якщо ми хочемо зрозуміти, яких змін може зазнати мова аристократичного народу, перетворюючись на мову демократичного суспільства, треба звернути увагу передусім не на письмові форми літературної мови, а на розмовну стихію.

Освічені англійці, знавці набагато компетентніші за мене, коли йдеться про найтонші мовні нюанси, нерідко запевняли мене в тому, що освічені верстви Сполучених Штатів за своєю мовою істотно відрізняються від таких у Великобританії.

Так, вони нарікали не лише на те, що американці ввели в ужиток багато нових слів: зауважу, відмінність і віддаленість цих двох країн достатня, щоб пояснити це явище; ні, їх турбувало й те, що ці нові слова, як правило, запозичалися або з жаргону партій, або з виробничої, або з ділової термінології. До цього вони додавали й те, що американці нерідко вживають давні англійські слова у новому значенні. Нарешті, вони твердили, що мешканці Сполучених Штатів часто в найхимерніший спосіб перемішують мовні стилі і що інколи вони вживають разом такі слова, які в мовленні їхньої давньої батьківщини споконвіку узвичаєно було розділяти.

Ці зауваги, що їх я не раз чув від людей, як на мене, цілком гідних найбільшої пошани, змусили мене замислитися над цим питанням, і мої міркування, що мали характер теоретичний, привели мене до тих самих висновків, до яких вони прийшли шляхом практичних спостережень.

В аристократичних суспільствах мова, природно, повинна перебувати в тому ж стані спокою, що й усе їхнє існування. Витворюється небагато нових слів, адже виникає обмаль нових речей; та навіть як нові речі й виникають, їх намагаються позначати чи описувати вже знаними словами, чиє значення закріплене традицією.

Якщо ж трапляється так, що людський дух, нарешті, пробуджується або сам собою, або під впливом просвіти, яка приходить іззовні, словесні новотвори та вислови мають при цьому науковий, інтелектуальний і філософський характер, що вказує на те, що своєю появою вони не завдячують демократії. Коли падіння Константинополя зумовило раптову появу на Заході багатьох учених та письменників, французьку мову майже одразу заполонило море нових слів, чиє коріння походило з грецької та латинської мов. Ось тоді у Франції й з'явився шар наукових неологізмів, що до них вдавалися лише представники освічених верств; проте простий народ або довго їх не помічав, або так і не довідався про їхнє існування.

Всі європейські нації, якщо придивитися, виявляють одну й ту саму закономірність. Сам лише Мільтон ввів в англійську мову понад шістсот слів, і мало не всі вони були запозичені з грецької, або з латинської, або з давньоєврейської мов.

Постійний динамічний рух, який вирує в надрах демократичного суспільства, навпаки, призводить до невпинного оновлення мови, як і всіх інших життєвих сфер. Посеред цього загального збудження та суперництва умів постає велика кількість нових ідей; старі ідеї гинуть, або постають у новому обличчі, або ж розщеплюються, набуваючи безліч малих подробиць та нюансів.

Отже, тут нерідко можна зустріти слова, які мають невдовзі вийти з ужитку, і інші, що незабаром стануть загальновживаними.

Втім, демократичні нації полюбляють усякий рух і зміни заради них самих. Це рівною мірою стосується і мови, і політики. Ось чому навіть тоді, коли немає жодної потреби замінювати слова, вони все ж часом мають таке бажання.

Геній демократичних народів знаходить свій вияв не лише в появі великої кількості нових слів, а й також у самій природі тих ідей, які висловлюються цими словами.

У цих народів саме більшість людей визначає закони мови, так само як і закони в усіх інших царинах. В цьому воля більшості виявляє себе так само, як і в решті сфер. Відтак більшість набагато істотнішою мірою виявляє зацікавлення практичними справами, політичною і торговельною діяльністю, аніж вченими студіями, філософськими побудовами або красним письменством. Більшість слів, витворених або прийнятих більшістю, має нести на собі виразний відбиток такого становища; вони слугуватимуть переважно для вираження виробничих потреб, інтересів партій або ж понять, пов'язаних із суспільним урядуванням. Саме в цьому напрямі мова невпинно розвиватиметься, тоді як, навпаки, терени метафізики й теології вона крок за кроком залишатиме.

Що ж до джерела, з якого демократичні нації черпають для себе нові слова, і способів, до яких вони вдаються для їх виготовлення, то їх легко назвати.

Люди, які живуть у демократичних країнах, як правило, не знають мови, що нею розмовляли у Стародавньому Римі або в Афінах, і вони не схильні повертатися до античної минувшини, аби там віднайти словесні вислови, яких їм бракує. Якщо вони інколи і вдаються до наукової етимології, то це найчастіше з марнославства, яке змушує їх розкопувати коріння мертвих мов, та аж ніяк не з потреб природної ерудиції, що мала б допомагати їхньому розумові. Буває інколи й так, що подібне вживання слів подибуємо у найменш освічених людей. Чисто демократичне бажання вийти за межі звичної царини нерідко призводить їх до того, що вони прагнуть ушляхетнити найнизотніші свої заняття грецькими або латинськими назвами. Чим недостойніша і віддаленіша від освіти та науки та чи інша професія, тим ученішу й помпезнішу назву вона має. Так, наприклад, наші линвоскоки та мартопляси перетворились на акробатів та фунамбулерів.

За умов браку знань мертвих мов демократичні народи охоче запозичують слова з мов живих; постійно спілкуючись між собою, люди, які живуть у різних країнах, охоче наслідують одні одних, щодня виявляючи дедалі більшу подібність між собою.

Проте для демократичних народів головним джерелом оновлення є їхні власні мови. Час від часу вони заново видобувають зі свого словника забуті вислови, повертаючи їх у живий обіг, або ж беруть у певної суспільної верстви якісь специфічні для неї терміни і, надавши їм переносного значення, вводять їх до загальновживаного мовлення; безліч слів і висловів, які спершу належали до якоїсь професійної термінології або до жаргону тих чи інших суспільних груп, увійшли в такий спосіб до широкого вжитку.

Найпоширеніший засіб оновлення мови, відомий у демократичних народів, полягає в тому, щоб надавати новітніх значень добре відомим і звичним словам і виразам. Цей метод дуже простий, швидкий і зручний. Його застосування не

вимагає якихось особливих наукових знань, і, більше того, саме неуцтво сприяє його ефективності. Проте він водночас таїть у собі й немалу небезпеку для мови. Демократичні народи, подвоюючи значення одного й того самого слова, створюють певну невизначеність або неясність стосовно і давнього, і нового його значень.

Звичайно автор починає з того, що трохи змінює первісний смисл уже відомого слова або виразу, і, зробивши так, якнайкраще пристосовує його для своєї мети. Другий автор зміщує значення цього слова в дещо іншому напрямі; третій пропонує власний, відмінний варіант його тлумачення; оскільки ж загальновизнаного арбітра, постійно діючого трибуналу, який міг би твердо встановити значення даного слова, не існує, зберігається якась непевність цієї ситуації. Внаслідок цього письменники, здається, майже ніколи не виглядають зосередженими на якійсь одній думці, і здається, ніби вони мають на увазі цілий комплекс ідей, лишаючи читачеві можливість самому судити, про що саме насправді йдеться.

Це, власне, один із неприємних наслідків демократичного устрою. Особисто я волів би, щоб наша мова наїжачилася шпичаками китайських, татарських або гуронських слів, аби лиш не поступатися ясністю і визначеністю смислу слів французьких. Гармонійність та однорідність — це лише другорядні красоти мови. В цих питаннях існує чимало умовностей, і в крайньому разі без них можна обійтися. Але без ясних і чітко визначених слів не існує доброї мови.

Рівність неминуче призводить і до деяких інших змін у мові.

За віків панування аристократії, коли кожна нація намагається триматися осторонь від усіх інших і воліє зберігати власне неповторне обличчя, нерідко трапляється так, що народи, які мають спільне походження, поступово стають настільки відчуженими один від одного, що, зберігаючи все ж здатність до порозуміння, вже говорять різними мовами.

За таких часів кожна нація розділена на певну кількість суспільних верств, які мало спілкуються між собою і зовсім не перемішуються; кожна з цих верств виробляє і зберігає незмінними притаманні їй інтелектуальні навички, переважно вдаючись до слів та виразів, які переходять у спадок від покоління до покоління. В такому разі одна й та сама мова містить говірки злидарів та багатих людей, посполитих та дворян, простолюду та освічених верств. Чим глибші відмінності і чим неподоланніші між ними перепони, тим певніше має стати це розмежування. Я готовий битися об заклад, що існують величезні відмінності поміж мовами індійських каст, і що мова парії відрізняється від мови браміна анітрохи не менше, ніж їхні вбрання.

Навпаки, коли люди, вже не прив'язані кожен до свого місця, часто бачаться і спілкуються між собою, коли касти скасовані, а суспільні верстви змішуються і оновлюються, так само перемішуються і всі слова даної мови. Ті, які не приймаються більшістю людей, гинуть; інші ж утворюють спільний мовний фонд, з якого кожна людина черпає більш-менш навмання те, що їй потрібне. Майже всі діалектні відмінності, властиві європейським мовам, мають тенденцію до поступового стирання; в Новому Світі місцевих говірок нема, а в Старому вони з кожним днем зникають.

Революція в суспільному устрої зарівно позначається на стилі, як і на мові.

Суспільство не лише користується одними й тими самими словами, але й звикає вживати їх, не дуже в тому розбираючись. Правила, продиктовані стилістичними вимогами, майже повністю ігноруються. Навряд чи можна зустріти вислови, що за самою своєю природою здаються вульгарними або, навпаки, вишуканими. Люди, що походять з тих або тих суспільних верств, приносять із собою слова та вирази, до яких вони звикли; походження ж слів губиться, подібно

до походження людей, і в мові спостерігається така ж плутанина, як і в суспільстві.

Я знаю, що класифікація слів передбачає правила, які не залежать від тієї або іншої форми суспільного устрою, а випливають із самої природи речей. Трапляються вислови і мовні звороти, які є вульгарними внаслідок того, що виражені ними почуття є по-справжньому низькими, тоді як інші не можна не вважати високими, тому що поняття, які вони позначають, належать до царини піднесеного.

Перемішування суспільних станів ніколи не призведе до зникнення таких відмінностей. Проте рівність обов'язково знищить усе умовне і суб'єктивне, що сковує форми мислення. Я навіть не знаю, чи згадана вище неминуча класифікація буде користуватися такою ж повагою серед демократичних народів порівняно з усіма іншими; адже серед них може й не знайтися людей, чиї знання та освіта вкупі з необхідним дозвіллям спонукали б їх до постійного вивчення природних законів, і які, спостерігаючи дію цих законів, змусили б інших належно їх шанувати.

Я хотів би завершити розмову на цю тему, назвавши ще одну, останню особливість мов демократичних народів, яка, можливо, характеризує їх повніше, ніж усі інші.

Вище я вже показав, що демократичні народи виявляють схильність, а іноді й пристрасть до загальних ідей; це пояснюється і перевагами, і недоліками, їм притаманними. Ця любов до загальних ідей у мовах демократичних народів дістає свій прояв у постійному вживанні родових понять та абстрактних слів, а також у самому способі їх використання. В цьому полягає велика сила і водночас велика слабкість даних мов.

Демократичні народи дуже полюбляють родові поняття та абстрактні слова, тому що вони додатково розширюють діапазон думки і, даючи можливість стисло висловлювати безліч понять, допомагають праці інтелекту.

Письменник у демократичному суспільстві охоче скористається з абстрактного поняття «здібності» замість конкретного «здібні люди», не уточнюючи, про які саме здібності йдеться. Він скаже «новини», аби одним штрихом позначити все, що в цю мить діється у нього перед очима, а в поняття «можливість» вкладе все те, що може статися у всесвіті від самого моменту його висловлювання.

Письменники демократичних часів безперервно творять абстрактні слова названого кшталту або ж надають дедалі абстрактнішого сенсу вже наявним абстрактним словам своєї мови.

Більше того, щоб надати своїй мові ще більшої енергії, вони персоніфікують значення цих абстрактних слів, змушуючи кожне з них діяти подібно до реальної особистості. Вони скажуть, що *«сила речей вимагає того, щоб обдарованість запанувала над світом»*.

Гадаю, що цю думку я найкраще зможу пояснити, вдавшися до свого ж власного прикладу.

Я часто користувався словом «рівність» у його абсолютному значенні; крім того, я в багатьох випадках персоніфікував це слово: так, мені доводилося твердити, що рівність творила щось одне і утримувалась від чогось іншого. Можна з великими підставами твердити, що люди доби Людовіка XIV не висловлювалися подібним чином. Нікому з них не спало б на думку, що слово «рівність» можна вживати безвідносно до якихось конкретних явищ, і вони радше зовсім відмовилися б від цього слова, аніж могли б уявити рівність у персоніфікованій подобі.

Ці абстрактні слова, що ними рясніють мови демократичних народів, і які з різних нагод використовуються без якогось зв'язку з конкретним явищем або

фактом, розширюють обсяг думки, але при цьому затемнюють її зміст; вони надають мові жвавості та енергійності, втім, позбавляючи її чіткої окресленості. У царині мови, проте, демократичні народи воліють неясність, а не цілеспрямовані зусилля.

До того ж я не знаю, чи така ось невизначеність не таїть у собі якогось незнаного чару для тих, які промовляють і пишуть у демократичному суспільстві.

Люди, які в такому суспільстві живуть, часто змушені покладатися лише на зусилля власного розуму, і їх майже завжди мучать сумніви. Крім того, оскільки їхнє суспільне становище зазнає невпинних змін, сама мінливість хисткої долі перешкоджає їм твердо дотримуватися своїх засад.

Отже, люди, які живуть у демократичних країнах, часто не відзначаються сталістю своїх поглядів і переконань; їхня мова повинна бути досить місткою, щоб давати належний вираз їхнім ваганням. Оскільки ж вони, як правило, не знають, чи думки, висловлені ними сьогодні, відповідатимуть їхній завтрашній ситуації, природною є їхня схильність до слів абстрактних. Абстрактне слово — це неначе скринька з подвійним дном: до неї можна вкласти які завгодно ідеї і непомітно для всіх інших видобути їх назад.

У всіх народів основу мови становлять слова, які виражають родові та абстрактні поняття; отже, я не можу твердити, ніби такі слова існують лише в мовах демократичних народів; я кажу тільки про те, що за часів рівності люди особливо схильні збільшувати кількість слів такого типу, вживати їх у найабстрактнішому значенні без зв'язку зі значенням інших слів, користуватися ними з найрозмаїтіших приводів, навіть тоді, коли контекст цього особливо й не вимагає.

Розділ XVII

ПРО ДЕЯКІ ДЖЕРЕЛА ПОЕЗІЇ У ДЕМОКРАТИЧНИХ НАЦІЙ

Поняття «поезія» має велику кількість найрізноманітніших визначень. Не хотілося б втомлювати читачів пошуками найвдалішої з-поміж дефініцій; волію одразу ж назвати ту, яку я обрав.

Як на мій погляд, поезія — це пошук і мистецьке втілення ідеалу.

Поетом є той, хто, відкидаючи якусь частину дійсно сущого, додаючи декілька уявою зроджених штрихів до зображуваного, комбінуючи деякі реальні, але рідко поєднувані обставини, доповнює і довершує природу. Таким чином, поезія має на меті не зображувати істинне, а оздоблювати його, даруючи людському духові високі образи.

Вірші видаються мені ідеальним втіленням краси мови, і, в цьому розумінні, вони відзначаються найвищим ступенем поетичності; проте віршована мова сама по собі ще не творить поезії.

Я хочу з'ясувати, чи в практичній діяльності, в почуттях та ідеях демократичних народів наявні такі елементи, що з причин їхньої дотичності до уявної та ідеальної царини можуть розглядатися як природні джерела поезії.

Передусім слід визнати, що прагнення до ідеального та втіха, що її люди мають, споглядаючи його втілення, у демократичних народів ніколи не набувають такої сили й такого поширення, як в аристократичному суспільстві.

В аристократичних націй у людей інколи буває такий стан, що тіло людини діє немовби саме по собі, а її душа поринає у найглибший спокій. У цих націй навіть простолюд нерідко буває наділений поетичним смаком, і душі таких людей часом підносяться в височінь, понад усією навколишньою дійсністю.

Навпаки, в демократичних суспільствах любов до матеріальних насолод, ідея про поліпшення життя, конкуренція, магія близького успіху відіграють роль тих стимулів, які, немов палиця погонича, підганяють кожну людину на обраному нею шляху, не дозволяючи й на мить від нього ухилитися. На це спрямовані майже всі сили людської душі. Уява не згасає повністю, але вона майже виключно підпорядковується меті: осягати корисне і відтворювати реальне.

Рівність не лише змушує людей відвертатися від зображення ідеального; вона також і зменшує кількість об'єктів, гідних ідеального втілення.

Аристократія, утримуючи суспільство в непорушному стані, сприяє незмінності та довговічності позитивних віровчень, як і стабільності політичних інститутів.

Вона не тільки накидає людському духові релігійні уявлення, а й виявляє схильність приймати саме таке, а не якесь інше віровчення. Народ, над яким панує аристократія, завжди прагнутиме мати могутніх посередників поміж Богом та людиною.

Можна навіть твердити, що з цього погляду аристократія виявляє себе як лад, сприятливий до поезії. Коли всесвіт заселено надприродними істотами, що їх не сприймають людські чуття, але осягає дух людини, уява відчуває себе вільною, і поети, знаходячи безліч різних сюжетів і тем, гідних втілення, мають і величезну аудиторію, що з інтересом споглядає їхні видива.

За віків демократії, навпаки, буває так, що релігійні вірування людей стають такими ж мінливими, як і правові норми. Тоді сумнів повертає уяву поетів на землю і замикає їх у зримому і реальному світі.

Навіть тоді, коли рівність не захитує підвалин релігійних віровчень, вона їх

спрощує; вона відвертає людську увагу від другорядних чинників, аби спрямувати її до верховного Творця.

Аристократія природно провадить людський дух до споглядання минувшини, затримуючи його там. Навпаки, демократія пробуджує в людях щось подібне до інстинктивної відрази стосовно давнини. В такому розумінні аристократія набагато прихильніша до поезії: адже речі видаються величнішими й більш таємничими в міру їхнього віддалення від нас; і, завдяки цьому подвійному зв'язку, вони починають більше надаватися для втілення ідеального начала.

Позбавивши поезію минувшини, рівність забирає у неї і частку теперішнього.

У аристократичних народів існує певна кількість привілейованих осіб, чиє існування, сказати б, лежить поза і понад звичайними людськими долями; влада, багатство, слава, розум, витонченість і вишуканість в усьому — здається, всім цим вони наділені від природи. Людська юрба ніколи не бачить їх із близької відстані і не має можливості детально їх роздивитися; таких людей неважко зобразити засобами поетичної творчості.

З іншого боку, в надрах цих самих народів існують цілі верстви неосвічених, знедолених і поневолених людей; і ці останні, завдяки своїй надмірній грубості та своїй убогості, анітрохи не менше від людей витончених і сповнених шляхетної величі, так само багато дають поезії. Більше того, різні верстви, що з них складається аристократична нація, дуже віддалені одна від одної і мало спілкуються між собою; тому уява, змальовуючи їх, завжди може щось додати або щось відняти порівняно з реальною дійсністю.

У демократичних суспільствах, де всі люди більш або менш подібні між собою, а окрема особистість мало що значить, кожен, хто розглядає себе, водночас бачить і всіх інших людей. Отже, поети, що живуть за віків демократії, як правило, не можуть зробити якусь конкретну людину основною темою своїх творів; адже об'єкт, котрий не несе в собі нічого видатного і виразно проглядається з усіх боків, ніколи не відповідатиме поетичному ідеалові.

Таким чином, рівність, яка запановує на землі, висушує переважну більшість стародавніх джерел поезії.

Спробуймо ж показати, як вона відкриває нові джерела.

Коли сумнів спустошив небеса і коли поступ рівності зумовив зменшення кожної людини до всім нам відомих пропорцій, поети, ще не уявляючи, що́ вони можуть поставити на місце тих великих тем, які відійшли в небуття разом з аристократією, стали звертати зір до неживої природи. Втративши з поля зору героїв та богів, вони спочатку взялися до зображення річок і гір.

Це призвело до появи в минулому столітті поезії, що її найчастіше називають описовою.

Дехто гадає, що таке прикрашене змалювання неживих речей матеріального світу, неодмінних прикмет земного падолу, якраз і є справжньою поезією демократичних часів; проте я вважаю, що це не так. Гадаю, що така поезія — явище перехідної епохи.

Я переконаний, що врешті-решт демократія змусить уяву відвернутися від усього, що є для людини зовнішнім, аби вона могла зосередитись на самій людині.

Демократичні народи можуть якусь мить тішитися спогляданням природи, проте по-справжньому їх захоплює лише погляд на себе самих. Лише в цьому вони знаходять природні джерела поезії, і є всі підстави гадати, що всі ті поети, які не захочуть черпати з цих джерел, втратять усю свою владу над душами тих, кого вони хотіли зачарувати, і зрештою побачать навколо себе лише незворушних свідків своїх захоплень.

Я вже згадував, що ідеї прогресу та безмежної здатності людського роду до самовдосконалення притаманні вікам демократії.

Демократичні народи не дуже цікавляться тим, що відійшло, але вони радо мріють про майбутнє, і з цього погляду їхня уява не знає меж; вона без кінця розростається, опановуючи нові обшири.

Це відкриває перед поетами якнайширше поле діяльності і дає їм можливість відступати на потрібну відстань від предмета свого зображення. Демократія, що закриває для поезії минуле, відслоняє перед нею майбутнє.

Оскільки всі громадяни, з яких складається демократичне суспільство, більш-менш рівні між собою і схожі одне на одного, поезія не може виявляти особливої прихильності й уваги до когось одного з-поміж них; проте сама нація готова постати перед її пензлем. Подібність усіх індивідуумів між собою, яка перешкоджає кожному з них окремо стати предметом поетичного зображення, дає можливість поетам піднестися до узагальнення їх в один образ і, нарешті, розглядати народ у цілому. Демократичні нації набагато ясніше, ніж усі інші, уявляють свій власний образ, і цей величний образ чудово надається до втілення ідеального начала.

Я легко погоджуся з твердженням, що американці не мають своїх поетів; проте я не згодний з тим, що вони не мають поетичних ідей.

У Європі багато розмірковують про пустельні обшири Америки; проте американці про них зовсім не думають. Дива неолюдненої природи лишають їх байдужими, і вони, сказати б, помічають усю красу навколишніх лісів лише тоді, коли ті починають падати під ударами їхніх сокир. Їхні очі вбачають зовсім інші видива. Американський народ бачить себе в походах крізь ці пустелі, за роботою — за осушуванням боліт, зміною річкових русел, заселенням безлюдних обширів, підкоренням природи. Цей чудовий образ власного буття не лише час від часу зринає в уяві американців; можна сказати, що він постає у свідомості кожного з них, супроводжуючи кожного американця у його великих та малих справах.

Важко уявити собі щось мізерніше, безбарвніше й жалюгідніше, щось антипоетичніше, аніж життя людини у Сполучених Штатах; проте серед думок, які керують її життям, завжди присутня одна сповнена поезією ідея; вона — наче прихований нерв, який надає сили цілій істоті.

За віків панування аристократії кожен народ, як і кожна окрема людина, має схильність до неквапливого й замкненого способу життя.

За віків демократії гранична рухливість людських мас і вся множина їхніх нетерплячих бажань примушують їх безперервно змінювати місце свого проживання, і таким чином мешканці різних країн змішуються між собою, зустрічаються, вислуховують і наслідують одне одного. Таким чином, зближуються і уподібнюються одне до одного не лише представники однієї й тієї ж нації: асимілюються й самі нації, в сукупності своїй являючи зорові не що інше, як картину широкої демократії, де кожен громадянин — це окремий народ. Так у світлі дня вперше постає великий образ людського роду.

Все те, що пов'язане з існуванням людського роду як цілості, з його поневіряннями, з його майбутнім, стає невичерпною золотою жилою для поезії.

Поети, що жили за віків аристократії, створили чудові картини, темою яких були певні події з життя якогось народу або ж якоїсь окремої особистості; проте ніхто з-поміж цих поетів не наважився включити в свої картини зображення долі всього людського роду. Однак поети, які живуть за віків демократії, можуть взятися за таку тему.

Саме в той час, коли кожна людина, зводячи свій зір понад межі своєї країни, починає, нарешті, відкривати для себе людство, Бог дедалі більше відкриває себе людському духові в усій своїй повній та абсолютній величі.

Якщо за віків демократії віра в позитивні релігійні догмати нерідко захитується, а переконаність в існуванні сил, що відіграють посередницьку роль між Творцем та людьми, хоч би як цих посередників називали, затьмарюється сумнівом, то люди в такому разі схиляються до сприйняття набагато ширшої ідеї Божества як такого, чий вплив на людські справи постає в новому, яскравішому світлі.

Розглядаючи людський рід як щось єдине ціле, вони легко доходять розуміння, що одне й те саме накреслення скеровує його долю, і усвідомлюють думку про те, що в діях кожного індивідуума простежуються сліди того загального і незмінного плану, згідно з яким Творець правує людським родом.

Сказане також може розглядатися, як щедре джерело поезії, що відкрилося за наших віків.

Поети, що живуть у демократичному суспільстві, завжди видаватимуться посередніми й холодними, якщо намагатимуться надавати богам, демонам або ангелам тілесних форм і спробують змусити їх зійти з неба, щоб відвоювати собі землю.

Та якщо вони схочуть пов'язати зображувані ними визначні події із загальними Божими накресленнями стосовно всесвіту і, не зображуючи руки верховного Володаря, спробують осягнути його думки, їх будуть розуміти і ними будуть захоплюватись, тому що уява їхніх сучасників іде тим самим шляхом.

Так само можна передбачити, що поети, які живуть за віків демократії, частіше втілюватимуть пристрасті та ідеї, аніж людей з їхніми діяннями.

Мова, вбрання і щоденна поведінка людей у демократичному суспільстві суперечать ідеальним уявленням. Ці речі не є поетичними за своєю природою, і зробити їх такими неможливо, тому що їх надто добре знають усі ті, до кого звертаються поети. Це змушує останніх постійно зазирати у глибінь дійсності, даної їхнім відчуттям, аби доступитися до самої суті. Адже не існує нічого придатнішого для втілення ідеального начала, аніж людина, з усіма осягненими глибинами її нематеріальної природи.

Я не відчуваю потреби охоплювати своїм зором небо й землю, аби знайти чудовий об'єкт, сповнений суперечностями, контрастом поміж величчю та безмежною малістю, поміж темними глибинами та дивною ясністю, здатний викликати водночас почуття благоговіння, захвату, зневаги, жаху. Мені досить лише замислитися про себе самого: людина виходить із небуття, перетинає якийсь часовий проміжок і зникає назавжди в лоні Божому. Її видно лише якусь мить, коли вона блукає на межі двох безодень, куди їй судилося впасти.

Якби людина нічого про себе не знала, в ній не було б нічого поетичного; адже неможливо зобразити те, про що не маєш жодного поняття. Якби ж вона ясно усвідомлювала свою сутність, її уява лишалася б бездіяльною, не здатна нічого додати до поетичної картини. Проте людина досить відкрита для того, щоб дещо розуміти в собі самій, і разом з тим досить складна для того, щоб усе інше було повите непроникною темрявою, що в неї вона без кінця занурюється, марно намагаючись остаточно опанувати власне самопізнання.

Отже, не слід очікувати, що поезія демократичних народів буде жити легендами, що вона буде живитися традиціями та відлуннями античності, що вона знову спробує заселити всесвіт надприродними істотами, в чиє існування ні читачі, ані самі поети вже не вірять, або що вона почне знову втілювати позбавлені всякого життя алегорії чеснот і пороків, які легко можна побачити у їхній власній подобі. Всіх цих багатств поезія демократичних часів позбавлена; проте в неї лишається людина, і цього їй задосить. Людські долі, сама людина, вихоплена зі свого часу та свого краю і поставлена сам на сам із природою та Богом, з усіма її пристрастями, сумнівами, нечуваними здобутками та незбаг-

ненними поразками, стануть для цих народів головним і мало не єдиним предметом поетичного втілення; і що це саме так, а не інакше, можна переконатися, якщо розглянути твори найбільших поетів, котрі з'явилися відтоді, як світ остаточно повернувся обличчям до демократії.

Письменники, які за наших днів так чудово відтворили риси Чайльд Гарольда, Рене і Жослена, не мали на меті зобразити життя якоїсь конкретної людини; вони хотіли висвітлити й подати великим планом деякі все ще потайні закутки людського серця.

Ось вони, поеми демократії.

Таким чином, рівність не усуває всіх предметів поезії; вона зменшує їхню кількість, при цьому збільшуючи їхній обсяг.

Розділ XVIII

ЧОМУ АМЕРИКАНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ТА ОРАТОРИ ЧАСТО ВІДЗНАЧАЮТЬСЯ БУНДЮЧНІСТЮ

Я часто помічав, що американці, які звичайно провадять ділові розмови сухуватою та зрозумілою мовою, позбавленою будь-яких оздоб, мовою, чия гранична простота нерідко межує з вульгарністю, раптом стають пишномовними, щойно захочуть вдатися до поетичного стилю. Тоді вся їхня мова, від початку до кінця, стає бундючною, і коли чуєш, як вони сиплють образними виразами з будь-якої нагоди, починає здаватися, що вони в житті своєму ні разу не висловилися просто.

У англійців ця вада також трапляється, але набагато рідше.

Причину цього можна назвати без великих труднощів.

У демократичних суспільствах кожен громадянин звичайно розмірковує про щось дуже неістотне й незначне, тобто про себе самого. Якщо ж він, підвівши очі, роздивляється навколо, він не бачить нічого, крім величезного образу суспільства або ж іще грандіознішої подоби — всього роду людського. Тут існують або лише дуже конкретні й дуже ясні ідеї, або ж якнайзагальніші та хисткі уявлення; поміж ними лежить порожній простір.

Коли ж він змушений відволіктися від думок про себе самого, він, як правило, чекає, що його увазі буде явлено якийсь надзвичайний предмет, і лише завдяки цьому він погоджується на мить відірватися від безлічі своїх дріб'язкових клопотів, джерела тривог і радощів його життя.

Як мені здається, це пояснює, чому люди, які живуть за часів демократії і в цілому заклопотані такими незначними справами, вимагають від своїх поетів таких широких задумів і таких масштабних полотен.

Письменники ж, зі свого боку, радо йдуть назустріч цим інстинктам, що ними вони, втім, так само наділені: вони невпинно роздмухують свою уяву, поширюючи її понад усяку міру, і, досягнувши таким чином гігантизму своїх творчих побудов, при цьому нерідко зрікаються правдивої величі.

Вони сподіваються таким чином одразу ж привернути до себе погляди юрби і легко їх втримати; нерідко це їм справді вдається, адже юрба, яка шукає в поезії лише грандіозних тем і задумів, не має ні часу, аби точно вивірити пропорції запропонованих їй творів, ні досить розвиненого смаку, аби легко розпізнати їхні внутрішні невідповідності. Автор і публіка навзаєм шкодять смакам одне одного.

Втім, ми вже бачили, що джерела поезії у демократичних народів прекрасні, але аж ніяк не повноводі. Невдовзі вони мають вичерпатися. Не знаходячи більше в реальній та правдивій дійсності матеріалу, необхідного для втілення ідеальних начал, поети повністю відходять від неї і плодять потвор.

Я не боюся того, що поезія демократичних народів виявиться надто несмілива або ж приземленою. Я радше побоююся, що, навпаки, вона може щомиті зринати в захмарні обшири, тим самим остаточно перетворившись на мистецтво змалювання зовсім уже уявних країв. Підозрюю також, що витвори поетів демократичних часів, сповнені велетенськими й мало пов'язаними між собою образами, перевантажені описами, химерними композиціями та фантастичними істотами, що їх породила уява авторів, зрештою змусять читачів час від часу жалкувати за реальним світом.

ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ТЕАТРУ ДЕМОКРАТИЧНИХ НАРОДІВ

Коли революція, що повністю змінила суспільний та політичний устрій демократичного народу, починає давати про себе знати в літературі, її вплив починає позначатися передусім у театрі, і саме тут вона постійно зберігає свою зриму присутність.

Глядач певною мірою почуває себе захопленим зненацька, переживаючи враження від драматичного твору. Він не має часу ані звернутися до глибин власної пам'яті, ані порадитися зі знавцями; йому й на думку не спадає чинити спротив новим літературним умонастроям, які починають озиватися в його душі; він піддається їм, ще не встигнувши їх усвідомити.

Автори поспішають з'ясувати для себе, в який бік непомітно починають схилятися смаки публіки. В цей самий бік вони розвертають і власні твори; театральні п'єси, спершу виразивши близькість революції в літературі, невдовзі вочевидь здійснюють її у театрі. Якщо ви хочете заздалегідь скласти собі уявлення про літературу якого-небудь народу, що здійснив поворот до демократії, вивчайте його театр.

Втім, навіть у аристократичних націй драматургія належить до найдемократичніших жанрів літератури. Жоден інший з різновидів літератури не дає стільки втіхи юрбі, як це буває зі сценічним дійством. Для його сприймання не треба ні якоїсь підготовки, ні особливих знань. Драматичні твори захоплюють вас одразу, без огляду на ваші заняття чи вашу непідготовленість. Коли ще майже неотесана любов до духовних насолод починає опановувати ту або іншу громадську верству, вона одразу ж веде її представників до театру. Театри аристократичних націй завжди були виповнені глядачами, які аж ніяк не належали до аристократії. Лише в театрі представники вищих суспільних верств сиділи впереміш із вихідцями з середніх та нижчих класів, і якщо перші не завжди погоджувалися з думкою цих останніх, вони принаймні спокійно ставилися до того, що цю думку було виражено в їхній присутності. Саме в театрі ерудованим та літературно освіченим людям було найважче досягти панування власних смаків над народними, та й самим не підпасти під вплив неосвічених глядачів. Думка партеру часто диктувала ложам свої закони.

Якщо аристократії важко зберегти театр і не дати народові його заполонити, легко зрозуміти, що народ стане в ньому повним господарем, коли демократичні принципи будуть визначальними для законів і звичаїв, коли різні суспільні верстви перемішаються між собою, коли зменшаться відмінності між освіченістю та неуцтвом, між багатством та злиденністю і коли вищі верстви разом зі своїми спадковими статками втратять і свою владу, і свої традиції, і своє дозвілля.

Смаки та природні нахили демократичних народів у літературній царині, таким чином, найперший свій прояв дістають у театрі, і легко передбачити, що вони в нього нестримно увірвуться. У письменстві аристократичні літературні норми будуть змінюватися поступово, крок за кроком, сказати б, у легальних рамках. У театрі, навпаки, їх буде скасовано шляхом бунту.

Театр наочно демонструє більшість чеснот і мало не всі пороки, притаманні демократичним літературам.

Демократичні народи без особливої поваги ставляться до ерудиції і не дуже цікавляться тим, що колись відбувалося у Стародавньому Римі та Афінах; вони воліють, щоб ішлося про них самих, і вимагають, аби перед ними поставали картини сучасності.

Отож коли на сцені часто втілюються античні герої та звичаї, а також коли драматурги зберігають вірність античним традиціям, вже цього самого досить, аби зробити висновок, що демократичні верстви все ще не запанували в театрі.

Расін у своїй передмові до «Британіка» скромно просить вибачення за те, що ввів Юнію в коло весталок, тоді як, на думку Авла Геллія, за його словами, «туди не приймали нікого, хто мав менше шести і більше десяти років». Є всі підстави гадати, що автор не став би собі закидати таку провину або захищатися від звинувачень, якби жив за наших днів.

Подібні факти відбивають не лише стан літератури в ті часи, але й стан самого суспільства. Демократичний театр не доводить того, що нація є демократичною, оскільки, як ми вже бачили, навіть у суспільствах із аристократичним устроєм демократичні смаки можуть справляти свій вплив на сцену; проте тоді, коли аристократичний дух неподільно панує на сцені, це однозначно свідчить про те, що суспільство є повністю аристократичним, і можна сміливо зробити висновок, що той самий освічений клас, який диктує авторам свої закони, керує громадянами і провадить державні справи.

Рідко буває так, щоб вишукані смаки та шляхетні настрої аристократії, законодавиці театральних норм, не спонукали її провадити, сказати б, відбір якостей людської природи. Передусім аристократію цікавлять певні суспільні обставини, і вона радо споглядає їхнє сценічне втілення; ті або інші чесноти і навіть окремі пороки, на її думку, заслуговують особливої уваги та художнього відтворення; вона прихильно приймає їх зображення, разом з тим вимагаючи забрати з-перед своїх очей усі інші. В театрі, як і поза ним, аристократія воліла б знатися лише з високим панством, а якщо й перейматися чиїмсь горем, то горем королівським. Те саме стосується й стилю. Аристократія радо диктує драматичним авторам цілком визначені манери й норми мовлення; вона прагне, щоб усе витримувалося в єдиному запропонованому нею стилі.

Театр внаслідок цього нерідко зображує лише одну зі сторін людської природи, а інколи навіть наділяє людину рисами, які зовсім не властиві людській природі; театр підноситься високо над нею і втрачає з нею зв'язок.

У демократичних суспільствах, навпаки, глядачі не мають подібних переваг і рідко виявляють описані антипатії; вони полюбляють споглядати на сцені таку ж безладну суміш обставин, почуттів і думок, яку бачать у житті; театр стає більш захоплючим, вульгарнішим і правдоподібнішим.

Однак ті, що пишуть для театру в демократичному суспільстві, також втрачають зв'язок із людською природою, хоч і в інакший спосіб, аніж їхні попередники. Охоплені бажанням детально відтворити щонайменші подробиці поточного моменту і конкретні особливості зримої подоби тих чи інших людей, вони забувають про потребу відтворити спільні риси, притаманні всьому людському роду.

Коли демократичні верстви запановують у театрі, вони надають авторам повну волю вибирати спосіб трактування теми, як і здійснювати вибір самого сюжету.

Оскільки любов до театру належить до найприродніших літературних устремлінь демократичних народів, кількість авторів і глядачів серед цих народів безперервно зростає, так само як і кількість театральних видовищ. Серед такої безлічі мистецьких явищ, що складається з таких розмаїтих та різнорідних елементів, поширених по стількох різних краях, навряд чи можуть існувати одні й ті самі правила й визнаватися одні й ті самі закони. Навряд чи можлива повна згода за такої великої кількості суддів, які, не маючи спільних точок дотику, виносять, кожен зокрема, свій власний вирок. Якщо демократія в цілому пробуджує сумніви щодо доцільності існування літературних правил та норм, то в те-

атрі вона їх повністю скасовує, не ставлячи на їхнє місце нічого, крім сваволі кожного автора та примх публіки в кожному окремому випадку.

Також у театрі особливо помітні ті особливості, що я їх вище вже в загальній формі згадував,— прикмети стилю та мистецької специфіки в літературах часів демократії. При читанні критичних праць, завдяки яким поставали драматичні твори доби Людовіка XIV, дивує передусім величезна повага публіки до правдоподібності зображуваного, а також те значення, якого вона надавала логіці характерів, бажаючи, щоб кожен персонаж перебував у повній згоді з самим собою і не робив нічого такого, чого не можна було б легко пояснити і зрозуміти. Так само дивує і вага, якої надавали тоді виборові мовних форм, і ті дріб'язкові закиди щодо вживання окремих слів, що їх робили авторам драматичних творів.

Може здатися, що люди епохи Людовіка XIV аж надто багато уваги приділяли тим подробицям, що їх легко роздивитися в кабінеті, але які стають зовсімтаки непомітними на сцені. Адже, врешті-решт, головне завдання драматичного твору реалізується в процесі його сценічної постановки, а найперша його заслуга визначається здатністю хвилювати людські серця. Це пояснюється тим, що глядачі тієї епохи були водночас і читачами цих творів, Вийшовши з вистави, вони чекали на автора у себе вдома, аби прийти до остаточної думки про даний драматичний твір.

У демократичних суспільствах люди дивляться спектаклі, але п'єс не читають. Більшість тих, що присутні на театральних виставах, шукають там не інтелектуальних насолод, а живих душевних переживань. Вони чекають, що їм покажуть не літературний твір, а театральне видовище, і якщо автор досить добре висловлює свої думки мовою даної країни, щоб його розуміли, і якщо герої викликають симпатію і збуджують цікавість, глядачі відчувають задоволення; нічого іншого не вимагаючи від художнього вимислу, вони одразу ж повертаються у реальний світ. Отже, стиль тут не відіграє вирішальної ролі, оскільки на сцені дотримання непорушних правил ще менш помітне.

Що ж до правдоподібності, то неможливо зберігати їй вірність, домагаючись при цьому новизни, несподіваності та динамічності твору. Отже, драматурги нею нехтують, і публіка їм це пробачає. Можна цілком розраховувати на те, що публіку не будуть особливо обходити й шляхи, що ними ви її ведете, якщо врешті-решт вона побачить те, що може її зворушити. Вона ніколи не закидатиме вам того, що, прагнучи її схвилювати, ви порушили ті або інші правила.

Коли американці йдуть до театру, вони досить виразно виявляють ті самі почуття, про які я щойно сказав. Але слід визнати, що поки що мало хто з них взагалі відвідує театральні вистави. Хоч глядачів та спектаклів у Сполучених Штатах упродовж останніх сорока років стало без порівняння більше, населення країни поки що ставиться до такого роду розваг вкрай стримано.

Це пояснюється наявністю особливих обставин, уже відомих читачеві, і тут досить декількох слів, аби йому про них нагадати.

Пуритани, які заснували американські республіки, були не просто супротивниками земних радощів; вони відчували особливий жах саме перед театром. Вони трактували його як огидне видовисько, і, поки їхнє світовідчування було цілковито панівним, драматичні вистави були у них абсолютно не відомі. Такі ось умонастрої перших батьків-засновників колонії лишили глибокі сліди в духовному житті їхніх нащадків.

Втім, і гранична розміреність звичаїв, і суворість життєвих правил у Сполучених Штатах досі мало сприяли розвиткові театрального мистецтва.

У країні, яка не стала свідком великих політичних катастроф, у країні, в якій любов завжди провадить прямим і легким шляхом до шлюбу, нема сюжетів для

драми. Люди, які шість днів на тиждень заробляють гроші, а по неділях моляться Богові, не можуть бути шанувальниками музи комедії.

Досить навести один-єдиний факт, аби показати, що театр у Сполучених Штатах не тішиться популярністю.

Американці, чиї закони гарантують повну або навіть і надмірну свободу слова, хоч би чого вона стосувалась, водночас піддають авторів драматичних творів своєрідній цензурі. Театральні вистави можуть відбуватися лише з дозволу адміністрації даної громади. Це наочно показує, що народи поводять себе так само, як і окремі особистості. Вони безжурно віддаються своїм головним пристрастям, а відтак дуже пильно остерігаються, щоб ні в чому не поступитися владі тих смаків, які в цілому їм не властиві.

Немає іншого різновиду літератури, що був би так тісно і різнобічно пов'язаний із реальним станом суспільства, аніж драматургія.

Театр однієї епохи ніколи не задовольняє глядачів епохи наступної, якщо вони розділені великою революцією, котра змінила звичаї та закони.

Ми ще досі вивчаємо твори великих письменників іншого століття. Але ніхто не дивиться п'єс, написаних для іншої публіки. Драматурги минулих часів живуть лише у книжках.

Традиційний смак окремих людей, марнославство, мода, творчий дар актора можуть на певний час підтримати або відновити аристократичний театр у надрах демократичного суспільства; проте невдовзі він усе одно розвалиться сам по собі. Його вже не поборюють: до нього просто не ходять.

Розділ XX

ПРО ДЕЯКІ СПЕЦИФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ПРИТАМАННІ ІСТОРИКАМ ДЕМОКРАТИЧНИХ ВІКІВ

Історики, які пишуть за віків аристократичного правління, звичайно узалежнюють усі події від особистої волі та бажань певних людей і радо пояснюють початок найбільших революцій збігом найдрібніших випадкових обставин. Вони проникливо з'ясовують другорядні причини подібних явищ, не помічаючи при цьому причин найважливіших.

Навпаки, історики, що живуть за віків демократії, виявляють цілком протилежні тенденції.

Більшість з-поміж них майже не надає ніякого значення впливу окремої особистості на долю роду людського в цілому, як і впливові громадян на долю свого народу. Замість цього всю множину найнезначніших конкретних фактів вони пояснюють дією загальних закономірностей. Обидві ці протилежні тенденції легко пояснити.

Коли історики, що живуть за віків аристократії, придивляються до того, що діється на сцені нашого світу, вони з самого початку помічають лише невелику кількість провідних акторів, які визначають хід усієї драми. Ці видатні персонажі, які виходять на перший план, привертають до себе й затримують їхні зори; історики, що прагнуть з'ясувати потаємні мотиви, які спонукають їх до відповідних дій або висловлювань, при цьому забувають про все інше.

Як наслідок спостереження за тим, як деякі з людей вершать важливі справи, у них з'являється перебільшене уявлення про силу окремої особистості, і вони природно схиляються до думки, що для пояснення руху людської юрби треба повернутися до конкретних дій якогось історичного діяча.

Коли ж, навпаки, всі громадяни незалежні одне від одного і кожен з них слабкий, не можна знайти нікого, хто міг би справляти досить потужний і, особливо, досить тривалий вплив на людські маси. З першого погляду здається, що індивідууми безсилі перед ними, і складається враження, ніби суспільство саме по собі йде вперед завдяки вільному та стихійному сприянню всіх людей, з кого воно складається.

Це природним чином змушує людський дух шукати якусь загальну причину, яка могла, діючи заразом на розум стількох людей, повернути їх водночас в один і той самий бік.

Я глибоко переконаний, що навіть у демократичних націй творчий дар, пороки або чесноти окремих особистостей сповільнюють або прискорюють природний розвиток народу; проте ці різновиди вторинних і випадкових причин виявляються безмежно розмаїтішими, складнішими, непомітнішими і разом з тим менш істотними, а як наслідок — важчими для виявлення та слідування їм за часів рівності порівняно з віками панування аристократії, коли можна було лише аналізувати дії однієї людини або окремих постатей на тлі загальних подій.

Історик швидко втомлюється від подібної праці; його розум губиться в цьому лабіринті, і, не маючи можливості прийти до ясного розуміння та простого пояснення індивідуальних впливів особистості, він починає їх заперечувати. Він воліє розповідати нам про віковічні особливості рас, про природні характеристики країн або про дух цивілізації. Це скорочує обсяг його праці, і при цьому за менших витрат він дає порівняно більше задоволення читачеві.

Пан де Лафайєт десь у своїх «Мемуарах» висловився так, що надмірна довіра до системи загальних причин — це найбільша розрада для громадських діячів посереднього гатунку. Я до цього додам, що це саме стосується й посередніх істориків. Вона завжди озброює їх низкою поважних аргументів, які дають їм можливість легко викрутитися в найскладніших для себе випадках, і, сприяючи їхній духовній розслабленості та ліні, створює враження їхньої поважної глибокодумності.

Що ж до мене, то я впевнений, що за будь-якої епохи якусь частину подій, які відбуваються в цьому світі, треба відносити до явищ загального порядку, а іншу частину слід пояснювати певними конкретними причинами. Ці дві групи причин існують завжди; різний буває тільки їхній взаємозв'язок. Причини загального характеру повніше, ніж обставини конкретні, пояснюють стан справ за віків демократії порівняно з періодами аристократичного правління. За часів аристократії бачимо протилежне: конкретні обставини та впливи відіграють істотнішу роль, а загальні причини значать менше, якщо, певна річ, ми не відносимо до загальних причин самого факту нерівності суспільного становища людей, яка дає можливість декому з них діяти всупереч природним прагненням усіх інших громадян.

Отже, історики, які намагаються відтворити те, що відбувається в демократичних суспільствах, не помиляються, надаючи великого значення загальним причинам і приділяючи велику увагу їх з'ясуванню; проте вони не мають рації, коли повністю заперечують роль діяльності окремих осіб лише тому, що її надто важко виявити і простежити.

Історики, що живуть за віків демократії, схильні пояснювати все, що відбувається, якоюсь усеохопною причиною; крім того, вони, як правило, прагнуть встановлювати взаємозв'язки між окремими фактами і вибудовувати з них ту або іншу систему.

За віків панування аристократії увага істориків постійно звернена до окремих особистостей, а взаємозв'язки між подіями вислизають від них, або, радше, вони не вірять у можливість існування таких взаємозв'язків. На їхню думку, нитка історії щомиті рветься з появою кожної нової особистості.

Навпаки, за віків демократії історик бачить не так акторів, як множину подій на історичній сцені, і він легко може встановити спадкові зв'язки між подіями та їхню впорядкованість.

Античне письменство, що лишило нам такі чудові взірці історичних праць, не витворило разом з тим жодної великої історичної системи, тоді як навіть найнезначніші сучасні літератури мають їх аж забагато. Судячи з усього, стародавні історики недостатньою мірою вдавалися до загальних теорій, що ними історики сучасні завжди готові зловживати.

Для тих, які пишуть за віків демократії, характерна ще одна, небезпечніша тенденція.

Коли сліди впливу дій окремих особистостей на нації губляться, нерідко буває так, що стає помітним рух світу, але не видно його рушійних сил. Оскільки стає надто важко встановити та проаналізувати причини, кожна з яких окремо впливає на волю кожного громадянина, але внаслідок їхньої сукупної дії врешті приходить у рух весь народ, з'являється думка, що цей рух є вимушеним і що людські спільноти, самі того не знаючи, скоряються вищій силі, яка над ними панує.

Навіть тоді, як доводиться вбачати в земному житті всеохопну причину, що керує індивідуальною волею кожної особистості, це ще не рятує людської свободи. Єдина причина, досить широка для того, щоб діяти водночас на мільйони людей, і досить потужна, щоб їх усіх скерувати в одному напрямі, легко уяв-

ляється непереборною силою; коли бачиш, як перед нею схиляються, стає легко повірити, що вона справді непереборна.

Отже, історики, які живуть за часів демократії, не лише відмовляють деяким громадянам у можливості впливати на долю народу, а й також заперечують здатність самих народів змінювати своє майбутнє, підкорюючи їх або непохитному фатуму, або такій собі сліпій неминучості. На їхню думку, кожна нація має свою неуникненну долю, зумовлену її географічним розташуванням, походженням, минувшиною, загальним характером, і цієї долі жодним чином не можна змінити. Вони уявляють людські покоління безпосередньо пов'язаними між собою, і, сходячи таким чином від століття і до століття, від одних невідворотних подій до інших, аж до сотворіння світу, вони витворюють величезний і тісний ланцюг, який зв'язує і обплутує людський рід.

Вони не вдовольняються демонстрацією того, як усе відбувалося; їх надзвичайно тішить їхня ж здатність переконувати в тому, що нічого іншого й не могло бути. Розглядаючи становище якої-небудь нації на певному етапі її історії, вони твердять, що шлях, яким вона пішла, був єдино можливий. Це легше, ніж з'ясовувати, як саме вона могла обрати кращу дорогу.

При читанні творів істориків, що жили за віків панування аристократії, і передусім істориків античних, виникає враження, що, аби стати володарем своєї долі і панувати над подібними до себе, людина має лише навчитися приборкувати власну природу. Коли ж читаємо твори сучасних істориків, напрошується висновок, що людина нічого не здатна вдіяти ні сама з собою, ні з тим, що діється навколо неї. Історики античних часів навчали мистецтва панування, тоді як історики сучасні навчають лише покори. У писаннях останніх автор нерідко виглядає визначною постаттю, проте людство завжди постає маленьким.

Якби ця фаталістична доктрина, така приваблива для тих, хто пише про історію за часів демократії, передаючись від істориків до читачів, таким чином опанувала всю масу громадян і заволоділа свідомістю публіки, можна передбачити, що вона невдовзі паралізувала б активність новітнього суспільства і перетворила б християн на турків.

До цього я додам, що подібна доктрина особливо небезпечна для нашої епохи: адже сучасники й без того занадто схильні піддавати сумніву реальність свободи волі, тому що кожен з них відчуває власну слабкість, яка зусібіч його обмежує; проте вони все ще визнають силу і незалежність людей, об'єднаних у певний суспільний організм. Треба остерігатися того, щоб ця ідея не була затьмарена, адже йдеться про те, щоб піднести людські душі, а не остаточно їх стлумити.

Розділ XXI

ПРО ПАРЛАМЕНТСЬКЕ КРАСНОМОВСТВО У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Серед народів, у яких панує аристократія, всі люди пов'язані між собою і залежать одне від одного; між усіма ними існує ієрархічний зв'язок, за допомогою якого кожного можна утримувати на його місці, а все суспільство — у покорі. Щось подібне завжди можна помітити в політичних структурах цих народів. Партії тут природно вибудовуються під проводом певних лідерів, що їм вони підкоряються, керуючись своєрідним інстинктом, який є лише наслідком звичок, набутих деінде. До своїх невеличких угруповань вони переносять уявлення, притаманні суспільству в цілому.

У країнах демократичних часто буває так, що значна кількість громадян вирушає в одному й тому самому напрямку; але при цьому кожен з них прямує, або думає, що прямує своїм власним шляхом. Звикнувши узгоджувати свої дії лише з власними внутрішніми спонуками, він не має жодного бажання одержувати приписи від будь-кого іншого. Цей нахил і цю звичку до незалежності громадяни зберігають і під час засідань у національних зборах. Якщо вони й погоджуються об'єднатися з іншими людьми заради осягнення спільної мети, кожен з них волів би принаймні лишитися вільним у виборі способу особистої участі у спільній справі.

Саме тому в демократичних країнах партії з такою непримиренністю ставляться до спроб керувати ними і виказують згоду підкорятися лише за умов найбільшої небезпеки. І навіть за обставин, коли влада лідерів зміцнюється настільки, що вони можуть змушувати людей діяти і говорити в належний спосіб, вона майже ніколи не буває достатньою, щоб примусити їх мовчати.

Серед народів, у яких панує аристократія, учасники політичних зборів належать до тієї ж таки аристократії. Кожен з них і сам по собі має власне високе й стабільне становище, і його місце в політичних структурах нерідко є для нього менш важливим, аніж та роль, яку він сам по собі відіграє в країні. Це втішає його в тому разі, коли він не бере участі в обговоренні державних справ, і охолоджує його запал, змушуючи знаходити якусь помірковану позицію.

В Америці ж звичайно буває так, що суспільна вага депутата визначається лише його становищем у законодавчій асамблеї. Тому його постійно мучить необхідність набувати нової політичної ваги, і він відчуває невтримне бажання щомиті висловлювати свої думки.

До цього його спонукає не лише власне марнославство, а й вимоги виборців та постійна потреба запобігати перед ними.

Серед народів, у яких панує аристократія, депутат законодавчих зборів рідко відчуває пряму залежність від виборців; часом він є для них самих необхідним представником; інколи й самі виборці перебувають у безпосередній залежності від нього, і якщо вони відмовляють йому у своїй довірі, він легко може бути обраний в якомусь іншому місці; або ж, відмовившись від громадської діяльності, він може усамітнитись, присвятивши свої дні дозвіллю, яке ще зберігає свій чар.

У такій демократичній країні, як Сполучені Штати, довіра виборців до депутата майже ніколи не буває постійною. Хоч би який нечисленний був корпус виборців, природна нестабільність демократичного суспільства призводить до безперервних змін у ньому. Отже, за довіру людей треба боротися щодня. Депутат ніколи не може бути впевнений у своїх виборцях; якщо ж вони зневірюються в ньому, він одразу ж лишається без будь-якої підтримки; адже його ста-

новище в суспільстві, як правило, не досить високе, щоб його могли добре знати люди, які не входять до найближчого його оточення; оскільки ж громадяни живуть за умов повної незалежності, він не може сподіватися на те, що його друзі або навіть уряд спроможуться легко нав'язати його кандидатуру виборцям якого-небудь округу, де його зовсім не знають. Отже, всі витоки його політичної майбутності лежать у межах саме того виборчого округу, представником якого він є; саме з цього клаптика землі він має вийти, що піднестися до висот, які дадуть йому право керувати цілим народом і впливати на долю світу.

Таким чином, природним є те, що в демократичних країнах члени виборчих політичних інститутів думають більше про своїх виборців, аніж про свої партії, тоді, як у суспільствах аристократичних їх більше цікавлять власні партії, аніж інтереси виборців.

А проте не завжди те, що вони мусять виголошувати, аби сподобатися своїм виборцям, обов'язково збігається з тим, що їм належало б робити відповідно до їхніх справжніх політичних переконань.

Загальні інтереси партії, до якої належить той або інший депутат, часто вимагають від нього мовчання, коли йдеться про серйозні питання, щодо яких він не має компетентної думки; вимагають від нього небагатослівної поміркованості, коли йдеться про питання малоістотні, які перешкоджають вирішенню поважніших проблем; нарешті, і це буває найчастіше, вимагають від нього повного мовчання. Утримуватися від промов — ось найбільша послуга суспільним інтересам, якої можна очікувати від посереднього балакуна.

Проте зовсім іншого чекають від нього виборці.

Населення того або іншого округу доручає громадянинові брати участь у керівництві державою, тому воно якнайвищої думки про його заслуги. Оскільки ж люди видаються тим більшими за своїм масштабом, чим мізернішим є їхнє оточення, існують усі підстави гадати, що думка виборців про свого обранця буде тим вища, чим рідше серед них траплятимуться талановиті люди, Отже, нерідко виникатиме така ситуація, що виборці покладатимуть на свого депутата тим більші сподівання, чим менше насправді від нього можна очікувати; і, хоч би який він був нездалий, обов'язково вимагатимуть від нього надзвичайних зусиль, що відповідали б статусові, якого вони йому надали.

Виборці бачать у своєму представникові не лише державного законодавця, а й природного захисника інтересів округу в законодавчому органі; вони навіть схильні розглядати його як довірену особу кожного з тих, хто його обрав, і тішать себе надією, що він з рівним запалом обстоюватиме і їхні власні інтереси, і інтереси всієї країни.

Внаслідок цього виборці заздалегідь впевнені, що депутат, якого вони обрали, буде непересічним оратором; що він намагатиметься промовляти якнайчастіше, а в тих випадках, коли йому доведеться утримуватись від виступів, він буде прагнути, принаймні у нечисленних своїх промовах, дати аналіз усіх найважливіших державних справ і водночас стисло викласти всі порівняно неістотні питання, що постають внаслідок їхніх власних скарг; таким чином, не маючи змоги часто спілкуватися зі своїми виборцями, він користатиметься з кожної нагоди, щоб показати, на що він здатний, і, замість нескінченних словесних вправ, час від часу лаконічно висловлюватиме людям найголовніше: це буде щось на кшталт блискучих і по-своєму завершених резюме думок його довірених осіб та його власних висновків. Лише за таких умов вони обіцяють голосувати за нього наступного разу.

Це призводить до розпачу чесних людей, які, усвідомлюючи свою посередність і поміркованість, не стали б самі виставляти себе на перший план. Депутат, який зазнає дії таких ось спонук, бере слово, тим самим засмучує своїх

друзів, і, необачно увірвавшись у товариство найуславленіших красномовців, заплутує дискусію і втомлює учасників зборів.

Отже, всі закони, які закріплюють залежність обраної особи від виборців, вносять зміни не лише у поведінку законодавців, як це вже було показано вище, а й у сам характер їхнього мовлення. Вони заразом впливають і на сам хід справ, і на спосіб їх обговорення.

Навряд чи існує такий конгресмен, який погодився б повернутися в рідний край, не виголосивши перед тим хоча б однієї промови, і який дозволив би перервати свою промову раніше, ніж висловить у ній усе, що тільки можна сказати заради блага всіх двадцяти чотирьох штатів, з яких складається держава американців, а надто ж заради блага округу, що його він представляє. Таким чином, він виносить на суд своїх слухачів, сам того до кінця не усвідомлюючи, і тому досить плутано, деякі з великих найзагальніших істин, а також дещо з дрібних окремих фактів, що їх йому не так просто виявити та доступно викласти. Отже, часто буває так, що дискусія, яка розгортається на цих високих зборах, стає неясною та заплутаною, і здається, що вона не прямує, а ледве тягнеться до поставленої мети.

Щось аналогічне, гадаю, завжди має відбуватися під час громадських зборів у демократичних суспільствах.

Щасливі обставини у поєднанні з добрими законами могли б сприяти залученню до законодавчих органів демократичного народу людей із набагато видатнішими якостями, аніж ті, кого американці посилають до конгресу; проте ніколи не буде жодної можливості перешкодити пересічним особистостям, які там опиняться, виставляти себе напоказ де треба й де не треба.

Це зло видається мені, по суті, неминучим, тому що залежить воно не лише від регламенту засідань, а й від складу законодавчого органу, і навіть від конституції країни.

Самі мешканці Сполучених Штатів, здається, саме з такої точки зору дивляться на це питання, і їхній тривалий досвід парламентаризму засвідчено тим, що, не перериваючи нездалих промов, вони воліють мужньо їх вислуховувати. Вони миряться з ними, як зі злом, що його саме життя змушує визнати неминучим.

Ми показали вади, притаманні політичним дискусіям у демократичному суспільстві; розгляньмо ж тепер їхні переваги.

Те, що відбувалося впродовж ста п'ятдесяти років в англійському парламенті, ніколи не мало скільки-небудь значного розголосу за межами цієї країни; ідеї та почуття, що їх висловлювали оратори, не викликали великих симпатій навіть у народів, які живуть зовсім поруч із великим театром британських свобод, тоді як, навпаки, вже найперші дебати, які відбулися в крихітних асамблеях північноамериканських колоній в епоху революції, глибоко схвилювали Європу.

Це було зумовлено не лише сукупністю конкретних та чисто випадкових обставин, але й причинами загального характеру і довготривалої дії.

Я не бачу нічого досконалішого і нічого потужнішого, аніж виступ великого оратора, який обговорює найістотніші питання на засіданні демократичної асамблеї. Оскільки жодна певна верства ніколи не буває тут репрезентована людьми, покликаними обстоювати її інтереси, промова завжди буває звернена до всієї нації і виголошується від імені всієї нації. Це надає величі думці оратора і робить піднесеною його мову.

Оскільки прецеденти тут втрачають свою силу, оскільки більше тут немає привілеїв, пов'язаних із певними видами власності, як нема більше й прав, закріплених за окремими суспільними станами чи окремими людьми, обгово-

рення будь-якого питання, що привертає до себе загальну уяву, неминуче повертається до різних загальних істин та уявлень, закорінених у самій людській природі. Внаслідок цього політичні дискусії серед демократичного народу, хоч би й стосувалися вони не дуже істотних проблем, набувають характеру всеохопності і тим самим привертають до себе увагу всього людського роду. Всі люди цікавляться такими дискусіями, тому що тут ідеться про людину, а люди скрізь і всюди однакові за своєю природою.

Навпаки, у найбільших аристократичних народів питання найзагальнішого характеру майже завжди обговорюються за допомогою певних конкретних аргументів, запозичених із практики даної епохи або ж похідних від прав якоїсь суспільної верстви; отже, вони становлять інтерес лише для цієї суспільної верстви або ж, щонайбільше, для народу, в чиїх надрах дана верства утворилась.

Саме внаслідок цієї причини, так само як і з огляду на велич французької нації та на прихильність до неї інших народів, що прислухаються до неї, наші політичні дискусії часом справляють на світ таке велике враження.

Наші оратори часто промовляють до всіх людей, навіть коли звертаються лише до громадян своєї країни.

ЧАСТИНА ДРУГА

ВПЛИВ ДЕМОКРАТІЇ НА ПОЧУТТЯ АМЕРИКАНЦІВ

Розділ I

ЧОМУ ДЕМОКРАТИЧНІ НАРОДИ ВІДЧУВАЮТЬ ПАЛКІШУ Й ТРИВКІШУ ЛЮБОВ ДО РІВНОСТІ, АНІЖ ДО СВОБОДИ

Навряд чи є необхідність зайвий раз нагадувати, що найперше з усіх пристрасних почуттів, породжених рівністю суспільних умов, це любов до цієї самої рівності. Отже, навряд чи варто дивуватися з того, що про неї я говоритиму раніше, ніж про все інше.

Всі помічають, що за наших часів, і особливо у Франції, це прагнення рівності дедалі більше заполоняє людські серця. Вже сотні разів говорилося про те, що наші сучасники виказують набагато палкішу та тривкішу любов до рівності, аніж до свободи; проте я не вважаю, що ми достатньою мірою зрозуміли причини цього факту. Я спробую їх з'ясувати.

Можна легко уявити ту крайню точку, в якій свобода і рівність дотикаються і суміщуються.

Спробуймо припустити, що всі громадяни беруть участь у керівництві державними справами і що кожен з них має рівне право на таку участь.

У цьому разі ніхто не буде відрізнятися від подібних до себе, як ніхто й не буде наділений тиранічною владою; люди будуть цілком вільні, тому що будуть повністю рівні; і вони будуть цілком рівні, тому що будуть повністю вільні. Саме цього ідеалу прагнуть демократичні народи.

Ось найповніша форма рівності, яка тільки й може запанувати на землі; проте існують тисячі інших форм, що, не відзначаючись такою ж досконалістю, аж ніяк не менш дорогі демократичним народам.

Рівність може бути встановлена у громадянському суспільстві, не бувши при цьому поширена на політичне життя. Людина може мати право тішитися одними й тими самими радощами життя, опановувати будь-які професії, мати будь-куди рівний доступ; одне слово, жити точнісінько так само, як живуть усі інші люди, і досягати багатства одними й тими ж засобами — без того, щоб усі брали рівну участь у державному врядуванні.

Певна рівність може навіть встановитися і в політичному житті, навіть за відсутності політичної свободи. Людина може бути рівною з усіма іншими людьми, за винятком лише одного володаря, який, повністю пануючи над усіма, з-поміж людського загалу обирає виконавців своєї влади.

Не становило б великої праці змалювати декілька інших гіпотетичних картин, у рамках яких значний ступінь рівності легко може поєднуватися з наявністю більш або менш вільних політичних інститутів або навіть інститутів, повністю позбавлених свободи.

Хоч люди й не можуть стати абсолютно рівними, не бувши при цьому повністю вільними, і хоч, відповідно до цього, рівність у граничному своєму виразі поєднується зі свободою, все ж існують усі підстави чітко розрізняти ці два поняття.

Прагнення людей до свободи і їхня схильність до рівності — це, по суті, різні речі, і я смію до цього додати, що у демократичних народів ці два почуття аж ніяк не рівні між собою за своїм значенням.

При уважному розгляді можна побачити, що кожне століття позначене якоюсь особливою і видатною подією, з котрою пов'язані й інші його прикмети; ця подія майже завжди дає початок якійсь фундаментальній ідеї або панівній пристрасті, яка врешті-решт притягає до себе і захоплює у свою течію всі почуття і всі ідеї. Так велика ріка у своєму плині вбирає в себе всі навколишні ручаї.

Свобода поставала перед людьми за різних часів і в різних формах; вона не пов'язана виключно з якимсь одним типом суспільного устрою і зустрічається не тільки в демократичних державах. Отже, вона не може розглядатися як визначальна риса демократичних віків.

Таким визначальним, основоположним явищем, характерним для цих віків, є рівність умов існування; панівною пристрастю, яка глибоко хвилює людей у такі часи, стає любов до цієї рівності.

Не питайте, які такі дивні чари вбачають народи демократичних століть у тому, щоб люди жили однаково, не питайте й про особливі причини, якими мало б пояснюватись їхнє незмінне прагнення саме до рівності з-поміж усіх інших благ, що їх надає суспільство: рівність формує найвизначальніші риси епохи, в яку вони живуть; цього одного досить, аби пояснити, чому саме рівності вони віддають перевагу.

Та незалежно від цієї причини існує й декілька інших спонук, що за всіх часів, як правило, будуть змушувати людей віддавати перевагу рівності, а не свободі.

Якщо який-небудь народ колись спромагався знищити або хоча б самохіть послабити панування рівності у своїй країні, він цього досягав лише внаслідок тривалих і болісних зусиль. Для цього йому було необхідно змінити свій суспільний устрій, скасувати свої закони, оновити свої уявлення, переглянути свої звичаї. Для того ж, щоб утратити політичну свободу, досить не триматися за неї надто міцно: вона легко вислизає з рук.

Таким чином, люди щосили тримаються рівності не лише тому, що вона їм дорога; вони глибоко віддані їй ще й тому, що вірять у вічність її тривання.

Що надмірна політична свобода здатна поставити під загрозу спокій, достаток і саме життя окремих громадян, це річ очевидна, мабуть, і для найбільш обмежених та легковажних людей. Навпаки, лише уважні та прозірливі спостерігачі помічають ті небезпеки, що ними загрожує нам рівність; до того ж звичайно вони намагаються не дуже на цьому наголошувати. Вони знають, що ті нещастя, яких вони побоюються, стануться ще не завтра, і тішать себе надією, що це справа наступних поколінь, отже, теперішнім людям нічого про це турбуватися. Зло, яке приносить свобода, часто проявляється негайно; всі його бачать і всі більш-менш виразно його відчувають. Навпаки, те зло, що його можуть принести крайні форми рівності, виявляє себе лише поступово; воно непомітно входить у плоть суспільного організму; його помічають лише зрідка, і в ту мить, коли його дія найбільш руйнівна, звичка робить його прояви невідчутними.

Те благо, що його приносить свобода, стає очевидним лише через тривалий час, і тому буває легко помилитися щодо причин, які його породили.

Переваги рівності, навпаки, відчуваються негайно, і щодня можна спостерігати, як вони випливають зі свого джерела.

Політична свобода час від часу дарує найвищу насолоду певній кількості громадян.

Рівність щодня вділяє кожній людині безліч маленьких радощів. Принади рівності відчутні щомиті, і вони всім досяжні; найшляхетніші серця не лишаються глухі до її чарів, але й найнизотніші душі тішаться її розкошами. Отже, пристрасть, що її пробуджує рівність, є водночас і потужною, і всеохопною.

Люди не можуть користуватися благами політичної свободи, не оплативши її певними жертвами, і вони здобувають її, лише докладаючи багато зусиль. Навпаки: радощі, даровані рівністю, приходять самі собою. Здається, їх породжують найнезначніші події приватного життя, і, щоб тішитися ними, людині досить просто жити.

Демократичні народи завжди любили й люблять рівність, проте існують певні історичні епохи, коли ця їхня пристрасть сягає меж нестями. Так буває тоді, коли стара суспільна ієрархія, якій давно загрожували небезпеки, остаточно руйнується внаслідок внутрішньої боротьби, і коли бар'єри, що роз'єднували громадян, нарешті падають. Тоді люди накидаються на рівність, як на здобич, і ставляться до неї, як до коштовного скарбу, що його хочуть у них викрасти. Пристрасть до рівності заполоняє всі закутки людського серця, вона його переповнює і оволодіває ним цілковито. Марна річ пояснювати людям, що, сліпо віддаючись отак одній-єдиній пристрасті, вони ставлять під загрозу найістотніші свої інтереси: вони не чують. Марна річ показувати їм, як свобода вислизає з їхніх рук у той час, як вони дивляться в інший бік: вони не бачать, або, точніше, в цілому всесвіті вони здатні вгледіти лиш один-єдиний предмет своїх пожадань.

Усе сказане тут стосується всіх демократичних націй. Усе, що буде сказано нижче, має стосунок лише до нас самих.

У більшості сучасних націй, і особливо у всіх народів Європейського континенту, прагнення до свободи й сама ідея свободи почали зароджуватись і розвиватись лише з тієї миті, коли умови існування людей почали вирівнюватись, як прямий наслідок цієї самої рівності. Саме абсолютні монархи найбільше попрацювали над тим, щоб вирівняти чини й звання своїх підданців. У цих народів рівність запанувала раніше від свободи; отже, рівність була вже явищем давнім, тоді як свобода ще була чимсь новим; рівність уже витворила притаманні їй уявлення, звичаї та закони, тоді як свобода вперше самотою вийшла на світло дня. Отож свобода існувала лише у вигляді думок і внутрішніх схильностей, тоді як рівність вже увійшла у глиб народних узвичаєнь та традицій, надавши особливого напрямку найнепомітнішим проявам життя. Чи треба дивуватися з того, що люди наших днів віддають перевагу саме рівності, а не свободі?

Я думаю, що демократичні народи відчувають природний потяг до свободи; покинуті на себе самих, вони шукають її, люблять її і болісно переживають її втрату. Проте рівність пробуджує в них пристрасть — палку, невситиму, непоборну і вічну; вони прагнуть рівності у свободі і, якщо не можуть її домогтися, жадають її навіть у рабстві. Вони перетерплять убогість, гноблення, варварство, але не терпітимуть аристократії.

Це справедливо для всіх часів, особливо ж для нашого. Будь-які люди та будь-яка влада, що спробувала б повстати супроти цієї нездоланної сили, будуть нею переможені і знищені. За наших днів свобода не може бути встановлена без її підтримки, і навіть деспотизм не здатний без неї запанувати.

ПРО ІНДИВІДУАЛІЗМ У ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ

Вище я показав, як саме за віків рівності кожна людина шукає власні вірування й переконання в собі самій; тепер я хочу показати, як у цей період вона спрямовує усі свої почуття лише на власну персону.

Індивідуалізм — це слово, що виникло не так давно задля вираження нової ідеї. Наші батьки знали тільки про егоїзм.

Егоїзм — це надмірна й пристрасна любов до себе самого; вона змушує людину до всього ставитися лише з погляду власних інтересів і віддавати перевагу собі з-поміж усіх інших людей.

Індивідуалізм — це почуття виважене й супокійне; воно спонукає кожного громадянина відокремити себе від безлічі подібних до себе й усамітнитися у своєму родинному та дружньому колі; створивши собі таким чином маленьке суспільство, людина радо зрікається турбот про суспільство в цілому.

Егоїзм — це породження сліпого інстинкту; індивідуалізм походить радше з помилкових суджень, аніж із уражених почуттів. Його джерело криється і в хибах розуму, і в ганджі серця.

Егоїзм висушує паростки всіх людських чеснот, тоді як індивідуалізм спершу вражає лише витоки чеснот суспільного характеру; проте в довшій перспективі він заторкує й нищить усі інші, врешті-решт обертаючись на егоїзм.

Егоїзм — це порок, старий як світ. Він рівною мірою притаманний будь-яким формам суспільного устрою.

Індивідуалізм — це породження демократичного суспільства, і існує загроза, що він буде ширитися з поступовим вирівнюванням умов людського існування.

У народів з аристократичним суспільним устроєм родини впродовж віків зберігають своє суспільне становище, часто навіть живучи в одному й тому самому місці. Внаслідок цього всі покоління немов співіснують одночасово. Людина в такому суспільстві майже завжди знає своїх предків і належно їх шанує; вона немов уже бачить перед собою своїх правнуків і думає про них з любов'ю. Вона радо виконує свої обов'язки і стосовно своїх пращурів, і стосовно нащадків, отже їй часто доводиться жертвувати особистими втіхами задля тих людських істот, кого вже нема або кого ще нема на світі.

Крім того, аристократичні суспільні інститути змушують кожну людину підтримувати досить тісні стосунки з деким з-поміж своїх співгромадян.

Оскільки серед народу, який має аристократичну форму правління, суспільні верстви стійкі і чітко відокремлені одна від одної, кожна така верства для того, хто до неї належить, є чимось на взір малої батьківщини, і це поняття часом зриміше й дорожче, аніж батьківщина велика.

Оскільки в аристократичних суспільствах кожна людина має строго визначене становище, причому одні люди перебувають на вищому, а інші на нижчому щаблі, кожен тут має когось, хто стоїть над ним і чиєї протекції він потребує, а також того, хто перебуває нижче і від кого він може вимагати сприяння.

Люди, які живуть за віків панування аристократії, внаслідок зазначених вище обставин майже завжди якнайтісніше пов'язані з подіями та людьми, які перебувають за межами їхнього окремо взятого життя, і тому вони нерідко мають схильність забувати про себе самих. Правдою є і те, що за цих самих віків найзагальніше поняття собі подібних лишається вкрай неясним, і люди аж ніяк не думають про те, щоб присвятити своє життя загальнолюдській справі; проте вони нерідко жертвують собою заради певних людей.

Навпаки, за віків демократії, коли обов'язки кожного індивідуума стосовно всього людського роду є набагато зрозумілішими, віддане служіння певній конкретній людині трапляється не так часто: зв'язки між людьми, що визначаються взаємною повагою та любов'ю, стають більш натягнені і дедалі слабшають.

У демократичних народів нові родини невпинно постають з небуття, інші ж без кінця в нього поринають, а всі ті, що лишаються, постійно зазнають великих змін; нитка часів щомиті рветься, і стираються сліди поколінь, які відійшли. Люди легко забувають тих, хто жив до них, і ніхто не думає про тих, хто з'явиться в майбутньому. Становлять якийсь інтерес тільки найближчі люди.

В міру того як кожна суспільна верства наближується до інших верств і змішується з ними, люди, що до цих верств належать, стають байдужими і немов чужими одне одному. Аристократичне суспільство витворило зі своїх громадян довгий ретязь, який пов'язує між собою всіх, від селянина до короля; демократія розбиває цей ретязь і кладе окремо кожну його ланку.

З вирівнюванням умов людського існування у суспільстві зустрічається дедалі більше людей, які, не маючи досить багатства чи влади, аби здійснювати істотний вплив на долю подібних до себе, проте, набули або зберегли достатній обсяг знань і статків, аби ні від кого не залежати. Ці люди нікому нічого не винні і, сказати б, нічого ні від кого не чекають; вони звикають розглядати себе відокремлено від інших людей і схильні думати, що їхня доля повністю в їхніх руках.

Таким чином, демократія не лише змушує кожну людину забувати про своїх предків, але й ховає від неї її нащадків і відтручає її від сучасників; вона постійно змушує людину думати лише про себе саму, загрожуючи врешті-решт повністю замкнути її в самоті її власного серця.

Розділ III

ЧОМУ НАПРИКІНЦІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПРОЯВИ ІНДИВІДУАЛІЗМУ ПОМІТНІШІ, АНІЖ ЗА БУДЬ-ЯКИХ ІНШИХ ЕПОХ

Саме в ту мить, коли демократичне суспільство завершує своє формування на руїнах аристократії, згадана розокремленість людей між собою та егоїзм, який є наслідком цієї розокремленості, найбільше вражають зори спостерігачів.

Такі суспільства не просто складаються з великої кількості незалежних громадян: вони щоденно поповнюються людьми, які, лише вчора здобувши свою незалежність, відчувають сп'яніння власною новою міццю; останні відзначаються самовпевненою вірою у свої сили і, гадаючи, що відтепер їм уже ніколи не знадобиться допомога інших людей, відверто демонструють, що хочуть думати й дбати лише про себе самих.

Аристократія звичайно поступається своїми правами лише після тривалої боротьби, впродовж якої між різними суспільними верствами спалахує полум'я непримиренної ненависті. Ці пристрасні почуття зберігаються й після перемоги, і їхні сліди можна спостерігати за умов наступного демократичного сум'яття.

Ті з-поміж громадян, які були першими на щаблях знищеної революцією ієрархії, не можуть одразу ж забути про свою колишню велич; вони довгий час відчувають себе чужинцями в новому суспільстві. В усіх людях, що їх проголошено рівними їм, вони вбачають своїх гнобителів, чия доля не може привертати їхніх симпатій; вони втратили зі свого поля зору тих, хто був їм рівнею в колишньому суспільстві, і не відчувають себе пов'язаними з ними спільними інтересами; кожен з них, усамітнившись, вважає, що йому, певна річ, не лишається нічого іншого, як дбати про себе самого. Навпаки, ті, що за колишніх часів перебували на нижчих суспільних щаблях, раптово підняті революцією до середнього рівня, користуються з переваг своєї нещодавно набутої незалежності та свободи не без почуття прихованого неспокою; коли вони зустрічаються з кимсь із своїх колишніх владців, вони кидають на них погляди, сповнені торжеством і острахом, і поспішають відійти геть.

Отже, звичайно при зародженні демократичних суспільств громадяни виказують найбільшу схильність до розокремленості.

Демократія спонукає людей триматися осторонь від подібних до себе; проте демократичні революції примушують їх просто-таки тікати одне від одного і увічнюють у надрах самої рівності почуття ненависті, колись породжене нерівністю.

Американці мають ту велику перевагу над іншими народами, що вони прийшли до демократії без демократичних революцій; вони народилися рівними, а не виборювали рівності.

Розділ IV

ЯК АМЕРИКАНЦІ ПОБОРЮЮТЬ ІНДИВІДУАЛІЗМ ЗА ДОПОМОГОЮ ВІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Деспотизм, за природою своєю боязкий та недовірливий, бачить у роз'єднаності людей найпевнішу запоруку тривкості свого панування і звичайно найбільше дбає про те, щоб такого розокремлення досягти. З усіх пороків людської душі найістотніший для нього — це егоїзм: деспот радо погоджується з тим, що підданці його не люблять, аби лиш при цьому вони не любили одне одного. Він не вимагає від них допомоги у справах державного урядування; досить і того, що вони самі не зазіхають на таке врядування. Він називає бунтівними й неспокійними тих людей, які намагаються об'єднати свої зусилля заради створення спільного процвітання, і, підміняючи природне значення слів, оголошує добрими громадянами тих, які дбають лише про себе самих.

Таким чином, пороки, що їх породжує деспотизм, точнісінько ті самі, що їм сприяє рівність. Ці два явища фатальним чином доповнюють і підтримують одне одного.

Рівність вишиковує людей в один шерег, не встановлюючи між ними жодного взаємозв'язку. Деспотизм вибудовує поміж ними бар'єри і роз'єднує їх. Рівність спонукає їх не думати про подібних до себе, тоді як деспотизм проголошує байдужість мало не громадянською чеснотою.

Отже, деспотизм, небезпечний за всіх часів, стає особливо загрозливим явищем за віків демократії.

Цілком зрозуміло, що за цих самих віків люди особливо потребують свободи.

Коли громадяни змушені займатися суспільними справами, вони так чи інакше виходять з кола власних особистих інтересів і час від часу покидають своє самоспоглядання.

Від тієї миті, коли суспільні справи починають робитися спільними зусиллями, кожна людина починає помічати, що вона не така незалежна від інших людей, як це бачилося раніше, і, щоб здобути їхню підтримку, часто повинна надавати їм допомогу.

Коли громада керує державою, всі люди розуміють вагу суспільного визнання, і кожен намагається його здобути, прагнучи зажити поваги та шаноби від людей, серед яких проходить його життя.

Деякі з пристрастей, які холодять серця і роз'єднують людей, змушені в такому разі ховатися в глибинах душ. Погорда має маскуватися; зневага не виходить на денне світло. Егоїзм починає боятися себе самого.

За вільного правління більшість державних посад є виборними, і люди, що їм шляхетність душі або неспокій бажань не дають замкнутися в завузьких межах приватного життя, щодня відчувають, що вони нездатні обійтися без навколишнього населення.

Внаслідок цього трапляється так, що честолюбство змушує людину думати про подібних до себе, і що нерідко буває навіть вигідно забувати про власні інтереси. Я знаю, що мені тут можуть заперечити, нагадавши про всі інтриги, якими нерідко супроводжуються вибори, та про всі негідні засоби, що до них часто вдаються кандидати, вкупі з наклепами, які поширюють їхні супротивники. Це постійні приводи для збудження ненависті, і чим частіше вибори відбуваються, тим більше можливостей для її проявів.

Без сумніву, йдеться про велике зло, але воно перебіжне, тоді як благо, що постає водночас із ним, має довготривалий характер.

Пристрасне бажання бути обраним може в якусь мить налаштувати войовничо когось із цих людей; проте це саме бажання в довшій перспективі змушує всіх людей надавати підтримку одне одному; і якщо трапляється так, що внаслідок випадкового збігу вибори роз'єднують двох друзів, виборча система постійно об'єднує між собою безліч громадян, які в іншому випадку лишалися б чужі одне одному. Свобода в окремих ситуаціях пробуджує почуття ненависті, проте деспотизм поширює загальну байдужість.

Американці за допомогою свободи боролися проти індивідуалізму, породженого рівністю, і перемогли його.

Американські законодавці не вважали, що для лікування хвороби, такої зловісної і такої природної для суспільного організму демократичних часів, досить тільки дати всій нації виборче представництво; вони вирішили, що, крім цього, необхідно надати кожній території можливість жити своїм політичним життям, аби громадяни здобули необмежену кількість спонук діяти разом і щодня відчували власну залежність один від одного.

Це були мудрі ухвали.

Загальнодержавні справи перебувають у віданні лише найвизначніших громадян. Вони лише зрідка збираються разом; і, як це нерідко буває, одразу ж втрачають одне одного з поля зору і не встановлюють між собою тривких зв'язків. Проте, коли йдеться про влаштування конкретних справ того або того округу людьми, які в ньому мешкають, одні й ті самі особи постійно спілкуються між собою і певним чином бувають змушені знайомитись і дружити одне з одним.

Людину важко примусити покинути свої справи, аби зацікавити долею всієї держави, тому що вона вкрай недостатньо уявляє вплив, що його майбутність держави справлятиме на її власну долю. Але якщо мова зайде про те, щоб прокласти дорогу через якийсь край її земельного наділу, вона одразу ж помітить взаємозв'язок між цією порівняно незначною громадською справою та найістотнішими питаннями її приватного життя, і без жодного підказу виявить тісну залежність, що поєднує інтереси окремої особи з інтересами загальними.

Отже, набагато більшого можна досягти, доручаючи громадянам вирішення невеличких конкретних справ, аніж давши їм можливість займатися великими загальнодержавними питаннями, з метою зацікавити їх проблемами суспільного блага і відтак змусити їх відчувати взаємне зацікавлення, працюючи над цими проблемами.

Прихильність народу можна здобути враз, здійснивши якусь видатну справу; але щоб заслужити любов та повагу людей, які живуть навколо вас, потрібно зробити чимало невеличких послуг і малопомітних добрих справ, потрібна постійна звичка до незмінно доброзичливих взаємин і стійка репутація безкорисливої людини.

Отже, місцеве самоврядування за умов свободи, спонукаючи багатьох громадян високо цінувати ставлення до себе сусідів та близького оточення, постійно змушує людей спілкуватися та допомагати одне одному, незважаючи на інстинкти, які їх роз'єднують.

У Сполучених Штатах найбагатші громадяни дбають про те, щоб не опинитися в ізоляції від народу; навпаки, вони постійно підтримують з ним спілкування, охоче вислуховують людей і бесідують з ними. Вони знають, що в демократичному суспільстві багаті люди завжди потребують діалогу з бідними і що за демократичних часів бідних можна прихилити до себе радше добрим ставленням, аніж благодійністю. Адже й сам розмір доброчинних пожертв свідчить про від-

мінність суспільного становища різних людей і тим самим викликає таємне невдоволення тих, хто з них користається; разом з тим простота поводження має свій непереборний шарм: люб'язність привертає до себе людські серця, і навіть грубувате простацтво не завжди будить спротив.

Ця істина аж ніяк не одразу стала зрозумілою багатим людям. Звичайно вони цураються її впродовж усього того часу, поки триває демократична революція, і навіть після її перемоги вони не одразу її приймають. Вони радо погоджуються дбати про народний добробут; проте самі вони воліли б триматися від простих людей на певній відстані. Вони вважають, що цього досить; вони помиляються. Зазнавши розорення, вони не викличуть жодного співчуття в серцях людей, які їх оточують. Люди вимагають від них не грошових пожертв, а хочуть, щоб вони поступилися своєю гординею.

Може скластися враження, ніби у Сполучених Штатах уява всіх людей спрямована лише на винайдення засобів збагачення та задоволення суспільних потреб. Найосвіченіші мешканці кожного штату невпинно користаються зі своїх знань, шукаючи нових секретів підвищення суспільного добробуту; коли ж їм щастить досягти своєї мети, вони негайно діляться з юрбою своїми здобутками.

Розглядаючи зблизу вади та пороки, притаманні тим, хто керує Америкою, можна лише дивуватися стрімкому зростанню добробуту народу, хоча насправді для такого подиву немає причин. Процвітання американської демократії зумовлене аж ніяк не діяльністю посадових осіб: воно забезпечується саме тим, що ці особи шляхом виборів приходять до влади.

Було б помилкою вважати, що патріотизм американців і те завзяття, з яким кожен з них домагається добробуту для своїх співгромадян, не мають під собою реальних підстав. Хоч у Сполучених Штатах, як і в інших країнах, приватний, особистий інтерес зумовлює переважну більшість людських справ, він все ж не визначає їх повністю.

Мушу сказати, що я часто бачив, як американці йшли на значні жертви заради всього суспільства, і сотні разів помічав, як вони надають надійну підтримку одне одному.

Вільні інститути, що їх мають мешканці Сполучених Штатів, і ті політичні права, що ними вони користуються, постійно і з безлічі нагод нагадують кожному громадянинові про те, що він живе у суспільстві. Вони щомиті повертають його до тієї думки, що бути корисним іншим людям — це обов'язок людини, який збігається з її власними інтересами; оскільки ж він не має жодних особливих причин їх ненавидіти, оскільки він не є ані їхнім рабом, ані їхнім володарем, його душа легко схиляється до сердечної доброзичливості. Громадянин спочатку служить суспільним інтересам з необхідності, а відтак уже здійснює свідомий вибір; на зміну розрахункові приходить інстинктивна спонука; і, достатньо напрацювавшись заради блага своїх співгромадян, він врешті-решт набуває звичку і схильність їм служити.

У Франції багато хто трактує рівність умов людського існування як найперше зло, а політичну свободу — як зло, друге за своїм значенням. І якщо ці люди змушені улягати одному з них, то намагаються принаймні уникнути другого. Я ж тверджу, що існує лише один ефективний засіб боротьби проти зла, що його здатна породити рівність,— це політична свобода.

ПРО ЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄДНАНЬ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ АМЕРИКАНЦІВ

Я не маю наміру зупинятися на ролі тих політичних об'єднань, за допомогою яких люди намагаються оборонити себе від деспотичних устремлінь більшості або від зазіхань королівської влади. Вище я вже висловлювався з цього приводу. Зрозуміло, що якби громадяни не знаходили якогось способу об'єднуватися для самозахисту і кожен з них зокрема втрачав свою міць і здатність оберігати власну свободу, сили тиранії неминуче зростали б водночас із утвердженням рівності. Тут ідеться лише про ті об'єднання, які утворюються у суспільному житті і не ставлять перед собою політичної мети.

Політичні об'єднання у Сполучених Штатах становлять лише малу частину величезної кількості різних асоціацій, наявних у цій країні.

Американці найрізноманітнішого віку, становища та інтересів об'єднуються в різні спілки, і це відбувається постійно. Йдеться не лише про об'єднання комерційного чи промислового характеру, в яких усі вони беруть участь, а й про безліч інших: релігійних та моральних, поважних та легковажних, загальнодоступних та замкнених для сторонніх, багатолюдних та зовсім нечисленних; американці об'єднуються для проведення святкувань, організації шкіл, побудови заїздів та церков, поширення книжок, спорядження місіонерів до антиподів; у такий спосіб вони споруджують шпиталі, в'язниці, навчальні заклади. Чи йдеться про те, щоб пролити нове світло на якусь істину, чи про те, щоб виховувати почуття, звертаючись до великих прикладів,— вони так ти інакше об'єднуються в асоціації. Повсюди там, де на чолі якоїсь нової справи у Франції ви побачите представника уряду, а в Англії — якогось вельможного пана, будьте певні, що у Сполучених Штатах ви матимете справу з якоюсь асоціацією чи об'єднанням.

В Америці мені траплялися такі об'єднання, про існування яких я, мушу визнати, навіть не здогадувався, і я часто захоплювався тією безмежною винахідливістю, з якою мешканці Сполучених Штатів вміють поставити спільну мету великій кількості людей і дати їм можливість вільно йти до неї.

Згодом я мандрував по Англії, де американці запозичили дещо зі своїх законів і чимало всяких звичаїв, і мені здалося, що місцеві жителі далеко не постійно і зовсім не так вправно користуються своїм правом утворювати об'єднання.

Нерідко буває так, що англійці досягають значних наслідків, розраховуючи лише на власні сили, тоді як для американців не існує такої дрібної справи, заради якої вони не могли б об'єднатися. Очевидним є те, що перші розглядають об'єднання як потужний засіб досягнення тієї або іншої мети; другі ж ставляться до нього як до єдиного способу дій взагалі.

Отже, найдемократичнішою в світі є та країна, в якій люди за наших днів найбільше вдосконалили мистецтво разом досягати мети, яка відповідає спільним їхнім бажанням, і застосовують це нове вміння до максимальної кількості цілей. Чи випадкова ця закономірність, чи, навпаки, існує причинно-наслідковий зв'язок поміж рівністю людей та їхньою здатністю до об'єднання?

В аристократичних суспільствах, які складаються переважно з безлічі індивідуумів, що з них кожен сам по собі мало на що здатний, завжди існує чисельно невелике коло надзвичайно могутніх і дуже багатих громадян, кожен з яких, спираючись лише на власні сили, може здійснити великі справи.

В аристократичних суспільствах люди не мають потреби об'єднуватися заради спільних дій, тому що вони й без того міцно згуртовані.

Кожен багатий і впливовий громадянин у такому суспільстві є, сказати б, головою стійкого і з принуки створеного об'єднання, яке складається з усіх тих, хто від нього залежить і мусить брати участь у здійсненні його планів.

Навпаки, у демократичних народів усі громадяни незалежні і слабкі; вони майже нічого не можуть зробити кожен зокрема, і жоден з-поміж них не здатний зобов'язати інших людей сприяти собі. Всі вони були б зовсім безпорадні, якби не навчилися радо допомагати одне одному.

Якби люди, що живуть у демократичних країнах, не мали ні права, ні схильності об'єднуватися з політичною метою, їхня незалежність зазнала б великої небезпеки, але вони могли б іще тривалий час зберігати свої багатства та свої знання; якби ж вони не набули здатності до згуртування в буденному житті, сама цивілізація опинилася б під загрозою. Народ, у якого окремі особистості втратили б можливість самостійно вершити великі справи, не набувши при цьому вміння об'єднуватися заради цієї мети, невдовзі знову поринув би у варварство.

На жаль, той самий суспільний устрій, який диктує необхідність об'єднань у демократичних народів, саме цим народам більше, ніж іншим, утруднює створення таких об'єднань.

Коли декілька аристократів хочуть утворити якесь об'єднання, їм це неважко зробити. Оскільки кожен з них має значну суспільну вагу, кількісно це об'єднання може бути дуже невеликим, і, оскільки їх небагато, їм неважко добре спізнати одне одного, зрозуміти одне одного і встановити чіткі правила.

Таких сприятливих умов не знайти у демократичних народів: адже тут будь-яке об'єднання, щоб мати якийсь вплив, повинне обов'язково мати значну кількість учасників.

Я знаю, що багато кого з-поміж моїх сучасників це аж ніяк не бентежить. Вони вважають, що за умов, коли громадяни стають дедалі слабкіші й безпорадніші, уряд мусить вдаватися до активніших та енергійніших дій, з тим, щоб суспільство могло вирішувати завдання, які перевершують сили окремих індивідуумів. Вони гадають, ніби, висуваючи таке твердження, вони дають відповідь по суті питання. Проте я думаю, що вони помиляються.

Уряд і справді міг би взяти на себе обов'язки деяких з-поміж найбільших американських асоціацій, і, якщо взяти країну в цілому, окремі штати вже робили такі спроби. Але яка політична влада будь-коли могла б спромогтися досить ефективно впоратися з незліченною кількістю всіляких дрібних справ, що їх американці щоденно здійснюють за допомогою своїх об'єднань?

Легко передбачити, що наближається такий час, коли людина, спираючись на власні сили, матиме дедалі меншу здатність створювати для себе найпростіші і найнеобхідніші умови існування. В такий спосіб завдання державної влади будуть дедалі більше ускладнюватись, а її зусилля невпинно призводитимуть до розширення її повноважень. Чим більше влада підмінятиме собою громадські об'єднання, тим більше окремі громадяни, забуваючи про можливості об'єднаних дій, потребуватимуть допомоги з боку влади — такий безперервний ланцюг причин і наслідків, що породжують одне одного. Чи державна адміністрація змушена буде врешті-решт перебрати на себе управління всією промисловістю, з яким не зможуть упоратися окремі громадяни? І якщо настане така мить, коли внаслідок надмірного поділу земельної власності грунти буде розбито на такі малі ділянки, що обробляти їх вдасться лише за допомогою землеробських асоціацій, чи змушений буде голова уряду покидати державне кермо, аби братися за плуг?

Моральність та розумовий розвиток демократичного народу зазнали б не меншої небезпеки, аніж промисловість та торгівля, якби уряд спробував повністю заступити собою об'єднання та асоціації.

Людські почуття та думки оновлюються, серця набувають шляхетності, а інтелект розвивається лише в процесі спілкування людей між собою.

Вище я показав, що в демократичних країнах майже не існує такого спілкування. Отже, його необхідно штучно створювати. І зробити це можна лише за допомогою асоціацій та об'єднань.

Коли аристократи сприймають якусь нову ідею або коли змінюється характер їхніх відчуттів, вони переносять ці зміни на сцену величного театру, що в ньому вони самі відіграють помітну роль, і, виставивши їх таким чином перед очі юрби, роблять їх таким чином приступними для умів і сердець усіх людей, які їх оточують.

У демократичних країнах лише представники суспільної влади мають природну можливість чинити в такий спосіб; проте легко помітити, що ця їхня діяльність, як правило, недостатня, а нерідко й небезпечна.

Уряд не більшою мірою здатний підтримувати й оновлювати рух почуттів та ідей великого народу, аніж міг би керувати всіма промисловими підприємствами. Щойно він спробує вийти за межі політичної царини і вирушити цим новим шляхом, він, сам того не бажаючи, запровадить найнестерпнішу тиранію; справа в тому, що уряд може лише диктувати чіткі правила та закони; він накидає ті думки й почуття, що є для нього бажаними, і його поради, як правило, важко відрізнити від наказів.

Ще гірша ситуація може скластися в тому випадку, коли уряд вирішить, що повна зупинка всякого руху в даній сфері відповідає його інтересам. Тоді він поринe в непорушний спокій, обважніло завмерши в добровільному сні.

Отже, необхідно, щоб уряд не діяв сам по собі.

У демократичних народів са́ме об'єднання та асоціації мають посісти місце тих могутніх достойників, які зникли з появою рівних умов людського існування.

Щойно декілька мешканців Сполучених Штатів починають звідувати одне й те саме почуття або приходять до спільних ідей, з якими їм хотілося б ознайомити інших людей, вони починають шукати одне одного, а знайшовши, об'єднуються. З цієї миті вони перестають бути окремими індивідуумами і стають помітною силою, чиї дії правлять за приклад; цей приклад промовистий, і до них прислухаються.

Коли я вперше почув у Сполучених Штатах, як сто тисяч чоловік привселюдно заприсяглися не вживати міцних напоїв, цей випадок здався мені радше кумедним, аніж серйозним, і спочатку я не міг зрозуміти, чому ці схильні до тверезості громадяни не вдовольняються можливістю просто собі попивати водичку у своєму родинному колі.

Згодом я збагнув, що ці сто тисяч американців, наляканих повсюдним поширенням пияцтва, вирішили заопікуватися проблемою тверезості. Вони діяли точнісінько так, як це робив би великий можновладець, котрий вдягався б у найпростішу одіж, бажаючи подати пересічним громадянам урок зневаги до розкошів. Можна собі уявити, що якби ці сто тисяч людей жили у Франції, кожен з них зосібна звернувся б до уряду з клопотанням, аби той узяв під свій нагляд усі шинки на території королівства.

Як на мене, найбільшої нашої уваги мають заслуговувати американські асоціації, утворені за спільністю інтелектуальних та моральних інтересів. Політичні та промислові об'єднання американців одразу ж впадають у вічі, тоді як інші не потрапляють до нашого поля зору; навіть коли ми їх помічаємо, то погано розуміємо їхню природу, оскільки майже ніколи не спостерігали чогось подібного. Слід, проте, визнати, що вони такі ж необхідні американському народові, як і перші, а може, навіть, і ще більше.

У демократичних країнах уміння створювати об'єднання та асоціації — най-

перше з усіх умінь; прогрес усіх інших сторін суспільного життя залежить від поступу саме в цій царині.

Серед законів, якими керується людське суспільство, існує один, що видається яснішим і несхибнішим від усіх інших. Для того, щоб люди лишалися цивілізованими або ставали такими, необхідно, щоб їхнє вміння утворювати об'єднання розвивалося і вдосконалювалося тією ж мірою, якою поміж ними встановлюється рівність умов існування.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АСОЦІАЦІЙ ТА ПРЕСИ

Коли люди вже не пов'язані між собою тривкою і постійною взаємозалежністю, не можна досягти того, щоб багато хто з них діяв спільно та узгоджено, якщо не переконати кожного з них, що це добровільне об'єднання всіх сил є необхідним і відповідає інтересам усіх учасників такого об'єднання.

Єдиний звичний і зручний спосіб цього досягти — це вдатися до послуг газети; лише газета може за єдину мить запропонувати тисячам людських умів одну й ту саму думку.

Газета — це порадниця, що її не треба шукати: вона приходить сама і щодня коротко розповідає вам про стан суспільних справ, не відвертаючи вас при цьому від ваших особистих клопотів.

Отже, видання газет набуває дедалі більшого значення в міру того, як люди поступово досягають рівності, а небезпека індивідуалізму стає помітнішою. Сказати, що газети допомагають гарантувати свободу, означало б применшити їхнє значення; вони є опорою цивілізації.

Я аж ніяк не буду заперечувати того, що в демократичних країнах газети нерідко спонукають громадян до спільних нерозважливих дій: проте, якби газет не існувало, всякі спільні дії навряд чи були б можливі. Отже, заподіюване ними зло менше від зла, яке вони викорінюють.

Газета не лише здатна запропонувати безлічі людей єдиний план дій; вона також дає їм можливість спільного здійснення тих задумів, що їх вони окреслили самостійно.

Найвпливовіші громадяни, що живуть в аристократичних країнах, бачать одне одного здаля; і якщо вони хочуть об'єднати свої сили, вони йдуть назустріч одне одному, ведучи за собою безліч люду.

Навпаки, в демократичних країнах нерідко буває так, що велика кількість людей, які мають бажання або потребу об'єднатися, не можуть цього зробити, тому що, бувши непомітними й загубленими в юрбі, вони не бачать і не можуть знайти одне одного. І раптом з'являється газета, що робить набутком незліченних читачів думки або почуття, які водночас опановували їх усіх, хоч і кожного зосібна. Всі вони одразу ж вирушають до цього світоча, і ці заблукані уми, що в мороці довго шукали одне одного, нарешті зустрічаються і об'єднуються.

Газета забезпечила їхнє зближення і лишається й надалі необхідною для підтримки їхньої єдності.

Для того щоб якась асоціація, утворена представниками демократичного народу, мала якусь вагу, вона повинна бути численною. Отже, люди, що входять до її складу, живуть на великій території, і кожен з них прив'язаний до місць, де він мешкає, скромним розміром свого достатку та безліччю дрібних, хоч і неминучих клопотів. Їм необхідно знайти спосіб спілкуватися щодня, не маючи можливості побачити одне одного, і діяти у повній згоді, не зустрічаючись разом. Отже, жодна демократична асоціація не може обійтися без газети.

Таким чином, між асоціаціями та газетами існує нерозривний взаємозв'язок: газети творять асоціації, а асоціації творять газети; і якщо правдивим є твердження, що кількість асоціацій має зростати в міру вирівнювання умов людського існування, не менш справедливою є думка, що кількість газет збільшується пропорційно до множення чисельності асоціацій.

Отож Америка має набагато більше газет та асоціацій, ніж будь-яка інша країна світу.

Цей взаємозв'язок поміж кількістю газет та асоціацій приводить нас до відкриття іншої залежності: між становищем періодичної преси та формою правління в тій або іншій країні; ми помічаємо, що у демократичного народу кількість газет повинна зменшуватись або зростати в міру посилення або послаблення централізованої влади. Справа в тому, що у демократичних народів не можна, на відміну від суспільств з аристократичним устроєм, передати в руки найвпливовіших громадян повноваження місцевої влади. Ці повноваження або мають бути скасовані, або ж передані широкому загалові. Демократичний загал утворює справжню асоціацію, на постійній основі, що за умов законодавчого забезпечення являє собою адміністрацію частини території; одразу ж виникає потреба заснування газети, що, приходячи щоденно до цих людей, заклопотаних своїми дрібними справами, постійно інформувала б їх про стан громадських справ. Чим розгалуженіша місцева влада, тим більша кількість людей бере участь у передбачених законом її діях, і чим більша потреба в таких людях відчувається кожної миті, тим швидше множаться газети.

Саме граничне подрібнення адміністративної влади ще більшою мірою, аніж широкі політичні свободи та повна незалежність преси, зумовлює появу дивовижної кількості газет в Америці. Якби всі мешканці Сполучених Штатів були виборцями в межах системи, що обмежувала б їхнє виборче право лише обранням законодавчих органів держави, вони потребували б лише невеличкої кількості газет, тому що мали б лише нечисленні, хоч і досить істотні, причини діяти спільно; проте в межах великого загальнонаціонального співтовариства в кожному штаті, кожному місті і мало не в кожному селищі законом передбачене існування невеличких об'єднань та асоціацій, що мають на меті здійснення місцевого самоврядування. Законодавець таким чином змушує кожного американця щоденно співпрацювати з ким-небудь зі своїх співгромадян у якійсь спільній справі; кожному з них потрібна газета, що в ній повідомлялося б про діяльність інших людей.

Гадаю, що демократичний народ[1] за відсутності загальнонаціонального представництва, але за наявності великої кількості малих органів місцевого самоврядування врешті-решт матиме більше газет, аніж інший демократичний народ, який має і централізовану владу, і виборні національні законодавчі збори. Найширший розмах, що його набула щоденна преса у Сполучених Штатах, як на мене, найкраще пояснюється тією обставиною, що у американців найповніша загальнонаціональна свобода поєднується з найширшими свободами на місцевому рівні.

У Франції та в Англії люди звичайно вважають, що для швидкого зростання кількості газет досить лише скасувати обтяжливі податки. Це безсумнівне перебільшення наслідків подібної реформи. Кількість газет зростає не лише завдяки зниженню цін на них, а й також внаслідок усвідомлення великою кількістю людей більш-менш постійної потреби спілкуватися та діяти разом.

Я також пов'язав би зростання впливу газет із причинами загальнішого характеру, аніж ті, якими цей вплив найчастіше пояснюють.

Газета може тривалий час існувати лише за умов, якщо вона відтворює вчення або почуття, притаманні великій кількості людей. Отже, газета завжди є органом якогось угруповання чи асоціації, члени якої є її постійними читачами.

---

[1] Я кажу *демократичний народ*, тому що у аристократичного народу влада може бути вкрай децентралізована, але потреба мати газети при цьому не конче відчувається: справа в тому, що в даному випадку місцева влада перебуватиме в руках дуже обмеженого кола людей, які діють або незалежно один від одного, або ж, знаючи одне одного, легко можуть зустрічатися між собою й доходити порозуміння.

Така асоціація може бути більш або менш оформленою, більш або менш замкненою, більш або менш численною; проте вона повинна існувати, принаймні як ідея, в людських умах: якщо так, газета вже не загине.

Це положення приводить нас до останнього міркування, що ним і буде завершено цей розділ.

Чим більше вирівнюються умови людського існування, чим слабкішими стають окремі індивідууми, тим легше вони піддаються впливам юрби і тим важче їм поодинці зберегти власні переконання, що їх юрба відкидає.

Газета є представником об'єднання чи асоціації; можна сказати, що вона промовляє до кожного свого читача від імені всіх інших своїх читачів; газета з тим більшою легкістю їх переконує, чим слабкіший кожен з них індивідуально.

Отже, влада газет має посилюватися в міру того, як люди набувають рівності між собою.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МІЖ ГРОМАДСЬКИМИ ТА ПОЛІТИЧНИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ

На землі існує лише одна нація, представники якої щодня користуються необмеженою свободою об'єднуватися з політичною метою. Ця сама нація — єдина в світі, чиї громадяни прийшли до думки постійно користуватися своїм правом на створення громадських об'єднань та асоціацій і в такий спосіб навчилися заживати всіх благ цивілізації.

У всіх народів, де політичні об'єднання заборонені, громадські асоціації виникають рідко.

Малоймовірно, щоб це було випадковістю; радше напрошується висновок про існування природного і, можливо, необхідного взаємозв'язку між цими двома різновидами об'єднань.

Яка-небудь справа з волі випадку об'єднує інтереси різних людей. Йдеться про управління яким-небудь комерційним підприємством або ж про завершення якогось промислового проекту; люди зустрічаються і об'єднують свої зусилля; поступово вони прилучаються до ідеї асоціації.

Чим більше зростає кількість таких малих об'єднань, тим більшої здатності набувають люди, навіть не здаючи собі з того справи, об'єднуватися задля великої мети.

Громадські асоціації, таким чином, полегшують справу утворення політичних асоціацій та об'єднань; проте, з іншого боку, політична асоціація найвищою мірою сприяє розвиткові та вдосконаленню асоціацій громадських.

У громадському житті кожна людина може в крайньому разі переконати себе у власній самодостатності. В політиці такі речі не можуть навіть спасти на думку. Коли народ має своє повноцінне громадське життя, ідея про необхідність створення асоціацій та бажання об'єднуватись щодня опановують уми всіх громадян; хоч би яку природну відразу відчували ці люди до спільних дій, вони завжди будуть готові до них, оскільки керуються інтересами своїх угруповань.

Отже, політика робить спільним набутком схильність і звичай утворювати асоціації; вона викликає бажання об'єднуватися і навчає мистецтва створювати угруповання з мас людей, які без цього були б приречені на вічно самотнє існування.

Політика не лише породжує безліч об'єднань та асоціацій, а й зумовлює виникнення дуже широких об'єднань.

У громадському житті рідко трапляється так, щоб якийсь спільний інтерес сам собою спонукав велику кількість людей діяти разом. Потрібне велике організаторське мистецтво, аби зробити можливим щось подібне.

Навпаки, у політиці такі нагоди з'являються чи не щомиті. При цьому слід пам'ятати, що загальна вага асоціацій дістає свій повний вияв лише у випадку великих об'єднань. Громадяни, кожен з яких зокрема є слабким, не мають заздалегідь складених уявлень про ту силу, що її вони можуть набути у випадку свого об'єднання; щоб вони це зрозуміли, їм необхідно її наочно продемонструвати. З цього випливає, що нерідко буває легше об'єднати спільною метою великі людські маси, аніж декілька чоловік; тисяча громадян може не вгледіти перед собою об'єднавчої мети, а десять тисяч здатні її побачити. В політиці люди об'єднуються задля великих справ, і та користь, що вони її здобувають, діючи спільно, практично демонструє їм потребу допомагати одне одному навіть у справах менш істотних.

Політична асоціація водночас розмикає межі внутрішньої замкненості безлічі індивідуумів; хоч би як вони відрізнялися між собою за віком, розумовим розвитком, статками,— такі об'єднання зближують їх і забезпечують можливості спілкування. Вперше зустрівшись, вони надалі знатимуть, як знайти одне одного.

В більшості громадських асоціацій можна брати участь, лише ризикуючи частиною своїх статків; це справедливо для всіх промислових і торговельних компаній. Коли люди ще мало обізнані з мистецтвом утворення асоціацій і не знають найголовніших правил цього процесу, вони побоюються, що, вперше взявшися за таку справу, змушені будуть заплатити високу ціну за свій досвід. Отже, вони радше волітимуть відмовитися від цього потужного засобу досягнення успіху, аніж наражати себе на можливу небезпеку. Але якщо йдеться про об'єднання політичні, вони вагаються набагато менше: справа здається їм безпечнішою, тому що в цьому випадку нема потреби ризикувати своїми грошима. Разом з тим неможливо тривалий час належати до однієї з таких асоціацій, не зрозумівши, яким чином підтримується лад серед цієї великої кількості людей, а також які методи дають можливість послідовно і спільними зусиллями досягати однієї й тієї самої мети. Там же люди навчаються підпорядковувати власні бажання ухвалам ширшого загалу і узгоджувати свої розрізнені зусилля зі спільними діями; іншими словами, вони навчаються всіх тих речей, що їх необхідно знати і при створенні громадських об'єднань, і при формуванні політичних асоціацій.

Отже, політичні об'єднання можуть розглядатися як усеохопні безкоштовні школи, де кожний громадянин вивчає загальну теорію утворення таких асоціацій.

І навіть якби політичні асоціації не сприяли безпосередньо поступові асоціацій громадських, скасувати перші означало б заподіяти шкоди останнім.

Коли громадяни мають право об'єднуватися лише в певних, цілком визначених випадках, вони ставляться до асоціації як до химерного і незвичного явища і нечасто про неї замислюються.

Коли ж їм дозволено вільно об'єднуватися з будь-якої нагоди, вони врешті-решт починають вбачати в асоціації універсальний і, сказати б, унікальний засіб, за допомогою якого люди дістають можливість легше досягати різних поставлених перед собою цілей. Кожна нова потреба одразу ж пробуджує в них нову ідею. Вміння створювати асоціації, як я вже зазначав вище, в такому випадку стає найпершим з усіх умінь; всі вивчають його і всі застосовують його на практиці.

Коли одні асоціації заборонені, а інші дозволені, важко одразу ж відрізнити перші від других. Відчуваючи сумніви, люди тримаються осторонь і від тих, і від тих, і тоді складається щось на взір громадської думки, згідно з якою будь-яку асоціацію люди розглядають як справу зухвалу і мало не протизаконну[1].

[1] Це особливо стосується випадків, коли виконавча влада наділена повноваженнями дозволяти або забороняти об'єднання на свій розсуд.

Коли закон обмежується забороною певних асоціацій і доручає судам карати правопорушників, це ще не найбільше зло: в цьому разі кожен громадянин більш-менш знає заздалегідь, чого він може очікувати; він немовби сам чинить над собою суд, ще не поставши перед справжніми суддями, і, ухилившись від участі в заборонених асоціаціях, вступає до дозволених. Саме так усі вільні народи завжди розуміли можливість обмеження прав на об'єднання. Але якщо трапилось так, що законодавець покладає на кого-небудь право заздалегідь вирішувати, які об'єднання потрібні, а які небезпечні, і відтак або дозволяти їм розвиватися, або знищувати їх у зародку, тоді ніхто не може заздалегідь передбачити, в якому випадку можна об'єднуватися в асоціацію, а в якому ні, весь цей процес повністю занепадає. В першому випадку закон спрямований лише проти певних асоціацій, у другому — проти всього суспільства, що йому він заподіює шкоду. Я припускаю, що законний уряд може вдаватися до першого закону, але за жодним урядом не визнаю права запроваджувати другий з цих законів.

Отже, слід визнати химерою віру в те, що потреба людей об'єднуватися в асоціації, притлумлена в одному місці, не перестане проявлятися з тією ж силою в усіх інших місцях, і що досить тільки дозволити людям об'єднуватися заради досягнення ними спільних цілей, як вони тут-таки поспішать здійснювати свої задуми. Коли громадяни матимуть можливість і звичку об'єднуватися з будь-якої нагоди, вони вдаватимуться до спільних дій і при розв'язанні великих, і, не менш охоче, малих проблем. Проте, якщо вони матимуть змогу гуртуватися тільки заради неістотних справ, у них не буде ні бажання, ні хисту це робити. Даремно їм буде надано повну свободу братися разом до звичних їм занять: вони лише байдуже користуватимуться з дарованих їм прав; доклавши багато зусиль до того, щоб утримати їх від участі в заборонених об'єднаннях, ви з подивом виявите, що неможливо їх переконати створювати дозволені асоціації.

Я далекий від того, щоб твердити, ніби громадські об'єднання не можуть утворюватись у країні, де заборонено політичні асоціації; адже люди не здатні жити в суспільстві, не беручи участі в яких-небудь спільних справах. Проте я певний, що в такій країні громадські асоціації, як правило, нечисленні, не досить організовані та невправно керовані; вони не передбачають здійснення великих планів або ж приречені на невдачу в разі спроб їх реалізації.

Це природним чином приводить мене до думки, що свобода об'єднань на грунті політики не є такою небезпечною для громадського спокою, як звичайно гадають; може статися й так, що, на якийсь час захитавши підвалини держави, вона врешті-решт призводить до їх зміцнення.

У демократичних країнах політичні асоціації являють собою щось на кшталт могутніх володарів, які прагнуть керувати державою. Тому уряди за наших днів ставляться до подібних асоціацій так само, як за середньовіччя королі розглядали потужних васалів своєї корони; вони відчувають перед ними інстинктивний острах і за всякої нагоди прагнуть їх побороти.

Навпаки, до громадських асоціацій уряди відчувають природну прихильність, тому що легко доходять розуміння: ці об'єднання не лише не зосереджують увагу громадян на державних справах, а й спрямовують їхні думки в зовсім інший бік і, дедалі більше втягуючи їх у проекти, які не можуть бути здійснені без миру в суспільстві, відвертають тим самим загрозу революцій. Утім, уряди не беруть до уваги тієї обставини, що політичні асоціації надзвичайно сприяють збільшенню кількості і розгортанню діяльності об'єднань громадських, і тому, уникаючи небезпечного зла, вони позбавляють себе ефективних ліків. Коли бачиш, як вільно американці щодня об'єднуються заради того, щоб перемогло яке-небудь політичне уявлення, щоб до уряду увійшов якийсь державний діяч, а інший був позбавлений влади, буває непросто зрозуміти, чому такі ні від кого не залежні люди не впадають шомиті у гріх уседозволеності.

Якщо ж, з іншого боку, ви почнете думати про незліченну кількість промислових підприємств, що їх у Сполучених Штатах створено колективними зусиллями, і якщо ви помітите, що американці повсюди працюють, не знаючи спочинку, над здійсненням якогось важливого і складного проекту, що міг би занати краху внаслідок вибуху котроїсь найнікчемнішої з революцій, ви легко зрозумієте, чому ці такі заклопотані люди не мають найменшого бажання завдавати зайвих клопотів або порушувати громадський мир, у якому вони так зацікавлені.

Чи не досить уже нам розглядати ці явища осібно, і чи не слід нам, нарешті, виявити потаємний вузол, який їх зв'язує? Саме в надрах політичних асоціацій американці з усіх штатів, люди різного умонастрою і різного віку, щодня набувають більшої схильності до об'єднання і ознайомлюються з його законами. Са-

ме тут вони зустрічаються з багатьма людьми, говорять, доходять порозуміння і з зацікавленням беруться за найрізноманітніші спільні справи. Відтак вони переносять у громадське життя всі свої набуті знання та навички і використовують їх, вдаючись до безлічі різних способів.

Отже, саме тішачись небезпечною та підозрілою свободою, американці навчаються мистецтва зменшувати ризик, що його свобода несе в собі.

Якщо обрати певну мить в існуванні нації, то можна легко довести, що політичні об'єднання порушують спокій у державі і паралізують працю промисловості; проте, якщо охопити поглядом життя народу в цілому, мабуть, так само легко можна буде показати, що свобода об'єднань у політичній царині сприяє добробутові і навіть спокоєві громадян.

У першій частині цієї праці я писав: «Необмежену свободу асоціацій не треба плутати зі свободою друку: перша водночас і менш необхідна, і більш небезпечна, ніж друга. Нація може обмежити її, не втрачаючи контролю над собою; інколи вона буває змушена так вчинити, щоб вижити». Трохи далі я додавав: «Не можна не визнати, що нічим не обмежена свобода політичних асоціацій — це найостанніша з усіх свобод, що її народ може собі дозволити. Якщо вона й не призводить його до анархії, то, сказати б, щомиті впритул до неї наближає».

Отже, я не думаю, що яка-небудь нація завжди матиме змогу дозволяти своїм громадянам мати абсолютне право створювати політичні об'єднання, і навіть сумніваюся щодо того, чи існує така країна й така епоха, коли було б мудріше не обмежувати свободу утворення асоціацій.

Існує думка, що народ, який не окреслив вузькими рамками права створення об'єднань, не може підтримувати внутрішній спокій, примушувати шанувати свої закони або формувати міцний уряд. Без сумніву, ці блага дорогоцінні, і, гадаю, для їх досягнення або збереження нація може на короткий час накласти на себе значні обмеження; а проте, їй годилося б точно знати, яким коштом їх буде досягнуто.

Я розумію, що заради врятування людського життя буває необхідна ампутація руки; але не треба мене запевняти в тому, що людина при цьому здатна зберегти свою вправність.

Розділ VIII

ЯК АМЕРИКАНЦІ ПОБОРЮЮТЬ ІНДИВІДУАЛІЗМ ЗА ДОПОМОГОЮ ВЧЕННЯ ПРО ДОБРЕ ЗБАГНУТИЙ ІНТЕРЕС

Коли світом владувало обмежене коло потужних та багатих індивідуумів, вони радо витворювали для власного вжитку високі ідеї про обов'язки людини; їм подобалося проповідувати погляди, відповідно до яких самозречення людини гідне слави, а добро слід творити безкорисливо, як це робив сам Господь. Такою була тогочасна офіційна доктрина в моральній сфері.

Я сумніваюся щодо того, чи люди за віків панування аристократії були кращі, аніж за інших часів, але певним є те, що тоді без кінця говорилося про красу чесноти, хоч її пожиточні сторони були лише предметом потаємного вивчення. Але в міру того як уява стала ширяти не так високо, а люди почали зосереджуватися кожен на собі самому, моралісти стали остерігатися ідеї саможертовності, вже не сміючи нести її людям; тому вони обмежуються пошуками того особистого зиску, який можуть здобути громадяни, працюючи для загального блага; коли ж вони відкрили одну з тих точок, у якій особисті інтереси перетинаються і переплітаються з інтересами загальними, вони поспішили зробити це спільним набутком усього загалу; крок за кроком подібні спостереження ставали численнішими. Те, що спочатку здавалося окремою ремаркою, перетворилося на загальновизнане вчення; люди врешті-решт прийшли до розуміння того, що кожен, хто служить подібним до себе, тим самим служить і самому собі, і що добрі діла відповідають його особистим інтересам.

Я вже показав у різних місцях цієї праці, що мешканці Сполучених Штатів майже завжди знають, яким чином особистий добробут можна поєднувати з добробутом своїх співгромадян. Тут я хочу особливо відзначити той факт, що в цьому їм допомагає загальна теорія.

У Сполучених Штатах майже ніколи не говорять про красу чесноти. Люди твердять, що вона вигідна, і доводять це щодня. Американські моралісти не домагаються того, щоб людина жертвувала собою заради подібних до себе, аби здобути славу; проте вони сміливо твердять, що подібні жертви такі ж необхідні тим, хто на них іде, як і тим, хто з них користається.

Вони помітили, що в їхній країні й за їхніх часів необорна сила змушує людину зосереджуватися на собі самій; втративши надію щось цьому протиставити, вони намагаються вказати їй путь.

Тому вони не заперечують того, що кожна людина може переслідувати власні інтереси, але всіма силами намагаються довести, що добропорядність і чесність вигідні кожній людині.

Я не хочу заглиблюватися тут у подробиці їхньої аргументації, бо це завело б мене далеко вбік від головної теми; досить лише сказати, що вони переконали своїх співгромадян

Колись давно Монтень сказав: «Якщо я не обираю прямого шляху через саму тільки його прямину, я врешті-решт оберу його, з власного досвіду переконавшись, що це зазвичай найщасливіший і найвигідніший шлях».

Певна річ, вчення про добре збагнутий інтерес не нове; проте за наших днів у американців воно загальновизнане; у них воно здобуло популярність, і ним обгрунтовуються найрізноманітніші види людської діяльності; ним пройняті всі міркування американців. На вустах злидарів воно звучить не рідше, ніж у розмовах багатих людей.

У Європі вчення про добре збагнутий інтерес має не таку вишукану форму, як в Америці; разом з тим воно набагато менше поширене і не так повсюдно проповідується; його прибічники голосно засвідчують свою відданість йому, насправді вже її не відчуваючи.

Навпаки, американці радо пояснюють мало не всі свої вчинки за допомогою вчення про добре збагнутий інтерес; вони з задоволенням наголошують, що розважлива любов до себе самих постійно змушує їх допомагати одне одному і пробуджує їхню готовність жертвувати державі частку власного часу та статків. Гадаю, що в цьому моменті вони не зовсім справедливі до себе: адже у Сполучених Штатах, як і деінде, є громадяни, охоплені природними для людини безкорисливими і стихійними пориваннями; проте американці аж ніяк не визнають, що вони здатні улягати таким ось душевним порухам; вони воліють вище шанувати свою філософію, аніж самих себе.

Я міг би зупинитися тут, не намагаючись висловити власну оцінку того, що я вище описав. Надзвичайна складність цієї теми була б для мене достатнім вибаченням. Проте я не хочу з цього скористатися і волію, щоб читачі, ясно вгледівши мою мету, самі відмовилися йти за мною вслід, але не лишу їх у невідомості.

Вчення про добре збагнутий інтерес — теорія не така вже й висока, але ясна й надійна. Вона не тяжіє до осягнення великих цілей, проте без зайвих зусиль домагається всього, що було накреслено. Приступна для всіх людських умів, вона опановується кожним і легко западає в пам'ять. Чудово пристосовуючись до слабких місць людини, ця теорія без зусиль здобуває велику владу, і їй неважко цю владу зберегти, тому що вона спрямовує особистий інтерес проти нього ж самого, і, прагнучи опанувати пристрасті, послуговується тим самим батогом, який ці пристрасті збуджує.

Вчення про добре збагнутий інтерес не породжує надмірної самовідданості, але щодня вимагає маленьких жертв; саме по собі воно не робить людину доброчесною, але сприяє вихованню безлічі вірних законові, поміркованих, статечних, завбачливих громадян, здатних опановувати себе; якщо воно не провадить людей навпростець до чесноти, то в усякому разі нечутно наближає їх до неї за допомогою набутих узвичаєнь.

Якби вчення про добре збагнутий інтерес коли-небудь повністю запанувало в моральній царині, приклади високої чесноти, без сумніву, траплялися б набагато рідше. Але, на мою думку, і грубі пороки так само були б менш поширені. Це вчення, можливо, й перешкодить декому з людей піднятися високо над пересічним моральним рівнем людства, проте багато з тих, хто спустився б нижче від цього рівня, чіпляються за нього, і воно їх утримує. Якщо розглядати окремі особистості, воно їх понижує. Якщо ж говорити про весь людський рід у цілому, воно його підносить.

Я не побоюся навіть сказати, що, на мою думку, з-поміж усіх філософських теорій вчення про добре збагнутий інтерес найбільше відповідає потребам людей нашого часу, а також те, що в ньому є всі підстави вбачати найбільш надійну з гарантій, що лишились у нас, проти себе самих. Отже, переважно на це вчення має бути звернута увага сучасних моралістів. Незважаючи навіть на те, що воно може їм видатися недосконалим, його все ж доведеться прийняти як необхідне.

Говорячи в цілому, я не думаю, що у нас егоїзму більше, ніж в Америці; єдина відмінність полягає в тому, що там егоїзм має, сказати б, освічений характер, а тут — ні. Кожен американець уміє пожертвувати частиною своїх особистих інтересів, аби врятувати все інше. Ми ж прагнемо все зберегти, і часто все втрачаємо.

Навколо себе я бачу лише людей, які, судячи з усього, щоденно намагаються словом і власним прикладом довести своїм сучасникам, що корисне й вигідне ніколи не буває нечесним. Чи вдасться мені врешті-решт зустріти того, хто зуміє пояснити людям, наскільки чесність може бути вигідною та корисною?

На землі немає сили, здатної перешкодити вирівнюванню умов людського існування, яке, спрямовуючи людський дух на пошуки корисного, спонукає кожного громадянина замикатися у колі власних інтересів.

Отже, слід очікувати, що особистий інтерес більше, ніж будь-коли, являтиме собою головну, якщо не єдину рушійну силу людських діянь; все ж лишається з'ясувати, як кожна людина розумітиме свої особисті інтереси.

Якщо громадяни, набуваючи рівності між собою, зоставатимуться в полоні неуцтва та грубості, важко передбачити, яких нерозумних крайнощів вони сягнуть у своєму егоїзмі, і неможливо сказати заздалегідь, які ганебні злидні та бідування на них чекають тільки через те, що вони побоялися пожертвувати якоюсь часткою власного добробуту заради щастя й процвітання собі подібних.

Я аж ніяк не думаю, що вчення про добре збагнутий інтерес у тому вигляді, в якому його проповідують в Америці, є несхибно вірним у кожному своєму пункті; проте воно містить у собі велику кількість настільки очевидних істин, що досить просвітити людей, і ці істини будуть належно сприйняті. Тому намагайтеся будь-що нести їм просвіту: адже доба сліпої саможертвності та вроджених чеснот давно вже проминула, і я бачу наближення часів, коли свобода, громадський спокій і сам суспільний лад не зможуть без просвіти існувати.

Розділ IX

ЯК АМЕРИКАНЦІ ЗАСТОСОВУЮТЬ ВЧЕННЯ ПРО ДОБРЕ ЗБАГНУТИЙ ІНТЕРЕС У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

Якби вчення про добре збагнутий інтерес стосувалося лише царства земного, очевидною була б його внутрішня недостатність; адже не раз буває так, що принесені жертви можуть бути винагороджені лише на тому світі; і хоч би яких зусиль докладав людський розум, аби з'ясувати вигідність і користь чесноти, завжди буде вкрай важко змусити гідно жити людину, яка не хоче думати про смерть.

Отже, необхідно знати, чи може вчення про добре збагнутий інтерес легко узгоджуватися з релігійними віруваннями.

Філософи, які поширюють це вчення, кажуть людям, що для осягнення щастя в житті слід пильно стежити за своїми пристрастями і обов'язково уникати крайнощів, що тривке щастя можливе лише за відмови від безлічі минущих утіх, і що, нарешті, треба знову й знову перемагати себе самого, аби досягти бажаних для себе наслідків.

Засновники мало не всіх релігій постійно говорили майже одне й те саме. Вказуючи людям один і той самий шлях, вони лише віддаляли поставлену мету; не обіцяючи винагородити на цьому світі за призначені ними жертви, вони перенесли її в інший світ.

Разом з тим я відмовляюся вірити, що всі ті люди, які з релігійних спонук живуть доброчесно, чинять так лише через очікування винагороди.

Я зустрічав чимало ревних християн, які саможертовно й натхненно працювали заради загального щастя, і чув їхні запевнення в тому, що діють вони саме так, намагаючись заслужити блаженство на небесах; не можу, проте, відігнати від себе думку, що вони до себе несправедливі. Я надто шаную їх, аби їм повірити.

Це правда, що християнство навчає нас віддавати перевагу інтересам інших людей над нашими власними, аби доступитися неба; проте християнство також мовить нам про необхідність з любові до Бога творити добро ближнім. Це чудова формула: людина своїм розумом сягає божественної думки; вона бачить, що Божа мета — це лад; людина самохіть бере участь у цьому величному накресленні, і, постійно приносячи в жертву власні особисті інтереси в ім'я цього чудесного світового ладу, вона не чекає для себе інших винагород, крім втіхи споглядання.

Тому я не думаю, що єдиною спонукою діянь побожних людей є вигода й інтерес; проте припускаю, що такий інтерес — це найголовніший засіб, до якого вдаються релігії, маючи на меті провадити за собою людей, і я не сумніваюся, що саме завдяки йому вони опановують юрбу і набувають популярності.

Тому я не бачу жодної виразної причини, внаслідок якої вчення про добре збагнутий інтерес мало б відвернути людей від релігійних вірувань; навпаки, мені здається, що тут я зумів з'ясувати, яким чином це вчення радше наближає людей до релігійної віри.

Припускаю, що задля досягнення щастя в цьому світі той або інший індивідуум чинить спротив різним інстинктивним порухам своєї душі, незворушно зважує всі свої життєві вчинки, навчається мистецтва поборювати найперші свої бажання, замість того щоб сліпо їм підкорятись, і призвичаюється легко зрікатися миттєвих насолод заради найтривкіших цінностей, що їм він підпорядкував усе своє життя.

Якщо така людина вірить у своє віровчення, їй зовсім не важко улягати обмеженням, що їх дана віра накладає. Сам її розум радитиме їй це робити, а вже набута звичка заздалегідь привчає її терпіти всі недогоди.

Якщо в неї виникнуть сумніви з приводу мети її очікувань і надій, вона не дасть їм із легкістю себе зупинити і вирішить, що мудріше зректися якихось благ цього світу, аби лиш зберегти свої права на величезну спадщину, обіцяну їй на тому світі.

«Якщо ми й помиляємося, вважаючи християнську віру за істинну,— сказав Паскаль,— то втрачаємо не так уже й багато; але яким нещастям було б помилитися, маючи її за хибну!»

Американці не виказують простацької байдужості до потойбічної сфери; вони не мають і молодечої погорди до небезпек, що їх сподіваються уникнути.

Тому вони сповідують свою релігію без жодної соромливості або остраху; навпаки, помітно, що навіть у розпалі свого побожного завзяття вони лишаються такими спокійними, послідовними і тверезими, що може здатися, ніби не серце, а розум веде їх до підніжжя вівтарів.

Не лише американці сповідують свою віру тому, що це їм вигідно, але саме вони розглядають її з точки зору тієї користі, яку вона може дати в земному житті. За середньовіччя священики говорили тільки про потойбіччя: вони мало дбали про те, щоб довести можливість для щирого християнина спізнати щастя тут, у земному існуванні.

Навпаки, американські проповідники без кінця спускаються на грішну землю, і лише з великим зусиллям їм щастить відірвати від неї свої погляди. Щоб глибше заторкнути душі своїх слухачів, вони щодня демонструють їм, наскільки сприятливими є релігійні вірування для свободи та громадського ладу; слухаючи їх, часто буває непросто зрозуміти, чи головним предметом релігійної віри є вічне щастя на небесах, чи добробут у нашому земному світі.

Розділ X

ПРО СХИЛЬНІСТЬ ДО МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ В АМЕРИЦІ

В Америці пристрасть до матеріального добробуту не завжди є панівною, але вона загальнопоширена; якщо й не всім вона однаково притаманна, всі люди її відчувають. Потреба задовольняти найменші потреби тіла та дбати про набуття найдріб'язковіших життєвих вигод перебуває там у центрі уваги.

Щось подібне дедалі частіше спостерігається і в Європі.

Серед причин, які зумовлюють появу схожих явищ у житті Старого й Нового Світу, є такі, що стосуються моєї теми; отже, я маю їх назвати.

Коли багатства спадково закріплені за одними й тими самими родинами, ми бачимо, що велика кількість людей тішиться матеріальними благами, не відчуваючи виняткової схильності до добробуту.

Людське серце найбільше прихильне до тих або інших цінностей не тоді, коли може спокійно користуватися ними, а тоді, коли відчуває незадоволене прагнення оволодіти ними та невпинний острах їх утратити.

В аристократичних суспільствах багаті люди, які ніколи не знали чогось протилежного до їхнього власного становища, не бояться його змінити: вони не дуже уявляють, як можна жити інакше. Отже, матеріальний добробут не є їхньою життєвою метою; це природний їхній спосіб життя. Вони сприймають його як єдино можливий тип існування і тішаться його благами, не дуже над тим замислюючись.

Коли природна, інстинктивна схильність до матеріального добробуту, що її відчувають усі люди, задовольняється легко й без зайвих турбот, їхні душевні порухи звертаються в інший бік, і тоді людина береться за якусь складнішу і величнішу справу, яка підносить її і захоплює.

Саме тому люди, які належать до аристократичних верств, часто виявляють гордливу зневагу до тих самих благ, якими користуються, і знаходять у собі нездані сили в ту мить, коли доводиться ці блага втратити. Всі революції, що похитнули або знищили аристократичні верстви, показали, з якою легкістю люди, які звикли до достатку, можуть обходитися без найнеобхідніших благ, тоді як люди, що своєю тривалою працею домоглися добробуту, навряд чи могли б жити після його втрати.

Якщо від вищих верств я перейду до нижчих класів, то ми виявимо аналогічні явища, зумовлені різними причинами.

Серед тих націй, де в суспільстві панує аристократія і суспільство внаслідок цього перебуває в нерухомому стані, народ врешті-решт звикає до своїх злиднів так само, як багаті люди — до своїх розкошів. Одні не дбають про матеріальний добробут, тому що й без того ним тішаться; інші так само про нього не думають, тому що вже не вірять, що зможуть його досягти, а також і тому, що взагалі надто мало про нього знають.

У суспільствах названого типу уяву вбогих людей заполоняють видива потойбічного світу; злидні реального життя тиснуть на їхню уяву; проте вона вислизає з жорстких рамок і шукає розради деінде.

Коли ж, навпаки, суспільні верстви перемішані, а привілеї скасовано, коли родові маєтки подрібнюються, а просвіта і свобода опановують дедалі більші обшири, уяву бідняків охоплює пристрасне бажання досягти добробуту, а думки багатих — страх добробут втратити. Виникає велика кількість середніх за розміром статків. Ті, які ними володіють, мають досить матеріальних благ, аби ви-

робилася схильність і смак до достатку, і все ж цих благ замало, аби повністю задовольнити їхні запити. Ці блага здобуваються з великими зусиллями, і люди користуються ними з великим трепетом.

Отже, вони невпинно прагнуть здобути або зберегти ці втіхи, хоч би які дорогі, які неповні і які скороминущі вони були.

Я намагаюся збагнути, яка саме пристрасть є природною для людей, збентежених і обмежених темрявою свого походження та скромністю своїх статків, і не знаходжу нічого більш притаманного їм, аніж схильність до матеріального добробуту. Пристрасне жадання достатку в першу чергу характерне для середнього класу; разом з ним воно здобуває перевагу над іншими пристрастями. Саме звідси воно починає ширитися, опановуючи і вищі суспільні верстви, і товщу народних мас.

В Америці я не зустрів жодного бідняка, який не кидав би погляду, повного надії та заздрощів, на втіхи багатого люду, і чия уява загодя не поринала б у споглядання благ, що їх доля вперто відмовлялася йому вділяти.

З другого боку, у Сполучених Штатах я ніколи не помічав у багатих людей тієї зверхньої зневаги до матеріального добробуту, яку часом подибуємо серед найбагатших та найрозбещеніших аристократичних осередків.

Більшість із цих багатіїв колись були вбогі; вони спізнали на собі болюче жало злигоднів; вони довго боролися супроти ворожої їм долі, і тепер, здобувши перемогу, не втратили пристрастей, які супроводжували їхні відчайдушні зусилля; вони й досі немов сп'яніли посеред тих маленьких радощів, яких вони домагалися впродовж чотирьох десятиліть.

Не можна твердити, ніби в Сполучених Штатах, як і в інших країнах, не можна зустріти досить великої кількості багатих людей, які, успадкувавши значні статки, не доклавши жодних зусиль, тішаться благами, що їх не вони здобули. Але навіть вони не виглядають менше від інших схильними до радощів матеріального життя. Любов до добробуту стала панівною рисою всієї нації; великий потік людських пристрастей тече саме в цей бік, затягуючи все у своєму плині.

ПРО СПЕЦИФІЧНІ НАСЛІДКИ, ПОРОДЖЕНІ ЛЮБОВ'Ю ДО МАТЕРІАЛЬНИХ РОЗКОШІВ ЗА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЧАСІВ

На основі викладеного вище можна було б зробити висновок, що любов до матеріальних розкошів повинна постійно призводити американців до безладдя у звичаях, порушувати родинний лад і, врешті-решт, ставити під загрозу все суспільне життя.

Насправді ж усе відбувається зовсім не так: пристрасна схильність до матеріальних розкошів і втіх у демократичних суспільствах проявляється зовсім не так, як у народів з аристократичною формою правління.

Часом буває так, що втома від справ, надмір багатств, крах релігійних вірувань або занепад державної влади поступово привчають аристократію до розкошів виключно в матеріальній царині. В інших випадках могутність можновладця або слабкість народу, не позбавляючи аристократичні верстви їхніх статків, примушують їх відійти від влади, і, закривши перед ними шлях до великих задумів і справ, лишають їх на самоті з бентежністю їхніх бажань; відтак вони змушені з важким серцем зосереджуватися на своїх особистих справах і намагаються, поринувши в плотські радощі й насолоди, забути про свою колишню велич.

Коли представники аристократичних верств починають отак віддаватися невтримному жаданню тілесних розкошів, вони найчастіше спрямовують у цьому єдиному напрямку всю свою енергію, набуту внаслідок довготривалого призвичаєння до влади.

Таких людей не задовольняє пошук скромного добробуту; їм потрібні розкішна розбещеність і кричуща розпуста. Вони витворюють культ найспокусливіших чуттєвих утіх і, здається, нестямно жадають перевершити одне одного в мистецтві самовиснаги й здичавіння.

Що більше могутності, слави та свободи дій мала в минулому аристократія, що яскравіший був блиск її чеснот і осягнень, то гучнішою та скандальнішою, на моє переконання, буде недобра слава про її пороки.

Схильність до матеріальних насолод у демократичних народів не сягає подібних крайнощів. Любов до добробуту дістає у них прояв у вигляді стійкої, винятково сильної, всеохопної і разом з тим стриманої пристрасті. Тут ідеться не про будівництво великих палаців, не про прагнення підкорити або обдурити природу, зрештою, спустошити весь світ заради найповнішого задоволення забаганок якоїсь людини; мова про те, щоб додати декілька туазів землі до своїх полів, посадити сад, додатково розбудувати оселю, постійно і щомиті робити життя зручнішим і легшим, запобігати злидням і задовольняти найдрібніші свої потреби, не вдаючись до великих зусиль і майже безкоштовно. Кожна з таких цілей сама по собі ніби й незначна, але людська душа відчуває до них тривку прихильність: вона споглядає їх постійно, бувши незмінно до них близька; нарешті самкінець вони заступають їй решту світу, а часом навіть стають поміж нею та Богом.

На це можуть заперечити, що все сказане стосується лише тих громадян, які володіють лише середніми за розміром статками; багаті люди, мовляв, виказують схильності та смаки, аналогічні тим, які проявлялись у них за віків панування аристократії. Я заперечую таке твердження.

Стосовно матеріальних і чуттєвих насолод найбагатші громадяни в демокра-

тичному суспільстві не відзначаються смаками, хоч скільки-небудь відмінними від смаків усього народу: це зумовлене або тим, що, вийшовши з народних глибин, вони справді зберігають звичаї простолюду, або ж тим, що вони вважають за краще цих звичаїв та уподобань не зраджувати. В демократичних суспільствах почуття широких верств відзначаються стриманістю й поміркованістю, з чим усі люди змушені рахуватися. Порокам тут не менш складно, аніж чеснотам, вийти за межі норм та узвичаєнь.

Багаті люди, які належать до демократичних націй, таким чином, більше дбають про задоволення щонайменших своїх потреб, аніж про осягнення якихось нечуваних утіх; вони вгамовують безліч маленьких своїх бажань і не віддаються потужним і нестримним пристрастям. Отже, їм притаманна радше млява байдужість, аніж розгул і марнотратство.

Особлива схильність людей, що живуть за віків демократії, до чуттєвих і матеріальних насолод найчастіше не суперечить суспільному ладові; навпаки, для її задоволення порядок у суспільстві нерідко буває просто-таки необхідний. Не суперечить вона і моральності звичаїв: адже добрі звичаї сприяють громадському спокою і виробничій праці. Часто ця схильність може навіть поєднуватися з релігійною мораллю: люди прагнуть якнайкраще прожити своє земне життя, не відмовляючись при цьому й від шансів на спасіння після смерті.

Серед матеріальних благ існують такі, що володіння ними є злочином; люди від осягнення їх утримуються. Існують і такі блага, користування якими дозволене релігією та мораллю: пожадання цих благ опановує людей повністю, і, прагнучи їх здобути, вони підпорядковують цій меті свою уяву, і душу, і все своє життя, забуваючи при цьому про вищі й дорожчі блага — ті, що тільки й творять славу й велич людського роду.

Я закидаю рівності зовсім не те, що вона жене людей на пошуки заборонених утіх, а за те, що, прагнучи насолод дозволених, вони з головою в них поринають.

Таким чином, у світі може запанувати щось на взір доброчесного та пристойного матеріалізму, який, не розбещуючи людських душ, проте, надасть їм розніженості і врешті-решт непомітно послабить усі їхні внутрішні пружини.

ЧОМУ ДЕХТО З АМЕРИКАНЦІВ ВІДЗНАЧАЄТЬСЯ ЕКЗАЛЬТОВАНИМ СПІРИТУАЛІЗМОМ

Хоч пристрасне бажання набувати земні блага є серед американців панівним і визначальним, у них бувають і моменти перепочинку, коли їхні душі, здається, нараз розривають матеріальні пута, які їх сковують, і невтримно ринуть у небесні високості.

В усіх американських штатах, а надто ж у напівзаселених західних округах можна зустріти мандрівних проповідників Божого слова.

Цілі родини, включно зі старими, жінками й дітьми, долають непрохідні хащі та бездоріжжя, верстають далекі шляхи, щоб послухати цих проповідників; зустрівшись із ними і вислухавши їх, вони на багато днів і ночей забувають про свої щоденні клопоти, часом нехтуючи навіть найнеобхіднішими буденними потребами.

То тут, то там у надрах американського суспільства можна зустріти людей, до краю сповнених екзальтованої та мало не нестямної духовності, яку навряд чи можна спостерігати в Європі. Час від часу тут з'являються дивні секти, що роблять спроби відкрити людям доти не бачені шляхи до вічного щастя. Релігійний безум у них є звичайнісіньким явищем.

Це не мусить нас дивувати.

Людина не сама наділила себе потягом до безмежності та любов'ю до всього, що є вічним. Ці високі почуття не з'являються з чиєїсь примхи: вони глибоко закорінені в непорушних глибинах людської природи; вони існують незалежно від зусиль людини. Їх можна притлумити або спотворити, але неможливо знищити.

Душа має свої потреби, що їх необхідно задовольняти; і хоч би яких зусиль докладали часом люди, аби відволікти її від цих потреб, вона все одно невдовзі починає тужити, відчуваючи сум'яття й тривогу посеред усіх чуттєвих розкошів і насолод.

Якби розум більшості мислителів роду людського коли-небудь зосередився лише на досягненні матеріальних благ, можна було б очікувати, що це спричинило б бурхливу зворотну реакцію в душах деяких людей. Ці останні безоглядно поринули б у духовну царину, через острах лишитися скутими занадто тісними путами, що їх накладає матеріальна сфера.

Тому не варто дивуватися з того, що в суспільстві, яке повністю поринуло в свої земні клопоти, можна зустріти небагатьох індивідуумів, котрі прагнуть звертати свій зір лишень до неба. Я був би здивований, якби у народу, поглинутого тільки проблемами свого добробуту, містицизм не набув швидкого розвитку.

Існує думка, ніби причиною заселення пустель Фіваїди були імператорські гоніння та страти на аренах цирків; я ж гадаю, що причину радше слід шукати в римських розкошах та в епікурейській філософії Греції.

Якби суспільний устрій, обставини та закони не обмежували так жорстко розум американців пошуками добробуту, він, бувши спрямований на духовну царину, певна річ, виказав би неабияку обачність, досвідченість і поміркованість. Проте він почувається ув'язненим у тісних рамках, що з них, здається, його не хочуть випускати. Коли ж він долає ці межі, йому стає незрозуміло, на чому можна утвердитись, і нерідко безоглядно виходить за грань здорового глузду.

Розділ XIII

ЧОМУ АМЕРИКАНЦІ ВИГЛЯДАЮТЬ ТАКИМИ СТРИВОЖЕНИМИ ПОСЕРЕД СВОГО ДОБРОБУТУ

Часом у деяких найвіддаленіших закутках Старого Світу можна зустріти невеличкі селища, які, здається, виявилися забуті посеред усесвітньої круговерті; вони немов лишилися непорушні, тоді як усе навколо них вирувало й рухалося. Більшість населення там — люди вкрай неосвічені і вбогі; вони не мають стосунку до справ державного урядування, а влада найчастіше їх пригноблює. Проте обличчя цих людей, як правило, погідні, а самі вони відзначаються життєрадісністю.

В Америці ж я бачив найосвіченіших у світі людей, наділених найширшою свободою і найбільшими в світі життєвими благами; проте мені здавалося, що їхні обличчя немов затьмарені якоюсь легкою тінню; складалося враження, що вони поважні й мало не смутні навіть посеред своїх розваг.

Найголовнішою причиною цього є те, що перші зовсім не думають про злидні й нестатки, що їх доводиться їм терпіти, тоді як другі безперервно мислять про блага, яких самі не мають.

З подивом можна спостерігати той гарячковий запал, з яким американці намагаються досягти добробуту, і як їх невпинно мучить неясний острах з приводу того, що ними обрано не найкоротший шлях до успіху.

Мешканець Сполучених Штатів настільки відданий справі здобування благ цього світу, ніби має впевненість у своєму безсмерті, і він з такою енергією намагається досягти тих із них, які виявляються для нього досяжні, що може здатися, ніби він щомиті боїться вмерти раніше, ніж встигне з них скористатися. Він хапає все, що може, але не утримує міцно, одразу ж випускаючи з рук, аби кинутися на пошук нових насолод.

У Сполучених Штатах чоловік дбайливо будує собі домівку, в якій сподівається провести літа своєї старості, і раптом продає її, ще не добудувавши остаточно даху; він садить сад і віддає його в оренду, заледве скуштує перші плоди; він розорює цілинну землю і полишає іншим усі жниварські клопоти. Він опановує якийсь фах і швидко його лишає. Він оселяється в якійсь місцині, але невдовзі вирушає кудись далі, йдучи навздогін своїм мінливим бажанням. Якщо його приватні справи дають йому мить перепочинку, він одразу ж поринає у вир політичної діяльності. А якщо під кінець року, сповненого трудами, в нього лишається хоч якесь дозвілля, він через свою непогамовну цікавість мандрує по безмежних просторах Сполучених Штатів. У такий спосіб він залишить позаду шлях завдовжки п`ятсот льє, аби певніше відігнати від себе думки про власне щастя.

Нарешті приходить смерть, і вона зупиняє його раніше, ніж він відчує втому від цієї марної гонитви за повним і вічно зникомим блаженством.

Спочатку може викликати подив це дивне занепокоєння, помітне у стількох щасливих людей, які тішаться безсумнівним достатком. Утім, це видовище старе як світ; новим є тільки те, що цілий народ є його учасником.

Схильність до матеріальних та чуттєвих насолод має розглядатися як найперше джерело того таємного неспокою, що помітний у вчинках американців, а також тієї непостійності, приклади якої вони щодня демонструють.

Той, хто повністю зосередився на здобутті земних благ, завжди кудись поспішає, маючи лише обмежений час для їх осягнення, оволодіння та насолоди ними. Пам'ять про те, що життя коротке, невпинно його підганяє. Незалеж-

но від кількості вже набутих ним благ, він щомиті уявляє безліч інших, а саме тих, що ними він не встигне скористатися, якщо не поквапиться перед лицем неминучої смерті. Ця думка сповнює його тривогою, острахом та жалем, він відчуває душевне сум'яття, яке, триваючи постійно, змушує його раз по раз змінювати свої плани та місце проживання.

Якщо схильність і прагнення до матеріального добробуту поєднується з таким суспільним устроєм, за якого ні закони, ні звичаї нікого більше не втримують на одному місці, то це додатково збуджує душевний неспокій громадян: у такому випадку люди невпинно змінюють свою життєву путь, з остраху пройти повз той єдиний і найкоротший шлях, який має привести їх до щастя.

Неважко, втім, зрозуміти, що якщо люди, котрі пристрасно шукають матеріальних і чуттєвих утіх, мають справді сильні бажання, вони повинні й легко їх зрікатися; оскільки їхньою кінцевою метою є насолода, то засоби її осягнення мусять бути легкими й швидкими, інакше всі труднощі, пов'язані зі здобуттям цих утіх, виявляться більші від самих утіх і насолод. Отже, душі більшості людей водночас відзначаються палкістю і млявістю, нестямністю і знервованістю. Навіть смерть у них буває не така страшна, як безупинне продовження зусиль заради осягнення однієї й тієї самої мети.

Рівність іще коротшим шляхом провадить до деяких наслідків, які я щойно описав.

Коли скасовано всі прерогативи, пов'язані з походженням людини та її статками, коли всі види фахової діяльності відкриті перед усіма людьми, і коли людина, спираючись на власні сили, може досягти вершин кожного з них, багатьом честолюбним людям починає здаватися, що перед ними відкриваються легкі шляхи до небувалої кар'єри, і вони радо тішать себе надіями, що вони — обранці високої долі. Але такі погляди помилкові, і життєвий досвід щодня вносить свої корективи. Та сама рівність, що дає змогу кожному громадянинові плекати великі сподівання, робить усіх громадян індивідуально слабкими. Вона зусібіч обмежує їхні сили й можливості, водночас дозволяючи їхнім бажанням безмежно розростатися.

Люди не лише безпорадні самі по собі, а й із кожним своїм кроком зустрічають нові перепони, що вони їх спочатку не помічали.

Вони скасували обтяжливі привілеї декого з собі подібних; вони тим самим домоглися суперництва всіх із усіма. Змінилася радше форма границь, аніж їхнє місце. Коли люди більш-менш рівні між собою, коли вони йдуть одним і тим самим шляхом, будь-кому з них дуже важко прискорити свій хід і пройти крізь одностайну юрбу, яка оточує кожного і стискає зусібіч.

Це постійне визначальне протиріччя, яке існує поміж інстинктами, що їх породила рівність, і наданими нею засобами їх задоволення, мучить і втомлює людські душі.

Можна уявити людей, які досягли певного ступеня свободи, що повністю їх задовольняє. В такому випадку вони будуть без тривог і без пристрастей користатися зі своєї незалежності. Але люди ніколи не встановлять такої рівності, яка могла б їх усіх задовольнити.

Хоч би яких зусиль докладав народ, йому не вдасться витворити абсолютно рівні для всіх умови існування; та якби він мав нещастя досягти такого повного і остаточного вирівнювання умов, все одно залишиться нерівність людських інтелектів, яка, бувши прямо послана Богом, ніколи не підлягатиме нашим законам.

Хоч би які демократичні були суспільний устрій та політична конституція країни, можна, проте, не сумніватися, що кожен з її громадян завжди буде бачити біля себе людей, що посідають вище становище, і можна передбачити, що

він звертатиме свій погляд саме в цей бік. Коли нерівність є найзагальнішим законом суспільства, найочевидніші її прояви не так впадають у вічі; коли ж, навпаки, всі перебувають більш-менш на одному рівні, найменша нерівність одразу ж стає помітною. Саме тому бажання рівності стає дедалі невгамовніше в міру того, як рівність набуває виразніших ознак.

У демократичних суспільствах люди легко досягають певного ступеню рівності; разом з тим вони ніколи не можуть досягти тієї міри рівності, яка є для них бажаною. Примара такої рівності постійно вабить їх, весь час відступає, але ніколи не зникає з їхнього поля зору, немов запрошуючи їх іти за нею вслід. Вони незмінно думають, що спроможуться її вловити, та вона щоразу вислизає з їхніх обіймів. Вони бачать її з досить близької відстані, аби знати її принади та переваги, але не можуть наблизитися настільки, щоб зазнати її розкошів; вони вмирають раніше, ніж їм пощастить уповні нею натішитися.

Саме цими причинами й слід пояснювати дивну меланхолійність, притаманну мешканцям демократичних країн, які живуть у повному достатку, а також їхню відразу до життя, яка часом опановує їх посеред влаштованого і спокійного існування.

На превеликий жаль, у Франції зростає кількість самогубств; в Америці самогубства трапляються рідко, але є відомості, що божевілля там поширене більше, ніж деінде.

Це різні симптоми однієї й тієї самої хвороби.

Американці не накладають на себе рук, хоч би яке надмірне збудження вони відчували, тому що релігія забороняє їм це робити, а також тому, що матеріалізм у них, сказати б, не дуже поширений, хоч пристрасть до матеріального добробуту має серед них загальнопоширений характер.

Їхня воля чинить спротив, проте їхній розум нерідко капітулює.

За демократичних часів людські втіхи та насолоди набагато гостріші й спокусливіші, аніж за віків панування аристократії, і водночас вони приступні набагато більшій кількості людей; проте, з іншого боку, треба визнати, що в умовах демократії сподівання та бажання людей здійснюються набагато рідше, людські душі зазнають набагато більше хвилювань і тривог, а їхні клопоти стають болісніші та гнітючі.

В ЯКИЙ СПОСІБ У АМЕРИКАНЦІВ СХИЛЬНІСТЬ ДО МАТЕРІАЛЬНИХ БЛАГ ПОЄДНУЄТЬСЯ З ЛЮБОВ'Ю ДО СВОБОДИ ТА УВАГОЮ ДО ГРОМАДСЬКИХ СПРАВ

Коли демократична держава перетворюється на абсолютну монархію, активність її мешканців, раніше спрямована на суспільні та особисті справи, раптом починає зосереджуватися на цих останніх, і це за деякий час призводить до великого матеріального процвітання суспільства; проте невдовзі цей рух сповільнюється і розвиток виробництва зупиняється.

Я не знаю, чи можна назвати хоч один народ, відомий своїми досягненнями у виробництві або торгівлі, починаючи з тирійців і закінчуючи флорентійцями та англійцями, який не був би вільним народом. Отже, існує тісний зв'язок і неминуча взаємозалежність поміж цими двома явищами — свободою та виробництвом.

Таке твердження загалом справедливе для всіх націй, але передусім воно стосується націй демократичних.

Вище я вже показав, як люди, що живуть за віків рівності, відчувають постійну потребу об'єднуватися, маючи на меті здобути мало не всі ті блага, яких прагнуть; з іншого боку, я показав, як необмежена політична свобода сприяє вдосконаленню, а також популяризації їхнього вміння такі об'єднання та асоціації утворювати. За цих віків свобода, як ми могли це побачити, особливо необхідна для виробництва суспільного багатства. І навпаки, легко помітити, що деспотизм для такого виробництва особливо згубний.

За віків демократії абсолютна влада за своєю природою не буває ні жорстокою, ні варварською, проте вона дріб'язкова і прискіплива. Деспотизм такого типу, хоч і не топче ногами людство, все ж недвозначно протистоїть і самому духові торгівлі, і інстинктам виробництва та підприємництва.

Отже, люди, які живуть за демократичних часів, потребують свободи, передусім для того, щоб досягти матеріальних благ, яких вони невпинно прагнуть.

А проте інколи буває так, що надмірна схильність до насолод змушує їх підкорятися першому-ліпшому володарю. В цьому випадку жадання добробуту виявляється обернутим проти себе самого і мимоволі саме від себе віддаляє предмет власних прагнень.

Справді, у житті демократичних народів інколи настають вкрай загрозливі часи. Коли пристрасна схильність до матеріальних благ у одного з оцих народів розвивається швидше, ніж просвіта і пов'язані зі свободою узвичаєння, настає така мить, коли люди відчувають безмірне захоплення, споглядаючи ті небувалі блага, що їх вони от-от осягнуть. Заклопотані лише турботами про власне швидке збагачення, вони перестають розуміти, що процвітання кожного з них зокрема залежить від добробуту всіх інших людей. Немає ніякої необхідності позбавляти таких громадян належних їм прав: вони самі радо від них відмовляються. Виконання політичних обов'язків видається їм прикрою завадою, що відволікає їх від справ. Чи йдеться про вибори їхніх представників, про надання підтримки владі чи про спільне обговорення близьких усім питань — їм на все бракує часу; вони не будуть марнувати свій коштовний час на даремну працю. Це все ігри дозвільних нероб, які аж ніяк не личать поважним людям, заглибленим у життєво важливі справи. Такі люди вірять, що дотримуються вчен-

ня про справжні інтереси, але насправді трактують це вчення вкрай спрощено, і, щоб краще стежити за тим, що вони звуть своїми справами, вони нехтують найважливішою з них — пануванням над самими собою.

Якщо громадяни, які працюють, не хочуть дбати про громадські справи, а суспільної верстви, яка могла б на дозвіллі перебрати на себе ці обов'язки, вже не існує, місце уряду виявляється ніби порожнім.

Якщо в таку критичну мить якийсь честолюбець захоче здобути владу, він побачить, що всі шляхи до будь-якої узурпації перед ним відкриті.

Якщо він упродовж якогось часу дбатиме про те, щоб матеріальні інтереси людей процвітали, йому легко вибачать усе інше: аби тільки він передусім гарантував повний порядок. Люди, які відчувають пристрасну схильність до матеріальних благ, як правило, набагато раніше помічають, що будь-які прояви руху до осягнення свобод загрожують їхньому добробутові, аніж спромагаються дійти розуміння, яким чином свобода сприяє процвітанню їхніх справ; і, зачувши найперші відгомони громадянських пристрастей, які заторкують маленькі радощі їхнього приватного життя, вони пробуджуються в тривозі; вже довгий час острах перед анархією утримує їх у стані напруженого очікування, завжди готових тут-таки зректися свободи з початком перших-ліпших заворушень.

Я легко погоджуся з тим, що громадський спокій — це велике благо; але я не хочу при цьому забувати, що саме шляхом запровадження суспільного порядку народи врешті-решт приходили до тиранії. З цього, певна річ, не випливає, ніби народи мають зневажати громадський спокій; бажано тільки, щоб вони ним не задовольнялися. Нація, яка вимагає від свого уряду лише дотримання порядку, в глибині свого серця вже несе рабство; вона є рабою свого добробуту, і завжди може з'явитися людина, здатна закувати її в кайдани.

Деспотизм змовницьких угруповань — явище не менш небезпечне, аніж тиранія однієї людини.

Коли більшість громадян прагне обмежитися лише своїми особистими справами, навіть найменші партії не повинні втрачати надію стати першими в керуванні громадськими справами.

У подібних випадках на величезній сцені світу, втім, як і на сценах наших театрів, часто можна бачити, як жменька людей зображує велелюдні маси. Ці люди самі промовляють від імені юрби, якої насправді нема, або, в інших випадках, цілком до них байдужої; вони одні діють посеред непорушного загалу, керуючись лише власними примхами, вони правують усім, чим тільки можуть, змінюють закони і на власний розсуд глумляться з моралі та звичаїв; можна тільки дивуватися з того, що великий народ інколи може опинитися в руках купки негідних людей.

Досі американцям щастило уникати описаних мною небезпек; через це вони справді заслуговують нашого захоплення.

Мабуть, на землі не можна знайти іншу країну, де можна було б зустріти менше нероб, аніж в Америці, і де всі трудівники були б палкіше перейняті пошуками матеріального добробуту. Але, хоч пристрасна схильність американців до матеріальних і чуттєвих втіх справді нестримна, вона все ж не сліпа, і розум, хоч і не здатний її стримувати, однак керує нею.

Американця так поглинають його особисті інтереси, ніби на світі немає нікого, крім нього самого, а за якусь мить він так гаряче віддається громадським справам, ніби зовсім забув про свої власні. Інколи може здатися, що його опановує найегоїстичніша захланність, а інколи — найпалкіший патріотизм. Людське серце не може розриватися поміж названими крайнощами. Мешканці Сполучених Штатів по черзі виявляють такі сильні й подібні між собою почуття, пристрасне бажання добробуту та прагнення свободи, що доводиться пові-

рити в можливість поєднання цих двох пристрастей у якомусь закутку їхніх душ. Американці й справді вбачають у своїй свободі найкращий засіб і якнайнадійнішу запоруку свого добробуту. Вони люблять одне заради другого. Отже, їм і на думку не може спасти, ніби втручання у громадські справи — то не для них; навпаки, вони вважають, що найголовніший їхній обов'язок полягає у створенні та підтримці саме такого уряду, який дозволить їм здобути всі вимріяні блага і не заборонить їм супокійно тішитися благами вже досягнутими.

В ЯКИЙ СПОСІБ РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ЧАС ВІД ЧАСУ ПРИВЕРТАЮТЬ АМЕРИКАНЦІВ ДО ВТІХ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

У Сполучених Штатах щоразу, коли настає сьомий день тижня, торговельне і промислове життя нації, здається, зупиняється; всі звуки завмирають. На зміну бурхливій діяльності приходить глибокий спокій, або, радше, щось подібне до врочистої зосередженості; душа, нарешті, знов опановує себе і поринає у самоспоглядання.

Упродовж цього дня всі місця, відведені для торгівлі, зовсім безлюдні; кожен громадянин разом зі своїми дітьми йде до храму; там йому виголошують дивні казання, судячи з усього, не дуже звичні для його вух. З ним провадять бесіди про незліченні нещастя, причиною яких стають заздрість та погорда. Йому говорять про необхідність стримувати свої пожадання, про вишукані втіхи, що їх може дарувати лише чеснота, та про істинне щастя, яке йде з нею в парі.

Повернувшись додому, він не поспішає до своїх записів, що стосуються поточних комерційних справ. Він відкриває книгу Святого Письма і знаходить там високі й хвилюючі картини, що свідчать про могуть та ласку Творця, про безмежну велич творінь Господніх, про високе призначення людства, про обов'язки людей та про їхнє право на безсмертя.

Ось в який спосіб американець час від часу немов виходить за межі власного існування і, на мить відтрутивши від себе дрібні пристрасті та минущі клопоти, що ними сповнене його життя, раптом входить в ідеальний світ, у якому все є величним, чистим і вічним.

В інших розділах цього твору я намагався з'ясувати причини, внаслідок яких зміцнюються політичні інститути у американців, і релігія, на мою думку, є в цьому плані одним із найвизначальніших чинників. Тепер, зупиняючись на проблемах особистості, я виявив і зрозумів, що релігія дає кожному громадянинові не меншу користь, аніж державі в цілому.

Своєю практичною діяльністю американці доводять, що всім їм притаманна потреба за допомогою релігії надати демократії морального змісту. Те, що кожен з них думає з цього погляду про себе, є тією істиною, якою має проймати-ся кожна демократична нація.

Я не маю сумніву відносно того, що суспільний устрій та політичне життя того або іншого народу сприяють формуванню у нього певних вірувань та смаків, які згодом легко набувають значного поширення; водночас ті самі причини перешкоджають появі інших думок та інших схильностей, сказати б, без значних зусиль і майже несвідомо з боку цього народу.

Все мистецтво законодавця полягає в тому, щоб заздалегідь визначити природні нахили людських спільнот, з тим, аби знати, в чому саме треба підтримувати зусилля громадян, а в чому їх радше бажано було б стримувати. Адже різний час диктує різні вимоги, а постійною є лише мета, до якої завжди мусить прагнути людський рід; засоби ж її досягнення без кінця змінюються.

Якби я народився в добу панування аристократії, серед нації, у якої спадкові багатства одних та безвихідні злигодні інших зарівно відвертають людей від думки про поліпшення своєї долі і змушують їх зацікавлено споглядати візії потойбіччя, я захотів би пробудити у такого народу відчуття й усвідомлення його потреб; я намагався б відкрити найефективніші і найпридатніші способи задо-

волення цих нових, пробуджених мною бажань, і, спрямувавши зусилля людських умів на вивчення природничих наук, прагнув би заохотити їх до пошуків матеріального добробуту.

Якби сталося так, що деякі з людей запалали надмірною жадобою збагачення та виявили нестримну пристрасть до чуттєвих насолод, я не був би надто збентежений; ці індивідуальні риси невдовзі зникли б на загальному тлі суспільного життя.

Законодавці демократичних країн мають зовсім інші клопоти.

Принесіть демократичним народам просвіту, дайте їм свободу і дозвольте їм діяти на власний розсуд. Вони без великих зусиль візьмуть у цього світу всі блага, які він може дати; вони вдосконалять усі корисні людям мистецтва та ремесла і щодня робитимуть життя зручнішим, легшим і приємнішим; сам їхній суспільний устрій природним чином спонукатиме їх просуватися в названому напрямку. Я не боюся, що вони зупиняться на цьому шляху.

Проте коли людина починає діставати втіху від цього чесного та законного пошуку добробуту, з'являється небезпека, що врешті-решт вона може розгубити найвищі й найдостойніші свої прикмети, і, прагнучи вдосконалити всю навколишню дійсність, сама зазнає деградації. Саме в цьому і тільки в цьому полягає небезпека.

Отже, необхідно, щоб законодавці демократичних суспільств і всі чесні та освічені люди, які живуть у цих суспільствах, невпинно намагалися піднести душі своїх сучасників, спрямовуючи їх до небесних високостей. Треба, щоб усі ті, кого цікавить майбутнє демократичних суспільств, об'єдналися, і щоб усі узгоджено докладали постійних зусиль, аби в надрах цих суспільств ширилися потяг до безмежного, відчуття величі та любов до насолод духовної природи.

Якщо ж серед думок та уявлень, поширених у демократичному суспільстві, трапляються якісь із тих шкідливих теорій, згідно з якими разом зі смертю тіла гине й усе інше, сміливо вважайте людей, що дотримуються таких поглядів, природними ворогами даного народу.

У матеріалістів багато що мене прикро вражає. Їхні вчення здаються мені згубними, а їхня пиха будить у мене спротив. Якась користь від цієї системи поглядів могла б полягати лише в тому, що завдяки їй людина, ймовірно, здатна була б легше здобути скромне уявлення про себе саму. Втім, матеріалісти не дають особливих підстав для такого до себе ставлення; повіривши в те, що ними наведено досить доказів власної тотожності з тваринами, вони водночас виявлять таку погорду, ніби довели свою божественну природу.

У всіх націй матеріалізм — це небезпечна хвороба людського духу; проте особливо його слід остерігатися демократичним народам, тому що він чудово поєднується з душевними вадами, найбільш поширеними у цих народів.

Демократія сприяє схильності до матеріальних та чуттєвих насолод. Така схильність, якщо вона стає надмірною, невдовзі приводить людей до переконання, ніби на світі не існує нічого, крім матерії; матеріалізм, у свою чергу, поривае людей до цих самих насолод із нестямною та нестримною пристрастю. Таким є фатальне коло, до якого втягнуті демократичні нації. Добре було б, якби вони вчасно вгледіли небезпеку і зупинилися.

Більшість релігій — це не що інше, як всеохопні, прості й практично ефективні засоби ознайомлення людей з ідеєю про безсмертя душі. В цьому полягає та найбільша користь, що її демократичні народи мають, сповідуючи ті або інші релігійні віровчення; стає очевидною й та обставина, що ці вірування більш необхідні демократичному народові, аніж усім іншим.

Отже, коли яка-небудь релігія пускає глибоке коріння в надрах демократичного суспільства, будьте пильні, аби його не ушкодити; навпаки, дбайливо плекайте його як найдорогоціннішу спадщину аристократичних віків; не намагай-

тесь позбавити людей їхніх стародавніх вірувань, аби на їхнє місце поставити новітні уявлення; остерігайтеся, щоб при переході від одних вірувань до інших, у мить, коли людська душа на якийсь час лишається без усякої віри, любов до матеріальних і чуттєвих насолод не пройняла її і, зміцнівши, повністю її не опанувала.

Певна річ, вчення про метемпсихоз має аж ніяк не більше сенсу, аніж матеріалізм; а проте, якби демократія опинилася перед абсолютною необхідністю вибору між ними, я не завагався б, оскільки гадаю, що громадяни менше ризикують здичавіти, коли думають про переселення людської душі у свиняче тіло, аніж коли вони зовсім перестають вірити в існування душі.

Віра в нематеріальне та безсмертне начало, на якийсь час поєднане з матерією, настільки необхідна для людської величі, що вона дає дивовижні наслідки навіть тоді, коли вона ще не пов'язана з уявленнями про посмертну винагороду або покарання, і незалежно від того, чи люди вірять у повернення людської душі після смерті в лоно Господнє, чи припускають, що вона переселиться в якусь іншу живу істоту.

І ті, й інші розглядають людське тіло як вторинну і нижчу часточку нашої природи; вони зневажають його навіть у тому випадку, коли улягають його впливу; навпаки, вони відчувають вроджену повагу й таємне захоплення духовним началом у людині, навіть тоді, коли часом відмовляються коритися його владі. Цього досить, щоб надати їхнім ідеям та смакам якоїсь піднесеності, виховуючи в них безкорисливе й немов мимовільне прагнення чистих почуттів та великих думок.

Не зовсім зрозуміло, на яких думках зупинилися Сократ та його учні, коли вони обмірковували, що має статися з людиною в потойбічному житті; проте одне-єдине безсумнівне для них уявлення про те, що душа не має нічого спільного з тілом і що вона його переживе, виявилося достатнім, аби надати всій платонівській філософії такого характерного для неї вивищеного устремління.

При читанні творів Платона стає зрозуміло, що за його часів та в попередні епохи було чимало авторів, які вихваляли й проповідували матеріалізм. Твори цих авторів не збереглися до наших днів або збереглися в дуже неповному вигляді. Так само було мало не за всіх часів: більшість найславніших літературних імен так чи інакше пов'язана з духовністю. Інстинкт і смаки людського роду підтримують це вчення, вони, нерідко всупереч свідомому бажанню самих людей, зберігають твори, пройняті ним, утримуючи в пам'яті імена тих, хто був з ним пов'язаний. Отже, навряд чи слід гадати, ніби пристрасть до матеріальних і чуттєвих насолод та зумовлені нею уявлення зможуть будь-коли задовольнити повністю весь народ, хоч би які це були часи і хоч би який був політичний устрій. Людське серце насправді набагато ширше, ніж звикли про це думати; воно здатне водночас вмістити у собі потяг до земних благ і поривання до благ небесних; інколи здається, ніби воно може нестямно віддатися лише одній із двох названих пристрастей; але невдовзі воно обов'язково згадає про другу.

Якщо легко зрозуміти, що саме за демократичних часів украй важливим є забезпечити панування в суспільстві духовних уявлень та умонастроїв, то набагато складніше сказати, яким чином ті, кому належить влада в демократичному суспільстві, повинні діяти задля реалізації цієї суспільної потреби.

Я не вірю ні в процвітання, ні в тривалість впливу офіційних філософських доктрин; що ж до релігій державних, то я завжди думав, що хоч вони й можуть інколи служити тимчасовим інтересам політичної влади, все одно раніше чи пізніше вони відіграють фатальну роль у долі церкви.

Я так само не належу до тих, хто вважає, ніби для піднесення престижу

релігії в очах народів та заради гідного пошанівку проповідуваної нею духовності варто хоча б непрямо надати її служителям ту частку політичних впливів, якої їм не вділяє законодавство.

Я настільки виразно вбачаю майже неминучі небезпеки для релігійних вірувань, коли священнослужителі беруть участь у громадських справах, і настільки переконаний, що необхідно за будь-яку ціну зберегти християнство в нових демократичних суспільствах, що волів би радше замкнути священиків у храмі, аніж бачити їх поза церковними мурами.

Отже, які засоби лишаються у влади, щоб повернути людям духовні уявлення та переконання або щоб утримати їх у межах традиційної для них релігії?

Те, що я тут скажу, не може не пошкодити мені в очах політиків. Я думаю, що єдиним дійовим засобом, що ним може скористатися уряд для піднесення авторитету вчення про безсмертя душі, є сила особистого прикладу: представники влади мусять щодня діяти так, ніби вони самі вірують у це вчення; і я гадаю, що, лише ревно дотримуючись норм релігійної моралі при здійсненні великих справ, вони можуть тішити себе надією на те, що таки навчать громадян розуміти, любити й гідно шанувати це вчення, коли навіть ідеться про малі справи.

Розділ XVI

В ЯКИЙ СПОСІБ НАДМІРНА ЛЮБОВ ДО ДОБРОБУТУ МОЖЕ ДОБРОБУТОВІ ШКОДИТИ

Існує тісніший, аніж звичайно гадають, зв'язок поміж самовдосконаленням душі та зростанням матеріального достатку; людина може роз'єднати дві названі царини, розглядаючи кожну з них по черзі; проте повністю відокремити їх одну від одної неможливо, не втративши при цьому їх обох з поля зору.

Тварини наділені тими самими почуттями, що й ми, і мають більш-менш ті самі пожадання: не існує таких чуттєвих пристрастей, якими ми від них відрізнялися б і чий зачаток не був би зарівно звичний і нам, і першому-ліпшому псові.

Чим же тоді пояснюється той факт, що тварини здатні задовольняти лише найелементарніші і найгрубіші свої потреби, тоді як ми до нескінченності урізноманітнюємо і примножуємо наші втіхи та насолоди?

Нас підносить над тваринами наша здатність спрямовувати сили своєї душі на пошук матеріальних благ, у той час як тварин до них провадить лише інстинкт. У людини ангел навчає грубу тварину мистецтва задовольняти свої потреби. Якраз завдяки тому, що людина наділена здатністю зі зневагою зректися потреб власного тіла і навіть самого свого життя, про що, зауважу, тварина не має жодного поняття, люди можуть нагромаджувати ці самі блага до того ступеня, про який тварини не здатні навіть помислити.

Все, що підносить, звеличує, розпросторює людську душу, робить її схильнішою до розв'язання навіть тих завдань, які лежать далеко від її справжніх зацікавлень.

Навпаки, все, що її ятрить або принижує, робить її слабшою з погляду здатності вирішувати найзагальніші або ж найдрібніші проблеми, загрожуючи їй майже повним безсиллям. Отже, вкрай необхідно, щоб душа постійно лишалася величною й сильною, хоча б для того, щоб час від часу ставити свою силу й велич на службу тілу.

Якби люди коли-небудь повністю вдовольнилися матеріальними благами, вони, найімовірніше, почали б потроху втрачати мистецтво їх творення і закінчили б тим, що стали б тішитися ними без думки про вибір чи поступ, уподібнившись до грубих тварин.

Розділ XVII

ПРО ТЕ, ЯК ВАЖЛИВО ЗА ЧАСІВ РІВНОСТІ ТА СУМНІВІВ СПРЯМОВУВАТИ ЛЮДСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВІДДАЛЕНІ ЦІЛІ

За віків, коли панує віра, кінцева мета життя перебуває за межами людського існування.

Отже, люди, які живуть за цих часів, природно і, сказати б, мимовільно звикають упродовж довгих років споглядати ту недвижну мету, до якої вони невпинно прямують, і крок по кроку, непомітно для себе самих, навчаються притлумлювати в собі безліч маленьких перебіжних бажань, аби мати змогу якнайповніше задовольняти цю велику й постійну пристрасть, яка їх мучить. Коли ж ті самі люди хочуть віддатися земним справам, названі узвичаєння лишаються невіддільні від них. Вони радо знаходять загальну і ясну мету для власних діянь і спрямовують до неї всі свої зусилля. Їх не побачиш під час намагань усе розпочати знову; натомість вони діють відповідно до заздалегідь накреслених планів і невтомно прямують до мети.

Цим пояснюється той факт, що релігійні народи часто спромагалися витворити надзвичайно тривкі цінності. Виявлялося, що, зосереджуючись на уявленнях про потойбіччя, вони осягали велику таємницю успіху в земному існуванні.

Релігії наділяють людей найзагальнішими узвичаєннями, які стосуються їхньої поведінки у зв'язку з клопотами про майбутнє. З цього погляду вони не менш корисні для щасливого життя на цьому світі, аніж для потойбічного раювання. Це один із найістотніших політичних аспектів релігійних вірувань.

Проте в міру того як сяйво віри тьмянішає, поле зору людей звужується, так, ніби остаточна мета людських зусиль щоднини здається їм ближчою.

Щойно люди призвичаюються не думати про те, що буде після їхньої смерті, вони легко впадають у повну тваринну байдужість до майбутнього, що великою мірою відповідає певним інстинктам людського роду. Одразу ж по втраті здатності пов'язувати свої сподівання з віддаленим майбутнім, вони виказують природне прагнення негайно задовольняти щонайдрібніші свої забаганки, і може видатися, ніби від тієї самої миті, як вони зневірилися у вічному житті, у них з'явилася схильність діяти так, немовби їм лишилося існувати один-єдиний день.

За віків безвір'я, таким чином, завжди треба остерігатися, щоб люди не стали невпинно піддаватися волі випадкових щоденних своїх бажань і, відмовившись повністю від цілей, що їх можна досягти лише внаслідок тривалих зусиль, не позбавили себе здатності творити величне, супокійне й довготривале.

Коли ж станеться так, що у народу, пройнятого таким умонастроєм, суспільний устрій стане демократичним, небезпека, на яку я вказав, зростатиме.

Коли кожна людина постійно намагається змінити своє суспільне становище, коли величезні можливості для суперництва й конкуренції відкриваються перед усіма людьми, коли багатства нагромаджуються та втрачаються за якусь коротку мить посеред загального демократичного сум'яття, ідеї про можливість швидкого й легкого збагачення, про величезні статки, легко набуті й змарновані, образи випадковості в усіх її формах самі собою постають перед духовним зором людства. Нестабільність суспільного устрою сприяє природній несталості бажань. Посеред цих повсякчасних коливань хисткої долі зростає значення сучасності; вона заступає собою майбутнє, яке стає недосяжне для зору, і люди воліють думати лише про завтрашній день.

У країні, в якій внаслідок нещасливого збігу обставин безвір'я поєднується з демократією, філософи та представники влади повинні постійно намагатися переконати людей у необхідності прагнути у своїй діяльності досягнення далекої мети; це найважливіше з їхніх завдань.

Мораліст повинен навчитися захищати власні погляди й переконання, не виходячи за межі узвичаєнь та духу свого століття та своєї країни. Він мусить щодня намагатися довести своїм сучасникам, що навіть посеред вічного руху навколо них накреслювати і здійснювати довготривалі задуми насправді набагато легше, ніж це їм здається. Він має їм показати, що, хоч загальний образ людства істотно змінився, методи, за допомогою яких люди можуть забезпечити собі процвітання в цьому світі, лишилися незмінні, і що у демократичних народів, як і деінде, людина може вгамувати свою найголовнішу, болісну пристрасть, бажання щастя лише в тому випадку, якщо вона щоденно тлумить у собі безліч дрібних і неістотних пожадань.

Завдання представників влади аж ніяк не менш зрозуміле.

За всіх часів надзвичайно важливим є те, що люди, які владують націями, повинні діяти, керуючись міркуваннями про майбутнє. Але ця вимога є тим більш обов'язковою за віків демократії та безвір'я, аніж за інших епох. Діючи таким чином, керівники демократичних суспільств не лише забезпечують процвітання своїх держав, а й, удаючись до власного прикладу, навчають простих громадян мистецтва провадити приватні справи.

Також необхідно, щоб вони, наскільки це можливо, намагались усунути випадковість зі світу політики.

Стрімке й незаслужене піднесення якогось придворця в аристократичній країні справляє на людей лише перебіжне враження, тому що вся сукупність суспільних інститутів і вірувань звичайно змушує людей поволі верстати свої життєві шляхи, з яких їм не зійти.

Проте не існує нічого згубнішого від подібних прикладів тоді, коли все це відбувається на очах у демократичного народу. Вони врешті-решт підштовхують його серце до тієї безодні, куди його затягують усі мислимі обставини. Отже, передусім за часів скептицизму та рівності слід особливо пильно уникати і прихильності народу, і ласки князя, що їх можна випадково осягнути або втратити, не набувши натомість ні мудрості, ні чесної служби. Варто побажати, щоб кожен успіх був наслідком цілком певних зусиль, так, щоб високі посади не здобувалися надто легко, а честолюбство було змушене довго споглядати предмет своїх пожадань, перше ніж зможе доступитися своєї мети.

Треба, щоб уряди докладали зусиль, аби повернути людям утрачений потяг до майбутнього, що його вже не зумовлюють ні релігія, ані суспільний устрій, так, щоб вони без голосних декларацій щоденно на практиці навчали громадян тих простих істин, що багатство, слава та влада — це нагороди за працю, що великі успіхи приходять як наслідки тривалих пожадань, і що лише досягнуте з великими зусиллями має правдиву цінність.

Коли люди призвичаїлися заздалегідь передбачати все те, що має з ними статися в їхньому тутешньому житті, і жити сподіваннями, їм стає непросто постійно обмежувати своє мислення тісними життєвими рамками, і вони дуже близько підходять до того, щоб переступити ці межі і зазирнути в потойбічну царину.

Отже, я не сумніваюся щодо того, що, привчаючи громадян думати про майбутнє в цьому світі, їх поступово, непомітно для них самих наближають до сприйняття релігійних вірувань.

Таким чином, засіб, який до певної миті дає людям змогу існувати без релігії, ймовірно, врешті-решт виявиться єдиною і останньою нашою можливістю довгим обхідним шляхом знов привести людський рід до релігійної віри.

ЧОМУ АМЕРИКАНЦІ ВИСОКО ШАНУЮТЬ УСІ ЧЕСНІ ПРОФЕСІЇ

У демократичних народів, де не існує спадкових багатств, кожна людина працює, щоб жити, або працювала в минулому, або ж працювали її батьки. Отже, ідея про працю як необхідну, природну і гідну умову людського існування зусібіч впливає на людський дух і людське мислення.

У цих народів праця не лише не упосліджена, а й, навпаки, є справою честі; громадська думка спрямована не проти праці, а на її користь. У Сполучених Штатах багата людина вважає себе зобов'язаною, аби підтримати свою репутацію, присвячуваги своє дозвілля справам, пов'язаним із виробництвом, або торгівлею, або з якимись громадськими питаннями. Така людина вважає, що її реноме постраждає, якщо вона просто тішитиметься життям. Саме з метою на якийсь час уникнути своїх трудових обов'язків стільки багатих американців приїздять до Європи: тут вони знаходять рештки аристократичних суспільств, серед яких досі ще належно шанують дозвілля.

Рівність не лише реабілітує ідею праці; вона підносить ідею праці прибуткової.

В аристократичних суспільствах зневаги зазнає не так сама праця, як праця, виконувана з метою одержання прибутку. Праця славиться тоді, коли її спонуками є честолюбство або доблесна мужність. Проте в аристократичних суспільствах часто буває так, що людина, працюючи заради честі й слави, при цьому все ж не чужа принадам зиску. Слід, однак, сказати, що ці два бажання зустрічаються лише в найглибших закутках її душі. Вона ретельно ховає від чужих поглядів точку їхнього взаємодотику. Вона радо приховує це навіть від себе самої. В аристократичних країнах навряд чи можна зустріти державних урядовців, які б не були переконані, що вони цілком безкорисливо служать вітчизні. Розміри їхньої платні — це окреме дрібне питання, про яке вони часом згадують, а проте, як правило, роблять вигляд, ніби воно їх зовсім не обходить.

Таким чином, поняття зиску лишається відмінним від поняття праці. Хоч вони й можуть поєднуватись, минуле їх розділяє.

Навпаки, в демократичних суспільствах ці два поняття зримо й нероздільно поєднані. Оскільки прагнення достатку є всеохопним, а статки невеликі за розміром і легко можуть бути втрачені, оскільки кожен потребує примноження своїх засобів для існування або набуття нових для своїх дітей, усі ясно бачать, що саме потреба зиску повністю або частково диктує людям необхідність працювати. І навіть ті, чия діяльність зумовлена переважно жаданням слави, мимоволі звикають до думки, що ними керує не лише ця єдина спонука, і вимушено усвідомлюють, що за всіх умов бажання жити в достатку поєднується у них із жаданням уславитись у своєму житті.

Щойно праця, з одного боку, починає сприйматися всіма громадянами як почесна й необхідна складова частина людського існування, і щойно, з другого боку, стає очевидним, що праця повністю або частково здійснюється заради одержання винагороди, величезна прірва, що розділяла різні професії в аристократичних суспільствах, зникає. Якщо не всі вони схожі між собою, у всіх у них принаймні з'являється одна спільна риса.

Не існує такої професії, в рамках якої праця не здійснювалася б заради заробітку грошей. Заробітна плата, що є спільною для них усіх, надає всім професіям рис фамільної подібності.

Цим пояснюється ставлення американців до різних видів професійної діяльності.

В Америці працівники обслуги не вважають свій труд принизливою необхідністю: адже всі навколо них працюють. Вони не відчувають себе упослідженими, одержуючи платню: адже й президент Сполучених Штатів також працює і має за це заробітну плату. Йому платять за те, що він керує, а їм — за те, що виконують його настанови.

У Сполучених Штатах професії бувають більш або менш трудомісткі, більш або менш прибуткові, але при цьому не існує високого або низького фаху. Всяку чесну професію тут шанують.

ЩО ПРИВЕРТАЄ МАЛО НЕ ВСІХ АМЕРИКАНЦІВ ДО ВИРОБНИЧИХ ПРОФЕСІЙ

Я підозрюю, що з-поміж усіх корисних занять сільське господарство у демократичних націй удосконалюється найповільніше. Часто навіть може здатися, ніби воно зупинилося на місці, тоді як інші галузі стрімко розвиваються.

Навпаки, майже всі схильності та узвичаєння людей, породжені рівністю, природно спонукають їх до торговельної та виробничої діяльності.

У моїй уяві постає людина — діяльна, освічена, вільна, забезпечена, повна різних бажань. Вона не настільки багата, щоб жити, тішачись дозвіллям, але досить багата, щоб не відчувати остраху перед потребами завтрашнього дня, і мріє поліпшити своє становище. У цієї людини вже з'явився смак до матеріальних і чуттєвих насолод; вона бачить, як безліч інших людей цим насолодам віддаються; вона й сама вже віддає належне згаданим утіхам і палає жаданням здобути нові засоби для повнішого їх задоволення. А тим часом життя минає, час квапить. Що цій людині робити?

Обробіток землі обіцяє майже певну, та аж ніяк не швидку винагороду за витрачені зусилля. У землеробстві трудівник збагачується лише поволі, по роках важкої праці. Займатися сільським господарством краще вже багатим людям, які вже мають великі надлишки, або ж біднякам, які потребують лише засобів до існування. Людина робить вибір: продає своє поле, покидає рідну домівку і починає займатись якоюсь діяльністю, може, й ризикованою, а проте прибутковою.

Отож у демократичних суспільствах ми бачимо безліч людей такого типу; і в міру того як рівність умов існування набуває поширення, їхня кількість зростає.

Отже, демократія не лише примножує чисельність працівників, а й примушує їх обирати той або інший різновид професійної діяльності; відвертаючи їх від сільського господарства, вона спрямовує їх у царину торгівлі або промислового виробництва[1].

Такі умонастрої бувають помітні навіть у середовищі найбагатших громадян.

У демократичних країнах людина, хоч би якими значними видавалися її статки, майже завжди невдоволена їхнім розміром, тому що багатства, якими володів колись батько цієї людини, здаються їй більшими від її власних, а статки синів можуть виявитися ще набагато скромнішими. Більшість багатих людей у демократичних суспільствах безупинно обмірковує засоби здобуття нових багатств, і вони, природно, звертають свій зір до торгівлі та промислового виробництва, які видаються їм найшвидшими та найефективнішими інструментами

[1] Вже не раз відзначалося, що промисловці та комерсанти виявляють нестримний потяг до матеріальних насолод, і провину за це звично покладали на комерцію та промисловість; я ж гадаю, що тут наслідки було поставлено на місце причин.

Аж ніяк не торгівля і не промисловість самі по собі пробуджують у людях смак і схильність до матеріальних і чуттєвих насолод, а радше сама ця схильність змушує людей обирати комерційну або промислову діяльність, завдяки чому вони сподіваються якнайповніше і якнайшвидше вдовольняти свої пожадання.

Якщо торгівля та промислова діяльність і розпалюють прагнення статків та добробуту, це пояснюється тим, що всяка пристрасть додатково роз'ятрюється в міру того, як на неї звертають більшу увагу, і стає нестримною, коли людина докладає зусиль для її вгамування. Всі причини, які зумовлюють панування любові до благ цього світу в людському серці, водночас сприяють розвиткові промисловості й торгівлі. Рівність — одна з цих причин. Вона створює умови для торгівлі — не безпосередньо, породжуючи в людях схильність до комерційної діяльності, а опосередковано, зміцнюючи і поширюючи в людських душах любов до добробуту.

для досягнення цієї мети. В цьому моменті вони поділяють інстинктивні прагнення бідняків, не спізнавши їхніх злиднів, або, радше, їх спрямовує найпотужніша зі спонук: небажання зазнати розорення та краху.

В аристократичних суспільствах багаті люди водночас і здійснюють владу. Та увага, яку вони постійно приділяють найважливішим справам, не дає їм можливості прийматися дрібними клопотами, що їх вимагають торгівля й промислове виробництво. Якщо ж хтось із них випадково виявить зацікавлення комерцією, воля суспільної верстви, до якої він належить, одразу ж стане перепоною на його шляху; адже хоч би як люди повставали супроти влади більшості, їм ніяк не уникнути цього ярма; до того ж у самих надрах аристократичних суспільств, які особливо вперто відмовляються визнавати права більшості нації, складається своя станова більшість, яка й здійснює урядування*.

У демократичних країнах, де гроші не приводять до влади тих, хто ними володіє, а часто й віддаляють останніх від влади, багаті люди не знають, що їм робити у вільний час. Хвилювання та велич їхніх бажань, широкі матеріальні можливості, потяг до надзвичайного, що їх мало не завжди відчувають ті, хто в будь-який спосіб спромоглися піднестися над юрбою, кваплять їх і примушують їх діяти. Перед ними відкривається єдиний шлях — торговельна діяльність. У демократичних суспільствах нема нічого величнішого та визначнішого, аніж царина комерції; вона привертає до себе зори громадськості і полонить уяву юрби; до неї спрямована вся енергія людських пристрастей. Для багатих людей не існує жодних перешкод на шляху до цієї діяльності — ні власні їхні забобони, ані упередження інших людей. В демократичних країнах багаті люди ніколи не утворюють замкненої суспільної верстви із власними узвичаєннями та власними суворими правилами; характерні саме для цього класу ідеї їх не зупиняють, а найзагальніші ідеї, що панують у їхній країні, підштовхують їх до дії. Що ж до великих статків, які, безперечно, існують у демократичних суспільствах і мають, як правило, комерційне походження, то мусять змінитися декілька поколінь, перш ніж їхні власники повністю втратять торговельні навички.

Затиснені у вузькому просторі, що його залишає їм політика, багаті люди в демократичних суспільствах повсюдно поринають у комерцію; саме тут вони можуть найширше розгорнути й застосувати з користю для себе свої природні здібності; скажу більше: за ризикованою зухвалістю та розмахом їхніх промислово-торговельних починань можна навіть скласти собі певне уявлення про ту зневагу до виробничої царини, що її вони відчували б, якби народилися в аристократичному суспільстві.

Це саме спостереження рівною мірою стосується і багатих, і бідних громадян демократичних країн.

Ті, що живуть в умовах демократичної нестабільності, постійно на власні очі спостерігають прояви випадковості, і врешті-решт їм починають подобатися всі види діяльності, в яких випадок відіграє певну роль.

Отже, всі вони відчувають потяг до торгівлі, і не лише тому, що вона обіцяє їм зиск, а й через любов до гострих відчуттів, які з нею пов'язані.

Сполучені Штати Америки лише півстоліття тому позбулися своєї колоніальної залежності від Англії; великих статків у цій країні небагато, а значні капітали трапляються ще рідко. Проте на світі нема іншого народу, який досягнув би швидшого від американців поступу в торгівлі та промисловому виробництві. Сьогодні вони стали другою морською державою світу; і хоч їхня промисловість мусить долати майже непереборні природні труднощі, вони обов'язково щодня домагаються нових успіхів.

У Сполучених Штатах найбільші промислові проекти здійснюються без великих тягот, тому що все населення країни бере участь у виробництві, і най-

бідніші так само, як і найзаможніші громадяни радо поєднують свої зусилля заради виконання названих завдань. Отже, ми можемо лише з великим подивом спостерігати, який великий обсяг робіт щодня без зайвої напруги виконує нація, котра, сказати б, не має своїх власників багатств. Американці лише вчора прибули на землю свого сьогоднішнього проживання, а вже задля своєї користі перевернули догори дном навіть тутешній природний лад. Вони з'єднали Гудзон із Міссисипі і сполучили Атлантичний океан із Мексиканською затокою, створивши тим самим шлях сполучення завдовжки понад п'ятсот льє крізь континент, який лежить між цими двома морями. Найдовші залізничні колії, що були на сьогоднішній день побудовані в світі, так само бачимо в Америці.

Але найбільше мене вражає у Сполучених Штатах не грандіозна велич деяких їхніх індустріальних будівництв та накреслень, а, навпаки, незліченна кількість їхніх малих виробничих і комерційних підприємств.

Майже всі американські аграрії поєднують сільськогосподарську працю з торгівлею; більшість із них перетворили саме сільське господарство на різновид торговельної справи.

Американський землероб рідко назавжди оселяється на своєму клапті землі. На нових територіях американського Заходу поля найчастіше розчищуються для продажу, а не для наступної оранки під урожай; люди будують ферми з таким розрахунком, щоб за них можна було одержати досить добру ціну в тому разі, якщо ситуація в даній окрузі зміниться внаслідок збільшення кількості її мешканців.

Щороку цілі натовпи жителів Півночі вирушають у південні штати й оселяються на землях, де ростуть бавовник та цукрова тростина. Ці люди обробляють землю, маючи на меті виростити на ній упродовж лише декількох років досить великий врожай, аби розбагатіти, і вони з нетерпінням очікують тієї миті, коли зможуть повернутися до рідних місць, аби там зазнати радощів досягнутого в такий спосіб добробуту. Отже, американці переносять у сільське господарство дух комерції, і в цьому, як і в іншому, дістає свій вияв їхня схильність до промислового підприємництва.

Американці досягають величезного поступу в промисловому виробництві, тому що вони всі разом беруться за цю справу; з цієї ж причини вони стають жертвами вкрай несподіваних і руйнівних за своїми наслідками промислових криз.

Оскільки всі вони втягнені до комерційної діяльності, торгівля у них зазнає впливу таких численних і складних факторів, що буває неможливо заздалегідь передбачити труднощі, які можуть виникнути. Оскільки ж кожен з них більшою або меншою мірою пов'язаний із промисловим виробництвом, кожне найменше потрясіння в царині їхніх ділових інтересів загрожує водночас усім їхнім статкам, і захитуються самі державні підвалини.

Я думаю, що постійне повернення промислових криз — це хвороба, характерна для демократичних націй наших днів. Її можна зробити не такою небезпечною, але неможливо остаточно вилікувати, тому що вона зумовлена не випадковим збігом обставин, а самою природою цих народів.

Розділ XX

В ЯКИЙ СПОСІБ ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО ЗДАТНЕ ПОРОДЖУВАТИ АРИСТОКРАТІЮ

Вище я показав, як демократія сприяє розвиткові промислового виробництва та безмірно збільшує кількість тих, хто працює у промисловості; зараз ми побачимо, яким непрямим шляхом промисловість, у свою чергу, здатна привести людей до аристократичної форми правління.

Загальновизнаним фактом є те, що коли робітник щодня виготовляє одну й ту саму деталь, кінцева продукція виробляється простіше, швидше і з меншими витратами.

Так само визнаним є і те, що чим більшим є те або інше підприємство, чим більші його фонди та кредити, тим дешевша його продукція.

Ці прості істини були відомі вже давно, проте лише за наших днів вони стали самоочевидними. Вони вже дістали своє пряме втілення в деяких найважливіших промислових галузях і поступово набувають актуальності й для інших, менш істотних.

У політичній царині я не бачу нічого, що заслуговувало б пильнішої уваги законодавців, аніж дві названі аксіоми індустріальної науки.

Коли працівник постійно виготовляє якусь одну-єдину річ, він врешті-решт починає виконувати цю роботу з надзвичайною вправністю. Але водночас він втрачає загальну здатність зосереджувати свої думки на всьому спрямуванні цієї праці. Він щодня стає майстернішим, але менш винахідливим, і можна сказати, що як людина він деградує в міру того, як удосконалюються його професійні якості.

Чого можна чекати від людини, яка віддала двадцять років свого життя на виготовлення вушок голок? І на що може бути спрямований її розум,— частка могутнього розуму людства, що нерідко потрясав світом,— як не на винайдення досконалішого способу виготовлення вушок голок!

Якщо робітник витратив у такий спосіб значну частину свого життя, його думка назавжди зупиняється на предметі його щоденної праці; його тіло набуло непорушних звичок, що їх йому вже не вдасться позбутися. Одне слово, він уже належить не собі самому, а обраній ним професії. Даремно закони та загальноприйняті узвичаєння дають можливість поламати всі перегороди, що оточують цю людину, і відкрити для неї безліч шляхів до збагачення й процвітання; індустріальна теорія, могутніша від законів та узвичаєнь, прив'язує її до одного-єдиного фаху, а нерідко й до одного-єдиного місця, що його неможливо покинути. Вона відвела людині певне місце в суспільстві, і змінити це місце людині несила. Посеред усесвітнього руху вона прирікає робітника на недвижність.

У міру того як принцип розподілу праці набуває дедалі ширшого застосування, робітник стає дедалі безпорадніший, обмеженіший і слабкіший. Праця вдосконалюється, працівник втрачає здобуті позиції. З другого боку, в міру того як дедалі очевиднішою стає названа вище залежність, промислові вироби мають вищу якість і нижчу ціну у випадку більшого за розміром підприємства з більшим капіталом,— з'являється велика кількість дуже багатих і освічених людей, готових далі розробляти ті промислові галузі, які раніше перебували в руках низькокваліфікованих або обмежених у засобах працівників. Їх привертає до таких справ розмах зусиль, що їх треба докласти, а також величина очікуваних результатів.

Отже, індустріальна наука, постійно понижуючи значення класу робітників, водночас підносить панівні верстви.

Тоді як робітник дедалі помітніше обмежує свої розумові зусилля вивченням однієї-єдиної деталі, власник підприємства щодня подумки озирає весь процес виробництва, і його круговид розширюється прямо пропорційно до того, як звужуються обрії робітника. Невдовзі останній потребуватиме не розуму, а лише фізичної сили; тим часом першому для успіху знадобляться і наука, і його мало не геніальні здібності. Власник підприємства дедалі більше уподібнюється до правителя великої імперії, а робітник — до робочої худоби.

Отже, між господарем та робітником у цьому випадку немає нічого спільного, і відмінність між ними щодня зростає. Їхні стосунки можна порівняти з двома крайніми ланками довгого ретязя. Кожен перебуває на призначеному йому місці і не покидає його. Один постійно, безпосередньо і з неминучістю залежить від другого і, здається, народився на світ, щоб підкорятися, тоді як власник підприємства народжений, щоб панувати.

Так що ж це таке, як не аристократичний устрій?

Коли в межах нації умови людського існування дедалі більше вирівнюються, потреба промислових виробів зростає і відчувається серед найширших мас, і дешевина товарів, яка робить ці вироби приступними для людей середнього достатку, стає вирішальним елементом успіху.

Таким чином, кожний день приносить нові докази того, що найбагатші та найосвіченіші люди віддають промисловому виробництву свої знання та багатства і намагаються шляхом створення великих підприємств, у поєднанні з принципом суворого розподілу праці, задовольняти ті нові людські бажання та потреби, які повсюди стають помітні.

Отже, в міру того як більша частина нації прямує до демократії, ті суспільні верстви, які займаються промисловим виробництвом, дедалі більше тяжіють до аристократичних відносин. У суспільстві як такому відмінності між людьми вирівнюються, тоді як між промисловими верствами вони стають дедалі помітніші; нерівність у малому суспільстві зростає пропорційно до того, як вона зменшується серед великого суспільного загалу.

Тому, якщо спробувати роздивитися витоки явищ, починає здаватися, ніби аристократія природним чином виходить із самих надр демократії.

Проте ця аристократія аж ніяк не схожа на однойменну суспільну верству попередніх епох.

Передусім ми помітимо, що вона має стосунок лише до промислового виробництва, та й то тільки до окремих його галузей; іншими словами, вона — потворний виняток у цілості всього суспільного устрою.

Невеличкі аристократичні спільноти, що їх утворюють певні промислові галузі в надрах найширшої демократії наших днів, складаються, як і великі аристократичні суспільства давніх часів, з декількох надзвичайно багатих та безлічі вкрай убогих людей.

Ці бідняки мають небагато можливостей змінити своє становище і стати багатими, але багаті люди часто-густо стають бідняками або ж покидають торгівлю, отримавши свої прибутки. Таким чином, склад елементів, з яких утворюється прошарок бідняків, більш-менш постійний, тоді як склад прошарку багатих людей постійністю не відзначається. Правду кажучи, попри те що в демократичному суспільстві трапляються багаті люди, верстви багатіїв як такої тут не існує: адже вони не мають ні спільних цілей, ні схожих умонастроїв, ні традицій, ні сподівань, які мали б їх об'єднувати. Отже, йдеться про окремі суспільні складники, які, втім, не утворюють належної цілості.

Але не тільки багаті люди не мають тривких поєднань між собою: можна сказати також і про брак надійних взаємозв'язків поміж багатими людьми та бідняками.

Вони аж ніяк не зв'язані назавжди один з одним; кожної миті різні інтереси то з'єднують їх, то розділяють. Робітник у цілому залежить від власників підприємства, але не від якогось конкретного власника. Ці двоє людей бачать одне одного на фабриці, та ніде більше не зустрічаються, і, дотикаючись в одній точці, лишаються на істотній відстані між собою в усіх інших стосунках. Підприємець не вимагає від робітника нічого, окрім праці, а робітник від підприємця — нічого, крім заробітної плати. Перший не вважає за потрібне протегувати, другий — чекати захисту; їх не пов'язують ні постійні взаємостосунки, ні звичка, ані обов'язок.

Промислово-торговельна аристократія майже ніколи не оселяється там, де живуть мешканці промислових зон, усі люди, над якими вона панує: адже її мета полягає не в тому, щоб керувати цим населенням, а в тому, щоб користатися з його робочої сили.

Аристократія, що витворилася в такий спосіб, не може повністю підкорити собі тих, чию працю вона використовує; якщо їй це на якусь мить і вдається, вони все одно невдовзі вислизають з-під її влади. Вона не вміє прагнути і не може діяти.

Земельна аристократія минулих століть була зобов'язана законодавчо або ж зазвичай вважала себе зобов'язаною приходити на допомогу своїм підданцям і полегшувати їхнє злиденне існування. Навпаки, промислова аристократія наших днів, довівши до злиднів та отупіння людей, які на неї працювали, за часів кризи покладає всі турботи, пов'язані з їхнім прохарчуванням та виживанням, на громадські благодійні служби. Це природний наслідок усього, сказаного вище. Між робітником та власником підприємства існує часте спілкування, але нема жодних істинних стосунків.

Думаю, що в цілому промислова аристократія, котра підноситься у нас на очах, належить до найжорстокіших, які будь-коли існували на землі; разом з тим її влада досить обмежена, і вона не є такою вже небезпечною.

І все ж саме на неї друзі демократії повинні незмінно звертати свою пильну увагу; адже якщо коли-небудь постійна нерівність умов існування та панування аристократії знову з'являться на землі, то можна передректи, що вони ввійдуть саме крізь ці двері.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВПЛИВ ДЕМОКРАТІЇ НА ЗВИЧАЇ ЯК ТАКІ

Розділ I

В ЯКИЙ СПОСІБ ЗВИЧАЇ СТАЮТЬ ЛАГІДНІШИМИ В МІРУ ВИРІВНЮВАННЯ УМОВ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ

Ми помічаємо, що вже впродовж декількох століть умови існування людей вирівнюються, і водночас ми бачимо, що людські звичаї стають лагіднішими. Отже, чи ці два явища просто збіглися в часі, чи поміж ними існує якийсь прихований взаємозв'язок, внаслідок чого жодне з них не може розвиватися, не зумовивши поступу другого?

Пом'якшенню звичаїв того або іншого народу може сприяти низка різних факторів; проте, з-поміж усіх цих причин рівність умов людського існування видасться мені найістотнішою. Рівність умов та пом'якшення звичаїв, таким чином, гадаю, є не лише одночасними явищами, а й співвіднесеними між собою процесами.

Коли байкарі хочуть зацікавити нас поведінкою тварин, вони наділяють їх людськими ідеями та пристрастями. Так само чинять і поети, коли пишуть про духів та ангелів. Хоч би які безпросвітні були людські злидні й хоч би яке чисте блаженство стало предметом зображення, вони не зможуть заторкнути наше серце й наш розум, якщо не постануть перед нами в образах, які втілюють нас самих в інших подобах.

Усе це прямо стосується теми, яка зараз є предметом нашого розгляду.

Коли за умов панування аристократії люди незмінно розділені на замкнені суспільні групи, відповідно до їхнього фаху, майнового стану та походження, члени кожної суспільної верстви сприймають себе, немов дітей однієї й тієї ж родини, відчуваючи одне до одного щось на кшталт постійної та дійової прихильності, чого ми ніколи такою мірою не відчуємо серед громадян демократичної країни.

Зовсім інакшу картину ми бачимо, якщо поглянемо на стосунки різних суспільних верств між собою.

В аристократичному суспільстві кожна каста має свої уявлення, почуття, права та узвичаєння, кожна з них живе своїм осібним життям. Тому люди, що належать до неї, не схожі на людей з інших суспільних верств; вони зовсім інакше мислять і відчувають, і навряд чи усвідомлюють, що всі вони належать до єдиного людства.

Внаслідок цього вони не здатні належно розуміти почуття інших людей або вірно оцінювати їх на підставі власних уявлень.

Втім, нерідко вони виявляють палке бажання допомагати одне одному; але це не суперечить думкам, висловленим вище.

Ті самі аристократичні інститути, які зумовили виникнення стількох різновидів одного людського роду, разом з тим і поєднали всіх людей надзвичайно тісним політичним взаємозв'язком.

Хоч кріпак, природно, і не виявляв зацікавленості життям шляхетної верстви, він принаймні вважав своїм обов'язком вірно служити тому її представникові, хто був його володарем; і, хоч дворянин і вважав себе людиною іншої природи, аніж його кріпаки, він усе ж, вірний своєму обов'язкові та своїй честі, вважав за необхідне захищати всіх мешканців своїх володінь, навіть важачи власним життям.

Очевидним є й те, що ці обопільні обов'язки були породжені не природним правом, а правом політичним, і що суспільство з цього погляду здобувало більше, аніж могла б дати сама тільки людська природа. Згідно з описаними уявленнями, допомога надавалася не конкретній людині, а васалові або сеньйору. Феодальні інститути виявлялися надзвичайно чутливими до страждань певних людей, та аж ніяк не до нужденного становища всього роду людського. Вони сприяли не так пом'якшенню звичаїв, як утвердженню шляхетності, і, хоч передбачали велику відданість і вірність, все ж не породжували правдивої прихильності; адже справжнє почуття прихильності й симпатії можливе лише між людьми, які великою мірою подібні одне до одного; ми ж знаємо, що за віків панування аристократії подібні між собою люди зустрічаються лише в межах однієї й тієї самої касти.

Коли автори середньовічних хронік, що всі без винятку за своїм походженням та узвичаєннями належали до аристократії, повідомляють про трагічну загибель якогось достойника, їхнє горе безмежне; тим часом вони ж безтрепетно й не тамуючи подиху оповідають про масові вбивства й катування простолюду.

Це не означає, ніби дані автори відчували звичну ненависть або постійну зневагу до народу. Війна поміж різними суспільними верствами ще не розпочалася. Вони радше корилися своєму інстинктові, аніж пристрасті; оскільки ж у них не було виразного уявлення про страждання злидарів, вони мало цікавилися й долею останніх.

Це саме стосується й простих людей, щойно почав рватися ретязь феодальної залежності. Ті самі століття, які дали стільки прикладів героїчної відданості васалів стосовно їхніх сеньйорів, були водночас і свідками нечуваної жорстокості, що її час від часу проявляли нижчі суспільні верстви по відношенню до вищих.

Не треба думати, ніби ця обопільна нечулість була зумовлена лише браком просвіти та ладу в суспільстві; адже її сліди помітні і в наступні віки, що, попри більшу освіту та впорядкованість, лишилися все ж аристократичними.

В 1675 році серед нижчих верств Бретані сталися заворушення, як наслідок введення нового податку. Цей їхній бунт було придушено з нечуваною жорстокістю. Ось як пані де Севіньє, свідок цих жахів, розповідає про них своїй дочці:

«Роше, 30 жовтня 1675 року.

Боже мій, моя доню, який милий ваш лист із Екса! Прошу вас, перечитуйте свої листи перед тим, як їх висилати. Нехай вони подивують вас своєю вишуканістю, і ця втіха буде вам винагородою за труд їх написання. Отже, ви перецілували весь Прованс? Ви не дістали б подібного задоволення, перецілувавши Бретань, якщо, звичайно, вам не смакує винний дух. А тепер хочете почу-

ти новини з Ренна? Там було запроваджено податок розміром сто тисяч екю, з умовою, що як мешканці не знайдуть цієї суми впродовж двадцяти чотирьох годин, її буде подвоєно і вона підлягатиме стягненню вояками. Жителів головної вулиці було вигнано з їхніх домівок, а решті заборонено пускати їх до себе під страхом смерті; так що можна було бачити, як усі ці нещасні,— породіллі, старі, діти,— плачучи, покидали місто, не знаючи, куди йти, без харчів та постелі. Позавчора було колесовано скрипаля, з якого все й почалося, зокрема й грабунок гербового паперу; його було четвертовано, а останки виставлено напоказ у чотирьох кінцях міста. Схоплено шістдесят міщан, і завтра їх почнуть вішати. Ця провінція покаже добрий приклад усім іншим, а надто ж навчить їх шанувати губернаторів та їхніх дружин і не кидати каміння в їхній город[1].

Пані де Тарант учора гуляла в лісі, погода була чудова. Нема клопотів ні з кімнатою, ні з наїдками для неї. Вона приїздить до нас верхи і так само повертається...»

В іншому листі вона додає:

«Ви дуже мило пишете мені про всі наші нещастя; ми вже не так часто вдаємося до колесування: лише раз на вісім днів, аби не потерпіло правосуддя. Правда й те, що страта через повішання тепер здається мені видовищем, яке надає певної бадьорості. Відколи я живу в цьому раї, у мене склалися зовсім інші уявлення про судочинство. Ваші каторжники на галерах, як на мене, виглядають товариством чесних людей, котрі відійшли від світу, щоб тішитися супокійним життям».

Неправильним було б уважати, ніби пані де Севіньє, якій належать ці рядки, була натурою варварською і егоїстичною; вона пристрасно любила своїх дітей і глибоко переймалася горем своїх друзів; читаючи її «Листи», навіть помічаєш, що вона з добротою і терпінням ставилася до своїх васалів та служників. Проте пані де Севіньє не мала ясного розуміння, що таке людські страждання, якщо дана людина не належала до шляхетного стану.

За наших днів найжорстокіший чоловік, пишучи листа до найнечулішого адресата, не зважився б на такі жорстокі й холоднокровні дотепи, як щойно тут наведені, і навіть якби його власна мораль це йому дозволяла, звичаї, притаманні всій нації в даний час, стали б йому на заваді.

Звідки ж це пішло? Чи набули ми більшої чуйності, ніж та, яку мали наші батьки? Не знаю; проте, без жодного сумніву, наша чуйність поширюється на більшу кількість суб'єктів.

Коли люди, що належать до якогось народу, майже не відрізняються за званнями, коли всі вони приблизно однаково мислять і відчувають, кожен з них може вмить збагнути почуття всіх інших людей: йому досить тільки побіжно зазирнути вглиб своєї душі. Отже, не існує такого страждання, якого він не міг би легко зрозуміти і весь безмір якого не відкрився б його потаємному інстинктові. Не так уже й важливо, про кого йдеться, про чужинців чи навіть про ворогів: уява одразу ж ставить його на їхнє місце. Вона завжди домішує щось особисте до його співчуття і змушує самого його страждати, коли терзають тіло іншої людини.

За віків демократії люди рідко жертвують собою заради інших; проте вони виказують загальне співчуття до всіх страдженних представників людського роду. Вони не чинять безглуздого зла, і, якщо це не дуже вадить їм самим, вони можуть полегшувати страждання інших людей, і робити це з задоволенням; вони не байдужі, а наділені добротою.

[1] Щоб відчути всю доречність цього останнього жарту, треба згадати, що адресатка, пані де Гріньян, була тоді дружиною губернатора Провансу.

Хоч американці, сказати б, поклали егоїзм в основу свого соціального та філософського вчення, їм, одначе, добре знайоме співчуття іншим людям.

Не існує країни, де б кримінальне право застосовувалося з більшою поблажливістю, ніж у Сполучених Штатах. Тоді як англійці, судячи з усього, прагнуть послідовно зберігати у своєму карному законодавстві криваві сліди середньовіччя, американці майже вилучили смертну кару зі своїх кодексів.

Гадаю, Північна Америка — це єдиний край на землі, де впродовж останніх п'ятдесяти років жоден громадянин не був страчений з політичних причин.

Найостаннішим доказом того, що надзвичайна доброта американців пояснюється передусім їхнім суспільним устроєм, є їхні звичаї поводження з рабами.

У цілому ж у Новому Світі, мабуть, не існує жодної європейської колонії, де умови життя негрів були б більш терпимі, ніж у Сполучених Штатах. А проте, й тут раби все ще живуть у жахних злиднях і постійно зазнають жорстоких покарань.

Неважко зрозуміти, що доля цих нещасних не пробуджує великого співчуття у їхніх хазяїв, і що останні вбачають у рабстві не просто вигідну їм реальність, а й просто-таки неминуче зло, яке аж ніяк їх не зворушує. Таким чином, одна й та сама людина, повна найгуманніших почуттів у стосунку до собі подібних, які мають рівне з нею суспільне становище, стає нечулою до людських страждань, коли така рівність зникає. Отже, саме цією рівністю слід пояснювати згадану доброзичливість людини,— більшою мірою, аніж людською цивілізованістю та освіченістю.

Щойно сказане мною про окремі людські особистості певною мірою стосується й цілих народів.

Коли та або інша нація має свої особливі уявлення, свої вірування, свої закони та звичаї, вона мислить себе, сказати б, єдиним і повноправним представником цілого людства і здатна по-справжньому сприймати лише власні страждання. Якщо між народами, які пройняті подібними умонастроями, спалахує війна, вона неминуче супроводжується проявами варварства.

За часів найвищого розвою своєї культури римляни карали на горло полонених полководців ворога після того, як проводили їх по вулицях, прип'явши їх до тріумфальних колісниць, і кидали бранців на поталу диким звірам, аби розважити простолюд. Ціцерон, який так голосно засуджував саму ідею розпинання римського громадянина на хресті, ні разу не висловився проти згаданих зловживань військовими тріумфами. Певна річ, в його очах чужинець — людина зовсім іншої природи, аніж римлянин.

Навпаки, в міру того як народи стають дедалі подібніші одні до одних, вони набувають дедалі більшої здатності співчувати стражданням інших людей, а їхнє законодавство стає гуманнішим.

В ЯКИЙ СПОСІБ ДЕМОКРАТІЯ СПРОЩУЄ І ПОЛЕГШУЄ ЗВИЧНІ СТОСУНКИ МІЖ АМЕРИКАНЦЯМИ

Демократія не гарантує міцних взаємозв'язків між людьми, але вона істотно полегшує їхні звичні стосунки.

Ось, наприклад, двоє англійців з волі випадку зустрілися в краю антиподів; навколо них безліч чужинців, чиї звичаї та мова їм заледве знані.

Ці двоє людей спочатку з цікавістю та потаємним неспокоєм придивляються одне до одного; відтак вони повертаються в різні боки, або ж, якщо й підійдуть одне до одного, намагатимуться будь-що зберегти під час розмови стриманий і неуважний вигляд і говорити лише про якісь незначущі речі.

При цьому між ними немає жодних близьких стосунків; доти вони ніколи не бачили одне одного і, звичайно, вважають одне одного чесними й порядними людьми. Чому ж вони так уперто намагаються уникати одне одного?

Щоб це зрозуміти, треба повернутися до Англії.

Коли, незалежно від статків, саме тільки походження визначає належність людей до тих або інших суспільних верств, кожен громадянин точно знає, на якому щаблі суспільної драбини він стоїть; він не прагне піднятися вище і не боїться спуститися вниз. У суспільстві, організованому в такий спосіб, люди, що належать до різних каст, мало спілкуються між собою; проте, коли з волі випадку їм доводиться контактувати, вони охоче на це йдуть, не сподіваючись і не побоюючись змішатися з представниками інших верств. Їхні взаємостосунки не грунтуються на рівності, але вони позбавлені вимученості.

Коли на зміну спадковій аристократії приходить аристократія товстосумів, ситуація істотно змінюється.

Привілеї деяких людей усе ще дуже великі, але можливість їх здобути відкрита для всіх; внаслідок цього люди, наділені ними, постійно бояться їх утратити або хоча б віддати якусь їх частину; ті ж, хто досі їх не має, хочуть за будь-яку ціну їх здобути, а якщо їм у цьому не щастить, бажають усе ж виглядати привілейованими людьми; це, зрештою, не так уже й важко. Оскільки суспільна вага людей більше не визначається виключно їхнім походженням, а без кінця змінюється відповідно до розмірів їхніх статків, суспільні щаблі зберігаються, як і раніше, проте тепер не можна з першого ж погляду й безпомилково визначити, хто й на якому щаблі перебуває.

Це одразу ж зумовлює існування прихованої війни всіх громадян проти всіх; одні намагаються, вдаючись до безлічі хитрощів, насправді або хоча б про людське око увійти в коло тих, хто посідає вище суспільне становище; інші невпинно змагаються, прагнучи відштовхнути якнайдалі узурпаторів їхніх прав, або, радше, один і той самий індивідуум обтяжений двома справами: намагаючись потрапити до вищих суспільних сфер, він невпинно протидіє зусиллям тих, хто тисне знизу.

Ось у якому стані за наших днів перебуває Англія, і я думаю, що саме цим в основному пояснюється те, про що мовилося вище.

У англійців досі ще дається взнаки бундючна аристократична пиха; оскільки ж границі аристократії стають дедалі менш виразними, кожен з них відчуває постійний острах, щоб його невимушена люб'язність не стала предметом зловживання. Не маючи змоги з першого ж погляду з'ясувати суспільне станови-

ще людей, що їх трапляється нагода зустріти, англієць воліє уникати спілкування з ними. Він остерігається, щоб, зробивши якусь невеличку послугу, всупереч власній волі не заручитись якимсь небажаним знайомством; він боїться надавати або приймати ту чи іншу допомогу і так само старанно ухиляється від нескромного вираження вдячності з боку незнайомих, як і уникає їхньої ненависті.

Багато хто пояснює цю дивну відсутність товариськості, замкненість і мовчазну вдачу англійців причинами чисто природними. Я радо припускаю, що спадкові ознаки чинять певний вплив; проте, гадаю, суспільний устрій є набагато істотнішим фактором. Про це свідчить приклад американців.

В Америці, де ніколи не існувало привілеїв, пов'язаних із походженням, і де багатство не дає ніяких особливих прав його власникам, не знайомі між собою люди охоче зустрічаються в одних і тих самих місцях, не вбачаючи жодної вигоди або небезпеки для себе, коли вільно обмінюються думками. Зустрівшись випадково, вони не шукають і не уникають одне одного; отже, їхнє спілкування відзначається природністю, щирістю і відвертістю; одразу ж видно, що вони майже нічого не чекають одне від одного і майже нічого не бояться, і тому не прагнуть ані демонструвати, ані приховувати своє становище в суспільстві. Вираз їхніх облич нерідко буває холодний і поважний, але тільки не зарозумілий і не вимучений; і якщо вони й не озиваються словом одне до одного, так це тому, що їм бракує настрою до розмови, а не тому, що вважають вигідним для себе мовчати.

У чужій країні двоє американців одразу ж стають друзями тільки тому, що вони американці. Жодні забобони не відштовхують їх одне від одного, а спільність батьківщини їх притягає. Кревної спорідненості двом англійцям не досить: вони потребують також і рівного суспільного становища.

Американці так само, як і ми, помічають у англійців оцей брак схильності до спілкування, і вони дивуються не менше від нас, французів. А проте, американці близькі до Англії за своїм походженням, релігією, мовою, а почасти й звичаями; вони відрізняються лише за своїм суспільним устроєм. Отже, є всі підстави твердити, що стриманість англійців зумовлена суспільно-політичним ладом країни більшою мірою, аніж характерними особливостями її громадян.

Розділ III

ЧОМУ АМЕРИКАНЦІ НЕ ТАКІ ВРАЗЛИВІ У ВЛАСНІЙ КРАЇНІ І ТАК ГОСТРО ВІДЧУВАЮТЬ ОБРАЗИ, ПЕРЕБУВАЮЧИ У НАС

Американці мають від природи мстиву вдачу, як і всі поважні і вдумливі народи. Вони майже ніколи не забувають образ; проте образити їх нелегко, і їхня злостивість займається так само повільно, як і згасає.

В аристократичних суспільствах, де нечисленна група осіб керує всіма справами, зовнішні форми спілкування між людьми підпорядковані більш або менш усталеним умовностям. Відтак кожен вважає, що абсолютно точно знає, якими саме знаками пристало засвідчувати свою повагу або виявляти прихильність, а правила етикету є наукою, для всіх обов'язковою.

Ці норми поведінки, характерні для панівного класу, правлять за взірець для всіх інших верств, і, крім того, кожна з них виробляє і свій власний кодекс, що його мають дотримуватися всі її представники.

Таким чином, норми ввічливості являють собою складну систему правил, що її важко опанувати повністю, і разом з тим ризиковано порушувати; отже, люди щоденно наражаються на небезпеку мимоволі завдати кому-небудь або, навпаки, самому зазнати тяжких образ.

Проте в міру того як відмінності між суспільними верствами стають менш помітні, а люди, різні за своєю освітою та походженням, зустрічаються і змішуються в одних і тих самих місцях, стає майже неможливим порозумітися про спільні правила доброго тону. Коли закони не є до кінця усталені, недотримання їх не може вважатися злочином навіть в очах тих, хто ці закони знає; вони приділяють більше уваги внутрішній суті вчинків, аніж їхній формі, і відразу ж стають не такими ввічливими і не такими прискіпливими.

На світі існує багато дрібниць, що їм американець не надає ніякого значення; він вважає, що вони не мають до нього жодного стосунку, або ж гадає, що інші люди не підозрюють про наявність подібного стосунку. Тому він або не сприймає їхню поведінку як прояв неповаги до себе, або вибачає її; внаслідок цього його манери втрачають вишуканість, а характер набуває мужності та простоти.

Ця обопільна терпимість, що її помічаємо у американців, і ця мужня довірливість, із якою вони ставляться один до одного, мають ще одну, загальнішу і глибшу причину.

Я вже висвітлював її в попередньому розділі.

У Сполучених Штатах люди у громадському житті не дуже відрізняються між собою за своїм суспільним становищем і зовсім не відрізняються в житті політичному; отже, американець не вважає себе зобов'язаним виявляти будь-кому з собі подібних знаки особливої уваги і сам їх ні від кого не вимагає. Оскільки він не бачить у тому жодної необхідності, він не поринає у пристрасний пошук спілкування з кимось зі своїх співгромадян і тому ледве чи може уявити, що його власне товариство може виявитись для когось небажаним; нікого не зневажаючи з причин різниці суспільного стану, він не чекає, що хто-небудь зневажатиме його самого внаслідок тих самих обставин, і не вважає, що хтось хоче завдати йому образи, аж поки не впевниться в тому остаточно.

Суспільний устрій природно сприяє тому, що американці рідко ображаються через дрібниці. З другого боку, демократичні свободи, якими вони користу-

ються, врешті-решт сприяють перетворенню цього добросердя на одну з рис національного характеру.

Політичні інститути Сполучених Штатів постійно змушують громадян усіх верств спілкуватися між собою і зумовлюють їхню сумісну діяльність у масштабних починаннях. Люди, що поринули в подібні справи, не мають забагато часу, щоб міркувати про подробиці етикету; до того ж вони надто зацікавлені у підтриманні тривкої згоди, аби звертати на них увагу. Внаслідок цього вони легко набувають звички судити про тих, з ким спілкуються, передусім за їхніми думками та почуттями, не дозволяючи собі хвилюватися через якісь дрібниці.

Я вже не раз помічав, що в Сполучених Штатах буває не так просто дати зрозуміти людині, що її присутність вам надокучає. Щоб цього досягти, обхідні шляхи далеко не завжди годяться.

Я з усякої нагоди суперечу американцеві, намагаючись дати йому зрозуміти, що бесіда з ним мене втомлює; і щомиті він робить нові спроби мене переконати; я починаю вперто мовчати, але він доходить висновку, ніби я глибоко замислився над його аргументами; коли ж я врешті-решт підхоплююсь і тікаю від його переслідування, він припускає, ніби мене кличе якась невідкладна справа. Цей чоловік не зрозуміє, що він мені остогид, поки я сам йому цього не скажу, і врятуватися від нього можна, лише ставши його смертельним ворогом.

З першого погляду може видатися дивним, що ця сама людина, опинившись у Європі, раптом стає дріб'язковою і важкою у спілкуванні настільки, що мені стає так само важко її не образити, як в Америці було складно позбутися її прихильності. Ці два протилежні наслідки пояснюються однією й тією самою причиною.

Демократичні інститути в цілому дають людям широке коло уявлень про їхню батьківщину та про них самих.

Коли американець покидає свою країну, його серце сповнене гордістю. Він прибуває до Європи й відразу ж помічає, що люди тут не так, як він уявляв, цікавляться Сполученими Штатами та великим народом, який там мешкає. Це починає його дратувати.

Він чув, що на нашій півкулі умови людського існування не відзначаються рівністю. Зрештою, він і сам бачить, що серед націй Європи ще не повністю стерлися сліди відмінностей між суспільними верствами, що багатство та високе походження все ще забезпечують якісь непевні привілеї, що їх йому так само важко не помітити, як і точно визначити. Це видовище дивує його і турбує, тому що воно є для нього повною новиною; ніщо з раніше баченого ним у власній країні не допомагає йому зрозуміти особливості європейського життя. Отже, він не має ніякого поняття про те, яке місце належить йому в цій напівзруйнованій ієрархії, серед суспільних верств, іще досить відмінних між собою, аби зневажати й ненавидіти одна одну, але вже достатньо зближених, аби він міг їх постійно плутати. Він боїться обрати надто високе для себе місце, але ще більше стережеться, аби його становище не виявилося занизьким; ця подвійна загроза постійно тримає його в напрузі, вносячи непевність і замішання в його слова та вчинки.

Він знає про існування традицій і знає, що в Європі церемоніал має незліченну кількість варіантів, які залежать від суспільного статусу тієї або іншої людини; ці спогади про минулі часи врешті-решт навіюють йому тривогу, і він тим більше боїться не дістати належних йому знаків уваги, чим менше розуміє, в чому ж вони насправді полягають. Таким чином, він завжди нагадує людину, яка намагається не потрапити до пасток, що їх так багато навколо; товариство для нього — не відпочинок і не розвага, а важка праця. Він ретельно зважує найнепомітніші ваші дії, пильно ловить кожен ваш погляд і старанно

аналізує все, що ви кажете: чи не заховано в ваших словах якихось болісних чи образливих для нього натяків. Я не знаю, чи можна зустріти хоч одного сільського поміщика, який був би прискіпливіший від американця, коли йдеться про питання доброго тону; сам він намагається дотримуватися найдріб'язковіших норм етикету і не терпить, коли їх хоч у чомусь порушують стосовно нього самого; він водночас і занадто педантичний, і занадто вимогливий; він готовий робити все, що слід, але побоюється, що робить забагато, і, не знаючи достоту меж і того й другого, стає надміру стриманим,— водночас і збентеженим, і повним погорди.

Але це ще не все: людське серце здатне й на інші виверти.

Американець день у день говорить про чудесну рівність, яка панує у Сполучених Штатах; він не приховує, що пишається своєю країною, яка досягла рівності; проте він же потай засмучений цією ж таки обставиною і прагне показати, що сам він являє собою виняток із загального правила, так ним звеличеного.

Навряд чи можна зустріти американця, який не хотів би мати хоч далеке споріднення з найпершими засновниками колоній; що ж до нащадків вельможних англійських родин, то Америка, як мені здалося, геть уся ними заселена.

Коли багатий американець прибуває до Європи, перш за все він намагається оточити себе ознаками достатку та розкошів; і він так боїться бути визнаним за простого громадянина демократичної країни, що знаходить безліч способів щодня наводити вам нові й нові докази свого багатства. Звичайно він оселяється у найпрестижнішому кварталі міста; на нього постійно працює численна прислуга.

Одного разу я чув, як один американець скаржився на те, що навіть у найкращих паризьких салонах він зустрічає змішане за походженням товариство. Смаки, що там панують, здалися йому не досить витонченими, і він швидко дав зрозуміти, що, на його думку, там бракує вишуканості манер. Він не звик до того, щоб людський розум був убраний у шати вульгарних форм.

Такі ось контрасти не повинні дивувати.

Якби сліди давніх аристократичних відмінностей не були повністю стерті у Сполучених Штатах, американці не були б такі прості й толерантні у своїй країні і водночас були б менш вимогливі та нещирі у нашій.

НАСЛІДКИ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ ТРЬОХ ПОПЕРЕДНІХ РОЗДІЛІВ

Коли люди мають природне співчуття до страждань одне одного, коли щоденні й невимушені взаємозв'язки зближують їх і ніякі обрáзи їх не роз'єднують, тоді легко зрозуміти, що в разі потреби вони радо допоможуть одне одному. Коли американець звертається по допомогу до собі подібних, дуже рідко буває так, що вони йому відмовляють; і я не раз помічав, як вони самохіть і з великим запалом таку допомогу надавали.

Як на дорозі трапляється якийсь несподіваний випадок, вони відразу ж звідусіль збігаються до потерпілого; як та або інша родина стає жертвою якогось великого нещастя, безліч незнайомих людей радо відкривають свої гаманці; скромні, але численні пожертви полегшують існування такої родини.

У найцивілізованіших народів світу часто буває так, що знедолена людина виявляється такою ж самотньою серед натовпу, як дикун у глибині лісових хащ; нічого подібного майже ніколи не побачиш у Сполучених Штатах. Американці незмінно холодні у спілкуванні, а нерідко й просто-таки грубі, майже ніколи не виявляють нечулої байдужості, і якщо й не поспішають пропонувати свої послуги, то ніколи й не відмовляються допомогти.

Все сказане аж ніяк не суперечить тому, шо я вище писав про індивідуалізм. Я навіть бачу, як ці явища поєднуються між собою, далекі від взаємозаперечення.

Рівність умов існування, даючи людям відчуття власної незалежності, разом з тим виявляє і їхнє безсилля; вони вільні, та водночас можуть стати жертвою тисячі випадковостей, і життєвий досвід невдовзі підказує їм, що хоч вони найчастіше й не потребують допомоги інших людей, все одно майже неминуче настане мить, коли без такої допомоги стає неможливо обійтися.

У Європі ми щодня помічаємо, що люди однієї професії радо помагають одне одному; всі вони зазнають одних і тих самих бід, і цього досить, щоб вони разом шукали, як їм зарадити, попри весь їхній природний нахил до черствості й егоїзму. Тому, коли комусь із них загрожує небезпека, а інші можуть його порятувати, вдаючись до швидких зусиль або йдучи на невеликі жертви, вони намагатимуться це зробити. І справа не в тому, що вони по-справжньому цікавляться його долею; адже, якщо їхні зусилля не дають бажаного наслідку, вони одразу ж про це забувають і повертаються до власних справ; проте поміж ними існує щось на взір мовчазної і мало не мимовільної домовленості, відповідно до якої кожен повинен надавати іншим негайну підтримку, щоб і самому згодом мати можливість звернутися до них по допомогу.

Поширте на весь народ у цілому те, що я сказав про якусь одну суспільну верству, і моя думка стане вам зрозуміла.

Справді, між усіма громадянами демократичного суспільства існує взаємозв'язок, аналогічний до того, про який я мовлю; всі відчувають свою слабкість перед лицем тих самих, спільних для всіх небезпек, і їхні інтереси, так само як і їхні симпатії, змушують їх коритися одному закону, згідно з яким вони мають надавати допомогу одне одному.

Чим більше вирівнюються умови людського існування, тим наочніше люди виявляють схильність діяти відповідно до взаємних обов'язків.

У демократичних суспільствах люди майже не роблять великих благодіянь, але постійно вдаються до добрих послуг. Людина тут рідко являє свою самовідданість, але всі люди готові допомагати одне одному.

В ЯКИЙ СПОСІБ ДЕМОКРАТІЯ ЗМІНЮЄ СТОСУНКИ МІЖ СЛУГОЮ ТА ГОСПОДАРЕМ

Якось один американець, що довго мандрував по Європі, сказав мені:

«Англійці поводяться зі своїми слугами з дивною для нас зверхністю та суворістю; з другого боку, французи у спілкуванні зі слугами виявляють фамільярність або ж таку ввічливість, що нам це важко зрозуміти. Може здатися, ніби вони бояться віддавати накази. Дистанція між господарем і слугою не витримується».

Це спостереження справедливе, і сам я не раз помічав подібне.

Я завжди вважав, що саме Англія є тією країною, де за наших часів життя прислуги найбільш регламентоване; навпаки, якраз у Франції слуги мають найбільше привілля. Ніде становище господаря не здавалося мені таким високим і, навпаки, таким жалюгідним, як у цих двох країнах.

Американці перебувають десь посередині між цими крайнощами.

Це зовнішній, очевидний факт. Щоб зрозуміти його причини, треба повернутися в далеке минуле.

Досі ніхто не бачив такого суспільства, в якому умови існування людей вирівнялися б настільки, що в ньому не стало б ні багатих, ні бідних, і, як наслідок, не було б ні панів, ні слуг.

Демократія не скасовує існування цих двох класів людей; проте вона відмінює їхню свідомість, а відтак і стосунки між ними.

В аристократичних народів слуги утворюють особливу суспільну верству, яка зазнає не більших змін, аніж панівний клас. Серед цих верств мало не одразу ж встановлюється непорушний порядок; і в першій, і в другій швидко постає своя ієрархія, зі своїми численними характерними ознаками і чітко визначеними рангами; зміна поколінь не призводить до зміни описаного становища. Таким чином, ми бачимо ніби два суспільства, завжди відмінні між собою і поставлені одне над другим, але підпорядковані аналогічним принципам.

Цей аристократичний устрій аж ніяк не меншою мірою чинить вплив на думки та звичаї слуг, аніж на ідеї та узвичаєння їхніх панів; і хоч наслідки таких впливів є, природно, різними, в них легко виявити дію однієї й тієї ж причини.

І ті, й другі утворюють немов дві маленькі нації всередині однієї нації великої; врешті-решт у їхніх надрах постають дві системи уявлень про справедливість і несправедливість. Різні прояви людського життя розглядаються там з різних, проте незмінних позицій. У товаристві слуг, як і в великопанських колах, люди справляють великий вплив одні на одних. Вони визнають чіткі встановлені правила, і, за браком належних законів, керуються громадською думкою; лад у суспільстві підтримується завдяки сукупності традиційних узвичаєнь.

Ці люди, що доля їх прирекла до покори, без сумніву, зовсім інакше, аніж їхні пани, трактують такі речі, як слава, чеснота, чесність, честь. Проте вони виробили власні уявлення про названі поняття, і витворюють, якщо можна так висловитись, своєрідний кодекс честі служників[1].

Не треба думати, ніби всі, що належать до нижчої суспільної верстви, мають низькі почуття й ниці думки. Це було б великою помилкою. Хоч би якою низь-

[1] Якщо ми спробуємо ближче й детальніше дослідити ті найголовніші уявлення, якими керуються ці люди, аналогія виявиться ще разючішою, і ми з подивом виявимо серед них, так само як і серед найвищих верств феодальної ієрархії, здатність пишатися своїм походженням, повагу до власних предків та нащадків, зневажання нижчих за суспільним становищем, настороженість у стосунках із чужими людьми, схильність до етикету, смак до традицій і давнини.

кою була ця верства, той, хто зберігає в ній першість і не збирається своє місце покинути, перебуває в аристократичному становищі, і це визначає наявність у нього високих почуттів, шляхетної гордості та самоповаги, завдяки чому він набуває схильності до видатних чеснот і непересічних вчинків.

В аристократичних народів серед слуг вельможного панства нерідко траплялися люди, наділені природною шляхетністю та силою духу; вони служили своїм володарям, самі того не відчуваючи, і корилися волінням свого пана, не боячись його гніву.

Проте таких людей майже ніколи не було на найнижчих ієрархічних щаблях домашньої челяді. Можна припустити, що ті, які належали до останніх сходин верстви служників, справді мали низотні душі.

Французи винайшли спеціальне слово для позначення цього останнього різновиду слуг аристократії. Вони назвали їх *лакеями*.

Слово «лакей» правило за гранично негативний термін, коли всі інші виявлялися недостатніми для виразу людської ницості; за панування стародавньої монархії, коли виникала потреба коротко зобразити ницу і звироднілу людську істоту, говорили, що в неї лакейська душа. Цього було досить. Суть була повністю зрозуміла.

Постійна нерівність умов існування не лише наділяє слуг певними чеснотами і певними лише їм притаманними пороками; вона ставить їх в особливу позицію, віч-на-віч з їхніми панами.

В аристократичних народів бідняк від самого дитинства звикає до думки, що він діставатиме накази й повеління. Хоч би в який бік він звернув свій погляд, повсюди він одразу вбачає сувору ієрархію та всі ознаки підпорядкування.

У тих країнах, де постійно панує нерівність умов існування, пан легко досягає повної, швидкої і шанобливої покори від своїх слуг, оскільки в його особі вони пошановують не лише свого господаря, а й усю панівну верству. Господар придушує волю своїх слуг усією вагою панівної аристократії.

Він керує їхніми діями; крім того, до певної міри він дає напрям їхнім думкам. В аристократичному суспільстві володар, часто навіть несвідомо, необмежено панує над думками та узвичаєнням тих, хто йому слугує, і його вплив поширюється набагато далі, ніж сягає сама його влада.

В аристократичних суспільствах не лише існують спадкові клани служників, так само, як і спадкові вельможні родини; більше того: буває так, що одна й та сама родина слуг упродовж декількох генерацій живе поряд із родиною своїх господарів (це нагадує дві паралельні лінії, які не перетинаються і не відходять одна від одної); це величезною мірою впливає на взаємозв'язки між названими двома групами людей.

Отже, незважаючи на те що за часів панування аристократії між паном та слугою не існує жодної природної подібності і незважаючи на те що за статками, освітою, уявленнями та правами вони стоять на протилежних, віддалених один від одного шаблях людського суспільства, час усе-таки поєднує їх між собою. Їх пов'язує довга низка спогадів, і, за всіх відмінностей між собою, вони в чомусь усе-таки навзаєм уподібнюються; тим часом у демократичних суспільствах, де всі люди природно схожі між собою, вони постійно лишаються чужі одне одному.

В аристократичних народів господар схильний ставитися до своїх слуг, як до найменш істотних, найнижчих атрибутів своєї власної персони, і якщо він і виявляє інтерес до їхньої долі, так це внаслідок вкрай егоїстичного душевного поруху.

Зі свого боку, слуги бувають недалекі від того, щоб розглядати себе самих з тієї самої точки зору, і вони інколи настільки ототожнюють себе з особою сво-

го пана, що врешті-решт перетворюються мало не на його приналежність не лише в його очах, а й у своїх власних.

В аристократичних суспільствах слуга перебуває в підпорядкованому становищі і не може його змінити; поруч із ним перебуває інша людина, що належить до вищого рангу, якого вона не може втратити. З одного боку — темрява, злидні і вічна покора; з другого — слава, багатство і вічне панування. Ці два стани цілком відмінні між собою і водночас незмінно близькі; зв'язок, що їх поєднує, такий же тривкий, як і саме їхнє існування.

У граничному випадку слуга врешті-решт втрачає інтерес до себе самого, стає байдужий до власних потреб і якоюсь мірою зраджує себе, або, радше, всі свої інтереси повністю переносить на свого пана, надаючи останньому рис власної уявної особистості. Він радо пишається багатствами свого велителя, тішиться відблисками його слави, захоплюється його шляхетністю і постійно впивається запозиченою величчю, що її нерідко цінує вище, аніж ті, хто справді нею наділений.

Є щось зворушливе і водночас смішне в цьому химерному поєднанні двох планів існування.

Ці пристрасті господарів, що опановують душі служників, набувають своїх природних вимірів відповідно до місця, яке вони посідають; вони стають вужчі й низотніші. Те, що було шляхетною гордістю у одних, у других перетворюється на хлоп'ячу хвальковитість та жалюгідну бундючність. Слуги можновладця звичайно виявляють значну вимогливість стосовно належних йому виявів шани і більше від нього самого дбають про найменші з його привілеїв.

Серед нас іще й досі можна зустріти декого з тих старих слуг аристократії; вони пережили свій рід і невдовзі зникнуть разом із ним.

У Сполучених Штатах я не бачив жодної людини, що була б на них схожа. Американці взагалі не знають подібного типу людей, і їм буває навіть важко пояснити саму можливість його існування. Уявити собі їхній образ їм не простіше, аніж нам було б викликати в своїй уяві постать римського раба чи середньовічного кріпака. Всі ці типи людей, хоч і різною мірою, є породженням однієї й тієї ж причини. Всі вони віддаляються від нас і щодня відходять далі в темряву минулого разом із суспільним устроєм, який їх породив.

Рівність умов існування витворює з пана та його слуги нових людей і встановлює між ними нові взаємозв'язки.

Коли ці умови майже повністю вирівнюються, суспільне становище людей зазнає невпинних змін; верстви слуг та їхніх господарів усе ще зберігаються, але вони вже не складаються з одних і тих самих індивідуумів, а тим більше родин; люди втрачають своє повсякчасне право наказувати, як і постійну необхідність коритися наказам.

Оскільки слуги не являють собою окремого народу, у них нема тільки їм властивих узвичаєнь та забобонів; у їхньому середовищі неможливо помітити шось характерне у способі мислення та світовідчуванні; їм не притаманні якісь специфічні пороки або чесноти, проте вони мають ті самі думки, почуття, освіту, чесноти й пороки, що й інші їхні сучасники; вони відзначаються такою ж чесністю або, навпаки, таким самим крутійством, що й їхні пани.

Умови існування вирівнюються тією ж мірою серед слуг, що й серед їхніх господарів.

Оскільки серед суспільної верстви служників неможливо виявити ні чітко окреслених рангів, ні строгої ієрархії, від них не треба чекати ні виявів найбільшої ницості, ані душевної величі, яка була притаманна слугам за аристократичних часів, як, утім, і всім іншим людям аристократичного суспільства.

У Сполучених Штатах я ніколи не бачив нікого, хто нагадав би мені образ слуги в елітарному суспільстві, що про нього пам'ять у Європі досі збереглася;

але так само не зустрів я й нікого, схожого на лакея. І той, і другий в Америці зникли без сліду.

У демократичних суспільствах слуги не лише рівні між собою, а й, можна сказати, в певному розумінні рівні зі своїми господарями.

Це твердження треба додатково пояснити, щоб воно стало цілком зрозумілим.

Слуга щомиті сам може стати господарем і прагне ним стати; отже, він не являє собою якогось іншого людського типу порівняно зі своїм паном.

Чому ж тоді перший з них має право наказувати, і що змушує другого йому коритися? Тимчасова і вільна угода, укладена за обопільним їхнім бажанням. Природно, жоден з них не є в чомусь нижчим від другого і підкоряється йому лише впродовж якогось часу, на підставі угоди. В межах, окреслених цією угодою, один з них — слуга, другий — господар; поза тим це просто двоє людей, двоє громадян.

Я прошу читача добре зважити на те, що сказане тут — це не лише точка зору служників на своє власне суспільне становище. Господарі розглядають статус своєї прислуги в аналогічний спосіб, і чіткі межі їхнього панування та, відповідно, послуху служників виразно окреслені у свідомості й тих, і інших.

Коли більшість громадян уже досить давно досягла більш-менш подібних умов існування, а суспільна рівність вже є давнім і всіма визнаним фактом, громадська думка, що на неї ніколи не впливають жодні винятки, загалом здатна визнати за людиною певні межі її суспільної цінності, вище або нижче від яких кожній людині важко довго перебувати.

Даремно багатство та бідність, влада та послух часом встановлюють велику відстань між двома людьми: громадська думка, яка грунтується на природному ході речей, зводить їх до спільного рівня, створюючи між ними якийсь різновид уявної рівності, попри реальну нерівність умов їхнього існування.

Ця всемогутня думка врешті-решт опановує душі навіть тих людей, чиї інтереси вимагали б їй протистояти; вона видозмінює їхні судження, водночас підкорюючи собі їхню волю.

У глибині душі ні господар, ні слуга більше не вбачають між собою істотної відмінності, вони її не прагнуть і не остерігаються. Тому в їхніх взаємостосунках нема ні зневаги, ні гніву, і, дивлячись одне на одного, вони не відчувають ні смиренної покори, ні зверхності.

Господар вважає згадану угоду єдиним джерелом своєї влади, а слуга в ній же бачить єдину причину свого послуху. Вони не сперечаються між собою стосовно свого становища; проте кожен чудово бачить своє місце і намагається його не позбутись.

У наших арміях вояки походять із більш-менш тих самих суспільних верств, що й офіцери, і можуть досягти тих самих звань; поза стройовим порядком вояк вважає себе цілковито рівним своїм командирам і справді є таким; але, перебуваючи під військовим прапором, він залюбки виконує всі накази, і ретельне їх виконання, бувши добровільним і чітко регламентованим, через те не робиться ані менш старанним, ані менш швидким і самозрозумілим.

Це порівняння може дати певне уявлення про стосунки поміж паном і слугою в демократичному суспільстві.

Було б нерозсудливим думати, ніби між цими людьми може будь-коли виникнути щось подібне до тих глибоких і палких почуттів, які траплялися часом у челяді за часів панування аристократії, або ж очікувати появи взірців подібної відданості й саможертовності.

В аристократичному суспільстві пан та його служник бачили одне одного лише здаля і часто-густо спілкувалися лише через третю людину. А проте вони звичайно твердо стояли одне за одного.

У демократичних народів слуга та його господар незрівнянно ближчі між собою; фізично вони постійно поруч, проте духовного зближення між ними не відбувається; вони мають численні спільні справи, але майже ніколи не мають спільних зацікавлень.

У цих народів слуга завжди вважає себе тимчасовим пожильцем у домі своїх господарів. Він не знав їхніх предків і не побачить їхніх спадкоємців; він не чекає від них нічого довготривалого. Чого це він мусить жити їхнім життям, і де йому взяти нечувану в наші часи самовідданість? Їхнє обопільне становище змінилося; отже, мають змінитися і їхні стосунки.

Я хотів би підтвердити все, сказане вище, пославшись на приклад американців; але зробити це можу, лише уточнивши місце проживання та особливості, притаманні цим людям.

На Півдні Сполучених Штатів існує рабство. Тому все, щойно сказане мною, не може стосуватися мешканців американського Півдня.

На Півночі більшість слуг — це звільнені раби або їхні нащадки. Ці люди, в очах публіки, мають сумнівне суспільне становище: закон зрівнює їх у правах із їхнім паном; проте суспільні звичаї таку рівність рішуче відкидають. Самі ж вони не дуже точно знають своє місце і майже завжди тримаються або зверхньо, або принижено.

Однак у тих самих північних штатах, і зокрема в Новій Англії, можна зустріти досить значну кількість білих людей, які погоджуються за певну платню протягом певного часу чинити волю собі подібних. Я чув, що ці слуги звичайно виконують свої обов'язки розумно й пунктуально, і, природно, не маючи себе за нижчих від тих, хто їм наказує, вони радо їм підкоряються.

Мені здається, що такі слуги вносять у свою працю дещо з мужніх і шляхетних звичаїв, породжених незалежністю і рівністю. Обравши для себе цю важку службу, вони не намагаються по-різному від неї ухилитися і досить високо себе шанують, щоб не відмовляти своїм господарям у тій слухняності, що її вони самі по добрій волі обіцяли.

Зі свого боку, господарі нічого не вимагають від своїх слуг, крім ретельного й строгого виконання укладеної угоди; вони не хочуть від них виявів поваги; вони не чекають від них ні любові, ні відданої саможертовності; їм досить того, щоб слуги працювали дбайливо й чесно.

Отже, я помилився б, якби сказав, що в умовах демократії стосунки між паном та слугою мають невпорядкований характер; вони впорядковані, але в інший спосіб; правила інші, але правила все ж існують.

Я аж ніяк не збираюся тут з'ясовувати, чи цей новий описаний мною стан справ є погіршеним варіантом стосунків, які існували раніше, чи це, навпаки, справді щось нове. З мене досить того, що ці відносини стійкі і підлягають певним правилам; адже важить передусім не те, яким саме порядком керуються люди, а те, що якийсь порядок взагалі існує.

Але що я можу сказати про ті сумні й буряні епохи, впродовж яких рівність утверджується з вибухом революції, а демократія, вже введена фактично в суспільний устрій, все ще провадить тяжку боротьбу проти забобонів та узвичаєнь?

На сьогодні закон, а частково й громадська думка проголошують, що не існує природної й постійної відмінності поміж слугою та господарем. Проте ця нова віра ще не опанувала повністю свідомість останнього, або, радше, проти неї повстає його серце. У глибині душі господар усе ще вважає, що сам він належить до особливої й вищої породи людей; разом з тим він не зважується цього твердити, і з трепетом душевним дозволяє зводити себе до загального рівня. Тому його накази стають водночас невпевнені та безапеляційні; він уже не має до своїх слуг колишніх прихильних та поблажливих почуттів, що їх тривалий

час породжувала його беззаперечна влада, і, змінившись сам, вельми дивується з того, що й слуги його змінилися; він хоче, щоб люди, які на певний час погодилися йому служити, дотримувалися усталених правил та узвичаєнь; щоб вони виявляли ознаки задоволення й пишалися своєю службою, яку рано чи пізно все ж повинні покинути; щоб вони жертвували собою задля людини, яка вже не має змоги ні захистити їх, ані занапастити; щоб вони, нарешті, відчували вічну прив'язаність до людських істот, які мало від них відрізняються і живуть так само недовго.

В аристократичних народів часто трапляється так, що становище домашньої прислуги не пов'язане з низькими почуттями цих людей, тому що вони до кінця не усвідомлюють свого становища і не уявляють ніякого іншого, тоді як величезна нерівність поміж ними та господарем видається їм необхідним і неминучим наслідком якогось прихованого закону Провидіння.

У демократичному суспільстві становище домашнього слуги не має в собі нічого принизливого, оскільки люди обирають його за власним бажанням, на якийсь певний термін, і громадська думка не вбачає в цьому нічого ганебного, оскільки тим самим не створюється жодної постійної нерівності між паном та слугою.

Але під час переходу від одних умов суспільного існування до інших майже неминуче настає мить, коли погляди людей вагаються поміж аристократичним поняттям залежності та демократичним поняттям готовності до підпорядкування.

В такий час здатність підпорядковуватися втрачає свої моральні підстави в очах того, хто служить; він більше не вважає її своїм, сказати б, Богом посланим обов'язком, але ще не розглядає її в чисто людському аспекті; в його очах вона не свята й не справедлива, і він кориться їй як реальності, водночас і принизливій, і корисній для нього.

В цю мить в умах слуг постає неясний і неокреслений образ рівності; спочатку вони не можуть навіть збагнути, де саме можна осягнути цю рівність, що на неї вони мають право: в надрах самого їхнього підпорядкованого існування чи поза ним; і вони повстають у глибині сердець проти тієї залежності та меншовартості, яку вони самі обрали і чиїми перевагами вони користуються. Вони погоджуються служити, але соромляться підкорятися; їм подобаються вигоди служби, але не подобається господар, або, точніше, вони майже впевнені, що й самі здатні стати господарями; отже, на їхню думку, людина, яка їм наказує, може розглядатися як несправедливий узурпатор їхніх прав.

Тому в оселі кожного громадянина можна помітити щось подібне до того сумного видовища, що його являє політична сцена. Там невпинно точиться потаємна усобиця між двома ворожими силами, які вічно не довіряють одна одній: господар виказує недоброзичливість, але й лагідність йому не чужа; слуга також недоброзичливий, але при цьому ще й непокірний; перший прагне, за допомогою лукавих застережень, уникнути обов'язку протегувати і винагороджувати за працю; другий радо позбувся б необхідності підкорятися. Поміж ними теліпається повіддя домашньої влади, і кожен намагається за нього вхопитися. Межі між владою та тиранією, свободою та вседозволеністю, правом і доконаними фактами здаються їм сплутаними й неясними, і ніхто до пуття не знає, хто він такий, що він може і що мусить робити.

Таку ситуацію можна вважати не демократичною, а революційною.

В ЯКИЙ СПОСІБ ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ЗВИЧАЇ СПРИЯЮТЬ ПІДВИЩЕННЮ ЦІНИ І СКОРОЧЕННЮ СТРОКІВ ЗЕМЕЛЬНОЇ ОРЕНДИ

Те, що я вище сказав про слуг та господарів, до певної міри стосується й відносин між землевласниками та орендарями. Втім, ця тема заслуговує окремого розгляду.

В Америці, можна сказати, немає фермерів-орендарів; кожна людина там є власником поля, яке вона обробляє.

Слід визнати, що демократичні закони мають виразну тенденцію до збільшення кількості землевласників та до зменшення кількості орендарів. І все ж те, що відбувається у Сполучених Штатах, треба пояснювати не так інститутами цієї країни, як її внутрішніми особливостями. В Америці земля коштує недорого, і кожен легко може стати її власником. Врожайність землі невисока, і тому одержану сільськогосподарську продукцію лише з великими зусиллями можна розподілити між землевласником та орендарем.

Америка, отже, є унікальною країною в цьому відношенні, як і в інших; тому було б помилкою розглядати її як характерний взірець.

Я думаю, що в демократичних країнах, так само, як і в аристократичних, існуватимуть і землевласники, і орендарі; проте їхні взаємостосунки матимуть зовсім відмінний характер.

В аристократичних суспільствах оренду сплачують не лише грошима, а й повагою, шанобою і послугами. В демократичних країнах оренда сплачується лише грішми. Коли родові маєтки подрібнюються і переходять з рук у руки, коли зникає постійна прив'язаність родин до землі, лише випадок інколи призводить до зустрічі землевласника та орендаря. Упродовж якогось короткого часу вони обговорюють умови своєї угоди, а тоді довгий час не бачать одне одного. Це двоє чужих людей, змушених зустрічатися лише через збіг інтересів; вони обговорюють справи, єдиним змістом яких є гроші.

В міру того як статки діляться, а багатства розпорошуються по всій країні, держава сповнюється нащадками стародавніх родів та фамілій, чиї маєтки занепали, і новими багатіями, чиї потреби зростають швидше від їхніх фінансових можливостей. Для всіх цих людей мають значення найменші прибутки, і ніхто з них не бажає випускати з рук будь-яку можливість заробити, так само як і не хоче втратити будь-якої частки своїх грошей.

У процесі перемішування суспільних верств найбільші статки, так само, як і зовсім маленькі, трапляються дедалі рідше, і щодня соціальні відмінності між землевласниками та орендарями зменшуються; перший уже не має жодних природних та беззаперечних переваг над другим. Отож, що, крім грошей, може стати предметом угоди між двома рівними, хоч і обмеженими в засобах людьми?

Людина, яка володіє цілою округою і сотнею ферм, розуміє, що їй треба завоювати серця багатьох тисяч людей; їй здається, що за це варто поборотися. Щоб досягти такої великої мети, вона легко йде на жертви.

Той, хто має сотню арпанів землі, не сушить собі голову подібними клопотами; йому абсолютно байдуже, чи прихильно буде ставитися до нього його орендар.

На відміну від окремої людини, аристократія не може вмерти відразу, впродовж одного дня. Її найголовніші принципи поволі руйнуються в глибинах людських душ, перше ніж зазнають атаки з боку законодавства. Отже, задовго до того як спалахує війна проти аристократії, спостерігається поступовий розпад зв'язків, які до останнього часу поєднували вищі суспільні верстви з нижчими. З одного боку, проявляються байдужість та зневага, з другого — заздрість та ненависть: стосунки між бідними та багатими людьми стають дедалі рідші й напруженіші; ціна оренди землі зростає. Це ще не наслідки демократичної революції, але це — несхибні ознаки її наближення. Адже аристократія, яка остаточно випустила з рук владу над людськими серцями, подібна до дерева з пересохлим корінням, що його тим легше вивертають вітри, чим воно вище.

За останні п'ятдесят років орендна плата колосально зросла, причому не лише у Франції, але й у переважній частині країн Європи. Надзвичайно швидкий розвиток сільського господарства та промисловості за цей самий період, гадаю, не може достатньою мірою пояснити цей феномен. Слід виявити іншу, істотнішу і прихованішу причину. Я думаю, що її треба шукати, розглядаючи демократичні інститути, наявні у деяких європейських народів, а також беручи до уваги демократичні умонастрої, що більшою або меншою мірою впливають на всі інші людські почуття.

Мені часто доводилося чути, як великі англійські землевласники вітають одне одного з тим, що за наших днів вони дістають зі своїх володінь набагато більше грошей, аніж одержували їхні батьки.

Напевно, вони мають усі підстави для радощів; але, поза всяким сумнівом, вони не дуже усвідомлюють, що саме є причиною цього явища. Вони гадають, ніби одержують чистий прибуток, тоді як насправді лише здійснюють обмін. За останню готівку вони віддають свій вплив; і те, що вони здобувають у грошовому виразі, невдовзі буде ними втрачено у царині влади.

Існує ще й інша ознака, за якою легко можна зрозуміти, що велика демократична революція здійснюється або готується.

За середніх віків мало не всі землі здавалися в оренду на вічні часи або принаймні дуже надовго. Коли вивчаєш господарське життя тих часів, бачиш, що тоді термін оренди дев'яносто дев'ять років траплявся частіше, ніж сьогодні бачимо дванадцятирічний термін.

Тоді люди вірили у безсмертя родин; умови людського існування здавалися назавжди усталеними, і все суспільство здавалося настільки нерухомим, що ніхто не міг уявити, ніби в його надрах може колись початися якийсь рух.

За віків рівності люди мають інші уявлення. Вони легко доходять розуміння, що ніщо не є вічним. Їх опановує ідея несталості.

За таких умонастроїв і власник землі, і орендар відчувають якийсь інстинктивний острах перед довгостроковими зобов'язаннями; вони бояться якогось дня виявити, що умови, вигідні нині, перестануть бути такими. Вони без великої певності очікують якихось раптових і непередбачуваних змін в умовах свого існування. Вони бояться самих себе; бояться, що зі зміною їхніх власних смаків і нахилів їм доведеться жалкувати з приводу неможливості облишити те, що колись було предметом їхніх пожадань; і вони мають усі підстави цього боятися, тому що за віків демократії, посеред усеохопного руху, найменш постійним з усього, що є на світі, лишається людське серце.

Розділ VII

ВПЛИВ ДЕМОКРАТІЇ НА ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ

Більшість наведених вище спостережень з приводу стосунків поміж слугами та господарем так само може стосуватися й відносин між підприємцями та робітниками.

В міру того як правила суспільної ієрархії втрачають свою обов'язковість, як вельможі втрачають своє становище, а маленькі люди підносяться, в міру того як багатство перестає бути спадковим, можна легко помітити, як щодня зменшується відстань, що в дійсності, як і в громадській думці, відділяє робітника від господаря.

Робітник виношує вищі думки та уявлення про свої права, про власне майбутнє, про себе самого; його серце виповнюють нове честолюбство, нові бажання, безліч нових потреб. Щомиті він жадібно позирає на прибутки тих, хто дає йому працю; для того щоб домогтися їх розподілу, він намагається продати свою працю за вищу ціну, і звичайно йому в цьому щастить.

У демократичних країнах, як і деінде, промислове виробництво переважно не вимагає високих витрат; воно перебуває в руках людей, які за своїм багатством та освіченістю не піднімаються над пересічний рівень тих, кого вони наймають. Ці промислові підприємці досить численні; їхні інтереси різноманітні; отже, їм нелегко буває домовлятися між собою та об'єднувати свої зусилля.

З другого боку, майже всі робітники мають якісь постійні джерела існування, що дає їм можливість відмовлятися від праці, коли їм не дають тієї платні, яка здається їм справедливою винагородою за їхні зусилля.

Отже, в тій невпинній боротьбі за розміри заробітної плати, яку провадять ці дві суспільні верстви, сили приблизно рівні, а успіху досягають то одні, то інші.

Можна навіть вважати, що врешті-решт інтереси робітників мають брати гору; адже та висока заробітна плата, яку вони вже одержали, щодня зменшує їхню залежність від господарів, і, в міру здобуття ними додаткової незалежності, їм стає легше домагатися дальшого підвищення платні.

Як приклад я наведу ту галузь, яка за наших днів лишається найбільш поширеною у нас, як і у мало не всіх інших націй світу,— я маю на увазі землеробство.

У Франції більшість найманих сільськогосподарських робітників самі мають якісь невеличкі земельні наділи, завдяки яким вони в крайньому разі можуть прожити, не працюючи на іншого. Коли ці люди пропонують свої робочі руки великому землевласникові або сусідньому орендареві і коли останні відмовляються платити бажану для найманих робітників суму, наймити повертаються до своїх маленьких наділів і чекають іншої слушної нагоди.

Я думаю, що, розглядаючи ситуацію в цілому, можна зробити висновок: повільне і невпинне зростання заробітної плати є одним із найзагальніших законів життя демократичного суспільства. В міру вирівнювання умов людського існування заробітна плата зростає, а з її підвищенням вирівнюються і самі суспільні умови.

Проте за наших днів існує великий і вкрай неприємний виняток із цього правила.

В одному з попередніх розділів я показав, яким чином аристократія, витіснена з суспільно-політичної царини, знайшла собі пристанок у певних галузях виробничої діяльності і там утвердила свою владу, хоч і в інших формах.

Ця обставина істотним чином впливає на рівень заробітної плати.

Оскільки для розгортання великого промислового виробництва, про яке тут ідеться, необхідні досить значні статки, кількість таких підприємців дуже невелика. Являючи собою нечисленну групу, вони легко можуть утворювати об'єднання і встановлювати той рівень оплати праці, який їм подобається.

Навпаки, кількість робітників у них дуже велика і невпинно зростає; адже час від часу настають періоди надзвичайного процвітання, впродовж яких заробітна плата зростає над усяку міру, тим самим привертаючи до виробництва населення цілих округ. Отож якщо люди вже раз ступили на цей шлях, вони, як ми вже бачили, не можуть з нього зійти, тому що у них досить швидко починають вироблятися певні фізичні та духовні навички, які поступово позбавляють їх здатності виконувати всяку іншу працю. Ці люди найчастіше мають низький рівень освіти, у них нема ні якоїсь особливої спритності, ні заощаджень; отже, вони майже повністю залежать від підприємців. Коли ж конкуренція або якісь інші непередбачені обставини зумовлюють зниження прибутків господаря, він може, зменшивши їхню платню мало не цілковито на свій розсуд, легко надолужити те, що втратив був з волі фортуни.

Якщо ж вони всі разом відмовляться працювати, господар, як багата людина, легко може дозволити собі, не боячись розоритися, чекати на той час, коли необхідність приведе їх назад; вони ж мають щодня працювати, щоб не вмерти з голоду: адже єдина їхня власність — це їхні робочі руки. Гноблення впродовж тривалого часу призводило їх до зубожіння, і чим злиденніші вони стають, тим легше стає їх гнобити. Це порочне коло, з якого неможливо вирватися.

Отже, не треба дивуватися, якщо заробітна плата, раптом піднявшись у якійсь галузі, все ж у цілому має постійну тенденцію до зниження, тоді як у робітників інших професій оплата праці загалом дуже повільно, але невпинно зростає.

Цей стан постійної залежності і ці злидні, в яких за наших днів змушена жити частина населення промислових районів, є винятковим явищем, що суперечить усьому, що відбувається навколо; проте, з цих самих причин, у ньому таїться значна небезпека, отже, саме до нього має бути привернута якнайпильніша увага законодавців; адже дуже важко, за умов широкого руху суспільства в цілому, утримувати в непорушному спокої одну соціальну верству; коли найбільша кількість людей постійно відкриває для себе нові шляхи до збагачення, неможливо примусити декого з них покірно терпіти нестатки та обмежувати свої жадання.

Розділ VIII

ВПЛИВ ДЕМОКРАТІЇ НА РОДИНУ

Щойно я досліджував питання про те, в який спосіб у демократичних народів, і зокрема у американців, рівність умов існування змінює характер взаємозв'язків між громадянами.

Я хотів би піти ще далі і зупинитися на особливостях родинного життя. Я не ставлю собі за мету відкривати якісь нові істини; хочу тільки показати, як уже знані факти де в чому дотикаються моєї теми.

Нині всім помітно, що за наших днів між різними членами родини встановлюється новий тип стосунків, що відстань, яка раніше розділяла батька з сином, зменшилася, і що батьківська влада якщо й не зникла остаточно, то принаймні істотним чином одмінилася.

Щось подібне, хоч, може, й ще більш разюче, бачимо у Сполучених Штатах.

В Америці родини в тому розумінні, в якому вона була в Римі та аристократичних суспільствах, не існує. Лише якісь її залишки помітні там упродовж перших років після народження дітей. У цей час батько, не маючи спротиву, здійснює домашню диктатуру, зумовлену і виправдану слабкістю його синів, їхніми реальними інтересами, а також його незаперечною перевагою.

Але з тієї миті, як юний американець наближається до віку зрілості, відчуття синівської покори, яке його зв'язувало, починає щоднини слабшати. Ставши володарем власних думок, він невдовзі починає відповідати і за свої вчинки. В Америці, по суті, нема юнацького віку. Вийшовши з віку дитинства, американець усвідомлює себе чоловіком і починає торувати свій власний шлях.

Було б помилкою гадати, ніби це наслідок якоїсь внутрішньої боротьби, в якій син, внаслідок якогось морального зусилля, здобуває свободу, що її не давав йому батько. Одні й ті самі традиції та принципи, які змушують першого прагнути незалежності, спонукають другого розглядати користування благами свободи як незаперечне право.

Отже, у синів неможливо помітити жодної з нищівних і непогамовних пристрастей, які ще довго тривожать людей навіть після того, як вони звільнилися від гноблення панівної влади. Батьки ж не відчувають жалів, сповнених люті та гіркоти, які звичайно бувають у людей, котрі втратили свою владу: адже вони заздалегідь вбачали ту межу, де їхнє панування мало закінчитися; і, коли час наближає їх до цієї грані, вони легко зрікаються своїх повноважень. Сини ж також завчасу передбачають прихід тієї миті, коли їхні власні воління стануть для них законом, і опановують особисту свободу без метушні та надмірних зусиль, наче належне їм майно, що його ніхто не прагне у них забрати[1].

Можливо, не зайвим буде показати, наскільки тісно пов'язані зміни, які відбуваються у родинних стосунках, із соціальною та політичною революцією, що завершується у нас на очах.

[1] Втім, американцям досі ще не спало на думку, як нам у Франції, позбавити батьків основних підвалин їхньої влади, забравши у них право посмертного розподілу їхніх статків. У Сполучених Штатах право заповідати свої статки лишається нічим не обмежене.

В цьому, як і майже в усьому іншому, легко помітити, що хоч у американців політичне законодавство набагато демократичніше від нашого, наше цивільне законодавство набагато демократичніше від їхнього. Це неважко зрозуміти.

Автором нашого цивільного законодавства була людина, яка бачила свої інтереси в тому, щоб задовольняти демократичні пристрасті своїх сучасників в усіх відношеннях, які не несуть прямої та безпосередньої загрози її владі. Ця людина радо дозволяла, щоб деякі популярні принципи регулювали майнові та родинні стосунки, аби лиш не було спроб застосувати їх у царині управління дер-

Існують певні основоположні соціальні принципи, що ними народ або керується в усіх своїх діях, або взагалі їх не визнає.

У країнах, де панівними є аристократичні та ієрархічні засади суспільного устрою, влада ніколи прямо не звертається до всієї сукупності своїх підданців. Оскільки люди пов'язані між собою, досить того, щоб спрямовувати найперших. Інші йдуть услід. Що стосується і родини, і всіх об'єднань, що їх хто-небудь очолює. В аристократичних народів суспільство, правду кажучи, визнає лише батька. Суспільство керує синами лише за батьковим посередництвом; воно керує ним, а він керує ними. Отже, батькова влада над дітьми має не лише природний характер. Йому надано політичне право наказувати. Він — творець і опора родини; він також і її суддя.

У демократичних суспільствах, де рука влади відшукує кожну окрему людину серед юрби, аби персонально її підпорядкувати спільним для всіх законам, суспільство вже не потребує подібного посередника; в очах закону батько — просто громадянин, лише старший та багатший від своїх синів.

Коли більшість умов людського існування помітно відрізняються між собою і коли ця нерівність є постійною, ідея зверхності оволодіває уявою людей, навіть якщо закон не дає особливих прерогатив батькові, звичай та громадська думка його ними наділяють. Коли ж, навпаки, люди за своїм становищем мало відрізняються одне від одного і коли наявні відмінності не є постійними, загальне поняття зверхності стає не таким визначеним та ясним; даремно прагнутиме законодавець поставити того, хто скоряється наказам, набагато нижче від того, хто наказує: суспільні узвичаєння урівнюють цих двох людей між собою і постійно зводять їх на один і той самий рівень.

Отже, якщо я навіть і не бачу в законодавстві аристократичного народу якихось особливих привілеїв, які надаються голові родини, мене не покидає певність відносно того, що його влада шанується більше і сягає далі, аніж батьківська влада в суспільстві демократичному: адже я знаю, що, хоч би які були закони, в аристократичному суспільстві старший обов'язково стоїть вище, а молодший нижче, ніж у народів з демократичним устроєм.

Коли люди живуть переважно спогадами про минуле, а не насущними клопотами, і коли їх більше хвилює те, про що думали їхні предки, аніж те, про що їм належить думати самим, батько являє собою природну і незамінну ланку зв'язку поміж минулим і сучасним,— ланку, за допомогою якої ці два ретязі поєднуються. Отже, в аристократичних суспільствах батько є не лише політичним зверхником родини; він також є носієм традицій, тлумачем звичаїв, суддею моральності. Його шанобливо вислуховують; до нього наближаються з найбільшою повагою, і любов, яку до нього відчувають, завжди має й щось від остраху.

Коли суспільний устрій стає демократичним, і люди, як загальний принцип, приймають право кожного мати про все на світі свою власну думку, беручи старовинні вірування до уваги, але не маючи їх за правило чи дороговказ, вплив батькової думки на сина стає менш помітний, так само, як і законна батькова влада.

Поділ спадкових маєтностей, що його зумовлює демократія, можливо, найбільше сприяє зміні стосунків між батьками та дітьми.

Коли батько родини має невелике майно, його син і він сам постійно живуть в одному місці і разом роблять одну й ту саму роботу. Звичка та необхід-

жавою. Коли ж демократичний потік увірвався у сферу цивільного права, вона сподівалася знайти захист під ослоною законів політичних. Такий підхід свідчить водночас про її спритність і про її егоїзм; проте такий компроміс не може не стати образом та подобою устрою громадського; і саме в цьому сенсі можна сказати, що у всякого народу найбільше політичне значення має його цивільне законодавство.

ність зближують їх, примушуючи їх постійно між собою спілкуватися; отже, між ними обов'язково встановлюється своєрідна й невимушена родинна близькість, яка робить батькову владу менш абсолютною і погано узгоджується з зовнішніми формами пошанування.

А проте у демократичних народів суспільна верства, що володіє цими невеликими статками, якраз і являє собою ту групу людей, яка надає сили ідеям і відмінює суспільні узвичаєння. Її уявлення та її воля повсюди стають панівними, і навіть ті люди, які найбільше схильні чинити спротив її велінням, врешті-решт починають наслідувати її приклад. Я бачив найзапекліших ворогів демократії, які дозволяли своїм дітям звертатися до себе на «ти».

Таким чином, у той самий час як аристократія втрачає своє панівне становище, стає помітним звільнення батьківської влади від усього того, що пов'язане з суворістю, умовностями та правовірністю, і навколо домашнього вогнища встановлюється щось на кшталт суспільної рівності.

Я не знаю, чи суспільство в цілому програє внаслідок таких ось перетворень; проте я схильний думати, що індивідуум від них виграє. Я думаю, що в міру того як звичаї та закони стають демократичніші, стосунки між батьком і сином набувають більшої близькості й теплоти; рідше в цих відносинах трапляються наказовий тон і посилання на непорушні правила; довіра та обопільна повага міцнішають, і здається, що природний зв'язок стає тіснішим, а соціальні зв'язки помітно послаблюються.

У демократичній родині батько навряд чи має якусь іншу владу, крім тієї, яка зумовлюється його ніжністю та досвідом літньої людини. Його наказів можуть не визнавати, але його поради, як правило, сповнені внутрішньої сили. Хоч він і не осипаний знаками офіційної поваги, його сини принаймні ставляться до нього з довірою. До нього не звертаються, вдаючись до загальновизнаних формул; проте з ним постійно розмовляють і щодня охоче радяться. В його особі зникли господар та суддя; одначе батько залишився.

Для того щоб скласти уявлення про відмінності між двома формами суспільного устрою з означеної точки зору, досить хоча б побіжно переглянути родинне листування аристократичного суспільства, що збереглося до наших днів. Його стиль завжди правильний, чистий, церемонний, строгий і такий холодний, що крізь слова важко відчути природну сердечну теплоту.

Навпаки, у демократичних народів у всіх тих словах, якими син звертається до батька, чути щось настільки вільне, кревне і лагідне, що відразу ж свідчить про встановлення в родині нових взаємостосунків.

Аналогічна революція відбувається і в царині стосунків між дітьми.

В аристократичній родині, як і в усьому аристократичному суспільстві, всі місця чітко визначені. Не лише батько має тут своє особне становище і користується величезними привілеями; також і діти не є рівними між собою: вік і стать раз і назавжди визначають місце кожного та забезпечують йому певні прерогативи. Демократія або перекидає ці бар'єри, або знижує висоту більшості з них.

В аристократичній родині старший син успадковує найбільшу частку власності та майже всі права, він стає найголовнішим серед братів, а до якоїсь міри і їхнім паном. Йому належать велич і влада, їм — середній достаток та залежність. Разом з тим було б помилкою вважати, що в аристократичних народів привілеї старшого брата вигідні тільки йому самому, і що нічого, крім заздрості та ненависті, вони навколо не викликають.

Звичайно старший син докладає всіх зусиль, щоб досягти для своїх братів багатства та влади, тому що загальне піднесення всього дому підіймає престиж і того, хто його очолює; зі свого боку, молодші брати намагаються надавати йо-

му допомогу в усіх його починаннях, тому що велич та могутність чільного представника родини дають йому якнайширші можливості для звеличення всіх її паростей.

Внаслідок цього всі члени аристократичної фамілії тісно пов'язані між собою; їхні інтереси близькі, а думки одностайні; проте рідко буває так, що їхні серця сягають повного порозуміння.

Демократія також зумовлює обопільне прив'язання між братами, але це відбувається в інший спосіб.

За демократичними законами діти абсолютно рівні між собою, і, отже, цілком незалежні; ніщо їх силоміць не прив'язує одне до одного, і так само ніщо не відштовхує; оскільки ж усі вони мають спільне походження, виховуються під одним дахом, відчувають однакове піклування і ніякі особливі привілеї їх не вирізняють і не розділяють, між ними легко зароджується лагідна й щира прихильність, властива юному вікові. Такі ось близькі стосунки, що складаються на самому початку життя, навряд чи можуть згодом порушитися внаслідок тих або інших обставин, оскільки братні почуття щоднини тісніше пов'язують їх, не даючи підстав для якихось чвар.

Таким чином, демократія єднає братів між собою не так збігом їхніх інтересів, як спільністю спогадів, вільним почуттям симпатії та близькістю смаків і поглядів. Вона здійснює поділ їхньої спадщини, але не суперечить єдності їхніх душ.

Людяність цих демократичних звичаїв така велика, що навіть прихильники аристократичного устрою піддаються їхньому впливові, і, дізнавши її переваг, вони не виявляють прагнення повернутися до шанобливих і холодних форм спілкування, характерних для аристократичних родин. Вони охоче зберегли б демократичні домашні звички, якби це не перешкоджало їм заперечувати демократичний суспільний устрій та відповідні закони. Проте ці речі взаємопов'язані, і неможливо користуватися одними з них, не терплячи при цьому інших.

Те, що я вище казав про синівську любов та братню прив'язаність, повністю стосується всіх пристрастей, стихійним джерелом яких є сама людська природа.

Коли певний спосіб думок або почуттів визначається певним особливим станом людства, від нього нічого не лишається при зміні даного стану. Наприклад, закон може міцно прив'язати двох громадян одне до одного; проте зі скасуванням цього закону зв'язок розпадається. Не існувало нічого тіснішого від зв'язків, які поєднували у феодальному світі васала з його сеньйором. Нині ці люди не знають одне одного. Острах, вдячність і любов, які їх єднали, зникли. Від них не лишилося й сліду.

Коли ж ідеться про природні почуття людей, ми бачимо щось зовсім інше. Рідко буває так, що закон, намагаючись підпорядкувати собі ці почуття, не послаблює їх; прагнучи щось до них додати, він, навпаки, їх збіднює; якщо ж цим почуттям дати спокій, вони набувають сили.

Демократія, яка скасовує або прирікає на забуття мало не всі стародавні суспільні узвичаєння, а також перешкоджає людям творити нові умовності, призводить до повного зникнення більшості почуттів, породжених цими узвичаєннями. Проте інші почуття вона лише видозмінює і нерідко надає їм такої інтенсивності та лагідності, які раніше не були їм притаманні.

Я думаю, що існує повна можливість підсумувати в одній фразі зміст цього розділу, як і декількох попередніх. Демократія послаблює суспільні зв'язки, але зміцнює зв'язки природні. Вона зближує родичів, водночас роз'єднуючи громадян.

Розділ IX

ВИХОВАННЯ ДІВЧАТ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

Ніколи й ніде не існувало суспільств, вільних від моральних узвичаєнь, і, як я вже писав у першій частині цієї праці, мораль творять жінки. Тому все, що впливає на умови життя жінок, на їхні звички та думки, має, як на мене, велике політичне значення.

Майже у всіх протестантських націй дівчата набагато більш незалежні і відповідальні за свою поведінку, ніж у католицьких народів.

Ця незалежність ще більша у тих протестантських країнах, які, подібно до Англії, зберегли або здобули право на самоврядування. Таким чином, свобода переходить у родинну царину зі сфери політичних узвичаєнь та релігійних вірувань.

У Сполучених Штатах протестантська доктрина поєднується з надзвичайно вільною конституцією та вкрай демократичним суспільним устроєм; і в жодній іншій країні дівчата в такому юному віці не покинуті так безоглядно на себе самих.

Задовго до того як юна американка досягає шлюбного віку, починається її поступове визволення з-під материної опіки; ще не переступивши повністю меж дитинства, вона вже самостійно мислить, вільно говорить і діє на власний розсуд; перед нею постійно відкривається широка картина світу; від неї не лише не намагаються нічого приховати, а й щодня більше й більше показують світ, привчаючи її дивитися на все твердим і супокійним зором. Таким чином пороки та небезпеки, характерні для суспільства, невдовзі перестають бути для неї таємницею; вона виразно їх бачить, тверезо оцінює і зустрічає без остраху; адже вона цілком впевнена у своїх силах, і цю впевненість, здається, поділяють усі, хто її оточує.

Тому від юної американки майже ніколи не слід чекати виявів тієї дівочої простодушності, яка поєднується із пробудженням бажань, або ж тієї щиросердої та наївної безпосередності, що ними у європейок звичайно супроводжується перехід від дитинства до юності. Американська ж дівчина, хоч би який був її вік, рідко виказує сором'язливість та дитинне невідання. Як і європейська дівчина, вона прагне подобатися, але вона точно знає собі ціну. Якщо вона не віддається порокам, то принаймні з ними обізнана; вона радше морально чиста, аніж наділена незайманим розумом.

Мене часто дивували і мало не лякали та надзвичайна гнучкість і щасне завзяття, з якими юні американки панують над своїми думками та мовою, обминаючи підводні рифи жартівливої бесіди; будь-який філософ сто разів спіткнувся б на тій вузькій доріжці, що її вони швидко й невимушено пробігають.

Справді, легко встановити, що, навіть користуючись найбільшою незалежністю раннього юності, американка насправді ніколи не втрачає повністю панування над собою; вона тішиться усіма дозволеними насолодами, не втрачаючи при цьому тями від жодної з них; її розум ніколи не відпускає повідь, хоч нерідко може здатися, ніби їх відпущено.

У Франції, де погляди та смаки людей являють собою химерну суміш з уламків усіх віків, ми часто даємо жінкам мало не монастирське виховання, немов за часів аристократії, прищеплюючи їм сором'язливість і замкненість, а відтак раптом покидаємо їх, без поради й без допомоги, посеред безладдя, характерного для всякого демократичного суспільства.

Американці послідовніші в своїх діях.

Вони побачили, що в демократичному суспільстві особиста незалежність не може не бути досить істотною, молодь — нетерплячою, смаки — нестримними, звичаї — мінливими, громадська думка — нерідко непевною або немічною, батьківська влада — слабкою, а авторитет чоловіка — сумнівним.

За подібного стану речей вони вирішили, що у них мало шансів притлумити в жінці найтиранічніші пристрасті людського серця, і що певнішим є інший шлях — навчити жінок мистецтва самим поборювати ці пристрасті. Не мавши можливості вберегти чесноту жінки від безлічі небезпек, вони визнали за краще, щоб вона сама знала, як захищатися, і більше розраховувала на силу своєї вільної волі, аніж на захитані чи зруйновані бар'єри заборон. Отже, замість того щоб тримати її в невіданні стосовно її власних можливостей, вони невпинно прагнуть зміцнити її віру у власні сили. Не маючи ні можливості, ні бажання утримувати дівчину в стані постійної і повної необізнаності, вони поспішають якнайшвидше надати їй відомості про все на світі. Аж ніяк не приховуючи від неї земних пороків, вони прагнуть, щоб вона одразу ж їх побачила і сама навчилася їх уникати; вони воліють радше бути певними щодо її благопристойності, аніж занадто шанувати її необізнаність.

Хоч американці — глибоко релігійний народ, вони не покладаються на релігійну віру як на єдиний захист жіночої чесноти; вони намагаються озброїти розум жінки. В цьому, як і багато в чому іншому, вони дотримуються одного й того самого методу. Спочатку вони докладають неймовірних зусиль, аби незалежна особистість могла сама керувати власною свободою, і лише сягнувши крайніх меж людських сил, вони, нарешті, кличуть релігію собі на допомогу.

Я знаю, що подібне виховання не позбавлене небезпек; я так само не забуваю й того, що воно радше схиляє до розвитку логічного судження за рахунок уяви, і робить жінок скоріш благопристойними й холодними, аніж лагідними дружинами та милими подругами чоловіків. Якщо суспільство внаслідок цього тішиться більшим ладом та супокоєм, то особисте життя через це часто втрачає чимало свого чару. Втім, це зло, по суті, другорядне, і з ним можна змиритися, керуючись вищими суспільними інтересами. Опинившись у нинішньому становищі, ми не можемо особливо вагатися: демократичне виховання потрібне, щоб уберегти жінку від тих небезпек, якими їй зусібіч загрожують демократичні інститути та узвичаєння.

Розділ X

ЯК ДІВЧИНА НАБУВАЄ РИС ДРУЖИНИ

В Америці незалежність жінки безповоротно втрачається, щойно вона вступає у шлюб. Якщо дівчина має тут більшу свободу, аніж деінде, то поведінка дружини тут визначається набагато суворішими обмеженнями. Для першої батьківський дім — це оселя свободи і втіх; друга живе в домівці свого чоловіка, немов у монастирі.

Між цими двома різними станами, можливо, нема такої суперечності, як можна було б гадати, і цілком природно, що американки переходять від першого стану до другого.

Релігійні народи та промислово розвинуті нації особливо поважно ставляться до шлюбу. Перші вважають, що впорядкованість життя жінки є найкращою гарантією і найпевнішим знаком її моральної чистоти. Другі вбачають у цьому несхибну запоруку ладу та процвітання дому.

Американці являють собою водночас і пуританську, і торговельну націю; їхні релігійні вірування так само, як і їхні виробничі навички, змушують їх вимагати від жінки такого самозреченого ставлення до своїх обов'язків, що передбачає її повну відмову від власних утіх, чого від неї рідко очікують у Європі. Таким чином, у Сполучених Штатах панує невблаганна громадська думка, яка ретельно обмежує жінку вузьким колом домашніх інтересів та клопотів, забороняючи їй виходити за його межі.

Входячи у світ, юна американка застає ці ідеї твердо усталеними; вона бачить правила, які з них випливають; невдовзі вона доходить висновку, що їй не вдається ні на мить уникнути норм та узвичаєнь, властивих її сучасникам, не поставивши тим самим під загрозу свій спокій, репутацію і навіть власне суспільне становище; завдяки вихованим у ній твердості духу та стійкості звичок вона знаходить у собі силу їм підкоритися.

Можна сказати, що саме у звичці до незалежності вона черпає ту відвагу, з якою без спротиву та нарікань іде на жертву, коли для цього настає час.

Втім, американка ніколи не потрапляє в шлюбні сіті, немов у пастку, в яку її завели її простодушність і наївність. Її навчили заздалегідь, чого від неї чекають, і вона вільно й самохіть бере на себе це ярмо. Вона мужньо переносить труднощі свого нового становища, тому що сама його обрала.

Оскільки в Америці дисципліна в батьківському домі досить ліберальна, а шлюбні пута досить суворі, дівчина при вступі у шлюб виявляє велику обачність та обережність. Ранні шлюби тут майже не трапляються. Іншими словами, американки виходять заміж лише тоді, коли набувають життєвого досвіду та зрілості; тим часом в інших країнах більшість жінок звичайно набуває досвіду й зрілості вже у шлюбі.

Втім, я далекий від думки, ніби ті великі зміни, які відбуваються у звичаях американських жінок після того, як вони виходять заміж, мають пояснюватися лише тиском громадської думки. Часто вони беруть на себе такі зобов'язання, керуючись лише власною волею.

Коли настає час обирати чоловіка, той розважливий і строгий спосіб мислення, який є наслідком виховання американки, зміцнений вільним світосприйняттям, дає їй можливість усвідомити, що легковажне й вільне ставлення до шлюбних пут — це джерело постійного неспокою, а не насолод, що втіхи молодої дівчини не можуть стати розвагами дружини і що джерела жіночого щастя можна знайти лише в родинному колі. Ясно й заздалегідь вбачаючи той єди-

ний шлях, який може привести її до родинних радощів, вона з першого ж кроку ступає на нього і йде до кінця, не намагаючись повернути назад.

Ця сама сила волі, яку виказують молоді дружини в Америці, без вагань та скарг підкоряючись суворим обов'язкам свого нового стану, зрештою, проявляється під час усіх їхніх важких життєвих випробувань.

На світі немає країни, де приватна власність була б більш нестабільною, аніж у Сполучених Штатах. Часто буває так, що впродовж свого життя одна й та сама людина піднімається і спускається всіма щаблями, які провадять від багатства до бідності.

Американські жінки переносять ці зміни, заховуючи спокій та невгамовну енергію. Можна сказати, що їхні бажання зменшуються зі скороченням їхнього достатку так само легко, як і зростають.

Більшість шукачів пригод, які щороку інтенсивніше заселяють незалюднені простори Заходу, переважно належать, як я вже писав про це в першій книзі, до стародавніх родин англо-американської Півночі. Дехто з цих людей, які з таким завзяттям кинулися на пошуки й здобуття багатств, у своїх рідних місцях уже тішилися значним достатком. Вони везуть із собою своїх подруг і змушують їх ділити всі злигодні та небезпеки, з якими завжди пов'язані такі починання. Я часто зустрічав на краю найвіддаленіших пустель молодих жінок, що, вихована серед усіх життєвих вигод у містах Нової Англії, майже відразу переїхали з багатих осель своїх батьків до абияк збудованих хижок у лісовій глушині. Пропасниця, самота, нарешті нудьга не можуть зламати їхню мужність. Риси їхніх облич видаються одміненими та зів'ялими, проте їхні погляди зберігають непохитну твердість. Вони виглядають водночас і сумними, і рішучими*.

Я не сумніваюся, що саме в період раннього дитячого виховання ці молоді американки зуміли нагромадити в собі ті внутрішні сили, які тепер так їм стали в пригоді.

Отже, в Сполучених Штатах, придивившись до рис обличчя дружини, можна вгледіти дівочий образ: її роль змінилася, спосіб життя став інший, але дух лишився той самий.

Розділ XI

В ЯКИЙ СПОСІБ РІВНІСТЬ УМОВ ІСНУВАННЯ В АМЕРИЦІ СПРИЯЄ ПІДТРИМАННЮ МОРАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ

На світі є філософи та історики, які прямо твердять або ж натякають, що моральність жінок відзначається більшою або меншою строгістю залежно від того, наскільки близько чи далеко вони живуть від екватора. Це вельми нехитрий спосіб виплутатися зі складного становища, і якщо так, нам досить було б вдатися до глобуса та циркуля, аби вмить розв'язати одну з найскладніших проблем, які стоять перед людством.

Не думаю, щоб ця матеріалістична теорія грунтувалася на фактах.

Одні й ті самі нації в різні періоди своєї історії виявляли і чистоту, і розпусність звичаїв. Отже, впорядкованість або хаотичність їхніх узвичаєнь залежить від якихось мінливих факторів, а не лише від природних особливостей країни, які завжди незмінні.

Я не буду заперечувати того, що за певних кліматичних умов пристрасті, які породжуються обопільним потягом статей, бувають особливо палкими; проте я думаю, що цей природний пал завжди може збуджуватися або, навпаки, стримуватися в рамках суспільного устрою та політичних інститутів.

Хоч мандрівники, які відвідали Північну Америку, в багатьох питаннях суперечать одне одному, всі вони єдині в тому, що тамтешні звичаї непорівнянно суворіші, ніж у будь-якій іншій країні.

Цілком очевидним є те, що в цьому пункті американці набагато переважають своїх предків — англійців. Щоб у цьому переконатися, досить охопити побіжним поглядом обидві нації.

В Англії, як і в будь-якій іншій країні Європи, злі язики без упину теревенять про жіночі вади. Нерідко можна чути нарікання філософів та державних діячів на те, що звичаї не досить строгі, і література щоденно свідчить про те саме.

В Америці всі книжки, включно з романами, виходять із передумови, що жінки відзначаються чистотою, і ніхто не розповідає своїх любовних пригод.

Ця надзвичайна суворість американських звичаїв, без сумніву, частково визначається особливостями країни, расою та релігією. Але всі ці причини, характерні також і для інших місць, виявляються недостатніми, якщо ми хочемо пояснити дане явище. Щоб його з'ясувати, треба взяти до уваги один особливий фактор.

Цим фактором, як на мене, є рівність, а також інститути, що з неї випливають*.

Рівність умов існування сама по собі не зумовлює строгості звичаїв; проте можна не сумніватися, що вона їй сприяє та посилює її вплив.

В аристократичних народів походження та багатство часто роблять чоловіка і жінку настільки різними й далекими одне від одного істотами, що вони ніколи не зможуть з'єднатися. Їх зближують пристрасті, проте суспільний устрій та уявлення, які ним визначаються, не дають їм можливості вступити у постійний та неприхований зв'язок. Це обов'язково породжує велику кількість скороминущих і потаємних союзів. Природа приховано надолужує те, чим обділила людей влада законів.

Усе це виявляється зайвим тоді, коли рівність умов існування скасовує всі уявні або реальні бар'єри, які стоять між чоловіком та жінкою. В такому випад-

ку жодна дівчина не вважає, що вона не може стати дружиною чоловіка, який віддав їй перевагу; це значною мірою виключає неморальну поведінку до заміжжя. Адже, хоч би якою довірливою була пристрасть, навряд чи жінка може пересвідчитися, що чоловік її кохає, якщо він має повну можливість одружитися з нею, але не робить цього.

Та сама причина діє, хоч і в непрямий спосіб, коли настає одруження.

Ніщо так не виправдовує незаконну любов в очах тих, хто її відчуває, або й в очах юрби глядачів, як шлюби вимушені або випадкові[1].

У країні, де жінка завжди вільно здійснює свій вибір і де виховання дає їй можливість у виборі не помилитися, громадська думка безжальна у ставленні до її помилок.

Ригоризм американців частково цим породжується. Вони розглядають шлюб як нерідко обтяжливий контракт, усі умови якого, втім, мусять суворо виконуватись обома сторонами, оскільки все було відомо заздалегідь і вони мали повну свободу ним себе не обтяжувати.

Таке ставлення, яке мислить вірність обов'язковою, водночас і полегшує її дотримання.

В аристократичних країнах метою шлюбу є не так союз двох людей, як об'єднання їхньої власності; тому нерідко буває так, що чоловіка добирають у шкільному, а дружину — у грудному віці. Тому немає нічого дивного в тому, що шлюбні пута, які об'єднують статки подружжя, разом з тим дають волю двом серцям шукати любовних пригод. Це природно випливає з самого духу шлюбної угоди.

Коли ж, навпаки, кожен сам обирає собі супутника життя, не маючи для цього жодних зовнішніх перешкод і не підкоряючись нічиїм велінням, чоловік і жінка зближуються внаслідок подібності їхніх схильностей та думок; і ця сама подібність міцно утримує їх одне біля одного.

Наші батьки мали досить химерне уявлення про шлюб.

Оскільки вони помітили, що ті нечисленні шлюби з любові, які мали місце за їхніх часів, майже завжди закінчувалися трагічно, у них склалося непохитне переконання, що в цьому питанні вкрай небезпечно прислухатися до власного серця. Гра випадку видавалася їм більш прозірливою, аніж можливість вибору.

Проте неважко зрозуміти, що приклади, які були у них перед очима, по суті, нічого не доводили.

Передусім я відзначу, що демократичні народи, надаючи жінкам право вільно обирати собі чоловіка, водночас дбають і про те, щоб їхня свідомість була для цього заздалегідь підготовлена, а їхня воля набула сили, необхідної для здійснення такого вибору; тоді як у аристократичних народів дівчина, потай вислизаючи з-під батьківської влади, сама кидається в обійми чоловіка, що його вона не мала ні часу, ні можливості добре пізнати, і тому позбувається будь-яких гарантій для себе. Не треба дивуватися з того, що жінки, вперше здобувши свободу дій, не найкращим чином нею користуються, а також із того, що

[1] У цьому легко переконатися, вивчаючи різні літератури Європи. Коли європейський письменник хоче зобразити у своєму творі яку-небудь із тих великих катастроф, які так часто трапляються в подружньому житті, він заздалегідь намагається викликати читацьке співчуття, описуючи нерівний або вимушений шлюб. Хоч довгими роками вироблена толерантність вже давно розхитала наші моральні норми та звичаї, йому було б важко зацікавити нас нещастями цих героїв, якби він не розпочав з виправдання їхньої провини. Такий підхід мало не завжди дає потрібний ефект. Видовище повсякденності, свідками якого ми постійно є, задовго до цього готує нас до поблажливості.

Американські письменники не можуть запропонувати своїм читачам таких виправдань, не погрішивши проти правдоподібності; їхні звичаї та закони цьому суперечать, і, не спромігшись на створення приємних картин занепаду звичаїв, вони їх зовсім не зображують; частково цим пояснюється те, що у Сполучених Штатах друкується небагато романів.

вони роблять жахливі помилки, коли, не здобувши демократичного виховання, виходять заміж, прагнучи при цьому дотримуватися демократичних звичаїв.

Але це ще не все.

Коли чоловік і жінка бажають зблизитися всупереч нерівності, зумовленій аристократичним суспільним устроєм, вони мусять переборювати величезні перешкоди. Розірвавши або послабивши пута батьківської волі, вони мусять з останніх сил протистояти владі узвичаєнь і тиранії громадської думки; коли ж, нарешті, вони досягають мети свого ризикованого задуму, їм стає зрозуміло, наскільки вони чужі серед своїх друзів і рідних; їх роз'єднують забобони, що їх вони переступили. Така ситуація невдовзі захитує їхню мужність і ятрить їхні серця.

Отже, якщо стається так, що чоловік і жінка, які в такий спосіб вступили у шлюб, спочатку почувають себе нещасливими, а відтак і несуть тягар провини, це не треба пояснювати тим, що вони скористалися зі своєї свободи вибору; йдеться радше про те, що вони живуть у суспільстві, яке такого вибору не визнає.

Втім, не слід забувати, що те саме вольове зусилля, яке дає можливість людині повстати проти спільної для всіх омани, майже завжди пориває людину за межі здорового глузду; адже для того, щоб оголосити війну, навіть війну законну, ідеям своєї доби та своєї країни, у свідомості повинна бути наявна певна схильність до насильства та авантюризму; люди такого штибу, хоч би в якому напрямі вони діяли, рідко досягають чесноти й щастя. І це, зауважу мимохідь, пояснює, чому під час необхідних і найсвятіших революцій зустрічається так небагато врівноважених і чесних революціонерів.

Отже, не слід дивуватися з того, що за аристократичної доби чоловік, якому при укладенні шлюбного союзу раптом спаде на думку ні з ким не радитися і нічим не керуватися, крім власних уявлень та смаків, невдовзі може виявити, що в його домівці оселилися злидні й низька моральність. Проте, коли така поведінка людини сприймається як природна, коли суспільний устрій цьому сприяє, коли батьківська влада не суперечить таким діям, а громадська думка їх не засуджує, можна не сумніватися, що мир у родинах стає міцнішим, а подружня вірність надійнішою.

Оскільки в демократичному суспільстві всі чоловіки займаються або політикою, або якоюсь професійною діяльністю, скромність достатку, з другого боку, зобов'язує жінок щоденно лишатися у своїй домівці, аби зблизька стежити за всіма дрібницями домашнього господарства.

Цей чіткий і неминучий розподіл справ творить природний бар'єр, який, роз'єднуючи чоловіків і жінок, робить домагання перших не такими частими й енергійними, полегшуючи другим їхній самозахист.

Все сказане не означає, ніби рівність умов існування здатна призвести людину до морального очищення; проте вона робить занепад моральності не таким небезпечним. Оскільки ж ніхто вже не має досить вільного часу та можливостей, аби чинити напад на фортеці чеснот, які прагнуть захищатися, у суспільстві можна водночас зустріти чимало куртизанок, як і силу-силенну чесних жінок.

Подібний стан справ інколи породжує прикру індивідуальну порочність, але він не перешкоджає суспільству в цілому зберігати бадьорість і силу; він не скасовує родинних зв'язків і не порушує народних узвичаєнь. Небезпечною для суспільства є не надмірна розбещеність окремих осіб, а низька моральність усіх громадян. З погляду законодавця, проституції треба остерігатися набагато менше, аніж галантних залицянь.

Це буремне, обтяжене постійними клопотами життя, що його приносить людям рівність, не тільки відволікає їх від кохання, не лишаючи часу йому віддатися; воно відводить їх убік більш потаємним, але певнішим шляхом.

Усі люди, які живуть за демократичних часів, більшою або меншою мірою засвоюють інтелектуальні навички, властиві промисловим і торговельним верствам; їхній спосіб мислення стає поважний, обачний і грунтовний; вони радо зрікаються ідеалу, щоб іти до якоїсь близької і зримої цілі, що постає як природний і необхідний об'єкт їхніх жадань. Таким чином, рівність не знищує уяву; проте вона обмежує її і не дозволяє їй надто відриватися від землі.

Не існує людей, менше схильних до мрійливості, аніж громадяни демократичної країни, і серед них не побачиш нікого, хто волів би віддаватися на дозвіллі цьому усамітненому самоспогляданню, яке звичайно провіщає великі сердечні хвилювання і навіть породжує їх.

Це правда, що вони, якнайвище її цінуючи, прагнуть заручитися глибокою, спокійною і впорядкованою сердечною прив'язаністю, завдяки якій життя стає чарівним та безпечним; але вони не жадають шалених та непогамовних почуттів, які скорочують життя, вносячи в нього страждання й тривогу.

Я знаю, що все, сказане вище, повністю може стосуватися лише Америки, і під сучасну пору в цілому не може пов'язуватися з Європою.

Ось уже впродовж останньої половини століття, коли закони та узвичаєння почали з небувалою силою штовхати деякі європейські народи до демократії, не видно, щоб у цих націй відносини між чоловіком і жінкою стали впорядкованіші й чистіші. В деяких районах можна навіть помітити щось протилежне. Деякі суспільні верстви відзначаються вищою моральністю; проте мораль суспільства в цілому видається менш строгою. Я не боюся про це говорити, тому що не відчуваю в собі жодної схильності ані лестити своїм сучасникам, ані ганити їх.

Це видовище мусить засмутити, але воно не має дивувати.

Сприятливий вплив демократичного суспільного устрою на поліпшення морального клімату належить до явищ, які дають про себе знати лише через тривалий час. Якщо рівність умов існування благодійно позначається на піднесенні моралі, суспільна праця, спрямована на вирівнювання умов існування, впливає на звичаї не найліпшим чином.

Впродовж останніх п'ятдесяти років, які змінили лице Франції, ми рідко могли тішитися свободою, але постійно були свідками безладдя. Серед усього цього загального хаосу ідей та повалення, здавалося, тривких уявлень, під впливом недоладної мішанини справедливості та несправедливості, істини та омани, законів та реальності, уявлення суспільства про доброчестя стають вкрай непевними, а особиста моральність хисткою.

Проте всі революції, хоч би які були їхні цілі і їхні засоби, спочатку створювали аналогічну ситуацію. Навіть ті з них, які врешті-решт встановлювали суворіший контроль над звичаями суспільства, починали з їхнього розкріпачення.

Те безладдя, свідками якого ми тепер часто стаємо, не здається мені довготривалим. Деякі цікаві ознаки, що підтверджують сказане, вже з'являються.

На світі нема нічого більш розбещеного, аніж аристократія, яка зберігає свої багатства, втрачаючи при цьому владу, і яка, віддаючись низотним насолодам, ще й має для цього досить вільного часу. Потужні пристрасті та великі ідеї, що колись її надихали, зникли, і тепер у неї не зосталося нічого, крім безлічі дрібних пороків, які вгризаються в душу і липнуть до неї, мов черва до трупа.

Ніхто не заперечує того факту, що французька аристократія останнього століття була вкрай розбещена; тим часом стародавні звичаї та предковічні вірування ще підтримували повагу до моральності в інших суспільних верствах.

Так само легко буде погодитися й відносно того, що за наших часів серед уцілілих уламків тієї ж таки аристократії часом проявляється певна строгість моральних принципів, тоді як падіння рівня моралі спостерігається поміж се-

редніх та нижчих суспільних верств. Таким чином, ті родини, які п'ятдесят років тому виявляли найбільшу розбещеність, нині стали чи не зразковими, і може скластися враження, що демократія справила позитивний вплив лише на мораль аристократичних верств.

Революція, поділивши статки вельможних осіб, примусила їх ретельно займатися своїми грошовими та родинними справами, оселила їх під одним дахом з їхніми дітьми, і, настроївши їхні думки на поважніший та розумніший лад, непомітно для них самих пробудила в них повагу до релігійних вірувань, любов до порядку, мирних насолод, родинних радощів та добробуту: тим часом решта нації, яка від природи мала ці самі смаки, була несена в бік моральної вседозволеності тим самим поривом, який призводив до скасування законів та зміни політичних порядків.

Стародавня французька аристократія відчула на собі наслідки революції, але вона при цьому не пройнялася революційними пристрастями і не була охоплена породженим ними пориванням, часто анархічним; тому легко зрозуміти, що вона звідала на власних узвичаєннях благодійний вплив революції навіть раніше від тих, хто її здійснив.

Таким чином, можна сказати, хоч це спочатку й може видатися дивним, що за наших днів найбільш антидемократичними є ті суспільні верстви нації, котрі якнайнаочніше виявляють свою відданість моральним засадам, що їх природно очікувати від демократії.

Я не можу не вірити в те, що, коли ми досягнемо всіх бажаних цілей демократичної революції і вийдемо з породженого нею хаосу та сум'яття, ми побачимо, як те, що нині є істинним лише для небагатьох, поступово стане істиною для всіх людей.

ЯК АМЕРИКАНЦІ РОЗУМІЮТЬ РІВНІСТЬ МІЖ ЧОЛОВІКОМ ТА ЖІНКОЮ

Я показав, яким чином демократія скасовувала або перетворювала різні види нерівності, що є породженням суспільства; але хіба це все, і хіба вона не може врешті-решт вплинути на нерівність між чоловіком та жінкою, що до останніх днів здавалася нам фундаментальним і вічним законом природи?

Я думаю, що суспільний рух, який вирівнює становище батьків і дітей, слуг та господарів, і, в цілому, багато в чому зрівнює тих, що стоять вище, із тими, хто перебуває на нижчих шаблях, так само підносить статус жінки і дедалі більше зрівнює її з чоловіком.

Проте в цьому питанні більше, ніж в інших, я відчуваю особливу необхідність, щоб мене вірно зрозуміли; адже не існує жодної іншої теми, з приводу якої груба й нестримана уява нашого століття малювала б недоладніші картини.

В Європі є люди, які, плутаючись у різних особливостях двох статей, твердять про можливість встановлення між чоловіком і жінкою не лише рівності, а й близької подібності. І тих, і других вони наділяють одними й тими самими функціями, покладаючи при цьому на них однакові обов'язки і даючи їм ті самі права; вони хочуть, щоб у чоловіка й жінки все було однакове: праця, розваги, справи. Можна легко зрозуміти, що, намагаючись у такий спосіб зрівняти дві статі, можна призвести до їхньої обопільної деградації; з цієї грубої суміші різних творінь природи не може вийти нічого, крім слабких чоловіків та розпусних жінок.

Американці зовсім інакше зрозуміли, який саме тип демократичної рівності може бути встановлений між чоловіком і жінкою. Вони дійшли висновку, що оскільки природа витворила таку велику відмінність між фізичними та духовними даними чоловіка і жінки, її ясно визначеною метою було надати їхнім різним здібностям так само неоднакового вжитку; вони вирішили, що прогрес полягає не в тому, щоб змушувати несхожі між собою створіння робити приблизно одні й ті самі справи, а в тому, щоб кожне з них мало можливість якнайкраще виконувати свої завдання. Американці застосували до двох статей найголовніший принцип політичної економії, який за наших днів панує у виробництві. Вони ретельно розмежували функції чоловіка та жінки, щоб суспільна праця в цілому давала кращі наслідки.

В Америці порівняно з іншими країнами світу більшу увагу приділяють тому, щоб чітко розмежувати сферу діяльності двох статей; ідеться про те, що, на думку американців, і чоловіки, й жінки мають іти однаковим кроком, проте різними шляхами. Ви не побачите американок, які залагоджували б зовнішні справи своєї родини, провадили торгівлю або ж, нарешті, діяли в політичній царині; проте ви так само не зустрінете їх там, де люди виконують фізично важку й некваліфіковану працю, яка вимагає великої грубої сили. Жодна родина, навіть найбідніша, не є винятком із цього правила.

Якщо американка не може покинути кола своїх мирних домашніх клопотів, то її, з іншого боку, ніколи не примушують із нього виходити.

Внаслідок цього американки, нерідко наділені чисто чоловічою енергією та розумом, в цілому зберігають вельми вишукану зовнішність та жіночність манер, хоч виявляють при цьому мужній дух та відвагу серця.

Зі свого боку, американські чоловіки не вважають, ніби внаслідок панування демократичних принципів у родині їхній авторитет буде повалено і встановить-

ся щось на кшталт двовладдя. Вони думають, що всяке об'єднання для того, щоб бути дійовим, мусить мати свого керівника, а природним головою шлюбного союзу, певна річ, повинен бути чоловік. Тому американці не відмовляють йому в праві керувати своєю подругою; вони вірять, що в маленькому суспільстві, яке складається з чоловіка та дружини, так само як і в суспільстві великому, у світі політики — метою демократії є підпорядкування правилам та законам необхідної для управління влади, та аж ніяк не скасування всякої влади.

Таке уявлення не є притаманним лише одній зі статей і не оскаржується другою.

Я не помічав, щоб американки розглядали владу чоловіка як щасливу для них узурпацію їхніх прав або ж, навпаки, вважали себе нею приниженими. Мені здається, що вони навіть відчувають своєрідну гордість через те, що самохіть відмовилися від власної свободи, вбачаючи особливу гідність у здатності нести тягар, а не в намаганні його позбутися. Такі почуття мають якщо не всі, то принаймні найдоброчесніші з них: інші мовчать; у Сполучених Штатах не почуєш і голосу невірної дружини, коли вона галасливо обстоює права жінки, тоді як сама вона топче ногами найсвятіші зі своїх обов'язків.

Нерідко відзначалося, що коли в Європі чоловіки галантно лестять жінкам, навіть у цих лестощах відчувається якась зневажливість; і незважаючи на те що європейці часто стають рабами жінки, все ж помітно, що в глибині душі вони ніколи не вважають жінку рівною собі.

У Сполучених Штатах жінок рідко вихваляють; проте їм щодня виявляють глибоку повагу.

Американці постійно виказують повну довіру до розуму своїх дружин і шанують їхню свободу. Вони вважають, що жіночий розум не меншою мірою, ніж розум чоловіка, здатний виявляти істину і що серце жінки наділене достатньою твердістю, щоб цієї істини не зрадити; вони ніколи не намагалися охороняти її чесноту більше, ніж свою власну, за допомогою забобонів, неуцтва або страху.

Судячи з усього, в Європі, де чоловіки так легко підкоряються деспотичній жіночій владі, жінкам, проте, відмовлено у наявності деяких найголовніших ознак людської природи; їх вважають чарівними, але недосконалими істотами; найбільше ж гідне подиву те, що самі жінки починають ставитися до себе в подібний спосіб і врешті-решт наближаються до того, щоб вважати своїми привілеями право бути легковажними, слабкими та боязкими. Американки подібних прав для себе не вимагають.

Крім того, кажуть, що в питаннях моральних узвичаєнь ми надали чоловікові щось на взір дивної недоторканості; зокрема, поняття чесноти стосовно нього має одне значення, та коли йдеться про його супутницю, мають на увазі дещо інше; в очах громадської думки один і той самий вчинок може трактуватися або як злочин, або як такий собі проступок.

Американці не знають цього несправедливого розподілу прав та обов'язків. У них спокусник несе на собі таке ж безчестя, як і його жертва.

Це правда, що американці рідко виявляють жінкам знаки послужливої уваги, якими їх оточено в Європі; проте всією своєю поведінкою вони показують, що вважають жінок доброчесними і вишуканими; вони відчувають таку глибоку повагу до їхньої моральної свободи, що в їхній присутності кожен уважно стежить за власною мовою, остерігаючись, щоб не змусити їх слухати те, що може їм завдати прикрощів. В Америці молода дівчина має можливість сама, без жодного остраху, вирушати в довгу подорож.

У Сполучених Штатах законодавці, які пом'якшили міри покарання мало не у всіх статтях кримінального кодексу, за згвалтування незмінно вимагають смертної кари; жоден інший злочин так суворо не переслідується громадською

думкою. Це легко пояснити: оскільки американці найдорожче цінують честь жінки і найвище шанують її незалежність, на їхню думку, ніяка інша кара не є занадто жорстокою для того, хто проти волі жінки позбавляє її і того, й другого.

У Франції, де той самий злочин тягне за собою набагато м'якше покарання, часто буває важко знайти склад присяжних, який ухвалив би обвинувальний вирок. Що це: зневага до цнотливості чи зневага до жінки? Я не можу позбутися думки, що йдеться і про те, і про друге.

Таким чином, американці не вважають, що чоловік і жінка мають обов'язок і право займатися одними й тими самими справами, але виявляють рівну повагу до ролі кожного з них і розглядають їх як рівноцінних істот, які мають, втім, різне покликання. Вони не очікують від жінки властивих чоловікам способів та форм застосування своєї відваги, проте не мають і жодних сумнівів щодо її мужності; якщо ж вони гадають, що чоловік та його дружина не завжди повинні вживати свої розумові здібності в однаковий спосіб, їх принаймні не полишає певність, що жінка має такий самий ясний розум і таку ж грунтовну здатність до мислення, що й чоловік.

Отже, американці, які зберегли підпорядковане становище жінки в суспільстві, проте, зробили все, що могли, аби в інтелектуальному та моральному плані підняти її до рівня чоловіка; мені здається, що саме в цьому моменті вони чудово вловили суть поняття демократичного прогресу.

Що ж до мене, то без жодного вагання скажу так: хоч у Сполучених Штатах жінка ніколи не виходить за межі родинного кола і хоч вона в деяких питаннях відчуває сильну залежність, ніде в світі її становище не здається мені таким високим; і якщо тепер, коли я наближаюся до кінця цієї книжки, в якій я продемонстрував стільки досягнень американців, мене запитають, що саме я вважаю найголовнішою причиною нечуваного процвітання й дедалі більшої могуті цього народу, я відповім: надзвичайно високе становище жінок в Америці.

В ЯКИЙ СПОСІБ РІВНІСТЬ ПРИРОДНО РОЗДІЛЯЄ АМЕРИКАНЦІВ НА БЕЗЛІЧ МАЛЕНЬКИХ ЗАМКНЕНИХ ОСЕРЕДКІВ

Можна було б припустити, що кінцевим наслідком і неминучим підсумком діяльності демократичних інститутів мусить стати повне змішання громадян і в приватному, і в суспільному житті, і необхідність для них спільно існувати.

Таке розуміння приписує рівності, що її породжує демократія, надзвичайно грубу й тиранічну форму.

Не існує такого суспільного устрою і таких законів, що могли б зробити людей до такої міри однаковими, щоб освіта, матеріальне становище і смаки не надавали їм якихось відмінностей, і, якщо різні люди можуть інколи усвідомлювати, що їхнім інтересам відповідає зробити разом якісь спільні справи, треба думати, що вони не матимуть від того великої втіхи. Отже, люди за всіх обставин вислизатимуть з рук законодавця; і, потай вирвавшись із того кола, у якому він хотів їх замкнути, вони створять поряд із суспільним світом політики маленькі приватні осередки, що в них люди будуть пов'язані подібністю умов існування та узвичаєнь.

У Сполучених Штатах громадяни не мають жодних переваг один над одним; вони не зобов'язані ні підкорятися, ні шанувати одне одного; вони разом здійснюють судочинство та керують державою; в цілому ж усі вони об'єднуються, щоб вирішувати питання, які мають вплив на їхню спільну долю; проте мені ніколи не доводилося чути, щоб їх усіх закликали розважатися в однаковий спосіб або ж безладно веселитися в одних і тих самих місцях.

Американці, які з такою легкістю спілкуються між собою в рамках політичних зборів та судових засідань, навпаки, розділяються на маленькі, відокремлені, надзвичайно різноманітні компанії, аби тішитися в цих осередках радощами приватного життя. Кожен з них охоче визнає рівність усіх громадян, проте у себе він приймає лише дуже небагатьох друзів та гостей.

Це здається мені абсолютно природним. У міру того як розширюється коло осіб, які беруть участь у громадсько-політичному житті, сфера приватних зв'язків звужується: замість того щоб уявляти, як громадяни новітніх суспільств заживуть колективним життям, боюся, вони врешті-решт почнуть утворювати такі собі маленькі дружні осередки.

В аристократичних народів різні суспільні верстви являють собою щось подібне до великих обгороджених територій, що з них не можна вийти і куди неможливо увійти. Ці верстви не спілкуються між собою; проте всередині кожної з них люди так чи інакше змушені щоденно між собою контактувати. Навіть тоді, коли за своїми природними особливостями вони не дуже підходять одне одному, загальна відповідність, зумовлена рівністю умов існування, їх усе ж таки зближує.

Проте, якщо ні закон, ані звичай не встановлюють постійних і звичних взаємозв'язків між певними людьми, справу вирішує випадкова подібність схильностей та уявлень: це до безмежності збільшує розмаїття окремих приватних осередків.

У демократичних суспільствах, де громадяни, як правило, не відрізняються істотно і природним чином близькі між собою, щомиті існує можливість того, що вони змішаються в одну спільну масу, постає безліч штучних і довільних

класифікацій, за допомогою яких кожен намагається вирватися з юрби, боячись, що буде затягнений її нестримним потоком.

І такий стан зберігатиметься постійно; адже можна внести зміни в працю людських інститутів, але неможливо змінити людину: хоч би яких зусиль докладало суспільство в цілому, щоб зробити всіх громадян рівними і подібними між собою, особиста погорда кожного індивідуума завжди диктуватиме йому намагання уникнути загального рівня і десь витворить якусь вигідну для себе нерівність.

В аристократичному суспільстві люди відокремлені одні від одних високими і непорушними бар'єрами; в суспільстві демократичному вони відділені безліччю тонких, майже незримих ниток, які щоразу рвуться і постійно переміщуються з місця на місце.

Таким чином, хоч би який поступ рівності ми спостерігали, у демократичних народів постійно формуватимуться численні маленькі приватні осередки спілкування всередині суспільства, яке живе політичними інтересами. Проте жоден з цих осередків своїми манерами не нагадуватиме тієї вищої верстви, яка є панівною в аристократичному суспільстві.

Розділ XIV

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО МАНЕРИ АМЕРИКАНЦІВ

З першого погляду може здатися, що не існує нічого менш істотного, аніж зовнішні форми людської поведінки, а проте немає нічого, що люди цінували б вище від цих форм; люди звикають до всього, крім спілкування з індивідуумами, які мають інші манери. Отже, вплив суспільного та політичного устрою на поведінку людей та їхні манери варто серйозно проаналізувати.

В цілому, манери є породженням самої суті узвичаєнь; більше того, інколи вони є наслідком довільної угоди між певними людьми. Вони зарівно можуть бути віднесені і до природних, і до набутих характеристик.

Коли люди помічають, що їхня першість і їхні переваги ніким не заперечуються і досягаються без надмірних зусиль; коли вони щоденно бачать перед собою великі цілі й жадають їх осягнути, лишаючи іншим дбати про подробиці; коли вони живуть серед розкошів, що їх здобували не вони самі, і тому не дуже бояться їх втратити, стає зрозуміло, що їм притаманна своєрідна горда зневага до дріб'язкових інтересів та життєвих матеріальних клопотів, і що їхнім думкам властива природна велич, яка дістає свій вияв у їхніх манерах та словах.

У демократичних країнах людські манери, як правило, величчю не відзначаються, тому що царина приватного життя тут є замалою. Нерідко ці манери вульгарні, тому що думка людини вкрай рідко може тут підійматися вище від кола домашніх клопотів та інтересів.

Правдива гідність та велич манер полягає в тому, щоб завжди перебувати якраз на своєму місці, не вище і не нижче; це рівною мірою можливе і для селянина, і для князя. У демократичних суспільствах жодне місце не є незаперечним; внаслідок цього й манери громадян, часто позначені пихою, рідко являють взір справжньої гідності. Більше того, ми ніколи не бачимо тут ні чітко продуманих, ні впорядкованих правил.

Люди, які живуть у демократичному суспільстві, надто часто змінюють місце свого пробування, щоб якась певна група осіб могла виробити кодекс норм доброго тону і досягнути того, щоб інші люди цих норм дотримувалися. Отже, кожна людина тут поводить себе більш-менш по-своєму, і в суспільстві помітна певна неузгодженість правил поведінки, тому що вони залежать від почуттів та індивідуальних уявлень кожної людини більше, аніж від ідеальної моделі, заздалегідь запропонованої всім для наслідування.

За будь-яких обставин це набагато помітніше тоді, коли аристократія щойно була повалена, аніж тоді, коли її падіння вже віддалене в часі.

Нові політичні інститути і нові звичаї в таких умовах збирають разом, а нерідко й змушують разом мешкати людей, чиї звичаї та виховання роблять їх вкрай неподібними; останнє шомиті стає причиною великої розмаїтості манер. Люди ще пам'ятають про те, що колись таки існував чіткий кодекс правил ввічливості та доброго тону; проте вони вже не знають ні його змісту, ані де його знайти. Люди втратили спільні для всіх уявлення про обов'язкові манери, але ще не зважилися зовсім їх позбутися; проте кожен з них намагається з уламків колишніх узвичаєнь витворити довільні й разом з тим мінливі правила поведінки; таким чином, їхні манери не позначені ні величчю, ні регламентованістю, що їх часто можна спостерігати у аристократичних народів, ані розкутістю та простотою, що їх інколи помічаємо у суспільствах демократичних; їхні манери, таким чином, відзначаються і скутістю, і разом з тим безцеремонністю.

Таке становище важко визнати нормальним.

Коли рівність досягає певної довершеності та історичної зрілості, всі люди, які мислять більш-менш подібно і зайняті приблизно одними й тими самими справами, не мають жодної потреби ні домовлятися між собою, ні копіювати одне одного, щоб говорити і діяти в однаковий спосіб; у їхніх манерах ми постійно помічаємо безліч маленьких невідповідностей, проте великих відмінностей не бачимо. Вони ніколи не досягають цілковитої подібності, тому що не мають єдиного взірця; але й відмінності між ними не бувають істотними, тому що перебувають в однакових умовах існування. З першого погляду може здатися, ніби всі американці мають дуже подібні манери. І лише ближче придивившись, ми можемо вловити ті малопомітні особливості, які визначають своєрідність кожного з них.

Англійців вельми потішають манери американців; дивним, зокрема, є те, що більшість із тих, які змалювали нам такі веселі картини американських звичаїв, самі належать до тих середніх класів, що їх так само стосуються ці описи. Таким чином, ці безжальні викривачі звичайно самі є носіями всього того, що вони таврують у Сполучених Штатах; вони не бачать, що самі з себе сміються, на превелику радість аристократам їхньої ж країни.

Ніщо не завдає більшої шкоди демократії, як зовнішні форми її узвичаєнь. Багато хто охоче примирився б із її пороками, але не може терпіти притаманних їй манер.

А проте я не можу погодитися з тим, що в манерах демократичних народів нема нічого, гідного найвищої оцінки.

В аристократичних націй усі ті, хто спілкується з вищими суспільними верствами, звичайно намагаються бути схожими на представників цих верств, що призводить до смішних і вкрай пласких наслідувань. Якщо демократичні народи й не володіють взірцями вишуканих манер, вони принаймні позбавлені необхідності щоденно бачити їхні поганенькі копії.

У демократичному суспільстві манери ніколи не бувають такі ж вишукані, як у народів аристократичних; але при цьому вони не бувають такими ж брутальними. Ви не почуєте тут ані лайливих слів простолюду, ані шляхетних і добірних висловів вельмож. У звичаях тут нерідко помітна тривіальність, але не брутальність або ницість.

Я вже згадував, що в демократичних суспільствах не може бути витворений кодекс усталених правил доброго тону. В цьому є певні незручності, але є й свої переваги. В аристократичних суспільствах норми благопристойності надають кожному схожу подобу; вони роблять людей, що належать до однієї верстви, подібними, хоч їхні схильності бувають різні; ці норми приоздоблюють вроджений характер і водночас його приховують. У демократичних народів манери не відзначаються ні впорядкованістю, ні продуманістю; проте їм нерідко притаманна більша щирість. Вони утворюють щось на кшталт легкої і нещільно витканої вуалі, крізь яку легко помітити справжні почуття та особисті думки кожної людини. Отже, форма та глибинний зміст людських діянь тут часто постають у тісному взаємозв'язку, і якщо широка панорама людства виявляється менш декорованою, вона все ж виграє з погляду правдивості. В певному розумінні можна навіть сказати, що демократія не лише не призводить до формування у людей певних манер, а й, більше того, перешкоджає виробленню будь-яких манер.

Інколи в демократичному суспільстві можна спостерігати вияви аристократичних почуттів, пристрастей, чеснот і пороків, чого завгодно, тільки не манер. Вони губляться та безповоротно зникають, коли демократична революція повністю завершується.

Здається, не існує нічого тривкішого від манер аристократичної верстви; адже вона зберігає їх упродовж певного часу після втрати своїх статків та влади; але так само здається, ніби нема нічого перебіжнішого від них, бо, щойно вони зникають, від них не лишається й сліду, так що навіть стає важко сказати, чим вони колись були насправді. Зміна суспільного устрою зумовлює це дивовижне перетворення; для цього виявилось досить декількох поколінь.

Найголовніші риси аристократії лишаються закарбовані в історії після її знищення, проте легкі й делікатні форми її звичаїв зникають із людської пам'яті майже відразу ж після її падіння. Люди не можуть їх собі уявити, не бачивши їх на власні очі. Їхнє зникнення незриме й невідчутне. Адже для того, щоб зазнати тих вишуканих насолод, із якими пов'язані шляхетність і витонченість манер, необхідно, щоб людське серце було підготовлене до цього звичкою та вихованням; смак до них легко втрачається, щойно вони виходять з ужитку.

Отже, демократичні народи не лише не можуть мати манер, притаманних аристократії, а й не мислять їх і не бажають їх мати; оскільки вони їх просто не уявляють, ці манери для них немов ніколи й не існували.

Не слід надавати надто великого значення цій втраті; проте можна відчувати за нею жаль.

Я знаю, що часто-густо одні й ті самі люди бувають наділені вишуканими манерами, але відзначаються брутальністю своїх почуттів: придворне життя надзвичайно переконливо довело, що зовнішня велич нерідко допомагає приховувати ницість сердець. Але, якщо манери аристократії самі по собі не були запорукою чесноти, вони інколи могли правити за оздобу для неї. Споглядання численної і могутньої верстви було незвичайним видовищем, у рамках якого всі зовнішні прояви життя, здавалося, щомиті виявляли природну піднесеність почуттів і думок, вишуканість і несхибність смаків, витонченість узвичаєнь.

Манери аристократії сприяли витворенню гарних ілюзій стосовно людської природи; і, хоч картина нерідко бувала оманлива, люди, споглядаючи її, відчували шляхетну насолоду.

ПРО ПОВАЖНІСТЬ АМЕРИКАНЦІВ, А ТАКОЖ ПРО ТЕ, ЧОМУ ВОНА ЧАСТО НЕ СТАЄ ПЕРЕШКОДОЮ ДЛЯ ЇХНІХ НЕРОЗУМНИХ ДІЙ

Люди, які живуть у демократичних країнах, зовсім не цінують тих наївних, брутальних та галасливих розваг, що їм віддається народ в аристократичних суспільствах; вони вважають їх дурістю або легковажністю. Але не більшу схильність вони виявляють і до вишуканих інтелектуальних розваг аристократичних верств; їм потрібні втіхи, що мають присмак користі та вигод, і їм хочеться, щоб у самих їхніх радощах було щось прибуткове.

В аристократичних суспільствах народ радо віддається вибухам буйних та гомінких веселощів, які тут-таки змушують його забувати про своє злиденне життя; мешканці демократичних країн, навпаки, не дуже полюбляють самозабуття, що межує з несамовитим шаленством, і відчувають жаль, коли їм трапляється загубити панування над собою. Вони воліють не спалахи легковажних забав, а статечні й неголосні години дозвілля, які чимось нагадують їхні найголовніші справи і не дають по-справжньому про них забути.

Є такі американці, які в години дозвілля замість того, щоб весело танцювати у громадських місцях, як це й досі роблять їхні колеги в більшості європейських країн, лишаються самі у своїй домівці і випивають. Такі люди мають подвійну радість: вони обмірковують свої торговельні справи і водночас благопристойно хмеліють у своєму родинному колі.

Раніше я вважав англійців найповажнішою нацією на землі, але, побачивши американців, змінив свою думку.

Я не збираюся твердити, ніби характер мешканців Сполучених Штатів не визначається великою мірою їхнім темпераментом. І все ж я думаю, що політичні інститути справляють на нього ще більший вплив.

Як на мене, поважність американців є частковим породженням їхньої гордости. В демократичних країнах навіть злидар має досить високу думку про власну гідність і значущість. Він охоче розмірковує про власну персону, вважаючи, що перебуває в центрі уваги інших людей. Маючи такий умонастрій, він ретельно стежить за своїми словами та вчинками і тримається насторожено, боячись виказати, чого саме йому бракує. Йому здається, що гідно виглядати він може, лише зберігаючи свою поважність.

Втім, я помічаю іншу, глибшу і серйознішу причину, яка природно зумовлює дивну для мене статечну поважність американців.

За умов деспотизму народи час від часу віддаються поривам нестямних радощів; загалом же вони сповнені похмурої зосередженості, спричиненої постійним острахом.

У державах, де панує абсолютна монархія, пом'якшена традиційністю узвичаєнь, часто помітні погідні та радісні настрої, тому що люди, маючи певну свободу та надійну безпеку, менше обтяжені найголовнішими життєвими клопотами; навпаки, всі вільні народи несуть на собі знак поважної зосередженості, оскільки уми громадян, як правило, зайняті обмірковуванням тих чи інших складних або й небезпечних планів.

Найбільшою мірою це притаманно тим вільним народам, які витворили собі демократичний державний устрій. За таких умов в усіх суспільних верствах зу-

стрічається чимало людей, які постійно займаються серйозними державними справами, а ті, хто не збирається особисто брати участь у громадській діяльності, цілком поринають у клопоти, пов'язані із власним збагаченням. У такого народу поважність вже не є специфічною особливістю характеру окремих людей, а стає однією з національних прикмет.

Часом посилаються на маленькі демократичні держави античності, де громадяни збиралися в людних місцях, повиті вінками троянд, і проводили мало не весь свій час у танцях та розвагах. В існування подібних республік я вірю не більше, ніж у реальність держави Платона; якщо ж там усе відбувалося саме так, як про це розповідають, я беру на себе сміливість твердити, що ці, сказати б, демократії були витворені з зовсім інших елементів, порівняно з нашими, і що між ними й нами нема нічого спільного, крім назви.

Зрештою, не треба думати, що люди, які живуть у демократичному суспільстві і багато працюють, вважають себе гідними співчуття: ми бачимо щось цілком протилежне. Не існує людей, більше від них відданих власному способові життя. Якби їх раптом звільнили від турбот, що їх мучать, вони виявили б, що життя їхнє втратило всякий смак, і тому вони виявляють більше прив'язання до своїх клопотів, аніж аристократичні народи — до своїх утіх.

Я ставлю собі запитання: чому ті самі демократичні народи, яким притаманне поважне світовідчування, інколи поводять себе так нерозважливо?

Американці, котрі майже завжди зберігають статечність манер та певну прохолоду у своєму поводженні, все ж нерідко бувають опановані раптовою пристрастю або якимсь нерозважним уявленням, які поривають людину геть за межі здорового глузду, і з найсерйознішим виглядом чинять дивні безумства.

Ця суперечність не повинна дивувати.

Існує своєрідне неуцтво, породжене граничними виявами гласності. В деспотичних державах люди не знають, що робити, тому що їм нічого не кажуть; у демократичному суспільстві люди часто діють навмання, тому що їм кажуть усе. Перші нічого не знають, другі все забувають. Для них основні штрихи картини зникають посеред безлічі подробиць.

Можна лише дивуватися з того, які нерозважні висловлювання часом дозволяють собі політичні діячі у вільних державах, особливо ж у державах демократичних, і це не завдає шкоди їхній репутації; тим часом в абсолютних монархіях буває досить декількох випадкових слів, щоб людину було назавжди викрито і позбавлено засобів існування.

Це пояснюється тим, про що вже було сказано вище. Коли людина промовляє, перебуваючи посеред великої юрби, багато які з її слів лишаються не почуті або ж невдовзі вивітрюються з пам'яті слухачів; проте серед мовчання німого і непорушного натовпу вухо вловлює найтихше шепотіння.

У демократичних країнах люди завжди перебувають у русі; безліч випадковостей постійно змушує їх змінювати місце проживання та спосіб життя, в якому панує щось непередбачене і, сказати б, нежданне й невизначене. Внаслідок цього вони часто бувають змушені займатися тим, чого не дуже навчилися, говорити те, на чому мало розуміються, і братися за працю, до якої не готувалися впродовж довгого часу учнівства.

В аристократичних суспільствах кожен має одну-єдину мету, що її він постійно намагається досягти; проте у демократичних народів людське життя складніше; рідко буває так, щоб одна й та сама людина не прагнула досягнути декількох цілей одночасно, причому вони нерідко бувають далекі одна від одної. Оскільки ж людина не може бути добре обізнана з усіма предметами своїх бажань, вона легко вдовольняється своїми недосконалими уявленнями.

Навіть коли мешканець демократичної країни не терпить нестатків, його все одно мучать різноманітні бажання; адже серед усіх навколишніх благ він не бачить нічого такого, що було б для нього зовсім недосяжне. Тому він усе робить поспіхом, задовольняється не зовсім тим, чого прагнув, і лише на якусь коротку мить зупиняється, щоб обміркувати свої дії.

Його цікавість невситима, та водночас її легко вдовольнити; адже сам він радше прагне дізнатися якнайбільше і якнайшвидше, не дуже дбаючи про глибину своїх знань.

Він, як правило, не має досить часу, а тому невдовзі втрачає всяке бажання щось знати ґрунтовно.

Таким чином, демократичні народи відзначаються поважною статечністю, тому що їхній суспільний і політичний устрій постійно спонукає їх займатися серйозними справами; разом з тим їхні нерозважливі дії пояснюються тим, що кожній із цих справ вони приділяють небагато часу та уваги.

Брак належної уваги, що став одним із узвичаєнь, слід вважати найбільшим пороком демократичного ладу.

ЧОМУ НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ АМЕРИКАНЦІВ МАЄ НЕСПОКІЙНИЙ І АГРЕСИВНІШИЙ ХАРАКТЕР ПОРІВНЯНО З НАЦІОНАЛЬНОЮ ГОРДІСТЮ АНГЛІЙЦІВ

Усі вільні народи пишаються собою; проте національна гордість проявляється у них усіх у неоднаковий спосіб.

Американці у своїх стосунках з іноземцями виявляють несприйняття будь-якої критики і невгамовно прагнуть хвалінь. Їх тішать найскромніші вияви схвалення, але рідко повністю задовольняють і найнестримніші; вони щомиті переслідують вас, очікуючи від вас похвальних слів, і, якщо ви не відгукуєтесь на їхні домагання, вони вихваляють себе самі. Можна навіть сказати, що, очевидно, маючи якісь сумніви щодо власних заслуг, вони прагнуть щомиті бачити перед собою їхній втілений образ. Їхня марнославність має всі ознаки не лише пожадливості, а й тривожного неспокою та заздрості. Постійно вимагаючи всього, вона натомість не дає нічого. Вона водночас і свариться, і випрошує милостиню.

Ось я кажу якомусь американцеві, що його країна чудова; він відповідає: «Це правда, іншої такої на світі немає!» Я захоплююся свободою, якою тішаться громадяни цієї країни, і він відповідає: «Свобода — це найкоштовніший дар! Але мало на світі народів, гідних цього дару». Я відзначаю чистоту звичаїв, які панують у Сполучених Штатах, а він на це мовить: «Гадаю, всякий іноземець, що звик до розбещеності, поширеної серед інших народів, має дивуватися з наших звичаїв». Врешті-решт я лишаю його на самоті з його уявленнями; проте він знову й знову до мене повертається і не зоставляє мене, поки не змусить повторити все від самого початку. Важко уявити собі нестерпніший та багатослівніший вияв патріотизму. Він утомлює навіть тих, хто з пошаною до нього ставиться*.

Щось зовсім інше ми бачимо у англійців. Англієць спокійно тішиться всіма реальними або уявними перевагами, що їх, на його думку, має його країна. Не даруючи нічого іншим націям, він водночас нічого не вимагає й для власної. Його анітрохи не зворушує ні хвала, ні хула іноземців. Перед лицем усього світу він зберігає стриманість, повну зневаги та небажання взагалі про нього знати. Його погорда не потребує додаткового підживлення, бувши вкрай самодостатньою.

Дивовижним є те, що два народи, які так недавно постали з єдиної основи та єдиного кореня, настільки протилежні одне одному за способом відчувати і промовляти.

В аристократичних країнах вельможі мають величезні привілеї, що на них грунтується їхня погорда, і не прагнуть користатися з переваг, які з ними пов'язані. Ці привілеї ними успадковуються, і вони до певної міри розглядають їх як частину самих себе або, щонайменше, як природне право, що належить їм особисто. Отже, вони мають нічим не затьмарене відчуття власної вищості; вони й не думають хизуватися своїми прерогативами, що їх кожен бачить і ніхто не заперечує. Нічого дивного в цьому для них нема, отже, й говорити тут нема про що. Вони лишаються непорушні посеред своєї величі та самоти, впевнені в тому, що перебувають на видноті, без жодних зусиль явити себе іншим людям, а також у тому, що ніхто не спробує змусити їх своє місце покинути.

Коли аристократія панує в суспільному житті, національна гордість природно набуває форми врівноваженого, байдужого до всього і вивищеного почуття, прояви якого наслідують усі інші суспільні верстви нації.

Коли ж, навпаки, відмінності між умовами існування різних людей незначні, найменші переваги набувають великого значення. Оскільки кожен бачить навколо себе безліч людей, охоплених подібними або аналогічними прагненнями, його почуття природної гордості стає вимогливим і ревнивим; воно чіпляється за найменші дрібниці і рішуче їх захищає.

За часів демократії, коли умови існування людей часто зазнають змін, люди майже завжди мають лише нещодавно надбані переваги; цим пояснюється те, що вони відчувають велику втіху від демонстрації цих переваг, переконуючи і себе, і всіх інших у тому, що ці переваги справді дають їм велику насолоду; оскільки ж вони щомиті можуть їх позбутися, їм притаманне постійне почуття тривоги; отже, вони постійно змушують себе показувати всім іншим, що вони їх не втратили. Люди, які живуть у демократичному суспільстві, люблять свою країну так само, як люблять себе самих, переносячи свої марнославні звички на почуття національної гордості.

Ця тривожна, невгамовна гординя демократичних народів такою мірою зумовлена рівністю та нестабільністю умов існування, що навіть представники найвельможнішої аристократії виявляють ті ж самі пристрасті, коли якийсь навіть не дуже істотний аспект їхнього існування втрачає свою беззастережну тривкість.

Аристократична верства завжди різко відрізняється від усіх інших верств за обсягом та незмінністю своїх прерогатив; проте часом буває так, що деякі її представники майже нічим не відрізняються між собою, крім якихось дрібних і зникомих переваг, що їх вони можуть мало не щодня втрачати або набувати.

Ми бачили, як представники потужної аристократії, зібравшись у столиці або при королівському дворі, затято сперечалися про пусті привілеї, що залежать від примх моди або від волі сюзерена. В цьому випадку вони виявляли таку саму дитячу заздрість, яка властива людям, що живуть у демократичному суспільстві, те саме палке бажання здобувати найнезначніші вигоди та переваги, що їх заперечують рівні їм люди, і ту саму потребу демонструвати всьому загалові те, чим вони тішаться та пишаються.

Якби придворці будь-коли дістали хоч якесь уявлення про почуття національної гордості, я не сумніваюсь, що воно проявлялося б у них у той самий спосіб, що й у демократичних народів.

Розділ XVII

ЧОМУ СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ ВОДНОЧАС І ТРИВОЖНЕ, І МОНОТОННО-ОДНОМАНІТНЕ

Здається, ніщо не може такою мірою збуджувати та підтримувати людську цікавість, як зовнішні прояви життя у Сполучених Штатах. Статки, ідеї, закони тут зазнають невпинних змін. Можна навіть сказати, що сама непорушна природа тут приводиться в рух; таких змін вона зазнає щодня завдяки зусиллям людських рук.

Та разом з тим загальний вигляд цього неспокійного і збудженого суспільства з часом починає здаватися одноманітним, і той, хто трохи довше споглядає цю картину, відчуває нудьгу.

В аристократичних народів кожна людина загалом перебуває у власній сфері взаємин; проте люди на диво несхожі між собою; їхні пристрасті, думки та смаки за суттю своєю істотно різняться. В такому суспільстві ніщо не рухається, але все відмінне.

Навпаки, в демократичних суспільствах усі люди схожі одне на одного, і їхні вчинки також приблизно однакові. Це правда, що всі вони так чи інакше підвладні постійній і суворій грі випадку; проте, оскільки і їхні успіхи, і їхні падіння весь час повторюються, драма лишається та сама, і тільки актори змінюються. Зовнішній вигляд американського суспільства неспокійний, тому що люди та обставини тут невпинно зазнають змін, та водночас він і монотонно-одноманітний, тому що всі вони змінюються на один кшталт.

Люди, які живуть за демократичних часів, мають багато пристрастей; проте більшість їхніх пристрастей врешті-решт закінчуються жагою збагачення або ж є прямими її похідними. Це пояснюється не змалінням їхніх душ, а реальним зростанням значення грошей.

Коли громадяни в масі своїй незалежні й байдужі одне до одного, кожен з них може одержати допомогу з боку інших людей, лише заплативши за неї; це безмежно розширює сферу вжитку багатства і збільшує їхню суспільну цінність.

Зі зникненням престижу, пов'язаного з давніми поняттями, люди вже не відрізняються або майже не відрізняються за своїм походженням, становищем і фахом; навряд чи лишається щось, крім грошей, що могло б витворити зриму різницю між людьми і піднести ту або іншу людину над загальним рівнем. Відмінності, що їх породжують багатства, зростають у міру зменшення та зникнення усіх інших.

В аристократичних народів гроші є запорукою задоволення лише незначної частки з усієї множини розмаїтих бажань; за демократії здається, що завдяки грошам усе стає досяжним.

Отже, найчастіше ми бачимо, що любов до багатства є найголовнішим або додатковим мотивом, який визначає вчинки американців; це надає всім їхнім пристрастям рис родової подібності і невдовзі робить загальну картину їхнього життя стомливою для того, хто її спостерігає.

Це вічне повторення однієї й тієї ж пристрасті стає монотонно одноманітним; такими ж є і конкретні способи задоволення цієї пристрасті.

В такому законодавчо сформованому, мирному демократичному суспільстві, взірець якого являють Сполучені Штати, де люди не можуть збагачуватися ні на

війні, ні на державній службі, ні за допомогою політичних конфіскацій, любов до багатства переважно спонукає їх до виробничої діяльності. А в царині виробництва, хоч вона й призводить нерідко до великого безладу та великих нещасть, не можна досягти успіху інакше, аніж за допомогою надзвичайно впорядкованих навичок та цілої послідовності дрібних одноманітних операцій. Чим потужніша названа пристрасть, тим регламентованіші узвичаєння і тим одноманітніші людські дії. Можна сказати, що сама нестримність бажань американців робить їх такими пунктуальними й методичними людьми. Вона збурює їхні душі, але впорядковує їхнє життя.

Те, що я сказав про американців, рівною мірою стосується майже всіх інших людей нашого часу. Людський рід втрачає розмаїття своїх різновидів; в усіх закутках світу дістає свій вияв один і той самий спосіб діянь, думок і почуттів. Це пояснюється не лише тим, що всі народи стали більше спілкуватися між собою й більше наслідувати одне одного, а й тому, що в кожній країні люди, дедалі послідовніше відмовляючись від тих особливих почуттів та уявлень, які визначалися їхньою кастовою, фаховою або родинною належністю, разом з тим наближаються до природного стану людської природи, яка за суттю своєю скрізь однакова. Отже, вони стають подібні одне до одного, хоч і не шляхом наслідування. Вони схожі на мандрівників, що блукають великим лісом, усі стежки якого провадять в одне й те саме місце. Якщо всі водночас помічають названу центральну точку, вони непомітно зближуються, хоч не шукали, не бачать і не знають одне одного; з яким же подивом вони всі зустрінуться в одному місці! Всі ті народи, які обирають за предмет своїх студій та наслідувань не ту або іншу людину, а людину як таку, врешті-решт прийдуть до одних і тих самих узвичаєнь, наче згадані мандрівники на лісовій галявині.

ПРО ПОНЯТТЯ ЧЕСТІ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ТА В ІНШИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ[1]

Здається, люди користуються абсолютно різними методами оцінки дій інших людей: або вони оцінюють їх відповідно до простих уявлень про справедливість і несправедливість, поширених у всьому світі, або ж розглядають їх за допомогою вкрай специфічних понять, які належать лише певній країні та певному часові. Часто трапляється так, що ці вимоги зовсім різні; інколи вони протидіють одна одній; проте ніколи повністю не збігаються і не можуть одна одну скасувати.

За часів своєї найвищої могутності кодекс честі більшою мірою панує над волею людей, аніж над їхньою вірою, і люди, хоч і улягають йому без вагань або нарікань, все ж інстинктивно й неясно відчувають,— і це відчуття несхибне,— що існує загальніший, давніший і святіший закон, що йому вони інколи не коряться, і все ж незмінно про нього пам'ятають. Існують вчинки, які водночас вважалися і почесними, і безчесними. Інколи саме так розглядалася відмова від дуелі.

Я думаю, що ці явища можна пояснити інакше, аніж капризом певних індивідуумів і певних народів, хоч досі їх саме так пояснювали.

Людський рід відчуває постійні загальні потреби, які породжують моральні закони, недотримання яких усі люди природно за всіх часів і повсюди пов'язували з ідеями провини й ганьби. Вислів «чинити зло» означає ухиляння від цих законів, «чинити добро» — підпорядкування їм.

Разом з тим у надрах величезної людської спільноти склалися менші утворення, що дістали назву народів, а всередині цих останніх сформувалися інші, ще менші спільноти, що їх стали називати верствами або кастами.

Кожна з цих спільнот являє собою щось на кшталт певного різновиду роду людського; і, хоч вона за суттю своєю не відрізняється від усіх інших людей, її представники тримаються дещо осторонь від інших і відчувають певні, лише їм притаманні потреби. Саме ці особливі потреби в деяких країнах визначають характерне сприйняття людських вчинків та оцінок, які з ними пов'язані.

Загальний і незмінний інтерес людського роду вимагає того, щоб люди не вбивали одне одного; проте може статися так, що тимчасовий особистий інтерес якого-небудь народу або суспільної верстви в певних випадках не лише виправдовує, а й навіть пошановує пролиття крові.

Кодекс честі — це не що інше, як зведення окремих правил, що визначаються конкретною суспільною ситуацією; за допомогою цих правил той чи інший народ або суспільна верства висловлює своє неприйняття або хвалу.

Нема нічого безпліднішого для людського роду, аніж абстрактна ідея. Тому я поспішаю звернутися до фактів. Приклад правитиме за пояснення для моєї думки.

Я оберу чи не найнезвичайнішу концепцію честі, яка будь-коли існувала на світі, а проте ми чи не найкраще з нею обізнані: це кодекс аристократичної чес-

[1] Слово «честь» французькою мовою не завжди вживається в одному сенсі. 1. Передусім воно означає пошану, славу, повагу, що їх людина здобуває серед подібних до себе: саме в цьому сенсі кажуть: «удостоєний честі». 2. «Честь» означає також сукупність правил, за допомогою яких можна здобути пошану, славу, повагу. Саме це мають на увазі, коли кажуть: «ця людина незмінно вірна законам честі» або ж «він погрішив проти честі». При написанні цього розділу я постійно вживав слово «честь» у цьому останньому розумінні.

ті, породжений у надрах феодального суспільства. Я поясню його за допомогою того, що було сказано вище, а сказане вище, в свою чергу, поясню за допомогою цього кодексу.

Я не маю на меті дошукуватись тут, коли і як виникла середньовічна аристократія, чому таке глибоке провалля залягло між нею і рештою нації, на чому була заснована і завдяки чому зміцніла її влада. Я розглядаю її як реальність і намагаюся зрозуміти, чому вона трактувала та оцінювала більшість людських вчинків так своєрідно.

Передусім мене вражає те, що у феодальному світі вчинки не оцінювалися лише позитивно або негативно з погляду їхньої внутрішньої сутності, а інколи сприймалися лише з урахуванням того, хто саме був дійовою особою або ж об'єктом дії; такий підхід відкидається сумлінням усього людського роду. Отже, певні вчинки, які не кидали тіні на просту людину, вважалися безчесними для дворянина; оцінка інших дій змінювалася залежно від того, хто був потерпілою стороною,— аристократ чи людина з інших суспільних верств.

Коли ці відмінності підходів лише зароджувались, дворянство являло собою осібну групу, відокремлену від народу, що над ним воно панувало, усамітнившись на недосяжних висотах. Щоб зберегти своє особливе суспільне становище, яке було головною його силою, дворянство потребувало не лише політичних привілеїв: необхідно було також витворити власні уявлення про чесноти та пороки.

Те, що ті або інші чесноти чи пороки були більше властиві дворянам, аніж простим людям, що ті або інші вчинки стосовно вільного селянина не були злочином, але каралися, коли були спрямовані проти вельможної людини,— все це нерідко мало досить довільний характер; однак те, що честь або безчестя, притаманні вчинкам людини, оцінювались залежно від її суспільного становища, було вже прямим наслідком самого устрою аристократичного суспільства. Це спостерігалося в усіх країнах, які мали свою аристократію. Поки в суспільстві лишається хоч один із пережитків її панування, ці дивні забобони в ньому зберігаються: так, спокусивши дівчину-негритянку, американець навряд чи зіпсує собі репутацію, тоді як одруження з нею заплямує його честь.

У певних випадках феодальна честь передбачала обов'язкову помсту і таврувала ганьбою людину, яка дарувала образу; в інших випадках вона владно велить людям опанувати свої почуття, забуваючи навіть про себе самих. У цьому кодексі честі не було жодних законів чи понять про людяність та доброту, проте вславлялася щедрість; душевна широта в ньому ставилася вище від доброчинності; він дозволяв людям збагачуватись, але не завдяки праці, а на війні чи граючи в азартні ігри; великі злочини вважалися меншим злом, аніж дрібні крутійства. Захланність засуджувалася не так гостро, як скнарість, насильство нерідко схвалювалося, тоді як хитрощі та зрада незмінно були предметом осуду.

Ці химерні уявлення не були породжені самими тільки примхами їхніх творців.

Суспільна верства, що їй вдалося очолити всіх інших людей та піднестися над ними, верства, яка постійно докладає зусиль для того, щоб зберегти своє високе становище, повинна особливо шанувати ті чесноти, що провадять до величі й слави і можуть легко поєднуватися з погордою та любов'ю до влади. Ця верства не боїться ламати усталені людські уявлення, щоб поставити ці чесноти вище від усіх інших. Можна навіть припускати, що ця верства охоче підносить окремі пороки, позначені блиском та зухвалістю, вище від мирних і скромних чеснот. У цьому вона до певної міри обмежена власним реальним становищем.

На чолі всіх чеснот і на місце багатьох із них дворяни середньовічних часів ставили військову доблесть.

Це досить дивне уявлення знов-таки було неминучим породженням такого ж дивного суспільного устрою.

Феодальна аристократія була витворена війною і для війни; свою владу вона здобула і утримувала за допомогою зброї; отже, для неї не було нічого важливішого від військової доблесті; природно, що відвагу вона ставила вище від усього іншого. Таким чином, усе, що сприяло зовнішнім проявам цієї доблесті та відваги, навіть всупереч розумові та людяності, схвалювалось, а то й диктувалося нею. Людська фантазія якось виявлялася лише в окремих неістотних подробицях.

Звичай, відповідно до якого людина, що дістала ляпас, повинна була, сприйнявши це як найтяжчу образу, вбити на двобої того, хто її легко вдарив, певна річ, був витворений грою випадку; але правило, згідно з яким дворянин простотаки не міг спокійно стерпіти образу і вважався б укритим ганьбою, якби дозволив без бою себе вдарити, прямо випливало з самих принципів та потреб військової аристократії.

Отже, до певної міри справедливим було б сказати, що правила честі мали в чомусь довільний характер; проте їхня довільність звичайно була обмежена певними необхідними рамками. Це зведення окремих правил, що його наші батьки називали кодексом честі, втім, видається мені таким далеким від довільно витворених закономірностей, що я легко міг би пояснити найхимерніші і найменш послідовні з його приписів їхнім зв'язком із небагатьма тривкими й незмінними потребами феодальних суспільств.

Розглянувши дію правил феодальної честі в політичній царині, я так само легко можу пояснити їхні конкретні застосування.

Суспільний устрій та політичні інститути середньовічної епохи були такими, що державна влада ніколи прямо не панувала над громадянами. В їхніх очах її, сказати б, зовсім не існувало; кожен знав лише якусь певну людину, що їй був зобов'язаний коритися. Через цю людину він, сам того не усвідомлюючи, був пов'язаний з усіма іншими людьми. У феодальних суспільствах, таким чином, весь суспільний лад тримався на почутті вірності особі того або іншого сеньйора. Зі зникненням цього почуття відразу ж запановувала анархія.

Отже, представники аристократії щодня відчували всю вагу почуття вірності своєму політичному вождю, оскільки кожен з них був водночас і сеньйором, і васалом, а відтак повинен був і володарити, і підкорятися.

Лишатися вірним своєму сеньйорові, в разі потреби жертвувати собою заради нього, ділити з ним і успіхи, і поразки, допомагати йому в усіх його починаннях, хоч би які вони були,— ось найголовніші приписи кодексу феодальної честі в політичній сфері. Зрада васала засуджувалася громадською думкою з надзвичайною суворістю. Для позначення цього поняття було винайдено особливо дошкульне слово: *віроломство*.

Навпаки, за середніх віків можна виявити лише вкрай нечисленні сліди тієї пристрасті, яка визначала життя античних суспільств. Я маю на увазі патріотизм. Саме ж слово *патріотизм* не так давно з'явилося в нашій мові[1].

Феодальні інститути заступили собою вітчизну від людських зорів; тим самим вони зробили любов до неї не такою необхідною. Вони змушували забути про націю, культивуючи пристрасну відданість окремій людині. Тому у феодальному кодексі честі ніколи не було суворого закону, який вимагав би вірності своїй країні.

Це не означає, ніби в серцях наших предків не було любові до батьківщини; але вона мала всі ознаки слабкого і неясного інстинктивного почуття, що по-

[1] Слово «patrie» (вітчизна) французькі автори почали вживати лише з XVI століття.

чало міцнішати і усвідомлюватись у міру руйнування суспільних верств та централізації влади.

Це особливо добре видно, якщо звернути увагу на суперечливість тих суджень, що їх висловлюють народи Європи з приводу різних подій власної історії, відповідно до особливостей уявлень кожного з наступних поколінь. Так, з погляду своїх сучасників, конетабль де Бурбон вкрив себе ганьбою, піднявши зброю проти свого короля; з нашого ж погляду, його безчестя полягає в тому, що він воював проти своєї країни. Ми тавруємо його не менш пристрасно, аніж наші предки, але з інших причин.

Щоб пояснити свою думку, я взяв кодекс феодальної честі, оскільки його прикмети особливо виразні й добре відомі; я міг би обрати й інші приклади і прийшов би до тих самих висновків іншим шляхом.

Хоч ми менше знаємо про стародавніх римлян, аніж про наших предків, усе ж нам відомо, що у них існували особливі погляди на славу та на безчестя; ці погляди безпосередньо не випливали з їхніх загальних уявлень про добро і зло. Чимало людських учинків там розцінювалися по-різному, залежно від того, ким був той, хто їх здійснив: римський громадянин чи чужинець, вільна людина чи раб; певні пороки там вславлялися, а деякі чесноти ставилися вище від усіх інших.

«За тих часів,— пише Плутарх у життєписі Коріолана,— мужність у Римі шанувалася й цінувалася вище від усіх інших чеснот. Доказом цього є те, що мужню хоробрість там стали називати словом «virtus», яке разом з тим означає моральну чесноту, тим самим застосовуючи родове ім'я до окремої людської прикмети. В такий спосіб латиною про чесноту стали говорити як про мужність». Як не побачити в цьому виразу специфічних потреб цієї унікальної спільноти, яка була утворена задля завоювання світу?

Кожна нація може дати матеріал для аналогічних спостережень; адже, як я згадував про це вище, щоразу, коли люди об'єднуються в певну спільність, серед них одразу ж формується поняття честі, тобто прийнятна для них усіх сукупність уявлень про те, що гідне хвали, а що заслуговує осуду; і ці конкретні правила завжди є похідними від специфічних узвичаєнь та специфічних інтересів спільноти.

Це до певної міри стосується демократичного суспільства, як і всякого іншого. Підтвердження цьому ми знайдемо в американців[1].

В американському суспільстві досі ще побутують деякі розрізнені уявлення, запозичені зі стародавнього європейського кодексу аристократичної честі. Ці традиційні уявлення дуже нечисленні; вони не мають глибокого коріння та не справляють істотного впливу. Це щось подібне до релігійного віровчення, що в нього вже ніхто не вірить, хоч окремі його храми ще збережено.

У надрах цих напівстертих понять про честь, у чомусь уже екзотичних, з'являються певні нові уявлення, а саме те, що нині можна було б назвати сучасним американським кодексом честі.

Я показав, як життя постійно змушує американців зосереджуватися в торговельній та промисловій царинах. Їхнє походження, суспільний лад, політичні інститути, саме місце їхнього проживання неминуче спрямовують їх саме в цей бік. Отже, за нашого часу вони являють собою спільноту, майже виключно промислову і торговельну; ця спільнота склалася в новій величезній країні, розробка ресурсів якої стала їхньою головною метою. Це найхарактерніша риса, що особливо відрізняє за наших днів американців від усіх інших народів.

[1] Я мовлю тут про американців, які живуть у тих штатах, де немає рабства. Лише вони можуть дати повну картину демократичного суспільства.

Отже, всі чесноти мирного життя, які здатні впорядковувати суспільне буття та сприяти торгівлі, повинні особливо шануватися цим народом; зневажання їх неминуче стало б причиною громадського осуду.

Навпаки, всі непогамовні вияви мужності та відваги, які приносять славу, але набагато частіше призводять до громадського неспокою, посідають порівняно другорядне місце в думках народу. Знехтувавши ними, можна зберегти повагу з боку своїх співгромадян, тоді як гонитва за ними може дати протилежні наслідки.

Американці класифікують людські пороки не менш своєрідно.

Серед людей існують певні схильності, гідні осуду з погляду здорового глузду та загальних уявлень людського роду, проте вони відповідають специфічним і нагальним потребам американської спільноти; отже, суспільство дуже неохоче їх засуджує, а інколи навіть схвалює; як приклад я назву любов до збагачення та другорядні схильності, які з неї випливають. Щоб розорати, засіяти і перетворити цей величезний безлюдний материк, що є їхнім володінням, американці повинні мати щоденне внутрішнє опертя у вигляді якоїсь потужної пристрасті; такою пристрастю могла стати лише любов до збагачення; отже, пристрасне жадання багатства в Америці аж ніяк не засуджується; більше того, це почуття стає предметом поваги, якщо тільки воно не переходить певних меж, встановлених суспільством. Американець називає шляхетною та почесною ту саму пристрасть, що її за середньовіччя наші предки вважали низотною захланністю; так само він назвав би сліпою і варварською люттю завойовницький запал та войовничий дух, який щодня провадив їх на поля нових бойовищ.

У Сполучених Штатах статки та багатства досить легко втрачаються та набуваються знову. Ця країна мало не безмежна і має невичерпні ресурси. Її народ, наділений усіма потребами та всіма апетитами організму, який зростає та розвивається, завжди бачить навколо більше благ, аніж спроможний охопити, хоч би яких зусиль докладав для цього. Для такого народу небезпека полягає не в розоренні декількох індивідуумів, які, втім, невдовзі знов дають собі раду, а в бездіяльності та апатії всіх інших людей. Сміливість промислового підприємництва — це найперша причина швидкого поступу народу, його сили та величі. Промислове виробництво для нього є чимось на кшталт великої лотереї, в якій невелика кількість людей щодня програє, однак держава завдяки їй невпинно збагачується; такий народ, отже, повинен прихильно ставитися до підприємницької сміливості у виробничій царині і високо її шанувати. При цьому всяке сміливе починання пов'язане з ризиком для статків тих, хто на нього зважується, а також для багатства тих, хто довірився одчайдушному підприємцеві. Американці, які відносять комерційну звагу до найвищих чеснот, у жодному випадку не повинні таврувати сміливців.

Внаслідок цього у Сполучених Штатах до невдахи-комерсанта люди ставляться з рідкісною поблажливістю: банкрутство не є для нього безчестям. Цим самим американці відрізняються не лише від європейських народів, а й від усіх торговельних націй наших днів; так само за своїм становищем та потребами вони не схожі на жодну з них.

В Америці з суворістю, незнаною в усьому іншому світі, ставляться до всіх тих пороків, які за своєю природою здатні скаламутити чистоту звичаїв і порушити міцність шлюбних зв'язків. Ця обставина, здавалося б, у дивний спосіб суперечить тій толерантності, яку американці виявляють в інших питаннях. Викликає подив те, що у одного й того самого народу співіснують такі м'які і такі суворі моральні приписи.

Втім, ці явища набагато більше пов'язані між собою, ніж можна було б уявити. У Сполучених Штатах громадська думка лише невеликою мірою стримує

пристрасть до збагачення, яка сприяє розвиткові виробництва та процвітанню всієї нації; з особливою рішучістю вона засуджує ті моральні вади, які відволікають людський дух від пошуків добробуту та збагачення і порушують внутрішній лад у родині, такий необхідний для успішної ділової діяльності. Щоб здобути собі пошану інших громадян, американці змушені підкорятися всій множині усталених благопристойних узвичаєнь. Саме в цьому розумінні можна сказати, що вони вважають справою честі дотримуватися всіх цнот у своєму житті.

Уявлення про честь в Америці перебувають у повній згоді зі стародавнім європейським кодексом честі ось у якому пункті: мужність і там, і там стоїть на чолі всіх інших чеснот, і вона є для людини найбільшою з-поміж усіх моральних потреб; проте американці та європейці вкладають у поняття мужності досить-таки різний зміст.

У Сполучених Штатах невисоко цінують військову доблесть; краще відомий і більше шанований у цій країні той різновид мужності, який дає можливість людині зневажати лють розбуялого океану, аби якнайшвидше прибути до Гавані, без нарікань переносити злигодні життя в пустелі, а також самоту, жорстокішу від усяких злигоднів; мужність, яка дає людині змогу майже незворушно пережити втрату багатств, набутих великою працею, і відразу ж змушує її докладати нових зусиль, аби нагромадити нові статки. Мужність названого гатунку особливо необхідна для підтримки та процвітання американського суспільства, і тому в цьому суспільстві вона приносить особливу пошану та славу. Людина тут не може позбутися честі й поваги, якщо вона виказала брак такої мужності.

Я вбачаю ще одну, останню рису; вона допоможе остаточно вияскравити головну думку цього розділу.

В будь-якому демократичному суспільстві, подібному до суспільства Сполучених Штатів, де статки невеликі і ненадійні, всі люди працюють, і праця приносить людям усе. Останнє почало пов'язуватися з поняттям честі, бувши спрямоване проти дозвільного неробства.

Інколи мені доводилося зустрічати в Америці багатих молодих людей, за своїм душевним складом не схильних до трудових зусиль, що були, проте, змушені оволодіти якоюсь професією. Їхня природа, та й самі їхні статки дозволяли їм існувати, не працюючи; проте громадська думка рішуче їм це забороняла, і їй доводилося так чи інакше коритися. Навпаки, серед європейських націй, де аристократія досі ще бореться з потоком, який її змітає, я часто бачив людей, чиї потреби та схильності постійно спонукають їх до дії, але вони, однак, перебувають у стані повної бездіяльності, щоб не втратити поваги собі подібних, і воліють нудьгувати й бідувати, але не віддаватися праці.

Як не побачити в цих двох таких протилежних зобов'язаннях прояву двох різних закономірностей, кожна з яких, проте, породжена поняттям честі?

Те, що наші предки називали честю, насправді було лише однією з її форм. Вони надали родове ім'я честі тільки одному з її різновидів. Внаслідок цього за віків демократії кодекс честі відіграє ту саму роль, що й за часів панування аристократії. А проте неважко буде продемонструвати, що тут він постає в цілком відмінній подобі.

Зазнав змін не лише сам зміст його приписів, але, як ми невдовзі побачимо, істотно зменшилася їхня кількість та зникла чіткість їхніх формулювань; люди перестали коритися їм з такою ж неухильністю, як це було раніше.

Та або інша каста завжди перебуває в набагато складнішому та дражливішому становищі, аніж весь народ. На світі нема нічого винятковішого від тієї ситуації, коли маленький суспільний осередок, який постійно складається з одних

і тих самих родин, як, наприклад, середньовічна аристократія, вважає своєю метою та обов'язком концентрацію та неподільне утримування у своїх руках, а також передачу в спадок традиційної освіти, багатства та влади.

Проте, чим винятковішим є становище тієї або іншої спільноти, тим численнішими стають її специфічні потреби, і тим більше зростає кількість правил, наявних в її кодексі честі, які відповідають згаданим потребам.

Отже, приписів честі завжди буде кількісно менше у того народу, який не знає розподілу на касти порівняно з усіма іншими народами. Якщо будь-коли постануть нації, у яких буде важко виявити навіть якісь сліди суспільних верств, кодекс честі у них буде обмежений невеликою кількістю приписів, і самі ці приписи дедалі більше наближатимуться до моральних законів, які прийняті всім людством.

У такий спосіб приписи кодексу честі у демократичної нації мають виявитися менш химерними і не такими численними порівняно з аристократичним суспільством.

Вони також повинні стати менш чіткими; це неминуче випливає з усього, що було сказано вище.

Коли специфічні правила честі не такі вже численні і не відзначаються глибокою своєрідністю, часто буває досить важко їх розрізнити.

Існують ще й інші причини.

За часів середньовіччя у аристократичних націй, незважаючи на постійну зміну генерацій, кожна родина лишалася безсмертною і завжди непорушною; не змінювалися ні ідеї, ні умови людського існування.

Отже, кожна людина за тих часів мала перед собою одні й ті самі предмети, що їх вона розглядала з однієї й тієї ж точки зору; її зір постійно досліджував їх до щонайменших подробиць і в довшій перспективі не міг не набути несхибної проникливості. З огляду на це люди, що жили за феодальних часів, відзначалися не лише тим, що їхній кодекс честі передбачав вкрай незвичні моральні уявлення, але також і тим, що кожне з цих уявлень було закарбоване в їхній свідомості в чіткій і точній формі.

Цього ніколи не може бути в такій країні, як Сполучені Штати, де всі громадяни перебувають у невпинному русі і де суспільство, саме щоденно перетворюючись, відмінює і свої уявлення, і свої потреби. В подібній країні люди, лише побіжно звертаючи увагу на правила честі, притаманні даному суспільству, рідко мають досить вільного часу, щоб уважно їх проаналізувати.

Проте навіть у цілком непорушному суспільстві було б досить важко чітко встановити значення слова «честь».

Оскільки за середніх віків кожна суспільна верства мала власне поняття про честь, одні й ті самі уявлення не могли бути притаманні великій кількості людей, що дозволило б дати чітке визначення цього поняття; крім того, всі ті, хто визнавав це поняття, займаючи в суспільстві незмінне і притаманне тільки їм становище, внаслідок цього були природним чином схильні до того, щоб доходити порозуміння стосовно приписів закону, створеного лише для них самих.

Таким чином, поняття честі набули досить-таки завершеної і ретельно викінченої форми кодексу, де все було передбачено та заздалегідь регламентовано; цей кодекс являв собою набір твердо усталених та завжди очевидних норм людської поведінки. У такої демократичної нації, якою є американський народ, де всі суспільні ранги перемішані і де суспільство в цілому являє собою єдину масу, що складається з аналогічних, але не цілком подібних елементів, ніколи не можна бути заздалегідь і повністю впевненим у тому, що дозволено, а що заборонено кодексом честі.

Певна річ, у надрах цього народу існують певні загальнонаціональні завдання, які породжують спільні уявлення стосовно честі; проте подібні колективні

судження ніколи не постають у свідомості всіх громадян водночас, в один і той самий спосіб і з однаковою силою; закон честі існує, проте йому нерідко бракує тлумачів.

Ще заплутаніше становище буває в такій демократичній країні, як наша, де різні суспільні верстви, з яких складалося старе суспільство, досягли певного зближення між собою, але ще не встигли перемішатися і щоденно обмінюються між собою різними, а нерідко й просто-таки протилежними поняттями честі; де кожна людина, дослухаючись лише до веління власних примх, відкидає багато які з уявлень, успадкованих від своїх предків, але зберігає якусь їх частину; в такий спосіб посеред стількох вкрай довільних оцінок взагалі стає важко встановити якесь одне спільне для всіх правило. Внаслідок цього зникає всяка можливість сказати заздалегідь, які людські вчинки заслуговуватимуть поваги, а які, навпаки, осуду. Це недобрі часи, але вони недовго триватимуть.

У демократичних націй кодекс честі, не бувши достатньою мірою вироблений, неминуче виявляється менш потужним; адже надзвичайно важко з певністю і твердістю застосувати закон, який не є досить знаним і зрозумілим. Громадська думка, як природний і суверенний тлумач законів честі, виголошує свій вирок, як правило, з ваганням, якщо не бачить виразно, в який бік вона має схилитися, засуджуючи або похваляючи ті чи інші людські вчинки. Інколи ж буває й так, що громадська думка суперечить сама собі, тобто розділяється на протилежні точки зору; часто вона не втручається в те, що відбувається, і виявляє незворушність.

Відносна слабкість законів честі в демократичних суспільствах пояснюється також кількома іншими причинами.

В аристократичних країнах одні й ті самі поняття про честь завжди приймаються лише якимсь певним колом людей, нерідко досить замкненим і, як правило, відокремленим від усіх інших собі подібних. Отже, поняття про честь у свідомості цих людей легко перемішуються з уявленням про те, чим вони вирізняються з-поміж ширшого загалу. Честь починає сприйматися ними як визначальна риса їхнього суспільного обличчя; вони застосовують різні правила її кодексу, вкладаючи в це весь пал своєї особистої зацікавленості, і виявляють, якщо можна так висловитись, свою пристрасність у бажанні їм підкорятися.

Ця істина дістає свій ясний вираз, коли читаєш зведення середньовічних постанов звичаєвого права, а саме тих статей, які стосуються судових двобоїв. Там ми бачимо, що дворяни, вирішуючи свої суперечки, були змушені вдаватися до списа та меча, тоді як вілани билися на палицях, «з огляду на те,— як сказано в записі звичаєвого права,— що *вілани не мають честі*». Це не означало, як це можна уявити сьогодні, ніби ці люди були предметом зневаги; йшлося лише про те, що їхні вчинки оцінювалися за іншими нормами та критеріями, аніж дії аристократів.

Що найбільше дивує з першого погляду, так це ось яка закономірність: за часів неподільного панування кодексу аристократичної честі його приписи в цілому виявляються досить дивними, настільки, що може здатися, ніби беззаперечне їх дотримання прямо пов'язане з тим, наскільки вони відходять від вимог здорового глузду; з цього інколи випливав висновок про те, що сила честі часто зумовлювалася саме екстравагантністю її законів.

Насправді ж обидва ці явища мають одне й те саме походження; проте вони не є похідними одне від одного.

Химерність правил честі перебуває у прямій залежності від того, наскільки вони виражають специфічні потреби, що їх відчуває найвужче коло людей; їхня могутність пояснюється тим, що вони виражають потреби саме цього осередку.

Отже, вплив правил честі не визначається їхньою химерністю, а, навпаки, їхня химерність та їхній могутній вплив зумовлені однією й тією самою причиною.

Я зроблю ще одне зауваження.

В аристократичних народів суспільні ранги та звання істотно відрізняються, але всі вони чітко визначені; кожен у своїй царині посідає місце, що його він не може покинути, і його життя точиться серед інших людей, які в той же самий спосіб прив'язані до свого місця та становища. У таких націй ніхто не може сподіватися лишитись непомітним або ж цього боятися; неможливо зустріти людину на такому низькому суспільному щаблі, щоб вона стала зовсім непомітною і внаслідок цього могла уникнути осуду або хваління.

Навпаки, в демократичних державах, де всі громадяни змішані в одну єдину юрбу, що перебуває в невпинному русі, громадська думка не має до чого причепитися; те, що становить для неї інтерес, щомиті зникає і вислизає від неї. Застосування кодексу честі за такої ситуації, отже, завжди буде менш вимогливим і настійним; адже поняття честі є діловим лише тоді, коли привертає до себе увагу широкої публіки, і тим самим відрізняється від звичайної чесноти, яка існує сама по собі і задовольняється свідоцтвом своєї ваги.

Якщо читач добре збагнув усе, що було сказано вище, він повинен був зрозуміти, що між нерівністю умов існування і тим, що ми називаємо честю, існує тісний і неминучий взаємозв'язок, який, якщо я не помиляюся, ще ніколи не був виразно окреслений. Отже, я маю зробити ще одне, останнє зусилля, аби краще висвітлити цей взаємозв'язок.

Нація здійснює самовизначення як осібна складова частина людського роду. Незалежно від деяких загальних потреб, притаманних усім людям, вона має також і свої власні інтереси та особливі потреби. Одразу ж у надрах цієї нації формуються певні уявлення стосовно того, що гідне осуду або схвалення, характерні для цієї спільноти, і громадяни називають їх кодексом честі.

У надрах даної нації витворюється певна каста, яка, в свою чергу відділившись від усіх інших суспільних верств, набуває особливих потреб, а вони, в свою чергу, породжують специфічні уявлення. Кодекс честі цієї касти, химерно поєднуючи своєрідні поняття нації та більш специфічні уявлення касти, віддалятиметься, наскільки це можна уявити, від простих і загальних людських понять. Ми досягли найвищої точки, а тепер повернімося назад.

Ранги та стани перемішуються, привілеї скасовано. Люди, з яких складається нація, знову стають рівними і подібними одне до одного, їхні потреби стають подібними, і стає помітне поступове зникнення всіх тих особливих уявлень, що їх кожна каста називала правилами честі; кодекс честі стає похідним лише від специфічних потреб нації: він втілює її індивідуальність серед інших народів.

Якби, нарешті, нам було дозволено припустити, що всі нації врешті-решт змішаються і що всі народи світу досягнуть такого стану, коли всі вони матимуть одні й ті самі потреби та інтереси, вже не відрізняючись одне від одного якими-небудь характерними рисами та особливостями, люди повністю відмовилися б від звички надавати своїм вчинкам умовної значущості; всі люди оцінювали б їх в однаковий спосіб; загальні потреби людства, що їх сумління та розум диктують кожній людині, стали б найзагальнішою спільною мірою та критерієм. Тоді у світі збереглися б лише найзагальніші і найпростіші поняття про добро і зло, що з ними були б природно і неминуче пов'язані ідеї схвалення або осуду.

Отже, щоб за допомогою однієї-єдиної формули викласти свою думку в цілому, скажу: саме нерівність і несхожість людей між собою зумовлює появу кодексу честі, його вплив стає меншим у міру того, як стираються ці відмінності, і він зникає разом з ними.

Розділ XIX

ЧОМУ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ТАК БАГАТО ЧЕСТОЛЮБНИХ ЛЮДЕЙ І ТАК МАЛО СПРАВЖНЬОГО ЧЕСТОЛЮБСТВА

Найперше, що вражає у Сполучених Штатах, це незліченна кількість людей, які прагнуть змінити своє суспільне становище; і друге, це брак великих амбіцій, що є дуже помітним посеред цього справді найбільшого осередку всесвітнього руху честолюбств. Немає американця, який не був би повен бажання піднятися по суспільних щаблях; проте ми, як правило, не бачимо нікого, хто плекав би завеликі надії і замірявся надто високо. Всі прагнуть невпинно здобувати нові статки, репутацію, владу; проте мало хто намагається діяти по-справжньому масштабно. Спочатку це може здатися дивним, оскільки ні звичаї, ні закони Америки не виказують нічого такого, що обмежувало б бажання американців і перешкоджало їм у різний бік спрямовувати свої зусилля.

Очевидно, досить непросто пояснити цей дивний стан речей рівністю умов людського існування; адже в саму мить встановлення поміж нами цієї рівності вона одразу ж призводить до розквіту мало не безмежного честолюбства. А проте я переконаний, що причину всього сказаного вище треба шукати передусім у суспільному устрої та в демократичних звичаях американців.

Всяка революція призводить до зростання людського честолюбства. Це особливо характерно для революції, яка має на меті повалення аристократії.

Коли давні перегороди, які відділяли юрбу від слави та влади, раптом виявляються поваленими, починається загальний і невтримний рух угору, до здавна жаданих вершин величі, що ними, нарешті, з'являється нагода насолодитися. В цей період первісного збудження від тріумфальної перемоги ніщо не здається людям неможливим. Не лише людські бажання при цьому ніби не мають меж, а й можливість їх задоволення видається їм мало не безкрайньою. Посеред цього всеохопного і швидкого оновлення звичаїв та законів, посеред цього загального сум'яття, в яке втягнуті всі люди і всі закони, громадяни високо підносяться і падають вниз із нечуваною стрімкістю, а влада так швидко переходить з рук до рук, що ніхто не має втрачати надії в свою чергу її доступитися.

Втім, до того ж слід пам'ятати, що люди, які знищують аристократичний устрій, тривалий час жили згідно з його законами; вони бачили аристократію в усьому її розкішному блиску і, самі того не усвідомлюючи, пройнялися породженими нею ідеями та почуттями. Отже, в той час як аристократія зникає, її дух ще витає над загалом, і люди ще довго зберігають її інстинкти після перемоги над нею самою.

Отже, честолюбні прагнення бувають досить великими, поки триває демократична революція; вони лишатимуться такими ще певний час після її завершення.

З пам'яті людей не швидко стираються спогади про ті надзвичайні події, свідками яких вони були. Пристрасті, що їх пробудила революція, аж ніяк не зникають разом із нею. Відчуття нестабільності зберігається також і після встановлення тривкого суспільного ладу. Ідея про можливість легкого успіху переживає ті дивні примхи долі, які її породжували. Людські бажання лишаються надзвичайно далекосяжними, хоч можливості їх задоволення щодня стають меншими. Прагнення мати великі статки та багатства продовжують жити в

людських умах, незважаючи на те що надмірні багатства стають рідкістю і повсюди спостерігається розростання нездалих і нічим не обгрунтованих амбіцій, що потаємним та безплідним вогнем палять серця тих, хто їх плекає.

А проте поступово стираються останні сліди боротьби; залишки аристократії остаточно зникають. Забуваються ті великі події, що ними супроводжувалося падіння аристократії; після війни настає мир, і влада порядку відроджується в надрах нового світу; людські бажання починають знову співвідноситися з реальними можливостями; встановлюються взаємозв'язки поміж потребами, думками та почуттями: люди стають більш-менш рівними; демократичне суспільство набуває, нарешті, тривких підвалин.

Якщо ми спробуємо поглянути на демократичний народ, який досяг стабільного та узвичаєного стану, то він явить нашому зорові видовище, аж ніяк не схоже на те, яке ми щойно бачили, і ми легко зможемо виявити, що честолюбство, яке посилюється в міру вирівнювання умов існування, втрачає цю свою властивість, коли вони стають рівними.

Коли великі статки подрібнюються, а наука набуває достатнього поширення, жодна людина не виявляється цілком позбавленою освіти й майна; коли класові привілеї, а також класова нездалість у суспільстві скасовані, коли люди назавжди позбулися пут, які їх утримували в непорушному стані, ідея прогресу сприймається розумом кожного; бажання вивищитися народжується водночас в усіх серцях; кожна людина хоче покинути своє попереднє місце. Амбітна честолюбність стає загальнопоширеною пристрастю.

Проте, якщо рівність умов існування дає всім громадянам певні можливості, вона водночас перешкоджає кожному з них володіти занадто значними засобами; це останнє неминуче змушує їх обмежувати власні бажання занадто вузькими рамками. Отже, у демократичних народів честолюбству притаманні пристрасні і постійні вияви, проте звичайно воно не заміряється занадто високо; і людське життя найчастіше минає, позначене палким прагненням досягти невеликих, цілком реальних цілей.

Людей, які живуть у демократичному суспільстві, від великих і честолюбних задумів відвертають не так малі розміри їхніх статків, як ті надмірні зусилля, що їх вони докладають, аби ці статки збільшити. Вони спрямовують усі сили своєї душі на осягнення пересічних цілей; і це з неминучістю обмежує їхній овид і зменшує обсяг їхніх можливостей. Вони могли б, маючи менше статків, зберігати свою велич.

Невелика кількість багатих громадян демократичного суспільства не являє собою винятку з цього правила. Людина, яка поступово підноситься, здобуваючи багатство і владу, впродовж цієї невпинної праці набуває звичок обачності та повздержливості, що їх вона згодом не може позбутися. Душу, на відміну від мурованої споруди, неможливо поступово розбудовувати.

Аналогічне спостереження так само стосується й синів такої людини. Це правда, що вони від самого народження належать до вищих суспільних верств, а проте їхні батьки жили скромно; сини зростали в атмосфері почуттів та думок, що від них їм пізніше буває досить непросто звільнитися; можна легко припустити, що вони мають водночас успадкувати і схильності та інстинкти свого батька, і його статки.

Навпаки, часом буває так, що найбідніший нащадок потужного аристократичного роду плекає найдалекосяжніші амбіції, тому що традиційні уявлення людей його типу та загальний дух його касти ще утримують його певний час на тому рівні, який реально перевищує його статки.

Люди, що живуть за демократичних часів, не дуже захоплюються великими й честолюбними задумами ще й тому, що вони чудово розуміють, скільки часу

спливе, перше ніж вони матимуть змогу взятися за їхнє здійснення. «Велика перевага шляхетного походження,— сказав Паскаль,— полягає в тому, що вісімнадцяти- або двадцятирічна людина посідає таке становище, якого інший може доступитися лише в п'ятдесят; це легкий виграш завбільшки з тридцять років».

Ось цих тридцяти років звичайно й бракує честолюбним людям в умовах демократії. Рівність, яка дає кожному можливість усього досягти, перешкоджає швидкому піднесенню людей.

У демократичному суспільстві подібно до всякого іншого можна нагромадити лише певну обмежену кількість великих статків; оскільки ж шляхи, які до них провадять, відкриті абсолютно для кожного громадянина, поступ усіх людей у цілому з неминучістю сповільнюється. Оскільки ж претенденти здаються більш-менш подібними між собою, а зробити поміж ними вибір важко, не порушуючи при цьому принципу рівності, який є найвищим законом демократичних суспільств, найперше, що спадає на думку, це примусити їх усіх крокувати нога в ногу і піддати їх випробуванням.

Отже, в міру того як люди набувають дедалі більшої подібності одне до одного, а принцип рівності дедалі глибше і природніше проймає звичаї та суспільні інститути, правила просування соціальними щаблями стають дедалі жорсткіші, а саме просування сповільнюється; стає дедалі важче швидко досягти певного ступеня в суспільстві.

З ненависті до привілеїв, а також через складнощі вибору найдостойніших, суспільство буває змушене піддавати всіх людей, незалежно від їхніх особливостей, низці одних і тих самих випробувань, а також накидати їм усім безліч дрібних попередніх обов'язків, що на них марнується їхня молодість, а уява згасає; внаслідок цього вони втрачають всяку надію будь-коли повністю скористатися з давно омріяних благ; коли ж вони врешті-решт здобувають можливість здійснити якісь небуденні справи, вони вже втрачають до них всякий смак.

У Китаї, де рівність умов людського існування є традиційно усталеною нормою, людина переходить з одного суспільного щабля на інший лише після того, як пройде належний іспит. Подібні іспити мають місце на кожному кроці її службового просування, і ця ідея так глибоко увійшла в самісіньку суть їхніх звичаїв та уявлень, що, пригадую, в одному з прочитаних мною китайських романів герой після численних поневірянь, нарешті, здобуває прихильність своєї дами, успішно склавши іспит. У такій атмосфері великим честолюбним задумам важко дихається.

Те, що я кажу про політику, зарівно стосується й інших царин; рівність скрізь і всюди дає одні й ті самі наслідки; там, де закони не стримують і не регулюють людського руху, і те, і друге досягається завдяки конкуренції: цього виявляється задосить.

З огляду на це в демократичному суспільстві, яке має міцні підвалини, рідко можна спостерігати блискучі й швидкі кар'єри; вони являють собою радше виняток із загального правила. Саме їхня винятковість змушує забувати про те, наскільки вони нечисленні.

Люди, які живуть у демократичному суспільстві, врешті-решт доходять розуміння всіх цих істин; у довшій перспективі вони усвідомлюють, що законодавець відкриває перед ними необмежене поле діяльності, на якому всі можуть легко зробити декілька кроків, але ніхто не може сподіватися швидко його пройти. Поміж собою та кінцевою метою своїх пожадань вони вбачають безліч маленьких проміжних перепон, що їх доводиться поволі долати; така перспектива, заздалегідь втомлюючи, відвертає їх від честолюбних планів. Отже, вони відмовляються від своїх віддалених і сумнівних сподівань, воліючи шукати не

таких високих і приступніших насолод. Закон нічим не обмежує їхніх обріїв, але вони самохіть їх звужують.

Вище я сказав, що великі честолюбці за віків демократії зустрічаються рідше, ніж за аристократичних часів; до цього ще додам, що коли вони, попри названі природні перепони, все ж народжуються, їхні амбіції мають зовсім іншу подобу.

В аристократичному суспільстві перед честолюбними людьми часто лежить відкрита путь; проте її межі твердо встановлені. В демократичних країнах дана царина, як правило, вузька; але досить буває її перейти, щоб їхня діяльність уже не мала обмежень. Оскільки окремі люди тут позбавлені великих можливостей, відокремлені одні від одних і перебувають у постійному русі, оскільки прецеденти тут не мають великої сили, а дія законів не відзначається тривалістю, опір різним нововведенням у демократичному суспільстві слабкий, а соціальний лад не відзначається ані достатньою жорсткістю, ані належною тривкістю. Тому, коли честолюбці беруть владу до своїх рук, вони вважають за можливе робити все, що їм заманеться; коли ж влада вислизає з їхніх рук, вони одразу ж починають обмірковувати державний переворот, аби знову її захопити.

Це останнє надає великому політичному честолюбству нестямного революційного характеру, що його рідко можна вбачати в аристократичному суспільстві.

Безліч дрібних честолюбств та добре обміркованих бажань, над якими то тут, то там височать нестримні й потужні пожадання,— ось звичайна картина морального стану демократичних націй. Врівноважене, стримане й при тому далекосяжне честолюбство тут майже не трапляється.

Вище я показав, за допомогою якої потаємної сили рівність зумовила панування в людських серцях пристрасного жадання матеріальних насолод та виняткової любові до теперішнього часу; ці досить-таки різні інстинкти домішуються до почуття честолюбства і, сказати б, забарвлюють його своїми барвами.

Я думаю, що честолюбні люди в демократичних суспільствах менше від будь-якого іншого заклопотані потребами та судженнями майбутніх часів: лише поточна мить захоплює їх і повністю поглинає. Вони швидко розв'язують чимало найближчих завдань, та зовсім не дбають про спорудження тривких монументів; вони набагато більше цінують успіх, аніж голосну славу. Від людей вони вимагають передусім послуху та покори. Найбільше вони прагнуть влади. Їхні звичаї майже завжди відстають від досягнутого ними суспільного становища; внаслідок цього вони, навіть маючи величезні статки, зберігають свої вкрай простацькі смаки: отже, може скластися враження, ніби вони піднялися до найвищої влади лише для того, щоб легше вдовольняти свої дріб'язкові та грубі втіхи.

Гадаю, що за наших днів честолюбні почуття слід шляхетно плекати, впорядковувати, гармонізувати, але при цьому було б вкрай небезпечним їх обмежувати або придушувати, не знаючи міри. Слід намагатися заздалегідь встановити для цих почуттів певну граничну межу, що її не буде дозволено переходити; але треба остерігатися того, щоб не перешкодити їхньому розвоєві всередині дозволених рамок.

Я змушений визнати, що у випадку демократичних суспільств я значно більше боюся посередності бажань, аніж притаманного людям зухвальства; як на мене, найбільше слід стерегтися того, щоб посеред невпинних дрібних клопотів приватного життя честолюбство остаточно не втратило свого розмаху та своєї величі, щоб людські пристрасті не зазнали одночасного впокорення та пониження, внаслідок чого суспільство в цілому, ставши спокійнішим, спустилося б на нижчий щабель.

Отже, я думаю, що керівники нового суспільства зробили б помилку, якби спробували приспати своїх громадян у надто щасливому і надто спокійному

стані, і що ліпше було б, якби на останніх було покладено здійснення якихось важких і небезпечних справ, аби підтримати їхнє честолюбство і відкрити перед ними поле діяльності.

Моралісти без кінця нарікають на те, що погорда стала найпоширенішою вадою нашої епохи.

В певному розумінні це так і є: по суті, кожен вважає, що він кращий від свого сусіди, і ніхто не бажає коритися вищому від себе; проте в іншому розумінні ця думка абсолютно помилкова; адже та сама людина, для якої нестерпна всяка субординація, як і всяка рівність, все ж настільки зневажає себе саму, що вважає себе створеною лише для того, щоб тішитися низотними насолодами. Вона радо зупиняється серед повняви посередніх бажань, не наважуючись братися до визначних і високих справ: їй просто важко їх по-справжньому уявити.

Отже, бувши далеким від думки рекомендувати нашим сучасникам покору та смирення, я хотів би, щоб були здійснені спроби явити їм достойніші уявлення про них самих і про весь людський рід; смирення їм по-своєму шкодить; як на мене, найбільше їм бракує гордості. Я охоче віддав би дещо з наших мізерних чеснот за одну цю ваду.

ПРО СТВОРЕННЯ ВИГІДНИХ МІСЦЬ У ДЕЯКИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ НАЦІЙ

Коли у Сполучених Штатах громадянин здобуває якусь освіту та набуває якихось коштів, він намагається збагатитися, займаючись комерцією чи промисловим виробництвом, або ж купує земельну ділянку, вкриту лісами, і стає піонером. Від держави він вимагає лише того, щоб вона не заважала йому працювати і гарантувала одержання плодів цієї праці.

У більшості європейських народів людині, коли вона починає відчувати свої сили і коли її бажання зростають, перше, що спадає на думку,— це необхідність дістати якусь офіційну посаду. Ці протилежні наслідки, що мають одну й ту саму причину, заслуговують на те, щоб ми коротко на них зупинились і їх розглянули.

Коли державних посад небагато і вони ненадійні та погано оплачувані, коли, з другого боку, промислове виробництво дає найширші можливості та великонадійні перспективи, саме до промисловості, а не до адміністративних структур линуть звідусіль нові й нетерплячі людські бажання, що їх постійно, кожної днини породжує рівність.

Але якщо в той самий час, як становище різних суспільних верств вирівнюється, освіта людей лишається недостатньою, або ж якщо людям бракує сили духу, або, нарешті, якщо торгівля та промислове виробництво, стримані у своєму розвої, дають лише важкі та вкрай повільні способи збагачення, громадяни, зневірившись у можливостях поліпшити своє становище власними силами, якнайшвидше кидаються до голови держави і просять у нього допомоги. Можливість полегшити своє життя за рахунок суспільного багатства здається їм якщо й не єдиним, то принаймні найлегшим і найприступнішим шляхом, аби вирватися з незадовільних умов існування: пошук посад стає найпоширенішим з різновидів людської діяльності.

Саме так і мусить бути, особливо у великих централізованих монархіях, де кількість оплачуваних посад величезна, а становище функціонерів досить надійне, так що ніхто не втрачає сподівання одержати бажане місце і мирно тішитися ним, як своїм родовим маєтком.

Я не говоритиму про те, що це всеохопне і нестримне бажання домагатися державних посад є великим суспільним злом; що воно знищує притаманне кожному громадянинові почуття незалежності і отруює націю в цілому, схиляючи її до рабства; що воно позбавляє людей мужності та відваги; я так само не зупинятимусь на тому, що діяльність такого штибу породжує лише марну й непродуктивну активність і тривожить країну, аж ніяк не сприяючи її збагаченню: все це само собою зрозуміле.

Але я хочу наголосити, що уряд, який сприяє подібній тенденції, ризикує власним спокоєм і навіть саме своє життя наражає на велику небезпеку.

Я знаю, що за такого часу, як наш, коли помітним стає поступове згасання колишньої любові та поваги до носіїв влади, правителі можуть визнати за необхідне міцніше прив'язати до себе кожну людину, використовуючи її особистий інтерес, і їм може здатися зручним грати навіть на самих людських пристрастях, щоб досягти їхньої безмовної покори та порядку; проте надовго цього не може вистачити, і те, що впродовж певного часу могло здаватися джерелом сили, врешті-решт обов'язково стає причиною неспокою та слабкості.

У демократичних народів так само, як у всіх інших, кількість державних посад не може бути необмеженою; проте у цих самих народів кількість честолюб-

них претендентів на ці посади не знає меж; вона невпинно зростає, хоч поволі, але невтримно, в міру того, як умови людського існування дедалі більше вирівнюються; межею стає лише сама кількість населення.

Отже, тоді, коли людське честолюбство не має жодного іншого виходу, крім досягнення адміністративних посад, уряд врешті-решт неминуче буває змушений мати справу з постійною опозицією; адже його завданням стає задоволення, за допомогою вкрай обмежених засобів, людських бажань, які безконечно примножуються. Він повинен переконатися, що з-поміж усіх народів світу найважче стримувати і скеровувати націю прохачів. Хоч би яких зусиль докладали її керівники, вони ніколи не зможуть її вдовольнити, і їм завжди слід пильнувати, аби вона врешті-решт не здійснила повалення суспільного ладу і не змінила зовнішніх форм державного правління, маючи одну-єдину мету — збільшити кількість вакантних місць.

Володарі нашого часу, які намагаються привернути до себе людей з усіма їхніми новітніми бажаннями, що їх породжує рівність, і прагнуть ці бажання вдовольнити, якщо не помиляюся, врешті-решт змушені будуть жалкувати з приводу того, що взагалі взялися за цю справу; якогось дня вони зрозуміють, що найбільше вони ризикували своєю владою якраз тому, що зробили її такою необхідною, і що надійніше й чесніше було б навчати кожного зі своїх підданців мистецтва самодостатності.

Розділ XXI

ЧОМУ ВЕЛИКІ РЕВОЛЮЦІЇ СТАНУТЬ РІДКІСНИМИ

Народ, життя якого впродовж століть визначалося системою кастових та класових відмінностей, може домогтися демократичного суспільного ладу тільки внаслідок довгої низки більш чи менш болісних перетворень і після численних випадкових змін, під час яких маєтне становище та погляди людей швидко змінюються, а влада швидко переходить з одних рук до інших.

Навіть тоді, коли ця велика революція завершується, породжені нею революційні звички зберігаються протягом ще тривалого часу, викликаючи наступне глибоке бродіння в масах.

Позаяк усе це відбувається в той час, коли умови життя людей зрівнюються, то було зроблено висновок про наявність прихованих співвідношень, таємний зв'язок між самою рівністю й революціями, внаслідок чого одне буцімто не може здійснюватися, не спричиняючи іншого.

У цьому питанні докази розуму, здавалося б, підтверджуються життєвим досвідом.

У країні, де стани більш чи менш рівні, немає якогось явного зв'язку, що об'єднує людей між собою й міцно тримає їх на своїх місцях. Ніхто з них не має ні постійного права, ні влади командувати, й ніхто за своїм становищем не зобов'язаний коритися, але кожен, зумівши отримати певну освіту й забезпечити собі деякий статок, може обрати свій шлях і йти по ньому незалежно від усіх інших людей.

Ті самі причини, які знищують залежність громадян один від одного, день у день породжують у їхніх душах нові, неспокійні бажання й без угаву людей підганяють.

Тому цілком природною видається думка про те, що в демократичному суспільстві ідеї, речі й люди повинні вічно змінювати свої форми й становища і що демократичні століття повинні бути часом нескінченних, бурхливих перетворень.

Чи це так насправді? Чи викликає рівність становища людей хронічні революції, що раз у раз повторюються? Чи має вона в собі щось таке, що порушує ходу суспільного життя, заважає суспільству надійно зміцнитися й викликає в людях схильність безперестану змінювати свої закони, вчення та звичаї? Я так не вважаю. Оскільки ця тема вельми важлива, я прошу читача уважно стежити за моєю думкою.

Майже всі революції, що змінювали життя народів, здійснювалися чи то для того, аби зміцнити, чи то для того, аби знищити рівність. Відкиньте другорядні чинники, розглядаючи причини великих заворушень, і ви майже завше відкриєте нерівність. Причинами заворушень виступали то злидарі, які прагнули захопити майно багатих, то самі багаті, що намагалися поневолити вбогих. Тому, якби вам вдалося створити таке суспільство, в якому кожен мав би що втрачати й не було б особливої спокуси когось грабувати, то ви зробили б багато для встановлення миру на землі.

Я не ігнорую того факту, що у великих демократичних народів завше трапляться вельми вбогі й вельми багаті громадяни; одначе вбогі тут замість того, щоб становити переважну більшість нації, як це завжди є в аристократичному суспільстві, дуже нечисленні, й закон не згуртовує їх воєдино ідеєю невідбутності тих злиднів, які дісталися їм у спадщину.

Зі свого боку багаті люди теж нечисленні й не мають справжньої могутності; вони не мають явних привілеїв, і навіть саме їхнє багатство, не бувши пов'язане із землею й не визначаючись обсягами земельних володінь, втрачає свою наочність і стає нібито невидимим. А що тут немає раси бідняків, то тут немає й раси багачів; люди щоденно вибиваються з гущавини народних мас і безперервно туди само повертаються. Вони не утворюють собою окремого класу, який легко можна було б виявити й обібрати. Крім того, вони пов'язані з масою своїх співгромадян тисячею таємних і таких міцних ниток, що навряд чи народ зможе виступити проти них, не завдавши шкоди самому собі. Між цими двома крайніми прошарками демократичного суспільства перебуває сила-силенна майже рівних між собою людей, яких не можна назвати ні багатими, ні бідними в повному розумінні цих слів і майно яких, достатнє для того, аби вони самі прагнули порядку, недостатньо велике для того, щоб викликати до себе заздрість.

Ці люди є природними ворогами будь-яких суспільних потрясінь; їхня інертність утримує в стані спокою всіх тих, хто перебуває вище чи нижче за них, надаючи стійкості всьому суспільству.

Це аж ніяк не означає, що вони задоволені своїм нинішнім становищем або відчувають природний страх перед революцією, внаслідок якої вони, не зазнавши злигоднів, отримують свою частку здобичі. Навпаки, вони одержимі винятковим прагненням збагачення, яке, одначе, стримує те, що вони не знають достеменно, коли треба грабувати. Суспільний лад, що без упину збуджує в них бажання, обмежує ці бажання необхідними рамками. Надаючи людям ширші можливості змінювати своє життя, він робить їх менш зацікавленими в цих змінах.

Люди, які живуть у демократичному суспільстві, не тільки не мають природного бажання здійснювати революції, а й побоюються їх.

Не буває жодної революції, яка б тією чи тією мірою не піддала небезпеці наявну власність. Більшість населення демократичних країн має власність; і люди не просто є власниками, а й живуть у такому середовищі, де вони надають власності особливого значення.

Якщо ми уважно розглянемо класи, що складають сучасне суспільство, то легко зрозуміємо, що жоден з них не виказує такого наполегливого й чіпкого почуття власності, як середній клас.

Бідняки часто мало турбуються про те, що вони мають, бо страждання, спричинені маєтною убогістю, куди більше перевершують для них те задоволення, що його їм приносить їхнє скромне майно. Багаті ж люди мають безліч інших непогамованих пристрастей, крім отих бажань, удоволення яких забезпечується багатством і які внаслідок багаторічних утомливих турбот про свій великий статок та звички до багатства мовби приїдаються, втрачають первісну привабливість.

Навпаки, люди, які живуть у приємному статку, який так само далекий від розкоші, як і від злиднів, дуже високо цінують своє майно. А що вони ще дуже близькі до бідності, то вони добре бачать спричинювані нею страждання й бояться їх. Від убогості їх відокремлює тільки маленький статок, з яким вони пов'язують всі свої побоювання та сподівання. Постійні маєтні турботи й щоденні зусилля, спрямовані на збільшення свого статку, дедалі міцніше прив'язують їх до власності. Думка про те, що вони можуть комусь віддати її найменшу частину, для них нестерпна, а цілковиту втрату власності вони розцінюють як найжахливіше з усіх нещасть. Але ж рівність умов без упину збільшує число саме таких запопадливих, вічно стурбованих дрібних власників.

Отже, в демократичних суспільствах більшості громадян видається не зовсім ясним, що вони могли б здобути внаслідок революції, але вони постійно так чи інакше усвідомлюють, чого вони можуть через неї позбутися.

В іншому місці цього твору я вже писав про те, яким чином рівність, природно, приваблює людей до промислової та торговельної діяльності й яким чином вона призводить до збільшення й поширення земельної власності, і, нарешті, я показав, яким робом рівність запалює в душі кожної людини палке, незгасиме бажання примножувати свій статок. Немає нічого більш чужого революційним настроям, ніж усі ці тенденції та інтереси.

Може статися й так, що остаточні наслідки революції справлять сприятливий вплив на промисловість та торгівлю, одначе її початкові стадії майже завше призводять до розорення промисловців та торговців, позаяк революція не може не викликати різкої загальної зміни кон'юнктури ринку та тимчасового порушення балансу, який існує між виробництвом, пропозицією та попитом.

Крім того, я не знаю нічого, що суперечило б революційним настроям та моралі більшою мірою, ніж звичаї і етика торгівців. Комерція за своєю природою глибоко ворожа будь-яким сильним пристрастям. Їй до вподоби стриманість і компроміси, з особливою обережністю вона уникає гніву. Торгівці терпеливі, зговірливі, вкрадливі й удаються до крайніх заходів тільки тоді, коли ці заходи вкрай потрібні. Торгівля робить людей незалежними один від одного, вселяє в них ідею про високу цінність своєї особистості, збуджує в них бажання вести свої власні справи та вчить домагатися в них успіху; отже, прищеплюючи їм любов до свободи, вона викликає в них відразу до революцій.

Під час революцій власникам рухомого майна доводиться остерігатися більше, ніж решті власників, позаяк, по-перше, їхнє майно найлегше захоплюється й, по-друге, воно втрачається раз і назавше. Менша небезпека чатує на землевласників, які, втрачаючи дохід із своїх земель, принаймні сподіваються, незважаючи на всі злигодні, зберегти за собою бодай саму землю. Отже, цілком очевидно, що перспектива революційних рухів лякає перших куди більше, ніж других.

Тож народи відчувають дедалі меншу схильність здійснювати революцію в міру того, як зростає, роблячись різноманітнішим, їхнє рухоме майно, й у міру того, як збільшується число людей, що володіють ним.

Навіть більше, хоч би яким був фах людини й хоч би яким типом власності вона володіла, всім людям притаманна одна риса. Ніхто ніколи не буває цілком задоволеним наявним у нього статком, і всі щоденно, використовуючи безліч способів, прагнуть його збільшити. Візьміть будь-яку людину в якийсь період її життя, і ви помітите, що вона виношує нові плани, як зробити своє життя комфортабельнішим. Нічого не кажіть їй про інтереси та права людства: ці дрібні домашні проблеми на певний час поглинають усі її думки, й вона бажає, аби суспільні заворушення почалися не зараз, а колись пізніше.

Це не тільки заважає таким людям здійснювати революції, а й відбиває до них бажання. Бурхливі політичні пристрасті мають мало влади над людьми, які з усіх сил дбають про поліпшення власного матеріального становища. Запал, з яким вони беруться до дрібних справ, дозволяє їм зберігати спокій, тимчасом як ідеться про щось велике.

Це правильно, що в демократичних суспільствах час від часу з'являються підприємливі, честолюбні громадяни, чиї грандіозні плани не дозволяють їм вдовольнятися просуванням утореваним шляхом. Такі люди люблять і вітають революції; одначе тільки з величезними труднощами вони можуть викликати їх, якщо якісь надзвичайні події не приходять їм на допомогу.

Ніхто не може успішно протистояти духові свого часу й своєї країни, і, хоч би якою могутньою була людина, їй важко буде вселити в своїх сучасників почуття та ідеї, які суперечать їхнім власним бажанням та почуттям. Не варто тому гадати, що в разі, коли рівність стане давно здійсненим, незаперечним фак-

том, наклавши відбиток на поведінку та звичаї людей, вони з легкістю дозволять втягти себе в небезпечні авантюри, йдучи за якимось нерозумним керівником чи відважним новатором.

Вони аж ніяк не чинять йому відвертого опору, використовуючи якісь хитромудрі комбінації, і навіть не мають заздалегідь обміркованого наміру чинити опір. Вони не борються проти нього активно, подеколи навіть аплодують йому, але за ним не йдуть. Його запопадливості вони потайки протиставляють свою інертність, його революційним схильностям — свої консервативні інтереси, його авантюризму — свої обивательські смаки й звичку проводити час удома, поривам його геніальності вони протиставляють здоровий глузд, його поезії — свою прозу. З величезними зусиллями йому вдається розворушити їх на якусь мить, але вони одразу ж вислизають від нього й знову падають ниць, буцімто підхоплені силою власного тягаря. Він висотує свої сили, бажаючи привести в рух цю байдужу, розрізнену юрбу, й зрештою відкриває свою немічність не тому, що вони взяли над ним гору, а тому, що він залишився на самоті.

Я не тверджу, буцімто люди, які живуть у демократичному суспільстві, малорухомі за своєю природою; навпаки, я гадаю, що в надрах такого суспільства панує вічний рух і що в ньому ніхто не знає спокою. Але я вважаю, що ці люди рухаються в певних межах, що їх вони навряд чи колись переступають. Вони щоденно видозмінюють, замінюють і оновлюють другорядні деталі, вельми обережно, одначе, намагаючись не зачепити підвалини. Вони люблять зміни, але бояться революцій.

Хоча американці постійно поліпшують чи скасовують деякі із своїх законів, вони дуже далекі від того, аби виказувати революційні пристрасті. Легко помітити з того, як швидко вони починають стримувати себе й заспокоюватися, якщо суспільні заворушення стають загрозливими, й саме в той момент, коли пристрасті видаються особливо розпеченими, вони заспокоюються, оскільки бояться революції як найстрашнішого з лих і оскільки кожен з них сповнений внутрішньої рішучості пожертвувати багато чим, тільки б уникнути революційних потрясінь. У жодній країні світу почуття власності не має такого активного, неспокійного характеру, як у Сполучених Штатах, і ніде більшість населення не виказує такого малого інтересу до суспільних вчень, які бодай якимось чином загрожують змінити їхні закони про власність та володіння нею.

Я часто помічав, що ті теорії, які революційні за своєю суттю, позаяк вони не можуть бути здійсненими без рішучих, а подеколи швидких змін у царині маєтних прав і статусу цивільних осіб, у Сполучених Штатах мають куди меншу популярність, ніж у великих монархічних країнах Європи. Хоч окремі американці й засвоюють ці вчення, маси відкидають їх з почуттям інстинктивного жаху.

Без будь-яких вагань я тверджу, що більша частина тих істин і висловлювань, які у Франції за звичкою називаються демократичними, була б відкинута демократією Сполучених Штатів. Це легко зрозуміти. Ідеї та почуття американців демократичні, ми ж, європейці, одержимі революційними пристрастями та ідеями.

Якщо американці колись відчують на собі могутню бурю революції, то цю революцію викличе присутність чорношкірих на землі Сполучених Штатів, цебто цю революцію породить не рівність умов існування людей, а саме навпаки — їхня нерівність.

Поки соціальні умови рівні, кожна людина залюбки замикається в собі, забуваючи про суспільство. Якщо законодавці демократичних народів не намагаються нейтралізувати цю згубну тенденцію або навіть потурають їй, вважаючи, що інтереси людей у такий спосіб відволікаються від політики й небезпека ре-

волюції відсувається, може статися так, що в кінцевому підсумку вони самі приведуть людей до цього лиха, якого хотіли уникнути, й може настати такий момент, коли розгнуздані пристрасті кількох людей, підтримуваних нерозумним егоїзмом та легкодухістю багатьох інших, зуміють зрештою примусити суспільний організм випробувати несподівані злигодні та зрадливості долі.

У демократичному суспільстві тільки нечисленні угруповання та меншини хочуть революційних перетворень, але іноді цим меншинам вдається їх здійснювати.

Я не беруся твердити, що демократичні нації буцімто цілком врятовані від революцій, я кажу тільки те, що їхній суспільний лад не лише не веде їх до неминучих революцій, а й, либонь, відводить від них. Демократичні народи, бувши залишені самі собою, не встрявають легковажно у великі авантюри; в революції вони втягуються тільки мимоволі й, зрідка беручи участь у них, ніколи не виступають їхніми ініціаторами. Додам також, що тоді, коли їм удається стати освіченими й набути історичний досвід, вони не допускають здійснення революцій.

Мені добре відомо, що в цьому відношенні суспільні інститути можуть відігравати значущу роль, що вони чи то заохочують, чи то стримують інстинкти, породжувані соціальним ладом. Тому, повторююсь, я аж ніяк не тверджу того, що нібито народ, який створив у себе рівні умови для життя людей, уже тільки цим убезпечує себе від революції. Одначе я певен того, що хоч би які інститути та організації мав той народ, великі революційні поєдинки в нього завше матимуть надзвичайно менш лютий характер і будуть куди рідкіснішими, ніж звичайно вважають. І я дуже легко уявляю собі такий політичний лад, який у поєднанні з рівністю міг би створити найстабільніше суспільство з усіх тих, які будь-коли існували в історії нашого західного світу.

Те, що я говорив про явища реальної дійсності, стосується також і ідей.

У Сполучених Штатах вас вражають дві обставини: вкрай мінливий характер великої частини людської діяльності й дивна сталість певних принципів. Тимчасом як самі люди без упину рухаються, їхні душі та свідомість немовби перебувають у стані майже цілковитого спокою.

Тільки-но якась думка отримує поширення на американському грунті й пускає в нього своє коріння, можна гадати, що жодна сила на землі не спроможна її викорчувати. В Сполучених Штатах засади релігійних, філософських, етичних і навіть політичних учень залишаються незмінними, а якщо й видозмінюються, то тільки внаслідок впливу прихованих, часто-густо зовсім непомітних і вельми тривалих процесів. Навіть найбезглуздіші з передсудів стираються вкрай повільно, незважаючи на те що вони викликають безліч конфліктних ситуацій, що постійно повторюються, та тертя між людьми.

Ви чуєте, як довкола вас гомонять про те, що природі та звичаям демократичного суспільства властива безперервна зміна настроїв та ідей. Може, це справді й так, коли йдеться про такі маленькі демократичні нації, як, наприклад, античні поліси, де всі громадяни до єдиного мали змогу зібратися в якомусь одному громадському місці й разом дати себе захопити якомусь велемовному ораторові. Нічого подібного я не бачив у повсякденному житті великого демократичного народу, що займає протилежне узбережжя нашого океану. Що мене найбільше вразило в Сполучених Штатах, то це ті неймовірні труднощі, яких зазнає людина, яка вирішила відкрити більшості людей очі на справжній зміст засвоєних ними ідей чи на істинне обличчя когось із їхніх обранців. Публікації та промови навряд чи дадуть якийсь наслідок; до цієї мети ведуть тільки особисті враження та переживання самих людей, та й то не з першого разу.

Одначе це здається дивним тільки на перший погляд: при уважливішому розгляді все пояснюється саме собою.

Я не думаю, що можна легко, як дехто це собі уявляє, викорінювати передсуди демократичного народу, змінювати його погляди або ж замінювати новими релігійними, філософськими, політичними й моральними засадами переконання, що вже склалися в них,— одне слово, здійснювати значущі й часті революції в царині свідомості. Це не означає, що розум цих людей перебуває в стані гультяйства. Працюючи безперервно, він, одначе, проявляє насамперед себе в тому, що до безмежності варіює можливі наслідки, що випливають із відомих становищ, ніж шукає нових принципів. Перед прудким, прямим кидком уперед він віддає перевагу обертанню довкола своєї осі. Сферу діяльності він розширює поступово, внаслідок безугавного квапливого руху вперед, але ніколи не зміщує її раптово.

Люди, які мають рівні права, рівні освіту та статки, тобто, коротко кажучи, рівні умови існування, конче мусять мати всі схожі потреби, звички та смаки. А що вони сприймають дійсність під одним і тим самим кутом зору, то їхня свідомість природним чином схильна до сприйняття або усвідомлення аналогічних ідей, і, хоч кожен з них може відійти вбік від своїх сучасників і формувати свої власні переконання, вони зрештою приходять, зовсім не підозрюючи й не бажаючи цього, до цілого ряду спільних для всіх них поглядів.

Що уважливіше я розглядаю наслідки впливу рівності на свідомість людей, то глибшим стає моє переконання в тому, що інтелектуальна анархія й сум'яття розуму, свідками чого ми є, аж ніяк не є природним для демократичних народів станом, хоч багато хто саме так і вважає. Я думаю, що їх слід розглядати саме як ознаки випадкові, зумовлені молодістю цих народів і властиві лише цьому перехідному періодові, коли люди вже розірвали старі соціальні зв'язки, що з'єднували їх один з одним, але ще зберігають величезні відмінності в тому, що стосується їхнього походження, освіти та звичаїв. Отже, зберігши надзвичайно строкаті ідеї, інстинкти й смаки, вони не залишили нічого, що заважало б їм виражати їх вільно. Основні погляди людей стають схожими в міру того, як починають уподібнюватися умови їхнього існування. Ця закономірність видається мені загальною й постійною; всі решта мають характер випадковий і минущий.

Я певен, що в глибинах демократичного суспільства дуже рідко можна буде зустріти людину, здатну враз створити нову систему ідей, вельми далеких від тих, що прийняті її сучасниками; й навіть якщо такий новатор з'явиться, я гадаю, що спочатку наштовхнеться на величезні труднощі, прагнучи зробити так, аби його вислухали, а відтак — іще більші труднощі, домагаючись, аби йому повірили.

Коли умови життя майже рівні, одна людина насилу дозволяє іншій у чомусь себе переконати. Коли всі живуть у тісному сусідстві, коли разом вивчали одне й те саме і ведуть однаковий спосіб життя, люди не мають ніякої природної схильності вибирати когось з числа своїх як вождя й навпомацки йти за ним: вони мало довіряють словам схожої на них самих або рівної їм людини.

Річ не тільки в тому, що в демократичному суспільстві втрачається довіра до тих пізнань, якими володіють деякі індивідууми. Як я вже писав вище, тут радше починає втрачатися загальне уявлення про те, що якась окрема людина здатна володіти інтелектуальною перевагою над всією рештою людей.

У міру того як люди дедалі більше взаємовподібнюються, догма про їхню інтелектуальну рівність поволі проникає в їхні переконання, й будь-якому новаторові, хоч би ким він був, стає дедалі важче й важче набувати й здійснювати сильну владу над розумом людей. Тому в таких державах несподівані інтелектуальні революції відбуваються рідко, бо, окинувши подумки історію світу, ми по-

бачимо, що рішуча швидка ломка суспільних поглядів породжувалася не стільки силою розуму та доказів, скільки авторитетом імені громадського діяча.

Треба також врахувати ту обставину, що людей, які живуть у демократичному суспільстві, треба переконувати поодинці, оскільки між ними нема жодних зв'язувальних ниток, тимчасом як у суспільстві аристократичного типу достатньо переконати всього тільки кількох людей, і решта піде за ними. Якби Лютер жив у добу рівності й не мав би за слухачів можновладних сеньйорів та коронованих осіб, йому, либонь, було б важче змінити обличчя Європи.

Це не означає, що населення демократичної держави природним чином твердо переконане в істинності своїх поглядів і щомога тримається за свої переконання. Ці люди часто відчувають сумніви, які, на їхній погляд, ніхто не може розвіяти. В такі періоди людська свідомість відчуває потребу в змінах, але, не піддаючись тискові якої-небудь спрямовувальної сили, вона гойдається сама по собі й не рухається вперед[1].

Навіть здобувши довіру демократичного народу, ви зіткнетеся з іще одним важким завданням — потребою привернути до себе його увагу. Дуже нелегко примусити вислухати себе людей, які живуть за демократії, якщо мова не йде про них самих. Вони не прислуховуються до того, що мовиться, бо вони завше заклопотані станом своїх власних справ.

У демократичних країнах справді трапляється мало гультяйських людей. Життя тут протікає в атмосфері руху й гармидеру, й люди так зайняті практичною діяльністю, що в них залишається мало часу для роздумів. Особливо я хочу наголосити на тому факті, що вони не просто зайняті, а вкрай поглинені своєю діяльністю. Вони вічно діяльні, й кожна їхня дія вимагає зосередження всіх душевних сил; той запал, який вони витрачають на справи, заважає їм запалюватися від ідей.

Я гадаю, що збудити ентузіазм демократичного народу стосовно якоїсь теорії — річ вельми й вельми важка, якщо ця теорія не має явного, прямого й безпосереднього зв'язку з повсякденною практикою його життя. Тому такий народ не відмовляється легко від своїх колишніх переконань. Бо саме ентузіазм примушує людський дух полишати второвані шляхи й здійснює як великі інтелектуальні, так і політичні революції.

Отже, демократичні народи не мають ні дозвілля, ні схильності до пошуків нових поглядів. Навіть тоді, коли вони починають сумніватися в правильності тих поглядів, що в них уже є, вони, проте, їх зберігають, бо їх заміна потребувала б надто багато часу та розумових сил на обстеження; вони залишають їх при собі не як воістину правильні, а як загальноприйняті.

---

[1] Розмірковуючи про те, який же стан суспільства є найсприятливішим для великих індивідуальних революцій, я вважаю, що це повинно бути щось середнє між повною рівністю всіх громадян та абсолютною ізоляцією класів.

У кастовому суспільстві змінюються покоління, анітрохи не змінюючи соціального становища людей; причому одні люди нічого більшого й не бажають, а інші — не сподіваються на щось ліпше. Уява дрімає в атмосфері цієї тиші й загальної нерухомості, й навіть сама думка про рух більше не приходить людям у голову.

Коли класи виявляються скасованими, а умови — майже рівними, всі люди приходять у стан безперервного руху, але кожен з них ізольований, незалежний і слабкий. Незважаючи на величезні відмінності між цими двома ситуаціями, вони, проте, схожі між собою в одному: великі революції, що відбуваються в людській свідомості,— явища для них украй рідкісні.

Між цими крайнощами, одначе, в історії народів виявляється перехідний період, блискуча, неспокійна доба, коли умови існування ще не так змінилися, аби заколисувати розум, і коли ці умови ще такі нерівні, що люди зберігають здатність справляти одне на одного глибокий духовний вплив, а окремі індивідууми ще здатні змінювати переконання всіх довкола.

Саме в такий час народжуються могутні реформатори та нові ідеї раптом змінюють обличчя світу.

Є також і інші, серйозніші причини, що протидіють тому, аби доктрини, засвоєні демократичними народами, можна було б легко піддати значним змінам. Я вже відзначив ці причини на початку цієї книжки.

Якщо в такого народу вплив особи такий мізерний, що майже дорівнює нулю, то, навпаки, вплив, що його справляє маса на кожного індивідуума, дуже великий. Причини цього я пояснив вище. Нині я тільки хочу сказати, що було б помилкою гадати, буцімто ця обставина залежить від форми державної влади й буцімто більшість, втрачаючи свою політичну владу, повинна буде втратити своє панування над розумом людей.

В аристократіях часто трапляються люди, позначені величчю й силою власної душі. Помітивши свої розходження з переважною більшістю людей, вони замикаються в собі й у цьому знаходять підтримку та втіху. В демократичних народів усе інакше. У них громадське визнання видається таким самим необхідним, як повітря, яким дихають, і людина, яка живе в незгоді з масою, однаково, що не живе взагалі. Маса не має жодної потреби вдаватися до сили законів, щоб підкорити собі тих, хто думає інакше. Цілком достатньо її власного засудження. Відчуття своєї ізольованості й безпорадності одразу ж починає пригнічувати інакодумців, доводячи їх до розпачу.

Завжди, коли умови рівні, громадська думка важким гнітом лягає на свідомість кожного індивідуума: вона керує ним, обволікає й придушує. Засади соціального устрою суспільства більшою мірою зумовлені цим чинником, ніж політичними законами. В міру того як стираються відмінності між людьми, кожна людина дедалі гостріше відчуває немічність перед рештою людей. Не знаходячи нічого, що могло б підняти людину над масою або ще якось виокремитися з неї, вона втрачає довіру до самої себе, коли бореться проти більшості: ця людина не тільки сумнівається в своїх силах, а й утрачає впевненість у своєму праві й у своїй слушності та майже ладна визнати помилковість своїх поглядів, бо більшість твердить протилежне. Більшості нема потреби примушувати її: вона її переконує.

Тому хоч би як була організована влада в демократичному суспільстві й хоч би як воно її врівноважувало, людині тут завше буде вельми важко вірити в те, що відкидає маса, й дотримуватися тих поглядів, що їх вона засудила.

Це чудово сприяє стійкості переконань.

У тому разі, коли якесь міркування приймається демократичним народом і вкорінюється в свідомості більшості людей, воно саме собою, без жодних зусиль зберігає в майбутньому свої позиції, позаяк ніхто на нього не нападає. Люди, що спочатку відкидали його як неправильне, зрештою змирюються з ним як із загальновизнаним, а ті, хто в глибині душі й далі чинить йому опір, нічим себе не виказують, з усіх сил намагаючись не встрявати в небезпечну й даремну боротьбу.

Правильно, що, коли більшість людей, які складають демократичний народ, змінює свої погляди, вона здатна зі своєї волі здійснювати дивні, миттєві перевороти у світі ідей. Одначе ці погляди змінити вельми важко, й майже так само важко констатувати, що вони вже змінилися.

Іноді буває так, що час, події чи ж поодинокі зусилля окремих індивідуумів зрештою призводять до розхитування або знищення того чи того загальноприйнятого уявлення, що відбувається поступово, зовсім невловимо для ока спостерігача. Ніхто не бореться відверто проти цього уявлення. Ніхто не згуртовується, аби оголосити йому війну. Його затяті прихильники мовчки зрікаються його один за одним, і внаслідок цього непомітного щоденного дезертирства врешті-решт виявляється, що це уявлення тепер поділяється тільки невеликим числом людей.

У такій ситуації воно ще панує впродовж певного часу.

Позаяк його супротивники й далі мовчать або тільки крадькома діляться своїми думками, вони самі протягом тривалого часу не можуть переконатися в

тому, що корінний переворот уже відбувся, і, катуючись сумнівами, залишаються бездіяльними. Вони самі спостерігають і зберігають мовчанку. Більшість уже не вірить, але підтримує видимість віри, й цієї порожньої почвари громадської думки цілком вистачає на те, аби охолодити запал новаторів, утримуючи їх у поштивій мовчанці.

Ми живемо в добу, яка спостерігала найбурхливіші зміни, що будь-коли відбувалися в свідомості людей. А проте може статися так, що світоглядні засади людських переконань набудуть такої стійкості, якої вони не знали в жодному минулому столітті нашої історії. Такий час іще не настав, але, може, він уже наближається.

Що пильніше я вдивляюсь у потреби та інстинкти демократичних народів, то більше переєвідчуюсь у тому, що, коли рівність колись міцно встановиться в усьому світі, великі духовні та політичні революції стануть значно рідкіснішим явищем і здійснювати їх буде куди важче, як це звичайно уявляється.

У зв'язку з тим, що люди, які живуть у демократичному суспільстві, завше видаються збудженими, нестійкими, що без упину кудись квапляться, й ладними змінювати свої бажання та спосіб життя, складається враження, буцімто вони хочуть ураз скасувати всі свої закони, прийняти нові переконання й засвоїти нові звичаї. Нікому не спадає на думку, що рівність, хоч і веде людей до змін, водночас породжує в них інтереси та схильності, що потребують стабільності для того, щоб бути вдоволеними. Рівність штовхає людей уперед і водночас стримує їх на місці, вона підганяє їх, міцно прив'язуючи до землі; вона запалює їхні бажання й обмежує їхні сили.

Це відкривається не відразу: пристрасті, що розділяють у демократичному суспільстві людей, цілком самоочевидні, тимчасом як таємна сила, що стримує й згуртовує людей, не є очевидною з першого погляду.

Чи наважусь я твердити це, коли довкола мене самі руїни? Коли я думаю про долю майбутніх поколінь, мене найбільше лякають аж ніяк не революції.

Якщо громадяни й далі обмежуватимуться вужчим колом поодиноких, домашніх інтересів, невтомно віддаючи їм свої сили, є небезпека, що їм зрештою стануть недоступними ті високі, могутні громадянські почуття, які підбурюють народи, сприяючи, проте, їхньому розвиткові та оновленню. Коли я бачу, як швидко змінює своїх власників власність і якою неспокійною та пекучою стає жадоба власності, я не можу розвіяти власних побоювань щодо того, що люди дійдуть до такої межі, коли дедалі нові теорії почнуть видаватися їм небезпечними, всі новації вважатимуться неприємною турботою, а будь-які прояви суспільного поступу — першим кроком, що веде до революції, зі страху перед якою вони зовсім відмовляться від будь-якого руху. Мушу зізнатися, мене справді жахає можливість того, що їх зрештою так опосяде підлотна пристрасть до миттєвих утіх, що задля неї вони зрадять інтереси власного майбутнього та інтереси своїх нащадків, віддаючи перевагу безвільно підкоритися своїй сумній долі, ніж визнати за потрібне й зробити різке, енергійне зусилля з метою зламати її ходу.

Прийнято вважати, ніби нові суспільства горять бажанням день у день змінювати свої обличчя, я ж, навпаки, побоююсь, аби вони врешті-решт не стали надто нерухомими, зберігаючи в незмінності свої інститути, передсуди та звичаї, й щоб рід людський, самообмежившись, не зупинився в розвитку. Я побоююсь, аби людська свідомість не стала вічно згортатися та розгортатися, зосередившись на самій собі й не породжуючи нових ідей; я боюсь, аби людина не виснажила себе пересічною, відокремленою й безплідною активністю й аби людство, незважаючи на всю безперервну метушню, не перестало просуватися вперед.

ЧОМУ ДЕМОКРАТИЧНИМ НАРОДАМ ВЛАСТИВО БАЖАТИ МИРУ, ТИМЧАСОМ ЯК ДЕМОКРАТИЧНИМ АРМІЯМ ХОЧЕТЬСЯ ВІЙНИ

Ті самі інтереси, страхи та пристрасті, які стримують демократичні народи від революцій, відвертають їх і від війни; бойовий дух та революційні настрої гаснуть водночас і внаслідок одних і тих самих причин.

Число заможних прихильників миру, що весь час збільшується, зростання рухомої власності, яку так швидко може знищити війна, м'якість звичаїв та щиросердість, здатність співчувати, яку породжує рівність, сухий і розважливий розум, майже нечутливий до поетичних та бурхливих пристрастей, які викликають бойові дії,— всі ці причини об'єднуються, аби погасити войовничість духу демократичного народу.

Я гадаю, що як загальну закономірність, яка постійно діє, можна прийняти таке правило: в цивілізованих народів войовничі емоції стають рідкіснішими й менш сильними в міру того, як зрівнюються умови життя людей.

Проте війна — це нещастя, якому піддані всі народи — як демократичні, так і недемократичні. Хоч би яким сильним було прагнення цих народів до миру, треба, аби вони зберігали готовність відбити напад, інакше кажучи, їм потрібно мати військо.

Щастя, що виявило населенню Сполучених Штатів стільки знаків милості, розташувало їх на необжитій території, де вони, сказати б, не знають сусідства. Їм цілком достатньо мати кілька тисяч вояків, одначе ця ситуація є специфічно американською, до демократії вона не має жодного стосунку.

Рівність, а також звичаї та державні інститути, що відповідають їй, не звільняють демократичний народ від обов'язку утримувати військо, й це військо завше справляє великий вплив на його долю. Тому так важливо дослідити психологію та почуття тих людей, які складають це військо.

В аристократичних народів, особливо в таких, де суспільне становище людини визначається виключно її походженням, у війську спостерігається той самий настрій, що й у суспільстві: офіцер — це шляхтич, солдат — кріпак. Перший покликаний командувати, другий — коритися. Тому в аристократичному війську честолюбні помисли солдата обмежені вельми вузькими рамками.

Честолюбство офіцерів також не безмежне.

Аристократичний клас не є простою частиною ієрархічного організованого суспільства. Всередині він сам завше збудований за ієрархічним принципом: люди, що складають його, неодмінно стоять один над одним. Одним серед них за правом свого народження судилося командувати полком, іншим — ротою. Досягши крайніх меж своїх сподівань, вони зупиняються самі, цілком задоволені своєю долею.

Є й інша вагома причина, яка охолоджує бажання офіцера аристократичної армії домагатися підвищення в чині.

В аристократичному народі офіцер, незалежно від його військового чину, посідає високе становище в суспільстві. В його власних очах військовий чин усього-на-всього річ дріб'язкова порівняно з його суспільним становищем. Вибираючи для себе військову царину, шляхтич не стільки кориться власному честолюбству, скільки виконує своєрідний обов'язок, що наклало на нього народ-

ження. Він вступає на військову службу, аби гідно провести безтурботні роки своєї юності, а відтак мати змогу в родинному та дружньому колах ділитися деякими доблесними спогадами зі свого військового життя. Вибір військової кар'єри аж ніяк не диктується його прагненням набути власність, пошану й владу, позаяк він уже має всі ці переваги й може втішатися ними, не полишаючи свого дому.

У демократичних арміях усі солдати можуть стати офіцерами, що викликає завжди бажання добитися підвищення по службі й майже безмежно розширює рамки честолюбства у військовослужбовців.

Із свого боку офіцер не бачить жодної природної причини, яка силоміць примусила б його обмежитися отриманням того чи того військового чину, й кожен наступний чин у його очах має величезне значення, позаяк його суспільне становище завше визначається його військовим чином.

У демократичних народів офіцери часто не мають нічого, крім своєї зарплатні, й не можуть претендувати на якесь суспільне визнання, крім почестей за свої військові заслуги. Тому за кожного його нового призначення та підвищення змінюється все його життя, і він нібито стає іншою людиною. Отже мотиви, які відігравали в житті аристократичних армій другорядні ролі, стали провідними, винятковими, що визначають саме існування демократичної армії.

За часів старої французької монархії до офіцерів зверталися не інакше як за їхнім шляхетським званням. Нині до них звертаються тільки за військовим чином. Ця маленька зміна у формі мовного звертання цілком переконливо свідчить про те, що вже сталася велика революція, яка перетворила соціальний лад суспільства та організацію його збройних сил.

У демократичних арміях майже всі військовослужбовці сповнені бажання вислужитися. Це — палке, наполегливе, постійне бажання. Воно плекається всіма іншими бажаннями й гасне тільки зі смертю людини. Але ж неважко помітити, що з усіх армій, які є на світі, підвищення по службі за мирного часу найповільніше має відбуватися саме в демократичних арміях. А що число військових звань тут природним чином обмежене, а число претендентів на них майже безмежне й над всіма тяжіє невблаганний закон рівності, то ніхто не зможе зробити швидкої кар'єри, а багато хто не зможе навіть зрушити з місця. Тож, викликаючи найбільшу потребу в службовому підвищенні, демократичні армії дають своїм військовослужбовцям найменші можливості для зростання порівняно з будь-якими іншими арміями.

Тому всі честолюбні люди в лавах демократичної армії з нетерпінням чекають війни, позаяк завдяки їй звільняються вакансії й нарешті дозволяється порушувати право старшого за віком — єдиний привілей, властивий демократії.

Отже, ми доходимо дивного висновку про те, що з усіх армій найбільш пристрасно хочуть воювати збройні сили демократичних держав, тимчасом як народи цих держав люблять мир більше, ніж решта народів. І найбільше вражає в усьому цьому та обставина, що такі протилежні наслідки породила одна й та сама причина — рівність.

Бувши рівними, всі громадяни щоденно переймаються бажанням змінити на краще умови свого життя й збільшити свої статки, постійно вишукуючи для цього можливості. Це примушує їх любити мир, який сприяє розквіту промисловості та дає змогу кожному з них доводити до кінця свої починання. З іншого боку, та сама рівність, підвищуючи ціну військових чинів у очах тих, хто обрав кар'єру військовослужбовця, й роблячи їх цілком доступними для всіх, примушує воїнів мріяти про поля битв. У обох випадках люди виявляють аналогічний неспокій розуму, такий самий непогамовний потяг до утіх та честолюбність. Різні тільки засоби їхнього досягнення та вдоволення.

Наявність таких протилежних інтересів у нації та в армії становить собою велику небезпеку для демократичного суспільства.

Коли народ втрачає войовничість духу, військова служба одразу ж перестає бути шанованою, й професійних військових зачисляють до нижчого розряду державних службовців. Їх невисоко цінують і погано розуміють. Цебто відбувається щось, прямо протилежне тому, що спостерігається в добу аристократії. Тепер до війська йдуть не ліпші, а гірші громадяни країни. Людина замислюється про військову царину тільки тоді, коли решта для неї закриті. Отож створюється зачароване коло, з якого важко вибратися. Еліта нації ухиляється від військової кар'єри як малошанованої, а пошани вона не має тому, що еліта нації її уникає.

Тому не варто дивуватися з того, що військовослужбовці демократичних країн часто виказують неспокійну, буркотливу вдачу, бувши невдоволеними своєю долею, хоч умови служби тут, як правило, куди ліпші, а дисципліна менш сувора, ніж у арміях інших країн. Воїн почуває себе людиною другого ґатунку, і його ущемлене самолюбство прищеплює йому смак до війни, яка доведе його потрібність, або ж любов до революції, під час якої він сподівається зі зброєю в руках домогтися того політичного впливу й тієї особистої пошани, в якій йому відмовляють.

Склад армій демократичних країн робить цю останню загрозу вельми реальною.

У демократичному суспільстві майже всі громадяни мають власність, яку потрібно зберегти, тимчасом як командування демократичних армій переважно складається з пролетарів. Більша їхня частина мало що може втратити під час громадянських заворушень. Основна маса народу цілком природно куди більше, ніж за часів аристократії, боїться революцій; військова верхівка, однак, значно менше.

Крім того, оскільки в демократичних народів, як я вже зазначав, найзаможніші, освічені й талановиті громадяни майже не йдуть на військову службу, армія як така зрештою перетворюється на своєрідну маленьку самостійну націю, позначену більш низьким інтелектуальним розвитком і грубішими принципами та звичаями, ніж уся нація взагалі. Але ж ця маленька нецивілізована нація володіє зброєю, й тільки вона знає, як нею послуговуватися.

Та загроза безпеки демократичних народів, яку приховує в собі войовничий, бунтівний дух армії, в дійсності посилюється не чим іншим, як мирним норовом цивільних осіб; нема нічого небезпечнішого за організовану армію в нації, яка втратила войовничість. Надмірна любов усіх громадян до спокою день у день віддає конституційну владу на ласку військових.

Тому, узагальнюючи цю думку, можна сказати таке: хоча інтереси й емоції демократичних народів викликають у них природне прагнення до миру, їхні армії без упину підштовхують їх до війн та революцій.

Воєнні перевороти, майже неможливі в аристократичних державах, становлять собою постійну загрозу для демократичних націй.

Цю небезпеку треба вважати найсерйознішою з усього того, що чекає на них у майбутньому; потрібно, щоб їхні державні діячі посилено прагнули знайти ефективний засіб проти неї.

Коли нація почуває себе внутрішньо виснаженою неспокійним марнославством своєї армії, думка про війну першою приходить у голову, аби бодай чимось потішити набридливу честолюбність військовослужбовців.

Я не хочу погано висловлюватися про війну: війна майже завше розширює розумовий обрій народу, підносить його почуття. В ряді випадків вона здатна стримувати надзвичайний розвиток певних схильностей, що їх природним чи-

ном породжує рівність, або ж може розглядатися як необхідний засіб лікування деяких застарілих недуг, на які хворіє демократичне суспільство.

Війна має величезні переваги, але не треба тішитися тим, що вона зможе зменшити відзначену мною небезпеку. Вона тільки дозволяє її відкласти, й після закінчення війни ця небезпека стає ще грізнішою, позаяк армія з ще більшим нетерпінням починає ставитися до миру, пізнавши смак війни. Війна може стати рятівним засобом тільки для такого народу, який завжди прагнутиме воєнної слави.

Я передбачаю, що всі ті полководці, яких дадуть світові демократичні нації, відкриють для себе, що їм легше вигравати бої, ніж влаштовувати мирне життя своєї армії після перемоги. Демократичним народам завше буде важко робити дві речі: починати війну й завершувати її.

До того ж, якщо війна й приносить особливі вигоди демократичним народам, вона, з іншого боку, піддає їх таким самим небезпекам, яких не бояться, в усякому разі такою самою мірою, аристократичні держави. Наведу тільки два приклади.

Хоча війна відповідає потребам армії, вона заважає тій численній масі громадян, часто доводячи їх до розпачу, яким щоденно потрібен мир, аби вдовольняти свої скромні потреби. Тому небезпідставні певні побоювання щодо того, що війна, покликана відвернути громадянські заворушення, сама може породити їх, тільки в інших формах.

Будь-яка тривала війна піддає небезпеці свободу в демократичних країнах. Це не означає, що після кожної перемоги неодмінно треба боятися того, як би генерали-переможці не почали силоміць захоплювати владу на кшталт Сулли чи Цезаря. Є небезпека зовсім іншого гатунку. Війна не завжди віддає демократичні народи під владу військових урядів, але вона завжди надзвичайно посилює владу цивільного уряду в цих народів; вона майже неминуче зосереджує в руках цього останнього управління всіма людьми й контроль над усією власністю та ресурсами країни. Якщо війна й не призводить до деспотизму за допомогою насильства, то вона мимоволі примушує людей звикати до нього.

Усі ті, хто прагне позбавити свободи демократичні нації, мусять знати, що найвірогідніший і найкоротший шлях лежить до цього через війну. Це перша аксіома науки.

Збільшення чисельності армії і вільних посад у ній стає самоочевидним засобом розв'язання проблеми тоді, коли невдоволене честолюбство офіцерів та солдатів стає небезпечним. На якийсь час це знімає напругу, але настільки ж загрожує посилити її в майбутньому.

Збільшення числа війська здатне дати довготривалий ефект у аристократичному суспільстві, оскільки тут військове честолюбство є тільки привілеєм одного класу й кожній людині встановлені певні межі її зростання, тож це здатне принести задоволення майже всім сповненим честолюбності військовослужбовцям.

Одначе збільшення числа війська нічого не дає демократичному суспільству, бо кількість честолюбних претендентів у ньому завше збільшується відповідно до зростання числа самого війська. Ті люди, прагнення яких ви виконаєте, створивши нові посади, одразу ж замінюються новою юрмою, бажання якої ви не зможете вдовольнити, та й перші невдовзі почнуть скаржитися, бо в армії спостерігається той самий неспокій духу, що панує в самому демократичному суспільстві: люди хочуть отримати не якісь певні чини, а змогу постійного службового просування. Хоч їхні бажання й надмірні, але вони без упину оновлюються. Отже, демократичний народ, який збільшує своє військо, тільки на короткий час заспокоює честолюбство своїх вояків, однак ці честолюбні прагнен-

ня відроджуються в ще небезпечніших формах, позаяк зростає число одержимих ними людей.

Що ж до мене особисто, то я гадаю, що неспокій та бунтарство духу є недугою, властивою самій природі демократичної армії, і що боротися з цим марна річ. Законодавцям демократичних держав не варто тішити себе надією, буцімто їм удасться знайти таку форму військової організації, яка б сама собою вспокоювала і стримувала військовослужбовців; це буде тільки виснажливим витрачанням сил, що не приведе до мети.

Засоби боротьби з вадами війська треба шукати не в самому війську, а в суспільстві взагалі.

Демократичні народи відчувають природний страх перед громадянськими заворушеннями та деспотизмом. Потрібно тільки перетворити ці інстинктивні почуття на усвідомлене, розумне, стійке ставлення до життя. Коли нарешті громадяни оволоділи вмінням мирно й вигідно користуватися свободою, відчувши її благотворність, коли вони виховали в собі мужню любов до порядку й самохіть коряться правилам,— ці громадяни, обираючи для себе військову кар'єру, приносять до армії неусвідомлено й мовби всупереч своїм бажанням ці навики й звичаї. Загальний моральний стан нації, справляючи вплив на моральний дух армії, пом'якшує міркування й приборкує бажання, що їх породжує військове життя, або ж за допомогою всесильної громадської думки придушує їх цілком. Майте освічених, добропорядних, стриманих і вільних громадян, і ви отримаєте дисциплінованих та слухняних солдатів.

Тому будь-який закон, який в ім'я загнуздання бунтарського духу армії прагнутиме до послаблення волелюбства в громадян та затуманення в нього ясних уявлень про право та права, діятиме прямо проти своєї мети. Він не стільки перешкоджатиме, скільки сприятиме встановленню військової тиранії.

Врешті-решт, хоч би там що, наявність великої армії завжди становитиме небезпеку для демократичного народу, й найефективнішим способом зменшити цю небезпеку було б скорочення армії; одначе таким засобом можуть скористатися не всі народи.

Розділ XXIII

ЯКИЙ КЛАС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕМОКРАТИЧНИХ АРМІЙ Є НАЙВОЙОВНИЧІШИМ ТА НАЙБІЛЬШ РЕВОЛЮЦІЙНО НАЛАШТОВАНИМ

Украй велика чисельність збройних сил порівняно з чисельністю народу, який утримує їх, є істотною властивістю армії демократичної держави; причини цього я поясню трохи згодом.

З іншого боку, люди, які живуть за часів демократії, рідко обирають кар'єру військовослужбовців.

Тому демократичні народи невдовзі змушені були відмовитися від добровільного набору до війська й повернутися до примусового призову на військову службу. Умови їхнього існування зобов'язують їх удаватися до цього останнього засобу, й неважко передбачити, що всі демократичні народи візьмуть його на озброєння.

Коли військова повинність є обов'язковою, вона розподіляється рівномірно, без будь-яких відмінностей на всіх громадян. Це також неминуче випливає із способу життя та способу думки цього народу. Уряд може робити майже все, що бажає, тільки б його ухвали були звернені до всього народу; опір йому звичайно викликає не тягар обов'язків, а нерівномірність їхнього розподілу.

А що всі громадяни є військовозобов'язаними, цілком зрозуміло, що кожен з них служить у війську лише кілька років.

Отже, всі обставини об'єктивно зумовлюють тимчасовий характер проходження військової служби, тимчасом як у переважній більшості аристократичних держав військова служба — фах, який обирається воїном або ж покладається на нього на ціле життя.

Ця обставина має серйозні наслідки. Серед вояків, які складають лави демократичних армій, деякі призвичаюються до військового життя, але більша частина, призвана до війська проти їхньої волі й завше ладна повернутися до рідних вогнищ, серйозно не думає про військову кар'єру й мріє тільки про демобілізацію. Ці люди не набувають потреб і ніколи не засвоюють і половини тих пристрастей, які породжує спосіб життя професійного вояка. Вони виконують свої військові обов'язки, але в їхній душі цілком зберігається потяг до колишнього цивільного життя з його інтересами та бажаннями. Тому вони не перейматься військовим духом, а радше приносять із собою до війська цивільний дух і не втрачають його. В армії демократичного народу саме прості вояки найбільшою мірою мають риси цивільних громадян і з особливою пошаною ставляться до національних звичаїв та громадської думки країни. Саме солдатська маса дає особливу надію на те, що демократичній армії можна прищепити любов до свободи та пошану до законності, якими був натхнений сам народ. Щось зовсім протилежне відбувається в аристократичних державах, де вояки врешті-решт утрачають усі контакти із своїми співгромадянами, живучи посеред них немов чужинці, а часто-густо й як вороги.

В аристократичних арміях охоронним елементом є офіцерський корпус, бо тільки офіцер зберігає міцні зв'язки з цивільним суспільством та ніколи не відмовляється від можливості рано чи пізно повернутися до нього, посівши своє місце. В демократичних арміях цю роль виконує воїн, причому одержимий тими самими мотивами.

Навпаки, часто трапляється так, що в демократичних арміях офіцерський корпус засвоює смаки та бажання, зовсім не властиві смакам та бажанням нації. Це зрозуміло.

У демократичних державах людина, стаючи офіцером, пориває всі нитки, які пов'язують її з цивільним життям; вона назавше залишає цей спосіб життя й не має жодного бажання повернутися до нього. Її справжньою батьківщиною стає армія, позаяк її значення цілком і повністю визначається її чином та тією посадою, яку вона обіймає. Тому її особиста доля безпосередньо визначається долею армії, її злетами й падіннями; тільки з нею віднині пов'язані її надії та прагнення. А що інтереси офіцерства вельми відмінні від інтересів країни, то може статися так, що воно пристрасно бажатиме війни або ж готуватиме переворот у той самий момент, коли нації найбільше потрібні будуть стабільність і мир.

Проте є чинники, які сприяють пом'якшенню войовничого, неспокійного характеру. Хоча честолюбство є загальною й постійною рисою демократичних народів, воно рідко, як ми це вже відзначали, набуває в них крайніх форм. Якщо виходець із середніх класів нації, пройшовши всі нижчі військові чини, стає офіцером, то для нього це величезний крок уперед. Він потрапив у царину, яка перевершує ту, де він перебував у цивільному суспільстві, й набув права, які в більшої частини демократичних націй завжди розглядатимуться як невід'ємні[1]. Досягши цього за допомогою величезних зусиль, він залюбки зупиняється й мріє навтішатися своїм тріумфом. Боязнь піддати ризикові те, чим він володіє, охолоджує в його серці палке бажання набути те, чого він іще не має. Подолавши першу, найважчу перепону, яка заважала його просуванню, він терпеливо змирюється з потребою довго чекати чергового підвищення. Його честолюбність стихає в міру того, як, досягаючи дедалі вищого чину, він усвідомлює, що можна багато що втратити. Якщо я не помиляюсь, командна верхівка демократичних армій завше буде найменш войовничою й революційно налаштованою частиною збройних сил.

Сказане мною про офіцерів та солдатів зовсім не стосується того численного класу військовослужбовців, які в усіх країнах посідають проміжне між ними становище, я маю на увазі підофіцерів.

Цей клас підофіцерів, який аж до нинішнього століття не залишив якогось помітного сліду в історії, віднині покликаний відіграти, на моє переконання, значущу роль.

Так само, як і офіцер, підофіцер подумки розриває всі узи, які пов'язують його з цивільним суспільством; він так само, як і офіцер, вважає військову службу справою свого життя, пов'язуючи з військом, либонь, навіть більше за цього останнього всі свої прагнення та надії; одначе на відміну від офіцера він іще не досяг ніякого високого, солідного становища й тому не може собі дозволити зупинитися й перепочити в чеканні того моменту, коли він зможе піднестися ще вище.

За самою природою своїх службових обов'язків, яка незмінна, підофіцер приречений вести непомітне, ущемлене, позбавлене зручностей і надійності існування. Повне небезпек військове життя ще нічого не дає йому навзамін. Воно пов'язане для нього тільки з потребою випробовувати злигодні й коритися

[1] Становище офіцера в демократичному суспільстві фактично є значно більш забезпеченим і міцнішим, ніж будь-де інде. Що менше офіцер становить собою особистість, то більшого значення він надає своєму військовому чину й то більше піклування про нього виказують законодавці, вважаючи справедливим і потрібним забезпечити йому можливість спокійно користуватися плодами своєї праці.

— потребою навіть трохи важчою, ніж подолання страху за власне життя. Його муки загострюються усвідомленням того, що суспільний лад і принципи військової організації надають йому змогу вирватися із свого злигоднього становища: з дня на день він справді може стати офіцером. Тоді він стане командиром, буде відзначений знаками пошани, здобуде незалежність, права й зможе всім цим утішатися. Одначе цей предмет його прагнень не просто здається незрівнянним, він ніколи, аж до заволодіння ним, не буває впевненим у тому, що цей предмет для нього досяжний. Його власний військовий чин не дає йому зовсім ніяких гарантій, він день у день відчуває своє цілковите безправ'я перед своїми командирами, посилене владними вимогами військової дисципліни. Якийсь незначний вчинок або чиясь примха враз можуть позбавити його всього того, що він важкою працею заробляв протягом кількох років. Тому доти, коли він здобуде довгоочікуваний офіцерський чин, він буцімто не має жодних заслуг і його військова кар'єра нібито починається саме з цього моменту. Якщо людиною постійно й наполегливо керує її молодість, потреби, пристрасті, дух її часу, надії та страхи, в її серці не може не спалахнути вогонь відчайдушного честолюбства.

Тому підофіцери хочуть війни, вони хочуть її завжди й за будь-яку ціну, і, якщо їм у цьому відмовляють, вони хочуть революцій, які, зупиняючи дію законів та правил, дають їм надію під прикриттям безладу та розгулу політичних пристрастей прогнати свого офіцера й посісти його місце. Нема нічого неймовірного в тому, що підофіцери здатні здійснювати переворот, бо через спільність походження та звичок вони справляють великий вплив на солдатів, незважаючи на те що ними рухають зовсім інші пристрасті й бажання.

Було б помилкою вважати, буцімто відмінності в інтересах та схильностях офіцерів, підофіцерів і солдатів мають тимчасовий чи локальний характер. Вони проявлятимуться в усі епохи в арміях усіх демократичних націй.

У будь-якій демократичній армії підофіцер завше виражатиме найменшою мірою миролюбну, добропорядну вдачу населення країни, а солдат завжди виступатиме найбільш безпосереднім носієм цієї вдачі. Солдат приноситиме з собою до війська силу або слабкість національного духу; він втілюватиме собою справді національний тип. Якщо нація неосвічена й слабка, він дозволить своїм командирам підсвідомо або всупереч своїй волі залучити його до участі в заворушеннях. Якщо ж нація освічена й діяльна, він сам закличе їх до порядку.

ЧОМУ НА ПОЧАТКУ ВОЄННИХ КАМПАНІЙ ДЕМОКРАТИЧНІ АРМІЇ ВИЯВЛЯЮТЬСЯ СЛАБКІШИМИ ЗА ІНШІ, СТАЮЧИ ДЕДАЛІ ГРІЗНІШИМИ В ХОДІ ВІЙНИ

Будь-яка армія, починаючи бойові дії після тривалого миру, ризикує бути переможеною; будь-яка армія, яка провадить збройну боротьбу впродовж тривалого часу, має добрі шанси на перемогу. Особливою мірою ця істина стосується збройних сил демократичних держав.

В аристократичних країнах військова служба вважається привілейованою діяльністю, й військовослужбовці мають пошану навіть у мирний час. На військову службу йдуть талановиті, високоосвічені, вельми честолюбні люди; армія в усіх відношеннях не поступається перед рівнем розвитку нації, а іноді навіть перевершує його.

Ми бачили, як, навпаки, в демократіях національна еліта поступово стала уникати військової кар'єри, аби, обравши інші шляхи, домагатися для себе авторитету, влади й передусім — багатства. Після тривалого миру, а за демократичних часів мирні періоди вельми тривалі, армія завше в своїй країні перебуває поза пильною увагою та піклуванням громадськості. Саме в такому стані й застає її війна; і доти, аж поки воєнне становище різко змінює ситуацію, країна й армія піддаються серйозній небезпеці.

Я вже пояснював, що в демократичних арміях за мирних часів право старшого за віком є найвищим законом просування по службі, що його суворо дотримуються. Це випливає, як я казав, не тільки з організаційних принципів цих збройних сил, а й з самого суспільного ладу цих народів і тому буде властиве їм завжди.

Крім того, позаяк у цих народів становище офіцера у країні цілком і повністю визначається його військовим чином, який тільки й забезпечує йому пошану співгромадян й усі ті життєві вигоди, які він має, він не йде у відставку й не звільняється з війська аж до останніх днів свого життя.

Внаслідок дії цих двох причин демократичний народ, який нарешті після тривалого мирного існування бере до рук зброю, виявляє, що всі його військові командири — люди похилого віку. Я веду мову не тільки про генералів, а й про молодший офіцерський склад, більша частина якого практично не знала підвищення або ж зростала дуже повільно. Окинувши поглядом демократичну армію, що довго не воювала, ви з подивом помітите, що всі солдати в ній — майже діти, а всі командири — у похилих літах, і, отже, перші з них позбавлені досвіду, а другі — енергії.

Ця обставина значною мірою зумовлює воєнні невдачі, бо першою умовою успішного ведення війни є молодість командирів. Я ніколи не наважився б заявити це, якби так не сказав великий з полководців нашого часу.

В арміях аристократичних держав ці дві закономірності діють трохи інакше. Позаяк підвищення по службі в них визначається не стільки правом старшого за віком, скільки знатністю роду, серед командирів будь-якого рангу тут завжди є певне число молодих людей, які віддають війні всю свою невитрачену енергію тіла та душі.

Крім того, люди, що прагнуть за аристократії до військових почестей, займають у суспільстві цілком стійке становище, й тому рідко трапляється, що вони починають старіти на військовій службі. Присвятивши військовій кар'єрі

найдіяльніші роки своєї молодості, вони за власним бажанням ідуть у відставку, щоб провести біля рідного вогнища решту своїх дозрілих років.

Тривалий мир не тільки призводить до старіння офіцерського корпусу в демократичних арміях, а й ще прищеплює всім офіцерам такі фізичні та розумові звички й навики, які роблять їх малопридатними для війни. Той, хто тривалий час жив у мирній, поміркованій атмосфері демократичних звичаїв, спочатку погано витерплює ту грубу роботу й ті суворі вимоги, що їх покладає на нього війна. І якщо офіцери й не втратили остаточно смаку до зброї, засвоєний ними спосіб життя принаймні заважає їм успішно вести бойові дії.

В аристократичних народів життя цивільного суспільства не справляє бодай якогось розманіжливого впливу на військові звичаї, позаяк у цих народів армією командує аристократія. Але ж аристократія, хоч би як вона була прив'язана до розкоші, завжди наділена безліччю інших пристрастей, крім турботи про вигоди, й тому залюбки жертвує на певний час власним добробутом з метою цілком удовольнити інші свої пристрасті.

Я вже відзначав, як повільно відбувається підвищення по службі в демократичних арміях за мирних часів. Спочатку офіцери з нетерпінням сприймають таке становище; вони хвилюються, переймаються тривогою, впадають у розпач; з плином часу, одначе, більша частина з них змирюється з цим. Ті, хто має особливе честолюбство, здібності й можливості, полишають військо, інші, зваживши власні схильності та бажання й зіставивши їх із своєю незаздрісною долею, зрештою починають оцінювати військову службу з погляду цінностей цивільного суспільства. Найбільше вони цінують ту забезпеченість і ту міцність суспільного становища, які вона може дати; всі свої прожекти на майбутнє вони пов'язують з надійністю цієї скромної винагороди й не вимагають нічого, крім права мирно нею послуговуватися.

Отже, тривалий мир не тільки переповнює демократичні армії перестарелими офіцерами, а й виховує почуття, властиві старості, навіть у офіцерів, що перебувають у повному розквіті сил.

Я також уже відзначав, що за мирних часів військова служба в демократичних країнах не вважається престижною й на неї йдуть неохоче.

Така неприхильність суспільства важким вантажем тяжіє над військом, пригнічуючи його моральний дух. І тому, коли нарешті починається війна, бойовий дух збройних сил не може одразу ж випрямитися, знов набувши пружності та сили.

Така причина послаблення морального духу не відома аристократичним військам. Їхні офіцери ніколи не почувають себе зневаженими у власних очах або ж у очах своїх близьких, бо незалежно від свого військового чину вони — фігури самі по собі.

І навіть якби вплив миру позначився рівною мірою на ту чи ту армії, наслідки все ж таки були б різними.

Коли офіцери аристократичної армії втрачають бойовий дух та бажання прославити свою зброю, в них усе ж таки ще залишається певна пошана до честі свого стану й закорeніла звичка бути попереду, показуючи особистий приклад. Коли ж потяг до війни та військова честолюбність утрачаються офіцерами демократичної армії, то в них за душею не залишається нічогісінько.

Тому я вважаю, що демократичний народ, починаючи вести війну після тривалого миру, набагато більше ризикує зазнати поразки, ніж аристократична держава, але він не повинен легко занепадати духом від цих невдач, бо в міру тривання війни шанси його на перемогу зростають.

Коли ж війна, стаючи затяжною, зрештою відриває всіх громадян від мирної праці й призводить до банкрутства їхні дрібні підприємства, трапляється так,

що ті самі почуття, які примушували їх так високо цінувати мир, тепер закликають їх до зброї. Війна, зруйнувавши всі галузі промисловості, сама стає єдиною величезною її галуззю, й тільки до неї спрямовуються всі запальні й честолюбні помисли, породжені рівністю. Саме тому демократичні народи, які з таким небажанням виходять на поля битв, іноді здійснюють на них дива героїзму, якщо вже їх примусили взятися до зброї.

У міру того як війна дедалі більше притягує погляди всього народу до армії й люди бачать, як швидко вона може принести славу й солідну винагороду, на військову службу починає йти національна еліта; всі підприємливі, відважні, войовничі за вдачею люди, яких народжує не тільки аристократія, а всі прошарки суспільства, пориваються до війська.

А що війна з невблаганною вимогою визначає своє місце кожному з величезного числа претендентів на військові заслуги, внаслідок завше виказують себе люди, які володіють талантом полководців. У період великої війни демократична армія переживає те саме, що весь народ переживає під час революції. Війна знищує всі правила, даючи змогу непересічним людям раптово з'являтися на сцені. Офіцери, які постаріли й душею й тілом у мирний період, усуваються з армії, йдуть у відставку або помирають.

На їхнє місце рішуче накидаються юрби молодих людей, які вже пройшли бойове загартування й пов'язують з війною свої неабиякі задуми та палкі бажання. Вони хочуть за будь-яку ціну й безупинно зростати від чину до чину; ззаду їх підштовхують інші, наділені тими самими пристрастями та бажаннями, яких у свою чергу підштовхують ті, що йдуть ззаду, й так до безмежності — межі зумовлюються тільки загальною чисельністю армії. Рівність дозволяє кожній людині відчувати честолюбні бажання, а втрати на полях боїв надають усім честолюбцям шанси здійснити ці бажання. Смерть безперервно проріджує лави, створює вакансії, завершуючи й починаючи військові кар'єри.

До того ж війна розкриває таємні взаємозв'язки між духом армії та звичаями демократичного народу.

Люди, які живуть за демократії, відчувають природне бажання швидко набути ті статки, яких вони прагнуть, і насолоджуватися ними з легкою душею. Велике число цих людей обожнює ризик і найменше боїться смерті, ніж різних труднощів. З таким настроєм вони займаються комерцією та промисловістю. Коли ж вони приносять такий настрій на поле бою, він примушує їх добровільно ризикувати своїм життям, щоб миттєво здобути собі лаври перемоги. Жоден інший образ величі не захоплює уяви демократичного народу дужче, ніж сліпуча військова слава, яка здобувається враз, без копіткої праці, лише з ризиком для власного життя.

Отже, хоч інтереси й схильності громадян демократичного суспільства відвертають їх від війни, властивий їм спосіб мислення робить їх цілком придатними для успішного ведення бойових дій; вони легко стають добрими солдатами, тільки-но вдається відірвати їх від своїх справ та мирного добробуту*.

Отже, якщо мир особливо шкідливий для демократичних армій, то війна дає їм такі переваги, яких ніколи не мають інші армії; і ці попервах ледь помітні переваги не можуть зрештою не приводити їх до перемоги.

Аристократичний народ, борючись проти демократичної нації, дуже ризикує виявитися переможеним нею, якщо йому не вдалося розгромити її внаслідок перших же бойових операцій.

Розділ XXV

ПРО ДИСЦИПЛІНУ В ДЕМОКРАТИЧНИХ АРМІЯХ

Широке розповсюдження отримала, передусім у аристократичних країнах, думка про те, що надто велика соціальна рівність, яка панує в демократичних країнах, з плином часу робить солдата незалежним від офіцера й у такий спосіб призводить до розвалу дисципліни.

Це помилка. В реальному житті є два типи дисципліни, які не варто плутати. Коли офіцер — шляхтич, а солдат — кріпак, коли перший з них багатий, а другий бідний, коли один освічений і наділений владою, а другий неосвічений і безсилий, між ними легко встановлюються взаємини найповнішої залежності й покірливості. Солдата привчили до військової дисципліни, можна сказати, ще до того, як він пішов до війська, або радше військова дисципліна в цьому разі є не що інше, як досконала форма соціальної покори. В аристократичних військах рядові вояки досить легко стають мовби байдужими до всього на світі, крім наказів своїх командирів. Солдат діє бездумно, безпристрасно отримує перемоги й помирає без нарікань. У цьому стані він більше не людина, але знову ж таки — дуже небезпечна тварина, вишколена для війни.

Демократичні народи повинні відмовитися від спроби будь-коли домогтися від своїх солдатів такого сліпого, дріб'язкового, покірливого, завжди незмінного послуху, який аристократичні народи дуже легко прищеплюють своїм солдатам. Соціально-політичний лад суспільства за демократії жодним чином не готує людей до такої покори; демократії ризикують утратити свої природні переваги, якщо забажають добитися її штучним шляхом. Військова дисципліна в демократичних народів не повинна намагатися придушувати вільні пориви душі в солдатів; вона має прагнути тільки до того, аби ними керувати; породжувана нею покора не така безумовна, зате вона енергійніша й розумніша. Вона криється у волі того, хто кориться, спираючись не тільки на його інстинкти, а й на розум, і тому вона часто стає жорстокішою сама собою, коли цього вимагає небезпека. В аристократичній армії дисципліна під час війни легко послаблюється, бо ця дисципліна грунтується на звичках, що їх порушує війна. Дисципліна в демократичній армії, навпаки, зміцнюється перед лицем ворога, позаяк кожен солдат дуже добре розуміє, що в ім'я перемоги він мусить мовчки коритися.

Народи, які домоглися найбільш значущих досягнень на війні, не знали ніякої іншої дисципліни, крім тієї, про яку я допіру сказав. У давнину до війська бралися тільки вільні люди, які мали громадянські права й які, мало відрізняючись один від одного, звичайно спілкувалися між собою як рівні. В цьому розумінні можна говорити про збройні сили античних держав як про демократичні армії, хоча ті, хто створював їхні суспільства, були аристократіями. Тому в цих арміях між офіцером та солдатом налагодилися близькі взаємини побратимів по зброї. В цьому переконує читання «Порівняльних життєписів» Плутарха. Солдати в нього без угаву й доволі вільно розмовляють із своїми командирами, а ті залюбки вислуховують слова своїх солдатів і відповідають їм. Ці полководці переконували своїх підлеглих словом і ділом, а не силою примусу й страхом покарання. Для солдатів вони рівною мірою були й командирами й соратниками.

Я не знаю, чи була військова дисципліна в стародавніх греків та римлян доведена до такої досконалості в усіх відтінках, як у російській армії, одначе це не завадило Александру Великому завоювати Азію, а Римові — весь стародавній світ.

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ ВІЙН У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Коли принцип рівності починає утверджуватися в житті не тільки однієї нації, а й водночас у багатьох сусідніх народів, як це відбувається в Європі в наші дні, люди, що населяють ці країни, незважаючи на відмінність мов, звичаїв та законів, схожі один на одного тим, що рівною мірою побоюються війн і відчувають однакову любов до миру[1]. Даремно честолюбність чи гнів спонукають монархів братися до зброї: своєрідна загальна апатія і доброзичливість посполитих умиротворюють їх, і мечі випадають з їхніх рук. Війни стають рідкіснішими.

У міру того як рівність, водночас розвиваючись у багатьох країнах, утягує в промисловість та торгівлю населення цих держав, люди не тільки виявляють схожість схильностей та смаків, а й їхні інтереси зближуються й переплітаються такою мірою, що жодна з націй не може завдати шкоди іншим націям, не потерпівши при цьому сама, й що всі народи починають ставитися до війни як до катастрофи, майже так само жахливої для переможця, як і для переможеного.

Тому, з одного боку, в добу демократії вельми важко примусити народи воювати один проти одного, але, з іншого боку, майже неможлива така ситуація, аби два народи в цілковитій самоті воювали один з одним. Інтереси всіх народів так переплетені, а їхній світогляд та потреби такі близькі, що жоден з них не зуміє зберегти спокій в період загального збудження. Отже, війни стають більш рідкісними, але тоді, коли вони починаються, вони захоплюють ширшу територію.

Ті, що живуть у сусідстві, демократичні народи, уподібнюються один до одного не тільки, як я сказав, у якихось певних відношеннях, а й зрештою стають схожими майже в усьому[2].

Але ж ця схожість між народами має важливі наслідки у воєнному відношенні.

Коли я запитую себе, чому Швейцарська Конфедерація XV століття примушувала тремтіти найчисленніші й наймогутніші нації Європи, тимчасом як у

---

[1] Гадаю, нема потреби пояснювати читачеві, що страх перед війною, що його виявляють європейські народи, не викликається виключно лише утвердженням рівності в суспільствах. Незалежно від цієї причини, що діє постійно, сильний вплив на їхнє ставлення до війни справляє безліч випадковостей, з яких я насамперед вирізнив би надзвичайну втомливість, що залишилася після війни Французької республіки та Імперії.

[2] Це спричинюється як тим, що ці народи мають однаковий соціально-політичний лад, так і тим, що соціальні умови їхнього існування за своєю природою спонукають людей спілкуватися між собою й наслідувати один одного.

Коли громадяни поділені на касти й класи, вони не тільки дуже відрізняються один від одного, а й не виказують найменшого бажання чи тенденції бути схожими; навпаки, кожен з них дедалі дужче намагається зберегти в недоторканості свої власні переконання та звички, аби залишитися самим собою. Серед них вельми живучий дух індивідуальної неповторності.

Коли якийсь народ стає демократичним, тобто коли він не має більше каст і класів і коли всі громадяни приблизно рівні за своєю освітою та майновим становищем, почуття людей набирають прямо протилежного напряму. Люди взаємоуподібнюються і, більше того, певною мірою страждають, якщо їм не вдається бути схожими один на одного. Аж ніяк не бажаючи зберегти те, що може відрізняти їх одне від одного, вони прагнуть утратити ці відмітні ознаки, аби стати невіддільною частиною маси, яка, в їхніх очах, є єдиним носієм права й сили. Дух індивідуальної неповторності серед них майже знищений.

За часів аристократії навіть рівні й схожі один на одного люди намагаються придумати для себе штучні відмінності. За часів демократії навіть ті, хто відрізняється один від одного, хочуть стати

наші дні військова сила достеменно відповідає чисельності її народу, я доходжу висновку, що швейцарці стали схожими на всіх своїх сусідів, а ті в свою чергу — на швейцарців. Схожими настільки, що відрізняються тільки чисельністю збройних сил, кількісна перевага яких неодмінно приносить перемогу. Одним із наслідків демократичної революції, що відбувається в Європі, стало панування чисельного чинника на полях усіх битв, що примушує всі малі народи входити до складу великих держав або принаймні вкладати з ними політичні союзи.

А що чисельність стала визначальним чинником воєнного успіху, то кожен народ повинен з усіх сил намагатися вивести якомога більше число людей на поле бою.

Коли під прапори можна було збирати найкращі в своєму роді війська типу швейцарської піхоти або французької кавалерії XVI століття, ніхто не вважав за потрібне створювати великі армії, але тепер, коли всі солдати варті один одного, становище змінилося.

Причина, що породжує цю нову потребу, надає також і засоби її вдоволення. Бо, як я вже казав, усі рівні між собою люди так само й слабкі. Державна влада, природно, значно сильніша в демократичних народів, ніж у будь-якому іншому суспільстві. Отже, ці народи не тільки відчувають бажання скликати на військову службу все чоловіче населення країни, а й мають можливість це здійснювати, бо в добу рівності, як звичайно, військо чисельно зростає в міру того, як гасне військовий дух нації.

У цю добу внаслідок тих самих причин змінюються й способи ведення війни.

У своїй книжці «Монарх» Макіавеллі пише: «Куди важче підкорити народ, керований монархом та баронами, ніж народ, що ним керує монарх і раби». Давайте замінимо, аби нікого не скривдити, слово «раби» на «державні службовці» — й ми отримаємо велику істину, яка цілком стосується нашого предмета.

Великому аристократичному народові дуже важко завоювати своїх сусідів, так само як і бути підкореним ними. Йому не вдається завоювати сусідів тому, що він ніколи не може згуртувати сили свої й зберегти їхню єдність протягом тривалого часу; він не може бути підкореним тому, що ворог наштовхуватиметься скрізь на вогнища опору. Війну на території якоїсь аристократичної держави я би порівняв з бойовими діями в гірській місцевості: переможені щоразу мають змогу з'єднатися на новій позиції й міцно утримувати її.

Прямо протилежне спостерігається в демократичних народів.

Вони без особливих труднощів виводять на поле битви всі сили, що їх мають у своєму розпорядженні, і, якщо нація багата й чисельна, вона легко стає переможницею, але в тому разі, коли вона зазнає поразки й ворог проникає на її територію, в неї залишається мало ресурсів для опору й, коли справа доходить до захоплення столиці, нація гине. Це пояснюється дуже просто: оскільки кожен громадянин індивідуально вкрай ізольований та слабкий, ніхто не може захистити сам себе чи надати підтримку іншому. В демократичній країні силу має тільки держава; якщо військова потуга держави зламана внаслідок знищення її армії, і її управлінська влада паралізована через захоплення столиці, країна становить собою не що інше, як некероване, безсиле населення, нездатне боротися проти організованих сил супротивника, що наступають. Я знаю, що

схожими один на одного й копіюють один одного — так дуже впливає спільне світосприйняття на свідомість кожної окремої людини.

Щось подібне спостерігається й у взаєминах між народами. Для того, аби два сусідні народи залишалися дуже своєрідними, відчутно відрізняючись один від одного, обидва вони повинні мати аристократичний суспільний лад, позаяк аристократичний дух сприяє індивідуалізації. Але два сусідніх народи не можуть бути демократичними без того, аби одразу ж не сприймати схожих поглядів і звичаїв, бо дух демократії примушує людей асимілюватися.

цю небезпеку можна зменшити, надавши провінціям деякі права й свободи, але цей засіб завше буде не зовсім достатнім.

У такій ситуації населення не тільки не зможе продовжувати війну, але боюсь, що воно й не захоче цього робити.

Згідно з нормами, прийнятими серед цивілізованих націй, війни ведуться не з метою захоплення особистого майна громадян, а тільки для здобуття політичної влади. Приватна власність знищується тільки випадково й в ім'я досягнення основної мети.

Коли супротивник, розгромивши військо аристократичної нації, вдирається на її територію, шляхтичі, хоч вони водночас і є заможними громадянами, воліють і далі чинити індивідуальний опір, ніж скоритися, бо, якщо переможець залишається господарем країни, він усуне їх від політичної влади, яку вони цінують навіть вище, ніж свою власність. Тому вони ладні боротися й далі, ніж визнати себе переможеними, що було б для них найстрашнішим нещастям, і їм легко вдається вести за собою народ, упродовж тривалого часу привчений іти за ними й коритися їм, народ, який до того ж майже нічим не ризикує в цій війні.

У тих самих націй, де панує рівність умов існування, кожен наділений тільки малою дещицею політичної влади, а часто-густо й зовсім обділений; з іншого боку, всі вони незалежні й володіють власністю, яку можуть утратити, тож вони куди менше бояться того, що їх можуть завоювати, й куди більше побоюються самої війни, ніж народ аристократичної держави. Населення демократичної країни завжди буде дуже важко схилити до того, аби воно взялося до зброї тоді, коли війна починає вестися на її території. Тому конче потрібно дати цим народам політичні права й виховати в них громадянську самосвідомість, здатні збудити в них деякі з тих інтересів та мотивів, якими керуються представники шляхетства за аристократії.

Потрібно, аби монархи та інші керівники демократичних націй міцно засвоїли, що зі звичкою й пристрастю до матеріального статку можна успішно боротися тільки за допомогою звички й пристрасної любові до свободи. В іншому разі я не уявляю собі нічого менш здатного вистояти перед загарбниками, ніж будь-який з демократичних народів, який не має вільних інститутів.

За давніших часів бойові дії провадилися малими силами й становили собою дрібні збройні сутички та тривалі облоги. Тепер відбуваються великі битви і, тільки-но з'являється змога вільно просуватися вперед, армія кидається до столиці супротивника, аби одним ударом завершити війну.

Кажуть, що цю нову систему винайшов Наполеон. Одна людина, хоч би ким вона була, не спроможна створити щось подібне. Спосіб ведення війни, який застосовував Наполеон, підказала йому вся соціально-політична система його доби, й ефективність цього способу зумовлювалася тим, що цей спосіб чудово відповідав тій ситуації, а також тим, що Наполеон перший узяв його на озброєння. На чолі армії він першим пройшов шлях, який пов'язував столиці всіх держав. Одначе цей шлях відкрився для нього із загибеллю феодального суспільства. Є деякі підстави вважати, що коли б ця неперсічна людина народилася триста років тому, то вона не змогла б пожинати плоди за допомогою такого способу ведення війни або радше вона скористалася б іншим способом.

Що ж до громадянських війн, то додам про це всього кілька слів, бо боюся випробовувати терпіння читача.

Більша частина того, що я сказав про зовнішні війни, з ще більшими підставами стосується громадянських війн. Люди, які живуть у демократичних країнах, не наділені природною войовничістю; в них іноді прокидається бойовий дух, коли вони всупереч своєму бажанню опиняються на полях бою, але дружно підійматися з власної волі й свідомо піддавати себе злигодням, що їх викли-

кає війна, й особливо війна громадянська,— на це людина з демократичного суспільства навряд чи наважиться. Тільки найвідчайдушніші з авантурників підуть на такий ризик; маса цивільного населення не зрушить з місця.

І навіть якби ця маса захотіла діяти, їй було б не так легко це зробити, позаяк вона не знайде у своєму середовищі ні людей, які мають міцний, давно усталений авторитет, що їм вона захотіла б підкоритися, ні загальновизнаних лідерів, здатних згуртувати всіх незадоволених, очолити їх і повести за собою. Немає тут і низових політичних сил, здатних подати дієву підтримку народним масам у їхньому опорі центральній владі.

У демократичних країнах моральна сила більшості величезна й матеріальні можливості, які вона має, неспівмірні з можливостями тих, хто може попервах згуртуватися проти неї. Тому партія, яка засіла в цитаделі більшості, говорить від її імені й використовує її потугу, миттєво й легко отримує перемогу над усіма окремими силами опору. Вона не дає їм навіть часу з'явитися на світ, знищуючи їх у зародку.

Люди, які бажають здійснити революцію в демократичній країні силою зброї, не мають, отже, жодної змоги домогтися перемоги, крім раптового захоплення всього державного апарату цілком, що їм може вдатися радше внаслідок державного перевороту, ніж внаслідок громадянської війни, бо, тільки-но почнуться регулярні воєнні дії, перемога майже завжди буде забезпечена тій партії, яка репрезентує державу.

Тільки в одному випадку можливий початок громадянської війни в демократичному суспільстві: коли відбувається розкол у війську й частина збройних сил здіймає прапор повстання, а друга їхня частина зберігає вірність урядові. Армія — це маленьке суспільство, позначене вельми тісними взаємозв'язками й високою активністю й володіє здатністю протягом певного часу обходитися виключно власними силами. Громадянська війна може бути кривавою, але вона не може бути надто тривалою, позаяк або повстала армія перетягує на свій бік уряд за допомогою простої демонстрації своєї потуги чи завдяки першій же своїй перемозі — й тоді війна закінчується, або ж у разі початку збройної боротьби та частина армії, яка не отримує підтримки з боку організованої державної влади, невдовзі сама собою розсіється чи буде знищена.

Тому можна визнати істинним таке широке узагальнення: в століття рівності громадянські війни будуть значно рідкіснішими й швидкоплинними[3].

---

[3] Само собою зрозуміло, що я веду мову тут про *єдині* демократичні держави, а не про федеративні демократичні держави. А що у федераціях найвища влада завжди перебуває реально, незважаючи ні на жодні політичні вигадки, в руках місцевих органів управління, а не в руках центрального уряду, то громадянська війна тут є не чим іншим, як прихованою формою війни між різними державами.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПРО ТОЙ ВПЛИВ, ЯКИЙ ДЕМОКРАТИЧНІ ІДЕЇ ТА ПОЧУТТЯ СПРАВЛЯЮТЬ НА ПОЛІТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

Моя книга не досягне мети, якщо, показавши, які ідеї та почуття вселяє рівність, я не зазначу наприкінці, яким чином ті самі почуття та ідеї здатні безпосередньо вплинути на форми управління людським суспільством.

Для цього мені доведеться часто звертатися до думок, які я вже раніше висловлював. Сподіваюсь, одначе, що читач не відмовиться піти за мною, якщо знайомі шляхи можуть привести його до нових істин.

Розділ I

РІВНІСТЬ ВИКЛИКАЄ В ГРОМАДЯНАХ ПРИРОДНУ СХИЛЬНІСТЬ ДО ВІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Рівність, що робить людей незалежними один від одного, виробляє в них звичку й схильність керуватися в приватному житті тільки власними бажаннями й волею. Та повна незалежність, якою вони постійно користуються як у взаєминах з рівними собі, так і в особистому житті, викликає в них незадоволення будь-якою владою й небавом формує в них поняття політичної свободи та прихильність до неї. Отже, люди, які живуть за таких часів, найприроднішим чином влаштовані до сприйняття ідеї вільних інститутів. Візьміть будь-кого з них, і, якщо ви зможете дістатися до його інстинктивних почуттів, ви помітите, що з різних форм правління він найбільше визнає й шанує те, голову якого він обрав сам і дії якого перебувають під його контролем.

З усіх політичних наслідків, породжуваних соціальною рівністю, саме це прагнення до незалежності передусім впадає в око, лякаючи малодухів, і не безпідставно, бо в демократіях анархія набуває жахливіших якостей, ніж у будь-якому іншому суспільстві. Адже якщо громадяни позбавлені можливості впливати один на одного, то в разі, коли державна влада, що стримує їх, послаблюється, швидко настає політичний хаос, а що кожен окремий громадянин воліє триматися обіч від усього, споруда соціального устрою миттєво розпадається на порох.

Проте я переконаний, що анархія — це не основне, а найменше з лих, яких треба остерігатися в добу демократії.

Насправді рівність породжує дві тенденції: перша веде людей до незалежності й може раптово підштовхнути їх до анархії; друга тенденція виказує себе

не так швидко й не так наочно, але вона куди більш цілеспрямовано веде людей до закріпачення.

Люди швидко розпізнають першу тенденцію й всіляко їй опираються, дозволяючи, однак, повести себе в інший напрям, оскільки не бачать небезпеки. Тому про нього треба поговорити детальніше.

Жодною мірою я не гуджу рівність за те, що вона породжує непокірність; саме за це я її хвалю. Я сповнююсь захоплення, коли бачу, як вона формує в умах та серцях людей якесь невиразне уявлення про політичну незалежність та інстинктивне прагнення до неї, виробляючи таким чином ліки від недуги, нею ж породжуваної.

ПРО ТЕ, ЩО УЯВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ПРО УПРАВЛІННЯ В ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ ПРИРОДНИМ ЧИНОМ СПРИЯЮТЬ ЗОСЕРЕДЖЕННЮ ВЛАДИ

Ідея проміжних інститутів влади, що перебувають між монархом та його посполитими, видавалася цілком природною в аристократичному суспільстві, де ця влада опинялася в руках окремих осіб або родин, які внаслідок свого походження, освіти й багатства не мали собі рівних і були мовби покликані керувати іншими. В добу рівності ця ідея, природно, відсутня в умах людей з причин зворотної властивості; вкорінити її в свідомість можна тільки штучно й утримувати в ній — лише з великими труднощами. Разом з тим громадяни, практично не розмірковуючи, сприймають ідею єдиної і централізованої влади, яка сама керує ними.

Втім, у політиці так само, як і в філософії та релігії, демократичний народ радо сприймає прості й загальні ідеї. Складні концепції не сприймаються розумом, і людям подобається почувати себе великою нацією, всі громадяни якої відповідають одній моделі й керуються єдиною владою.

Вслід за ідеєю єдиної й централізованої влади в добу рівності в умах людей майже мимоволі зароджується ідея єдиного законодавства. А що кожна людина мало чим відрізняється від своїх сусідів, вона не розуміє, чому закон, який можна застосовувати до однієї з них, не може бути поширеним на всіх інших людей. Найнезначніші привілеї викликають у неї огиду. Найменші відмінності в політичних інститутах одного й того самого суспільства породжують невдоволення його громадян. Тому одноманітність законів видається людям важливою умовою доброго управління.

Я певен, що те саме поняття єдиного закону, однаково поширеного на всі соціальні групи, було чужим людській свідомості в епоху аристократії. За тих часів вона не могла прийти до цієї ідеї або ж відкидала її.

Ці протилежні поривання розуму врешті-решт перетворюються на такі сліпі інстинкти й такі міцні звички, що вони починають керувати вчинками людей незалежно від властивостей особистості. Незважаючи на нескінченну різноманітність середньовічного життя, і тоді траплялися подібні індивідууми, але це не заважало законодавцеві наділяти кожного з них різними обов'язками й рівними правами. Й навпаки, в наші часи уряди виснажують себе в спробах накинути одні й ті самі звичаї та закони групам населення, які ще мають між собою мало спільного.

У міру зрівнювання в того чи того народу умов існування окремі індивідууми дрібнішають, тимчасом як суспільство стає більш великим, або, достоту кажучи, кожен громадянин, ставши схожим на всіх інших, губиться в натовпі, й тоді перед нами виникає чудовий у своїй єдності образ самого народу.

Усе це, природно, породжує в людей доби демократії вельми високі уявлення про суспільні прерогативи й украй скромне — про права особистості. Вони легко згоджуються з тим, що вигода першого з них — це все, а інтереси особистості — ніщо. Вони залюбки миряться з тим, що влада, яка уособлює собою все суспільство, несе в собі більше мудрості та знання, ніж будь-яка людина, що складає це суспільство, й що вести кожного громадянина за руку є не тільки право, а й обов'язок влади.

Якби ми захотіли ліпше вивчити наших сучасників і дістатися до джерел їхніх політичних поглядів, ми побачили б там багато з тих ідей, які я допіру навів, і, либонь, здивувалися б, знайшовши так багато спільного в народів, які так часто воювали між собою.

Американці вважають, що в кожному штаті верховна влада має встановлюватися самим народом. Одначе, тільки-но органи влади сформовані, американці й гадки не мають у чомусь їх обмежувати, залюбки згоджуючись з тим, що влада має право робити все.

Ці погляди дедалі ширше розповсюджуються нині в Європі, проникаючи навіть у свідомість тих націй, які найзапекліше відкидають догмат народовладдя. Ці нації сповідують інші переконання щодо природи влади, ніж американці, одначе вони розглядають її під тим самим кутом зору: в тих і тих стирається й зникає уявлення про потребу проміжної влади. Із свідомості людей швидко вивітрюється ідея права як невід'ємної приналежності тільки обмеженого кола індивідуумів, її місце посідають уявлення про всесильний і єдиний для всього суспільства закон. Ці уявлення вкорінюються й посилюються в свідомості в міру того, як люди зрівнюються в своїх правах та умовах існування. Ці ідеї породжуються рівністю й у свою чергу пришвидшують процес встановлення рівності.

У Франції, де такі революційні перетворення мали рішучіший характер, ніж у будь-якій іншій європейській країні, ці погляди цілком заволоділи свідомістю громадян. Якщо уважно прислухатися до того, що кажуть лідери наших різних партій, ми переконаємося, що немає нікого, хто не поділяв би цих поглядів. Більшість вважає, що уряд діє незадовільно, але всі сходяться на думці, що він має діяти ще активніше й усе брати до своїх рук. Навіть ті, хто провадить між собою справжню війну, з цього питання дотримуються єдиних поглядів. Централізація, всюдисутність, всесилля суспільної влади, одноманітність її законів — ось найхарактерніші риси всіх політичних систем, що зароджуються сьогодні. Ці риси ми виявляємо в основі всіх найхимерніших утопій. Вони переслідують людину в її мріях.

Якщо такі уявлення мимоволі виникають в умах простих смертних, вони тим більше легко заволодівають свідомістю можновладців.

Тимчасом як старий суспільний лад в Європі занепадає й розвалюється, монархи доходять інших переконань щодо своєї влади та своїх обов'язків. Вони врешті збагнули, що центральна влада, яку вони втілюють, може й повинна особисто, згідно з єдиним планом керувати всіма справами й усіма громадянами в державі. Ці погляди, що їх, наважусь стверджувати, ніколи раніше не поділяли монархи Європи, нині дедалі глибше проникають у їхню свідомість і не бажають поступатися місцем іншим концепціям.

Отже, сьогодні люди менш поділені, ніж можна було б собі уявити; вони постійно сперечаються один з одним з питання про те, до чиїх рук буде передано верховну владу, але легко коряться правам та обов'язкам цієї влади, яка все передбачає й усе може.

Будь-які інші політичні ідеї здаються другорядними й минущими, і тільки ця залишається непохитною, непорушною, ні з чим не зрівняною істиною. Публіцисти та державні діячі беззастережно її приймають, юрба жадібно хапається за неї; низи й можновладці з однаковим запалом ідуть за нею; вона всюдисутня, здається, що вона існувала завше.

Отже, ця ідея постає не випадковим породженням людського розуму, а виступає природною передумовою сучасного стану людського суспільства*.

ПРО ТЕ, ЩО ПОЧУТТЯ ЛЮДЕЙ У ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ ВІДПОВІДАЮТЬ ЇХНІМ ІДЕЯМ ПРО ЗОСЕРЕДЖЕННЯ ВЛАДИ

Якщо в добу рівності люди легко сприймають ідею сильної централізованої влади, то тільки тому, що визнавати й підтримувати цю владу людей примушують їхні звичаї та почуття. Постараюсь пояснити це кількома словами, позаяк основні міркування з приводу цього я вже висловив раніше.

Люди, які живуть у демократичному суспільстві й не бачать довкола себе ні начальників, ні підлеглих, позбавлені звичних і обов'язкових соціальних зв'язків, залюбки замикаються в собі й вважають себе вільними від суспільства. Мені вже доводилося досить багато розмірковувати на цю тему, коли йшлося про індивідуалізм. Люди майже завжди важко відривають себе від особистих справ, аби зайнятися громадськими справами, тому природне їхнє прагнення перекласти ці турботи на того єдиного очевидного постійного виразника колективних інтересів, яким є держава.

Вони не просто втрачають потяг до громадської діяльності, але часто в них просто бракує на неї часу. В демократичному суспільстві приватне життя набирає таких активних форм, стає таким неспокійним, заповненим бажань та працею, що на політичне життя в людини не залишається ні сил, ні дозвілля.

Мені не хотілося б гадати, що занепад інтересу до громадської діяльності нездоланний; боротьба з ним і є головною метою моєї книжки. Просто я стверджу, що нині ця апатія невтомно заповнює душі під впливом якихось таємничих сил і, якщо її не зупинити, вона охопить людей цілком.

Я вже мав змогу показати, що потяг, який дедалі зростає, до добробуту та нестійкий характер власності примушують демократичні народи побоюватися соціального безладу. Схильність до стабільності суспільного життя стає в них єдиною політичною пристрастю, що зміцнюється в міру відмирання інших політичних прагнень; це природним чином налаштовує громадян до того, щоб постійно передавати центральній владі все нові й нові права, бо вони вважають, що тільки вона одна, убезпечуючи сама себе, зацікавлена й має необхідні можливості захистити їх від анархії. А що в добу рівності ніхто не зобов'язаний допомагати ближньому, так само, як ніхто не має права розраховувати на значну підтримку збоку, кожен індивідуум є водночас і незалежним, і беззахисним. Ці два стани, які не треба ні плутати, ні поділяти, виробляють у людини демократичного суспільства вельми двоякі інстинкти. Незалежність надає їй впевненості й почуття власної гідності серед рівних, а безсилля дає їй час від часу відчути потребу сторонньої підтримки, якої їй ні від кого сподіватися, позаяк усі, хто оточує її, однаково слабкі й байдужі. В своїй розпачі вона мимохіть спрямовує свій погляд на ту громаду, яка самотою височіє посеред загального занепаду. Саме до неї звертається вона постійно зі своїми потребами й прагненнями, саме її ця людина врешті-решт починає сприймати як єдину опору, так потрібну їй у власній немічності[1].

---

[1] У демократичних суспільствах тільки центральна влада займає міцне становище й послідовна в своїй діяльності. Життя громадян зазнає там постійних змін. Відомо, що, однак, будь-яка влада природним чином прагне до розширення сфери свого впливу. Й врешті-решт вона цього дома-

Усе це дозволяє нам зрозуміти, що нерідко відбувається в демократичних суспільствах, де люди, які так хворобливо ставляться до будь-яких начальників, спокійно сприймають владу господаря і можуть бути водночас і гордими, й порабському запопадливими.

Ненависть людей до привілеїв зростає в міру того, як самі привілеї стають рідкіснішими й менш значущими. Можна сказати, що вогнище демократичних пристрастей розгоряється саме тоді, коли для нього залишається дедалі менше пального матеріалу. Я вже вказував на причини цього явища. Нерівність не здається такою кричущою, коли умови людського існування різні; за загальної одноманітності будь-яке відхилення від неї вже викликає протест — і то більший, що вищий ступінь цієї одноманітності. Тому цілком нормально, що прагнення до нерівності посилюється з утвердженням самої рівності: вдовольняючи її вимоги, люди розвивають її.

Постійна ненависть, що дедалі наростає, ненависть, яку відчувають демократичні народи до найменших привілеїв, дивним чином сприяє поступовому зосередженню всіх політичних прав у руках того, хто виступає єдиним представником держави. Монарх, який височіє неодмінно й безумовно над усіма громадянами, не викликає ні в кого заздрощів, при цьому кожен іще вважає своїм обов'язком відібрати в собі подібних всі прерогативи й передати їх йому.

Людина часів демократії з крайньою огидою кориться своєму сусідові, якого вважає за рівного собі; вона відмовляється визнавати його освіченішим, ніж вона сама; вона не вірить в його справедливість та рівність і ревниво ставиться до його влади: вона його побоюється й зневажає; їй подобається постійно нагадувати своєму сусідові про їхню спільну підлеглість одному й тому самому господареві. Будь-яка центральна влада, дотримуючись цих природних інстинктів, виказує схильність до рівності й заохочує її, позаяк рівність значною мірою полегшує дії самої цієї влади, розширює й зміцнює її.

Можна також твердити, що будь-який центральний уряд обожнює однаковість. Однаковість позбавляє його необхідності видавати тьму-тьмущу законів: замість того, щоб створювати закони для всіх людей, уряд підганяє всіх людей не перебираючи під єдиний закон.

Отже, уряд любить те саме, що люблять громадяни, й ненавидить те саме, що й вони. Ця єдність почуттів, яка в демократичних народів виявляється в схожості помислів кожного індивідуума та заправила, налагоджує між ними приховану, але постійну симпатію. Урядові за притаманні йому схильності прощаються його помилки; довіру в народу він втрачає тільки в періоди ексцесів та своїх похибок; але ця довіра швидко відновлюється за чергового звернення до народу. Громадяни в демократичному суспільстві часто відчувають ненависть до конкретних представників центральної влади, але вони завжди люблять саму цю владу.

Тож двома різними шляхами я прийшов до однієї і тієї самої мети. Я показав, що рівність утверджує в людях ідею централізованого, єдиного й сильного уряду. Я показав, що рівність викликає в людях схильність до такого уряду. Саме до такої форми правління прагнуть нині народи. До цього їх веде природна потреба душі й серця, тому якщо вони самі не стримуватимуть себе, то неодмінно прийдуть до нього.

Я вважаю, що в майбутні століття демократичного розвитку особиста незалежність і місцеві свободи завжди штучно підтримуватимуться. Природним способом правління стане централізація*.

гається, невтомно й цілеспрямовано впливаючи на людей, чиї думки, бажання та суспільне становище день у день змінюються.

Часто громадяни працюють на цю владу, самі того не бажаючи.

Доба демократії — доба експериментів, нових ідей та авантюр. За цих часів завше знайдеться

Розділ IV

ПРО ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНІ Й ВИПАДКОВІ ПРИЧИНИ, ЩО ВЕДУТЬ ДЕМОКРАТИЧНІ НАРОДИ ДО ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ АБО ПЕРЕШКОДЖАЮТЬ ЦЬОМУ

Усі демократичні народи мимохіть прагнуть до централізації влади, але це прагнення в різних народів різне. Воно залежить від своєрідності умов, які можуть пришвидшувати або сповільнювати природний розвиток суспільства. Умови ці вельми численні, тому зупинюсь тільки на деяких.

У людей, які, перш ніж стати рівними, мали довгий період вільного розвитку, інстинкти свободи певною мірою глушать інстинкти рівності. Тому, незважаючи на те що центральна влада розширює свої привілеї, в цьому суспільстві приватні особи ніколи цілком не втрачають свою незалежність.

Коли ж рівність починає розвиватися в країні, народ якої чи то зовсім не знав свободи, чи то надто довго жив поза нею, як це було в країнах Європи, то давні звички народу швидко й найприроднішим чином з'єднуються із звичками та доктринами нового суспільного ладу, і тоді централізація влади відбувається сама собою. Держава дивовижно швидко акумулює владу й водночас досягає крайніх меж своєї могутності, тимчасом як її громадяни враз стають украй беззахисними.

Англійці, які три століття тому в безлюдних просторах Нового Світу заснували демократичне суспільство, ще в себе на батьківщині набули навиків участі в громадському житті: вони знали суд присяжних, свободу слова й преси, індивідуальну свободу, вони були знайомі з ідеєю законів і знали, як звернутися до закону. Інститути свободи й мужні звичаї, перенесені до Америки, допомогли їм відстояти незалежність нової держави.

Отже, в американців свобода старша за рівність, яка відносно молода. В Європі, навпаки, рівність, породжена абсолютною владою й контрольована монархами, ввійшла в ужиток народів набагато раніше, ніж вони познайомилися з ідеєю свободи.

Я твердив, що в демократичних суспільствах уряд природним чином уявлявся людському розумові у вигляді єдиної й централізованої влади й що розуміння проміжної влади не сприймалося ними. Це особливо стосується тих демократичних націй, у яких принцип рівності отримав перемогу внаслідок насильницької революції. Коли класи, які керували місцевими справами, раптом змела революційна буря, розгублена маса народу, яка не мала ще ні організації, ні досвіду, потрібних для управління цими справами, звернула свій погляд на державу, довіривши їй усі справи й стерно управління. Централізація стала якоюсь мірою необхідністю. Нема потреби ні розхвалювати,

---

багато людей, утягнутих у важкі починання, якими вони займаються, не звертаючи уваги на інших членів суспільства. Ці люди легко згоджуються із загальним принципом невтручання властей у приватні справи, одначе кожна людина окремо бажала б, аби уряд, у вигляді винятку, саме їй давав допомогу в її конкретній справі, й вона активно шукає цієї підтримки, завше за рахунок інтересів інших громадян. А що сила-силенна людей водночас дотримується цього погляду, то вплив центральної влади поволі поширюється на всі сфери їхнього життя, хоча кожна окрема людина бажала б обмеження цього впливу. Отже, будь-який демократичний уряд розширює коло своїх прерогатив самим фактом тривалого перебування при владі. Час працює на нього; з усіх нещасть він черпає користь; перебуваючи в полоні своїх пристрастей, люди допомагають йому, навіть не здогадуючись про це. Тому можна сказати, що чим старше демократичне суспільство, тим більш централізоване в ньому управління.

ні ганити Наполеона за те, що він зосередив у своїх руках усю адміністративну владу: із зникненням шляхетства й великої буржуазії вона перейшла до нього сама собою. Наполеонові було б так само важко відмовитися від влади, як і взяти її. Американці ніколи не зіштовхувалися з такою потребою; не переживши революції і маючи первісний досвід самоуправління, вони ніколи не відчували необхідності навіть короткочасно покладати на державу функції опікуна. Отже, в демократичних народів централізація влади є наслідком не тільки розвитку рівності, а й того процесу, внаслідок якого ця рівність встановлюється.

На початковому етапі будь-якої великої демократичної революції, коли війна між різними класами ще тільки зароджується, народні маси прагнуть до централізації суспільної влади в руках уряду, з метою вирвати в аристократії управління на місцях. На завершальному етапі революції, навпаки, вже переможена аристократія, як правило, сама намагається передати державі управління всіма справами, боячись дрібної тиранії народу, який став рівним з нею, а подеколи і її господарем.

Отже, до розширення прерогатив влади не завжди прагне один і той самий клас громадян. У ході демократичної революції в країні завше знаходиться клас, що перевершує інші своєю чисельністю або багатством, який внаслідок особливих пристрастей або власних інтересів бажав би централізації державної влади, незважаючи на те що відчуває відразу до влади свого сусіда — почуття загальне й постійне в демократичних народів. Можна відзначити, що сьогодні в Англії саме найнижчі класи з усіх сил намагаються знищити незалежність місцевих органів влади й перевести управління з периферії до центру, тимчасом як найвищі класи намагаються втримати місцеве управління в межах його колишніх повноважень. Наважусь припустити, що настане день, коли ситуація зміниться на прямо протилежну.

Все викладене тут добре пояснює, чому державна влада має бути сильнішою, а індивідууми слабкішими в демократичному суспільстві, яке прийшло до рівності шляхом тривалого й важкого соціального розвитку, ніж у тому, де громадяни були рівними з самого початку. Американці — яскравий приклад того.

Люди, які населяють Сполучені Штати, ніколи не були поділені якимись привілеями, вони ніколи не знали стосунків, які встановлюються між підлеглим і паном, і, позаяк вони не відчувають ні страху, ні ненависті один до одного, то в них ніколи не виникало потреби в керівникові, який вникав би в усі їхні справи. На долю американців випало рідкісне щастя: вони запозичили в англійської аристократії ідею прав особистості й схильність до вільного самоуправління на місцях, вони змогли зберегти й те й те тому, що їм не треба було боротися проти аристократії. За всіх часів освіта допомагала людям зберігати незалежність. Це твердження особливо справедливе в добу демократії. Дуже легко запровадити єдине й всесильне правління, коли громадяни мало чим відрізняються один від одного: для цього достатньо їхніх інстинктів. А ось для того, аби в цих самих умовах створити й зберегти другорядні органи влади, а також вільні асоціації, здатні в умовах незалежності та індивідуальної немічності громадян протистояти тиранії, не руйнуючи порядку, людям потрібні особлива мудрість, знання та вміння.

Отже, зосередження влади й особисте закріпачення в демократичному суспільстві посилюватимуться не тільки пропорційно наростанню рівності, а й завдяки неуцтву громадян.

Відомо, що за неосвічених часів урядам часто-густо бракувало знань, аби вдосконалювати деспотизм, а в громадян — аби його позбутися. Одначе наслідки цього для тих і тих були далеко не однаковими.

Хоч би який неосвічений був демократичний народ, центральна влада, яка керує ним, ніколи не буває зовсім позбавленою знань, бо вона дуже легко залучає до себе найбільш письменних громадян країни, а в разі потреби може запозичити таких людей і за кордоном. Отже, в демократичному, але малоосвіченому суспільстві не може виказувати себе велика відмінність, що швидко зростає, в інтелектуальних здібностях представника суверенної влади та кожного з її посполитих. Це ще більше полегшує завершення концентрації влади в одних руках. Адміністративна могутність держави постійно зростає внаслідок того, що вона сама залишається здатною до управління.

В аристократичному суспільстві, хоч би яке воно було освічене, ніщо подібне не можливе, бо знання там досить рівномірно розподілені між монархом та найліпшими з громадян.

Паша, який нині править у Єгипті, виявив, що населення цієї країни складається з людей рівноправних, але малоосвічених. Тому, аби керувати ними, він поїхав до Європи, де отримав потрібні знання. Незвичайна освіченість монарха в поєднанні з неписьменністю та демократичним безсиллям його посполитих дозволяли йому легко досягти найвищого зосередження влади й перетворити країну на свою мануфактуру, а її жителів — на робітників цієї мануфактури.

Я вважаю, що надмірна централізація політичної влади має привести до суспільного невдоволення й зрештою до послаблення самого уряду. Одначе я не заперечую, що централізована суспільна сила цілком здатна на значущі звершення в певний час і в певному місці. Особливо якщо йдеться про війну, де успіх більшою мірою залежить від вміння швидко зосередити всі ресурси на певному напрямі, ніж від обсягу цих ресурсів. Тому саме під час війни народи відчувають бажання, а часто й потребу в посиленні повноважень центральної влади. Всі великі полководці обожнюють централізацію, яка збільшує їхню могутність, а всі великі диктатори люблять війну, яка примушує народи зосереджувати всю владу в руках держави. Тож демократична тенденція, завдяки якій постійно розширюються привілеї держави й обмежуються права окремих громадян, значно швидше й послідовніше розвиваються в демократичному суспільстві, ніж у будь-якому іншому, бо воно внаслідок свого становища піддається частим і руйнівним війнам і самому його існуванню частіше загрожують всілякі небезпеки.

Я вже показував, яким чином боязнь безладу та прив'язаність до матеріального добробуту непомітно підштовхують демократичні народи до розширення повноважень центрального уряду, єдиної сили, яка видається їм достатньо стабільною, достатньо мудрою й достатньо потужною, аби врятувати їх від анархії. Хочу тільки додати, що в усіх випадках, коли стан справ у демократичному суспільстві порушується й стає хистким, цей загальний інстинкт спрацьовує й примушує громадян дедалі більше й більше жертвувати своїми правами в ім'я свого спокою.

Отже, ніколи народ не буває таким прихильним до розширення повноважень центральної влади, як після тривалої і кривавої революції, внаслідок якої він відібрав усі багатства в їхніх колишніх власників, підірвав усі вірування, наповнив суспільство скаженою ненавистю, взаємовиключними інтересами та взаємоворожими фракціями. Саме тоді народжується сліпа любов до громадського спокою, й громадяни спалахують нестримною пристрастю до порядку.

Я розглянув кілька чинників, які сприяють централізації влади. Одначе я ще нічого не сказав про найважливіші з них.

Основними серед випадкових чинників, які сприяють зосередженню управління всіма справами в руках керівника в демократичному суспільстві, є його власне походження та схильності.

Люди, які живуть у добу рівності, природно, відчувають прихильність до центральної влади й залюбки розширюють її привілеї; але в тому разі, коли та влада цілком відповідає їхнім інтересам та неусвідомленим прагненням, довіра до неї майже не має меж, і люди, віддаючись владі, вважають, що дають це собі.

Зосередження адміністративної влади в центрі відбуватиметься повільніше й важче там, де заправили бодай у чомусь дотримуватимуться старих, аристократичних порядків, ніж там, де нові заправили, всім зобов'язані тільки собі, своїми звичками й походженням, передсудами й інстинктами тісно пов'язані з ідеєю рівності. Я не хочу цим сказати, що правителі аристократичного походження за часів демократії не прагнуть до централізації влади. Я вважаю, що в цьому питанні вони так само наполегливі, як і всі інші, бо чудово усвідомлюють переваги рівності. Однак можливості досягнення цієї мети в них більш обмежені, позаяк громадяни менш охоче йдуть назустріч бажанням правителя-аристократа. Звідси правило: що менш аристократичний правитель у демократичному суспільстві, то вищий ступінь централізації влади.

Коли стародавня династія королів править у аристократичному суспільстві й природні передсуди монарха перебувають у цілковитій злагоді з передсудами знаті, то притаманні цьому суспільству вади розвиваються цілком вільно й ніхто не шукає протиотрути від них. Зворотне відбувається тоді, коли нащадок якогось аристократичного роду стає на чолі демократичного народу. Звички, пам'ять, освіта постійно схиляють такого правителя до вияву ідей нерівності, тимчасом як народ внаслідок свого суспільного стану невтомно набуває звички, породжені рівністю. В таких випадках громадяни нерідко вдаються до стримування центральної влади не стільки через її тиранічний характер, скільки внаслідок її аристократичного походження; вони твердо відстоюють свою незалежність не лише тому, що хочуть бути вільними, а передусім тому, що бажають бути рівними.

Революція, що скидає стару королівську династію й ставить на чолі демократичного суспільства нових людей, може тимчасово послабити центральну владу. Одначе, хоч би якою анархічною здавалася революція на початку, можна без жодного сумніву твердити, що кінцевим наслідком, логічним вислідом її буде розширення й утвердження прерогатив цієї само влади.

Головною й певною мірою єдиною необхідною умовою зосередження суспільної влади є реальна чи уявна прихильність людей до рівності. Тому мистецтво деспотизму, колись таке складне, нині спрощується: можна сказати, що воно звелося до дотримання голого принципу.

Розділ V

ПРО ТЕ, ЩО В СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ ВЕРХОВНА ВЛАДА ПОСИЛЮЄТЬСЯ, НЕЗВАЖАЮЧИ НА НЕСТІЙКІСТЬ СТАНОВИЩА САМИХ ПРАВИТЕЛІВ

Поміркувавши над тим, що сказано вище, можна з подивом і страхом помітити, що в Європі все, здається, сприяє необмеженому посиленню повноважень центральної влади й послабленню громадянських прав особистості, існування якої стає дедалі менш надійним, міцним і незалежним.

Демократичні суспільства Європи виявляють ті самі загальні й стійкі тенденції централізації влади, що й американці, але, крім того, вони зазнають впливу ще й численних другорядних і випадкових чинників, які американцям невідомі. Складається враження, що кожен крок у бік рівності дедалі більше наближує ці народи до деспотії.

Достатньо подивитися довкола й на самих себе, аби в цьому переконатися.

Упродовж усієї доби панування аристократії, яка передувала добі демократії, європейські монархи втратили або були позбавлені багатьох із своїх природних прав. Менш ніж століття тому в деяких країнах Європи приватні особи чи то майже незалежні гільдії заправляли судочинством, набирали й утримували військо, збирали податки, а часто-густо самі видавали або тлумачили закони. Держава знову скрізь зосередила тільки в своїх руках ці природні атрибути суверенної влади. В усьому, що стосується правління, вона не терпить більше посередників між собою та громадянами, керуючи ними в їхніх повсякденних справах. Я далекий від того, аби ганити таке зосередження влади, я тільки констатую його.

У ту саму добу в Європі було безліч периферійних органів управління, які репрезентували інтереси та займалися провадженням справ на місцях. Більшість цих органів самоуправління перестала існувати, решта ж усі швидко втрачають свою незалежність. По всій Європі зникли або мають небавом зникнути привілеї шляхтичів, вольності міст і провінційне самоуправління.

За останні п'ятдесят років Європа пройшла через численні революції та контрреволюції, які все в ній змінили. Одначе всі ці події схожі в одному: всі вони підривали або руйнували владу на місцях. Місцеві привілеї, які французька нація зберігала в підкорених провінціях, були знищені зусиллями монархів, які підкорили самих французів. Ці можновладці відкинули всі новації, привнесені революцією, за винятком централізації: це єдине, що вони були ладні прийняти від революції.

Хочу відзначити, що різні права, які вже в наші часи послідовно скасовані в цілих класів, корпорацій та окремих громадян, не було покладено в основу створення більш демократичних органів місцевої влади, а зосередились у руках верховних правителів. Скрізь держава дедалі більше й більше прагне самостійно керувати всіма, навіть найнікчемнішими з її громадян, у всіх найнезначніших їхніх справах[1].

[1] Постійне послаблення індивідуума перед лицем суспільства можна було б показати на тисячі прикладів. Наведу тільки один приклад, пов'язаний із заповітами.

В аристократичних країнах звичайно вельми шанобливо ставляться до останньої волі людини. В стародавніх народів Європи це ставлення набирало ледь не форми забобону: громадська думка не

Майже всі доброчинні заклади старої Європи належали приватним особам або корпораціям; нині ці заклади тією чи тією мірою залежать від правителя, а в багатьох країнах безпосередньо керуються ним. Держава залишається сьогодні практично єдиною годувальницею голодних, утішницею всіх страждальців.

Поряд з доброчинністю в більшості країн у наші дні державного характеру набрала й освіта. Держава отримує, а іноді й сама відбирає дитину в матері, аби доручити її виховання своїм уповноваженим; вона сама формує почуття й спосіб думок нового покоління. В освіті, як і в усьому іншому, панує дух однаковості, різноманітність, як і свобода зникають із школи.

Я також не боюсь твердити, що сьогодні майже в усіх християнських державах,— як католицьких, так і протестантських,— релігії загрожує небезпека опинитися в руках уряду. При цьому правителі не претендують на те, аби особисто проповідувати релігійну догму; вони ставлять перед собою завдання підкорити своїй волі професійних проповідників; вони позбавляють духівництво його власності, визначають обсяги їхньої заробітної платні й при цьому узурпують у особистих інтересах їхній вплив на народні маси. Правителі прагнуть перетворити священика на свого функціонера, а часто й на прислужника, з допомогою якого можна глибше проникнути в душу кожного громадянина[2].

Але це тільки один бік медалі.

Могутність заправила поширюється нині не тільки на всю сферу колишніх органів влади; межі цієї сфери вже не можуть стримувати його владу, а вона починає поширюватися на ті царини, які раніше завше були сферою індивідуальних свобод. Безліч видів діяльності, які ніколи доти не контролювалися державою, нині підпадають під її контроль, при цьому число таких видів діяльності постійно зростає.

В аристократичному суспільстві держава безпосередньо керувала своїми громадянами тільки тоді, коли їхня діяльність мала яскраво виражений зв'язок із загальнонаціональними інтересами, залюбки надаючи їм цілковиту свободу в усіх їхніх інших справах. За тих часів уряд буцімто не брав до уваги того факту, що помилки та злидні окремих громадян ставлять під сумнів загальний добробут, і тому спроба завадити розоренню кожного члена суспільства повинна стати загальною справою.

Нині демократичні держави впали в іншу крайність.

Стає очевидним, що багато правителів не тільки хочуть керувати всім народом, а й вважають себе відповідальними за справи й долю всякого свого підданого, що вони ладні вести по життю кожного з них за руку, а в разі потреби зробити його щасливим усупереч його волі.

У свою чергу окремі громадяни дедалі частіше розглядають державну владу під тим самим кутом зору, звертаючись до неї з усіма своїми потребами й сприймаючи її як своєрідного керівника чи наставника.

тільки нічим не обмежувала померлого в його бажаннях, а й підтримувала кожне з них авторитетом своєї могутності, забезпечуючи їх неухильне виконання.

Коли всі живі слабкі, то вони волю мертвих шанують менше. Її заганяють у вузькі рамки закону і, якщо вона переходить його межі, верховна влада її анулює або ставить під свій контроль. У середні віки право залишати заповіт нічим не обмежувалося. Сьогодні французи не можуть без утручання держави розподілити між своїми дітьми своє майно. Командуючи французом усе його життя, держава бажає також розпоряджатися і його останньою волею.

[2] Із зростанням обов'язків центральної влади зростає й кількість функціонерів, які репрезентують цю владу. Вони утворюють собою націю в кожній нації і, позаяк уряд забезпечує міцність їхнього становища, поступово посідають місце аристократії.

Майже скрізь у Європі влада здійснюється двома способами: по-перше, використовуючи страх, що його відчуває частина громадян стосовно її функціонерів; по-друге, експлуатуючи прагнення громадян самим увійти до числа цих функціонерів.

Наважусь твердити, що немає жодної європейської країни, де уряд, ставши більш централізованим, не взяв би на себе дрібніші функції контролю: скрізь він, як ніколи раніше, проникає в приватне життя громадян, по-своєму регулює все менш значущі види діяльності, зусібіч оточуючи громадян своєю турботою, порадами й примусами.

Раніше правитель жив на доходи із землі або на зібрані податки. Нині, коли його потреби зросли пропорційно могутності, цих коштів уже недостатньо. Якщо раніше за певних обставин монарх встановлював нові податки, то сьогодні він змушений вдаватися до позики. Отже, держава поступово стає боржником більшості багатих громадян і зосереджує в своїх руках величезні багатства.

Незначні кошти громадян залучаються нею іншим способом.

У міру того як люди перемішуються, а умови їхнього існування вирівнюються, в бідних з'являється дедалі більше коштів, знань та бажань. У них виникає прагнення поліпшити своє життя, й вони силкуються домогтися цього за допомогою заощаджень. У свою чергу ці трудові заощадження призводять до виникнення сили-силенної невеликих нагромаджень, які повільно, але неухильно зростають. Одначе, позаяк вони залишаються розрізненими, більша частина їх лежить мертвим вантажем. У свою чергу це спричиняє появу філантропічних закладів, що, коли я не помиляюсь, можуть найближчим часом перетворитися на один з найбільших політичних інститутів. Філантропи вирішили об'єднати нагромадження бідних і використати прибутки з них. У деяких країнах ці доброчинні організації залишаються незалежними від держави, але здебільшого вони потрапляють під її контроль, а подекуди ці організації замінюються урядовими органами. У цих країнах держава поклала на себе важкий тягар централізації та добування доходів із щоденних нагромаджень багатьох мільйонів трудящих.

Отже, через позики держава залучає гроші заможних громадян, а через ощадні каси має змогу розпоряджатися грішми бідняків. Багатства країни стікаються до неї всіма каналами, і в тим більших обсягах, чим вищий ступінь рівності громадян, бо в демократичному суспільстві тільки держава викликає довіру в приватних громадян внаслідок того, що вона, як здається ззовні, володіє певною силою та стабільністю[3].

Отже, правитель керує не тільки державним бюджетом, а й удирається в приватну власність; бувши начальником для кожного громадянина, він іноді є також його господарем, економом та касиром.

Нині центральний уряд не тільки зосередив у своїх руках усе коло колишніх прерогатив влади; розширюючи й примножуючи їх, він діє з великою спритністю, активніше й більш незалежно, ніж будь-коли раніше.

За останній час уряди Європи чудово засвоїли науку адміністрування; нині вони роблять куди більше, у їхніх діях більше порядку, швидкості та дбайливості. Складається враження, що вони постійно збагачуються всіма знаннями, запозиченими в своїх громадян. З кожним днем правителі Європи дедалі більше підпорядковують собі своїх функціонерів, винаходячи новіші засоби, аби керувати ними в усіх їхніх справах через представників, зараз вони намагаються налагодити контроль за тим, як їхні представники ведуть ці справи. Отже, державна адміністрація не тільки підлягає сьогодні одній владі, вона дедалі більше зосереджується в одному місці та в одних руках. Уряд централізує свою діяльність, розширюючи при цьому свої прерогативи: це подвоює його силу.

[3] Нині в народі зростає прагнення до добробуту, а уряд дедалі більше підпорядковує собі джерела цього добробуту. Тому люди двома шляхами йдуть до свого поневолення, схильність до добробуту, з одного боку, породжує в них небажання брати участь в управлінні й, з іншого боку, ставить їх в дедалі більшу залежність від правителів.

Коли вивчаєш організацію судової влади, яка колись існувала в більшості європейських країн, вражають дві речі: незалежність цієї влади й межі її компетенції.

Суди вирішували не тільки всі позови між окремими громадянами, але дуже часто були арбітром у суперечці між громадянами та державою.

Я веду тут мову не про прерогативи політичного й адміністративного характеру, що їх узурпували суди в деяких країнах, але тільки про ті судові повноваження, які скрізь належали судам. У всіх країнах Європи були і є досі численні права особистості. Більшість була пов'язана з більш загальним правом власності, реалізація якого регулювалася судом і без чийого дозволу держава не могла порушити цей закон.

Ця наполовину політична влада принциповим чином відрізняла європейський суд від усіх інших, бо в усіх народів є судді, але не всі народи надають їм такі повноваження.

Якщо подивитися, що відбувається зараз у демократичних країнах Європи, які вважаються вільними, а також у інших країнах, то ми побачимо, що скрізь поруч з цими судами виникають інші, які є більш залежними, призначаються вони для розв'язання тих спірних питань, що можуть виникати між владою та громадянами. Незалежність колишньої судової влади зберігають, але при цьому звужують її юрисдикцію в спробах перетворити її на арбітра лише з приватних справ.

Число судів нового типу постійно зростає, і їхні повноваження розширюються. Отже, уряд дедалі впевненіше позбувається обов'язку домагатися схвалення іншою владою його волі та прав. Не маючи змоги обійтися без суддів, він хотів би принаймні вибирати їх собі й постійно тримати в руках. Інакше кажучи, між собою та громадянами країни уряд хотів би розмістити замість самого правосуддя тільки його примару.

Отже, державі вже замало монополії на розгляд усіх судових справ; вона частіше й частіше безконтрольно й без права оскаржити вирок сама ухвалює рішення з усіх цих справ[4].

У народів сучасної Європи є ще одна причина, яка незалежно від усіх уже перерахованих вище сприяє постійному розширенню царини діяльності верховної влади та її прерогатив і якої раніше не дуже побоювалися. Причина ця — розвиток промисловості, якому сприяє поступ рівності.

Промислове виробництво призводить до скупчення людських мас в одному місці й налагоджує між ними нові, складні взаємини. Воно ставить ці маси перед величезним і часто несподіваним вибором між достатком та злиднями, під час якого суспільний спокій виявляється під загрозою. Нарешті, промислова праця підриває здоров'я, а інколи загрожує самому життю зайнятих нею людей. Тому клас промислових робітників вимагає більшої регламентації, контролю та стримування, ніж інші класи. Й цілком природно, що із зростанням промислового виробництва зростають і повноваження уряду.

Істина ця універсальна, одначе є деякі особливості, що стосуються саме країн Європи.

Впродовж попередніх століть аристократія володіла землею й була спроможна захистити її. Отже, права власності на землю були гарантовані, й власники нерухомості мали велику незалежність. Таке становище зумовлювало появу від-

[4] У зв'язку з цим у Франції вдаються до досить дивного софізму. Тільки-но виникає судовий процес між адміністрацією та приватною особою, їм відмовляють у звичайному судді, щоб нібито не змішувати дві влади: адміністративну та юридичну. Можна подумати, що надання урядові права судити й керувати водночас не є змішанням цих двох властей, причому змішанням найвищою мірою згубним і найтрагічнішим.

повідних законів та звичаїв, які живі й досі, незважаючи на частий поділ землі й розорення шляхетства. Й сьогодні землевласники й хлібороби на відміну від інших громадян набагато легше вислизають від контролю державної влади.

У ті самі століття панування аристократії, звідкіль бере початок наша історія, рухоме майно мало що означало, а власники його були слабкі й зневажені. Промисловці ж становили такий собі особливий клас у чужорідному середовищі аристократичного світу, й, позаяк у них не було постійного заступництва, вони не були захищені й часто не могли захистити себе самі.

Отже, стало звичним ставитися до засобів промислового виробництва як до майна особливого гатунку, яке не заслуговувало тієї пошани й яке не мало володіти тими самими гарантіями, що й власність взагалі. На промисловців дивилися як на невеликий клас, який не належить безпосередньо до соціального устрою, незалежність якого мало що означала, бо вона ставала постійною жертвою пристрасті заправил до всіляких регламентацій. Справді ж, якщо уважно вивчити середньовічні закони, то можна з подивом помітити, що за цих часів особистої незалежності короля всіляко регламентували промислову діяльність, аж до найдрібніших деталей. І в цьому відношенні централізація була вкрай активною й всеохопливою.

Відтоді в світі відбулася велика революція; приватна власність на засоби виробництва, що колись перебувала в зародковому стані, розвинулася й завоювала всю Європу. Клас людей, зайнятих промисловістю, значно зріс, увібравши в себе залишки інших класів; він зріс не тільки чисельно, а й у своїй значущості, в багатстві. Він постійно зростає, й навіть ті, хто не належить до нього, так чи інакше з ним пов'язані. Бувши свого часу особливим класом, він нині загрожує перетворитися на основний, якщо не єдиний клас суспільства. Тим часом політичні погляди та звичаї, колись породжені ним, живуть і далі. Ці погляди та звичаї аж ніяк не змінилися, по-перше, тому, що вони старі, а по-друге, тому, що цілком відповідають новим ідеям та загальноприйнятим нині звичаям.

Посівши вагоміше в суспільстві місце, власність на засоби виробництва, проте, не додала собі прав. Ставши численнішим, клас виробників не став менш залежним, навпаки, складається враження, що він приносить собою деспотизм, який природним чином посилюється в міру його розвитку[5].

У міру зростання індустріалізації в суспільстві виникає потреба в будівництві шляхів, каналів, портів, здійсненні інших робіт, що мають певне суспільне значення й сприяють зростанню добробуту. Одначе що демократичніша країна, то важче окремим громадянам виконувати такі роботи, навпаки, тим простіше зай-

[5] Хочу підкріпити цю тезу деякими фактами. Природні джерела промислового достатку перебувають у копальнях. Тому, тільки-но в Європі зросло промислове виробництво, продукція копалень стала приваблювати до себе загальний інтерес. Експлуатація ж копалень погіршилася в зв'язку з майновими поділами, що стали можливими завдяки рівності. Тоді можновладці зажадали собі права на володіння вмістом копалень і на контроль за їхньою експлуатацією. Ніколи раніше нічого такого не відбувалося щодо інших видів власності.

Отже, копальні, які завше були приватною власністю й потрапляли як такі під ті самі зобов'язання й мали ті самі гарантії, що й інші види нерухомості, стали об'єктом загального інтересу. Нині держава їх експлуатує або здає в концесію, їхні власники перетворилися на осіб, що мають право користуватися копальнями як чужою власністю, причому це право регулює держава. Крім того, держава майже скрізь наполягає на праві керувати ними, регламентує їхню діяльність, примушуючи їх працювати так, як вона вважає за потрібне, піддає їх постійному контролю. Якщо ж колишні господарі копалень чинять опір, держава через адміністративний суд експропріює в них копальні й передає право на них іншим особам. У такий спосіб держава тримає в своїх руках не тільки копальні, а й шахтарів.

У міру розвитку промисловості зростає й експлуатація старих копалень, крім того, відкриваються нові. Населення шахтарських містечок постійно зростає. День у день уряди розширюють свої володіння в нас під носом, заселяючи їх своїми наймитами.

матися ними державі. Берусь твердити, що сьогодні більшість заправил виявляють явне прагнення самостійно займатися такими справами й цим ще більше підкорюють собі жителів своїх країн.

З іншого боку, в міру того як держава стає могутнішою й затрати її зростають, вона сама починає споживати в дедалі більших обсягах промислову продукцію, що виробляється на її заводах та мануфактурах. Отже, в кожному королівстві монарх стає найбільшим промисловцем; він запрошує до себе й утримує на службі найбільше число інженерів, архітекторів, механіків, ремісників.

Але він не тільки найперший з промисловців, він прагне до того, аби стати патроном, а достеменніше, господарем усіх інших промисловців.

А що громадяни, набуваючи рівність, стають менш могутніми, то вони змушені об'єднуватися, аби займатися промисловою діяльністю. Державна ж влада, природно, прагне до того, щоб поставити ці об'єднання під свій контроль.

Треба визнати, що ці колективні утворення, які називаються асоціаціями, становлять собою грізнішу силу, ніж приватна особа, й при цьому несуть меншу відповідальність за свої справи. Тому державна влада цілком слушно надає їм меншу незалежність, ніж приватним особам.

Заправили тим охочіше чинять у такий спосіб, чим більше це відповідає їхнім власним схильностям. У демократичних народів вчинити цивільний опір центральній владі можна тільки через асоціації. Зрозуміло, що влада сприймає ці асоціації без особливого захоплення, бо вона не може їх контролювати. При цьому треба відзначити, що часто-густо й самі громадяни сприймають їх з прихованим почуттям страху та заздрощів, які заважають їм захистити ці товариства. Стійкість і тривалість існування цих невеликих об'єднань приватних осіб серед загальної немічності та нестабільності дивує й непокоїть громадян; їм уже починає здаватися, що свобода дій, яка є природним атрибутом існування цих асоціацій, є певним небезпечним привілеєм.

Втім, усі ці асоціації, що народжуються сьогодні, можна порівняти з людьми, права яких не закріпив час і які з'являються в добу, коли слабко розвинуте уявлення про права окремих громадян і коли державна влада не має меж. Не дивно, що асоціації втрачають свою свободу, не встигнувши народитися.

У всіх європейських країнах є певні категорії асоціацій, утворення яких можливе тільки після того, як держава розгляне їхній статус та дасть дозвіл на їхню діяльність. У багатьох країнах робилися спроби поширити це правило на всі види асоціацій. Легко собі уявити, що могло б статися в разі успіху цього підприємства.

Справа в тому, що, як тільки верховна влада доможеться загального права дозволяти діяльність усіх типів асоціацій тільки на певних умовах, вона одразу ж зажадає права контролювати ці товариства й керувати ними, з тим, аби вони в своїй діяльності не порушили цих умов. Отже, держава, підкорюючи собі тих, хто хотів би об'єднатися в асоціації, прагне поставити в залежність від себе й тих, хто вже є членом асоціації, цебто практично всіх людей, які живуть у наш час.

Заправили узурпують і пристосовують у власних інтересах дедалі більшу частину тієї сили, яка нині створюється в світі промисловим виробництвом. Промисловість керує нами, а вони керують промисловістю.

Я надаю такого значення сказаному вище тому, що відчуваю побоювання, аби в прагненні ліпше висловити свою думку я не спотворив її.

Якщо читач вважатиме, що приклади, які я навів на підтвердження своїх слів, недостатньо переконливі чи погано дібрані, якщо він подумає, що я в чомусь перебільшую ступінь посилення державної влади й, навпаки, надмірно звужую ту сферу, де ще є індивідуальна свобода, то я прошу його відкласти на

якийсь час цю книжку й самому розглянути всі ті предмети, про які тут ішлося. Хай він уважно вивчить те, що щоденно відбувається з нами й поза нами, хай розпитає своїх сусідів, хай, нарешті, уважно поспостерігає за самим собою. Впевнений, що він без провідника дійде — іншими, щоправда, шляхами — того самого висновку, що і я.

Він помітить, що впродовж минулих п'ятдесяти років централізація скрізь посилювалася найрізноманітнішими способами. Війни, революції, завоювання — все це сприяло зростанню. Всі громадяни працювали на централізацію. За цей період часу ми бачили на чолі різноманітних починань різних людей, які змінювалися з разючою швидкістю; їхні думки, інтереси, пристрасті були вкрай різноманітні, але всі вони тією чи тією мірою тяжіли до централізації. Інстинкт централізації був єдиною стійкою засадою в атмосфері дивовижної мінливості способу життя та думок людей.

І ось коли читач вникне у всі деталі цих справ людських і забажає об'єднати їх у єдину картину, він буде вражений.

З одного боку, підірвані або зруйновані могутні династії, скрізь народи ведуть відчайдушну боротьбу з насадженими ними законами, знищуючи або обмежуючи владу своїх сеньйорів та монархів. Усі народи, які поки що не здійснили революції, здригаються від нетерпіння, бо їх надихає той самий дух повстання. З іншого боку, за тих самих анархічних часів, у тих самих непокірних народів держава постійно розширює свої прерогативи, стає більш централізованою, підприємливішою, абсолютною й всесильною. Громадяни перебувають під невсипущим наглядом урядових установ. Щодня вони непомітно для самих себе жертвують державі нову часточку своєї особистої свободи. Ці люди, які час від часу перекидають трони й зневажають королів, дедалі легше й легше, не чинячи ніякого опору, коряться першому-ліпшому бажанню будь-якого державного службовця.

Отже, складається враження, що нині відбуваються дві революції різного спрямування: одна постійно послаблює владу, а друга невпинно її посилює. Ніколи раніше влада не видавалася нам ні такою слабкою, ні такою сильною.

Одначе аналіз стану справ у світі показує, що ці дві революції тісно взаємопов'язані, що в них спільне джерело й що, здійснюючись по-різному, вони ведуть людей до однієї мети.

Ризикну востаннє повторити те, що я вже не раз відзначав у різних місцях своєї книжки: в жодному разі не можна плутати сам факт рівності з революцією, внаслідок якої рівність упроваджується в суспільне життя й у закони: саме тут і криються причини всіх наших подивів.

Усі колишні політичні порядки,— як наймогутніші, так і найнікчемніші,— сформувалися за часів аристократії й тому репрезентували й захищали більшою чи меншою мірою принцип нерівності та привілеїв. Щоб нині взяли гору в урядові нові потреби, які відповідають інтересам рівності, яка зростає, нашим сучасникам довелося чи то повалити старий порядок, чи то примусити його змінити наміри. Це привело людей до революцій, які в свою чергу пришепили їм смак до кривавих безладів та самостійності, що породжуються будь-якою революцією, хоч би яку мету вона переслідувала.

Я не знаю жодної країни в Європі, де б розвиткові рівності не передували або не йшли за ним різкі зміни в становищі власності та особистості. Й майже завжди ці зміни супроводжувалися вибухами анархії та розпусністю звичаїв, позаяк відбувалися вони в боротьбі найменш культурної частини суспільства з частиною, яка найбільше залучена до культури.

Саме тут джерело двох прямо протилежних революційних традицій, про які вже йшлося вище. Поки демократична революція була в розпалі, люди, зайняті

руйнуванням старої, аристократичної влади, що чинила опір революції, були натхнені великою ідеєю незалежності. Але в міру того як рівність ставала дедалі повнішою, вони поволі стали поступатися тим природним інстинктам, що їх ця рівність породжує, а це сприяло посиленню й централізації державної влади. Вони хотіли бути вільними, аби стати рівними, і в міру того як рівність зміцнювалася за допомогою свободи, вона робила цю свободу все менш досяжною.

Ці два стани не завжди відбувалися один за одним. Наші батьки показали, як народ може створити режим безмежної тиранії саме тоді, коли він виходить з-під влади аристократів і кидає виклик усім монархам. Цим же вони показали цілому світові, яким робом можна домогтися водночас незалежності й утратити її.

Нині люди бачать, що скрізь руйнуються старі порядки, падають старі перегородки; все це непокоїть людей, які не бачать нічого, крім могутньої революції, що розгортається перед їхніми очима, переконані, що людство вступає в добу анархії. Якби вони замислилися над тим, до чого має зрештою привести ця революція, то вони, найімовірніше, відчували б інші побоювання.

Що ж до мене особисто, то я, зізнаюсь, не довіряю ідеї свободи, яка так надихає моїх сучасників; я добре бачу, що народи поводяться сьогодні вельми неспокійно, одначе я не бачу, щоб вони стали волелюбнішими. Тому я побоююсь, аби по закінченні всього цього розбрату, який похитнув трони, заправили не стали ще могутнішими, ніж будь-коли раніше.

ЯКОГО ДЕСПОТИЗМУ СЛІД ОСТЕРІГАТИСЯ ДЕМОКРАТИЧНИМ НАРОДАМ

Під час свого перебування в Сполучених Штатах я помітив, що демократичний суспільний лад, схожий на американський, надає рідкісні можливості для встановлення деспотизму, а повернувшись до Європи, я побачив, що багато наших заправил вже скористалися ідеями, почуттями та потребами, породженими цим суспільним ладом, аби розширити межі своєї влади.

Це навело мене на думку про те, що християнські народи можуть врешті-решт зазнати тих самих потрясінь, яким колись піддавалося багато стародавніх народів.

Детальніший аналіз цього питання й п'ять років нових розмірковувань не зменшили моїх побоювань, змінивши, однак, їхню причину.

У давніші часи жоден монарх, хоч би якою могутньою й абсолютною була його влада, не взявся б самотужки, без допомоги проміжних органів влади керувати всіма частинами великої імперії. Ніхто не намагався примусити всіх посполитих підряд скрупульозно виконувати єдині закони, ніхто не намагався керувати кожною людиною в усіх її справах. Людям ніколи й на думку не спадала можливість такого заміру. Та якби хтось і замислив здійснити щось подібне, він був би змушений небавом відмовитися від реалізації такого великого задуму внаслідок браку освічених людей, недосконалості адміністративних структур і передусім наявності природних перешкод, що спричиняються нерівністю умов існування людей.

Ми знаємо, що за часів найбільшої могутності цезарів різні народи, що населяли Римську імперію, зберегли свої різноманітні звичаї та моральні принципи; корячись єдиному монархові, більшість провінцій, проте, мали власні органи управління; в них були сильні й діяльні муніципалітети й, хоча вся повнота влади була зосереджена в руках одного імператора й він у разі потреби міг розв'язувати будь-які питання, деталі суспільного й особистого життя приватних осіб звичайно вислизали з-під його контролю.

Справді, імператори мали величезну й ніким не обмежувану владу, яка дозволяла їм вільно віддаватися своїм, часто-густо чудернацьким вадам, послуговуючись для їхнього вдоволення потугою всієї держави. Надуживаючи владою, вони нерідко незаконним шляхом позбавляли того чи того громадянина майна або й життя, їхня тиранія важким тягарем лягала на окремих осіб. Одначе вона не могла поширюватися на надто велике їхнє число. Як об'єкт тиранії обиралися деякі найважливіші особи, решта ігнорувалась; тиранія була суворою, але обмеженою.

Мені здається, що коли б нині встановився деспотизм у демократичних суспільствах, то він мав би інший характер: він був би менш жорстокий, але більш всеохопний, і, зневажаючи людей, він не піддавав би людей мордуванням*.

Я не сумніваюсь, що за такого освіченого й зрівняльницького часу, як наш, монархи могли б легко об'єднати в своїх руках усю державну владу, вільніше й глибше вникаючи в коло приватних інтересів громадян, чого ніколи не могли собі дозволити володарі стародавнього світу. Одначе та сама рівність, яка сприяє встановленню деспотизму, водночас пом'якшує його. Ми вже знаємо, що в міру того як люди стають дедалі більше схожими одне на одне й рівними, суспільні засади пом'якшуються й стають гуманнішими. Коли ніхто з громадян не вирізняється ні особливою владою, ні багатством, тиранічна влада буцімто поз-

бавляється своєї привабливості та церемонності. Коли всі стани зведені до середнього рівня, пристрасті людей виявляються поміркованими, фантазії — придушеними, вдоволення — простими. Ця загальна поміркованість робить поміркованим і самого правителя, обмежуючи його бажання певними рамками.

До цих доказів, що їх я почерпнув із самої природи людського суспільства, я міг би додати й безліч інших, що не стосуються прямо обговорюваної нами теми, але не хотів би виходити за мною самим визначені межі.

Демократичні уряди можуть бути жорстокими й підступними в моменти масових народних заворушень та великої небезпеки, але ці кризи будуть рідкісними й короткочасними.

Коли я думаю про дріб'язковість інтересів наших сучасників, м'якість їхніх звичаїв, про широту їхніх пізнань, про чистоту їхньої віри та про лагідність їхньої моралі, про їхню чепурність та працелюбність, про стриманість, яку вони виявляють у ганджі й у чесноті, я гадаю, що заправили їхні будуть не стільки тиранами, скільки їхніми наставниками.

Тому я вважаю, що та форма пригноблення, яка загрожує демократичним народам, нічим не нагадуватиме того, що було раніше; мої сучасники не зможуть знайти їй аналогів у своїй пам'яті. Я сам марно шукаю визначення, яке достеменно передало б ідею цього пригноблення в тому вигляді, як я сам собі сформулював: старі слова «деспотизм» та «тиранія» не підходять. Це нове явище, й тому його треба бодай визначити, якщо ми не можемо дати йому назви.

Я хочу уявити собі, в яких нових формах у нашому світі розвиватиметься деспотизм. Я бачу численні юрби рівних і схожих одне на одне людей, які гайнують своє життя в невпинних пошуках маленьких і непристойних радощів, що заповнюють їхні душі. Кожен з них, узятий окремо, байдужий до долі всіх інших: його діти й найближчі з друзів і складають для нього весь рід людський. Що ж до інших співгромадян, то він перебуває поруч з ними, але не бачить їх; він заторкує їх, але не відчуває; він існує лише сам собою й тільки для себе. Й якщо в нього ще зберігається родина, то вже можна принаймні сказати, що вітчизни в нього нема.

Над усіма цими юрбами височіє величезна охоронна влада, яка забезпечує всіх вдоволеннями та стежить за долею кожного в юрбі. Ця влада абсолютна, пунктуальна, справедлива, передбачлива й лагідна. Її можна було б порівняти з батьківським впливом, якби її завданням, немовби батьківським, було підготування людини до дорослого життя. Між тим ця влада, навпаки, прагне до того, аби зберегти людей у їхньому немовлячому стані; вона бажала б, аби громадяни отримували втіхи й аби не думали ні про що інше. Вона залюбки працює задля загального добра, але при цьому бажає бути єдиним уповноваженим і арбітром; вона турбується про безпеку громадян, передбачає й забезпечує їхні потреби, полегшує їм отримання задоволень, бере на себе керівництво їхніми основними справами, керує їхньою промисловістю, регулює права вспадкування й займається поділом їхньої спадщини. Чому б їй зовсім не позбавити їх неспокійної потреби думати й жити на цьому світі?

Саме таким робом ця влада робить дедалі менш корисним і рідкіснішим звертання до свободи вибору, вона постійно звужує дії людської волі, поступово позбавляючи кожного окремого громадянина змоги користуватися всіма своїми здібностями. Рівність цілком підготувала людей до такого стану речей: вона навчила миритися з ним, а іноді навіть сприймати його як якесь добро.

Після того як усі громадяни по черзі пройдуть через міцні обійми заправила й він виліпить з них те, що йому треба, він накладає свої могутні долоні на суспільство в цілому. Він покриває його мережею дрібних, пишномовних, одноманітних законів, які перешкоджають найоригінальнішим умам і міцним душам

піднестись над юрбою. Він не трощить волю людей, а розм'якшує її, згинає й випрямляє; він рідко спонукає до дії, але постійно чинить опір тому, аби хтось діяв зі своєї ініціативи; він нічого не руйнує, але перешкоджає народженню нового; він не тиранить, але заважає, придушує, нервує, гасить, обезглуздює й перетворює зрештою весь народ на лякливих і працелюбних тварин, пастухом яких виступає уряд.

Я завжди був певен, що така форма рабства, тиха, розважлива й мирна, картину якої я допіру змалював, могла б поєднатися, хоч це й важко собі уявити, з деякими зовнішніми атрибутами свободи й що вона цілком може постати навіть у тіні народної влади.

Наших сучасників постійно переслідують двоє почуттів, що ворогують між собою: вони відчувають потребу в тому, аби ними керували, й водночас бажання залишитися вільними. Бувши не спроможними побороти жоден із цих суперечливих інстинктів, громадяни намагаються вдовольнити їх обидва разом. Вони воліли б мати владу єдину, охоронну й всесильну, але обрану ними самими. Вони хотіли б поєднувати централізацію з владою народу. Це їх якось вмиротворювало б. Перебуваючи під опікою, вони заспокоюють себе тим, що своїх опікунів вони обрали самі. Кожен окремий громадянин згоден бути закутим у ланцюг, якщо він бачить, що кінець цього ланцюга перебуває в руках не однієї людини й навіть не цілого класу, а всього народу.

За такої системи громадяни виходять із залежності тільки на момент обрання свого господаря, а відтак знову потрапляють у неї.

Нині багато людей пристосувалося до такого компромісу між адміністративним деспотизмом і владою народу, вважаючи цілком певною гарантією свободи особистості той факт, що турбота про неї передана державній владі. Мене ж це зовсім не вдовольняє. Особа господаря важлива для мене значно меншою мірою, ніж потреба слухняності.

Втім, я не заперечуватиму, що така система вкрай привабливіша, ніж та, що, зібравши разом усі владні повноваження, передала б їх до рук однієї безвідповідальної особи або групи таких осіб. Із усіх різних форм, яких може набрати демократичний деспотизм, ця була б, безперечно, найгіршою.

Коли правитель обирається народом або перебуває під контролем справді виборного й незалежного парламенту, тиск, що справляє він на індивідууми, часто є значущим, але він у будь-якому разі менш принизливий для них, бо кожен громадянин, коли його угискують і приводять до стану безпорадності, ще може вирішити, що це його підкорення — поступка самому собі й що він приносить у жертву одному із своїх бажань усю їх решту.

Я також визнаю, що верховна влада, яка репрезентує всю націю й залежить від її волі, використовує всі відібрані нею в кожного громадянина права та повноваження не тільки в інтересах голови держави, а й задля добра самої держави, винагороджуючи таким чином приватні особи за принесену ними в ім'я суспільства жертву незалежності. Створення народного уряду в країні з дуже централізованою владою означає зменшення, але не усунення зла, яке може принести надцентралізація.

Я добре розумію, що таким чином зберігається можливість особистого втручання громадян у найважливіші державні справи, але при цьому вона усувається при розв'язанні дрібних і приватних питань. Одначе не треба забувати, що найнебезпечніше закріпачувати людей саме в дрібницях. Зі свого боку, я був би схильний вважати, що свобода менше потрібна в великих справах, ніж у дрібницях, якби я був певен, що можна відокремити одне від одного.

Потреба коритися в дрібних справах відчувається день у день усіма без винятку громадянами. Вона не приводить їх до розпачу, але постійно стає на пе-

решкоді й примушує раз у раз відмовлятися від вияву своєї волі. Вона притлумлює їхній глузд і обурює душу, тимчасом як слухняність, потрібна в найскладніших, але рідкісних випадках, призводить до рабства далеко не завжди, та й не всіх. Даремно надавати тим самим громадянам, яких ви зробили такими залежними від центральної влади, можливість час від часу обирати представників цієї влади: цей звичай, такий важливий, але такий рідкісний і короткочасний, за якого громадяни реалізують свободу вибору, не рятує їх від подальшої деградації, коли вони втрачають здатність відчувати й діяти самостійно, поступово втрачаючи свою людську гідність.

Додам ще, що незабаром вони стануть не здатними реалізувати й цей свій єдиний, що залишився в них, великий привілей. Демократичні народи, які впровадили свободу в царину політики, посиливши при цьому деспотизм у сфері виконавчої влади, прийшли до речей вельми дивних. Так, вони вважають, що громадяни не здатні самі вести дрібні справи згідно з простим здоровим глуздом. Коли ж ідеться про управління цілою державою, то цим громадянам вони ладні довірити неосяжну владу. Люди по черзі стають то іграшками в руках правителя, то його володарями, то більше ніж королями, то менше ніж простими смертними. Випробувавши всілякі виборчі системи й не знайшовши жодної, яка їх влаштовувала б, вони дивуються й шукають нові, наче зло, яке вони бачать довкола, йде від конституції країни, а зовсім не від самих виборців.

І справді, важко уявити собі, яким чином люди, які цілком відмовилися від звички самим керувати своїми справами, могли б успішно вибирати тих, хто має ними керувати. Тому й неможливо повірити, що внаслідок голосування народу, який має лакейські схильності, можна буде створити мудрий, енергійний і ліберальний уряд.

Конституція, республіканська в своїй преамбулі й ультрамонархічна в решті, завжди видавалася мені таким собі недовговічним страховиськом. Вади правителів і безглуздя керованих мають дуже швидко її зруйнувати, й тоді народ, утомившись від своїх представників і від себе самого, чи то створить вільніші політичні інститути, чи то знову слухняно ляже біля ніг одного господаря*.

НА ПРОДОВЖЕННЯ ТОГО, ПРО ЩО ЙШЛОСЯ В ПОПЕРЕДНІХ РОЗДІЛАХ

Я вважаю, що легше встановити абсолютне й деспотичне управління в тій країні, де умови існування людей рівні, ніж там, де цього немає, і я думаю, що, коли таке правління буде там встановлено, воно не тільки гнобитиме громадян цієї країни, а й надовго позбавить кожного з них багатьох головних людських достойностей.

Тому я думаю, що саме в добу демократії найбільше треба остерігатися деспотизму.

Я гадаю, що свобода імпонувала б мені за всіх часів, одначе сьогодні я відчуваю до неї особливу пошану.

З іншого боку, я певен, що ті, хто в майбутньому спробує прийти до влади, спираючись на аристократію з її привілеями, нічого не доможеться. Нічого не досягнуть і всі ті, хто забажає зосередити й зберегти владу в руках одного класу. Сьогодні нема правителя, який був би достатньо сильним і вмілим, аби встановити деспотію шляхом підтримання постійних відмінностей між підданими. Нема сьогодні й законодавця, такого мудрого й могутнього, щоб він був спроможний підтримувати вільні заклади, не спираючись при цьому на свободу як на головний принцип і як на символ. Тому тим нашим сучасникам, хто бореться за незалежність та гідність собі подібних, треба виказувати себе поборниками рівності, а єдиний спосіб переконати в цьому людей — стати їм рівними: від цього залежить успіх їхньої святої справи.

Отже, йдеться не про те, аби відновити аристократичне суспільство, а зробити так, щоб свобода народилася в тому демократичному суспільстві, в якому жити нам заповів Бог.

Ці дві аксіоми здаються мені простими, ясними й плідними, й вони природним чином підводять до роздумів про те, яким може бути вільний уряд у народу, який створив рівні умови існування людей.

Сам суспільний лад демократичних народів та їхні потреби вимагають, аби влада їхнього правителя була одноманітнішою, централізованою, широкою, всепроникливою й сильнішою, ніж у всіх інших народів. Тут суспільство, природно, має більшу активність і силу, а індивідуум більш залежний і слабкіший: якщо перше робить більше, то другий має робити менше,— це неминуче.

Тому не треба сподіватися на те, що в демократичних країнах сфера особистої незалежності стане колись такою самою широкою, як і в аристократичних державах. Та й нема потреби прагнути цього, бо в аристократичних народів суспільство часто-густо приноситься в жертву одній людині, а добробут великого числа людей — величі небагатьох.

Водночас потрібно й бажано, аби центральна влада, яка керує демократичним народом, була сильною та активнішою. В жодному разі не можна її послаблювати, робити в'ялою, але при цьому конче треба перешкоджати надуживанню з її боку своєю спритністю та силою.

У добу панування аристократії незалежність приватних осіб забезпечувалася тим, що монарх не сам керував своїми посполитими, він змушений був ділитися своєю владою з аристократією, тож державна влада, що перебувала в різних руках, не тиснула всім своїм тягарем на кожну людину.

Монарх не тільки не займався всім одноосібно, а й більшість службовців, які заступали його, отримували владу не від нього, а в спадщину, й тому вони не

були постійно в його кулаці. Він не міг у будь-який момент призначати чи звільняти їх за своєю примхою, підкоряти геть усіх найменшим своїм забаганкам. Це також гарантувало незалежність приватних осіб.

Я добре розумію, що нині вже не можна вдатися до тих самих засобів, але я бачу демократичні методи, які могли б їх замінити.

Замість того щоб передавати правителю всю владу, відібрану в корпорацій чи в шляхтичів, частину її можна довірити тимчасово сформованим з простих громадян проміжним органам управління. Тоді свобода приватних осіб буде надійніше захищена, при цьому не постраждає і їхня рівність.

Американці не такі вибагливі, як ми, в словах зберегли назви графств для більшості своїх адміністративних округів, але при цьому вони почасти замінили управління графств провінційними асамблеями.

Я цілком згоден з тим, що в добу рівності було б нерозумно й несправедливо створювати інститут спадкових функціонерів, але ніщо не заважає замінити їх якоюсь мірою виборними службовцями. Вибори — це демократичний засіб, який дозволяє функціонерові зберегти незалежність перед обличчям центральної влади тією самою або й більшою мірою, ніж це дозволяло спадкове право в аристократичному суспільстві.

В аристократичних країнах живе величезне число багатих і впливових громадян, які можуть обходитися своїми власними силами й коштами і яких нелегко утискувати, тим більше таємно. Саме завдяки їм верховна влада виказує загальну поміркованість та стриманість.

У демократичних країнах таких індивідуумів, звісно ж, немає, але там можна створити щось подібне штучним чином.

Я цілком певен, що знову створити аристократію неможливо, але гадаю, що приватні особи, вступаючи до асоціацій, можуть створювати вельми багаті, вельми впливові й вельми сильні організації, одне слово, організації, рівні аристократичним магнатам.

У такий спосіб можна було б досягти багатьох найважливіших політичних переваг аристократії, уникнувши її небезпечних вад. Політична, промислова, торговельна й навіть наукова чи літературна асоціація завше діятиме як освічений і могутній підданий, якого не можна ні зігнути за своїм бажанням, ні утискувати потайки і який, відстоюючи свої власні права перед обличчям влади, рятує загальні свободи.

За часів аристократії кожна людина тісно пов'язана з багатьма своїми співгромадянами, тож у разі небезпеки ці співгромадяни завжди приходять їй на допомогу. В добу рівності кожен індивідуум природним чином ізольований: він не має ні кревних друзів, у яких він міг би попросити підтримки, немає класу, який міг би виявити до нього свою симпатію; людину можна легко ізолювати, розтоптавши його права. В наш час пригнічена людина має тільки єдиний спосіб захисту — це апеляція до всього народу або, якщо народ залишається глухим, звернення до всього людства. А єдиний засіб захисту — це преса. Тому для демократичного народу свобода преси набагато дорожча, ніж для будь-якого іншого; тільки вона здатна лікувати велике число тих недуг, що їх може породити рівність. Вона ізолює й послаблює людей, але преса стоїть поруч з кожним як потужна зброя, якою може скористатися найсамотніша й найслабкіша людина. Рівність позбавляє кожного індивідуума підтримки своїх близьких, але преса дає йому змогу покликати на допомогу всіх своїх співгромадян, усіх людей. Друкарський верстат сприяв поступові рівності, він же залишається найліпшим засобом виправлення її вад.

Я гадаю, що люди в аристократичному суспільстві можуть іще обходитися без свободи друку, але ті, хто живе в демократичному суспільстві, обійтися без неї вже

не можуть. Гарантію їхньої особистої незалежності я не можу довірити ні високим політичним асамблеям, ні владі парламенту, ні проголошеній владі народу.

Всі ці речі до певного моменту можуть існувати з індивідуальним рабством, але це рабство ніколи не буде абсолютним за свободи преси. Преса насамперед є демократичним знаряддям свободи.

Аналогічні міркування можна висловити й з приводу судової влади.

Судова влада самою своєю суттю спрямована на захист інтересів приватних осіб, тому вона залюбки звертає свою увагу на предмети досить пересічні. Крім того, цій владі не властиво самій приходити на допомогу всім пригнобленим, але вона завше поруч із тими з них, хто найбільше знедолений. Цей останній, хоч би яким слабким ми його собі уявляли, завше може примусити суддю вислухати його скаргу й відповісти на неї: це зумовлено самою специфікою судової влади.

Така влада набуває особливого значення в справі захисту свободи, коли правитель постійно втручається в усі сфери людської діяльності й коли приватні особи надто слабкі, аби захистити себе, й надто ізольовані, аби розраховувати на допомогу інших. Авторитет суду за всіх часів був найсерйознішою гарантією особистої незалежності, але в добу демократії це особливо актуально, позаяк права та інтереси приватних осіб тут завжди піддані небезпеці, якщо судова влада не посилюється й не розширює своїх меж в міру вирівнювання умов життя.

Рівність розвиває в людях численні, вкрай небезпечні для свободи схильності, на які в законодавця завжди мають бути розплющені очі. Нагадаю тільки про основні.

Люди, які живуть у демократичному суспільстві, ледве розуміють користь формальностей; вони відчувають до них інстинктивну зневагу. Раніше я вже говорив про причини цього явища. Формальності викликають у людях не тільки почуття зневаги, а й часто ненависть. А що люди звичайно тягнуться до легких і доступних радощів, то вони нестримні в прагненні до предметів будь-якого свого бажання, і найнезначніші затримки кидають їх у розпач. Ці звичаї, перенесені в царину політичного життя, налаштовують людей проти формальностей, які щоденно заважають їм або затягують виконання якогось із їхніх задумів.

Між тим незручності, з якими люди в демократичних країнах пов'язують формальності, найвищою мірою корисні для свободи. Їхня головна достойність у тому, що вони правлять за перетинку між сильним і слабким, керуючим і керованим, надають можливість притримати одних і вділити час освоїтися іншим. Потреба в формальностях зростає в міру того, як правитель стає діяльнішим і могутнішим, а його піддані більш апатичними та безпорадними. Отже, демократичні народи за своєю природою більшою мірою, ніж усі інші, мають потребу у формалізмі, але, що також природно, вони найменше його шанують. Це заслуговує найсерйознішої уваги.

Немає нічого сумнішого, ніж гордовита зневага, яку виявляє більшість наших співвітчизників до питань форми. Річ у тім, що нині найдрібніші формальності набувають значення, якого вони раніше не мали; з ними пов'язано багато найбільших інтересів людства.

Я вважаю, що коли державні діячі, які жили в століття аристократії, могли іноді зневажати формальності, стояти вище за них, то сьогодні керівники мусять вельми шанобливо ставитися до найнезначнішої формальності й обходитися без неї лишень у крайньому випадку. В аристократіях до формальностей ставилися із забобонним страхом; нам треба піднести їх до освітнього культу.

Іншим зовсім природним і вельми небезпечним інстинктом для демократичних народів є схильність зневажати права особистості, вділяючи їм мало значення.

Звичайно люди звикають до одного права й шанують його залежно від його значущості або ж від тривалості його дії. Права особистості, які ми зараз спостерігаємо в демократичних народів, як правило, не мають великого значення, зовсім недавно сформульовані й дуже нестабільні, тому вони часто й легко приносяться в жертву й порушуються без будь-якого докору сумління.

Трапляється, що в той самий час і в тих самих країнах, де зароджується природна зневага до прав особистості, права суспільства розширюються й зміцнюються, цебто люди починають відчувати меншу приязнь до прав приватних осіб саме в той момент, коли виникає потреба зберігати й захищати ті нечисленні права, що ще залишилися в них.

Тому саме за часів демократії справжні поборники свободи й величі людини мають негайно й рішуче перешкодити тому, аби суспільна влада могла принести в жертву окремі права кількох громадян в ім'я реалізації своїх глобальних задумів. У наш час небезпечно гнобити навіть найпослідущого з громадян; найнедосконаліші права особистості не можуть безкарно бути заміненими свавіллям влади. Пояснюється це просто: якщо порушуються особисті права індивідуума в добу, коли людська свідомість перейнята потребою та священністю цих законів, то зла завдається тільки тому, кого цих прав позбавляють; але порушення цих прав у наш час призводить до глибокого розкладу національних народів і загрожує всьому суспільству взагалі, позаяк сама ідея таких прав у нас постійно змінюється й готова зникнути.

Є певні звички, думки й вади, властиві революційній епосі. Всі вони неодмінно породжуються тривалою революцією, а відтак стають загальним надбанням незалежно від характеру цієї революції, її мети й місця дії.

Якщо якийсь народ за короткий проміжок часу неодноразово змінював керівників, погляди й закони, то громадяни, які складають цей народ, врешті-решт набувають смак до змін і до того, що ці зміни відбуваються швидко й насильницьким шляхом. Тоді вони цілком природно починають відчувати недовіру до формальностей, немічність яких вони мають змогу спостерігати день у день, і з відразою терплять гноблення законів, які стільки разів порушувалися на їхніх же очах.

Якщо звичайних понять справедливості та моралі виявляється замало, аби пояснити й виправдати всі новації, що їх день у день породжує революція, тоді вдаються до принципу суспільної користі або ж створюють догму про політичну необхідність і залюбки йдуть на те, аби без докорів сумління приносити в жертву приватні інтереси й нехтувати особисті права громадян задля швидшого досягнення загальної мети.

Ці звичаї та ідеї, які я назвав би революційними, оскільки їх породжує будь-яка революція, виказують себе як у аристократичному, так і в демократичному суспільствах. Одначе в першому випадку вони не такі розвинуті й живучі, позаяк їм протидіють інші звичаї, ідеї, вади й примхи. Тільки-но революція завершується, революційні звичаї самі собою зникають, і суспільство повертається до колишнього політичного життя. В країнах демократії становище трохи інше: тут зберігається постійна небезпека того, що революційні інститути, ставши м'якшими й більш упорядкованими, можуть поступово перетворитися на урядові звичаї та адміністративні звички.

Отже, ні для жодної іншої країни революція не приховує в собі стільки небезпек, як для країни демократичної, бо тут, крім випадкового й минущого лиха, без якого не може обійтись жодна революція, завше є вірогідність породити постійне, якщо не вічне зло.

Я згоден з тим, що опір буває чесним, а повстання законними. Я не наполягаю категорично на тому, що люди, які живуть у добу демократії, не мають

права здійснювати революції, але я вважаю, що, перш ніж на неї зважитися, їм треба поміркувати грунтовніше, ніж будь-коли раніше, і, цілком можливо, що їм вигідніше буде витерпіти сьогоднішні незручності, ніж зважуватися на застосування таких небезпечних ліків.

Хочу завершити свою працю викладом загальної ідеї, яка включала б не тільки окремі думки, що є в цьому розділі, а й ті, задля яких і була задумана ця книжка.

У добу аристократії, що передувала нашому часу, в суспільстві були могутні люди, тимчасом як суспільна влада була вкрай нерозвинута. Саме уявлення про суспільство було невиразне й постійно плуталося з всілякими органами влади, які керували громадянами. Основні зусилля людей за тих часів були спрямовані на те, аби розширити й зміцнити суспільну владу, її прерогативи й, навпаки, обмежити незалежність індивідуумів тіснішими рамками, підпорядкувати приватні інтереси загальному добру.

У наш час на людей чатують інші небезпеки, їх хвилюють інші турботи.

У більшості сучасних держав правитель, хоч би якими були його походження, повноваження й посада, наділений практично всією повнотою влади, а приватні особи дедалі більше впадають у крайню стадію слабкості та залежності.

За старих часів усе було інакше. Тоді ніде неможливо було зустріти загальної єдності та одноманітності. Сьогодні ми так схожі, що обличчя індивідуума небавом зовсім розчиниться в безликості якоїсь спільної фізіономії. Наші батьки завше були ладні надуживати ідеєю святості прав приватних осіб, ми ж, природно, схиляємося до іншої крайності, вважаючи, що інтереси індивідуума завжди мають підпорядковуватися інтересам суспільства.

Політика в людському суспільстві змінюється, віднині треба шукати нові ліки від нових недуг.

Надати державній владі досить широкі, але ясні й визначені повноваження; дати приватним особам конкретні права й гарантувати їм незаперечну змогу користуватися цими правами; зберегти за індивідуумом ті часточки незалежності, сили й самобутності, які він іще зумів зберегти; поставити його на один рівень із суспільством — такі, на мій погляд, головні завдання, розв'язанню яких має присвятити себе законодавець нової епохи, до якої ми вступили.

Складається враження, що нинішні заправили стурбовані передусім тим, аби за допомогою своїх підданих здійснювати великі справи. А мені хотілося б, аби вони якомога більше думали про те, як зробити великими самих підданих; щоб вони менше цінували працю, а більше робітника й щоб вони постійно пам'ятали про те, що не може довгий час залишатися сильним народ, у якому кожна людина індивідуально слабка, й що ще не знайдено суспільних форм та політичних комбінацій, які б зробили енергійним народ, який складається з легкодухих і млявих громадян.

Я бачу, що мої сучасники прихильні до двох прямо протилежних, але однаково згубних ідей.

Одні бачать у рівності тільки анархічні тенденції, що їх вона породжує. Вони бояться свободи особистого вибору, вони лякаються самих себе.

Інші — їх менше, але вони освіченіші — дотримуються іншої точки зору. Поруч зі шляхом, який веде від рівності до анархії, вони врешті-решт побачили інший, по якому люди неухильно рухаються до свого закріпачення. Вони заздалегідь духовно готуються до неминучого рабства, й, не сподіваючись залишитися вільними, вони вже сьогодні всім серцем обожнюють свого майбутнього господаря.

Перші відмовляються від свободи тому, що вважають її небезпечною, другі тому, що, на їхню думку, вона взагалі неможлива.

Якби я належав до числа цих останніх, я ніколи не написав би цієї праці, а обмежився б тим, що потайки нарікав би на долю людей.

Я хотів би оголити й небезпеки, якими рівність загрожує незалежності людини, бо я твердо впевнений, що саме ці небезпеки є найгрізнішими й найменш передбачуваними з усього того, що приховує від нас майбутнє. Але я не вважаю ці небезпеки невизначеними.

Люди, які живуть у епоху демократії, що відкривається перед нами, відчувають природну схильність до незалежності, тому вони, так само природно, з нетерпінням ставляться до встановленого ладу: їх утомлює навіть стійкість того устрою, який їх влаштовує. Вони шанують владу, але схильні зневажати й ненавидіти тих, хто її здійснює. Вони легко вислизають з рук влади, користуючись своєю незначущістю та рухомістю.

Ці інститути постійно відтворюватимуться, позаяк вони породжуються самим суспільним ладом, який залишається незмінним. Упродовж тривалого часу вони перешкоджатимуть встановленню деспотизму й правитимуть за зброю кожному новому поколінню, яке забажає боротися за свободу людей.

Дивитимемося ж у майбутнє з тим рятівним страхом, який примушує бути напоготові й боротися, а не з тим бездіяльним жахом, що розм'якшує душу, обурює й убиває її.

Розділ VIII

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Перш ніж назавше розлучитися з тим, що так довго турбувало мене, мені хотілося б востаннє охопити поглядом всі ті явища, які становлять образ нового світу, й зробити нарешті загальний висновок з приводу того, який вплив справляє рівність на долю людей. Одначе мене зупиняє надзвичайна складність цього заміру: перед обличчям такого грандіозного завдання в мене темніє в очах, і розум перестає мені коритися.

Те нове суспільство, яке було предметом мого опису і яке я намагався оцінити, ще тільки народжується. Час іще не сформував його; велика революція, яка породила його, ще триває, й з того, що відбувається сьогодні, майже неможливо зрозуміти, що ж має відійти разом із самою революцією й що повинно залишитися після неї.

Світ, що народжується, ще наполовину завалений уламками світу, який відживає; посеред загального безладу людських справ ніхто не може сказати, що залишиться від старих інститутів та звичаїв, а що зникне назавжди.

Незважаючи на те що революція, яка відбувається в суспільному ладу, законодавстві, поглядах та почуттях людей, ще далека від свого завершення, вже зараз неможливо зіставити наслідки її діянь з тим, що світ бачив раніше. Занурюючись століття за століттям у глибини історії аж до найранішої античності, я не знаходжу нічого, що могло б відповідати сучасному світові. Минуле не осяває світлом майбутнє, і розум бреде в пітьмі.

Втім, посеред цієї, поки що незвичної, невиразної й широкої картини майбутнього я розпізнаю вже найістотніші риси й вказую на них.

Я бачу, що добро й зло розподілені у світі рівномірно. Зникають надбагаті, збільшується число середніх станів, множаться бажання й задоволення; нема більше ні надмірного розквіту, ні безпросвітних злиднів. Честолюбність стала загальним почуттям, але при цьому вкрай честолюбних людей стає дедалі менше. Люди ізольовані одне від одного й слабкі, а суспільство динамічне, прозірливе й сильне; приватні особи зайняті дрібними клопотами, а уряд — виключно справами державної важливості.

Жителі не енергійні, але звичаї м'які, а закони гуманні. Приклади самопожертв, високої моральності, блискучої й чистої доблесті трапляються рідко, зате громадяни стають благопристойнішими, майже зникли насильство й жорстокість. Тривалість життя людини збільшується, а її власність стає надійнішою. Людина живе не особливо гарним, але зручним і мирним життям. Менше стало надто витончених чи надто грубих задоволень, менше поштивості в манерах, але й менше грубості в спілкуванні. Зараз дедалі менше можна зустріти людей блискуче освічених, але нема й цілковитих невігласів. Генії рідкісні, але знання стають дедалі доступнішими. Людський розум розвивається під впливом об'єднаних зусиль усього народу, а не внаслідок потужних імпульсів, що виходять від деяких його представників. Наслідки праці тепер не такі досконалі, але плідніші. Слабнуть усі узи, що пов'язують людину з расою, класом, батьківщиною, але міцніє її зв'язок з людством.

Якщо серед різноманітності цих явищ шукати те, яке мені видається найзагальнішим і яке вражає уяву, то я доходжу висновку, що все, що відбувається із статками, в тисячах варіантів повторюється й у інших царинах. Майже всі крайноші пом'якшуються й приглушуються, все видатне стирається, поступаючись місцем чомусь пересічному, що водночас не так високе, але й не так

низько опускається, не таке блискуче, але й не таке нікчемне, як це було раніше.

Коли світ заповнювали люди вельми великі й вельми маленькі, дуже багаті й дуже бідні, дуже вчені й дуже неосвічені, я не звертав уваги на цих других, зосереджуючи її на перших, бо їхній вигляд радував мене. Але я розумію, що цю радість породжувала моя слабкість, те, що я не спроможний побачити водночас усе, що мене оточує, й тому маю право обирати з безлічі речей ті, що звеселяють око. Інша справа Господь, чий погляд цілком неодмінно охоплює весь світ і який виразно бачить водночас і весь рід людський, і кожну людину зокрема.

Природно вважати, що найрадніше творцеві й охоронцеві людей бачити не розквіт окремих громадян, а зрослий добробут усіх; цебто те, що мені видається занепадом, у його очах видається поступом; те, що ранить мене, йому до вподоби. Можливо, що рівність іще недостатньо розвинута, але вона справедливіша, і ця справедливість надає йому величі та краси.

Я намагаюсь уявити собі точку зору Господа й з неї судити про справи людські.

Ніхто на землі не може поки що з цілковитою певністю твердити, що новий стан суспільства вищий за той, що був раніше, але вже зараз можна сказати, що він зовсім інший.

Аристократичному суспільству були властиві певні вади й чесноти, які перебувають у такій суперечності з духом нових народів, що вони вже ніколи не зможуть їх сприйняти. Є добрі схильності й погані інстинкти, які були чужими старому суспільству, але природні для нового, є також ідеї, які були близькі першому, але відкидаються другим. І те й те становлять собою буцімто два різних людства, кожне з яких має свої достойності й свої вади, свої добрі й свої погані сторони.

Тому треба виявити обережність і не оцінювати суспільство, яке народжується, згідно з тими уявленнями, що їх створило нині зникле суспільство. Це було б несправедливо тому, що ці два суспільства цілком різні й незіставні між собою.

Було б також нерозумно вимагати від людей нашого часу чеснот, що безпосередньо випливають з того суспільного ладу, в якому жили їхні предки, бо сам цей лад розвалився, і під його руїнами загинуло все те добре й погане, що він у собі ніс.

Одначе ми сьогодні ще погано це усвідомлюємо.

Я знаю, що багато наших сучасників хотіли б уважніше розібратися з усіма інститутами, поглядами та ідеями, що виросли в надрах старого, аристократичного суспільства: вони згодні розлучитися з багатьма із них, але інші воліли б зберегти їх і в новому суспільстві.

Я вважаю, що вони втрачають час і сили на чесну, але безплідну справу.

Нині не йдеться про те, аби зберегти окремі переваги, що їх надає людям нерівність умов їхнього існування, а про те, щоб утверджувати нові цінності, які може їм принести рівність. Нам не варто намагатися бути схожими із своїми батьками, ми повинні прагнути до своїх власних ідеалів щастя й величі.

Що ж до мене, то, діставшись кінця свого шляху й розглядаючи здалеку, але разом усі ті різні предмети, які по дорозі привернули мою увагу, я почуваю себе сповненим страху й сподівань.

Я бачу велику небезпеку, якої можна уникнути, велике зло, яке можна відвернути або зменшити; я дедалі більше утверджуюсь у вірі, що для того, аби стати чесним і квітучим, суспільству треба тільки дуже цього забажати.

Я знаю, що багато моїх співвітчизників думають, що народи в цьому світі не є господарями самим собі, що вони неодмінно мають коритися якійсь не-

здоланній і неосяжній силі, яку визначають попередні події, раса, грунт чи клімат.

Усе це фальшиві й боягузливі теорії, здатні породити тільки недолугих людей і слабкі народи. Провидіння зробило так, що рід людський не зовсім незалежний, але він не так уже й закабалений. Провидіння окреслює, це правильно, кожній людині певне фатальне коло, з якого вона не може вибратися, одначе в широких межах якого людина вільна й могутня. Це саме стосується й народів.

Сьогодні нації вже не можуть відмовитися від рівності, але від них залежить, чи вона приведе до рабства а чи свободи, до освіти а чи до варварства, до процвітання а чи до злиднів.

ПРИМІТКИ АВТОРА

С. 452.

Втім, деякі аристократи захоплено займалися торгівлею й успішно розвивали промисловість. Світова історія знає багато разючих прикладів цього. Одначе потрібно сказати, що загалом аристократія аж ніяк не сприяє розвиткові промисловості й торгівлі. Тільки аристократія грошового мішка є винятком з цього правила.

У цієї останньої вдоволення всіх бажань пов'язане з багатством. Потяг до багатства стає певною мірою головним змістом людських пристрастей. Усі інші так чи інакше пов'язуються з ним.

Смак до грошей та жадоба слави й влади так тісно переплітаються в душах людей, що подеколи буває важко зрозуміти, жадібні вони з честолюбних імпульсів чи честолюбні з жадібності. Так відбувається в Англії, де треба бути багатим, аби досягти почестей, і де домагаються почестей як символу багатства. В цьому випадку людський розум владно захоплений торгівлею та промисловістю, бо вони становлять собою найкоротші шляхи до багатства.

Втім, такий стан справ видається мені винятковим і короткочасним. Коли багатство стало єдиною ознакою аристократії, важко сподіватися, що багаті самі, без чиєїсь допомоги, збережуть неподільну владу.

Спадкова аристократія й чиста демократія розташовані на протилежних полюсах суспільного й політичного устрою, між ними перебуває аристократія грошового мішка: із спадковою аристократією її зближує те, що вона наділяє широке коло осіб великими привілеями, від демократії ж вона запозичила те, що ці привілеї можуть по черзі отримувати всі громадяни. Фінансова аристократія становить собою мовби місточок між двома полюсами, й неможливо сказати, чи завершує вона своїм існуванням царство аристократичних інститутів, чи вже відкриває нову еру демократії.

С. 484.

У своєму дорожньому щоденнику я знайшов такий запис, що показує, яким випробуванням часто піддаються американські жінки, які згоджуються супроводжувати своїх чоловіків до необжитих регіонів. Усе описане нижче — щира правда.

«...Час від часу ми натрапляємо на ділянки розораної цілини. Вони всі схожі одна на одну. Опишу ту, де ми зупинилися сьогодні ввечері, це дасть загальне враження про всі інші.

Дзвіночки, що їх першопрохідці чіпляють на шию тварин, аби легше було розшукати їх у лісі, ще здалеку повідомили нас про наявність розчищеної ділянки. Небавом ми почули стукіт сокири, якою зрубували в лісі дерева. В міру того як ми наближалися, сліди руйнування наполегливіше повідомляли нас про присутність цивілізованої людини. Обрубані гілки вкривали шлях; наполовину обгорілі чи зрубані сокирою стовбури дерев заважали нам проїхати. Невдовзі ми опинилися в лісі, де всі дерева, здавалося, спіткала несподівана загибель. У розпал літа вони утворювали собою зимовий краєвид. Оглянувши дерева, ми побачили, що на їхню кору нанесено глибокі кільцеві надрізи, які, зупиняючи рух рослинних соків, сприяють швидкому псуванню дерев. Ми зрозуміли, що саме з цього звичайно починає піонер-хлібороб. Не маючи змоги першого року зрубати всі дерева, що ростуть на його новій ділянці, він засаджує весь простір між ними кукурудзою, а відтак умертвлює дерева, щоб вони не затіняли своїми гілками врожай. За полем, яке становило собою перший, ще недосконалий начерк цивілізації в необжитому краю, ми раптом побачили хижку господаря. Вона стояла посередині ділянки,

більш доглянутої, ніж інші, але й тут людині доводилося витримувати нерівну боротьбу з лісом: дерева були зрубані, але не викорчувані, стовбури їхні захаращували землю, яку колись затінювали. Між всохлими стовбурами пробивалися пшениця, пагони дубів, всіляких видів рослин та трави, все це перемішувалося й росло водночас на непокірній і наполовину дикій землі. А посеред цієї потужної і різноманітної рослинності здіймався будинок піонера; тут такий будинок називають «рубленою хижкою». Як і довколишня ділянка, це сільське житло становило собою наслідок нової, квапливої діяльності: його довжина не перевищувала тридцять футів, висота — п'ятнадцяти, стіни й дах були складені з неотесаних колод, між якими було прокладено мох та глину, щоб уберегти внутрішнє приміщення від холоду та дощу.

Надходила ніч, і ми вирішили просити притулку в господаря будинку.

Почувши наші кроки, діти, що гралися в лісових хащах, враз схопилися на ноги й побігли до хижини, бущімто вигляд людини налякав їх. Їхній відступ прикривали два великі напівдикі собаки з витягнутими мордами й настовбуреними вухами, які з нашим наближенням, грізно рикаючи, вистрибнули з хижини. Відтак на порозі свого помешкання з'явився сам піонер, він хутко й доскіпливо оглянув нас, подав знак собакам вернутися до хижі й сам подався до неї, показавши їм приклад і всім своїм виглядом давши зрозуміти, що наша поява не викликала в нього ні цікавості, ні занепокоєння.

Ми заходимо до цього рубленого помешкання. Всередині нічто не нагадує селянських хатин Європи; тут багато зайвого й бракує найнеобхіднішого. Єдине вікно затулене мусліновою занавіскою; у глиняній печі палає вогонь, що освітлює все всередині; над піччю висить чудовий нарізний карабін, шкура лані, пір'я орла; праворуч від вогнища почеплена карта Сполучених Штатів, яку підкидає й погойдує вітер, що дме крізь щілини в стіні; поруч з картою на полиці, зробленій з погано обтесаної дошки, кілька книжок. Я помітив Біблію, шість перших пісень поеми Мілтона й дві драми Шекспіра. Вздовж стін замість шаф стоять скрині. В центрі кімнати грубо змайстрований стіл, ніжки якого, збиті із свіжого, ще необкоркованого дерева, ростуть, здається, просто з підлоги. На столі я бачу чайник з англійської порцеляни, срібні ложки, кілька вищерблених чашок та газети.

У господаря хижі вугласті риси обличчя й видовжені кінцівки, що виказує в ньому жителя Нової Англії. Очевидячки, ця людина народилася не в цій глушині, де ми її зустріли; вже зовнішній вигляд дозволяє зробити висновок, що юні роки цієї людини минули в інтелігентному середовищі й що вона належить до тієї природи неспокійних, ділових і відважних людей, які холоднокровно роблять те, що можна пояснити тільки паланням пристрасті, і які можуть на час віддатися первісному життю, аби швидше підкорити й цивілізувати пустельні землі.

Побачивши, що ми переступили поріг його оселі, господар попростував нам назустріч і, як це прийнято, привітався з нами за руку, але при цьому обличчя його залишилося напруженим. Він перший почав розпитувати нас про те, що відбувається у світі, й, удовольнивши свою цікавість, замовк. Здавалося, він утомився від нашого галасу й настирності. Настала наша черга розпитати його, і він дав нам усю потрібну інформацію. Відтак не кваплячись і досить серйозно він почав улаштовувати нас на ночівлю. Бачачи, що він зайнятий такою приємною для нас справою, ми, проте, чомусь не перейнялися до нього почуттям вдячності. Либонь, тому, що, виявляючи нам гостинність, він мовби підкорився своїй долі: він виконував обов'язок, не відчуваючи при цьому радості.

По той бік вогнища сидить жінка, заколисуючи маля. Не припиняючи своєї справи, вона киває нам головою. Як і господар, жінка перебуває в розквіті сил, її зовнішній вигляд не відповідає вбогості життя, а одяг свідчить про ще непогамоване бажання виглядати привабливою. Одначе риси її обличчя виказують втому, в очах застигли ніжність і розважливість, у всій її статурі відчувається релігійна покірливість, умиротвореність почуттів і якась природна та спокійна рішучість, що дозволяє подолати всі життєві негаразди без страху й докору.

Діти оточили її; вони здорові, непосидющі й енергійні, це справжні діти безлюддя. Час від часу мати кидає на них погляд, повний радощів і задушевності. Порівнюючи їхню силу та її беззахисність, можна подумати, що вона виснажила себе, давши їм життя, але анітрохи про це не шкодує.

У хижині переселенців немає ні перетинок, ні погреба. Вечорами вся родина знахо-

дить прихисток в одній кімнаті. Житло піонера — це цілий світ, ковчег цивілізації, загублений в океані рослинності. За сто кроків від нього праліс знову розкидає свою тінь, і людина знову почуває себе самотньою».

С. 485.

Аж ніяк не рівність робить людей аморальними й невіруючими. Але коли люди аморальні й невіруючі та водночас рівні, наслідки аморальності та невіри легко даються взнаки, бо люди мають слабкий вплив одне на одне, а класу, який би взяв на себе тягар охорони суспільства, немає. Рівність ніколи не псує звичаїв, але іноді виявляє їхню зіпсутість.

С. 501.

Якщо відкинути тих, хто зовсім не думає, а також тих, хто не наважується сказати, що думає, все одно виявиться, що переважна більшість американців задоволена політичними інститутами, які ними керують, і, радше, це так і є. Я розглядаю такий настрій громадської думки як ознаку, а не як доказ доброти американських законів. Національна гордість, вдоволені цими законами пристрасті, випадкові події, непомічені вади й, найголовніше, інтерес більшості, який замикає рот опозиції,— все це протягом тривалого часу може створювати ілюзію як у однієї людини, так і в цілого народу.

Подивіться на Англію в період усього XVIII століття. Ніколи ще народ не сипав стільки лестощів сам собі, жоден народ не був так задоволений собою. Все було добре й у конституції, все було бездоганне аж до явних вад. Нині ж маса англійців, здається, тільки й тим зайнята, що доводить неповноцінність цієї конституції в усіх позиціях. Хто має слушність: англійський народ минулого століття чи ж англійський народ наших днів?

Те саме відбулося й у Франції. Не викликає сумніву той факт, що за часів Людовіка XIV велика частина народу була в захопленні від форми правління, яка існувала тоді. Дуже помиляються ті, хто вважає, що з цим періодом пов'язаний занепад звичаїв у Франції. За тих часів тут, звісно ж, існувало підлабузництво, одначе сам дух сервілізму був відсутній. Тогочасні письменники з непідробним натхненням підносили королівську владу над усіма іншими, найзатурканіший селянин у своєму ветхому житлі пишався славою свого монарха й ладен був загинути з радісним криком: «Хай живе король!» Але саме ці форми правління для нас стали ненависними. То хто ж помилявся, французи часів Людовіка XIV чи нинішні французи?

Тому міркування про закони треба робити, грунтуючись не тільки на настроях народу, які від століття до століття змінюються, а й з урахуванням більш піднесених мотивів і більш узагальненого досвіду.

Прив'язаність, яку народ відчуває до своїх законів, свідчить тільки про те, що не варто квапитися їх змінювати.

С. 540.

У розділі, якого стосується ця примітка, йдеться про одну небезпеку. Хочу вказати на ще одну, яка трапляється рідше, але якої слід особливо стерегтися.

Якщо потяг до матеріальних радощів, такий природний для людей, які живуть у добу рівності, цілком захопить розум громадян демократичної держави, то національний дух може стати таким не здатним сприймати войовничість, що прагнення до миру може витіснити в самої армії її природну зацікавленість у війні. В атмосфері загальної терпимості вояки швидко збагнуть, що куди простіше й зручніше неквапно зростати в чинах за мирного часу, ніж швидко робити кар'єру ціною злигоднів та всіляких випробувань походного життя. За цих умов військо без особливого натхнення братиметься до зброї й воюватиме недостатньо енергійно; воно саме не піде на ворога, його доведеться підштовхувати.

При цьому не варто гадати, що миролюбний настрій війська вбезпечить його від участі в революції, бо революції й особливо військові перевороти, які здійснюються вельми швидко, пов'язані з підвищеною небезпекою, але не вимагають виснажливої військової праці; вони вдовольняють марнославство прагнення з меншими витратами, ніж війна; в них ризикують тільки життям, яким люди демократичних часів дорожать менше, ніж життєвими благами.

Немає нічого небезпечнішого для свободи й спокою народу, ніж армія, яка боїться воювати, бо, не розраховуючи більше знайти свою велич і значення на полях бою, вона шукатиме їх у інших місцях. І тоді може статися, що люди, які складають демократичну армію, не набувши солдатських чеснот, утратять громадянські інтереси, а армія, залишаючись джерелом неспокою, втратить свою боєздатність.

Тут я повторю те, про що вже вів мову раніше. Ліки від такої небезпеки є не в самій армії, а в країні. В демократичного народу, який зберігає мужній характер, завше будуть боєздатні вояки.

С. 549.

Люди пов'язують велич ідеї єдності із засобами її досягнення. Бог — із наслідком. Таке розуміння ідеї величі примушує людей розмінюватися на безліч дрібниць. Примусити всіх крокувати в ногу до єдиної мети — така ідея, що склалася в людських головах. Зробити діяння людей украй різноманітними, але так, аби ці діяння численними шляхами вели до здійснення єдиного великого задуму,— також Божественна ідея.

Людська ідея єдності майже завжди безплідна, ідея Бога надзвичайно продуктивна. Люди прагнуть засвідчити свою велич, спрощуючи засоби; в Бога ж проста мета, а засоби її досягнення вкрай багатоманітні.

С. 551.

До централізації влади демократичні народи постійно штовхають не тільки їхні власні схильності, а й пристрасті тих, хто ними керує.

Легко можна передбачити, що майже всі здібні й честолюбні громадяни, які живуть у демократичній країні, всіляко прагнутимуть розширити прерогативи державної влади тому, що кожен з цих громадян сподівається колись самому стати біля стерна влади. Було б марною тратою часу намагатися довести їм, що зайва централізація згубна для держави, адже вони централізують задля самих себе.

Серед демократично налаштованих громадських діячів до централізації влади прагнуть чи то безкорисливі, чи то посередні політики. Одначе перших мало, а другі неспроможні щось зробити.

С. 564.

Я часто запитую себе, що станеться, якщо сьогодні, коли демократичні звичаї розм'якшені, а армія виявляє неспокій, владу в якійсь країні захопить військовий уряд.

Я гадаю, що в своїй діяльності цей уряд недалеко зайшов би від картини, яку я описав у розділі, якого стосується ця примітка, й що такий уряд не відтворить диких рис військової олігархії.

Я певен, що в цьому випадку відбулося б злиття звичок цивільного службовця й солдата. Уряд сприйняв би військовий дух, а армія — навики цивільного правління. Внаслідок усього цього встановилося б упорядковане, ясне, чітке, абсолютне правління; народ перетворився б на армію, а суспільство — на казарму.

С. 567.

Сьогодні не можна цілком однозначно сказати, що становить найбільшу небезпеку: вольність чи тиранія, анархія чи деспотизм. Треба остерігатися і того і того, бо причина всього цього лежить у *загальній апатії*, яка є наслідком індивідуалізму. Саме байдужість громадян призводить сьогодні до ситуації, коли виконавча влада, зібравши достатньо сил, починає гнобити громадян, а завтра до цього способу правління вдається якась партія, що має в активі десятків зо три своїх прихильників. Ні та, ні та не здатна створити щось довгочасне; те, що допомагає їм легко перемогти, заважає їм досягати успіху впродовж тривалого часу. Їх скидають тому, що ніщо їх не підтримує.

Тому треба боротися не стільки з анархією та деспотизмом, скільки з байдужістю, яка з однаковим успіхом здатна породити й те, й те.

ЗМІСТ

Стор.

7 Андре Жарден. Передмова. *Переклад Григорія Філіпчука*

21 Передмова автора до Дванадцятого французького видання. *Переклад Григорія Філіпчука*

ТОМ ПЕРШИЙ. *Переклад Григорія Філіпчука*

23 **Вступ**

Частина перша

33 Розділ I. Зовнішні обриси Північної Америки

39 Розділ II. Походження англоамериканців та як воно позначилося на їхньому майбутньому

51 Причини деяких особливостей англо-американських законів та звичаїв

53 Розділ III. Суспільний лад англоамериканців

53 Основна особливість суспільного ладу англоамериканців — це суто демократичне начало

58 Вплив англо-американського суспільного ладу на політичне життя країни

60 Розділ IV. Про принцип народовладдя в Америці

63 Розділ V. Потреба вивчити те, що відбувається в окремих штатах, перш ніж перейти до опису управління всім Союзом

63 Система громад в Америці

65 Обсяги громади

65 Громадська влада в Новій Англії

67 Життя громади

68 Громадський дух у Новій Англії

70 Про округ у Новій Англії

71 Про управління в Новій Англії

78 Роздуми про управління Сполученими Штатами

81 Про штат

82 Законодавча влада штату

83 Про виконавчу владу штату

83 Політичні наслідки децентралізації виконавчої влади в Сполучених Штатах

93 Розділ VI. Судова влада в Сполучених Штатах та її вплив на політичний устрій суспільства

97 Інші права, надані американським суддям

99 Розділ VII. Про політичну юстицію в Сполучених Штатах

104 Розділ VIII. Про федеральну конституцію

104 Історія федеральної конституції

105 Загальні риси федеральної конституції

107 Прерогативи федерального уряду

108 Федеральна влада

108 Законодавча влада

110 Інші відмінності між сенатом та палатою представників

110 Виконавча влада

112 У чому становище президента Сполучених Штатів відрізняється від становища конституційного монарха у Франції
114 Випадкові обставини, здатні посилити вплив виконавчої влади
115 Чому президентові Сполучених Штатів для виконання його обов'язків не потрібна підтримка більшості сенаторів та членів палати представників
116 Обрання президента
119 Процедура виборів
121 Кризова ситуація під час виборів
122 Переобрання президента
124 Федеральні суди
126 Спосіб визначення сфери компетенції федеральних судів
127 Різні справи, що належать до федеральної юрисдикції
130 Судочинство у федеральних судах
132 Важливе місце, яке посідає Верховний суд серед найвищих державних органів
134 У чому полягає перевага федеральної конституції над конституціями штатів
137 Відмінність Конституції Сполучених Штатів Америки від усіх інших федеральних конституцій
139 Переваги федеральної системи взагалі та її особливе значення для Америки
143 Причини, з яких система федерального устрою не може бути впроваджена в усіх народів, а також причини, що спонукали англоамериканців прийняти цю систему

Частина друга

149 Розділ I. На чому грунтується твердження, що в Сполучених Штатах країною керує народ

150 Розділ II. Про партії в Сполучених Штатах
153 Що залишилося від аристократичної партії в Сполучених Штатах

155 Розділ III. Про свободу друку в Сполучених Штатах

162 Розділ IV. Про політичні об'єднання в Сполучених Штатах

168 Розділ V. Про демократичний уряд в Америці
168 Про загальне виборче право
168 Про ухвали народу та про особливості американської демократії, що відбиваються в цих ухвалах
170 Про причини, які можуть якоюсь мірою пом'якшити ті риси демократії, про які я говорив вище
172 Про вплив американської демократії на виборні закони
173 Державні урядовці за американської демократії
175 Про права охоронців закону за повновладдя демократії в Америці
176 Адміністративна нестабільність у Сполучених Штатах
177 Державні податки за демократичного правління в Америці
180 Яким чином демократичний уряд Америки встановлює зарплатню державним урядовцям
182 Труднощі, пов'язані з визначенням причин, які схиляють американський уряд до заощадження
183 Чи можна порівнювати державні витрати у Сполучених Штатах Америки та у Франції
186 Про корупцію та вади керівників за демократії. Як це впливає на рівень моральності в суспільстві
187 На які зусилля здатна демократія
189 Про те, як влада американської демократії впливає сама на себе
191 Про те, як американська демократія провадить зовнішню політику

194 Розділ VI. Реальні переваги демократичної форми правління для американського суспільства
194 Загальна спрямованість законів демократичної влади в Америці та властивості тих, хто втілює їх у життя
197 Громадські настрої в Сполучених Штатах
198 Про розуміння прав у Сполучених Штатах
200 Пошана законів у Сполучених Штатах
201 Активна діяльність політичних властей усіх рівнів у Сполучених Штатах. Її вплив на суспільство

205 Розділ VII. Про всевладдя більшості в Сполучених Штатах та про його наслідки
207 Всесилля більшості в Америці посилює непослідовність у законодавстві та управлінні, властиву всім демократичним державам
208 Свавілля більшості
210 Всесилля більшості веде до свавілля в діяльності американських державних службовців
211 Про те, як більшість у Сполучених Штатах володарює над думкою
213 Як неподільна влада більшості позначається на американському характері. Про придворний дух у Сполучених Штатах Америки
214 Всесилля більшості приховує в собі найбільшу небезпеку для американських республік

216 Розділ VIII. Що стримує тиранію більшості в Сполучених Штатах
216 Відсутність адміністративної централізації
217 Про дух законності в Сполучених Штатах та як він слугує противагою демократії
222 Суд присяжних у Сполучених Штатах як політична установа

227 Розділ IX. Про основні причини, що сприяють існуванню демократичної республіки в Сполучених Штатах
227 Роль випадку та божественного промислу у підтриманні демократичної республіки в Сполучених Штатах
234 Про те, як закони впливають на підтримання демократичної республіки в Сполучених Штатах
234 Про те, як звичаї впливають на підтримання демократичної республіки в Сполучених Штатах
234 Про релігію як політичний інститут. Її значуща роль у зміцненні демократичної республіки в Сполучених Штатах
236 Опосередкований вплив релігійних вірувань на політичне життя в Сполучених Штатах
239 Про основні причини могутності релігії в Америці
244 Як освіта, звички та практичний досвід американців сприяють процвітанню демократичних інститутів
246 Про те, що закони ліпше, ніж природні умови, служать зміцненню демократичної республіки в Сполучених Штатах, а звичаї ще важливіші, ніж закони
249 Чи могли б закони та звичаї забезпечити існування демократичних інститутів не тільки в Америці, а й в інших країнах?
251 Значення сказаного для Європи

254 Розділ X. Деякі міркування з приводу сучасного стану та можливого майбутнього трьох рас, які населяють територію Сполучених Штатів
257 Сучасний стан та можливе майбутнє індіанських племен, які живуть на території Союзу
270 Місце чорної раси в Сполучених Штатах; чим її присутність загрожує білим
286 Які шанси на довготривалість американського Союзу? Які небезпеки йому загрожують?
306 Республіканські інститути в Сполучених Штатах: яка вірогідність їхнього тривалого існування
310 Деякі зауваження про причини торгової могутності Сполучених Штатів

316 **Висновок**

Примітки автора

320 **До частини першої**

320 Про американські мови.

329 Короткий виклад питання про виборчий ценз у Сполучених Штатах

332 **До частини другої**

ТОМ ДРУГИЙ. *Переклад Михайла Москаленка*

339 До читача

Частина перша

Вплив демократії на інтелектуальний рух у Сполучених Штатах

341 Розділ I. Про метод філософського мислення американців

345 Розділ II. Про головне джерело уявлень, притаманних демократичним народам

348 Розділ III. Чому американці виказують більшу схильність до загальних ідей, аніж їхні англійські предки

352 Розділ IV. Чому загальні ідеї в політиці ніколи не надихали американців так, як французів

353 Розділ V. В який спосіб у Сполучених Штатах релігія використовує демократичні інстинкти

359 Розділ VI. Про успіхи католицької релігії у Сполучених Штатах

360 Розділ VII. Що схиляє дух демократичних народів до пантеїзму

361 Розділ VIII. Яким чином рівність наводить американців на думку про можливість безмежного самовдосконалення людини

363 Розділ IX. Чому приклад американців не доводить справедливості думки, ніби демократичний народ не може мати схильності та здібності до наук, літератури та мистецтва

367 Розділ X. Чому американці більше цікавляться практичними, аніж теоретичними аспектами наукових досліджень

372 Розділ XI. В якому сенсі американці плекають мистецтво

376 Розділ XII. Чому американці споруджують водночас такі маленькі й такі великі будівлі

377 Розділ XIII. Характер літератури за віків демократії

381 Розділ XIV. Про літературне виробництво

382 Розділ XV. Чому вивчення давньогрецької та давньоримської літератур особливо корисне в демократичних суспільствах

384 Розділ XVI. Як американська демократія видозмінила англійську мову

389 Розділ XVII. Про деякі джерела поезії у демократичних націй

394 Розділ XVIII. Чому американські письменники та оратори часто відзначаються бундючністю

395 Розділ XIX. Деякі спостереження, що стосуються театру демократичних народів

399 Розділ XX. Про деякі специфічні тенденції, притаманні історикам демократичних віків

402 Розділ XXI. Про парламентське красномовство у Сполучених Штатах

Частина друга

Вплив демократії на почуття американців

406 Розділ I. Чому демократичні народи відчувають палкішу й тривкішу любов до рівності, аніж до свободи

409 Розділ II. Про індивідуалізм у демократичних країнах

411 Розділ III. Чому наприкінці демократичної революції прояви індивідуалізму помітніші, аніж за будь-яких інших епох

412 Розділ IV. Як американці поборюють індивідуалізм за допомогою вільних інститутів

415 Розділ V. Про значення об'єднань у суспільному житті американців

419 Розділ VI. Про взаємозв'язок асоціацій та преси

422 Розділ VII. Взаємозв'язки між громадськими та політичними об'єднаннями

426 Розділ VIII. Як американці поборюють індивідуалізм за допомогою вчення про добре збагнутий інтерес

429 Розділ IX. Як американці застосовують вчення про добре збагнутий інтерес у релігійній сфері

431 Розділ X. Про схильність до матеріального добробуту в Америці

433 Розділ XI. Про специфічні наслідки, породжені любов'ю до матеріальних розкошів за демократичних часів

435 Розділ XII. Чому дехто з американців відзначається екзальтованим спіритуалізмом

436 Розділ XIII. Чому американці виглядають такими стривоженими посеред свого добробуту

439 Розділ XIV. В який спосіб у американців схильність до матеріальних благ поєднується з любов'ю до свободи та увагою до громадських справ

442 Розділ XV. В який спосіб релігійні вірування час від часу привертають американців до втіх духовного життя

446 Розділ XVI. В який спосіб надмірна любов до добробуту може добробутові шкодити

447 Розділ XVII. Про те, як важливо за часів рівності та сумнівів спрямовувати людську діяльність на віддалені цілі

449 Розділ XVIII. Чому американці високо шанують усі чесні професії

451 Розділ XIX. Що привертає мало не всіх американців до виробничих професій

454 Розділ XX. В який спосіб промислове виробництво здатне породжувати аристократію

Частина третя

Вплив демократії на звичаї як такі

457 Розділ I. В який спосіб звичаї стають лагіднішими в міру вирівнювання умов людського існування

461 Розділ II. В який спосіб демократія спрощує і полегшує звичні стосунки між американцями

463 Розділ III. Чому американці не такі вразливі у власній країні і так гостро відчувають образи, перебуваючи у нас

466 Розділ IV. Наслідки, що випливають із трьох попередніх розділів

467 Розділ V. В який спосіб демократія змінює стосунки між слугою та господарем

473 Розділ VI. В який спосіб демократичні інститути і звичаї сприяють підвищенню ціни і скороченню строків земельної оренди

475 Розділ VII. Вплив демократії на заробітну плату

477 Розділ VIII. Вплив демократії на родину

481 Розділ IX. Виховання дівчат у Сполучених Штатах

483 Розділ X. Як дівчина набуває рис дружини

485 Розділ XI. В який спосіб рівність умов існування в Америці сприяє підтриманню моральних принципів

490 Розділ XII. Як американці розуміють рівність між чоловіком та жінкою

493 Розділ XIII. В який спосіб рівність природно розділяє американців на безліч маленьких замкнених осередків

495 Розділ XIV. Деякі міркування про манери американців

498 Розділ XV. Про поважність американців, а також про те, чому вона часто не стає перешкодою для їхніх нерозумних дій

501 Розділ XVI. Чому національна гордість американців має неспокійний і агресивний характер порівняно з національною гордістю англійців

503 Розділ XVII. Чому суспільне життя Сполучених Штатів водночас і тривожне, і монотонно-одноманітне

505 Розділ XVIII. Про поняття честі у Сполучених Штатах та в інших демократичних суспільствах

514 Розділ XIX. Чому в Сполучених Штатах так багато честолюбних людей і так мало справжнього честолюбства

519 Розділ XX. Про створення вигідних місць у деяких демократичних націй

Переклад Григорія Філіпчука:

521 Розділ XXI. Чому великі революції стануть рідкісними

530 Розділ XXII. Чому демократичним народам властиво бажати миру, тимчасом як демократичним арміям хочеться війни

535 Розділ XXIII. Який клас військовослужбовців демократичних армій є найвойовничішим та найбільш революційно налаштованим

538 Розділ XXIV. Чому на початку воєнних кампаній демократичні армії виявляються слабкішими за інші, стаючи дедалі грізнішими в ході війни

541 Розділ XXV. Про дисципліну в демократичних арміях
542 Розділ XXVI. Деякі міркування з приводу війн у демократичних суспільствах

Частина четверта

Про той вплив, який демократичні ідеї та почуття справляють на політичне суспільство

546 Розділ I. Рівність викликає в громадянах природну схильність до вільних інститутів

548 Розділ II. Про те, що уявлення громадян про управління в демократичних суспільствах природним чином сприяють зосередженню влади

550 Розділ III. Про те, що почуття людей у демократичних суспільствах відповідають їхнім ідеям про зосередження влади

552 Розділ IV. Про деякі закономірні й випадкові причини, що ведуть демократичні народи до централізації влади або перешкоджають цьому

556 Розділ V. Про те, що в сучасних європейських державах верховна влада посилюється, незважаючи на нестійкість становища самих правителів

564 Розділ VI. Якого деспотизму слід остерігатися демократичним народам

568 Розділ VII. На продовження того, про що йшлося в попередніх розділах

574 Розділ VIII. Загальні зауваження

577 Примітки автора

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Алексіс де Токвіль

ПРО ДЕМОКРАТІЮ В АМЕРИЦІ

У двох томах

Переклад з французької Григорія ФІЛІПЧУКА
та Михайла МОСКАЛЕНКА

Керівник проекту О. Микитенко

Художнє оформлення *В. Кузьменка*
Технічний редактор *Н. Бабюк*
Коректор *Н. Дроботун*
Комп'ютерний набір *В. Стрикун*
Дизайн та верстка *М. Короля*
Поліграфічне забезпечення *Л. Снєгірьова*

Здано до складання 06. 02. 99. Підписано до друку 29. 06. 99.
Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура тип Таймс.
Умовн.-друк. арк. 47,73. Умовн. фарбовідбит. 48,23. Обл.-вид. арк. 55. 49. Тираж 1000 прим.
Вид. 23. Замов. 0219122.

Видавничий дім «Всесвіт»
252021, Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1.
Віддруковано на комбінаті друку видавництва «Преса України».
252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Токвіль, Алексіс де

Т — 51 **Про демократію в Америці.** У двох томах. (Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка.) Передмова Андре Жардена. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. — 590 с.

ISBN 966-95607-0-5

Книжка французького державного діяча, історика та літератора Алексіса де Токвіля (1805 — 1859) — один з найвидатніших творів, написаних європейськими мандрівцями про Америку. Це суміш дорожніх нотаток, дослідження, документа й публіцистики. Токвіль всебічно аналізує об'єктивні умови існування, державно-політичний лад та духовне життя США, що обертаються на очах його покоління з «околиці цивілізації», з напівлегендарного Нового Світу на реальний чинник європейської та світової політики.

ББК 63.3 (4 СПО)

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ І ЧИТАЙТЕ ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ» — єдине в Україні видання, цілком присвячене іноземній літературі!

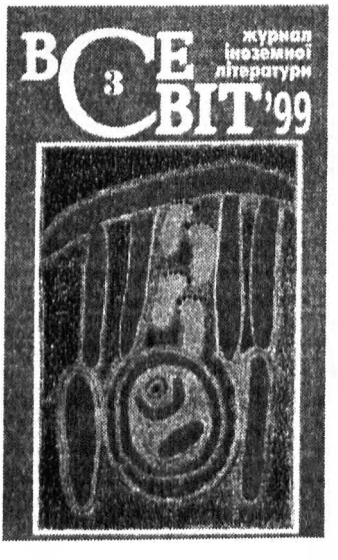

Найулюбленіший для багатьох поколінь читачів, широко відомий і авторитетний журнал «Всесвіт» розкриває яскраву панораму культурно-мистецького життя світу. Щороку в ньому друкуються нові переклади 8 — 12 романів і повістей, багатьох оповідань, нарисів, віршів, есе письменників різних країн, статті й нариси з питань світової літератури, мистецтва, філософії, міжнародних подій, життя українців за кордоном.

Передплатити «Всесвіт» можна з кожного наступного місяця у всіх поштових відділеннях України.

Передплатний індекс 74089.

Вартість передплати:

на 1 місяць — 3,56 грн.
на 6 місяців — 21,36 "
на рік — 42,72 "

Видавництво "Юніверс" пропонує:

Твори в семи томах М. Пруста, в Україні видаються вперше.
Вийшли у світ:
Т. 1. **На Сваннову сторону.** Роман. 368 с.
Т. 2. **У затінку дівчат-квіток.** Роман. 432 с.
Т. 3. **Ґермантська сторона.** Роман. 532 с.
Вийдуть незабаром:
Т. 4. **Содом і Гоморра.** Роман.
Т. 5. **Полонянка.** Роман.
Т. 6. **Зникнення Альбертіни.** Роман.
Т. 7. **Віднайдений час.** Роман.

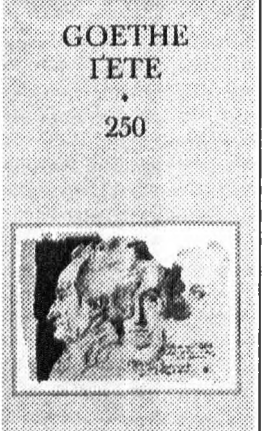
Роман **Ф. Кафки "Процес"** є одним із найпомітніших творів у творчому доробку письменника.
В Україні публікується вперше. 288 с.

Світова казка
Англійські народні казки
Багатоілюстрована. 160 с.

Світова поезія
До антології ввійшли двадцять найкращих поетів нашого сторіччя: Гуго фон Гофманналь, Райнер Марія Рільке, Ґеорґ Тракль, Пауль Целан тощо. Подібна антологія в Україні видається вперше.
224 с.

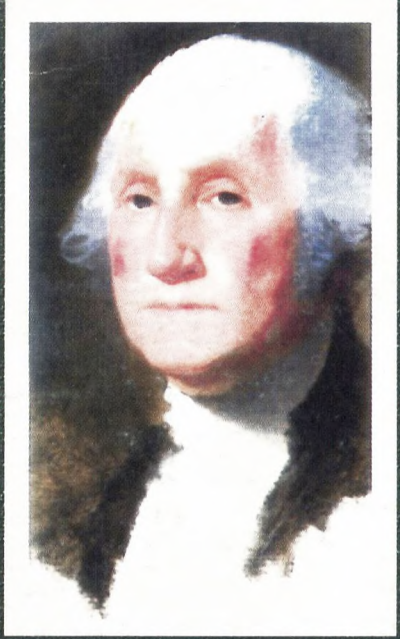

Книжки-розмальовки

Видання можна замовити за адресою:
252021, м. Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1. МП «Юніверс», тел. 293-06-13; факс: 253-28-88; 516-72-19; (у. т. ч. і накладною платою через пошту).

Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Тарас Шевченко

Працю видатного французького соціолога ***Алексіса де Токвіля (1805 — 1859) «Про демократію в Америці»*** принципово замовчували в колишньому СРСР. Великий француз, досліджуючи американську дійсність 30-х років минулого століття, передбачив, що в майбутньому США стануть економічно могутньою, демократичною супердержавою, тимчасом як славетні на той час імперії Старого Світу поступово занепадатимуть, і дивовижно точно визначив причини цього.

Видавничий дім «Всесвіт»